ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
1976

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
1977

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
1976

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
1977

Μεταλλογραφήματα Κ. ΧΑΛΚΙΟΠΟΥΛΟΥ
Ἁγίου Μάρκου 14

Κ. ΜΙΧΑΛΑΣ Α.Ε. Βλαχάκη 44 Νέο Ψυχικό
Τηλ. 67 21 179 67 12 700

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΜΕΛΕΤΑΙ

Χρῖστος Ντούμας:	Πρωτοκυκλαδικὴ κεραμεικὴ ἀπὸ τὰ Χριστιανὰ Θήρας .... (Πίνακες 1 - 5)	1 - 11
Ἀγγελικὴ Λεμπέση:	Ὁ οἰκίσκος τῶν Ἀρχανῶν .... (Πίνακες 6 - 16, παρένθ. πίναξ)	12 - 43
Μιχάλης Ἀ. Τιβέριος:	Οἱ «τυρρηνικοὶ» (ἀττικοὶ) ἀμφορεῖς. Ἡ σχέση τους μὲ τούς «ποντιακούς» (ἐτρουσκικούς) καὶ τὸν Νικοσθένη .... (Πίνακες 17 - 21)	44 - 57
Κατερίνα Μαυριγιαννάκη:	Χάλκινα μινωικὰ ἀγγεῖα καὶ σκεύη τῶν Μουσείων Ρεθύμνης καὶ Χανίων.............. (Πίνακες 22 - 26)	58 - 82
Μάρκελλος Θ. Μιτσός:	Ἐπιγραφαὶ ἐξ Ἀσκληπιείου Ἐπιδαύρου III.. (Πίναξ 27)	83 - 91
Αὐγὴ Χριστοδουλοπούλου - Προυκάκη:	Σημειώσεις γιὰ τὴν ἑρμηνεία τῆς στήλης τῆς Ἰκαρίας .... (Πίναξ 28)	92 - 101
Ν. Δ. Παπαχατζῆς:	Ποσειδῶν Ταινάριος .... (Πίνακες 29 - 39)	102 - 125
Jürgen Schilbach:	Kastell am Nordrand der Ebene von Iria (Argolis) .... (Taf. 40 - 42)	126 - 132
Ἀλκμήνη Σταυρίδη:	Ἡ εἰκονογραφία τῆς Φαυστίνας τῆς πρεσβύτερης στὸν ἑλληνικὸ χῶρο .... (Πίνακες 43 - 53).	133 - 140
Ἑλένη Γ. Παπασταύρου:	Ἐπιτύμβια στήλη τῆς Ἀρισταγόρας....... (Πίναξ 54)	141 - 147
Γεώργιος Στυλ. Κορρές:	Ὁ πραγματικὸς ἀριθμὸς τῶν σφραγιδολίθων τοῦ θολωτοῦ τάφου τοῦ Βαφειοῦ .... (Πίνακες 55 - 56)	148 - 163
Δημήτρης Ἰ. Λαζαρίδης:	Ἐπίγραμμα Παρίων ἀπὸ τὴν Ἀμφίπολιν .... (Πίνακες 57 - 63)	164 - 181
Κ. Κρυστάλλη - Βότση:	Αὐστηρορρυθμικὸ κεφάλι κούρου ἀπὸ τὴν Κόρινθο .... (Πίνακες 64 - 70)	182 - 193
Στέφανος Ν. Κουμανούδης:	Θησέως σηκὸς .... (Πίναξ 71)	194 - 216

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

'Αγγελική 'Ανδρειωμένου:	'Αρχαϊκὴ κεραμεικὴ ἐξ 'Ερετρίας .... (Πίνακες Α - Δ)	1 - 7
Πέτρος Γ. Θέμελης:	Κεντρικὴ μορφὴ ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ ἀέτωμα τοῦ ναοῦ τοῦ 'Απόλλωνος τῶν Δελφῶν......... (Πίνακες Ε - Η)	8 - 11
'Αγγελική 'Ανδρειωμένου:	"Ερευναι καὶ τυχαῖα εὑρήματα ἐν Βοιωτίᾳ .. (Πίνακες Θ - ΚΕ)	12 - 21

ΜΕΛΕΤΑΙ

ΠΡΩΤΟΚΥΚΛΑΔΙΚΗ ΚΕΡΑΜΕΙΚΗ ΑΠΟ ΤΑ ΧΡΙΣΤΙΑΝΑ ΘΗΡΑΣ

Στὴ μνήμη τοῦ Μιχάλη Μπαρδάνη

Μιὰ τυχαία ἀνακάλυψη [1] ὁδήγησε σὲ περιορισμένη ἔρευνα στὰ Χριστιανά [2]. Ἡ ἔρευνα αὐτὴ ἀπέδωσε μιὰ σημαντικὴ ὁμάδα κεραμεικῆς ποὺ ἡ μελέτη της εὐγενικὰ παραχωρήθηκε στὸν γράφοντα [3]. Τὰ ἀγγεῖα ἔχουν καταγραφῆ στὸν κατάλογο τῶν πηλίνων τοῦ Μουσείου Θήρας καὶ σ' αὐτὸν ἀναφέρονται οἱ σχετικοὶ ἀριθμοί.

Ἡ κεραμεικὴ ἀπὸ τὰ Χριστιανὰ μπορεῖ νὰ διακριθῆ σὲ δυὸ βασικὲς κατηγορίες: σὲ ἀγγεῖα στιλβωτὰ καὶ σὲ ἀγγεῖα ἀστίλβωτα. Στὴν πρώτη κατηγορία ἀνήκουν κυρίως μικρὰ ἀγγεῖα. Στὴ δεύτερη ἐκτὸς ἀπὸ τὰ μικρὰ φαίνεται πὼς ὑπῆρχαν καὶ μεγάλα,

Σ' αὐτὸ τὸ ἄρθρο χρησιμοποιοῦνται οἱ ἀκόλουθες συντομογραφίες:

BLEGEN 1950 : C.W. BLEGEN κ.ἄ., Troy. I. General Introduction. The First and Second Settlements (1950).

BOSSERT 1967 : E.-M. BOSSERT, Kastri auf Syros, ΑΔ 22, Α', 1967.

CASKEY 1972 : J. L. CASKEY, Investigations in Keos. Part II: A Conspectus of the Pottery, Hesperia 41, 1972.

DOUMAS 1968 : C. DOUMAS, The N. P. Goulandris Collection of Early Cycladic Art (1968).

DOUMAS, SIMA : C. DOUMAS, Early Bronze Burial Habits in the Cyclades, Studies in Mediterranean Archaeology (τυπώνεται).

Phylakopi 1904: T. D. ATKINSON, J. W. CROWFORT, C. C. EDGAR, R. G. BOSANQUET, D. MACKENZIE, G. SMITH, Excavations at Phylakopi in Melos (Journal of Hellenic Studies Supplement 4), 1904.

PLASSART 1928 : A. PLASSART, Le sanctuaire et les cultes du mont Cynthe (Exploration archéologique de Délos XI) 1928.

RENFREW 1964 : C. RENFREW, Crete and the Cyclades before Rhadamanthus, Κρητικὰ Χρονικὰ 18.

RENFREW 1972 : C. RENFREW, The Emergence of Civilization (1972).

1. Ἡ ἐπισήμανση τῶν ἀγγείων ἔγινε ἀπὸ τὸν Ἀμερικανὸ Edward Loring ποὺ ἀμέσως εἰδοποίησε σχετικὰ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία. Βλ. καὶ J.W. MAVOR, Voyage to the Atlantis (1974) 165 - 170.

2. ΑΔ 22, Β2, 1967, 464. Τὰ Χριστιανὰ εἶναι ἕνα μικρὸ νησιώτικο συγκρότημα ποὺ βρίσκεται περὶ τὰ δεκατέσσερα ναυτικὰ μίλλια νοτιοδυτικὰ τῆς Θήρας. Τὸ μεγαλύτερο ἀπὸ τὰ νησάκια τοῦ συμπλέγματος, ἡ Χριστιανή, παρὰ τὴ μικρὴ ἔκταση καὶ τὸ βραχῶδες ἔδαφός της, ἀκόμη καὶ στὸ πρόσφατο παρελθὸν ἐχρησιμοποιήθηκε σὰν βοσκότοπος καὶ γιὰ τὴν καλλιέργεια κριθαριοῦ πάνω στὴν ἐλάχιστη πεδινή της ἐπιφάνεια. Στὴν καλλιεργήσιμη αὐτὴ περιοχὴ βρίσκει κανεὶς πολλὰ ἐπιφανειακὰ ὄστρακα ποὺ ἀνάγονται στὴ δεύτερη μεγάλη περίοδο τοῦ Πρωτοκυκλαδικοῦ πολιτισμοῦ (Κέρος-Σῦρος). Ὑπάρχουν ἐπίσης σποραδικὰ ὑστερομινωικὰ Ια ὄστρακα, ὅμοια μὲ τὴν κεραμεικὴ ἀπὸ τὸ Ἀκρωτήρι τῆς Θήρας. Φαίνεται λοιπὸν πὼς τὸ νησάκι αὐτὸ συντηροῦσε κάποιο συνοικισμὸ σ' ὁλόκληρη τὴν περίοδο τῆς χαλκοκρατίας.

3. Στὸ συνάδελφο κ. Ντῖνο Τσάκο ἐκφράζω κι ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ τὶς θερμὲς εὐχαριστίες μου γιὰ τὴν παραχώρηση τῶν εὑρημάτων, τόσο σημαντικῶν γιὰ τὴ μελέτη τῆς προϊστορίας τοῦ Αἰγαίου. Οἱ εὐχαριστίες μου ἀπευθύνονται ἐπίσης στὸ ζωγράφο κ. Κωστῆ Ἠλιάκη γιὰ τὴν ἀφιλόκερδη σχεδίαση τῶν ἀγγείων.

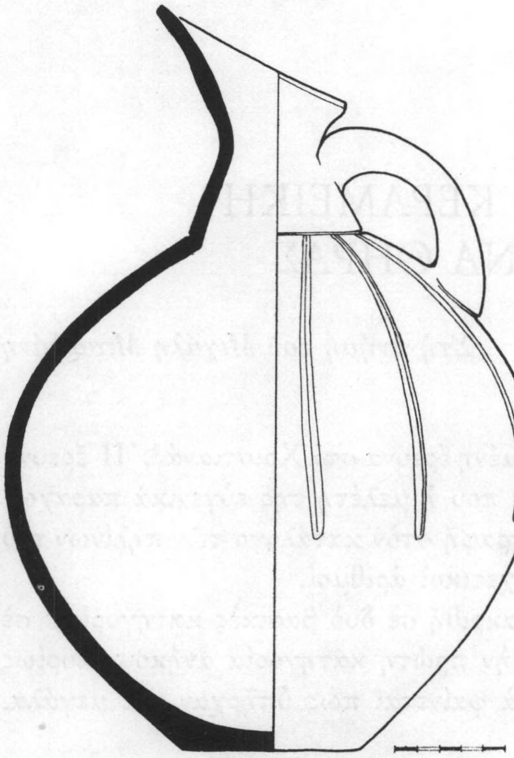

Εἰκ. 1. Ραμφοειδόστομη πρόχους ἀριθ. 1716.

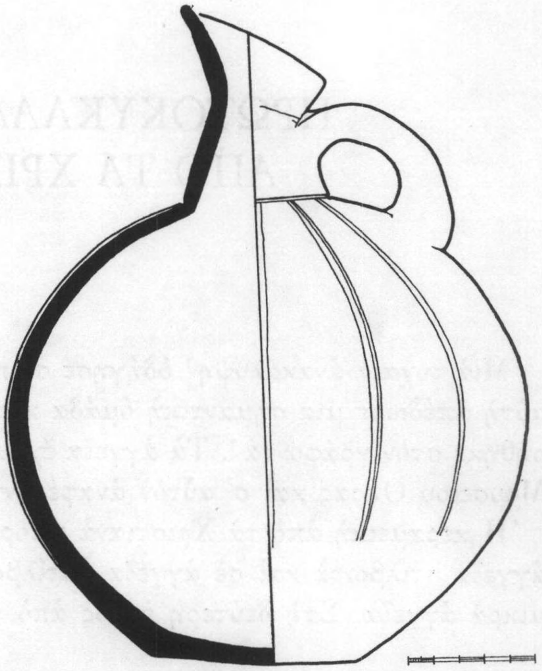

Εἰκ. 2. Ραμφοειδόστομη πρόχους ἀριθ. 1718.

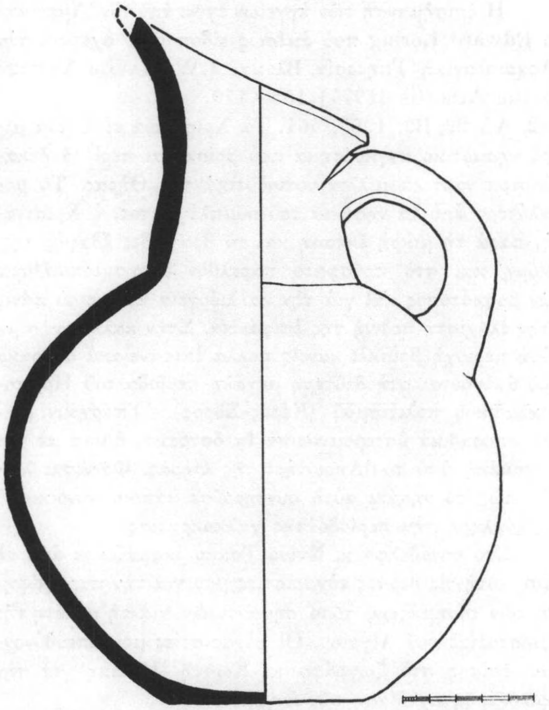

Εἰκ. 3. Ραμφοειδόστομη πρόχους ἀριθ. 1825.

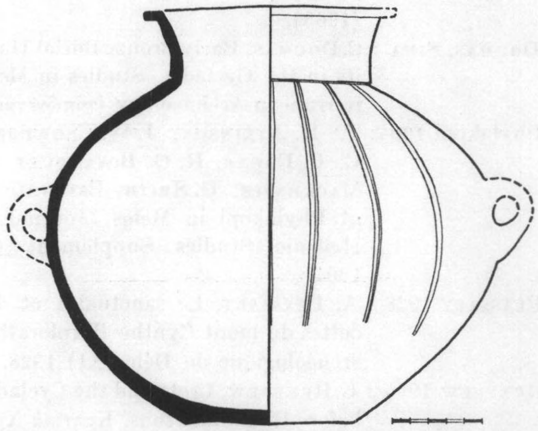

Εἰκ. 4. Κρατηρίσκος ἀριθ. 1717.

ἀποθηκευτικὰ κατὰ κύριο λόγο, σκεύη, καθὼς μαρτυροῦν τὰ σημαντικὰ ὄστρακα ποὺ περιμαζεύτηκαν.

Τὰ στιλβωτὰ ἀγγεῖα ἔχουν ἐπιφάνεια μὲ χρῶμα ποὺ ποικίλλει ἀπὸ τὸ καστανὸ ὣς τὸ μαῦρο. Εἶναι κυρίως κλειστὰ ἀγγεῖα μὲ κοινὴ διακόσμηση ἀπὸ ἀνάγλυφες νευρώσεις ποὺ κατεβαίνουν ἀκτινωτὰ ἀπὸ τὴ βάση τοῦ λαιμοῦ πρὸς τὴν κοιλιὰ τοῦ ἀγγείου

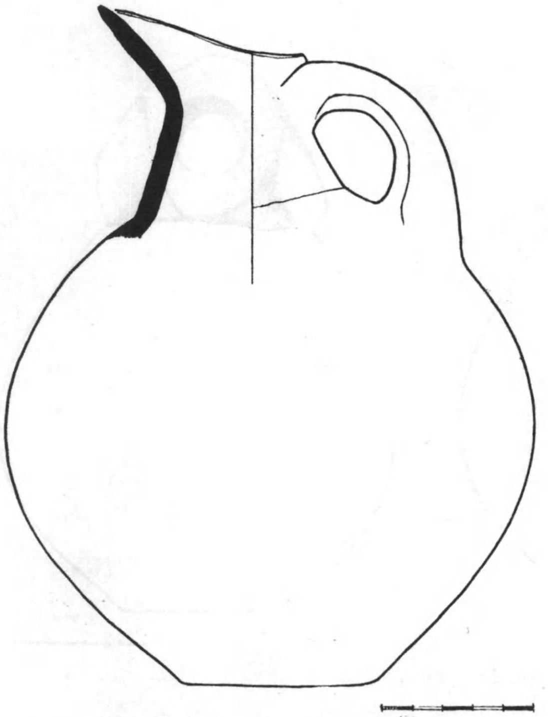

Εἰκ. 5. Ραμφοειδόστομη πρόχους ἀριθ. 1823.

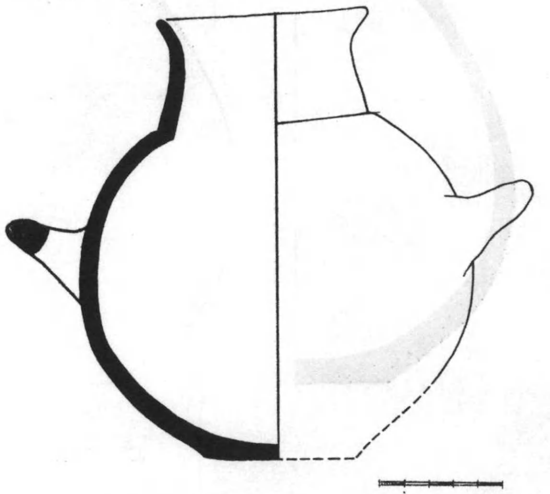

Εἰκ. 6. Κρατηρίσκος ἀριθ. 1829.

(εἰκ. 1 - 2, 4, πίν. 1α - β). Σπανιώτερη εἶναι ἡ χαρακτὴ ἢ μᾶλλον αὐλακωτὴ διακόσμηση (εἰκ. 12, πίν. 4γ).

Στὰ ἀγγεῖα τῆς δεύτερης κατηγορίας ἡ ἐπιφάνεια συχνὰ παρουσιάζει ἀποχρώσεις, ποὺ μᾶλλον ὀφείλονται στὸ ψήσιμο τοῦ πηλοῦ. Διακόσμηση διαθέτουν κυρίως τὰ μεγάλα σκεύη. Τὴν ἀποτελοῦν ἀνάγλυφες ταινίες σὲ ἀπομίμηση σχοινιοῦ, ἀνάγλυφα κουμπιὰ καὶ χαράξεις (πίν. 5β, δ, ϛ', ζ).

Γενικὰ σὲ ὅλα τὰ ἀγγεῖα τῆς ὁμάδας ὁ πηλὸς περιέχει σημαντικὴ ποσότητα τριμμένων χαλικιῶν καὶ τὸ ψήσιμό του εἶναι ὁπωσδήποτε ἀνεπαρκές. Τὸ πιὸ κοινὸ σχῆμα, καὶ στὶς δυὸ κατηγορίες, εἶναι ἡ πρόχους. Ἀπαντᾶ τουλάχιστον σὲ δέκα ἀγγεῖα, ἐνῶ σὲ ἄλλες τρεῖς περιπτώσεις μποροῦμε νὰ τὸ εἰκάσωμε ἀπὸ τὰ σχετικὰ ὄστρακα. Ὅλα τὰ παραδείγματα ἀνήκουν στὸν ἴδιο τύπο πρόχου μὲ τὰ παρακάτω κοινὰ χαρακτηριστικά (εἰκ. 1-3, 5, 9, πίν. 1α, 1β δεξ., 2α, 3α - β, 4α-β): Στόμιο ρομφόσχημο χοανοειδές. Σῶμα σχεδὸν σφαιρικὸ μὲ ἀποκλίσεις πρὸς τὸ ἀτρακτοειδές. Λαβὴ κυλινδρικὴ ποὺ ξεκινάει ἀπὸ τὴν πάνω ἄκρη τοῦ κωνικοῦ λαιμοῦ καὶ καταλήγει στὸν ὦμο τοῦ ἀγγείου.

Ἀνάγλυφες νευρώσεις ποὺ ξεκινοῦν ἀπὸ τὴ βάση τοῦ λαιμοῦ καὶ κατεβαίνουν ἀκτινωτὰ πρὸς τὴν κοιλιὰ ἀποτελοῦν τὴ μόνη διακόσμηση ποὺ βρίσκει κανεὶς σὲ πρόχους (ἀριθ. 1716, 1718, 1835). Ἡ πρόχους μὲ τὰ χαρακτηριστικὰ αὐτὰ δὲν εἶναι ἄγνωστη στὸν κυκλαδικὸ χῶρο. Μερικὰ παραδείγματα ἔχουν βρεθῆ στοὺς τάφους τῆς Σύρου. Εἶναι ἀγγεῖα στιλβωτὰ μαῦρα. Τὴ διακόσμησή τους τὴν ἀποτελοῦν ὁμάδες ἀπὸ χαρακτὲς γραμμὲς ποὺ ξεκινώντας ἀπὸ τὴ βάση τοῦ λαιμοῦ κατεβαίνουν ὣς τὴ βάση τοῦ ἀγ-

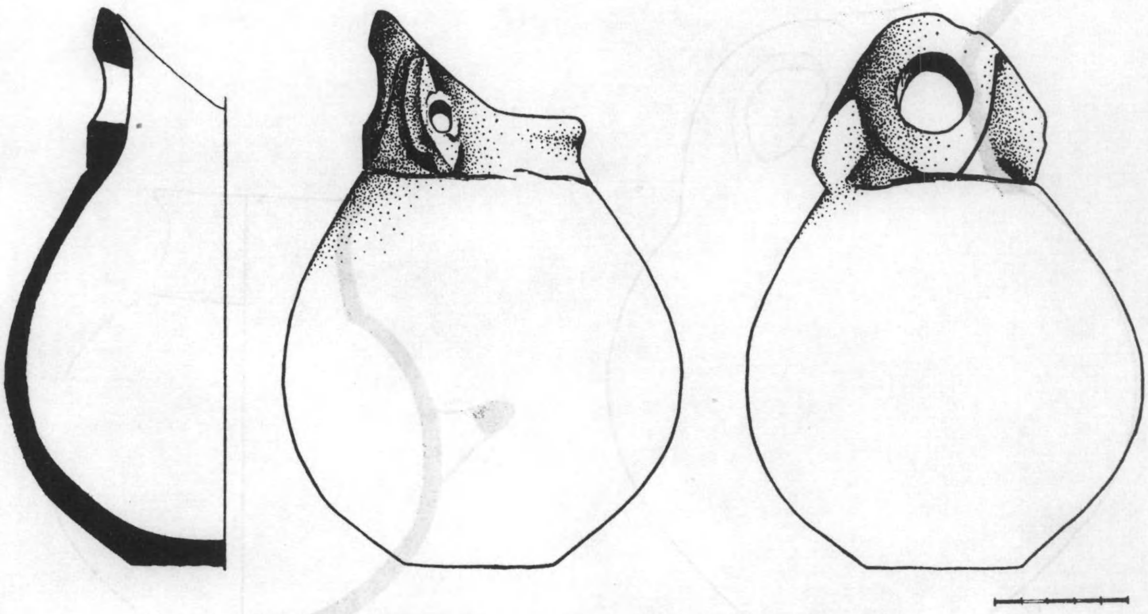

Εἰκ. 7. Εὐρύστομο ἀγγεῖο ἀριθ. 1824.

γείου[1]. Ἀπὸ ὅμοιες πρόχους φαίνεται πὼς προέρχονται καὶ μερικὰ ὄστρακα ἀπὸ τὴν Ἁγία Εἰρήνη τῆς Κέας[2]. Ὑπάρχουν ὅμως παραδείγματα καὶ ἀπὸ τὴν εὐρύτερη περιοχὴ τοῦ Αἰγαίου. Μιὰ σειρὰ ἀπὸ στόμια ἀγγείων ποὺ βρέθηκαν στὴ σπηλιὰ τῆς Ἄσπρης Πέτρας στὴν Κῶ, φαίνεται ὅτι προέρχονται ἀπὸ παρόμοιες πρόχους (πίν. 5α)[3]. Ἀνήκουν στὴν κατηγορία τῶν στιλβωτῶν καστανόχρωμων. Ὅμοιες πρόχοι ἔχουν ἐπίσης βρεθῆ στὴ βορειοδυτικὴ Μ. Ἀσία[4] καὶ στὶς φάσεις Πράσινη καὶ Κόκκινη τῆς Πολιόχνης στὴ Λῆμνο[5]. Σὲ ἕνα παράδειγμα ἀπὸ τὸ Beycesultan λείπουν οἱ ἀνάγλυφες νευρώσεις, ἀλλὰ στὴ θέση τους ὑπάρχουν αὐλακώσεις (fluted jug)[6].

1. ΑΕ 1899, 22, πίν. 9,2. N. Åberg, Bronzezeitliche und früheisenzeitliche Chronologie (1913) 85 εἰκ. 171. Renfrew 1972, πίν. 9, 1.
2. Caskey 1972, 372, εἰκ. 7, C14 - C16.
3. D. Levi, La grotta di Aspri Petra a Coo. ASAtene 8 - 9, 1925 - 1926, 301, εἰκ. 89, 8.
4. D. French, Prehistoric Sites in Northwestern Anatolia, Anatolian Studies 19, 1969, 89. Αὐτὸ τὸν τύπο τῆς πρόχου θυμίζει καὶ ἕνα παράδειγμα ἀπὸ τὴν Τροία: W. Dörpfeld, Troja und Ilion I 280, παρένθ. πίν. 38, IV. Στὴν Τροία ἐπίσης ἀπαντᾶ καὶ ἡ διακόσμηση μὲ μορφὴ νευρώσεων: Blegen 1950, 78.
5. L. Bernabò-Brea, Poliochni (1964) πίν. CXLIX καὶ CXXVII.
6. Anatolian Studies 7, 1957, 29, πίν. IId.

Δεύτερη σὲ συχνότητα σὰν σχῆμα ἔρχεται ἡ ἀνοιχτὴ φιάλη. Εἶναι βαθειὰ κατὰ κανόνα καὶ σπάνια εἶναι μέσα κι ἔξω στιλβωμένη. Στὴν ὁμάδα μας ἀπαντᾶ μὲ δυὸ παραλλαγές. Στὴ μία ἔχει τοιχώματα κυρτὰ ποὺ τείνουν νὰ δώσουν σφαιρικότητα στὸ ἀγγεῖο (εἰκ. 10, πίν. 2β δεξ.). Καμμιὰ φορὰ εἶναι ἐφοδιασμένη καὶ μὲ λαβὲς ὁριζόντιες μηνοειδεῖς (πίν. 2β ἀριστ. καὶ 5γ δεξ.). Τὸ σχῆμα τοῦτο, ἂν καὶ ἔχει ἤδη κάνει τὴν ἐμφάνισή του στὴν πρώτη πόλη τῆς Τροίας, εἶναι κοινὸ σὲ ὅλες τὶς φάσεις τῆς δεύτερης[1]. Ἐπίσης εἶναι γνωστὸ καὶ ἀπὸ τὴν τέταρτη πόλη τῆς Θερμῆς στὴ Λέσβο[2]. Τῆς ἄλλης παραλλαγῆς τὰ τοιχώματα εἶναι περισσότερο εὐθύγραμμα καὶ τὸ ἀγγεῖο στὸ σύνολό του μοιάζει περισσότερο κωνικό (πίν. 3δ ἀριστ.)[3]. Τὰ ὄστρακα ἀριθ. 1845 καὶ 1846 (πίν. 5ζ) μᾶλλον προέρχονται ἀπὸ φιάλες μὲ κυρτὰ τοιχώματα. Οἱ λαβὲς ὅμως ἐδῶ ἔχουν ἀντικατασταθῆ ἀπὸ ἀνάγλυφες ἀποφύσεις, τοξωτὴ στὴ μιὰ περίπτωση, εὐθύγραμμη στὴν ἄλλη. Τέτοιου εἴδους ἀποφύσεις βρίσκονται καὶ σὲ φιάλες ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν ὕστερη φάση τῆς Τροίας Ι[4].

Ὁ κρατηρίσκος εἶναι σχῆμα ποὺ ἔρχεται τρίτο σὲ συχνότητα (εἰκ. 4, 6, πίν. 1β ἀριστ. καὶ 3γ). Ἔχει σῶμα λίγο-πολὺ σφαιρικό, λαιμὸ σχετικὰ χαμηλὸ καὶ στόμιο μὲ ὁριζόντιο πλατὺ χεῖλος. Καὶ οἱ δυὸ κατηγορίες, στιλβωτὴ καὶ ἀστίλβωτη, ἀντιπροσωπεύονται στοὺς κρατηρίσκους. Στὴ μιὰ κατηγορία ἀνήκει τὸ ἀγγεῖο ἀριθ. 1929 (πίν. 3γ) χωρὶς καθόλου στίλβωση. Ὁλόκληρη ἡ ἐπιφάνειά του μοιάζει σὰν νὰ ἔχη πλυθῆ μὲ τὸ σφουγγάρι. Τὸ ἀγγεῖο φέρει καὶ δυὸ ὁριζόντιες μηνοειδεῖς λαβὲς στὴ μέση περίπου τῆς κοιλιᾶς. Ὁ κρατηρίσκος ἀριθ. 1717 ἀνήκει στὴν ἄλλη κατηγορία. Ὁλόκληρη ἡ καστανὴ ἐπιφάνειά του εἶναι ἔντονα στιλβωμένη. Ἀνάγλυφες νευρώσεις ξεκινοῦν ἀπὸ τὴ βάση τοῦ λαιμοῦ καὶ κατεβαίνουν ἀκτινωτὰ πρὸς τὴν κοιλιὰ τοῦ ἀγγείου. Καὶ ἐδῶ ὑπάρχουν λαβὲς στὴ μέση περίπου τῆς κοιλιᾶς. Εἶναι ὅμως ταινιωτὲς καὶ κάθετα βαλμένες (εἰκ. 4, πίν. 1β ἀριστ.). Καὶ αὐτὸ τὸ σχῆμα δὲν εἶναι ἄγνωστο στὴν περιοχὴ τοῦ βορειοανατολικοῦ Αἰγαίου. Ἂν καὶ σχετίζεται μὲ σχήματα τῆς Τροίας Ι, εἶναι ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὸ τῆς Τροίας ΙΙ[5].

Τὸ ἀπιόσχημο ἀριθ. 1826 (εἰκ. 11, πίν. 3δ δεξ.) εἶναι τὸ μοναδικὸ παράδειγμα τοῦ εἴδους. Εἶναι σχετικὰ κλειστὸ ἀγγεῖο καὶ ἔχει χοανοειδὲς στόμιο. Δὲν ἔχει καθόλου βάση καὶ ὁ στρογγυλεμένος πυθμένας του δὲν τοῦ ἐπιτρέπει νὰ σταθῆ. Ἐντελῶς ἀσυνήθιστο εἶναι τὸ σχῆμα τοῦ ἀγγείου ἀριθ. 1824 (εἰκ. 7, πίν. 2γ - ε). Ἂν καὶ ἔχει σφαιρικὸ σῶμα σὰν τοὺς κρατηρίσκους, ἡ διαμόρφωση τοῦ λαιμοῦ καὶ τοῦ στομίου του τὸ ἀπομακρύνει σημαντικὰ ἀπὸ αὐτούς. Τὰ διάφορα ἀνοίγματα στὸ λαιμὸ καὶ τὰ ἀνάγλυφα αὐτάκια στὶς δυὸ παρειές του φαίνονται σὰν προσπάθεια γιὰ νὰ ἀποδοθῆ κάποια συγκεκριμένη μορφή. Μιὰ τέτοια τάση ὅμως τὸ ἀπομακρύνει ἀπὸ τὴ σφαῖρα τοῦ πολιτισμοῦ τῶν Κυκλάδων. Τὸ συνδέει πιὸ πολὺ μὲ τὶς περιοχὲς τοῦ ἀνατολικοῦ Αἰγαίου,

1. Blegen 1950, 227, πίν. 129 (τύπος Α 16).
2. W. Lamb, Excavations at Thermi in Lesbos (1936) 123, πίν. XIc, σχῆμα Ι.
3. Πρβ. Blegen 1950, πίν. 129 (τύπος Α 4).
4. Blegen 1950, 78.
5. Blegen 1950, 236 (τύπος C 28).

ὅπου ἡ τάση γιὰ μίμηση ἀνθρώπινων ἢ ζωικῶν μορφῶν μὲ τὸ σχῆμα τοῦ ἀγγείου δὲν εἶναι ἀσυνήθιστη[1].

Ἀπὸ τὰ ὄστρακα ἀξιόλογο εἶναι τὸ κομμάτι ἀριθ. 1836 ποὺ μᾶλλον προέρχεται ἀπὸ κλειστὸ ἀγγεῖο (εἰκ. 12, πίν. 4γ). Ἀνήκει στὴν κατηγορία τῆς μαύρης στιλβωτῆς κεραμεικῆς καὶ ἡ διακόσμησή του μὲ σχετικὰ βαθειὲς αὐλακώσεις ἀνταποκρίνεται στὴν περιγραφὴ μιᾶς κατηγορίας ἀγγείων ἀπὸ τὴν Τροία Ι: «shallow grooved patterns,

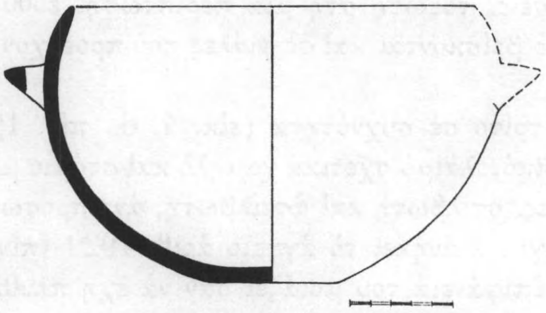

Εἰκ. 8. Φιάλη ἀριθ. 1822.

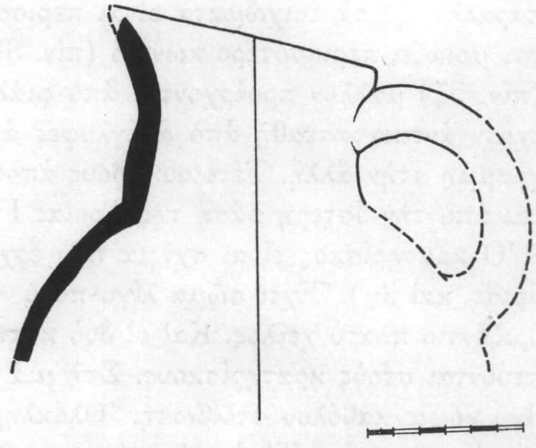

Εἰκ. 9. Ραμφοειδόστομη πρόχους ἀριθ. 1833.

usually multiple chevrons, sometimes filled with white, appear on the sides of small closed vessels»[2]. Τὴ διακόσμηση αὐτοῦ τοῦ εἴδους τὴ βρίσκομε στὸν κυκλαδικὸ χῶρο μόνο σὲ προχωρημένη φάση τοῦ πολιτισμοῦ «Κέρου - Σύρου»[3]. Δὲν ἀποκλείεται νὰ ἦταν κι ἐδῶ οἱ αὐλακώσεις γεμισμένες μὲ λευκὴ οὐσία, ὅπως ἔχει ἐπισημανθῆ καὶ σὲ ἄλλες περιπτώσεις[4]. Τέτοια ὅμως ἔνδειξη δὲν ὑπάρχει στὸ κομμάτι ἀπὸ τὰ Χριστιανά.

Σὲ μεγάλα ἀποθηκευτικὰ σκεύη ἀνήκουν προφανῶς τὰ ὄστρακα ἀριθ. 1841 καὶ 1848 (πίν. 5ς′ καὶ 5δ). Πιθάρια μὲ ἀνάγλυφη διακόσμηση ποὺ μιμεῖται σχοινὶ εἶναι γνωστὰ ἀπὸ τὶς Κυκλάδες τοῦ πολιτισμοῦ «Κέρου - Σύρου»[5] καθὼς καὶ ἀπὸ τὴν ὕστερη φάση τῆς Τροίας Ι[6]. Σὲ παρόμοιο σκεῦος γιὰ καθημερινὴ χρήση πρέπει νὰ ἀνήκουν καὶ τὰ ὄστρακα ἀριθ. 1844 (πίν. 5β). Τὰ ἀνάγλυφα κουμπιὰ ποὺ βλέπομε στὴ διακόσμηση εἶναι ἐπίσης γνωστὰ ἀπὸ τὴν κεραμεικὴ τῆς Τροίας Ι, ὅπου ὅμως εἶναι κοινότερα στὶς πρώιμες φάσεις[7].

1. Blegen 1950, 239, εἰκ. 405 (ἀριθ. 37.1033).
2. Blegen 1950, 78, εἰκ. 244, ἀριθ. 32 - 33.
3. C. Zervos, L'art des Cyclades (1957) 34 καὶ 37. Βλ. ἐπίσης Doumas 1968, 22, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.
4. Πρβ. τὰ ἀρυβαλλόσχημα τῆς Συλλογῆς Γουλανδρῆ (Doumas 1968, 36 - 37, ἀριθ. 217 - 221) καὶ ἐκεῖνα τοῦ τάφου 26 ἀπὸ τὰ νεκροταφεῖα τῆς Νάξου (Γ. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ, Κυκλαδικὰ Νάξου, ΑΔ 17, 1961 / 62, 133, πίν. 66γ - δ).
5. ΑΕ 1898, πίν. 9, 29. Caskey 1972, πίν. 76, S7. 79, B60, B75. 81, C21. Doumas, Sima. Plassart 1928, εἰκ. 35, 37.
6. Blegen 1950, 80, εἰκ. 250: 1 - 5.
7. Blegen 1950, 80.

Σὲ τρεῖς περιπτώσεις ἔχομε χαραγμένα σημεῖα τοῦ ἀγγειοπλάστη. Ἂν καὶ σὲ καμμιὰ ἀπὸ αὐτὲς τὸ πάνω μέρος τοῦ ἀγγείου δὲν ἔχει διασωθῆ, φαίνεται πὼς πρόκειται γιὰ κλειστὰ ἀγγεῖα. Καὶ στὶς τρεῖς περιπτώσεις τὸ σημεῖο εἶναι χαραγμένο στὸ πλάι μόλις πάνω ἀπὸ τὴ βάση (πίν. 4δ - ς΄)[1]. Πρόκειται γιὰ ἕνα πολὺ ἁπλὸ σχέδιο ἀπὸ δυὸ λοξὲς γραμμοῦλες ποὺ τείνουν νὰ συναντηθοῦν καὶ νὰ σχηματίσουν ὀξεῖα μᾶλλον γωνία. Στὸ ἀγγεῖο 1838 οἱ γραμμὲς ἔχουν κιόλας συναντηθῆ[2]. Στὶς δυὸ ἄλλες περιπτώ-

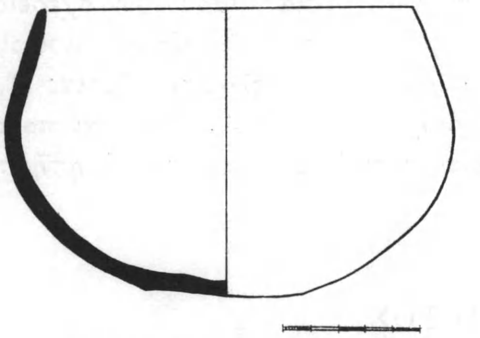

Εἰκ. 10. Φιάλη ἀριθ. 1827.

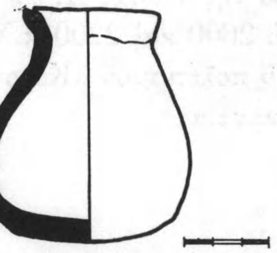

Εἰκ. 11. Ἀπιόσχημο ἀγγεῖο ἀριθ. 1826.

σεις ὅμως (ἀριθ. 1837 καὶ 1840) οἱ γραμμὲς ἀπέχουν μεταξύ τους[3], μόνο ποὺ στὸ ἀγγεῖο 1837 μιὰ τρίτη γραμμούλα ἔχει χαραχθῆ σὰν διχοτόμος τῆς γωνίας[4]. Ἀξίζει νὰ σημειωθῆ πὼς καὶ στὶς τρεῖς περιπτώσεις ἡ γωνία ἀνοίγει πρὸς τὰ ἐπάνω. Σημεῖα τοῦ ἀγγειοπλάστη ἔχουν κι ἄλλοτε ἐπισημανθῆ πάνω σὲ κεραμεικὴ τῆς πρώιμης χαλκοκρατίας[5].

Τόσο σὰν σχήματα ὅσο καὶ σὰν τεχνικὴ καὶ σὰν διακοσμητικὰ θέματα, ἡ κεραμεικὴ ἀπὸ τὰ Χριστιανὰ τοποθετεῖται στὴν περίοδο τοῦ πολιτισμοῦ «Κέρου - Σύρου». Πρόσφατη ἐπίσκεψή μου στὸ νησὶ (Ἰούλιος 1975) ἐπιβεβαίωσε τὴν ἄποψη αὐτὴ μὲ τὴ συμπληρωματικὴ περισυλλογὴ ἐπιφανειακῶν ὀστράκων. Ἀνάμεσα στὰ ἄλλα βρέθηκαν καὶ ὁριζόντιες λαβὲς ἀγγείων μὲ χαρακτὴ διακόσμηση στὴν ἐπάνω μισή τους ἐπιφάνεια. Οἱ λαβὲς αὐτές, καθὼς ἔχει τονιστῆ κι ἀλλοῦ, εἶναι χαρακτηριστικὲς γιὰ τὴν κεραμεικὴ τοῦ πολιτισμοῦ «Κέρου - Σύρου»[6]. Οἱ πρόχοι μὲ τὸ ραμφόσχημο στόμιο καὶ γενικώτερα ἡ κεραμεικὴ μὲ στιλπνὴ ἐπιφάνεια χαρακτηρίζουν προχωρημένη φάση τοῦ

1. Πρβ. C. C. Edgar, The Pottery Marks. Phylakopi 1904, 178.
2. Phylakopi 1904, 179 (σημεῖο 7Gb).
3. Αὐτ. (σημεῖο 7Ga).
4. Αὐτ. (σημεῖο 9G).
5. Ἂν καὶ ἡ κατάταξή τους δὲν εἶναι στρωματογραφικὰ ξεκαθαρισμένη, μερικὰ ἀπὸ τὰ χαράγματα σὲ κεραμεικὴ τῆς Φυλακωπῆς φαίνεται πὼς ἀνήκουν σ' αὐτὴ τὴν περίοδο (Phylakopi 1904, 177 - 180. Renfrew 1972, 411). Σημάδια τοῦ ἀγγειοπλάστη σὲ κεραμεικὴ τῆς πρώιμης χαλκοκρατίας ἔχουν ἐπισημανθῆ ἐπίσης στὴν Κέα (J. L. Caskey, Inscriptions and Potter's Marks from Ayia Irini in Keos, Kadmos IX, 1970, 108) καὶ στὴ Λέρνα (J. L. Caskey, Excavations at Lerna 1955, Hesperia 25, 1956, πίν. 45f καὶ 46a). Γιὰ τὴ σημασία ποὺ μπορεῖ νὰ ἔχουν τὰ σημάδια τοῦ ἀγγειοπλάστη ἔχει γράψει ὁ A. J. Evans (Phylakopi 1904, 181 - 185).
6. Χ. Ντουμας, Κορφὴ τ' Ἀρωνιοῦ, ΑΔ 20, Α, 1965, 67 - 75.

Doumas, Sima. Caskey 1972, 366, πίν. 79, B44. ΑΕ 1898, πίν. 9, 37.

πολιτισμοῦ αὐτοῦ. Ἀνήκουν στὴν ὁμάδα «Καστρί»[1], ποὺ εἶναι γνωστὴ ἀπὸ ἀρκετὰ κυκλαδίτικα νησιά[2]. Ἡ εὕρεση ἀκέραιων ἀγγείων στὰ Χριστιανὰ εἶναι πολὺ σημαντική, γιατὶ βοηθᾶ στὴ σωστὴ ἀποκατάσταση σχημάτων κεραμεικῆς ποὺ εἶναι γνωστὴ μονάχα ἀπὸ ὄστρακα. Τὰ χοανοειδῆ στόμια ἀπὸ τὴν Ἄσπρη Πέτρα τῆς Κῶ (πίν. 5α) ἀσφαλῶς πρέπει νὰ προέρχωνται ἀπὸ πρόχους ὅμοιες μὲ αὐτὲς ἀπὸ τὰ Χριστιανά[3]. Παράλληλα ὅμως τὰ ἀγγεῖα αὐτὰ βεβαιώνουν τὶς σχέσεις ἀνάμεσα στὶς Κυκλάδες καὶ τὰ Δωδεκάνησα στὴ φάση αὐτὴ τοῦ πολιτισμοῦ «Κέρου - Σύρου». Ὅμοιες πρόχοι ἀπὸ τὴν Πολιόχνη τῆς Λήμνου[4] καὶ τὴ βορειοδυτικὴ Μ. Ἀσία[5] μαρτυροῦν σχέσεις καὶ μὲ τὸ βόρειο Αἰγαῖο. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι οἱ σχέσεις αὐτὲς ἀναπτύσσονται κυρίως στὴν περίοδο τῆς Τροίας II, ἂν καὶ μπορεῖ νὰ ἀρχίζουν ἀπὸ τὸ τέλος τῆς Τροίας I[6], δηλαδὴ μεταξὺ 2600 καὶ 2200 π.Χ.[7] Τὴν περίοδο αὐτὴ οἱ Κυκλάδες βρίσκονται πρὸς τὸ τέλος τοῦ πολιτισμοῦ «Κέρου - Σύρου», ποὺ ἀντιστοιχεῖ μὲ τὴ δεύτερη φάση τῆς πρώιμης χαλκοκρατίας[8].

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

Ἀρ. 1716 (εἰκ. 1, πίν. 1α). Ραμφοειδόστομη πρόχους. Συγκολλημένη. Πηλὸς ἀκαθάριστος καστανός. Ψήσιμο ὄχι τέλειο. Ὕψ. 0.335 μ.

Σῶμα ἀτρακτοειδές, λαιμὸς χαμηλὸς μὲ στόμιο χοανοειδές. Ἡ λαβή, κυκλικῆς τομῆς, συνδέει τὴ μέση περίπου τοῦ λαιμοῦ μὲ τὸν ὦμο τοῦ ἀγγείου. Ἀπὸ τὴ βάση τοῦ λαιμοῦ κατεβαίνουν ἀκτινωτὰ πρὸς τὴν κοιλιὰ ἀνάγλυφες νευρώσεις. Ὁλόκληρη ἡ μαύρη ἐπιφάνεια τοῦ ἀγγείου εἶναι ἔντονα στιλβωμένη.

Ἀριθ. 1717 (εἰκ. 4, πίν. 1β ἀριστ.). Κρατηρίσκος. Λείπουν οἱ λαβές, μέρος τοῦ ὤμου καὶ τμῆμα τῆς κοιλιᾶς. Στόμιο συμπληρωμένο. Πηλὸς ἀκαθάριστος καστανοκόκκινος. Ψήσιμο ὄχι τέλειο. Ὕψ. 0.225 μ. Σῶμα σὲ σχῆμα συμπιεσμένης σφαίρας. Πλατὺ ὁριζόντιο περιχείλωμα στεφανώνει τὸν χαμηλὸ κυλινδρικὸ λαιμό. Στὴ μέση περίπου τῆς κοιλιᾶς βρίσκονται δυὸ κάθετες ταινιωτὲς λαβές. Ἀπὸ τὴ βάση τοῦ λαιμοῦ κατεβαίνουν ἀκτινωτὰ πρὸς τὴν κοιλιὰ ἀνάγλυφες νευρώσεις. Ὁλόκληρη ἡ καστανόχρωμη ἐπιφάνεια τοῦ ἀγγείου εἶναι ἔντονα στιλβωμένη.

Ἀριθ. 1718 (εἰκ. 2, πίν. 1β δεξ.). Ραμφοειδόστομη πρόχους. Συγκολλημένη. Λείπει μέρος τῆς κοιλιᾶς. Πηλὸς ἀκαθάριστος καστανός. Ψήσιμο ὄχι τέλειο. Ὕψ. 0.225 μ.

Σῶμα σφαιρικό. Τὸν χαμηλὸ κωνικὸ λαιμὸ τὸν στεφανώνει χοανοειδὲς στόμιο. Ἡ λαβή, τομῆς κυκλικῆς, συνδέει τὴ μέση περίπου τοῦ λαιμοῦ μὲ τὸν ὦμο. Ἀπὸ τὴ βάση τοῦ λαιμοῦ κατεβαί-

1. Bossert 1967, 67 - 75.
2. Σῦρος (ἐκτὸς ἀπὸ τὸ Καστρί): ΑΕ 1899, 92 - 93, πίν. 9, 1, 5, 7. Δῆλος: Plassart 1928, 43 - 45, εἰκ. 40. Σίφνος: ΑΕ 1899, 75, πίν. 9, 11. Νάξος: Μόνωτο κύπελλο στὴ Συλλογὴ Ἀπειράνθου (Renfrew 1964, 117, πίν. Ζ' 4, 3). Μόνωτο κύπελλο σὰν τῆς Σίφνου ἀπὸ τὴν ἀκρόπολη Πανόρμου ἀδημοσίευτο (ΑΔ 19,Β, 1963, 411). Βλ. ἐπίσης Bossert 1967, 70 σημ. 49. Κέα: Caskey 1972, 370, εἰκ. 6, C2, C41. 373, εἰκ. 7, C14 - C16. Πίν. 80: C1 - 2, C42 - 44.
3. D. Levi, ASAtene 8 - 9, 1925 - 1926. Τὴν ἀποκατάσταση τῶν σχημάτων ἐκείνων, δικαιολογημένη ἴσως ἀπὸ τὰ δεδομένα τῆς ἐποχῆς, δὲν τὴν ἐπιβεβαιώνουν τὰ πρόσφατα εὑρήματα.
4. Βλ. σ. 4 σημ. 5.
5. Βλ. σ. 4 σημ. 4.
6. Bossert 1967, 75. Renfrew 1972, 208. Renfrew 1964, 117, 128.
7. C. W. Blegen, Troy and the Trojans (1963) 174. Renfrew 1972, 221.
8. Renfrew 1964, 110. Renfrew 1972, 150.

νουν ἀκτινωτὰ πρὸς τὴν κοιλιὰ ἀνάγλυφες νευρώσεις. Ὁλόκληρη ἡ καστανὴ ἐπιφάνεια τοῦ ἀγγείου εἶναι ἔντονα στιλβωμένη.

Ἀριθ. 1822 (εἰκ. 8, πίν. 2β ἀριστ.). Βαθειὰ φιάλη. Λείπει κομμάτι ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ ἡ μία λαβή. Ὕψ. 0.133 μ. Διάμ. 0.192 μ. Πηλὸς ἀκαθάριστος καστανοκόκκινος. Ψήσιμο σχετικὰ καλό.

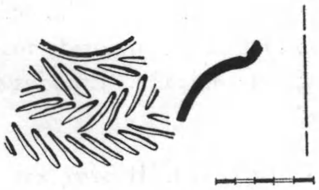

Εἰκ. 12. Ὄστρακο ἀριθ. 1836.

Τὰ κυρτὰ τοιχώματα δίνουν σφαιρικότητα στὸ σῶμα τοῦ ἀγγείου ποὺ γι' αὐτὸ τὸ λόγο στενεύει στὸ στόμιο. Δυὸ διάτρητες μηνοειδεῖς λαβὲς βρίσκονται κάθετα βαλμένες στὸ ὕψος περίπου τῆς μεγαλύτερης διαμέτρου τοῦ ἀγγείου. Ὁλόκληρη ἡ ἐπιφάνεια διατηρεῖ μιὰ λεπτότατη κρούστα πηλοῦ, ποὺ μᾶλλον εἶναι ἀποτέλεσμα τοῦ πλυσίματος πρὶν ἀπὸ τὸ ψήσιμο.

Ἀριθ. 1823 (εἰκ. 5, πίν. 2α ἀριστ.). Ραμφοειδόστομη πρόχους. Λείπει κομμάτι ἀπὸ τὴν κοιλιά. Πηλὸς ἀκαθάριστος καστανοκόκκινος. Ψήσιμο σχετικὰ καλὸ ἀλλὰ ἄνισο. Ὕψ. 0.235 μ.

Σῶμα, λαιμός, στόμιο καὶ λαβὴ σὰν τοῦ ἀριθ. 1718. Ἐπιφάνεια ἀδρὴ μὲ ἔντονα ἴχνη σκληρῆς βούρτσας. Οἱ μελανὲς κηλίδες ὀφείλονται μᾶλλον στὸ ἄνισο ψήσιμο τοῦ πηλοῦ.

Ἀριθ. 1824 (εἰκ. 7, πίν. 2γ - ε). Εὐρύστομο σφαιρικὸ ἀγγεῖο. Λείπουν κομμάτια ἀπὸ τὴν κοιλιὰ καὶ τὸν ὦμο. Τὸ ὑπόλοιπο συγκολλημένο. Πηλὸς ἀκαθάριστος ρόδινος. Ψήσιμο σχετικὰ καλὸ ἀλλὰ ἄνισο. Ὕψ. 0.205 μ.

Λαιμὸς λοξότμητος μὲ ραμφοειδῆ διαμόρφωση τοῦ στομίου στὸ ὑπερυψωμένο τμῆμα του. Μιὰ μεγάλη κεντρικὴ ὀπὴ καὶ δυὸ μικρὲς στὰ πλάγια δεσπόζουν στὸ τμῆμα τοῦτο τοῦ στομίου. Μόνο ποὺ οἱ μικρὲς ὀπὲς κρύβονται ἀπὸ τὴν μπροστινὴ ὄψη πίσω ἀπὸ πτερυγιόσχημες ἀποφύσεις. Τὴ μεγάλη τρύπα καθὼς καὶ τὴ βάση τοῦ λαιμοῦ περιβάλλει ἐπιπόλαια χαραγμένη γραμμή. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ἀγγείου φαίνεται νὰ ἔχῃ πλυθῆ μὲ τὸ σφουγγάρι. Οἱ μελανὲς κηλίδες της μᾶλλον ὀφείλονται στὸ ἄνισο ψήσιμο τοῦ πηλοῦ. Στὴ βάση ὑπάρχει ἀποτύπωμα πλέγματος (ψάθας).

Ἀριθ. 1825 (εἰκ. 3, πίν. 2α δεξ.). Ραμφοειδόστομη πρόχους. Ἐλαφρὰ χτυπημένο τὸ χεῖλος τοῦ στομίου. Πηλὸς ἀκαθάριστος τεφρός. Ψήσιμο σχετικὰ καλό. Ὕψ. 0.225 μ.

Σῶμα, λαιμὸς καὶ στόμιο σὰν τοῦ ἀριθ. 1718. Ἡ λαβή, τομῆς κυκλικῆς, συνδέει τὸ πάνω μέρος τοῦ λαιμοῦ μὲ τὸν ὦμο. Ἐπιφάνεια κηλιδωτή, μᾶλλον ἀπὸ τὸ ἄνισο ψήσιμο τοῦ πηλοῦ.

Ἀριθ. 1826 (εἰκ. 11, πίν. 3δ δεξ.). Μικρὸ ἀγγεῖο ἀπιόσχημο. Ἀκέραιο. Ἐπιφάνεια ἐλαφρὰ διαβρωμένη. Πηλὸς ἀκαθάριστος καστανοκόκκινος. Ψήσιμο σχετικὰ καλὸ ἀλλὰ ἄνισο. Ὕψ. 0.082 μ. Διάμ. χεῖλ. 0.051 μ.

Εὐρὺ χοανοειδὲς στόμιο. Βάση κυρτή. Ἐπιφάνεια κηλιδωτὴ μᾶλλον ἀπὸ τὸ ἄνισο ψήσιμο τοῦ πηλοῦ.

Ἀριθ. 1827 (εἰκ. 10, πίν. 2β δεξ.). Βαθειὰ φιάλη ἄωτη. Ἀκέραια. Πηλὸς ἀκαθάριστος κοκκινωπός. Ψήσιμο σχετικὰ καλό. Ὕψ. 0.113 μ. Διάμ. χεῖλ. 0.135 μ.

Τὰ πολὺ κυρτὰ τοιχώματα δημιουργοῦν ἔντονα κλειστὸ τὸ στόμιο. Ἐπιφάνεια στιλβωμένη μέσα κι ἔξω. Βάση κυρτή.

Ἀριθ. 1828 (πίν. 3δ ἀριστ.). Κωνικὴ φιάλη. Συγκολλημένη ἀπὸ δυὸ κομμάτια. Πηλὸς ἀκαθάριστος καστανοκόκκινος. Ψήσιμο σχετικὰ καλὸ ἀλλὰ ἄνισο. Ὕψ. 0.07 μ. Διάμ. χεῖλ. 0.16 μ. Διάμ. βάσ. 0.04 μ.

Κατασκευὴ γενικὰ χονδροειδής. Ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια ἀνώμαλη. Οἱ κηλίδες της προφανῶς ὀφείλονται στὸ ἄνισο ψήσιμο τοῦ πηλοῦ.

Ἀριθ. 1829 (εἰκ. 6, πίν. 3γ). Κρατηρίσκος. Λείπουν κομμάτια ἀπὸ τὴν κοιλιά, τὸ χεῖλος καὶ τὴ μιὰ λαβή. Πηλὸς ἀκαθάριστος ρόδινος. Ψήσιμο σχετικὰ καλό. Ὕψ. 0.18 μ.

Σῶμα σφαιρικό. Λαιμὸς χαμηλὸς κωνικὸς μὲ στόμιο χοανοειδές. Ρηχὴ αὐλάκωση τονίζει τὴ βάση τοῦ λαιμοῦ. Ὑποτυπώδεις αὐλακώσεις στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἀγγείου μᾶλλον ὀφείλονται στὸν

τρόπο τῆς κατασκευῆς του. Τὸ λεπτότατο ἐπίχρισμα ποὺ καλύπτει ὁλόκληρη τὴν ἐπιφάνεια ὀφείλεται μᾶλλον στὸ πλύσιμο τοῦ ἀγγείου πρὶν ἀπὸ τὸ ψήσιμο.

Ἀριθ. 1830 (πίν. 3α). Ραμφοειδόστομη πρόχους. Λείπουν μεγάλα κομμάτια ἀπὸ τὴν κοιλιά, τὴ βάση καὶ τὸν ὦμο. Τὰ ὑπόλοιπα συγκολλημένα ἀπὸ πολλὰ ὄστρακα. Πηλὸς ἀκαθάριστος. Ψήσιμο μέτριο. Ὕψος ὄχι μικρότερο ἀπὸ 0.30 μ.

Στόμιο, λαιμὸς καὶ λαβὴ σὰν τοῦ ἀριθ. 1718. Ὁλόκληρη ἡ ἐπιφάνεια ἔντονα στιλβωμένη.

Ἀριθ. 1831 (πίν. 3ε). Τὸ κάτω μισὸ μέρος ἀπὸ σφαιρικὸ ἀγγεῖο. Πηλὸς ἀκαθάριστος καστανόφαιος. Ψήσιμο μέτριο. Ὑψ. 0.11 μ.

Ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια λειασμένη. Τὸ κομμάτι μᾶλλον προέρχεται ἀπὸ πρόχου.

Ἀριθ. 1832 (πίν. 3β ἀριστ.). Κομμάτι ἀπὸ τὸ πάνω μέρος ραμφοειδόστομης πρόχου. Συγκολλημένο. Πηλὸς ἀκαθάριστος καστανόφαιος. Ψήσιμο μέτριο. Ὑψ. 0.175 μ.

Στόμιο, λαιμὸς καὶ λαβὴ σὰν τοῦ ἀριθ. 1825. Ἐπιφάνεια ἀδρή.

Ἀριθ. 1833 (εἰκ. 9, πίν. 3β δεξ.). Ὁ λαιμὸς καὶ μέρος ἀπὸ τὸν ὦμο καὶ τὴ λαβὴ ραμφοειδόστομης πρόχου. Συγκολλημένα. Πηλὸς ἀκαθάριστος καστανόφαιος. Ψήσιμο μέτριο. Ὑψ. 0.145 μ.

Στόμιο, λαιμὸς καὶ λαβὴ σὰν τοῦ ἀριθ. 1718. Ἐπιφάνεια ἀδρή.

Ἀριθ. 1834 (πίν. 4α). Ραμφοειδόστομη πρόχους. Λείπουν ἀρκετὰ κομμάτια ἀπὸ τὴν κοιλιὰ καὶ τὸν ὦμο. Στόμιο χτυπημένο. Συγκολλημένη. Πηλὸς ἀκαθάριστος καστανός. Ψήσιμο μέτριο. Ὑψ. 0.27 μ.

Στόμιο, λαιμὸς καὶ λαβὴ σὰν τοῦ ἀριθ. 1718 Ἐπιφάνεια λεία ἀλλὰ χωρὶς στίλβωση.

Ἀριθ. 1835 (πίν. 4β). Ραμφοειδόστομη πρόχους. Λείπουν κομμάτια ἀπὸ τὴν κοιλιά, τὸν ὦμο, τὴ λαβὴ καὶ τὸ στόμιο. Τὸ ὑπόλοιπο συγκολλημένο ἀπὸ πολλὰ ὄστρακα. Πηλὸς ἀκαθάριστος καστανόφαιος. Ψήσιμο μέτριο. Ὕψος περίπου 0.31 μ.

Στόμιο, λαιμὸς καὶ λαβὴ σὰν τοῦ ἀριθ. 1718. Ἀνάγλυφες νευρώσεις κατεβαίνουν ἀπὸ τὴ βάση τοῦ λαιμοῦ πρὸς τὴν κοιλιά. Ὁλόκληρη ἡ ἐπιφάνεια ἔντονα στιλβωμένη.

Ἀριθ. 1836 (εἰκ. 12, πίν. 4γ). Μικρὸ κομμάτι ἀπὸ τὸν ὦμο σφαιρικοῦ μᾶλλον ἀγγείου. Διατηρεῖ ἐλάχιστα λείψανα ἀπὸ τὴ βάση τοῦ λαιμοῦ. Συγκολλημένο. Πηλὸς ἀκαθάριστος καστανόφαιος. Ψήσιμο μέτριο. Μῆκ. 0.11 μ. Πλ. 0.068 μ.

Ρηχὴ ὁριζόντια αὐλάκωση γύρω ἀπὸ τὴ βάση τοῦ λαιμοῦ. Στὸν ὦμο τρεῖς ζῶνες ἀπὸ μικρὲς λοξὲς αὐλακώσεις ἀντίρροπες. Συνδυάζοντας τὶς ζῶνες ἀνὰ δύο ἔχει κανεὶς τὸ μοτίβο τοῦ ψαροκόκκαλου σὲ ὁριζόντια διάταξη. Ἐπιφάνεια μὲ ἔντονη στίλβωση.

Ἀριθ. 1837 (πίν. 4δ). Ἡ βάση καὶ μέρος ἀπὸ τὴν κοιλιὰ μᾶλλον κλειστοῦ ἀγγείου. Συγκολλημένο ἀπὸ τέσσερα κομμάτια. Πηλὸς ἀκαθάριστος καστανόφαιος. Ψήσιμο μέτριο. Ὑψ. 0.10 μ. Διάμ. βάσ. 0.076 μ.

Ἐπιφάνεια λεία, ἀλλὰ ἀστίλβωτη. Κοντὰ στὴ βάση χαρακτὸ σημεῖο τοῦ ἀγγειοπλάστη: δυὸ μικρὲς γραμμὲς ποὺ τείνουν νὰ συναντηθοῦν σὲ γωνία. Μιὰ τρίτη γραμμούλα ἀνάμεσά τους σὰν διχοτόμος τῆς γωνίας. Ὑψ. τοῦ σημείου 0.015 μ.

Ἀριθ. 1838 (πίν. 4ε). Ἡ βάση καὶ μεγάλο μέρος ἀπὸ τὴν κοιλιὰ μᾶλλον κλειστοῦ ἀγγείου. Συγκολλημένο ἀπὸ τέσσερα κομμάτια. Πηλὸς ἀκαθάριστος τεφροκόκκινος. Ψήσιμο μέτριο. Ὑψ. 0.105 μ. Διάμ. βάσ. 0.06 μ.

Ἐπιφάνεια λεία σκεπασμένη μὲ λεπτότατο τεφρὸ ἐπίχρισμα. Κοντὰ στὴ βάση χαραγμένο τὸ σημεῖο τοῦ ἀγγειοπλάστη: μικρὴ ὀξεῖα γωνία ἀνοικτὴ πρὸς τὰ ἐπάνω. Ὑψ. τοῦ σημείου 0.01 μ.

Ἀριθ. 1839. Κομμάτι ἀπὸ τὴ βάση καὶ τὴν κοιλιὰ μεγάλου ἀγγείου. Πηλὸς ἀκαθάριστος καστανόφαιος. Ψήσιμο μέτριο. Ὑψ. 0.068 μ. Μῆκ. 0.187 μ.

Ἀριθ. 1840 (πίν. 4ϛ'). Μεγάλο μέρος ἀπὸ τὴν κοιλιὰ μᾶλλον κλειστοῦ ἀγγείου. Σώζει καὶ μικρὸ τμῆμα ἀπὸ τὴ βάση. Συγκολλημένο ἀπὸ πολλὰ κομμάτια. Πηλὸς ἀκαθάριστος καστανόφαιος. Ψήσιμο μέτριο. Μῆκ. 0.16 μ. Πλ. 0.095 μ.

Πάνω στὸ κοκκινωπὸ ἐπίχρισμα τῆς λείας ἐπιφάνειας διατηροῦνται ἴχνη ἀπὸ στίλβωση. Κοντὰ

στὴ βάση χαραγμένο τὸ σημεῖο τοῦ ἀγγειοπλάστη: δυὸ λοξὲς γραμμοῦλες ποὺ τείνουν νὰ συναντηθοῦν σὲ ὀξεῖα γωνία. Ὕψος τοῦ σημείου 0.007 μ.

Ἀριθ. 1841 (πίν. 5ς΄). Ἔξη ὄστρακα ἀπὸ μεγάλο ἀγγεῖο. Πηλὸς ἀκαθάριστος καστανοκόκκινος. Ψήσιμο μέτριο.

Ὁριζόντιες ἀνάγλυφες ταινίες μὲ λοξὲς χαράξεις σὰν ἀπομίμηση σχοινιοῦ.

Ἀριθ. 1842 (πίν. 5ε). Μεγάλο μέρος ἀπὸ τὸ κάτω τμῆμα ραμφοειδόστομης πρόχου. Σώζονται κομμάτια ἀπὸ τὸ στόμιο καὶ τὴ λαβή. Πηλὸς ἀκαθάριστος καστανόφαιος. Ψήσιμο μέτριο. Ὕψ. 0.23 μ.

Ἐπιφάνεια κοκκινωπὴ μὲ ζωηρὰ ἴχνη ἀπὸ τὴ στίλβωσή της.

Ἀριθ. 1843. Κομμάτι ἀπὸ τὸ κάτω μέρος μᾶλλον κλειστοῦ ἀγγείου. Συγκολλημένο ἀπὸ δυὸ ὄστρακα. Πηλὸς ἀκαθάριστος καστανόφαιος. Ψήσιμο μέτριο. Ὕψ. 0.075 μ.

Ἡ ἀστίλβωτη ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια εἶναι κηλιδωτὴ ἀπὸ τὸ ψήσιμο. Ἡ ἐσωτερικὴ εἶναι πολὺ ἀνώμαλη.

Ἀριθ. 1844 (πίν. 5β). Ἐννέα κομμάτια ἀπὸ μεγάλο, μᾶλλον κλειστό, ἀγγεῖο. Πηλὸς ἀκαθάριστος κοκκινωπός. Ψήσιμο μέτριο.

Ἡ ἀστίλβωτη ἐπιφάνεια εἶναι κηλιδωτὴ μᾶλλον ἀπὸ τὸ ψήσιμο. Πλαστικὰ κουμπιὰ φαίνεται πὼς ἦταν σὲ δυὸ σειρὲς γύρω ἀπὸ τὴ βάση τοῦ λαιμοῦ.

Ἀριθ. 1845 (πίν. 5ζ ἀριστ.). Ὄστρακο ἀπὸ τὸ στόμιο φιάλης. Πηλὸς ἀκαθάριστος καστανόφαιος. Ψήσιμο μέτριο. Ὕψ. 0.072 μ. Πλ. 0.117 μ.

Ἀνάγλυφη τοξωτὴ ἀπόφυση λίγο κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος.

Ἀριθ. 1846 (πίν. 5ζ δεξ.). Ὄστρακο ἀπὸ τὸ στόμιο φιάλης. Πηλὸς ἀκαθάριστος καστανοκόκκινος. Ψήσιμο μέτριο. Ὕψ. 0.10 μ. Πλ. 0.12 μ.

Ἀνάγλυφη ὁριζόντια ἀπόφυση λίγο κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος.

Ἀριθ. 1847. Ἡ λαβὴ μεγάλου ἀγγείου. Πηλὸς ἀκαθάριστος καστανόφαιος. Ψήσιμο μέτριο. Ὕψ. 0.095 μ. Πλ. 0.098 μ.

Ἀριθ. 1848 (πίν. 5δ). Ὄστρακο ἀπὸ μεγάλο ἀγγεῖο. Πηλὸς ἀκαθάριστος καστανόφαιος. Ψήσιμο μέτριο. Ὕψ. 0.063 μ. Πλ. 0.066 μ.

Ἀνάγλυφες ταινίες μὲ πυκνὲς λοξὲς χαράξεις μιμοῦνται μᾶλλον σχοινί.

ΧΡΙΣΤΟΣ ΝΤΟΥΜΑΣ

Ο ΟΙΚΙΣΚΟΣ ΤΩΝ ΑΡΧΑΝΩΝ

Τὸ πήλινο ὁμοίωμα τοῦ οἰκίσκου τῶν Ἀρχανῶν[1] εἶναι μοναδικὸ ἀνάμεσα στὰ γνωστὰ ἀνάλογα ἔργα καὶ ἡ μελέτη του μπορεῖ νὰ προσφέρη σημαντικὴ συμβολὴ στὰ προβλήματα τῆς ἔρευνας, τὰ σχετικὰ μὲ τὴ μινωικὴ ἀρχιτεκτονική. Γι' αὐτὸ κρίναμε ὅτι θὰ ἦταν χρήσιμο νὰ ἀποχωριστῆ ἀπὸ τὰ ἄλλα ἀντικείμενα τῆς ἀνασκαφῆς, ὅπου βρέθηκε, καὶ νὰ δημοσιευτῆ σὰν αὐτοτελὲς εὕρημα. Τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα ἔχουν κιόλας ἐκτεθῆ μὲ κάθε λεπτομέρεια[2]. Περιοριζόμαστε λοιπὸν ἐδῶ νὰ ὑπενθυμίσουμε μερικὰ συμπεράσματα γιὰ τὴν ἀνασκαφὴ καὶ τὴ χρονολόγηση τοῦ οἰκίσκου.

Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ 1970 στὴν κωμόπολη Ἀρχάνες τοῦ Νομοῦ Ἡρακλείου ἀποκάλυψε ἐπάλληλα ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα σπιτιῶν, ποὺ ἀνῆκαν σὲ τρεῖς περιόδους: ΜΜΙΙΙΑ, ΜΜΙΙΙΒ - ΥΜΙΑ καὶ ΥΜΙΙΙΑ-Β. Οἱ πινακίδες τῆς γραμμικῆς Α γραφῆς, ποὺ βρέθηκαν στὸ δεύτερο στρῶμα[3], σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ὡραία τοιχοποιία τῶν ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων καὶ τὴ θαυμάσια ποιότητα τῆς κεραμεικῆς, δείχνουν ὅτι τὸ κτίσμα αὐτοῦ τοῦ στρώματος ἦταν μιὰ πλούσια κατοικία, ἴσως ἕνα «μέγαρο», τοῦ τύπου τῶν «μεγάρων» τῆς Τυλίσου[4]. Τὰ ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα τῶν δυὸ ἄλλων στρωμάτων δὲν εἶναι τὸ ἴδιο ἐντυπωσιακά. Οἱ ἐπιχρισμένοι ὅμως τοῖχοι τοῦ σπιτιοῦ τοῦ ἀρχαιό-

Θερμὰ εὐχαριστῶ τοὺς κ. Στ. Ἀλεξίου καὶ Ἀντ. Ζώη γιὰ τὴ βοήθεια ποὺ προέκυψε ἀπὸ τὶς συζητήσεις μας καὶ τὴν προθυμία τους νὰ διαβάσουν τὸ χειρόγραφο. Γιὰ τὰ σχέδια καὶ τὶς φωτογραφίες ποὺ δημοσιεύονται ἐκφράζω τὶς εὐχαριστίες μου στὸ ζωγράφο κ. Κ. Ἠλιάκη καὶ τὸν φωτογράφο κ. Γ. Ξυλούρη. Ἡ ἀντιγραφὴ τῶν σχεδίων τῶν εἰκ. 10-18 ἔγινε ἀπὸ τὴ σχεδιάστρια κ. Ἐ. Στρατάκου, τὴν ὁποία καὶ εὐχαριστῶ.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς καθιερωμένες συντομογραφίες χρησιμοποιοῦνται καὶ οἱ ἀκόλουθες:

BRANIGAN, Foundations: K. BRANIGAN, The Foundations of the Palatial Crete (1970).

DEMARGNE — GALLET DE SANTERRE, Maisons: P. DEMARGNE — H. GALLET DE SANTERRE, Études Crétoises IX, Maisons I (1953).

DESHAYES — DESSENNE, Maisons: J. DESHAYES — A. DESSENNE, Études Crétoises XI, Maisons II (1959).

GRAHAM, Palaces: J. W. GRAHAM, The Palaces of Crete (1962).

HAZZIDAKIS, Tylissos: J. HAZZIDAKIS, Les villas minoennes de Tylissos (1934).

PM: A. EVANS, The Palace of Minos at Knossos (1921-1935).

PELON, Maisons: O. PELON, Études Crétoises XVI, Maisons III, Le quartier E (1963-1966) (1970).

SINOS, Hausformen: S. SINOS, Die vorklassischen Hausformen in der Ägäis (1971).

1. Ἀρ. Μουσείου Ἡρακλείου 19410. Γενικὲς ἀναφορὲς γιὰ τὸν οἰκίσκο βλ. Ἔργον 1970, 185. Nestor I, December 1970, 693. FRASER, AR 1970-1971, 31. ΑΛΕΞΙΟΥ, Κρητ. Χρον. 13, 1971, 495. CASKEY, AJA 75, 1971, 310. MICHAUX, BCH 95, 1971, 1055. P. FAURE, La vie quotidienne en Crète aux temps de Minos, (1973) 182 ποὺ εἰκονίζει λανθασμένο σχέδιο. P. WARREN, The Aegean Civilizations (1975) εἰκ. στὴ σ. 94.

2. ΛΕΜΠΕΣΗ, ΠΑΕ 1970, 256 κέ. καὶ ἰδιαίτερα 267-270, εἰκ. 4, πίν. 375-380. Στὴ σ. 265 γράψαμε λανθασμένα ὅτι ἕνα ἀγγεῖο τοῦ ΜΜΙΙΙΒ-ΥΜΙΑ στρώματος περιεῖχε παποῦλες (phlomis furticosa = ἀγκαραθιά). Πρόκειται γιὰ ἐξανθρακωμένους καρποὺς ἀρακά (pisum sativum). Τὴν ὑπόδειξη ὀφείλω στὸν κ. Ἐ. Πλατάκη, τὸν ὁποῖο καὶ εὐχαριστῶ.

3. ΛΕΜΠΕΣΗ — OLIVIER — GODART, ΑΕ 1974, 113-167, πίν. 37-43.

4. HAZZIDAKIS, Tylissos.

τερου στρώματος (ΜΜΙΙΙΑ), τὰ χρωματισμένα κονιάματα τοῦ δαπέδου, ἡ θήκη μὲ τὸ χαμηλὸ πώρινο θρανίο σὲ ἕνα ἀπὸ τὰ δωμάτια καὶ ἡ πλακόστρωση τοῦ διαδρόμου φανερώνουν ὅτι καὶ στὸ στρῶμα αὐτὸ ὑπῆρχε μιὰ ἀξιόλογη κατοικία (εἰκ. 1). Γενικά,

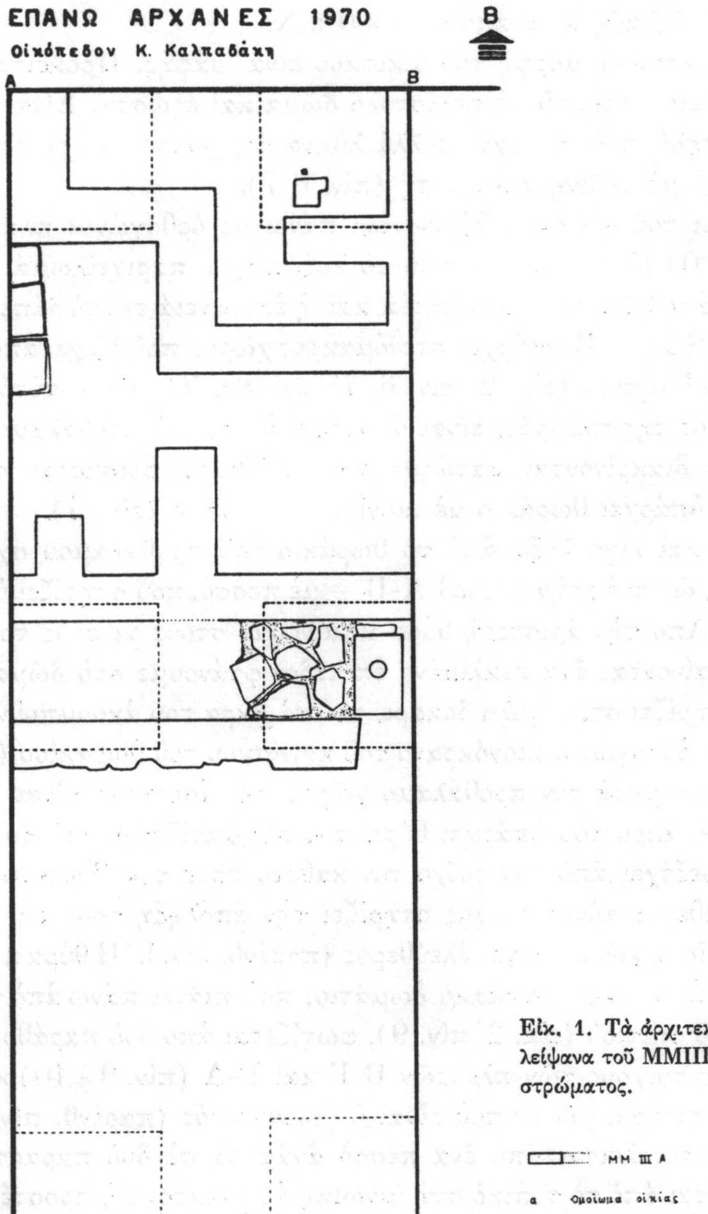

Εἰκ. 1. Τὰ ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα τοῦ ΜΜΙΙΙΑ στρώματος.

φαίνεται ὅτι ὁ χῶρος τῆς ἀνασκαφῆς ἀποτελοῦσε, καὶ στὶς τρεῖς περιόδους, ζωτικὴ περιοχὴ τοῦ οἰκιστικοῦ κέντρου τῶν 'Αρχανῶν[1].

1. 'Η θέση βρίσκεται στὰ ΝΔ. τοῦ Μεγάρου τῶν 'Αρχανῶν καὶ σὲ ἀπόσταση 180 μ. Γιὰ τὶς σχετικὲς ἀνασκα-

Τὸ πήλινο ὁμοίωμα βρέθηκε στὸ σπίτι τοῦ ἀρχαιότερου στρώματος (ΜΜΙΙΙΑ), σὲ ἕνα δωμάτιο ποὺ νομίζουμε ὅτι ἦταν τὸ ἐργαστήριο τοῦ σπιτιοῦ. Ἡ κεραμεικὴ τοῦ στρώματος καὶ τὰ τρία μικρὰ ἀγγεῖα, ποὺ ὑπῆρχαν δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ τὸν οἰκίσκο (πίν. 8β), τὸν χρονολογοῦν πρὸς τὸ τέλος τῆς πρώτης νεοανακτορικῆς περιόδου (ΜΜΙΙΙΑ), δηλαδὴ πρὶν ἀπὸ τὸ 1600 π.Χ.

Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ μορφὴ τοῦ οἰκίσκου εἶναι σαφής. Πρόκειται γιὰ τὸ ὁμοίωμα ἑνὸς μικροῦ ἰσόγειου σπιτιοῦ μὲ περίστυλο δῶμα καὶ ἐξώστη. Εἶναι χειροποίητο, ἀπὸ χοντρόκοκκο πηλό, ποὺ περιέχει πολλὰ λίθινα ψήγματα· τὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ εἶναι ἀνοιχτὸ καστανὸ μὲ ρόδινη ἀπόχρωση (πίν. 6-7).

Οἱ τοῖχοι τοῦ οἰκίσκου ὑψώνονται πάνω σὲ ὀρθογώνια πλάκα (διαστάσεων 0.313 × 0.288 × 0.015-0.018 μ.), ποὺ τὸ λοξότμητο παριχείλωμά της (πλάτους 0.001 - 0.003 μ.) ἀποδίδει τὴν εὐθυντηρία καὶ ἡ ἐπιφάνειά της τὸ δάπεδο τοῦ σπιτιοῦ (παρένθ. πίν.). Στὴν ὄψη Α-Β ὑπάρχει στενόμακρος χῶρος ποὺ ἐξέχει ἀπὸ τὴν τετράγωνη σχεδὸν κάτοψη τοῦ ἰσογείου (εἰκ. 2, πίν. 6, 7β καὶ 8). Ὁ χῶρος αὐτός, ποὺ πιάνει τὸ μισὸ σχεδὸν μῆκος τῆς πλευρᾶς, εἶναι ὁ χῶρος εἰσόδου, ὁ προθάλαμος τοῦ σπιτιοῦ. Ἡ εἴσοδος, ὅπου διακρίνονται κατώφλι καὶ ὑπέρθυρο, βρίσκεται στὴ στενὴ πλευρά, ἐνῶ στὴ μακρὰ ὑπάρχει θωράκιο μὲ κιονίσκο στὴ μέση (εἰκ. 4).

Ἀντίκρυ καὶ λίγο λοξὰ ἀπὸ τὸ θωράκιο τοῦ προθαλάμου σχηματίζεται ἕνα δίθυρο — σὲ ἐσοχὴ ὡς πρὸς τὴν πλευρὰ Α-Β — μὲ πεσσό, ποὺ στηρίζει ὑπέρθυρο (παρένθ. πίν., πίν. 12α). Ἀπὸ τὴν ἀριστερὴ θύρα μπαίνουμε στοὺς χώρους τοῦ ἰσογείου, ἐνῶ ἀπὸ τὴ δεξιά, ἀνεβαίνοντας ἕνα κεκλιμένο ἐπίπεδο, φτάνουμε στὸ δῶμα. Τὴν ὀροφὴ τοῦ προθαλάμου στηρίζει στρογγυλὸ δοκάρι, ποὺ τὰ ἄκρα του ἀκουμποῦν στὸ ὑπέρθυρο τοῦ διθύρου καὶ στὸ ὀρθογώνιο κιονόκρανο τοῦ κιονίσκου τοῦ θωρακίου (παρένθ. πίν., πίν. 12α).

Ὁ δεύτερος μετὰ τὸν προθάλαμο χῶρος τοῦ ἰσογείου εἶναι ἕνας μακρόστενος διάδρομος. Στὸ ἄκρο του ὑπάρχει θύρα ποὺ σχηματίζεται ἀπὸ δυὸ παραστάδες (εἰκ. 2)· ἡ δεξιὰ προεξέχει ἀπὸ τὸν τοῖχο τὸν κάθετο πρὸς τὸν ἐξωτερικὸ τοῖχο Β-Γ τοῦ σπιτιοῦ. Ὁ κάθετος αὐτὸς τοῖχος στηρίζει τὴν ἀπόληξη τοῦ κεκλιμένου ἐπιπέδου, κάτω ἀπὸ τὸ ὁποῖο ὁ χῶρος μένει ἐλεύθερος (παρένθ. πίν.). Ἡ θύρα ποὺ ἔχει ὑπέρθυρο ὁδηγεῖ σὲ μικρό, στενόμακρο, γωνιακὸ δωμάτιο, ποὺ πιάνει πάνω ἀπὸ τὸ μισὸ μῆκος τῆς πλευρᾶς Γ-Δ τοῦ σπιτιοῦ (εἰκ. 2, πίν. 9), φωτίζεται ἀπὸ δυὸ παράθυρα ποὺ ὑπάρχουν στοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους τῶν πλευρῶν Β-Γ καὶ Γ-Δ (πίν. 9 - 10) καὶ ἐπικοινωνεῖ ἀπὸ ἕνα δίθυρο μὲ ὑπαίθριο χῶρο, ποὺ εἶναι ὁ φωταγωγός (παρένθ. πίν., πίν. 12β). Τὸ δίθυρο αὐτό, ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἕνα πεσσὸ ἀνάμεσα σὲ δυὸ παραστάδες καὶ τὸ ὑπέρθυρο, προστατεύεται ἀπὸ τὸ τυπικὸ στὴ μινωικὴ ἀρχιτεκτονικὴ προστέγασμα, τὸ ὁποῖο στηρίζεται σὲ ἕνα κίονα μὲ ὀρθογώνιο κιονόκρανο. Ὁ κίων στηρίζει συγχρόνως καὶ τὰ διπλὰ στρογγυλὰ δοκάρια τῆς ὀροφῆς, ποὺ ὑπάρχουν στὴ θέση αὐτή.

Ἀπὸ τὸ μικρὸ δωμάτιο μπαίνουμε σὲ ἕνα μεγάλο ὀρθογώνιο, τὸ μεγαλύτερο δωμά-

φικὲς ἔρευνες: ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, ΠΑΕ 1956, 223-4. ΠΛΑΤΩΝ, ΠΑΕ 1957, 133-5. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, ΑΔ 20, 1965, Χρονικὰ Β′ 3, 558-561, πίν. 701-707β.

τιο τοῦ σπιτιοῦ, ποὺ ἔχει στὸ κέντρο του κίονα χωρὶς κιονόκρανο καὶ πλατὺ παράθυρο στὴν πλευρὰ Δ-Α (παρένθ. πίν., πίν. 11 καὶ εἰκ. 2). Ἡ εἴσοδος τοῦ δωματίου αὐτοῦ βρίσκεται στὴ μιὰ ἄκρη τοῦ μεσότοιχου, σύμφωνα μὲ καθιερωμένη ἀρχὴ τῆς μινωικῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ σὲ σχέση ὀρθῆς γωνίας μὲ τὶς δυὸ εἰσόδους τοῦ μικροῦ δωματίου. Ὅμοια σχέση καθορίζει τὴ θέση καὶ τῶν εἰσόδων τῶν χώρων ποὺ περιγράψαμε.

Ἡ κάτοψη τοῦ ἰσογείου τοῦ σπιτιοῦ ἔγινε μὲ βάση ἕνα κανονικὸ σχεδὸν τετράγωνο, ποὺ διαρθρώνεται ὅμως ὄχι σὲ κυβικὴ ἀλλὰ σὲ κινημένη μορφή, μὲ τὴν ἀφαίρεση μεγάλου τμήματος ἀπὸ τὴν πλευρὰ Α-Β καὶ μὲ τὸν φωταγωγὸ στὴ γωνία Δ. Ἡ κρηπίδα, ἡ ἀπόδοση τῶν οἰκοδομικῶν τρόπων καὶ ὑλικῶν στὶς ἐπιφάνειες τῶν τοίχων, γιὰ τὰ ὁποῖα θὰ μιλήσουμε παρακάτω, τὰ παράθυρα καὶ τέλος τὰ στοιχεῖα τοῦ δώματος διαρθρώνουν τὸ σύνολο σὲ ὀργανικὴ ἑνότητα (πίν. 6-7).

Ὅλα τὰ παράθυρα τοῦ σπιτιοῦ ἀνήκουν στὸν ἴδιο τύπο. Παραλλάσσουν ὡς πρὸς τὸ μέγεθος μόνο καὶ τὴν πυκνότητα τοῦ ξύλινου κιγκλιδώματος (πρβ. ὄψη Δ-Α μὲ Γ-Δ, πίν. 11 καὶ 9), ποὺ παραλείπεται μάλιστα στὰ μικρότερα (ὄψη Β-Γ, πίν. 10). Οἱ παραλλαγὲς αὐτὲς ἀποτελοῦν συνάρτηση τῆς λειτουργίας καὶ τοῦ μεγέθους κάθε χώρου ποὺ φωτίζουν. Ἀξίζει νὰ σημειωθῆ, ὅτι ἐνῶ τὸ μικρὸ δωμάτιο ἔχει παράθυρα καὶ στὶς δυὸ ἐξωτερικὲς πλευρές του, τὸ μεγάλο ἔχει μόνο ἕνα στὴ μία ἐξωτερική του πλευρὰ καὶ δὲν ἀνοίγεται οὔτε πρὸς τὴν πλευρὰ τοῦ προθαλάμου τοῦ οἰκίσκου οὔτε πρὸς τὴν πλευρὰ τοῦ φωταγωγοῦ. Ἑπομένως φαίνεται ἐδῶ πιθανὴ μιὰ σχεδιασμένη ἀπομόνωση — προστασία — τοῦ μεγάλου δωματίου.

Τοὺς τοίχους τοῦ οἰκίσκου ἐπιστέφει γεῖσο μὲ ὀρθογώνια τομή (πάχους 0.012-0.014 μ.), ποὺ σχηματίζεται ἀπὸ τὸ περιχείλωμα τῆς πλάκας τῆς στέγης, ἡ ὁποία εἶναι ὅμοια μὲ τὴν πλάκα τοῦ δαπέδου (πίν. 10α καὶ 14α).

Τὸ δῶμα προστατεύεται ἀπὸ στηθαῖο μὲ ἐπίπεδη ἐπίστεψη, ποὺ φέρει κατ' ἀποστάσεις κίονες καὶ γωνιακοὺς πεσσούς (εἰκ. 3, πίν. 6-7 καὶ 11β). Οἱ κίονες τοῦ δώματος, ἀντίθετα ἀπὸ τοὺς κίονες τοῦ ἰσογείου, ἔχουν βάσεις καὶ κυλινδρικὰ κιονόκρανα. Ἀπὸ τοὺς κίονες τοῦ δώματος σώθηκαν μόνο δυό (ὄψη Β-Γ, πίν. 10β, εἰκ. 5). Ἔχοντας αὐτοὺς γιὰ ὑπόδειγμα καὶ τὰ σαφῆ ἴχνη στὴν ἐπίστεψη τοῦ στηθαίου (πίν. 13β καὶ 14α) συμπληρώσαμε καὶ τοὺς ἄλλους τρεῖς κίονες, ὅπως καὶ τοὺς τέσσερεις γωνιακοὺς πεσσούς. Ἔτσι δημιουργεῖται ἕνα περίστυλο δῶμα ποὺ θὰ ἦταν στεγασμένο. Ἡ στέγη του δὲν θὰ ἦταν ὅμοια μὲ τὴ στέγη τοῦ ἰσογείου, δὲν θὰ ἦταν δηλαδὴ ἀπὸ οἰκοδομικὸ ὑλικό, γιατὶ τὸ στηθαῖο ποὺ θὰ ἔφερε τὸ βάρος της εἶναι τεκτονικὸ στοιχεῖο περιορισμένης ἀνθεκτικότητας στὴν ἄσκηση κατακόρυφων πιέσεων. Ἡ ἐπιφάνεια ἐξάλλου τοῦ κιονοκράνου ποὺ σώθηκε (πίν. 14α) δὲν σώζει ἴχνη ἀπὸ πρόσθετο πηλό, στοιχεῖο ποὺ ἀπαντᾶ σὲ ὅσα σημεῖα τοῦ οἰκίσκου ὑπῆρχε ἕνα πρόσθετο τεκτονικὸ μέλος. Γι' αὐτὸ πιστεύουμε ὅτι τὸ δῶμα ἦταν στεγασμένο μὲ τρόπο ποὺ θὰ παρίστανε κάποιο φθαρτὸ ὑλικό, μιὰ στρώση ἴσως ἀπὸ καλάμια ἢ στήριγμα κληματαριᾶς, στοιχεῖα συνηθισμένα στὴ σημερινὴ λαϊκὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Κρήτης καὶ ἄλλων τόπων. Ἡ μεγάλη ἀπόσταση ἀνάμεσα στοὺς κίονες τοῦ στηθαίου τῶν ὄψεων Β-Γ καὶ Δ-Α γεφυρώνεται μὲ δυὸ κίονες ποὺ θὰ ἦταν ἀναγκαστικὰ μεγαλύτεροι, ἀφοῦ εἶναι τοπο-

θετημένοι χαμηλότερα, στὴν ἐπιφάνεια δηλαδὴ τοῦ δώματος, καὶ ἔπρεπε νὰ εἶχαν τὸ ὕψος τῶν ἄλλων κιόνων. Ἀπὸ τοὺς δυὸ τελευταίους σώθηκε ἡ κυλινδρικὴ βάση τοῦ ἑνὸς καὶ τὰ ἴχνη ποὺ ἄφησε ἡ βάση τοῦ ἄλλου (πίν. 14α, εἰκ. 3). Τὸ γεγονὸς ὅτι στὸ ἰσόγειο δὲν ὑπάρχουν πεσσοὶ ἢ τοῖχος στὴν ἀντίστοιχη θέση τῶν δυὸ αὐτῶν κιόνων (εἰκ. 2) ἀποτελεῖ πρόσθετο ἐπιχείρημα στὴν ἄποψη, ὅτι ἡ στέγη ποὺ ἔφεραν μαζὶ μὲ τοὺς κίο-

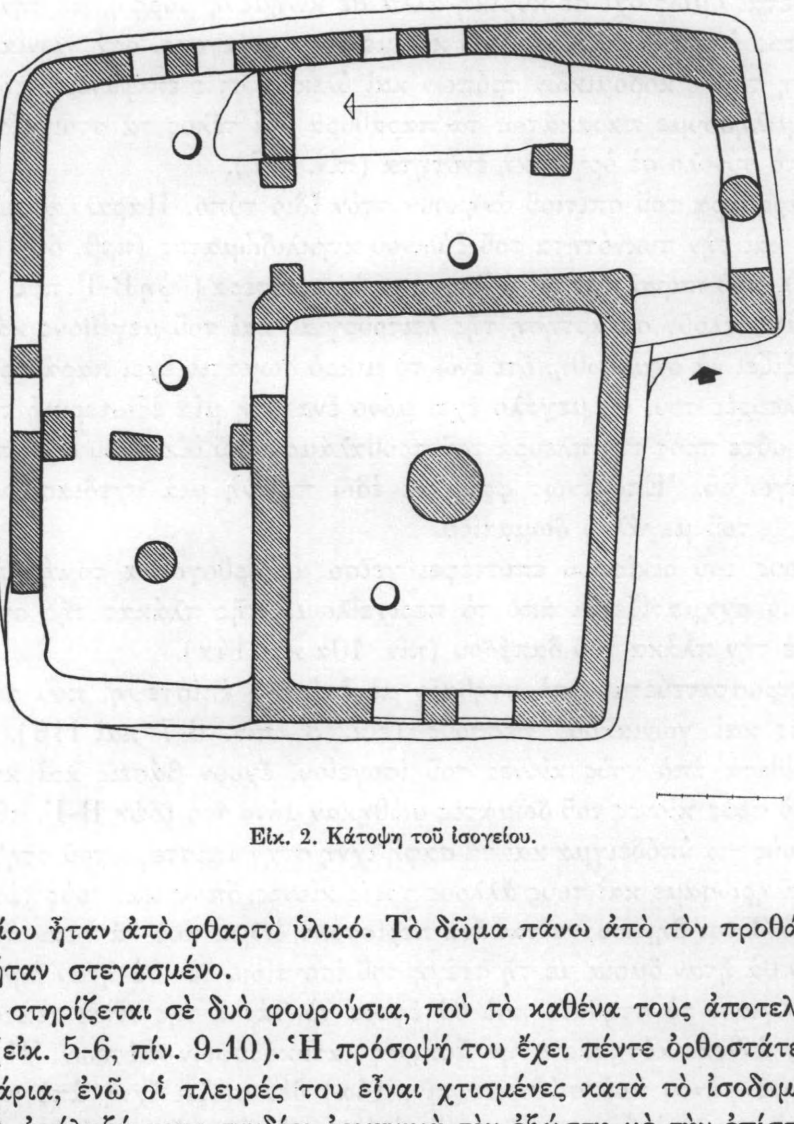

Εἰκ. 2. Κάτοψη τοῦ ἰσογείου.

νες τοῦ στηθαίου ἦταν ἀπὸ φθαρτὸ ὑλικό. Τὸ δῶμα πάνω ἀπὸ τὸν προθάλαμο καὶ τὸν ἐξώστη δὲν ἦταν στεγασμένο.

Ὁ ἐξώστης στηρίζεται σὲ δυὸ φουρούσια, ποὺ τὸ καθένα τους ἀποτελεῖται ἀπὸ διπλὰ δοκάρια (εἰκ. 5-6, πίν. 9-10). Ἡ πρόσοψή του ἔχει πέντε ὀρθοστάτες ἀνάμεσα σὲ ὀριζόντια δοκάρια, ἐνῶ οἱ πλευρές του εἶναι χτισμένες κατὰ τὸ ἰσοδομικὸ σύστημα. Ἡ κλιμακωτὴ ἀπόληξή τους συνδέει ὀργανικὰ τὸν ἐξώστη μὲ τὴν ἐπίστεψη τοῦ στηθαίου καὶ ἐναρμονίζεται μὲ τὴ βαθμιδωτὴ ἐπίσης πρόσβαση, ποὺ ὁδηγεῖ μὲ τρία σκαλοπάτια ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τοῦ δώματος στὸ ψηλότερο δάπεδό του (πίν. 13α, 14α, εἰκ. 3). Τὰ σαφῆ ἴχνη στὴν πάνω ἐπιφάνεια τῶν τοιχωμάτων του ἐπιτρέπουν τὴ συμπλήρωση μιᾶς δεύτερης σειρᾶς ἀπὸ ὅμοια μέλη μὲ αὐτὰ ποὺ ὑπάρχουν (πίν. 13α, 11β, 7α). Ἔτσι ὁλοκληρώνεται ἡ κλιμάκωση τῶν πλάγιων πλευρῶν τοῦ μπαλκονιοῦ

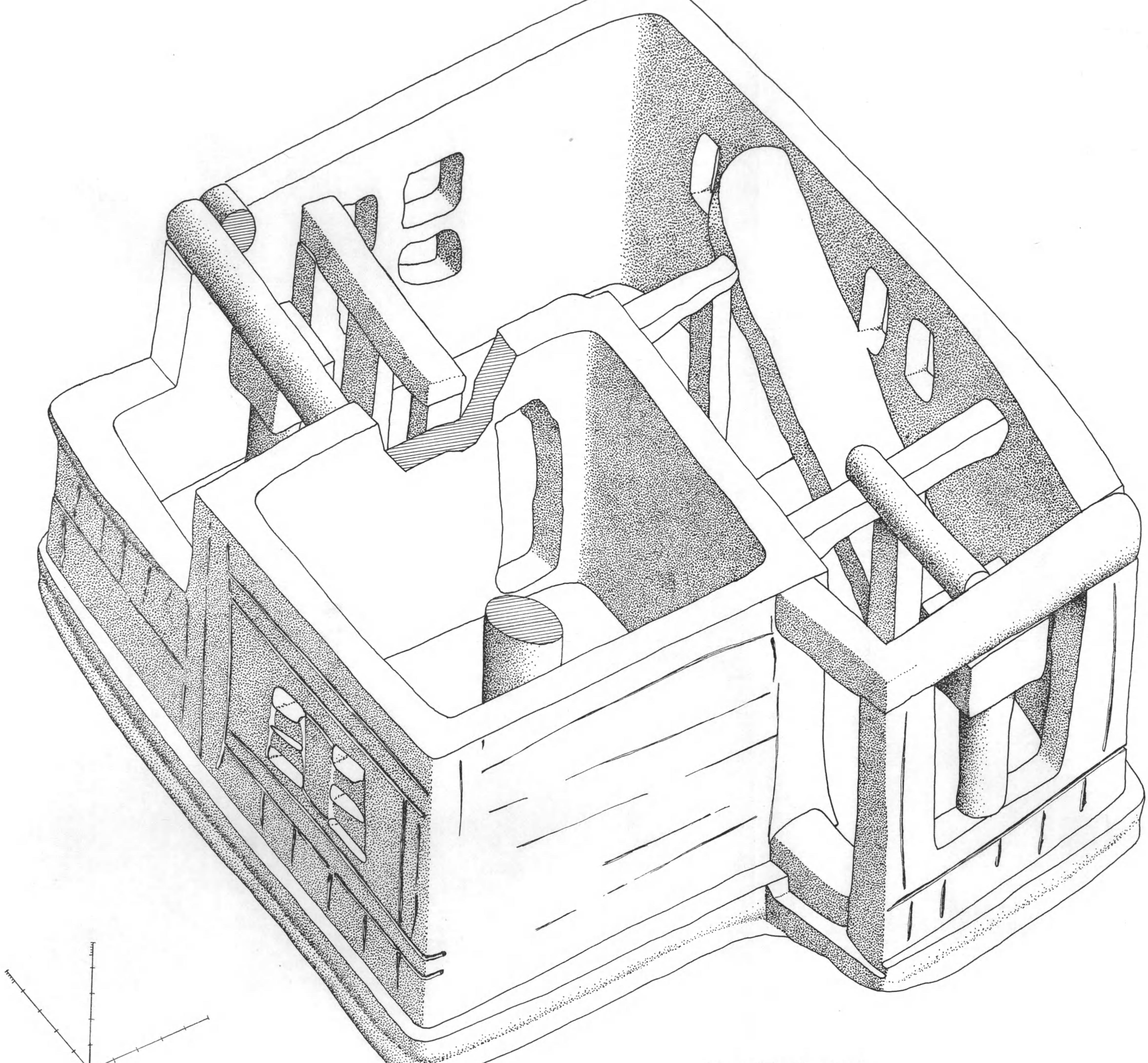

’Αξονομετρικὸ σχέδιο τοῦ οἰκίσκου

καὶ τὸ ὕψος του ἐναρμονίζεται μὲ τὸ ὕψος τῶν κιόνων καὶ τῆς κατασκευῆς, ποὺ ὑπάρχει στὴν πλευρὰ Β-Γ τοῦ δώματος.

῾Η μικρὴ κατασκευὴ στεγάζει ἕνα ἐλλειψοειδὲς ἄνοιγμα στὸ δάπεδο τοῦ δώματος (πίν. 9β-10, 14α), ποὺ ἀποτελεῖ τὸ ἄνοιγμα ἐξόδου στὸ δῶμα ἀπὸ τὸ κεκλιμένο ἐπίπεδο. ῾Ο ἐξωτερικὸς τοῖχος της σχηματίζεται μὲ τὴν ἀνύψωση τοῦ τοίχου τοῦ στηθαίου (ὄ-

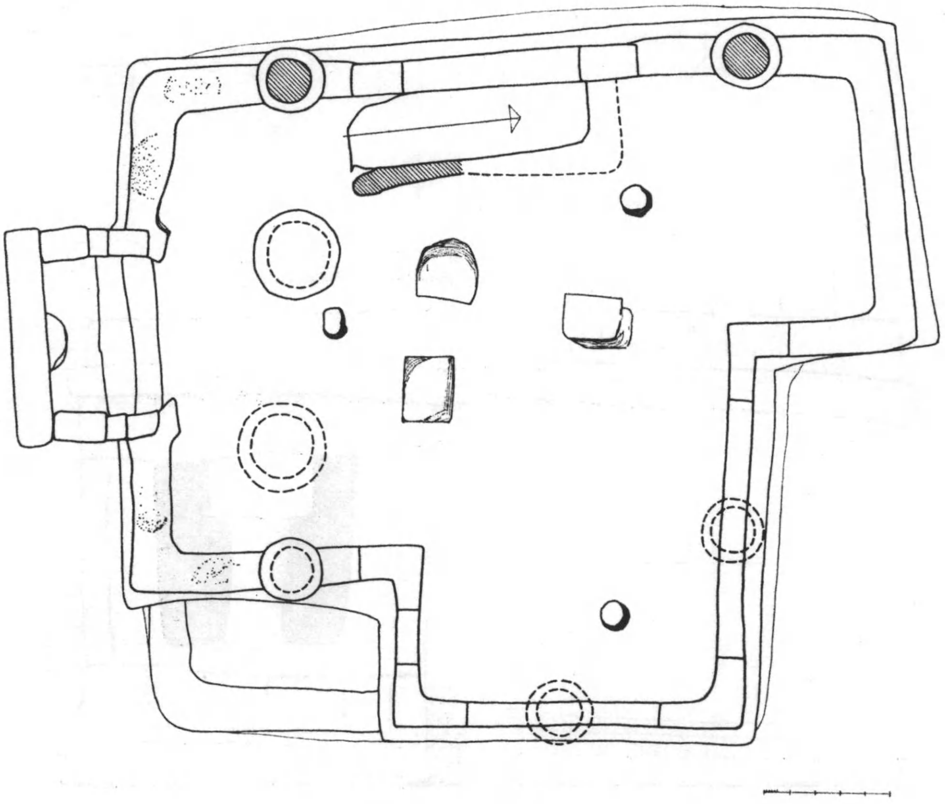

Εἰκ. 3. Κάτοψη τοῦ δώματος.

ψη Β-Γ, πίν. 10β), ἐνῶ ὁ παράλληλος ἐσωτερικὸς εἶναι λεπτὸς καὶ μοιάζει μὲ μεσοχώρισμα, ποὺ καμπυλώνεται γιὰ νὰ περιλάβη καὶ τὴ μιὰ στενὴ πλευρὰ τοῦ ἀνοίγματος (πίν. 11β). ῾Η ἀντίστοιχη πλευρά, ποὺ ἀποτελεῖ καὶ τὴν πρόσβαση ἀπὸ τὸ κεκλιμένο ἐπίπεδο στὸ δῶμα, μένει ἀνοιχτή. Οἱ τοῖχοι τῆς κατασκευῆς μὲ τὸ περιορισμένο πάχος τους δὲν θὰ ἦταν ἀνθεκτικοὶ γιὰ τὴ στήριξη μιᾶς στέγης ἀπὸ οἰκοδομικὸ ὑλικό. ῾Η λεπτὴ πράγματι στρώση τοῦ πηλοῦ μὲ τὴν ἀνώμαλη ἐπιφάνεια καὶ τὴ διπλὴ παρυφή, ποὺ καμπυλώνεται πάνω ἀπὸ τὴ γωνία τοῦ μεσοχωρίσματος[1] (πίν. 7 καὶ

1. ῾Η γωνία δὲν συμπληρώθηκε σὲ ὅλο της τὸ ὕψος, γιὰ νὰ φαίνεται ἡ ἰδιάζουσα διαμόρφωση τῆς στρώσης τοῦ πηλοῦ στὸ σημεῖο αὐτό. Δὲν ὁλοκληρώθηκαν ἐπίσης οἱ πλάγιες πλευρὲς τοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου τῆς κατασκευῆς, γιατὶ δὲν ξέρουμε ἂν σταματοῦσαν στὸ ὕψος τῆς στέγης της ἢ ἂν συνεχιζόμενες σχημάτιζαν πεσσοὺς ἀντίστοιχους μὲ τοὺς πεσσοὺς τῆς πλευρᾶς Δ-Α (βλ. εἰκ. 5). Γιὰ ὁρισμένους στενοὺς τοίχους ἀνάλογους μὲ τὸν ἐσωτερικὸ τοῖχο τῆς κατασκευῆς στὰ ἀρχιτεκτονικὰ μνημεῖα: GRAHAM, Palaces 151. ΝΤΟΥΜΑΣ, ΑΕ 1974, 206-7, εἰκ. 4.

10β), δηλώνει κάποιο μαλακὸ ὑλικό, ἴσως δέρμα σὲ δυὸ ἢ περισσότερες στρώσεις. Ἡ φροντίδα νὰ προστατευθῆ τὸ ἄνοιγμα τοῦ δώματος μὲ μιὰ στεγασμένη κατασκευὴ ἐνισχύει τὴν ὑπόθεσή μας, ὅτι οἱ κίονες καὶ οἱ πεσσοὶ ἔφεραν στέγη ἀπὸ φθαρτὸ ὑλικό. Στὴν ἀντίθετη περίπτωση, ἂν δηλαδὴ ὑπῆρχε στέγη ἀπὸ οἰκοδομικὸ ὑλικὸ καὶ ὁ πάνω χῶρος τοῦ οἰκίσκου χρησίμευε σὰν καλοκαιρινὴ κατοικία μὲ τὶς συνακόλουθες χρήσεις της, ὅλη ἡ κατασκευή, καὶ ἰδιαίτερα ἡ στέγη της, θὰ ἦταν περιττή. Γιὰ τὴν κά-

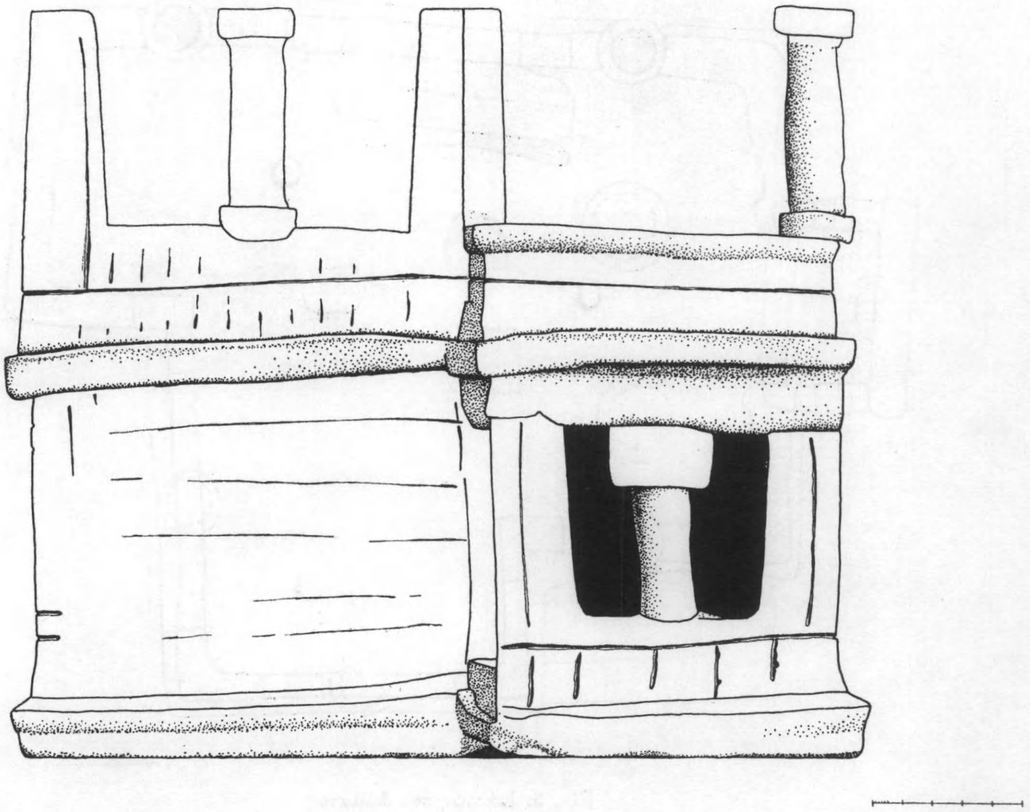

Εἰκ. 4. Ὄψη Α - Β.

λυψη τοῦ ἀνοίγματος θὰ ἀρκοῦσε μιὰ πλάκα, ποὺ θὰ δήλωνε τὸ κινητὸ ξύλινο σκέπασμα τῶν καταπακτῶν, ὅπως καὶ στὰ σύγχρονα ἀγροτικὰ σπίτια.

Οἱ τρεῖς «πλίνθοι» ποὺ ὑπάρχουν στὸ κέντρο τοῦ δώματος σὲ ἀσύμμετρη διάταξη (πίν. 14α, εἰκ. 3) καὶ τὸ ἐπιπεδόκυρτο τμῆμα πηλοῦ, τὸ προσκολλημένο στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ ἐξώστη (πίν. 13α καὶ 14α), νομίζουμε ὅτι δὲν ἀποτελοῦν τεκτονικὰ στοιχεῖα τοῦ οἰκίσκου. Γιὰ τὴν ἑρμηνεία τους θὰ μιλήσουμε παρακάτω.

Οὔτε οἱ ὀπὲς στὸ δάπεδο τοῦ ἰσογείου καὶ τοῦ δώματος δηλώνουν κάποιο τεκτονικὸ στοιχεῖο (πίν. 14, εἰκ. 2-3). Πιστεύουμε ὅτι ἐξυπηρέτησαν τὶς κατασκευαστικὲς ἀνάγκες τοῦ οἰκίσκου. Τὸ πλάσιμό του ἦταν προσθετικό. Οἱ κύριες δηλαδὴ ἀρχιτεκτονικές του μορφές, ἡ πλάκα τοῦ ἰσογείου καὶ τοῦ δώματος, οἱ τοῖχοι, τὸ στηθαῖο, οἱ κίονες κλπ., πλάστηκαν ἰδιαίτερα καὶ τοποθετήθηκαν ἡ μιὰ πάνω στὴν ἄλλη. Στὴ

διάρκεια τῆς προσθετικῆς αὐτῆς ἐργασίας, πρὶν ψηθῆ τὸ ὁμοίωμα, ὅταν ὁ πηλὸς ἦταν ἀκόμη μαλακὸς καὶ ὄχι ἀρκετὰ ἀνθεκτικός, ὑπῆρχε κίνδυνος νὰ ξεφύγουν οἱ τοῖχοι ἀπὸ τὴν κατακόρυφο καὶ νὰ προκληθοῦν ἀποκλίσεις ἀπὸ τὴν ὁριζόντια στὴν πλάκα τοῦ δώματος. Ἦταν ἀναγκαία ἑπομένως ἡ κατασκευὴ ἑνὸς σκελετοῦ, ποὺ θὰ ὑποβάσταζε τὴν ὀροφὴ ἀνακουφίζοντας τοὺς τοίχους ἀπὸ τὸ βάρος καὶ θὰ μποροῦσε νὰ ἀφαιρεθῆ πρὶν ἀπὸ τὸ ψήσιμο, ἀφοῦ ὁ πηλὸς εἶχε ξεραθῆ ἀρκετά. Οἱ ὀπὲς δημιουργήθηκαν

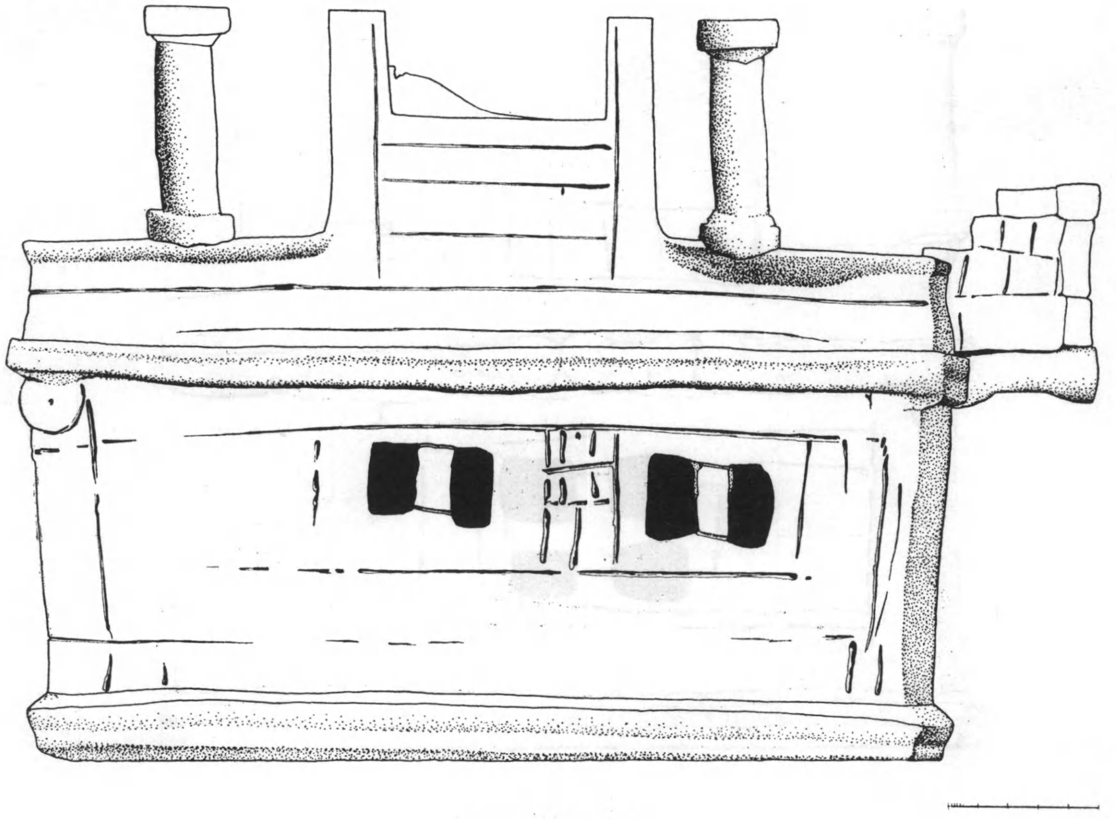

Εἰκ. 5. Ὄψη Β - Γ.

ἀπὸ τά, ἀσφαλῶς ξύλινα, κυλινδρικὰ στελέχη τοῦ σκελετοῦ. Τέσσερα στελέχη, ποὺ θὰ εἶχαν τὸ ὕψος τῶν τοίχων, στερεώθηκαν στὸ δάπεδο διατρυπώντας το πρὶν ἀπὸ τὴν τοποθέτηση τοῦ δώματος. Ἄλλα τρία, ἴσου περίπου μήκους, στερεωμένα ὅμοια στὴν πλάκα τοῦ δώματος ἀλλὰ μὲ ἀντίθετη φορά, ἀκούμπησαν στὴν ἐπιφάνεια τοῦ δαπέδου τοῦ ἰσογείου. Ἔτσι ὑποστυλώθηκε στέρεα τὸ κεντρικὸ τμῆμα τοῦ οἰκίσκου (εἰκ. 8). Γιὰ τὴ στήριξη τοῦ ἐξώστη δὲν ὑπῆρχε πρόβλημα, γιατὶ μποροῦσαν νὰ χρησιμοποιηθοῦν ἐξωτερικὰ ὑποστυλώματα.

Ἡ προσπάθεια τοῦ πηλοπλάστη νὰ ἀποδώση στὸν οἰκίσκο τῶν Ἀρχανῶν ὅλες τὶς ἐπὶ μέρους ἀρχιτεκτονικὲς μορφὲς ἑνὸς σπιτιοῦ ὁλοκληρώνεται μὲ χαράξεις καὶ χρῶμα. Τὰ ἐλάχιστα ἴχνη ἀπὸ χρῶμα ποὺ σώθηκαν (πίν. 6-7) δείχνουν ὅτι χρησιμοποιήθηκε τὸ βαθὺ κόκκινο, τὸ μαῦρο κι ἕνα παχύρρευστο λευκό, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ

χρῶμα ἐπιφανείας καὶ σὲ μερικὲς περιπτώσεις χρωματικὴ βάση. Τὸ κόκκινο χρῶμα τονίζει τὰ ἄκρα περίοπτων ἀρχιτεκτονικῶν μορφῶν, τὶς βάσεις δηλαδὴ τῶν κιόνων καὶ τὰ κιονόκρανα, ὅπως καὶ τὶς ἀπολήξεις τῶν δοκῶν καὶ ὑπογραμμίζει τὶς ἀρθρώσεις τῶν ἐπιφανειῶν τῶν τοίχων (ὄψη Β-Γ καὶ Δ-Α, πίν. 6-7, μὲ κόκκινο πάνω σὲ λευκό). Τὸ μαῦρο ἀντίθετα χρῶμα, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἔχουμε πιὸ λίγα καὶ περισσότερο ἀσαφῆ ἴχνη, ἀποτελεῖ χρῶμα ἐπιφανείας γιατὶ τὸ βρίσκουμε στοὺς τοίχους, τὸ γεῖσο

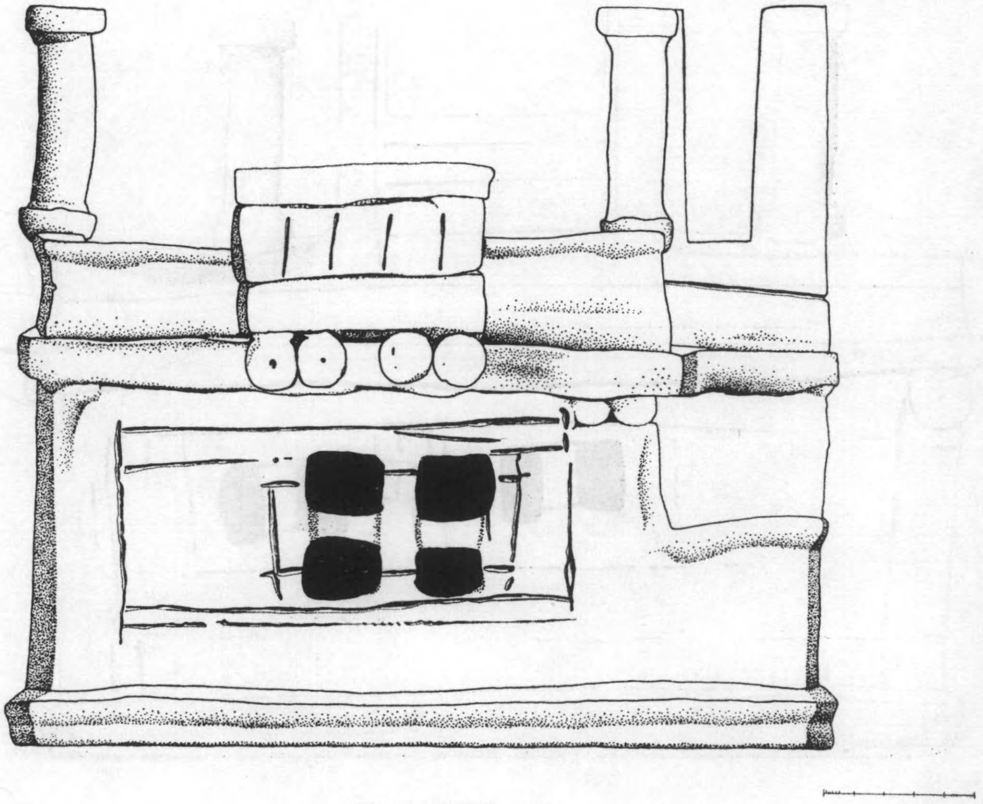

Εἰκ. 6. Ὄψη Γ - Δ.

καὶ τὸ στηθαῖο ὅλων τῶν πλευρῶν, ὅπως καὶ στὴν ἐπιφάνεια τοῦ φωταγωγοῦ καὶ τοῦ δώματος. Δὲν εἶναι σαφὲς ἂν τὸ μαῦρο ζωγραφήθηκε πάνω στὸ λευκὸ ἢ ἀντίθετα[1]. Βέβαιο εἶναι ὅτι μαῦρο καὶ λευκὸ χρησιμοποιήθηκαν πιὸ πολὺ ἀπὸ τὸ κόκκινο.

Δὲν θὰ περιγράψουμε τὶς ἐγχάρακτες γραμμὲς τοῦ οἰκίσκου, γιατὶ ἡ λειτουργία

1. Τὸ τελευταῖο ἐνισχύεται ἀπὸ τὴ σύγχρονη κεραμεική (ἐνδεικτικὰ παραδείγματα στὸν J. D. S. Pendlebury, The Archaeology of Crete (1967) 158 κέ. πίν. 261a,c, 262d) καὶ τὰ παλαιότερα ὁμοιώματα ἱερῶν ἀπὸ τὴν Κνωσό (PM I 221, εἰκ. 166Α-Β· 305-6, εἰκ. 225a). Τὸ πρῶτο στηρίζεται στὰ ἀρχιτεκτονικὰ μνημεῖα, ὅπου ὑπάρχει λευκὸ ἐπίχρισμα δαπέδου: Demargne — Gallet de Santerre, Maisons 46. Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι μὲ κόκκινο χρῶμα βάφεται ὁ ἐχῖνος τοῦ κρητομυκηναϊκοῦ κιονοκράνου στὴν τοιχογραφία τοῦ Τριμεροῦς Ἱεροῦ (PM III 46, ἔγχρ. πίν. 16). Γιὰ τὶς ἐπιχρισμένες προσόψεις τῶν μινωικῶν κτισμάτων βλ. Graham, Palaces 146 καὶ 199, ποὺ σημειώνει τὴν παρουσία κόκκινου χρώματος στὴ δυτικὴ πρόσοψη τοῦ Ἀνακτόρου τῆς Φαιστοῦ. Βλ. καὶ J.W. Shaw, Minoan Architecture, ASAtene 49, 1971, 188 γιὰ τὶς σχετικὲς μὲ τὸ ὅλο θέμα ἀντιρρήσεις.

τους γίνεται κατανοητὴ μὲ τὴ σύγκριση παράλληλων ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων, ποὺ θὰ ἐπιχειρήσουμε παρακάτω. Γιὰ τὴν ὥρα ἐπισημαίνουμε ὅτι οἱ χαράξεις ἀποδίδουν στοιχεῖα τῆς τοιχοποιίας καὶ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο κατασκευάζονταν ὁρισμένες ἀρχιτεκτονικὲς μορφὲς ἀπὸ ξύλο, ἐνῶ ἡ διακοσμητική τους ἀξία εἶναι δευτερεύουσα. Αὐτὸ ἄλλωστε εἶναι φανερὸ καὶ ἀπὸ τὴν ὄχι καὶ τόσο προσεγμένη ἐκτέλεσή τους.

Ἀπὸ τὴν περιγραφὴ καὶ μόνο τοῦ οἰκίσκου τῶν Ἀρχανῶν γίνεται σαφὲς ὅτι τὰ πρό-

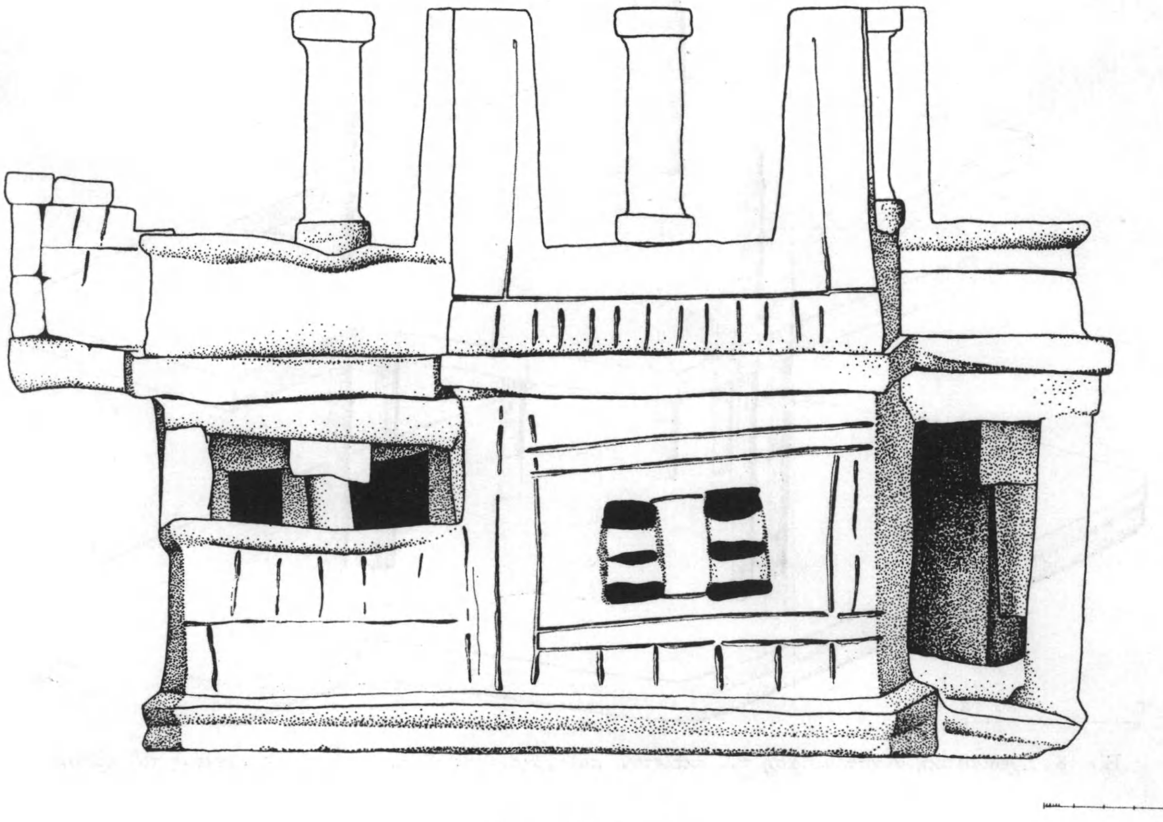

Εἰκ. 7. Ὄψη Δ - Α.

τυπά του ἦταν πραγματικὲς ἀρχιτεκτονικὲς μορφές. Ὡς ποιὸ βαθμὸ εἶναι πιστὴ ἡ μεταφορὰ τῶν μορφῶν αὐτῶν στὸν πηλό, θὰ τὸ δείξῃ ἡ συγκριτικὴ μελέτη τοῦ οἰκίσκου μὲ τὰ σωζόμενα μνημεῖα, ποὺ ἐπιχειροῦμε εὐθὺς ἀμέσως.

Τὸ τετράγωνο σχεδὸν σχῆμα, ποὺ ἔχει ἡ κάτοψη τοῦ οἰκίσκου (εἰκ. 2), χαρακτηρίζει τὰ σπίτια στοὺς Γυψάδες[1] καὶ τὴ Ζάκρο[2]. Ἡ εὐθυντηρία, ποὺ ἀποδίδεται στὸν οἰκίσκο μὲ τὸ περιχείλωμα τῆς πλάκας τοῦ δαπέδου, ὑπάρχει κατὰ κανόνα στὰ μινωικὰ σπίτια, τὰ μέγαρα καὶ τὰ ἀνάκτορα[3], ὅπως καὶ οἱ ὀρθοστάτες σὲ μιὰ σειρὰ πάνω

1. Hogarth, BSA 6, 1899-1900, 70 κέ., ἰδιαίτερα βλ. τὸ Δυτικὸ Σπίτι ἢ Οἰκία Α, πίν. 3.

2. Hogarth, BSA 7, 1900-1901, 121 κέ. ἰδιαίτερα 129-142, πίν. 3, σχέδιο εἰκ. C.

3. Graham, Palaces 152. Hazzidakis, Tylissos 48-49. Πρβ. J. Evans, BSA 59, 1964, 150-1.

ἀπὸ τὴν εὐθυντηρία[1], ποὺ στὸν οἰκίσκο ἔχουν ἀποδοθῆ μὲ τὶς κατακόρυφες ἐγχάρακτες γραμμές (εἰκ. 4 καὶ 7).

Μὲ χαράξεις ἀποδίδονται καὶ τὰ ὁριζόντια δοκάρια (ὄψη Α-Β, πίν. 6 καὶ 7, εἰκ. 4), ποὺ μαζὶ μὲ ὅμοια κατακόρυφα (ὄψη Β-Γ, πίν. 10, εἰκ. 5) δηλώνουν τὶς ξυλοδεσιὲς τῶν τοίχων. Ὅμοια ἀποδίδεται καὶ ὁ ἰδιαίτερος τρόπος ποὺ κτίζονταν οἱ ἐξωτερικὲς γωνίες τῶν σπιτιῶν. Οἱ δυὸ δηλαδὴ κατακόρυφες ἐγχάρακτες γραμμὲς στὶς

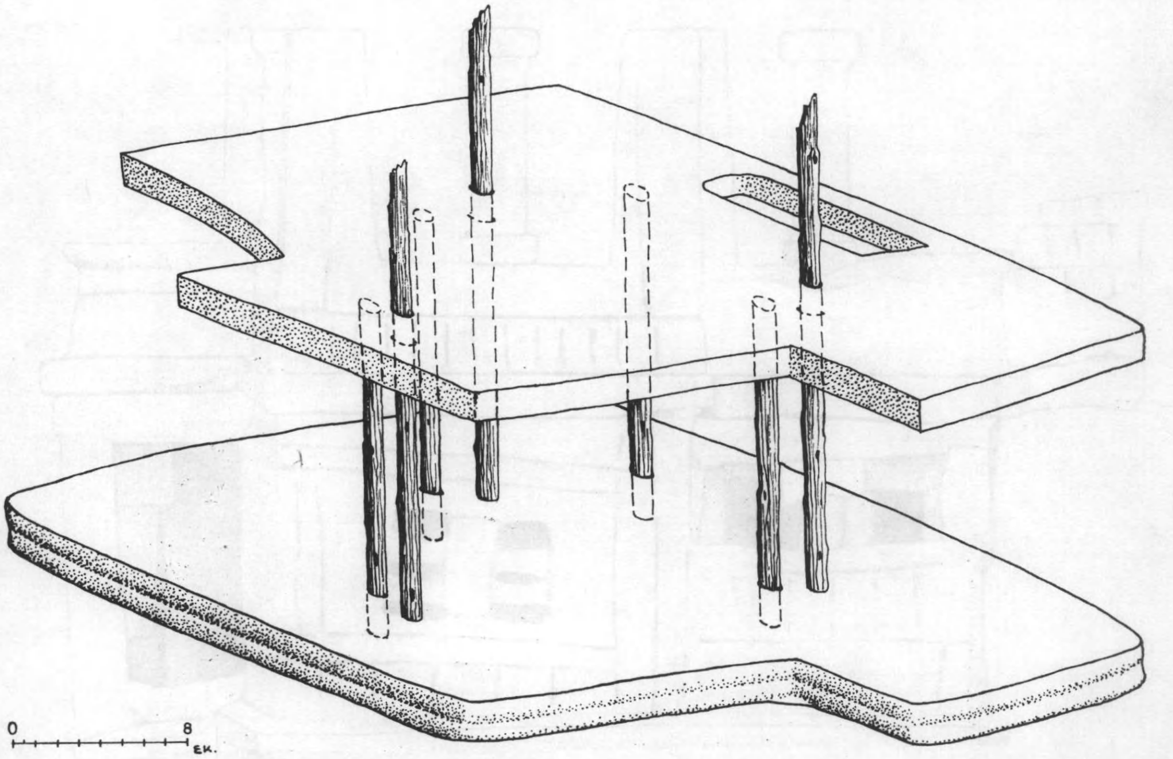

Εἰκ. 8. Σχεδιαστικὴ ἀναπαράσταση τοῦ σκελετοῦ, ποὺ χρησιμοποιήθηκε κατὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ οἰκίσκου.

γωνίες τῶν ὄψεων Β-Γ καὶ Δ-Α (πίν. 10-11, εἰκ. 5 καὶ 7) δηλώνουν ἢ τὸ ὅριο τῶν πελεκητῶν λίθων, μὲ τοὺς ὁποίους κτίζονταν οἱ γωνίες τῶν μινωικῶν κτισμάτων, καὶ τὸ κατακόρυφο ξύλινο δοκάρι τῆς ξυλοδεσιᾶς τοῦ τοίχου ἢ τὰ δυὸ κατακόρυφα δοκάρια, ποὺ στερεώνονταν στὴν πελεκημένη ὀρθογώνια πέτρα τῆς γωνίας καὶ τὸ κενὸ ἀνάμεσά τους γέμιζε μὲ λάσπη καὶ μικρὲς πέτρες[2]. Δὲν πρέπει βέβαια νὰ ἀναζητήσουμε στὶς ἐγχαράξεις τὴν ἀκρίβεια τῶν πραγματικῶν ἀρχιτεκτονικῶν μορφῶν. Οὔτε νὰ ἀγνοήσουμε τὸν ἰδιαίτερο χαρακτήρα τοῦ ἔργου, ποὺ, ἐξαιτίας καὶ τοῦ ὑλικοῦ του, ἐπέβαλλε ὁρισμένες ἀλλαγὲς στὶς μορφὲς αὐτὲς κατὰ τὴ μεταφορά τους στὸν πηλό. Οἱ

1. PM II 514, εἰκ. 316. Demargne — Gallet de Santerre, Maisons 48, πίν. 21_1, 22_1. Deshayes — Dessenne, Maisons 7-8. Μαρινατος, ΑΔ 9, 1924-5, 55, εἰκ. 3.

2. Shaw, ἔ.ἀ. 78 κέ. καὶ ἰδιαίτερα 141 κέ. Ντουμας, ΑΕ 1974, 201-2. Hazzidakis, Tylissos 50, εἰκ. 12 καὶ γενικὰ Graham, Palaces 158.

ὀρθοστάτες π.χ. πάνω ἀπὸ τὴν εὐθυντηρία δὲν ἀποδίδονται σὲ ὅλη τὴν περίμετρο τοῦ οἰκίσκου (ὄψεις Α-Β, Γ-Δ, εἰκ. 4 καὶ 6) οὔτε ὅλες οἱ γωνίες ἔχουν διπλὲς κατακόρυφες γραμμές.

'Εκτὸς ἀπὸ τὰ κοινὰ αὐτὰ δομικὰ στοιχεῖα ἀνάμεσα στὸν οἰκίσκο καὶ τὶς πραγματικὲς ἀρχιτεκτονικὲς μορφὲς ἢ τὴ γενικὴ ὁμοιότητα ποὺ ἔχει ἡ κάτοψή του μὲ τὴν κάτοψη μινωικῶν σπιτιῶν, ὑπάρχουν καὶ ἄλλες πολὺ πιὸ σημαντικὲς ὁμοιότητες μὲ τὰ σωζόμενα ἀρχιτεκτονικὰ μνημεῖα.

'Η μορφὴ τοῦ προθαλάμου, ποὺ προβάλλεται στὴν πρόσοψη τοῦ οἰκίσκου καὶ ἐν-

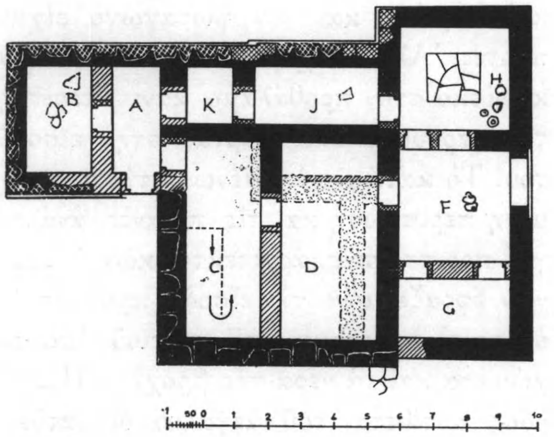

Εἰκ. 9. Κάτοψη τῆς Οἰκίας τῶν Τοιχογραφιῶν τῆς Κνωσοῦ.

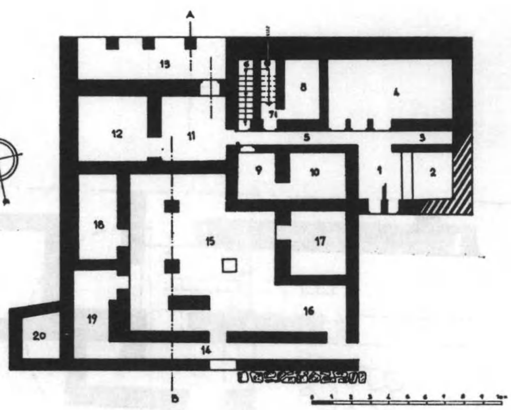

Εἰκ. 10. Κάτοψη τοῦ Μεγάρου τοῦ Σκλαβοκάμπου.

τάσσεται ὀργανικὰ στὴν τετράγωνη σχεδὸν κάτοψη, βρίσκεται πανομοιότυπη στὴν Οἰκία τῶν Τοιχογραφιῶν τῆς Κνωσοῦ[1] καὶ τὸ Μέγαρο τοῦ Σκλαβοκάμπου[2] (εἰκ. 9, καὶ 10). 'Η ἴδια μορφὴ προθαλάμου ὑπάρχει καὶ σὲ σπίτια μὲ διαφορετικὴ κάτοψη, ὅπως στὴν Οἰκία Α τῆς Τυλίσου[3] (πίν. 15β), ἐνῶ παρουσιάζεται παράλληλα καὶ στὰ ἀνάκτορα, ὅπως μᾶς δείχνει τὸ νότιο πρόπυλο τοῦ 'Ανακτόρου τῆς Κνωσοῦ[4] (εἰκ. 11). Φαίνεται μάλιστα ὅτι ὁ τύπος αὐτὸς ἀπαντᾶ καὶ σὲ ἄλλες περιοχές, ὅπως στὴ Θήρα. Τὰ μεμονωμένα σπίτια, ποὺ εἰκονίζονται στὴν ἀριστερὴ ἄκρη τῆς τοιχογραφίας τῶν Πόλεων ἀπὸ τὴ Θήρα[5], εἶναι ὀρθογώνια καὶ ἔχουν προθάλαμο ποὺ προεξέχει. 'Η ὑψομετρικὴ διαφορὰ τῆς στέγης του ἀπὸ τὴν ἐπίπεδη στέγη τῆς οἰκίας ἐξηγεῖται ἂν δεχτοῦμε, ὅτι στὴν τοιχογραφία ἀποδίδονται διώροφες κατοικίες καὶ ὄχι ἕνα ἰσόγειο

1. PM II 430 κέ. εἰκ. 251.

2. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, ΑΕ 1939-40, 69 κέ. εἰκ. 4. Εἶναι φανερὸ ὅτι ὁ χῶρος 20 δὲν ἐντάσσεται ὀργανικὰ στὴν κάτοψη. Ἴσως ἀποτελοῦσε ὑποδομὴ γιὰ ἐξώστη τοῦ πάνω πατώματος.

3. Ὕστερα ἀπὸ τὶς ἀναστηλωτικὲς ἐργασίες τοῦ Ν. ΠΛΑΤΩΝΟΣ (Κρητ. Χρον. 8, 1954, 508) φάνηκε ὅτι ὁ τοῖχος ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ χῶρο τῶν πεσσῶν καὶ πρὸς Β. τοῦ δωματίου 2 εἶναι σύγχρονος μὲ τὴν Οἰκία Α, δηλαδὴ τῆς ΜΜΙΙΙΒ-ΥΜΙΑ ἐποχῆς, καὶ ὄχι μυκηναϊκὸς ὅπως πίστευε ὁ HAZZIDAKIS, Tylissos 8 κέ. Πρβ. τὸν πίν. 33, ὅπου στὴ γενικὴ κάτοψη σημειώνεται λανθασμένα ὁ τεθλασμένος τοῖχος μὲ κόκκινο χρῶμα, μὲ τὸν πίν. 6, ὅπου ὁ ἴδιος τοῖχος παραλείπεται. Εὐχαριστῶ τὸν καθηγητὴ κ. Ν. Πλάτωνα γιὰ τὴν ἄδεια νὰ ἀπεικονίσω τὸν προθάλαμο τῆς Οἰκίας Α.

4. PM II 758 κέ. εἰκ. 490Α.

5. ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, Θήρα VI (1974) 34, ἀρ. 4, πίν. 112 καὶ ἔγχρ. πίν. 9.

σπίτι, ὅπως στὸν οἰκίσκο τῶν Ἀρχανῶν. Τὴν ἴδια ἐξάλλου μορφὴ ἔχει καὶ ἡ εἴσοδος τοῦ περιβόλου τῆς πόλεως, ποὺ εἰκονίζεται δεξιὰ στὴν ἴδια τοιχογραφία. Παρὰ τὴ συμβατικὴ προοπτικὴ καὶ τὴ συνοπτικὴ διαγραφὴ ὅλων τῶν οἰκοδομημάτων, ὑποβάλλεται ἡ αἴσθηση ὅτι τὸ ἕνα σκέλος τοῦ περιβόλου προεξέχει γιὰ νὰ δημιουργηθῆ μιὰ πύλη.

Σύμφωνα μὲ τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα ἡ παρουσία παραστάδων ἢ κατωφλιοῦ στὶς εἰσόδους τῶν σπιτιῶν ἀποτελεῖ ἰσχυρὴ ἔνδειξη ὅτι οἱ εἴσοδοι ἔκλειναν μὲ θύρες[1]. Τὰ ἴδια στοιχεῖα ἀποδίδονται μὲ σαφήνεια καὶ στὸν οἰκίσκο, γιὰ νὰ δηλωθῆ ἴσως ἔμμεσα ὅτι οἱ εἴσοδοι στὸν προθάλαμο, τὸ μικρὸ δωμάτιο καὶ τὸν φωταγωγὸ εἶχαν πόρτες. Ἀλλὰ τὸ χαμηλὸ θωράκιο μὲ τὸν κιονίσκο στὸν προθάλαμο κάνει περιττὴ τὴν παρουσία μιᾶς πόρτας στὴν εἴσοδό του. Τὸ κατώφλι ἑπομένως στὴν προκειμένη περίπτωση καὶ τὶς πιθανὲς ἀνάλογες περιπτώσεις ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων ἔφραζε μόνο τὴν εἴσοδο, προστατεύοντας τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ σπιτιοῦ ἀπὸ τὰ χώματα καὶ τὰ νερὰ τῆς βροχῆς. Ἡ εἴσοδος ἀντίθετα τοῦ μεγάλου δωματίου, ποὺ δὲν ἔχει παραστάδες ἢ κατώφλι, θὰ ἔμενε ὁπωσδήποτε ἀνοιχτὴ ἢ θὰ ἔφερε κάποιο παραπέτασμα, ὅπως καὶ ἡ διπλὴ εἴσοδος τοῦ προθαλάμου πρὸς τὸ διάδρομο καὶ τὸ κεκλιμένο ἐπίπεδο. Ἔτσι, ἐνῶ τὸ δῶμα ἦταν προσιτὸ ἀπὸ τὸν προθάλαμο, στὴν περίπτωση ποὺ θὰ τύχαινε νὰ παραβιαστῆ τὸ οἰκιακὸ ἄσυλο, τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ σπιτιοῦ παρέμενε ἀσφαλισμένο μὲ τὴν ἐσωτερικὴ πόρτα τοῦ διαδρόμου.

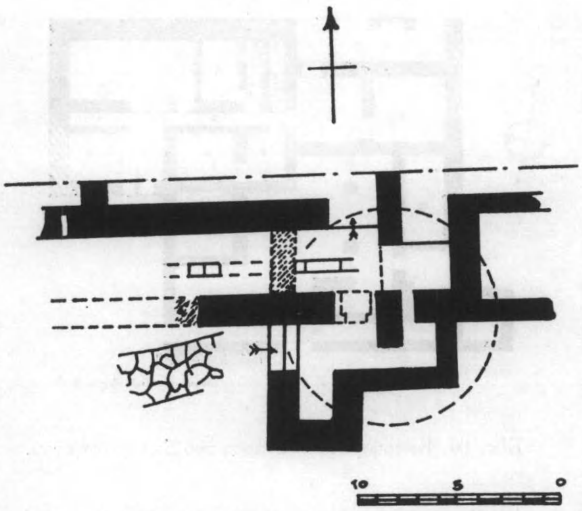

Εἰκ. 11. Κάτοψη τοῦ νότιου προπύλου τοῦ Ἀνακτόρου τῆς Κνωσοῦ.

Ὁ τύπος τοῦ προθαλάμου μὲ τὸ θωράκιο ποὺ φέρει κιονίσκο ἀνευρίσκεται στὴ Βαθμιδωτὴ Στοά, ἡ ὁποία ἀποτελοῦσε τὴ νοτιοδυτικὴ προσπέλαση τοῦ Ἀνακτόρου τῆς Κνωσοῦ[2] (πίν. 15α). Ἡ ἀναπαράσταση ἑπομένως τοῦ Evans, ποὺ βασίστηκε σὲ ἐλάχιστες ἐνδείξεις τῶν θεμελίων τοῦ κτίσματος, ἀποδεικνύεται τώρα σωστή. Ἡ ὁμοιότητα αὐτὴ δὲν εἶναι τυχαία, γιατὶ ἡ κάτοψη τοῦ προθαλάμου τοῦ οἰκίσκου ὑπάρχει στὸν πυρήνα, ποὺ ἔχει ἡ σύνθετη κάτοψη αὐτῆς τῆς εἰσόδου τοῦ Ἀνακτόρου. Ἡ θέση πάλι τῶν βαθμίδων της ὡς πρὸς τὴν εἴσοδο ἀντιστοιχεῖ μὲ τὴ θέση, ποὺ ἔχει τὸ κεκλιμένο ἐπίπεδο στὸν οἰκίσκο.

Ἄμεσο ὅμως παράλληλο παράδειγμα γιὰ τὴ θέση τοῦ διαδρόμου καὶ τοῦ κεκλιμένου

1. DESHAYES — DESSENNE, Maisons 11, σημ. 5 καὶ PELON, Maisons 162, σημ. 1.

2. PM II 141-153, εἰκ. 74-77.

ἐπιπέδου τοῦ οἰκίσκου προσφέρει ὁ διάδρομος καὶ ἡ σκάλα τοῦ ΝΔ. ἐργαστηριακοῦ συγκροτήματος στὸ Ἀνάκτορο τῆς Ζάκρου[1]. Ἡ ὁμοιότητα ἀνάμεσα στὰ παραδείγματα ποὺ συγκρίνουμε καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ χῶρος κάτω ἀπὸ τὴ σκάλα (XLVIβ) τοῦ ἐργαστηριακοῦ συγκροτήματος εἶχε χρησιμοποιηθῆ σὰν ἀποθήκη ἐπιτρέπουν νὰ ὑποθέσουμε ὅμοια χρήση καὶ γιὰ τὸ χῶρο τοῦ οἰκίσκου κάτω ἀπὸ τὸ κεκλιμένο ἐπίπεδο. Πέρα ἀπὸ τὴν ὁμοιότητα αὐτὴ ἡ τοποθέτηση τῆς σκάλας, ποὺ ὁδηγεῖ στὸν πρῶτο ὄροφο ἢ τὸν ἐξώστη, δίπλα στὴν κύρια εἴσοδο ἑνὸς σπιτιοῦ ἀποτελεῖ τυπικὸ γνώρισμα τῆς μινωικῆς ἀρχιτεκτονικῆς[2].

Τὸ ἴδιο τυπικὴ εἶναι καὶ ἡ θέση τοῦ κίονα στὸ μεγάλο δωμάτιο τοῦ οἰκίσκου. Τὸ τεκτονικὸ αὐτὸ στοιχεῖο ἐμφανίζεται σὲ ἄλλες περιοχὲς τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου ἀπὸ τὴ νεολιθικὴ ἐποχή[3]. Τὰ σωζόμενα μνημεῖα χρονολογοῦν τὴν ἐμφάνισή του στὴν Κρήτη κατὰ τὴ ΜΜΙ περίοδο[4], ὅταν τὸ κεντρικὸ δωμάτιο τῶν σπιτιῶν ἀπόχτησε μεγάλες διαστάσεις. Ἐπειδὴ ἡ παρουσία τοῦ κεντρικοῦ στηρίγματος ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ μέγεθος τοῦ δωματίου ὅπου βρίσκεται καὶ ὄχι ἀπὸ τὸν τύπο τοῦ σπιτιοῦ, ποὺ ἀνήκει τὸ δωμάτιο, δὲν ἀποκλείεται νὰ βρεθῆ τὸ ἴδιο τεκτονικὸ στοιχεῖο καὶ σὲ παλαιότερα κτίσματα τῆς μινωικῆς ἀρχιτεκτονικῆς.

Ὁ φωταγωγὸς ἀντίθετα τοῦ οἰκίσκου δὲν ἔχει τὴν καθιερωμένη στὴ μινωικὴ ἀρχιτεκτονικὴ θέση[5]. Δὲν συνάπτεται δηλαδὴ μὲ τὸ μεγάλο, τὸ κύριο δωμάτιο τοῦ οἰκίσκου. Ἡ μορφή του ὅμως εἶναι τυπικὴ καὶ ὑπάρχει ὅμοια ἢ περισσότερο σύνθετη σὲ σπίτια[6], μέγαρα[7] καὶ ἀνάκτορα[8]. Τὰ κύρια στοιχεῖα τοῦ φωταγωγοῦ τοῦ οἰκίσκου, δηλαδὴ προστέγασμα μὲ ἕνα κίονα ποὺ γίνεται προσιτὸ ἀπὸ δίθυρη ἔξοδο, χαρακτηρίζουν καὶ τὸ μνημειακὸ πρόπυλο τοῦ Ἀνακτόρου τῆς Φαιστοῦ[9]. Ἀνάλογη τυπολογικὴ

1. Πλατων, ΠΑΕ 1965, 199-200, παρένθ. πίν. Α (χῶρος XLVI α-β) καὶ 1966, 142 κέ. παρένθ. πίν. Α. Τοῦ ἴδιου, Ζάκρος, Τὸ νέον μινωικὸν ἀνάκτορον (1974) 195-206, ἰδιαίτερα 195, εἰκ. 111. Στὴ βάση τῆς σκάλας ὑπάρχει παραστάδα καὶ ὄχι πεσσός, ὅπως στὸν οἰκίσκο. Πρβ. ἀνάλογες τεκτονικὲς μορφὲς τοῦ δωματίου 11 στὸ μέγαρο τῆς Οἰκίας Α τῆς Τυλίσου: Hazzidakis, Tylissos 17-8, πίν. 6.

2. Deshayes — Dessenne, Maisons 10, πίν. 3_1. Hazzidakis, Tylissos 28. Μαρινατος, ΠΑΕ 1951, 263.

3. Γενικὰ βλ. Büssing, Gnomon 45, 1973, 805.

4. Ἐνδειχτικὰ παραδείγματα ἀπὸ τὴ ΜΜΙ περίοδο καὶ τὶς μεταγενέστερες ἐποχές: Demargne — Gallet de Santerre, Maisons 28 (δωμ. 19 Οἰκίας Γ), 79 (δωμ. 24 Οἰκίας Ζα). Deshayes — Dessenne, Maisons 12-13, πίν. 2-3 (δωμ. 17 Οἰκίας Ζβ), 30-31, 85 (δωμ. 1 Οἰκίας Ζγ). H. Boyd, Gournia (1908) 22 (δωμ. 14 Οἰκίας Fd). Bosanquet, BSA 8, 1901-2, 308, εἰκ. 21 (δωμ. 7 Οἰκίας Α), 315, εἰκ. 23 (δωμ. 14 Οἰκίας Β). Πρβ. τοῦ ἴδιου BSA 9, 1902-3, 289 (δωμ. 47 Συγκροτήματος β). Πρόσθεσε Dawkins, BSA 11, 1904-5, 277 κέ. εἰκ. 11, 13. Πλατων, ΠΑΕ 1965, 198· 1966, 142 κέ. (δωμ. XLIII Ἐργαστηριακοῦ Συγκροτήματος)· 1969, 219-220 (δωμ. Β Κτιρίου ἀποθετῶν)· 1970, 226-7 (δωμ. Γ Κτιρίου ἀποθετῶν), 243 (δωμ. Θ Κτιρίου Η). Ζωησ, ΠΑΕ 1972, 298 (δωμ. 9 Οἰκίας Μ). Ὅλα αὐτὰ τὰ παραδείγματα ἀναιροῦν τὴν ἄποψη τοῦ Graham, Palaces 156, σημ. 26 ὅτι μόνο πεσσοὶ καὶ ὄχι κίονες στήριζαν τὴν ὀροφὴ τῶν ἰσόγειων δωματίων στὰ μινωικὰ οἰκοδομήματα. Γενικὰ γιὰ τὸ τεκτονικὸ αὐτὸ στοιχεῖο σὲ ἄλλες περιοχές: D. Robinson, RE Suppl. VII (1940) 229 κέ.

5. Γενικὰ βλ. Graham, Palaces 168-170.

6. Demargne — Gallet de Santerre, Maisons 44-5, πίν. 66 (δωμ. 3 Οἰκίας Δα)· 72, πίν. 66 (δωμ. 12 Οἰκίας Ζα). PM II 373-90, εἰκ. 208 (Νότια Οἰκία Κνωσοῦ).

7. Hazzidakis, Tylissos 43-44 πίν. 11 (οἰκία C). PM II 396-413, εἰκ. 227 (Βασιλικὴ Ἔπαυλη Κνωσοῦ).

8. PM III 338-342. Γενικὰ βλ. Graham, Palaces 114-124.

9. L. Pernier — L. Banti, Il palazzo minoico di Festos II (1951) 305 κέ.

ὁμοιότητα ἀνάμεσα σὲ πρόπυλο καὶ φωταγωγὸ ἔχει σημειωθῆ καὶ γιὰ τὸ πρόπυλο τοῦ Μεγάρου τοῦ Νίρου[1]. Ἡ ὁμοιότητα ἀνάμεσα στὰ συγκρινόμενα παραδείγματα πηγάζει ἀπὸ ἕνα κοινὸ στοιχεῖο, ποὺ παρουσιάζουν οἱ δυὸ αὐτὲς ἀρχιτεκτονικὲς μορφές: τὸ πρόπυλο παρεμβάλλεται ἀνάμεσα στὴν ὑπαίθρια αὐλὴ καὶ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἀνακτόρου ἢ τοῦ μεγάρου, ὅπως καὶ τὸ προστέγασμα μὲ τὸ δίθυρο ἀνάμεσα στὸν ἀκάλυπτο χῶρο τοῦ φωταγωγοῦ καὶ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ οἰκοδομήματος. Ἐφόσον δυὸ ἀρχιτεκτονικὲς μορφὲς ἀσκοῦν ἀνάλογη λειτουργία, εἶναι δυνατὴ ἡ μεταφορὰ μορφολογικῶν στοιχείων ἀπὸ τὴ μιὰ στὴν ἄλλη. Ἐπειδὴ ἡ σύνθετη ἀρχιτεκτονικὴ μορφὴ «προστέγασμα-πολύθυρο» εἶναι τυπικὴ γιὰ τοὺς φωταγωγούς, φαίνεται πιὸ πιθανὸ ὅτι δημιουργήθηκε ἀρχικὰ γι' αὐτοὺς καὶ ὅτι χρησιμοποιήθηκε στὰ πρόπυλα, ὁλοκληρωμένη πιὰ καὶ κατὰ περιπτώσεις. Στὰ πρόπυλα ἀπόχτησε ἀναγκαστικὰ μεγάλες διαστάσεις, ἀπομονώθηκε στὴν ἐκτεταμένη ἐπιφάνεια ποὺ παρουσιάζει συνήθως ἡ πρόσοψη ἑνὸς οἰκοδομήματος καὶ ἔτσι φανερώθηκε ὁ μνημειακός της χαρακτήρας. Τὸ γνώρισμα αὐτὸ καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ φωταγωγὸς ἐξασφαλίζει τὸν φωτισμὸ καὶ τὸν ἀερισμὸ τῶν δωματίων τῶν μεγάλων οἰκοδομικῶν συγκροτημάτων ἐνισχύουν τὴν ἄποψη, ὅτι ἡ δημιουργία του ἀποτελεῖ λύση, ποὺ πραγματοποιήθηκε στὰ ἀνάκτορα[2] καὶ ἐφαρμόστηκε ὕστερα στὰ σπίτια. Ἡ πρωταρχικὴ ἀνάγκη, ποὺ ὁδήγησε στὴ δημιουργία τοῦ φωταγωγοῦ, εἶχε ἀντιμετωπιστῆ σὲ πολλὰ σπίτια[3], ὅπως καὶ στὸν οἰκίσκο τῶν Ἀρχανῶν, μὲ τὰ ἐξωτερικὰ παράθυρα ποὺ ἐξασφάλιζαν ἐπαρκῆ ἀερισμὸ καὶ φῶς στὰ δωμάτια. Στὶς περιπτώσεις αὐτὲς ἡ ἀρχιτεκτονικὴ λύση «φωταγωγός» ἐξυπηρετοῦσε ἴσως καὶ ἄλλες οὐσιαστικὲς ἀνάγκες, ὅπως τὴν ἔλλειψη μιᾶς αὐλῆς. Γι' αὐτὸ ἡ θέση του σὲ πολλὰ σπίτια, ὅπως καὶ στὸν οἰκίσκο, ποικίλλει ἀνάλογα μὲ τὴν ἀνάγκη, ἡ ὁποία ἐπέβαλλε κάθε φορὰ τὴν παρουσία του. Ἡ ἰσόδομη τοιχοποιία ἀπὸ ὀρθοστάτες τοῦ φωταγωγοῦ τοῦ οἰκίσκου, ποὺ χαρακτηρίζει καὶ τοὺς φωταγωγοὺς τῶν μινωικῶν κτισμάτων[4], ἐνισχύει τὴ σύνδεσή του μὲ ἀντίστοιχες ἀρχιτεκτονικὲς μορφές.

Οἱ παραπάνω συγκρίσεις ἀνάμεσα στὸν οἰκίσκο τῶν Ἀρχανῶν καὶ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μνημεῖα ἀφοροῦν τὴν κάτοψη καὶ ὁρισμένα τεκτονικὰ στοιχεῖα. Ἔχοντας διαπιστώσει ὡς τώρα ὅτι τὸ ὁμοίωμα ἀποδίδει πιστὰ τὶς ἀντίστοιχες πραγματικὲς μορφές, θὰ ἐξετάσουμε μιὰ δεύτερη ὁμάδα τεκτονικῶν στοιχείων, τὰ στοιχεῖα τῆς ἀνωδομῆς ποὺ στὶς ἀνασκαφὲς δὲν σώζονται συνήθως καλά. Οἱ ἐνδείξεις ποὺ προσφέρουν τὰ ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα — δηλαδὴ τῶν ἀνασκαφῶν — βοηθοῦν ὡς ἕνα σημεῖο τὴ συγκριτικὴ μελέτη τοῦ οἰκίσκου, ἐνῶ παράλληλα μὲ τὴ βοήθειά του ἀποκαθίστανται ὁρισμένες

1. Graham, Palaces 191.

2. Αὐτ. 168-170. Sinos, Hausformen 44 καὶ 51-2. Branigan, Foundations 46-8 καὶ 57. Ὁ φωταγωγὸς τῆς Οἰκίας τοῦ Λόφου στὴ Βασιλική, ποὺ εἶναι ἕνα πηγάδι κατάλληλο γιὰ ἐξαερισμὸ μόνο, δὲν ἀποτελεῖ τυπολογικὴ προβαθμίδα τῶν φωταγωγῶν, ἀλλὰ λύση μιᾶς ἀνάγκης ποὺ μορφοποιήθηκε στὰ μεγάλα καὶ σύνθετα οἰκοδομήματα, ὅπως στὰ ἀνάκτορα: Seager, Trans. Penn. Univ. 1 (1905) 209 κέ. καὶ 2 (1907) 118 κέ. Ὁ μινωικὸς φωταγωγὸς συνδέεται, ὅπως φαίνεται, μὲ τὴ δημιουργία τοῦ μεγάλου οἰκοδομήματος καὶ τοῦ ἀνακτόρου: Graham, Palaces 84, 93, 246-7. J. Evans, AnatSt. 22, 1972, 115-128.

3. Π.χ. Νότια Οἰκία Κνωσοῦ: PM II 373-390, εἰκ. 208.

4. Βλ. γενικὰ Graham, Palaces 153 καὶ γιὰ τὴ χρήση γενικὰ τῶν ὀρθοστατῶν: Shaw, ἔ.ἀ. 83-92.

ἀρχιτεκτονικὲς μορφές, γιὰ τὶς ὁποῖες δὲν ἔχουμε ὁλοκληρωμένη ἀνασκαφικὴ εἰκόνα.

Γιὰ τοὺς φωταγωγοὺς π.χ. ὑποστηρίχθηκε ἡ ἄποψη ὅτι οἱ τοῖχοι τους θὰ ἔφταναν τὸ ὕψος τῶν ἄλλων τοίχων τοῦ οἰκοδομήματος, μοιάζοντας μὲ βαθιὰ πηγάδια[1]. Ἀνάλογη ἀποκατάσταση ταιριάζει γιὰ ὅσους φωταγωγοὺς βρίσκονται στὸ ἐσωτερικὸ τῶν ἀνακτόρων ἢ τῶν μεγάρων[2]. Γιὰ τοὺς φωταγωγοὺς ὅμως τῶν σπιτιῶν, ποὺ κατέχουν συνήθως μιὰ ἀπὸ τὶς τέσσερεις ἐξωτερικὲς γωνίες[3], μποροῦμε νὰ δεχτοῦμε ὅτι οἱ τοῖχοι τους ἦταν τόσο χαμηλοὶ ὅσο καὶ στὸν οἰκίσκο καὶ ὅτι εἶχαν ὅμοια ἐπίστεψη. Ἔτσι ὁ φωταγωγὸς λειτουργοῦσε καὶ σὰν αὐλή, ποὺ δὲν ἦταν εὔκολα προσιτὴ ἀπὸ ἔξω, γιατὶ εἶχε τοίχους πιὸ ψηλοὺς ἀπὸ τὸν τοῖχο ἑνὸς στηθαίου.

Ὅτι ὑπῆρχαν ἐξωτερικὰ παράθυρα στὰ ἰσόγεια δωμάτια τῶν μινωικῶν σπιτιῶν δὲν ὑπάρχει καμιὰ ἀμφιβολία[4]. Ὅτι ἡ θέση τους στὸν οἰκίσκο δὲν εἶναι τυχαία ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὴ σύγκριση μὲ τὰ σωζόμενα μνημεῖα: στὸ μεγάλο δωμάτιο 14 τῆς Οἰκίας C τῆς Τυλίσου ὑπάρχει ἕνα πλατὺ παράθυρο[5], ὅπως καὶ στὸ μεγάλο δωμάτιο τοῦ οἰκίσκου· μὲ μικρότερα παράθυρα, ἀνάλογα δηλαδὴ μὲ τὸ παράθυρο τῆς πλευρᾶς Γ-Δ τοῦ μικροῦ δωματίου τοῦ οἰκίσκου, φωτίζονται τὰ δωμάτια 1 καὶ 4 τῆς Οἰκίας Α τῆς Τυλίσου[6], τὸ δωμάτιο F τῆς Οἰκίας τῶν Τοιχογραφιῶν στὴν Κνωσό[7] (εἰκ. 9) καὶ τὰ δωμάτια Β καὶ Μ τῆς ΜΜΙΙΙΑ-Β Οἰκίας στὰ Ἀχλάδια τῆς Σητείας[8]· ἕνα παράθυρο ὑπῆρχε συνήθως καὶ στὰ κλιμακοστάσια τῶν μινωικῶν κτισμάτων[9], ὅπως καὶ στὸ χῶρο τοῦ κεκλιμένου ἐπιπέδου τοῦ οἰκίσκου, ἐνῶ ἡ συνύπαρξη παραθύρου καὶ φωταγωγοῦ σὲ ἕνα δωμάτιο δὲν ἀποτελεῖ αὐθαίρετη ἐπινόηση τοῦ τεχνίτη τοῦ ὁμοιώματος, γιατὶ ἀνάλογη λύση βρίσκουμε καὶ στὰ ἀρχιτεκτονικὰ μνημεῖα[10]. Ἀλλὰ καὶ ἂν ἀκόμα τύχαινε νὰ μὴν ὑπῆρχαν τὰ παράλληλα παραδείγματα ποὺ ἀναφέραμε, θὰ ἔπρεπε νὰ δεχτοῦμε ὅτι ἡ θέση τῶν παραθύρων τοῦ οἰκίσκου ἀνταποκρίνεται σὲ μιὰ πραγματικότητα, γιατὶ ἐξυπηρετεῖ τὴ λειτουργία τῶν χώρων ποὺ φωτίζουν: τὸ μεγάλο δηλαδὴ δωμάτιο, ποὺ θὰ ἀποτελοῦσε τὸν κύριο χῶρο διαμονῆς στὴ διάρκεια τοῦ χειμώνα, ἔχει ἕνα μόνο παράθυρο γιὰ νὰ εἶναι προστατευμένο ἀπὸ τὸ κρύο, ἐνῶ τὸ μι-

1. Graham, Palaces 167-8.

2. Ἐνδειχτικὰ παραδείγματα: φωταγωγὸς προπύλου Ἀνακτόρου Φαιστοῦ (L. Pernier — L. Banti, ἔ.ἀ.· φωταγωγὸς Οἰκίας Α Τυλίσου (Hazzidakis, Tylissos 12, πίν. 4 καὶ 6).

3. Φωταγωγὸς Νότιας Οἰκίας Κνωσοῦ: PM II 373-390, εἰκ. 208a· Νοτιοανατολικῆς Οἰκίας Κνωσοῦ: PM I 425-430, εἰκ. 306· Οἰκίας C Τυλίσου: Hazzidakis, Tylissos 44-46, πίν. 11. Οἰκίας Δα Μαλίων: Demargne — Gallet de Santerre, Maisons 43-48, πίν. 63, 66.

4. Graham, Palaces 164-166. Τοῦ ἴδιου AJA 64, 1960, 329-333, πίν. 92-97. Sinos, Hausformen 56.

5. Hazzidakis, Tylissos 43-44, 46, πίν. 10_2 καὶ 11. Παραδείγματα διπλῶν παραθύρων: Βασιλικὴ Ἔπαυλη Κνωσοῦ (PM II 409, εἰκ. 236-7). «Αὐλὴ ἠλακατῶν» καὶ «αἴθουσα διπλῶν πελέκεων» Ἀνακτόρου Κνωσοῦ (PM I 334, εἰκ. 243· 353-355, εἰκ. 253). Πρόσθεσε καὶ τὴν ἀναπαράσταση τῶν παραθύρων τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ Μεγάρου τοῦ Σκλαβοκάμπου (ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, ΑΕ 1939-41, 69, εἰκ. 1 καὶ 96, εἰκ. 16). Γιὰ τὸ μέγεθος καὶ τὴ μορφὴ τῶν παραθύρων τῶν μινωικῶν κτισμάτων: Shaw, ἔ.ἀ. 141, 147, 174-185.

6. Hazzidakis, Tylissos 9, 11-13, πίν. 6.

7. PM II 431-7, σχέδιο εἰκ. 251.

8. ΠΛΑΤΩΝ, ΠΑΕ 1959, 213-215, εἰκ. 1.

9. Βλ. σημ. 5 καὶ τὴν «ἰδιωτικὴ σκάλα» τοῦ μεγάρου τῆς βασίλισσας στὸ Ἀνάκτορο τῆς Κνωσοῦ (PM I 330-331, εἰκ. 239-240). Σκάλα χώρου 71 Ἀνακτόρου Φαιστοῦ (L. Pernier — L. Banti, ἔ.ἀ. σ. 331-6). Σκάλα στὴ Βασιλικὴ Ἔπαυλη τῆς Κνωσοῦ (PM II 399-402). Παράθυρο Ε τοῦ διαδρόμου 11 στὸ Μέγαρο τοῦ Νίρου (ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΗΣ, ΑΕ 1922, 7, εἰκ. 6).

10. Νότια Οἰκία Κνωσοῦ: βλ. σημ. 3.

κρὸ δωμάτιο μὲ τὰ δυὸ παράθυρα καὶ τὸν φωταγωγὸ ἦταν κατάλληλος χῶρος παραμονῆς γιὰ τὸ καλοκαίρι.

Ἀφοῦ ὁ τύπος καὶ ἡ διάταξη τῶν παραθύρων τοῦ οἰκίσκου ἀπαντοῦν σὲ πραγματικὰ κτίσματα, τότε καὶ οἱ ἐπὶ μέρους μορφές τους δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι φανταστικές. Οἱ οριζόντιες δοκίδες μὲ τὴ μεσαία κατακόρυφη δοκὸ ἀποδίδουν τὸ ξύλινο κάγκελλο, ἐνῶ οἱ ὁριζόντιες καὶ κατακόρυφες ἐγχαράξεις γύρω ἀπὸ τὸ κοῖλο τοῦ παραθύρου δηλώνουν τὸ ξύλινο πλαίσιο. Παρὰ τὴν ἀδεξιότητα ποὺ παρουσιάζουν, τὰ χαράγματα ἀποδίδουν μὲ σαφήνεια τοὺς ἁρμοὺς τῶν ὁριζόντιων καὶ κατακόρυφων δοκῶν τοῦ πλαισίου τοῦ παραθύρου (ὄψεις Β-Γ, Γ-Δ, πίν. 9-10, εἰκ. 5-6), ὅπως καὶ τὰ σημεῖα προσαρμογῆς τῶν ὁριζόντιων δοκίδων στὸ ξύλινο πλαίσιο (ὄψεις Γ-Δ, Δ-Α, πίν. 9 καὶ 11, εἰκ. 6-7). Ἔτσι στὰ γνωστὰ ὡς τώρα παραδείγματα τῆς μικροτεχνίας μὲ παραστάσεις παραθύρων[1] προστίθεται καὶ ὁ οἰκίσκος τῶν Ἀρχανῶν, ποὺ μεταβάλλει σὲ βεβαιότητα τὴ λογικὴ ἄλλωστε ὑπόθεση, ὅτι τὰ ἐξωτερικὰ παράθυρα τῶν μινωικῶν σπιτιῶν εἶχαν ξύλινα κάγκελλα[2]. Ὁ οἰκίσκος εἶναι ἕνα ἁπλὸ ἰσόγειο σπίτι ἀνεξάρτητο ἀπὸ κάθε ἄλλο κτίσμα, ἀφοῦ ἡ εἴσοδος καὶ τὰ παράθυρα στὶς τέσσερεις πλευρές του δείχνουν ὅτι ἦταν περίοπτο. Τὰ παράθυρα τῶν σπιτιῶν, ποὺ ἀποκαλύφθηκαν πρόσφατα στὴ Θήρα[3] καὶ ποὺ χάρη στὴν κίσηρη καὶ τὴν τέφρα σώζουν τὸ ἀποτύπωμα ὁλόκληρου τοῦ ξύλινου ὁπλισμοῦ τους, δείχνουν σὲ συνδυασμὸ μὲ τὰ γνωστὰ κρητικὰ παραδείγματα τῆς μικροτεχνίας, ὅτι τὸ κιγκλίδωμα ἀποτελεῖ συνηθισμένο τεκτονικὸ στοιχεῖο τῶν μινωικῶν σπιτιῶν.

Ὕστερα ἀπὸ τὴ συγκριτικὴ μελέτη τοῦ οἰκίσκου μὲ τὰ σωζόμενα ἀρχιτεκτονικὰ μνημεῖα καὶ τὴ διαπίστωση ὅτι ὁ τεχνίτης του μεταφέρει στὸν πηλὸ πραγματικὲς ἀρχιτεκτονικὲς μορφές, ἐπιχειροῦμε ἀντίστροφα τώρα, ξεκινώντας δηλαδὴ ἀπὸ τὸν οἰκίσκο, τὴν ἀποκατάσταση καὶ ἄλλων δομικῶν στοιχείων τῆς ἀνωδομῆς τῶν μινωικῶν κτισμάτων, ποὺ δὲ μᾶς ἔχουν σωθῆ.

Ἡ ἐπίστεψη τῶν τοίχων τοῦ οἰκίσκου μὲ γεῖσο ἀποδίδει μᾶλλον τὴν πραγματικότητα, γιατὶ καὶ στὰ σπίτια τῆς Θήρας, ποὺ ἀναφέραμε, ὑπάρχει ὅμοιο λίθινο γεῖσο, τὸ ὁποῖο ξεχωρίζει ἐξωτερικὰ τοὺς ὀρόφους, διαρθρώνοντας συγχρόνως καὶ τὶς ἐπιφάνειες τῶν τοίχων[4]. Στὶς ἀναπαραστάσεις ἑπομένως τῶν μινωικῶν σπιτιῶν, τῶν μεγάρων καὶ τῶν ἀνακτόρων πρέπει νὰ ἀντικαταστήσουμε τὸ ὁρατὸ δοκάρι, ποὺ τοποθετεῖται συνήθως στὴ θέση αὐτή, μὲ τὸ γεῖσο, κάτω ἀπὸ τὸ ὁποῖο θὰ πρόβαλλαν οἱ ἀπο-

1. Πλακίδια τοῦ «μωσαϊκοῦ τῆς πόλεως» καὶ δυὸ θραύσματα τοιχογραφίας ἀπὸ τὴν Τύλισο: PM I 301 κέ., εἰκ. 223-4 καὶ 226· III 88, εἰκ. 49. Γενικὰ βλ. Graham, Palaces 116, 165, 186 καὶ Sinos, Hausformen 48, εἰκ. 117. Μὲ τὰ στοιχεῖα ποὺ προσφέρει ὁ οἰκίσκος δὲν μποροῦμε νὰ ξέρουμε ἂν τὸ ξύλο στὸ πλαίσιο ἦταν στὴν πραγματικότητα ὁρατὸ ἢ ἐπιχρισμένο. Γιὰ τὸ πρόβλημα γενικά: Shaw, ἔ.ἀ. 151-2.

2. PM III 88, εἰκ. 49.

3. Μαρινατος, ΠΑΕ 1969, 150-1, πίν. 166-7· 160-1, πίν. 181· 168, πίν. 198α. Βλ. καὶ τὸ κάγκελλο τοῦ παραθύρου τοῦ σπιτιοῦ, ποὺ εἰκονίζεται στὴν τοιχογραφία τῶν Πόλεων: Μαρινατος, ἔ.ἀ. ἔγχρ. πίν. 9 πάνω ἀριστερά. Βλ. καὶ σχεδιαστικὴ ἀναπαράσταση: Ντουμας, ἔ.ἀ. 202-4, εἰκ. 2.

4. Μαρινατος, Θήρα VI (1974) 11-12, πίν. 16-17. Βλ. καὶ Ντουμα, ἔ.ἀ. 202, σημ. 2 καὶ 212, σημ. 1 ποὺ ἀναφέρει καὶ ἄλλα σχετικὰ παραδείγματα. Λίθινο γεῖσο, ἀλλὰ πιὸ σύνθετης μορφῆς, ἔχει βρεθῆ καὶ στὸ Ἀνάκτορο τῆς Κνωσοῦ: PM II 814-15, εἰκ. 533.

λήξεις τῶν στρογγυλῶν δοκαριῶν τῆς ὀροφῆς[1]. Ἂν στὸν οἰκίσκο ἀποδίδεται λίθινο γεῖσο, ὅπως καὶ στὰ σπίτια τῆς Θήρας, ἢ ξύλινο ἐπιχρισμένο μὲ κονίαμα, δὲν μποροῦμε νὰ ξέρουμε. Στὴν πρώτη περίπτωση θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχε κατ' ἀποστάσεις κατακόρυφες ἐγχάρακτες γραμμές, γιὰ νὰ δηλωθοῦν οἱ ἁρμοὶ τοῦ πραγματικοῦ ποὺ θὰ ἦταν κομματιαστό, ὅπως καὶ στὰ σπίτια τῆς Θήρας. Σημειώσαμε ὅμως ὅτι οἱ ἐγχαράξεις τοῦ οἰκίσκου δὲν ἀποδίδουν μὲ ἀπόλυτη ἀκρίβεια τὰ ἀντίστοιχα τεκτονικὰ στοιχεῖα, ποὺ τὴν παράστασή τους συμπλήρωνε ὁπωσδήποτε τὸ χρῶμα. Δὲν ἀποκλείεται λοιπὸν ἡ παράλειψη τῶν ἐγχάρακτων γραμμῶν νὰ ὀφείλεται στὴν ἀδιαφορία τοῦ τεχνίτη γιὰ τὴν κατασκευαστικὴ αὐτὴ λεπτομέρεια τοῦ γείσου.

Τὸ στηθαῖο τοῦ δώματος μὲ τὴν ἐπίπεδη ἐπίστεψή του δείχνει, ὅτι ἡ ἀναπαράσταση τοῦ ἴδιου τεκτονικοῦ στοιχείου στὶς βεράντες τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς κεντρικῆς αὐλῆς τοῦ Ἀνακτόρου τῆς Κνωσοῦ ἀπὸ τὸν Ν. Πλάτωνα καὶ τὸν P. de Jong εἶναι σωστή[2]. Παράλληλα δείχνει ὅτι γιὰ τὴν τοιχοποιία του δὲν υἱοθετεῖται πάντα τὸ ἰσοδομικὸ σύστημα. Γενικὰ φαίνεται ὅτι ἦταν δυνατὴ ἡ χρησιμοποίηση ὀρθοστατῶν στοὺς πάνω ὀρόφους τῶν μινωικῶν σπιτιῶν, κατὰ τὸ ἀνάλογο τοῦ οἰκίσκου, ὅπου ὑπάρχουν ὀρθοστάτες σὲ τμήματα μόνο τῶν πλευρῶν Α-Β καὶ Δ-Α τοῦ στηθαίου (πίν. 6 καὶ 11, εἰκ. 4 καὶ 7). Δὲν ἀποκλείεται βέβαια καὶ ἡ πιθανότητα νὰ δήλωναν οἱ χαράξεις ψευδοορθοστάτες, νὰ εἶχαν μιμηθῆ δηλαδὴ οἱ χτίστες μορφὲς τῆς τοιχοποιίας τοῦ ἰσογείου στὸν ἐξωτερικὸ σοβὰ τοῦ στηθαίου. Ἡ διαφορετικὴ πάντως τοιχοποιία τοῦ στηθαίου τοῦ οἰκίσκου στὶς πλευρὲς Α-Β καὶ Δ-Α ἀνταποκρίνεται σὲ μία διαφοροποίηση τῆς λειτουργίας τῆς ἐπιφανείας τοῦ δώματος. Ἡ γωνία τοῦ δώματος, ποὺ περιβάλλουν τὰ παραπάνω τμήματα τοῦ στηθαίου, μὲ τοὺς γωνιακοὺς πεσσοὺς καὶ τὸν κίονα ἀνάμεσά τους ἀποτελεῖ πράγματι ἕνα χῶρο περισσότερο προστατευμένο ἀπὸ τὸν ὑπόλοιπο. Δημιουργεῖται ἔτσι μιὰ συζυγία ἀνάμεσα στὸ τμῆμα αὐτὸ τοῦ δώματος καὶ τὸ μεγάλο δωμάτιο τοῦ ἰσογείου, ποὺ, ὅπως εἴδαμε, εἶναι περισσότερο προφυλαγμένο ἀπὸ ὅσο τὸ μικρό[3]. Ἡ σχέση αὐτὴ ἀνάμεσα στὸ ἰσόγειο καὶ τὸ δῶμα παρουσιάζεται καὶ σὲ δευτερεύοντα τεκτονικὰ στοιχεῖα: οἱ κατακόρυφες ἐγχάρακτες γραμμὲς στοὺς γωνιακοὺς πεσσοὺς (πίν. 6, εἰκ. 4 καὶ 7) — ἡ συμπλήρωσή τους βασίστηκε σὲ σαφεῖς ἐνδείξεις τοῦ στηθαίου — φαίνεται ὅτι ἀποδίδουν ἕνα τρόπο δομῆς ὅμοιο μὲ αὐτὸν ποὺ σημειώσαμε γιὰ τὶς γωνίες τοῦ ἰσογείου[4], ἐνῶ κάθε μιὰ ἀπὸ τὶς ὄψεις τοῦ δώματος ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ μοιάζει μὲ τὸ θωράκιο τοῦ προθαλάμου. Οἱ δυὸ μαζί, μὲ τὴν τρίτη τὴν πιὸ στενὴ πρὸς τὸν φωταγωγό, δημιουργοῦν ἕνα χῶρο ποὺ, ἐνῶ δένεται ὀργανικὰ μὲ τὸ περίστυλο δῶμα, ἀσκεῖ συγχρόνως καὶ τὴ λειτουργία μιᾶς βεράντας.

1. Βλ. ἀναπαράσταση τοῦ Μεγάρου τοῦ Σκλαβοκάμπου: ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, ΑΕ 1939-40, 69, εἰκ. 1. Τὰ πλακίδια τοῦ «μωσαϊκοῦ τῆς πόλεως» ἀπὸ τὴν Κνωσό (βλ. σ. 28 σημ. 1), ποὺ ἔδωσαν πιθανότατα στοιχεῖα γιὰ τὴν ἀναπαράσταση τῆς ἀρχιτεκτονικῆς αὐτῆς μορφῆς στὸ Μέγαρο τοῦ Σκλαβοκάμπου, δὲν ἀποδίδουν πιστὰ τὴν πραγματικότητα, γιατὶ ἔχουν μᾶλλον διακοσμητικὸ χαρακτήρα. Βλ. καὶ ἀναπαραστάσεις GRAHAM, Palaces εἰκ. 21, 50, 58.

2. GRAHAM, Palaces εἰκ. 44. Πρβ. ἀναπαράσταση EVANS, PM II 814 κέ. εἰκ. 532.

3. Βλ. SINOS, Hausformen 45. ΝΤΟΥΜΑΣ, ἔ.ἀ. 206.

4. Βλ. σ. 22, σημ. 2 καὶ γιὰ τὸν ἀνάλογο τρόπο κατασκευῆς τῶν γωνιακῶν πεσσῶν: GRAHAM, Palaces 158.

Ἡ βεράντα, πού χαρακτηρίζει τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῶν σπιτιῶν μὲ ἐπίπεδη στέγη, δὲν λείπει ἀπὸ τὰ μινωικὰ ἀνάκτορα, τὰ μέγαρα καὶ τὰ σπίτια[1]. Ἐξίσου συχνὴ εἶναι στὴ μινωικὴ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ ἡ ἐναλλαγὴ τῶν κιόνων μὲ τοὺς πεσσούς, ἡ ὁποία ποικίλλει τὶς μακρὲς προσόψεις τῶν στοῶν[2]. Μὲ τὸν οἰκίσκο τῶν Ἀρχανῶν πλουτίζουν οἱ γνώσεις μας ὡς πρὸς τὴν ἐφαρμογὴ τῶν δυὸ αὐτῶν ἀρχιτεκτονικῶν μορφῶν: ἡ βεράντα δηλαδὴ μπορεῖ νὰ ὑπάρχη στὸν πρῶτο ἢ τὸ δεύτερο ὄροφο ἑνὸς μινωικοῦ κτιρίου, χωρὶς νὰ εἶναι ἀπαραίτητη ἡ παρουσία τῆς ἴδιας ἀρχιτεκτονικῆς μορφῆς καὶ στὸ ἰσόγειο· ἡ ἐναλλαγὴ ἐξάλλου τῶν κιόνων μὲ τοὺς πεσσοὺς ἀποτέλεσε ἀρχικὰ ἀναγκαία

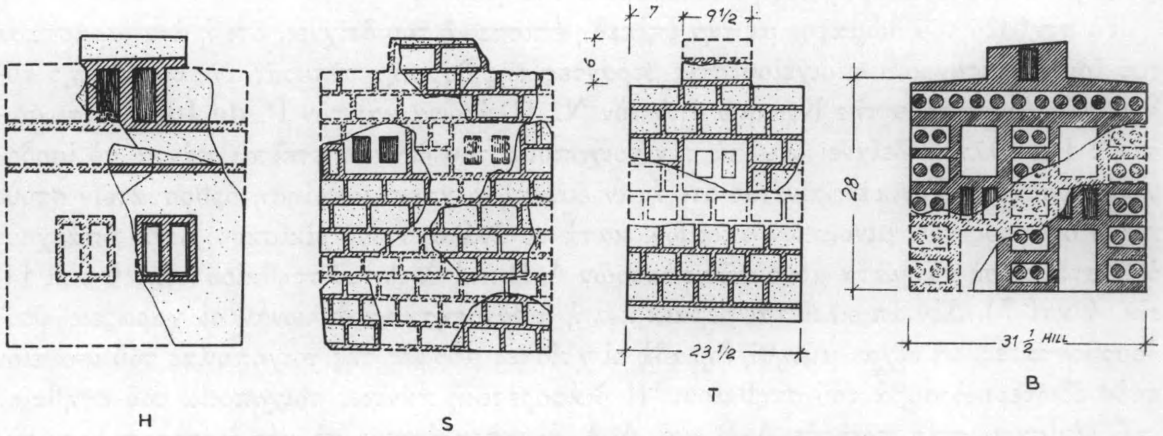

Εἰκ. 12. Πλακίδια φαγεντιανῆς ἀπὸ τὸ Ἀνάκτορο τῆς Κνωσοῦ.

λύση — ἀφοῦ οἱ πεσσοὶ προσαρμόζονταν καλύτερα στὶς γωνίες τῶν οἰκοδομημάτων — πού χρησιμοποιήθηκε μὲ ἀναπτυγμένη πιὰ μορφὴ στὶς στοές, γιὰ νὰ ἔχουν οἱ προσόψεις τους εὔρυθμη διάρθρωση.

Ἡ βεράντα τοῦ οἰκίσκου βοηθεῖ νὰ καταλάβουμε τώρα καλύτερα καὶ τὴ μορφὴ ἑνὸς ὁμοιώματος ἀπὸ τὴν Κνωσὸ (πίν. 16β). Ἡ εὐθυντηρία του, οἱ τοῖχοι καὶ τὸ γεῖσο μὲ τὴν ὀρθογώνια τομὴ εἶναι ὅμοια μὲ τὶς ἀντίστοιχες μορφὲς τοῦ οἰκίσκου, ἐνῶ οἱ, ἔστω καὶ ἁπλοί, πεσσοὶ πάνω στὸ χαμηλὸ στηθαῖο ἀποτελοῦν μιὰ βεράντα κατὰ τὸ ἀνάλογο καὶ πάλι τοῦ οἰκίσκου[3]. Ἂν τὰ ἀνοίγματα ἀνάμεσα στοὺς πεσσοὺς ἦταν παράθυρα, ὅπως ὑποστηρίχθηκε[4], τὸ μεσαῖο δοκάρι ἔπρεπε νὰ ἦταν πιὸ πλατὺ ἀπὸ τὰ ἄλλα δύο πού τὸ πλαισιώνουν.

Μιὰ ἀκόμη ἀρχιτεκτονικὴ μορφὴ τοῦ οἰκίσκου, ἡ μικρὴ κατασκευὴ τοῦ δώματος, πού στεγάζει τὸ ἄνοιγμα πάνω ἀπὸ τὸ κεκλιμένο ἐπίπεδο, ἑρμηνεύει τὸ ὑπερυψωμένο τμῆμα — τὴ λεγόμενη σοφίτα — τῶν πλακιδίων τοῦ «μωσαϊκοῦ τῆς πόλεως» ἀπὸ

1. Π.χ. «Αἴθουσα διπλῶν πελέκεων» τοῦ Ἀνακτόρου τῆς Κνωσοῦ: PM III 328 καὶ Graham, Palaces 87 καὶ 191 γιὰ τὴν ἀνάλογη βεράντα στὴν Ἔπαυλη τῆς Ἁγίας Τριάδας. Βλ. καὶ βεράντα 13 τοῦ Μεγάρου τοῦ Σκλαβοκάμπου (Μαρινατος, ΑΕ 1939-40, 74, 79-80, σχέδιο εἰκ. 4) ἢ τὴ βεράντα τῆς αὐλῆς 11 τοῦ Συγκροτήματος β στὸ Παλαίκαστρο (Bosanquet, BSA 9, 1902-3, 287).

2. Βλ. γενικὰ Graham, Palaces 37, 42, 49, 191 καὶ Branigan, Foundations 52, 57.

3. Πεσσοὺς ἔχει ἡ βεράντα στὸ Μέγαρο τοῦ Σκλαβοκάμπου: βλ. σημ. 1.

4. PM I 221, εἰκ. 166b· 305-6, εἰκ. 225a.

τὴν Κνωσό[1]. Ἡ ἁπλὴ παραβολὴ τῶν ὄψεων Β-Γ καὶ Α-Β τοῦ οἰκίσκου (πίν. 10β, 8β) μὲ τὰ πλακίδια H, S, T καὶ B (εἰκ. 12) φανερώνει τὴν ὁμοιότητα τῶν μορφῶν ποὺ συγκρίνουμε. Οἱ παραλλαγὲς ποὺ ὑπάρχουν σὲ ὁρισμένα πλακίδια, ὅπως στὰ U καὶ V, ὡς πρὸς τὰ ἐπὶ μέρους τεκτονικὰ στοιχεῖα τῆς ὑπερυψωμένης κατασκευῆς (εἰκ. 13), ὀφείλονται πιθανότατα στὸ διαφορετικὸ τύπο σπιτιοῦ ποὺ εἰκονίζουν ἢ στὸ μέγεθος καὶ τὴ θέση ποὺ ἔχει τὸ κλιμακοστάσιο στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ σπιτιοῦ. Ἀνάλογη παραλλαγὴ τῆς ἴδιας ἀρχιτεκτονικῆς μορφῆς εἰκονίζεται προφανῶς καὶ στὸ πλακίδιο ἀπὸ ἐλεφαντοκόκαλο μὲ τὴν παράσταση ἑνὸς σπιτιοῦ, ποὺ βρέθηκε στὸ Βασιλικὸ Δρόμο τοῦ Ἀνακτόρου τῆς Κνωσοῦ[2] (πίν. 16γ).

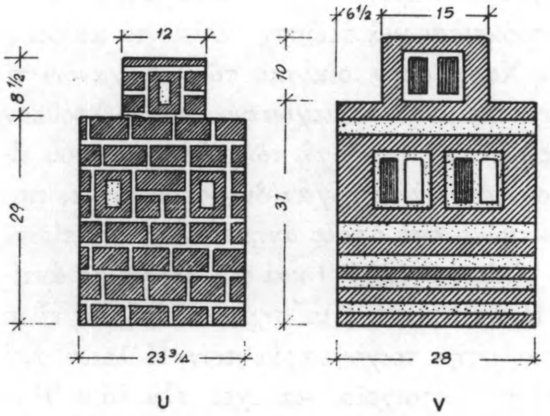

Εἰκ. 13. Πλακίδια φαγεντιανῆς ἀπὸ τὸ Ἀνάκτορο τῆς Κνωσοῦ.

Ἡ ταύτιση ἐπομένως τῆς «σοφίτας» τῶν πλακιδίων μὲ τὸ στέγαστρο, ποὺ ὑποθέτει ὁ Graham ὅτι θὰ εἶχαν οἱ φωταγωγοί, ἢ ἡ ταύτισή της μὲ ἀνάλογες κατασκευὲς τοῦ δώματος στοὺς αἰγυπτιακοὺς «οἰκίσκους τῶν ψυχῶν», ποὺ δέχεται ὁ Μαρινᾶτος, δὲν εἶναι σωστή[3]. Οἱ φωταγωγοὶ ἦταν, φαίνεται, πάντα ὑπαίθριοι καὶ οἱ κατασκευὲς τοῦ δώματος στὰ αἰγυπτιακὰ ὁμοιώματα ἐξυπηρετοῦσαν τὸν ἀερισμὸ τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ σπιτιοῦ (Mulquaf) χωρὶς νὰ στεγάζουν ἀναγκαστικὰ καὶ τὴ σκάλα, ποὺ εἶναι συνήθως ἐξωτερική[4]. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὑπάρχουν ὁρισμένα κοινὰ τεκτονικὰ στοιχεῖα ἀνάμεσα στὸν οἰκίσκο καὶ τὰ ἀνάλογα αἰγυπτιακὰ ἔργα: τὸ περίστυλο δῶμα συνδέεται ὡς ἕνα σημεῖο μὲ τὶς στοὲς τῶν αἰγυπτιακῶν ὁμοιωμάτων ποὺ ὑπάρχουν στὸ δῶμα, ἐπειδὴ ἐξυπηρετοῦσαν ἀνάλογες ἀνάγκες. Καὶ στὶς δυὸ δηλαδὴ περιπτώσεις οἱ κίονες στηρίζουν μιὰ ἐλαφρὰ στέγη, ποὺ ἐξασφάλιζε σκιὰ τὴν ἡμέρα καὶ συγκρατοῦσε τὴν ὑγρασία τῆς νύχτας. Καμιὰ ὅμως μορφολογικὴ ὁμοιότητα δὲν ὑπάρχει ἀνάμεσά τους, ὅπως δὲν ὑπάρχει ἀνάμεσα στὸν προθάλαμο τοῦ οἰκίσκου καὶ τὰ πρόθυρα μὲ ἕνα κεντρικὸ κίονα, ποὺ ἔχουν μερικὰ ἐξελιγμένα αἰγυπτιακὰ ὁμοιώματα. Τέλος τὰ ξύλινα κάγκελλα στὰ παράθυρα ἢ τὸ στηθαῖο στὸ δῶμα τῶν αἰγυπτιακῶν ὁμοιωμάτων καὶ τοῦ μινωικοῦ ἀποδεικνύουν, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὶς βασικὲς διαφορὲς ποὺ ἀναφέραμε,

1. PM I 305 κέ. εἰκ. 223, 224 καὶ 226. Γιὰ τὴν ἑρμηνεία βλ. καὶ Herbig, JdI 44, 1929, 254 κέ. A. W. Lawrence, Greek Architecture (1957) 27-8, εἰκ. 18. Graham, Palaces 168. Τοῦ ἴδιου Hesperia 27, 1958, 318-323, σημ. 5.

2. F.S. Hood, ILN 1958, Febr. 22, 301, εἰκ. 11. Τοῦ ἴδιου, The Minoans (1971) 75, πίν. 23. E. Bacon, Digging for History (1960) πίν. 19. Εὐχαριστῶ τὸν κ. S. Hood γιὰ τὴν ἄδεια νὰ ἀπεικονίσω τὸ πλακίδιο.

3. Τὴν πρώτη ἄποψη ὑποστηρίζει ὁ Graham, Palaces 64, 167-8, εἰκ. 21 καὶ 103, τὴ δεύτερη ὁ Marinatos, Kreta und das mykenische Hellas (1959) 28-29.

4. A. Badaway, A History of Egyptian Art (1966) 12-17.

τὴν αὐτοτελῆ ἀνάπτυξη ὅμοιων τεκτονικῶν μορφῶν κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση ἀνάλογων κλιματικῶν συνθηκῶν καὶ ὄχι τὴν ἐπίδραση τῆς αἰγυπτιακῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν σπιτιῶν στὴν ἀντίστοιχη μινωική[1]. Οἱ περισσότερο ἀνοιχτοὶ ἢ κλειστοὶ χῶροι, ὅπως φαίνονται νὰ ἀντιπροσωπεύονται σὰν ὀργανικὸ σύνολο στὸ σπίτι τῶν Ἀρχανῶν, μαρτυροῦν τὴν προσαρμοστικότητα τοῦ ὅλου συστήματος στὶς κλιματικὲς συνθῆκες τοῦ τόπου καὶ τὴν αὐτόνομη ἀνάπτυξη τῆς μινωικῆς ἀρχιτεκτονικῆς.

Ἕνα κομμάτι τοιχογραφίας ἀπὸ τὸ Ἀνάκτορο τῆς Κνωσοῦ ἔδωσε ἀφορμὴ στὸν Evans νὰ ὑποθέση ὅτι ὑπῆρχαν ἐξῶστες στὰ μινωικὰ οἰκοδομήματα[2]. Ἡ εὐφυὴς ὑπόθεσή του δὲν ἔγινε δεχτή, γιατὶ ἔλειπαν τὰ σχετικὰ παράλληλα παραδείγματα. Ἔτσι δόθηκε ἄλλη ἑρμηνεία ἀπὸ τὸν Graham: δὲν πρόκειται γιὰ ἐξώστη, ἀλλὰ γιὰ κάγκελλο ποὺ περιορίζει ἕνα χῶρο ταυροκαθαψίων[3]. Χάρη στὸν οἰκίσκο τῶν Ἀρχανῶν τὸ θραῦσμα τῆς τοιχογραφίας ἀποχτᾶ τώρα συγκεκριμένο περιεχόμενο καὶ ἡ ὑπόθεση τοῦ Evans ἀποδεικνύεται σωστή. Οἱ διαφορὲς ὡς πρὸς τὴ δομὴ τῶν ἐξωστῶν ποὺ εἰκονίζονται στὰ συγκρινόμενα ἔργα ἀποδεικνύουν ὅτι θὰ ὑπῆρχαν διάφοροι τύποι, ποὺ καθένας τους προσαρμοζόταν στὴ μορφὴ τοῦ κτιρίου στὸ ὁποῖο ἀνῆκε. Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ ὁμοιότητα τῆς ποδιᾶς τοῦ ἐξώστη τοῦ οἰκίσκου (πίν. 9 καὶ εἰκ. 6) μὲ τὸ ἀντίστοιχο μέλος σὲ ἕνα χάλκινο τρίποδα ἀπὸ τὴν Παλαίπαφο[4]. Πιὸ σημαντικὴ ὅμως εἶναι ἡ ὁμοιότητά του μὲ τὸν ἐξώστη ποὺ εἰκονίζεται στὴν τοιχογραφία τῶν Πόλεων ἀπὸ τὴ Θήρα[5], γιατὶ ἐκτὸς ἀπὸ τὰ κοινὰ μορφολογικὰ στοιχεῖα, κατέχει τὴν ἴδια θέση στὸ δῶμα τοῦ σπιτιοῦ καὶ ἔχει ὅμοια ὑπερυψωμένο δάπεδο, ἀπὸ ὅπου ἡ θέα θὰ ἦταν πιὸ ἄνετη. Τὰ ἔργα ποὺ ἀναφέραμε δείχνουν ὅτι ὁ ἐξώστης ἦταν συνηθισμένο στοιχεῖο τῆς μινωικῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν περιοχῶν, ὅπου ὁ ἐξώστης σὰν τεκτονικὴ μορφὴ ἀναπτύχθηκε χάρη στὶς ὅμοιες κλιματικὲς συνθῆκες.

Τὰ ἐπὶ μέρους ἐπίσης στοιχεῖα τῆς δομῆς καὶ τῆς μορφῆς τοῦ ἐξώστη τοῦ οἰκίσκου ἀκολουθοῦν τὰ πρότυπα τῆς μινωικῆς ἀρχιτεκτονικῆς: ἡ ἰσόδομη τοιχοποιία τῶν στενῶν πλευρῶν του καὶ οἱ ὀρθοστάτες στὴν κύρια ὄψη χαρακτηρίζουν τὴ δομὴ τῶν στηθαίων τῶν μινωικῶν κτισμάτων[6], ἐνῶ τὰ σκαλοπάτια ἀνάμεσα στὸ δάπεδο τοῦ δώματος καὶ τὸ ὑπερυψωμένο δάπεδό του ἀποτελοῦν συνηθισμένη λύση γιὰ τὴ σύνδεση δυὸ χώρων, ποὺ δὲν βρίσκονται στὸ ἴδιο ἐπίπεδο[7]. Τέλος καὶ ἡ κλιμακωτὴ διάταξη, ποὺ ἔχει ἡ ἐπίστεψη τῶν στενῶν πλευρῶν, μοιάζει μὲ τὴν ἀνάλογη διαμόρφωση τοῦ στηθαίου τῆς Βαθμιδωτῆς Στοᾶς στὴ ΝΔ. προσπέλαση τοῦ ἀνακτόρου τῆς Κνωσοῦ (πίν. 15α)[8].

1. Graham, Palaces 168, σημ. 12.
2. PM II 603, εἰκ. 376· III 59-60, εἰκ. 35.
3. Graham, Palaces 78, εἰκ. 136C.
4. PM II 602, εἰκ. 374. Γιὰ τὴν ἑρμηνεία: E. Catling, Cypriot Bronzework in the Mycenaean World (1964) 204-5, ἀρ. 32, πίν. 33c.
5. Σπ. Μαρινατος, Θήρα VI (1970) 35-36, πίν. 112 καὶ ἔγχρ. πίν. 9.
6. Βλ. σ. 29.
7. Ἄμεσα παράλληλα χαρακτηριστικὰ παραδείγματα εἶναι ἡ loggia τοῦ Ἀνακτόρου τῶν Μαλίων (F. Chapouthier — J. Charbonneaux, Mallia 1er Rapport, Études Crétoises I (1928) 19-20 πίν. 13_2) καὶ ὁ χῶρος 10 τοῦ Μεγάρου τοῦ Βαθυπέτρου (Μαρινατος, ΠΑΕ 1951, 263, σχέδιο στὴ σ. 259) στὸν ὁποῖο ὁδηγεῖ ἡ σκάλα ἀρ. 9.
8. Βλ. σ. 24 σημ. 2. Πρβ. καὶ τὸ στηθαῖο τοῦ μεγάλου κλιμακοστασίου τοῦ Ἀνακτόρου τῆς Κνωσοῦ: PM I 325-6, 337-342· III 481-2, πίν. D.

Ὅλα τὰ παραπάνω παράλληλα παραδείγματα στὰ ἔργα τῆς μικροτεχνίας ἔχουν ἕνα κοινὸ στοιχεῖο: μιὰ γυναικεία μορφὴ ποὺ προβάλλει στὸν ἐξώστη. Τὸ ἐπαναλαμβανόμενο αὐτὸ θέμα «τῆς γυναίκας στὸ μπαλκόνι», ποὺ ἀποτελεῖ ἔκφραση τῆς ζωῆς ἡ ὁποία ὑπάρχει στὸ σπίτι, ἑρμηνεύει καὶ τὸ προβληματικὸ ἡμικυλινδρικὸ κομμάτι τοῦ πηλοῦ, ποὺ σώζεται ἀκόμα στὸ δάπεδο τοῦ ἐξώστη τοῦ οἰκίσκου (πίν. 13α, εἰκ. 3). Καὶ στὸν οἰκίσκο δηλαδὴ τῶν Ἀρχανῶν μιὰ γυναικεία μορφὴ κατὰ τὸ ἀνάλογο τῶν ἄλλων παραδειγμάτων, θὰ πρόβαλλε στὸν ἐξώστη. Ἔτσι μιὰ σκηνὴ τῆς καθημερινῆς ζωῆς ἀποχτᾶ συμβολικὸ περιεχόμενο μὲ τὴν πανομοιότυπη ἐπανάληψή της στὰ ἔργα τῆς τέχνης.

Στὸν κύκλο τῆς καθημερινῆς ζωῆς ἀνήκουν πιθανότατα καὶ οἱ τρεῖς «πλίνθοι», ποὺ ὑπάρχουν στὴ μέση τοῦ δώματος (πίν. 14α, εἰκ. 3). Ἀποτελοῦν ἴσως χαμηλὰ καθίσματα, σκαμνιά, ὅπως καὶ τὸ χαμηλὸ πέτρινο κάθισμα ἀπὸ τὸ Ἀνάκτορο τῆς Κνωσοῦ[1]. Τὸ συσχετισμὸ βασίζουμε καὶ σὲ ἄλλα ἔργα, ἀνάλογα μὲ τὸν οἰκίσκο, ὅπως τὸ μεγάλο πήλινο ὁμοίωμα ἀπὸ τὸν τάφο τοῦ Καμηλάρη[2], ὅπου τὰ καθίσματα ἔχουν παρασταθῆ μὲ παρόμοιο συνοπτικὸ τρόπο.

Ὁ οἰκίσκος τῶν Ἀρχανῶν δίνει ὁριστικὴ ἀπάντηση σὲ ἕνα ἀκόμα ἐρώτημα τῆς ἔρευνας: ἂν ὑπῆρχε τὸ τετράγωνο κιονόκρανο στὴ μινωικὴ ἀρχιτεκτονική. Τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα δὲν προσφέρουν βοήθεια στὴ λύση τοῦ προβλήματος, γιατὶ τὰ κιονόκρανα ἦταν ξύλινα καὶ δὲν σώζονται. Ὁρισμένες παραστάσεις στὰ ἔργα τῆς μικροτεχνίας ὁδήγησαν στὴν ὑπόθεση ὅτι ὑπῆρχαν τετράγωνα κιονόκρανα[3]. Ἐπειδὴ ὅμως οἱ κίονες αὐτοὶ προβάλλονται πάντοτε σαφῶς στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τῶν τοίχων, τὰ ὀρθογώνια ἀντικείμενα μὲ τὴν ἰδιόμορφη κόσμηση ἀπὸ μιὰ σειρὰ κύκλων, ποὺ ἀπαντοῦν στὶς παραστάσεις αὐτές, ἑρμηνεύτηκαν τελευταῖα σὰν στηρίγματα ἱστῶν καὶ ὄχι σὰν κιονόκρανα, ὅπως εἶχε ὑποστηριχθῆ[4].

Ὁ οἰκίσκος ὅμως εἶναι ἕνα περίοπτο ἔργο, ποὺ, ὅπως εἴδαμε ὣς τώρα, τὰ τεκτονικά του στοιχεῖα ἀποδίδουν πιστὰ τὶς ἀντίστοιχες ἀρχιτεκτονικὲς μορφές. Τὸ τετράγωνο λοιπὸν κιονόκρανο, ποὺ ὑπάρχει στοὺς κίονες τοῦ ἰσογείου (πίν. 8, 11, 12) πρέπει νὰ ὑπῆρχε καὶ στὴν πραγματικότητα. Τὸ ἴδιο δεχόμαστε καὶ γιὰ τὸ δεύτερο τύπο κιονοκράνου, τὸν κυλινδρικό, στὸν ὁποῖο ἀπολήγουν οἱ κίονες τοῦ δώματος (πίν. 6-7 καὶ 10) καὶ τοῦ ὁποίου τὴν ὕπαρξη οὔτε κἂν εἴχαμε ὣς τώρα ὑποψιαστῆ. Οἱ δυὸ τύποι κιονοκράνου μποροῦν νὰ συνυπάρχουν στὸ ἴδιο οἰκοδόμημα, ὅπως καὶ στὸν οἰκίσκο, καὶ νὰ ἀποτελοῦν ἐπίστεψη κιόνων, ἔστω καὶ ἂν τὸ τετράγωνο κιονόκρανο ταίριαζε καλύτερα σὲ πεσσὸ ἀπὸ ὅσο σὲ κίονα[5]. Ἡ συνύπαρξη αὐτὴ ἀποδεικνύει ὅτι ἡ ἀναπτυγμένη μορφὴ τοῦ τυπικοῦ κρητικομυκηναϊκοῦ κιονοκράνου ἀποτελεῖ μιὰ πρω-

1. PM IV 927, εἰκ. 899. Ὅτι τὸ εἶδος αὐτὸ καθίσματος δὲν ἦταν σπάνιο ἀποδεικνύεται καὶ ἀπὸ τὸ σκαμνὶ τῶν ἀποθηκῶν τοῦ Ἀνακτόρου τῆς Φαιστοῦ, ποὺ εἶναι πιὸ ψηλὸ καὶ διαφορετικοῦ τύπου: PERNIER — BANTI, ἔ.ἀ. 91, εἰκ. 45.

2. LEVI, ASAtene 39-40, 1961-2, 123-148, ἰδιαίτερα 132, εἰκ. 170 c, d, f.

3. Βλ. GRAHAM, Palaces 196-7, σημ. 9 καὶ γιὰ τὸ τυπικὸ κρητικομυκηναϊκὸ κιονόκρανο: B. WESENBERG, Kapitelle und Basen (1971) 3-27.

4. ΑΛΕΞΙΟΥ, Κρητ. Χρον. 13, 1959, 346-352 καὶ ἰδιαίτερα 347-9, πίν. 14-15· 17, 1963, 339-351, πίν. 16-17 καὶ AAA 2, 1969, 84-88, εἰκ. 1.

5. Βλ. GRAHAM, ἔ.ἀ.

τότυπη μινωικὴ δημιουργία, ποὺ συνθέτει παλαιότερες μορφὲς σὲ ἕνα ὀργανικὸ σύνολο, πλουτίζοντάς το μὲ καινούργια στοιχεῖα[1].

Ἡ πιὸ πρώιμη γνωστὴ παράσταση κρητικομυκηναϊκοῦ κιονοκράνου, δηλαδὴ μὲ ἄβακα καὶ ἐχῖνο, βρίσκεται στὴν τοιχογραφία τοῦ Τριμεροῦς Ἱεροῦ ἀπὸ τὴν Κνωσό, ποὺ χρονολογεῖται στὴ ΜΜΙΙΙΒ περίοδο[2]. Τὸ νεώτερο γνωστὸ ἔργο, ὅπου οἱ δυὸ παλαιότεροι τύποι κιονοκράνου συνυπάρχουν σὲ ἕνα οἰκοδόμημα, εἶναι ὁ οἰκίσκος, ποὺ χρονολογεῖται στὴν ΜΜΙΙΙΑ περίοδο. Θὰ μπορούσαμε λοιπὸν νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι ὁ χρόνος δημιουργίας τῆς σύνθετης μορφῆς τοῦ γνωστοῦ μινωικοῦ κιονοκράνου εἶναι ἡ πρώτη περίοδος τῶν νεοανακτορικῶν χρόνων. Τὸ συμπέρασμα ὅμως αὐτὸ δὲν εἶναι βέβαιο, γιατὶ τὰ συγκρινόμενα ἔργα εἶναι δυὸ μόνο, ἀνήκουν σὲ διαφορετικοὺς τομεῖς τῆς τέχνης καὶ εἰκονίζουν οἰκοδομήματα, ποὺ ἡ μορφὴ καὶ ὁ χαρακτήρας τους παρουσιάζουν βασικὲς διαφορές. Δὲν ἀποκλείεται δηλαδὴ νὰ εἶχε δημιουργηθῆ ὁ σύνθετος τύπος τοῦ κρητικομυκηναϊκοῦ κιονοκράνου, ἐνῶ παράλληλα ὑπῆρχαν καὶ οἱ δυὸ παλαιότεροι, ἁπλούστεροι τύποι. Ὅπως δὲν ἀποκλείεται νὰ χρησιμοποιήθηκε ὁ σύνθετος τύπος στὰ ἀνακτορικὰ κτίσματα καὶ οἱ ἁπλοὶ τύποι κιονοκράνου νὰ περιορίζονταν γιὰ μεγάλο χρονικὸ διάστημα στὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῶν σπιτιῶν.

Θὰ μποροῦσε νὰ ἀντιταχθῆ ὅτι τὰ κυλινδρικὰ κιονόκρανα τοῦ οἰκίσκου δὲν ἔχουν κυρτὴ περιφέρεια, ὥστε νὰ μοιάζουν μὲ τὸ ἕνα ἀπὸ τὰ δυὸ βασικὰ μέλη τοῦ κρητικομυκηναϊκοῦ κιονοκράνου, δηλαδὴ τὸν «ἐχῖνο», καὶ ὅτι τὰ τετράγωνα κιονόκρανα εἶναι πολὺ πιὸ παχιὰ ἀπὸ τὸ ἄλλο μέλος τοῦ ἴδιου τύπου κιονοκράνου, δηλαδὴ τὸν ἄβακα. Ἀνάλογες ὅμως διαφορὲς εἶναι ἀπόλυτα δικαιολογημένες, γιατὶ σὲ κάθε δημιουργικὸ ἔργο ἀναπλάθονται γνωστὰ παλαιότερα στοιχεῖα γιὰ νὰ δοθῆ μιὰ νέα, πρωτότυπη μορφή. Ἡ σύγκριση ἐξάλλου τῶν κιόνων τοῦ οἰκίσκου μὲ τοὺς κίονες τοῦ ὁμοιώματος τοῦ Τρικιόνιου Ἱεροῦ ἀπὸ τὴν Κνωσό[3] (πίν. 16α) δείχνει ὅτι οἱ μικρὲς διαφορές, ποὺ ὑπάρχουν ἀνάμεσά τους, ὀφείλονται στὸ διαφορετικὸ χρόνο κατασκευῆς τῶν δυὸ ἔργων. Ὁ κορμὸς δηλαδὴ τῶν κιόνων τοῦ οἰκίσκου, οἱ βάσεις τους καὶ τὰ τετράγωνα κιονόκρανα ἔχουν πιὸ ραδινὲς ἀναλογίες ἀπὸ τὶς ἀντίστοιχες μορφὲς τοῦ ὁμοιώματος τῆς Κνωσοῦ. Οἱ διαφορὲς αὐτὲς ἀπὸ ἕνα παλαιότερο ἔργο, τὸ ὁμοίωμα τῆς Κνωσοῦ, στὸ νεώτερο, τὸν οἰκίσκο τῶν Ἀρχανῶν, ἐνισχύουν τὴν ἄποψη ὅτι καὶ τὰ δυὸ ἀποδίδουν πραγματικὲς μορφές. Καὶ τοῦτο γιατὶ τὰ ὁμοιώματα σὰν ἔργα τέχνης δὲν ἔχουν αὐτόνομη ρυθμολογικὴ ἐξέλιξη. Ἄν, τέλος, τὰ ἐπὶ μέρους στοιχεῖα τῶν κιόνων τοῦ οἰκίσκου ἦταν φανταστικά, δὲν θὰ φρόντιζε ὁ τεχνίτης νὰ ἀποδώση ἕνα τυπικό τους γνώρισμα: τὴ βάση, ποὺ ὑπάρχει κατὰ κανόνα στοὺς ἐξωτερικοὺς κίονες τῶν μινωικῶν κτιρίων, ὅπως καὶ στοὺς κίονες τοῦ δώματος τοῦ οἰκίσκου (πίν. 10-11, 13β, εἰκ. 3), ἐνῶ λείπει ἀπὸ τοὺς κίονες τοῦ ἰσογείου του (πίν. 8, εἰκ. 2), ὅπως καὶ στοὺς ἐσωτερικοὺς χώρους τῶν μινωικῶν κτισμάτων[4].

1. Βλ. Wesenberg, ἔ.ἀ. ἰδιαίτερα 23-27 γιὰ τὰ προβλήματα τῆς μορφῆς τοῦ κιονοκράνου, τοῦ χρόνου τῆς δημιουργίας του καὶ τῆς καταγωγῆς του.

2. PM III 46 κἑ. παρένθ. ἔγχρ. πίν. 16.

3. PM I 221-2, εἰκ. 166 F.

4. Βλ. γενικὰ Graham, Palaces 195 καὶ Shaw, 112-125.

Ἡ μορφὴ τοῦ ἔργου ποὺ μελετοῦμε, ὁ λόγος τῆς δημιουργίας του, γιὰ τὸν ὁποῖο θὰ μιλήσουμε παρακάτω, καὶ οἱ δυνατότητες τοῦ πηλοπλάστη ἐπηρέασαν ἀρνητικὰ ὣς ἕνα σημεῖο τὴν ἐπιδίωξή του νὰ ἀποδώση πιστὰ ὅλες τὶς ἀρχιτεκτονικὲς μορφές. Ἡ ἀνασταλτικὴ ἐπενέργεια τῶν τριῶν αὐτῶν παραγόντων δὲν εἶναι εὔκολο πάντα νὰ καθοριστῆ. Ὁ κυλινδρικὸς π.χ. κορμὸς τῶν κιόνων μπορεῖ νὰ ὀφείλεται σὲ ἀδιαφορία τοῦ τεχνίτη νὰ ἀποδώση μιὰ ἀναγκαία γιὰ τοὺς ἀρχιτέκτονες ἐκλέπτυνση, τὴ χαρακτηριστικὴ δηλαδὴ μείωση τῶν μινωικῶν κιόνων, γιὰ τὴν ὁποία ὑποστηρίχθηκε ὅτι παρουσιάζεται στὰ νεοανακτορικὰ χρόνια[1]. Μπορεῖ ὅμως νὰ ἀποδεικνύη τὴν παράλληλη χρήση δὺο μορφῶν, τοῦ κυλινδρικοῦ κίονα καὶ τοῦ κίονα μὲ μείωση, ὅπως δὲν ἀποκλείεται νὰ ἀπηχῆ καὶ μιὰν ἄλλη πραγματικότητα: τὴ διατήρηση τῆς ἁπλῆς κυλινδρικῆς μορφῆς γιὰ τοὺς κίονες τῶν σπιτιῶν[2].

Ἀνάλογα ἐρωτήματα δὲν δημιουργοῦν ὁρισμένες ἄλλες ἀποκλίσεις, ποὺ παρουσιάζει ὁ οἰκίσκος τῶν Ἀρχανῶν. Εὔλογη π.χ. εἶναι ἡ ἀπουσία τῶν θυρῶν, γιατί, ἂν εἶχαν παρασταθῆ κλειστές, θὰ ἀχρηστευόταν ἡ διαρρύθμιση τῶν ἐσωτερικῶν χώρων, ἀφοῦ δὲν θὰ ἦταν ὁρατοί. Ἂν πάλι εἶχαν ἀποδοθῆ ἀνοιχτές, θὰ παρουσιάζονταν πρόσθετες τεχνικὲς δυσκολίες καὶ ἀπαράδεκτες προβολὲς τῆς ἐπιφανείας τους σὲ ἄλλα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ἐντελῶς περιττές, ἀφοῦ τὸ κατώφλι καὶ οἱ παραστάδες ὑπέβαλλαν ὅ,τι καὶ οἱ ἀνοιχτὲς πόρτες[3]. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὰ δοκάρια τῆς ὀροφῆς, ποὺ, ἐνῶ ἔχουν τοποθετηθῆ σὲ καίρια σημεῖα ἀπὸ στατικὴ ἄποψη (παρένθ. πίν. καὶ πίν. 11-12), εἶναι πολὺ λίγα σὲ σχέση μὲ τὰ ἀντίστοιχα δοκάρια ἑνὸς πραγματικοῦ σπιτιοῦ. Ἡ παράσταση ὅλων τῶν δοκαριῶν θὰ δημιουργοῦσε πρόσθετο βάρος στοὺς τοίχους καὶ τεχνικὰ προβλήματα, ποὺ φαίνεται ὅτι ὁ τεχνίτης δὲν εἶχε τὴ διάθεση νὰ τὰ ἀντιμετωπίση. Ἡ λύση πάλι, ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ βρεθῆ, νὰ ἀποδοθοῦν οἱ ἀπολήξεις μόνο τῶν στρογγυλῶν δοκῶν μὲ ἕνα ἐγχάρακτο κύκλο στὶς ἀντίστοιχες θέσεις, κατὰ τὸ ἀνάλογο τῶν πλακιδίων τοῦ «μωσαϊκοῦ τῆς πόλεως»[4], θὰ ἦταν ἀντίθετη μὲ τὸ χαρακτήρα τοῦ ἔργου, ποὺ δὲν ἀποτελεῖ μέρος ἑνὸς διακοσμητικοῦ συνόλου, ὅπως τὰ πλακίδια.

Δυὸ ἀκόμη στοιχεῖα τονίζουν τὴν ἀντινομία, ποὺ παρουσιάζει ὁ οἰκίσκος ἀνάμεσα στὴ λεπτομερῆ καταγραφὴ τῶν ἐξωτερικῶν ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων ἑνὸς σπιτιοῦ καὶ τὴ συνοπτικὴ ἀπόδοση ὁρισμένων τεκτονικῶν μορφῶν τῶν ἐσωτερικῶν του χώρων. Τὸ πρῶτο εἶναι ἡ ἔλλειψη τοῦ κιονοκράνου στὸν κίονα τοῦ μεγάλου δωματίου, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ στήριγμα ὀροφῆς. Δὲν ὑπάρχει καμία ἔνδειξη ὅτι πρόκειται γιὰ δωμάτιο μὲ ἱερὸ κίονα[5]. Τὸ μέγεθος τοῦ δωματίου θὰ ἀπέκλειε ἐπίσης αὐτὴ τὴν ἄποψη. Τὸ δεύτερο εἶναι ἡ μορφὴ τοῦ κεκλιμένου ἐπιπέδου σὲ σχέση μὲ τὴ θέση ποὺ κατέχει στὸν οἰκίσκο. Συμπαγὲς κεκλιμένο ἐπίπεδο γιὰ τὴ στήριξη σκάλας ἀπαντᾶ συχνὰ στὰ μινωικὰ οἰκοδομήματα[6]. Λοξὸς ὅμως τοῖχος χωρὶς σκαλοπάτια γιὰ τὴ σύνδεση δυὸ

1. PM I 342-3· II 599-600 εἰκ. 373a-b, d.
2. Γιὰ τὸ πρόβλημα τοῦ μινωικοῦ κίονα μὲ μείωση: Shaw, ἔ.ἀ. 152-5.
3. Βλ. σ. 24.
4. Βλ. σ. 31 σημ. 1.
5. M. Nilsson, MMR³ (1968) 248-9.
6. Γενικὰ βλ. Graham, Palaces 180-5. Βλ. καὶ Chapouthier — Charbonneaux, ἔ.ἀ. 24-6, πίν. 15_2 γιὰ τὸ χῶρο VI_{12} τοῦ Ἀνακτόρου τῶν Μαλίων.

χώρων, ποὺ τὰ δάπεδά τους ἔχουν μεγάλη ὑψομετρικὴ διαφορά, ὅπως στὸν οἰκίσκο, δὲν ἔχει χρησιμοποιηθῆ. Γι' αὐτὸ πιστεύουμε ὅτι τὸ κεκλιμένο ἐπίπεδο τοῦ οἰκίσκου ἀποδίδει συνοπτικὰ ὅλη τὴ σκάλα. Ἡ παχιὰ δόρωση, ποὺ ἀποτελεῖ ὑπόστρωμα τῶν βαθμίδων σὲ σκάλες ὁρισμένων σπιτιῶν τῆς Θήρας[1], ἀποδίδεται στὸν οἰκίσκο μὲ τὸ παχὺ κεκλιμένο ἐπίπεδο, ἐνῶ παραλείπονται κατασκευαστικὲς λεπτομέρειες καὶ ἄλλες βασικὲς ἀρχιτεκτονικὲς μορφές.

Ἡ συνοπτικὴ ἀπόδοση τῶν δυὸ αὐτῶν ἀρχιτεκτονικῶν μορφῶν δὲν ὀφείλεται σὲ ἐ-

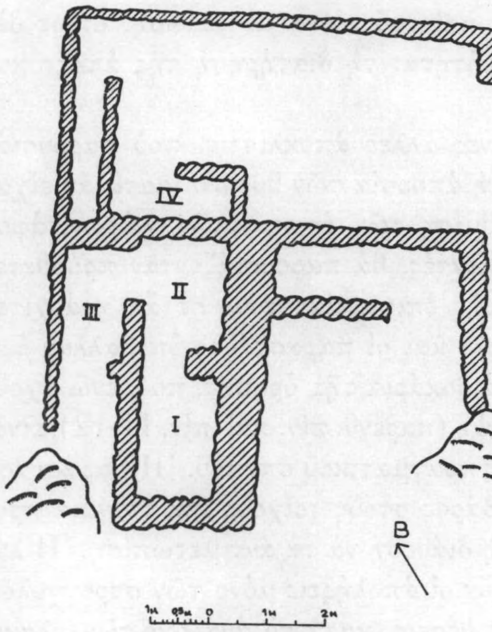

Εἰκ. 14. Κάτοψη νεολιθικοῦ σπιτιοῦ στὸν Κατσαμπᾶ.

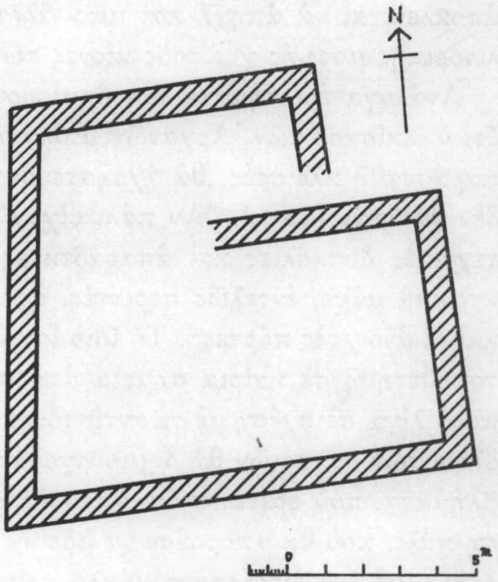

Εἰκ. 15. Κάτοψη νεολιθικοῦ σπιτιοῦ στὸν Μαγκασᾶ.

ξωγενεῖς παράγοντες, ὅπως π.χ. στὸ εἶδος τοῦ ὑλικοῦ τοῦ οἰκίσκου ἢ τὶς περιορισμένες δυνατότητες τοῦ πηλοπλάστη. Ἀποτελεῖ συνειδητὴ ἀφαίρεση, ποὺ δικαιολογεῖται, ὡς ἕνα σημεῖο, ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ παραλειπόμενα στοιχεῖα δὲν ἦταν εὔκολα ορατά. Γιὰ τὸν ἴδιο λόγο παραλείπεται καὶ ἡ παραστάδα τῆς εἰσόδου, ποὺ ὁδηγεῖ ἀπὸ τὸν προθάλαμο στὸ διάδρομο, ἡ ὁποία θὰ δήλωνε τὴν πόρτα, ποὺ ἦταν ἀπαραίτητη στὴ θέση αὐτὴ γιὰ τὴν ἀσφάλεια τοῦ ἀποθηκευτικοῦ χώρου κάτω ἀπὸ τὸ κεκλιμένο ἐπίπεδο. Σὲ ἀδιαφορία ἐπίσης τοῦ πηλοπλάστη μπορεῖ νὰ ἀποδοθῆ καὶ τὸ ἐλλειψοειδὲς σχῆμα τοῦ ἀνοίγματος ἀπὸ τὸ κεκλιμένο ἐπίπεδο στὸ δῶμα, ποὺ στὴν πραγματικότητα θὰ ἦταν ὀρθογώνιο.

Ἀνάλογη ἀντίληψη καθόρισε καὶ τὸν περιορισμένο ἀριθμὸ τῶν δωματίων τοῦ οἰκίσκου; Τὸ ἐρώτημα προβάλλει ὕστερα ἀπὸ τὴ συγκριτικὴ μελέτη τοῦ ὁμοιώματος μὲ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μνημεῖα, ποὺ ἔδειξε ὅτι τὰ ἐπὶ μέρους τεκτονικὰ στοιχεῖα καὶ ὁ τύ-

1. Σπ. Μαρινατος, Θήρα VI (1974) πίν. 33α. Πρβ. Ντουμα, ΑΕ 1974, 205 σημ. 5.

πος του σὰν κατοικία ὑπάρχουν σὲ ἀναπτυγμένες μορφὲς τῆς μινωικῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Ὁ ἀριθμὸς τῶν δωματίων του καὶ ἡ διάταξή τους, οἱ παραστάδες καὶ ὁ προθάλαμος ἀπαντοῦν ἤδη στὸ νεολιθικὸ σπίτι τοῦ Κατσαμπᾶ[1] (εἰκ. 14) καὶ ὡς ἕνα σημεῖο στὸ νεολιθικὸ σπίτι τοῦ Μαγκασᾶ[2] (εἰκ. 15). Ὁ φωταγωγὸς μόνο καὶ ὁ διαμορφωμένος ἀρχιτεκτονικὰ προθάλαμος τοῦ οἰκίσκου ἀποτελοῦν ἐπουσιώδεις διαφορές, ποὺ τονίζουν καὶ τὴ μεγάλη χρονικὴ ἀπόσταση ἀνάμεσα στὸν οἰκίσκο καὶ τὰ νεολιθικὰ σπίτια. Τὰ παραδείγματα, ποὺ ἔχουμε ἀναφέρει στὴν ἀρχή, γιὰ τὴ σύγκριση γενικὰ τοῦ

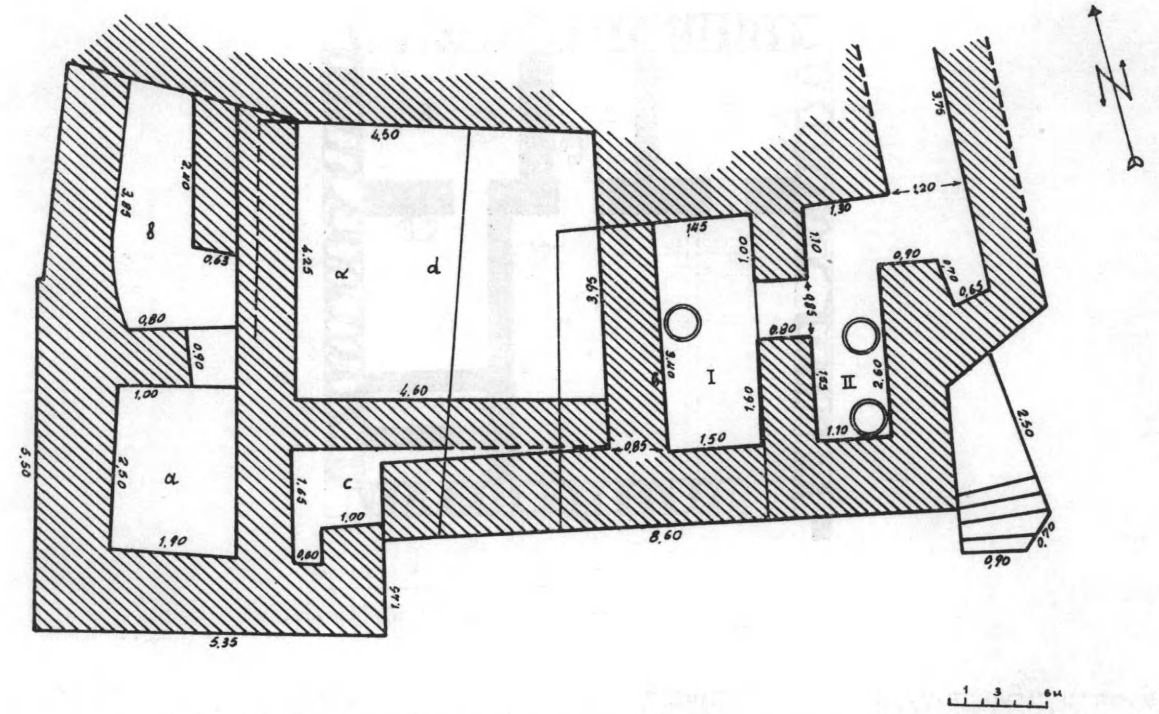

Εἰκ. 16. Κάτοψη τοῦ ὑπόγειου χώρου ἑνὸς σπιτιοῦ στὸ Ἀπεσωκάρι τῆς Μεσαρᾶς.

οἰκίσκου, ἡ Οἰκία δηλαδὴ τῶν Τοιχογραφιῶν καὶ τὸ Μέγαρο τοῦ Σκλαβοκάμπου[3] (εἰκ. 9-10), ἀποτελοῦν τοὺς νεώτερους κρίκους στὴν ἐξέλιξη τοῦ νεολιθικοῦ αὐτοῦ τύπου σπιτιοῦ, ποὺ χαρακτηρίζεται ὡς τύπος but-and-ben[4]. Ἂν δεχτοῦμε τὴ σωστή, κατὰ τὴ γνώμη μας, ἄποψη ὅτι ὁ τύπος but-and-ben ἐπιβιώνει στοὺς πρωτομινωικοὺς τάφους τοῦ Μόχλου καὶ τὰ σύγχρονα περιφράγματα τοῦ Παλαικάστρου[5],

1. Αλεξιογ, ΠΑΕ 1953, 305-8 καὶ 1954, 368-74, εἰκ. 2-3. Τοῦ ἴδιου, Κρητ. Χρον. 10, 1956, 415. Weinberg, CAH³ 617.
2. Dawkins, BSA 11, 1904-5, 260-1, εἰκ. 2.
3. Ἀνωτέρω σ. 23 σημ. 1 καὶ 2.
4. Γιὰ τὸν τύπο βλ. Mackenzie, BSA 14, 1907-8, 360-6 καὶ Α. Ζωη, Κρήτη ἐποχὴ τοῦ λίθου, ΑΕΠ 18, 1973, 88-89, 129-130, 149 καὶ σημ. 174, 175, 406.
5. Ἀντίθετος εἶναι ὁ Branigan, Foundations 154 κέ. Πιστεύουμε ὅτι συμπτωματικὰ λείπει ὁ τύπος αὐτὸς ἀπὸ τὰ λίγα ΠΜ σπίτια, ποὺ δὲν ἔχουν ἀνασκαφῆ ὁλόκληρα, γιατὶ βρίσκονται συνήθως κάτω ἀπὸ νεώτερα ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα, ὅπως π.χ. τὰ ΠΜ σπίτια τῆς Κνωσοῦ: J. Evans, AnatSt. 22, 1972, 113-128. Warren, AAA 5, 1972, 392-8. Hood, Κρητ. Χρον. 15-16, 1961, Α', 92-98. ΠΜ σπίτια Φαιστοῦ: Levi, ASAtene 36-37,

τότε ἡ συνέχειά του στὴ ΜΜΙ περίοδο δὲν εἶναι συμπτωματική, ὅπως μᾶς δείχνει ἡ κάτοψη τῆς ἀριστερῆς πτέρυγας τοῦ ὑπογείου ἑνὸς σπιτιοῦ στὸ Ἀπεσωκάρι τῆς Μεσαρᾶς[1] (εἰκ. 16). Ἕνα δεύτερο παράδειγμα, τὸ ἀγροτικὸ σπίτι στὸ χωριὸ Κουσὲς τῆς Μεσαρᾶς[2] (εἰκ. 17), ποὺ χτίστηκε στὴ ΜΜΙΙΒ περίοδο ἀλλὰ ἦταν σὲ χρήση ἀκόμα καὶ στὰ νεοανακτορικὰ χρόνια (ΜΜΙΙΙΒ-ΥΜΙΑ), ἀποτελεῖ μιὰ περισσότερο ἐξελιγμένη βαθμίδα τοῦ ἴδιου τύπου, ποὺ ὁδηγεῖ στὴν Οἰκία τῶν Τοιχογραφιῶν καὶ τὸ Μέγαρο τοῦ Σκλαβοκάμπου. Οἱ ἀποκλίσεις ποὺ παρουσιάζει ἡ ἀγροικία αὐτὴ ἀπὸ τὸν

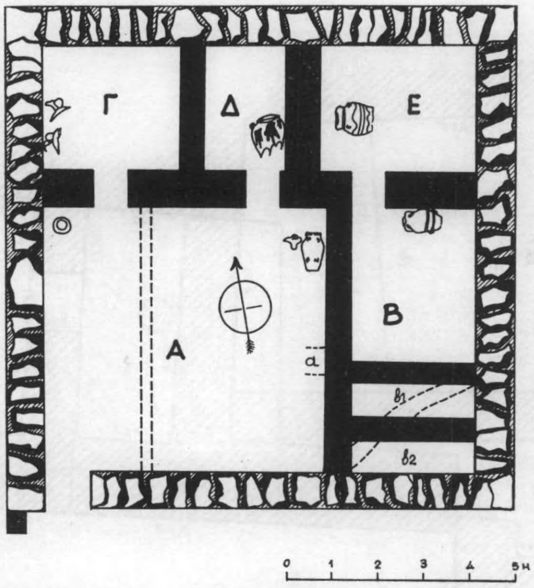

Εἰκ. 17. Κάτοψη ἀγροτικοῦ σπιτιοῦ στὸν Κουσὲ τῆς Μεσαρᾶς.

ἀναπτυγμένο σύγχρονο τύπο, ὅπως ἡ ἔλλειψη προθαλάμου καὶ οἱ χῶροι β1-β2, γιὰ τοὺς ὁποίους πιστεύουμε ὅτι ἀποτελοῦν τὴ βάση κλιμακοστασίου[3], ἀποτελοῦν παραλλαγὲς ποὺ διαφοροποιοῦν ἕνα ἀγροτικὸ σπίτι ἀπὸ τὰ ὅμοιου τύπου πλούσια σπίτια τῶν οἰκιστικῶν κέντρων ἢ τὰ μέγαρα. Ἔτσι ἡ ἀναδίπλωση τῶν χώρων τοῦ νεολιθικοῦ τύ-

1957-8, 167 κἑ. εἰκ. 348. ΠΜΙΙΙ σπίτια Μαλίων: F. Chapouthier — P. Demargne — A. Dessenne, Palais, 4ème Rapport. Études Crétoises XII (1962) 15, 41-45. Ἄλλα παραδείγματα ἀναφέρονται ἀπὸ τὸν ΖΩΗ, ΠΑΕ 1972, 301-3, εἰκ. 2. Τὸν τύπο τοῦ σπιτιοῦ but-and-ben πρέπει νὰ τὸν ἀναζητήσουμε σὲ μεμονωμένες κατοικίες, γιατὶ ἔχει μιὰ αὐτοτέλεια ποὺ εἶναι ἀντίθετη πρὸς τὴ μορφὴ τῶν μινωικῶν οἰκισμῶν (βλ. σ. 39 σημ. 4). Γιὰ τὰ ὅμοιου τύπου παλαιότερα σπίτια στὴν Ἀνατολή: Heinrich, AA 1971, 584-602 καὶ ἰδιαίτερα 592. Δὲν ἀναφερόμαστε στὸ σημαντικὸ οἰκισμὸ τῆς Βασιλικῆς, γιατὶ οἱ ἀνασκαφὲς ποὺ ἄρχισαν πάλι δείχνουν ὅτι τὰ παλαιὰ σχέδια ἦταν ἐλλιπῆ ἢ καὶ λανθασμένα: Ἀ. ΖΩΗΣ, Βασιλικὴ Ι, Νέα ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα εἰς τὸ Κεφάλι πλησίον τοῦ χωρίου Βασιλικὴ Ἱεραπέτρας (1976) 17 κἑ.

1. A. Schörgendorfer, στὸ βιβλίο τοῦ Fr. Matz, Forschungen auf Kreta (1942, 1951) 23 κἑ. πίν. 27_1 ὅπου σημειώνεται ἡ σαφὴς διάκριση τῆς ἀριστερῆς πτέρυγας ἀπὸ τὴ δεξιά. Δὲν ὑπάρχουν εἴσοδοι στοὺς ὑπόγειους χώρους c-a καὶ b-d, γιατὶ ἦταν προσιτοὶ ἀπὸ πάνω.

2. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, ΑΔ 9, 1924-5, 53 κἑ. εἰκ. 111.

3. Αὐτ., ὅπου ἀπὸ τὸν ἀνασκαφέα χαρακτηρίζονται σὰν ἀποθῆκες καὶ ἡ πλακόστρωση ποὺ ὑπῆρχε πάνω ἀπὸ τοὺς δυὸ αὐτοὺς χώρους σὰν προσθήκη τῆς ΥΜΙ ἐποχῆς. Ὁ Sinos, Hausformen 45, εἰκ. 111 ἀναφέρει λανθασμένα ὅτι ὁ ἀνασκαφέας χαρακτήρισε τὸ σπίτι ὡς ταφικὸ οἰκοδόμημα.

που σπιτιοῦ but-and-ben στὴν Οἰκία τῶν Τοιχογραφιῶν (χῶροι A-B, K-G καὶ C-D) εἶναι ἀποτέλεσμα τῶν αὐξημένων ἀναγκῶν τῶν ἐνοίκων καὶ τοῦ προηγμένου πολιτιστικοῦ τους ἐπιπέδου, ἐνῶ ἡ ἀντικατάσταση τοῦ κεντρικοῦ δωματίου μὲ μιὰ αὐλὴ στὸ Μέγαρο τοῦ Σκλαβοκάμπου καὶ ἡ διαφορετικὴ ὀργάνωση τῶν πολυπληθῶν δωματίων του — χωρὶς νὰ διαλύεται ἡ κάτοψη τοῦ ἀρχικοῦ τύπου — ὀφείλεται στὸ μεγάλο ἀριθμὸ τῶν ἐνοίκων καὶ τὴν κοινωνική τους διάκριση σὲ ἄρχοντες καὶ ὑπηρέτες.

Μὲ τὰ παραδείγματα ποὺ ἐπισημάναμε ἀποδεικνύεται ἡ ἐπιβίωση τοῦ νεολιθικοῦ τύπου σπιτιοῦ but-and-ben ὡς τὰ νεοανακτορικὰ χρόνια, ἀλλὰ σὲ ἀναπτυγμένη μορφή, ποὺ ἦταν ἀποτέλεσμα μιᾶς ὀργανικῆς ἐξέλιξης. Ὁ περιορισμένος ἐπομένως ἀριθμὸς τῶν δωματίων τοῦ οἰκίσκου τῶν Ἀρχανῶν καὶ ἡ ἁπλή τους διάταξη ἢ ἀντιγράφουν ἕνα πραγματικὸ σπίτι, ἄγνωστο βέβαια σὲ μᾶς, ποὺ θὰ στέγαζε λίγους ἐνοίκους, ἢ ἀποτελοῦν ἀναχρονιστικὴ ἐπαναφορὰ παλαιῶν ἀρχιτεκτονικῶν μορφῶν. Ἀπὸ τὴν πρώτη, ἔστω καὶ ἐλάχιστα πιθανή, περίπτωση θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ ὁδηγηθοῦμε στὴν ὑπόθεση, ὅτι τὸ ὁμοίωμα ἀποτέλεσε τὸ παράδειγμα γιὰ τὸ χτίσιμο ἑνὸς πραγματικοῦ σπιτιοῦ. Προσχέδια σπιτιῶν, καὶ μάλιστα ὑπὸ κλίμακα, ὑπῆρχαν στὴ Μεσοποταμία ἀπὸ τὸ 2000 π.Χ.[1] Γιὰ ἕναν προηγμένο ἐπομένως πολιτισμό, ὅπως ἦταν ὁ μινωικός, δὲν ἀποκλείεται, θεωρητικὰ τουλάχιστον, ἡ ὕπαρξη τῶν ἀρχιτεκτονικῶν προπλασμάτων[2]. Ἔχει σημειωθῆ κιόλας, μὲ βάση τὰ οἰκιακὰ συγκροτήματα τῆς Τυλίσου καὶ τῶν Γυψάδων, ὅτι κάποιος ἀρχιτεκτονικὸς προσχεδιασμός, ποὺ στηριζόταν σὲ ἀτομικὴ πρωτοβουλία, ὑπῆρχε πιθανότατα στὴ μινωικὴ Κρήτη[3]. Ἀλλὰ ἔχει τονιστῆ συγχρόνως ὅτι οἱ περιπτώσεις αὐτὲς ἦταν μεμονωμένες, ὅτι ἀναφέρονταν σὲ πλούσια οἰκοδομικὰ συγκροτήματα, ὅπως εἶναι οἱ βίλλες ἢ τὰ μέγαρα, καὶ ὅτι ἡ συγκρότηση τῶν μινωικῶν γενικὰ οἰκισμῶν, ποὺ δὲν χαρακτηρίζεται ἀπὸ μιὰ προσχεδιασμένη ἀνάπτυξη, βασίστηκε στὴν ἐπίδραση πολλῶν ἐπὶ μέρους παραγόντων καὶ ὄχι μιᾶς βασικῆς ἀρχῆς, ὅπως συνέβαινε στοὺς οἰκισμοὺς τῆς Ἀνατολῆς[4]. Ἐφόσον λοιπὸν οἱ μινωικοὶ οἰκισμοὶ δὲν ἦταν προσχεδιασμένοι, ἡ κατασκευὴ παραδειγμάτων, ποὺ νὰ καθορίζουν μὲ ἀκρίβεια τὴ μορφὴ τῶν σπιτιῶν καὶ τὸ μέγεθος — ἂν εἶχαν γίνει ὑπὸ κλίμακα — ἦταν ἀδιανόητη καὶ περιττή. Γιὰ τὸ χτίσιμο ἑνὸς ἁπλοῦ στὴν κάτοψή του σπιτιοῦ, ὅπως εἶναι ὁ οἰκίσκος, θὰ ἀρκοῦσε στοὺς οἰκοδόμους ἡ χάραξη τοῦ βασικοῦ σχεδίου πάνω στὸ οἰκόπεδο ἢ κάποιο πρόχειρο σκαρίφημα μὲ προφορικὸ ὑπομνηματισμό, ποὺ θὰ τὸ πλούτιζαν μὲ τὰ ἀναγκαῖα τεκτονικὰ στοιχεῖα, γνωστὰ σὲ αὐτοὺς ἀπὸ τὴ μακρόχρονη πείρα τους.

1. A. Petronotis, Zum Problem der Bauzeichnungen bei den Griechen (1972) 3-4, πίν. I.

2. Γιὰ ἀνάλογα αἰγυπτιακὰ ἔργα, ποὺ οἱ μελετητὲς δὲν δέχονται ὅτι εἶναι «ὑποδείγματα»: S. Clarke — R. Engelbach, Ancient Egyptian Masonry (1930) 59-60. A. Badaway, Le dessin architectural chez les anciens Égyptiens (1948) 199-201, εἰκ. 235-7. Γιὰ τὰ ἑλληνικὰ προπλάσματα: Bendorf, ÖJh. 5, 1902, 175 κέ. καὶ ἰδιαίτερα 183. Πρβ. καὶ Noack, Eleusis (1927) Anhang XXI 6, 303 κέ. ἀρ. 131.

3. Hutchinson, Planning Review, October 1950, 199-220, ἰδιαίτερα 203.

4. Press, Archeologia (Warszawa) 24, 1973, 1-11 καὶ ἰδιαίτερα 4-7. P. Lampl, Cities and planning in the Ancient Near East (1969) ἰδιαίτερα 21-22, 29-32, 40, 46.

Ἔτσι δεχόμαστε τὴ δεύτερη περίπτωση, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ περιορισμένος ἀριθμὸς τῶν δωματίων τοῦ οἰκίσκου καὶ ἡ ἁπλή τους διάταξη δὲν ἀπηχοῦν τὴν πραγματικότητα. Πρόκειται δηλαδὴ γιὰ μιὰ συνειδητὴ ἁπλοποίηση, ποὺ συμβολίζει κάποιο περιεχόμενο καὶ ποὺ βασίστηκε στὰ σύγχρονα, ὅμοια τυπολογικά, ἀλλὰ πολὺ πιὸ σύνθετα ἀρχιτεκτονικὰ μνημεῖα, ὅπως π.χ. στὶς ἀγροικίες τῆς Μεσαρᾶς ἢ τὴν Οἰκία τῶν Τοιχογραφιῶν, ποὺ ἀναφέραμε κιόλας. Ἀξίζει νὰ σημειωθῆ ὅτι ἀνάλογη ἁπλοποίηση ἔχει ἐπισημανθῆ γιὰ ὁρισμένα ἀνακτορικὰ ἱερά (Ἱερὸ τῶν Διπλῶν Πελέκεων, Ἱεροὶ Ἀποθέτες, Ἱερὸ τοῦ Μικροῦ Ἀνακτόρου τῆς Κνωσοῦ) καὶ ἱεροὺς χώρους, ὅπως εἶναι οἱ δεξαμενὲς καθαρμῶν[1]. Ἡ ἔκφραση συμβολικοῦ περιεχομένου στὸ ὁμοίωμα τῶν Ἀρχανῶν ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὴν παράσταση τῆς γυναίκας στὸν ἐξώστη, ποὺ ἀποτελεῖ, ὅπως εἴδαμε, ἕνα ἐπαναλαμβανόμενο μοτίβο τῆς μινωικῆς τέχνης[2]. Τὸ μοτίβο αὐτὸ ποὺ ἔχει κοσμικὸ χαρακτήρα, ἡ πιστὴ μεταφορὰ στὸν πηλὸ ὅλων τῶν ἐξωτερικῶν ἀρχιτεκτονικῶν μορφῶν ἑνὸς πραγματικοῦ σπιτιοῦ καὶ ἡ ἔλλειψη κάθε ἱεροῦ ἢ χθόνιου συμβόλου ἀποχωρίζουν τὸν οἰκίσκο τῶν Ἀρχανῶν ἀπὸ τὰ γνωστὰ ὁμοιώματα τῆς μινωικῆς τέχνης. Τὰ τελευταῖα, ποὺ εἶναι ὁμοιώματα ἱερῶν ἢ ἱερῶν περιβόλων — Κνωσοῦ[3] (πίν. 16α-β), τάφου Καμηλάρη[4], Πισκοκεφάλου[5], Ἁγίας Τριάδας[6] (πίν. 16ε) —, χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὴν παράσταση ἑνὸς μέρους τοῦ κτίσματος ἀντὶ τοῦ ὅλου καὶ ὄχι ἀπὸ τὴν ἁπλοποιημένη ἀπόδοσή του. Ἀνάλογα ἐκφράζεται ἡ τέχνη καὶ ἄλλων πολιτισμῶν στὰ ὁμοιώματα ἱερῶν[7]. Πρόκειται δηλαδὴ γιὰ ἕνα κοινὸ ἐκφραστικὸ τρόπο μὲ εὐρύτατη γεωγραφικὴ ἐξάπλωση καὶ μακρόχρονη διάρκεια, ποὺ ἀποκαλύπτει ἀλληλεπιδράσεις μόνο ὅταν ὑπάρχουν μορφολογικὲς ὁμοιότητες ἀνάμεσα στὰ συγκρινόμενα παραδείγματα. Ἡ συμπύκνωση τῆς ἀρχιτεκτονικῆς μορφῆς τοῦ ἱεροῦ στὴν πρόσοψη ἢ σὲ ἕνα βασικὸ τεκτονικό του στοιχεῖο ἀποτελεῖ εὔγλωττη καὶ ἐπαρκῆ γιὰ τοὺς πιστοὺς ἔκφραση τῶν θρησκευτικῶν, πνευματικῶν καὶ αἰσθητικῶν ἀναγκῶν κάθε ἐποχῆς. Ὁ κοσμικὸς ἀντίθετα χαρακτήρας τοῦ οἰκίσκου ἐπέβαλε ἕνα εἶδος «διηγηματικῆς» παράστα-

1. Mackenzie, ἔ.ἀ. 366-8. Πρβ. Αλεξιου, Κρητ. Χρον. 24, 1972, 425 ποὺ χαρακτηρίζει ἐνδιαφέρουσα τὴν ἄποψη τοῦ Mackenzie, ἀλλὰ δὲν τὴ δέχεται, γιατὶ κατὰ τὴ γνώμη του λείπουν οἱ συνδετικοὶ κρίκοι ἀνάμεσα στὸ νεολιθικὸ τύπο but-and-ben καὶ τὶς δεξαμενὲς καθαρμῶν. Πρόσθεσε καὶ Sinos, Hausformen 17.

2. Βλ. σ. 33.

3. Βλ. σ. 30 σημ. 4· σ. 34 σημ. 3. Οἱ ὁμοιότητες ὁρισμένων μορφῶν τοῦ οἰκίσκου μὲ τὶς ἀντίστοιχες τοῦ ὁμοιώματος ἀπὸ τὴν Κνωσό (πίν. 16β) κλονίζουν τὴν ἑρμηνεία του ὡς ἱεροῦ. Ἡ ἰδιάζουσα ἐξάλλου διαμόρφωση τοῦ πυθμένα του δείχνει ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ αὐτοτελὲς ἀνάθημα.

4. Βλ. σ. 33 σημ. 1. Πρόσθεσε καὶ Branigan, Foundations 174. S. Hood, The Minoans (1971) 139, πίν. 118.

5. Πλατων, ΠΑΕ 1952, 631-6, ἰδιαίτερα 635, εἰκ. 16. Levi, ἔ.ἀ. 123, εἰκ. 171-172.

6. Ἀρ. Μουσείου Ἡρακλείου 1821. Ἀδημοσίευτο.

7. Makkay, Alba Regia, Annales Musei Stephani Regis II, 1970, 139 κέ. εἰκ. 2 γιὰ παραδείγματα ἀπὸ τὴ νότια Εὐρώπη, ποὺ τὰ συνδέει μὲ ὁμοιώματα τῆς Μεσοποταμίας. Πρβ. M. Cimbutas, The Gods and Goddesses of Old Europe 7000-3500 B.C. (1974) 67-88, εἰκ. 21-22, πίν. 40-44. Γιὰ τὸ πρόβλημα τῶν σχέσεων τῶν δυὸ περιοχῶν βλ. ἐνδεικτικά: A. Jirku, Die ältere Kupfer-Steinzeit Palästinas und der bandkeramische Kulturkreis (1941) ἰδιαίτερα σ. 15-17. Γι' ἀνάλογα μνημεῖα ἀπὸ τὴν Κύπρο: Karageorghis, BCH 95, 1971, 344, εἰκ. 16-19. Τοῦ ἴδιου RDAC 1970, 10-13, πίν. 1-5. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρουμε τὰ ὁμοιώματα τῆς Λήμνου (AA 1930, 143-4, εἰκ. 22-23. AJA 38, 1934, πίν. 20. ASAtene 15-16, 1932-3, 120 κέ. εἰκ. 197. Demangel, AE 1937, A', 144 κέ. καὶ ἰδιαίτερα 151, 157, εἰκ. 8, 15-16) καὶ ὁμοίωμα ἀπὸ τὴν Κύπρο: (Betan-

σης, γιατὶ ἔτσι προσδιοριζόταν μὲ σαφήνεια ἡ ἀναφορὰ τοῦ πιστοῦ πρὸς τὸ θεὸ ἢ ἡ σχέση τοῦ ἐπιζῶντος πρὸς τὸ νεκρό.

'Ο τόπος ὅπου βρέθηκε ὁ οἰκίσκος, τὸ ἐργαστήριο ἑνὸς σπιτιοῦ[1], δὲν μᾶς διαφωτίζει γιὰ τὸν προορισμό του. 'Η μορφὴ γενικὰ τοῦ οἰκίσκου δὲν ἀποκλείει τὸν ἀναθηματικό του χαρακτήρα, ἀλλὰ οὔτε καὶ τὸ χαρακτηρισμό του σὰν κτερίσματος. Ἴσως πρόκειται γιὰ τὸ ὁμοίωμα ἑνὸς σπιτιοῦ, ποὺ θὰ ἀφιερωνόταν σὲ κάποιο ἱερὸ γιὰ νὰ βρίσκεται τὸ πραγματικὸ σπίτι ὑπὸ τὴν προστασία τῆς θεότητας. Ἴσως πάλι ὑποκαθιστοῦσε ὁ οἰκίσκος τὸ πραγματικὸ σπίτι τοῦ νεκροῦ καὶ ἔγινε γιὰ νὰ τοποθετηθῆ στὸν τάφο του, ὅπως καὶ ἄλλα κτερίσματα.

'Ομοιώματα κοσμικῶν κτιρίων δὲν ἔχουν βρεθῆ ὡς τώρα σὲ ἱερὰ ἢ τάφους τῆς μινωικῆς Κρήτης. Γιὰ τὰ γνωστὰ στρογγυλὰ μικρὰ ὁμοιώματα, ποὺ ὑπῆρχαν στὴν Κρήτη ἀπὸ τὴν ΠΜ ἐποχή[2], δεχόμαστε τὴν ἄποψη τοῦ Evans ὅτι ἀποδίδουν ἀγροτικὰ ἱερά[3]. Στὰ ἱερὰ αὐτά, ποὺ δὲν θὰ εἶχαν οὐσιαστικὲς διαφορὲς ἀπὸ τὶς πρωτόγονες μορφὲς σπιτιῶν, ὅπως τῶν καλυβῶν, ἀποκρυσταλλώθηκε ὁ πρωταρχικὸς τύπος σπιτιοῦ, ἀποκτώντας ἔτσι ἱερὸ χαρακτήρα, καὶ βρῆκε ὕστερα τὴ συμβολική του ἔκφραση σὲ αὐτὸ τὸν τύπο ὁμοιωμάτων. 'Η διάδοση τοῦ τύπου αὐτοῦ ὁμοιωμάτων ὀφείλεται ἴσως στὸ ὅτι τὰ πρότυπά τους, τὰ ἀγροτικὰ δηλαδὴ ἱερά, ἦταν προσιτὰ σὲ πλατιὲς λαϊκὲς ὁμάδες πιστῶν, ἐνῶ ἡ παρουσία τους σὲ ἱερὰ καὶ τάφους δικαιολογεῖται, γιατὶ ἡ θεότητα ποὺ λατρευόταν στοὺς ἀγροὺς εἶχε πολλὰ κοινὰ στοιχεῖα μὲ τὴ χθόνια θεά. Τὰ ἀνάλογα, τέλος, παλαιότερα ὁμοιώματα ἀπὸ ἄλλες περιοχὲς δὲν σημαίνουν ὁπωσδήποτε ξένες ἐπιδράσεις στὰ μινωικά. 'Η μορφικὴ πραγμάτωση ἑνὸς ἁπλοῦ συμβόλου, ἔστω καὶ ἂν ὁλοκληρώνεται μὲ τὴν ἐπίδραση ἀνάλογων ἀλλὰ ἀνεξάρτητων ἀνάμεσά τους συντελεστῶν, ἐκφράζει πολλὲς φορὲς διαφορετικὸ περιεχόμενο.

Δὲν ἀναφερόμαστε στὰ πλακίδια τοῦ «μωσαϊκοῦ τῆς πόλεως» ἀπὸ τὸ 'Ανάκτορο τῆς Κνωσοῦ (εἰκ. 12-13) ἢ τὸ ἀνάλογο πλακίδιο ἀπὸ τὸ Βασιλικὸ Δρόμο τοῦ ἴδιου 'Ανακτόρου[4] (πίν. 16γ) καὶ τὸ μαρμάρινο ἀποσπασματικὰ διατηρημένο πλακίδιο ἀπὸ τὴν Ψύρα[5] (πίν. 16δ), γιατὶ ἀντιπροσωπεύουν μιὰν ἄλλη κατηγορία παραστάσεων οἰκοδομημάτων τῆς μινωικῆς τέχνης. Στὴν κατηγορία αὐτὴ παίζει πρωτεύοντα ρόλο τὸ διακοσμητικὸ στοιχεῖο. Προέχει δηλαδὴ ἡ ὑπαγωγὴ τῆς μορφῆς τῶν πλακιδίων στοὺς δεσμευτικοὺς κανόνες, ποὺ ὑπαγορεύει ἡ σύνθεση στὴν ὁποία ἀνήκουν, ἀπὸ τὴν ἀνάγκη νὰ ἀποδοθοῦν πιστὰ οἱ πραγματικὲς ἀρχιτεκτονικὲς μορφές. Παράλληλα προβάλλεται τὸ

COURT, AJA 75, 1971, 427-8, πίν. 91-92) γιὰ τὰ ἱστορικὰ χρόνια.

1. Βλ. σ. 14.

2. Γιὰ τὰ σχετικὰ παραδείγματα: MAVRIYANAKI, Studi Micenei ed Egeo Anatolici, τόμ. LV, τεῦχος XV, 1972, 161-170, πίν. 1-7.

3. PM II 132 κέ. Πρβ. M. NILSSON, MMR² (1950) 273-4 καὶ ΑΛΕΞΙΟΥ, Κρητ. Χρον. 4, 1950, 451-5. Γιὰ τὴν ἀποσύνδεση τῶν «Hausurnen» ἀπὸ τὰ ὁμοιώματα αὐτοῦ τοῦ τύπου: GRUNDMANN, MdI 6, 1953, 7 κέ. Γιὰ τὶς ἀπόψεις τοῦ H. MÜLLER — KARPE, Vom Anfang Roms, (1959), 45 κέ. 87 κέ. βλ. τὶς σχετικὲς ἀντιρρήσεις τοῦ DRERUP, MbWPr. 1962, 1-9.

4. Βλ. σ. 31 σημ. 1 καὶ 2.

5. R. SEAGER, Excavations on the Island of Pseira, Crete (1910) 38. 'Ο κοσμικὸς ἢ ἱερὸς χαρακτήρας τοῦ κτιρίου, ποὺ ἀποδίδει τὸ πλακίδιο, εἶναι προβληματικός, γιατὶ ἡ διατήρησή του εἶναι ἀποσπασματική. 'Η λοξὴ πάντως ἀπόληξή του τὸ συνδέει μὲ τὸ πλακίδιο Β τοῦ «μωσαϊκοῦ τῆς πόλεως» ἀπὸ τὴν Κνωσό (εἰκ. 12).

ἐννοιολογικὸ περιεχόμενο τοῦ ἀντικειμένου, τοῦ ὁποίου τὰ πλακίδια ἀποτελοῦν ὑπηρετικὰ στοιχεῖα, καὶ ὄχι τῆς ἀρχιτεκτονικῆς μορφῆς ποὺ εἰκονίζουν. Ἡ οὐσιαστικὴ αὐτὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὰ πλακίδια μὲ παραστάσεις σπιτιῶν καὶ τὰ πήλινα ὁμοιώματα δικαιολογεῖ, ὡς ἕνα σημεῖο, καὶ τὴν ποιοτικὴ διαφορὰ ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσά τους.

Ἡ σύντομη ἀναδρομὴ γύρω ἀπὸ τὰ γνωστὰ ὁμοιώματα ἢ τὰ πλακίδια μὲ παραστάσεις κτισμάτων τῆς μινωικῆς τέχνης ἔδειξε, ὅτι ὁ οἰκίσκος τῶν Ἀρχανῶν ἀποτελεῖ γιὰ τὴν ὥρα μεμονωμένο παράδειγμα κοσμικοῦ κτιρίου, ποὺ ἐκφράζει ἕνα αὐτοτελὲς περιεχόμενο. Ἀπὸ ὅλα τὰ ἄλλα ὁμοιώματα κτισμάτων, οἱ αἰγυπτιακοὶ μόνο «οἰκίσκοι τῶν ψυχῶν»[1], ποὺ χαρακτηρίζονται ἀπὸ μιὰ λεπτομερῆ καταγραφὴ πραγματικῶν ἀρχιτεκτονικῶν μορφῶν, συνδέονται μὲ τὸ ὁμοίωμα τῶν Ἀρχανῶν. Καὶ στὶς δυὸ περιπτώσεις προβάλλεται κάποιο προσωπικὸ στοιχεῖο, ποὺ καθόριζε συνήθως τὶς σχέσεις ἀνάμεσα σὲ θνητὲς μορφές. Τὰ αἰγυπτιακὰ ἔργα, ποὺ χρησιμοποιήθηκαν ἀντὶ γιὰ τράπεζες προσφορῶν πάνω σὲ τάφους, συνάπτονται μὲ τὴ λατρεία τῶν νεκρῶν, ὅπως καὶ τὰ μινωικὰ ὁμοιώματα ποὺ βρέθηκαν μέσα στὸν τάφο τοῦ Καμηλάρη. Στὴν Αἴγυπτο ὑπῆρχε καὶ ἡ συνήθεια νὰ τοποθετεῖται τὸ ὁμοίωμα ἑνὸς σπιτιοῦ μέσα στὸν τάφο, ὅπως μᾶς δείχνει ὁ οἰκίσκος ἀπὸ τὸ El Amrah τῆς προδυναστικῆς περιόδου[2]. Τὰ ἔργα αὐτὰ τῆς αἰγυπτιακῆς καὶ τῆς μινωικῆς τέχνης διαφωτίζουν ἴσως καὶ τὸ περιεχόμενο τοῦ οἰκίσκου τῶν Ἀρχανῶν. Ὑποκαθιστώντας τὸ ὁμοίωμα ἕνα βασικὸ στοιχεῖο τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου, τὸ σπίτι του, ἐκφράζει μιὰ ἐπιτακτικὴ ἀνάγκη τῶν ἐπιζώντων, τὴ συνέχιση τῆς ζωῆς μετὰ τὸ θάνατο κατὰ τὰ πρότυπα τῆς ἐπίγειας. Ἡ ἀναγκαιότητα αὐτὴ μορφοποιεῖται στὴν ἐξωτερικὴ ὄψη τοῦ οἰκίσκου, ἐνῶ ἡ συντετμημένη μορφὴ τῶν ἐσωτερικῶν χώρων, ποὺ εἶχε χρησιμοποιηθῆ παλαιότερα σὲ τάφους καὶ τὴν ἐποχὴ τῆς δημιουργίας τοῦ οἰκίσκου σὲ ἱερὰ καὶ ἱερούς χώρους[3], ὑπαινίσσεται ἴσως τὸ νεκρικὸ χαρακτήρα τοῦ ὁμοιώματος. Τὸ γνώρισμα αὐτὸ ἀποτελεῖ οὐσιαστικὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὸν οἰκίσκο καὶ ὁρισμένα ἄλλα κτερίσματα, ὅπως τὰ προσωπικὰ ἀντικείμενα τοῦ νεκροῦ ποὺ τὸν συνόδευαν στὸν τάφο.

Πάντως ἡ ἑρμηνεία ποὺ δεχόμαστε εἶναι γιὰ τὴν ὥρα ὑποθετική, γιατὶ οὔτε ὁ οἰκίσκος βρέθηκε σὲ τάφο οὔτε ὑπάρχουν ἄλλα ἐντελῶς ὅμοια σύγχρονα κτερίσματα.

Ἀσφαλῶς δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι σὲ ἕνα γεωμετρικὸ τάφο τοῦ Τεκέ, στὴν περιοχὴ τῆς Κνωσοῦ, βρέθηκε ἀνάμεσα στὰ ἄλλα κτερίσματα καὶ τὸ ὁμοίωμα ἑνὸς σπιτιοῦ[4]. Ἡ

1. Βλ. σ. 31 σημ. 4 καὶ κυρίως W.M. Flinders Petrie, Gizeh und Rifeh (1907) 14-20. Πρόσθεσε καὶ H. Schäfer — W. Andrae, Die Kunst des alten Orients³ (1925) 58, πίν. 279₁-₆. H. Bonnet, Reallexikon der ägyptischen Religionsgeschichte (1952) 696 *Seelenhaus* βλ. *Hausmodell*, 283. Ἀνάλογη σύνδεση ἀποδείχτηκε ὅτι ὑπάρχει καὶ γιὰ τὰ ὁμοιώματα ἢ τὶς ἀπεικονίσεις τῶν νεκρικῶν πλοίων: Αλεξιου, ΑΕ 1972, 86-98, ἰδιαίτερα 95 κέ.

2. D. Randall — Maciver, El Amrah und Abydos XXIII, 1902, 42, πίν. 10₁-₂. Ἀνάλογη συνήθεια ὑπῆρχε καὶ στὸν πρώιμο κυκλαδικὸ πολιτισμό: Zafiropoulou, ΑΑΑ 2, 1969, 406-8.

3. Βλ. σ. 37 σημ. 5 καὶ σ. 40 σημ. 1.

4. Dunbabin, JHS 64, 1944, 86, εἰκ. 4. Müller — Karpe, ἔ.ἀ. 50, πίν. 20₅-₅a. Hutchinson, BSA 49, 1954, 220 κέ. πίν. 20. Svoronos — Hadzimichalis, BCH 80, 1956, 504, εἰκ. 13. Ὅλα τὰ ἄλλα γνωστὰ πρώιμα ἑλληνικὰ ὁμοιώματα ἔχουν βρεθῆ σὲ ἱερά. Βλ. γενικὰ Drerup, ἔ.ἀ. 69-75. Πρόσθεσε καὶ H. Payne, Perachora I (1940) 38-41. S. Markman, Studies Robinson I (1951) 258-271 καὶ γιὰ τὰ πρώιμα ἐτρουσκικὰ-ἰταλικὰ ἀνάλογα ἀναθήματα: R.A. Staccioli, Modelli di edifici etrusco-italici, I mo-

ἐξωτερικὴ μορφὴ αὐτοῦ τοῦ ὁμοιώματος τὸ χαρακτηρίζει μὲ σαφήνεια σὰν σπίτι καὶ ὄχι σὰν ἱερό. Ὁ Boardman[1] ὑποστήριξε ὅτι τὸ εἶδος αὐτὸ κτερίσματος δὲν χαρακτηρίζει τὰ ἑλληνικὰ ἔθιμα ταφῆς καὶ γι' αὐτὸ ὑπόθεσε ὅτι ὁ τάφος ἀνῆκε σὲ μετοίκους μεταλλοτεχνίτες τῆς Ἀνατολῆς. Ἡ ὑπόθεση αὐτὴ κλονίζεται κάπως ὕστερα ἀπὸ πρόσφατα εὑρήματα, ποὺ ἔδωσε ἡ γειτονικὴ μὲ τὸν Τεκὲ περιοχὴ τῆς Φορτέτσας[2]. Ἡ σύνδεση τοῦ οἰκίσκου τῶν Ἀρχανῶν μὲ τὸν οἰκίσκο τοῦ Τεκὲ δὲν εἶναι βέβαια δυνατή, γιατὶ λείπουν οἱ συνδετικοὶ κρίκοι. Θὰ ἦταν ὅμως παράλειψη νὰ μὴν ἐπισημανθῇ μιὰ κοινὴ μεταθανάτια δοξασία, ποὺ ἐκφράζεται μὲ τὸν ἴδιο τρόπο στὸν ἴδιο τόπο, ἀφοῦ ἔχει διαπιστωθῆ ὅτι καὶ ἄλλες κοινὲς δοξασίες σχετικὰ μὲ τὸ νεκρὸ χαρακτηρίζουν τὸ μινωικὸ πολιτισμὸ καὶ τὸν πολιτισμὸ τῶν πρώιμων ἑλληνικῶν χρόνων στὴν Κρήτη[3].

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΛΕΜΠΕΣΗ

ΗΡΑΚΛΕΙΟ 1976

delli votivi (1968) 67 κἑ. Πρβ. Pragon, Gnomon 44, 1972, 217-9.

1. Boardman, BSA 62, 1967, 64-66, εἰκ. 3.

2. Βλ. σχετικὰ Lebessi, BSA 70, 1975, 169-176, ἰδιαίτερα 173-4. Γιὰ τὸ πρόβλημα γενικά: J. Clough, Untersuchung zum Archaismus an kretischen Gefässen und Kleinplastiken aus Ton und Bronze des achten und des frühen siebenten Jhs. v. Chr. (1972) (φωτομηχανικὴ ἔκδοση).

3. Αλεξιου, ἔ.ἀ. 96-7. ΛΕΜΠΕΣΗ, Οἱ στῆλες τοῦ Πρινιά (1976) 105-7.

ΟΙ «ΤΥΡΡΗΝΙΚΟΙ» (ΑΤΤΙΚΟΙ) ΑΜΦΟΡΕΙΣ. Η ΣΧΕΣΗ ΤΟΥΣ ΜΕ ΤΟΥΣ «ΠΟΝΤΙΑΚΟΥΣ» (ΕΤΡΟΥΣΚΙΚΟΥΣ) ΚΑΙ ΤΟΝ ΝΙΚΟΣΘΕΝΗ*

Ἀνάμεσα στὰ ἀττικὰ μελανόμορφα ἀγγεῖα ποὺ μᾶς σώθηκαν ξεχωρίζει μιὰ ὁμάδα ποὺ εἶναι γνωστὴ στὴν ἔρευνα ὡς «τυρρηνική»[1]. Τὰ ἀγγεῖα τῆς ὁμάδας αὐτῆς καλύπτουν χρονικὰ τὸ β΄ τέταρτο καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ γ΄ τέταρτου τοῦ 6ου αἰ.[2] Τὸ πιὸ ἀγαπητὸ σχῆμα της εἶναι ὁ ὠοειδὴς ἀμφορέας μὲ λαιμό[3] (πίν. 17α, 19α), ποὺ καταλήγει σὲ στόμιο, συνήθως μορφῆς ἐχίνου[4]· ἡ βάση του, σὲ σχῆμα ἀνεστραμμένου ἐχίνου, ἔχει τὶς περισσότερες φορὲς προφὶλ λιγότερο καμπύλο ἀπ' ὅ,τι τοῦ στομίου. Ἕνα πλαστικὸ δαχτυλίδι, ποὺ ἔχει χρῶμα μενεξεδί, συνδέει συνήθως τὸ λαιμὸ μὲ τὸ σῶμα τοῦ ἀγγείου[5]. Οἱ λαβές, τομῆς κυκλικῆς[6], ξεκινοῦν περίπου ἀπὸ τὸ μέσο τοῦ λαιμοῦ καὶ ἰσχυρὰ καμπυλωμένες καταλήγουν στὸν ὦμο τοῦ ἀγγείου[7]. Γιὰ τὴ διακόσμηση, ἂς σημειωθῆ ὅτι τὸ

* Τοὺς καθηγητὲς κ. Μ. Ἀνδρόνικο καὶ Γ. Δεσπίνη εὐχαριστῶ θερμὰ γιατὶ εἶχαν τὴν καλοσύνη νὰ διαβάσουν τὸ χειρόγραφο αὐτῆς τῆς ἐργασίας καὶ νὰ κάνουν χρήσιμες ὑποδείξεις. Τὸν καθηγητὴ κ. Δεσπίνη εὐχαριστῶ καὶ γιὰ τὶς παρατηρήσεις του σὲ γλωσσικὰ ζητήματα τοῦ κειμένου. Γιὰ τὶς φωτογραφίες εἶμαι ὑποχρεωμένος στοὺς συναδέλφους δίδα Μ. Βογιατζῆ καὶ Μ. Παπανικολάου καὶ στὶς Διευθύνσεις τῶν Μουσείων τῆς Βοστώνης, τοῦ Leiden, τοῦ Λούβρου, τοῦ Μονάχου καὶ τῶν Πανεπιστημιακῶν Συλλογῶν τῆς Χαϊδελβέργης καὶ τοῦ Würzburg.

1. Γιὰ τὰ «τυρρηνικὰ» ἀγγεῖα βλ. A. E. J. Holwerda, JdI 5, 1890, 237 κέ., F. Hauser, JdI 8, 1893, 93 κέ., H. Thiersch, Tyrrhenische Amphoren (1899), E. Pfuhl, MuZ 248 κέ. (στὴ σ. 252 καὶ ἡ παλιότερη βιβλιογραφία), A. Rumpf, AA 38 - 39, 1923 - 4, 56 κέ., P. Mingazzini, I vasi della Collezione Castelani (1930) 220 κέ., J. Beazley - F. Magi, La Raccolta Benedetto Guglielmi nel Museo Gregoriano Etrusco (1939) 25 κέ., D. von Bothmer, AJA 48, 1944, 161 κέ., R. M. Cook, Greek Painted Pottery² (1972) 76 κέ., K. Schauenburg, AA 79, 1962, 58 κέ., P. Arias, Enciclopedia Classica, Sez. III, Vol. XI, V, 1963, 149 κέ., E. Paul, Eirene IV, 1965, 81 κέ., E. Paribeni, EAA VII 879 κέ., D. von Bothmer, AntK 12, 1969, 26 κέ., J. Boardman, Athenian Black Figure Vases (1974) 36 κέ. Βλ. ἐπίσης D. von Bothmer, Amazons in Greek Art (1957) 6 κέ., ABV 94 κέ., 683 κέ. καὶ Para. 34 κέ.

2. Βλ. Mingazzini, ὅ.π. 220, ὅπου ἀναφέρονται καὶ οἱ γνῶμες ἄλλων μελετητῶν γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς χρονολόγησης. Βλ. ἐπίσης D. von Bothmer, AJA 48, 1944, 161 καὶ σημ. 2. Γιὰ μερικοὺς ὄψιμους «τυρρηνικοὺς» ἀμφορεῖς βλ. E. Kunze-Götte, CVA München 7, 24 κέ. καὶ πίν. 321 - 324.

3. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ἀπὸ τὰ 180 ἀγγεῖα περίπου, ποὺ ἀποδίδονται στὰ ABV καὶ Para. στὴν «τυρρηνική» ὁμάδα, πάνω ἀπὸ 160 εἶναι ἀμφορεῖς. Πρβ. καὶ D. von Bothmer, AntK 12, 1969, 26 κέ.

4. Γιὰ τὶς παραλλαγὲς στὴ μορφὴ τοῦ στομίου βλ. Thiersch, ὅ.π. 11 καὶ CVA Louvre 1, Hd, πίν. 2, 1 καὶ 7, 3 καὶ 9, 4 καὶ 10.

5. Σπάνια ἀπουσιάζει τὸ δαχτυλίδι αὐτό, ὅπως π.χ. στὸν ἀμφορέα τοῦ Leiden ἀριθ. PC 53, ἐδῶ πίν. 19α.

6. Σπάνια ἔχουν οἱ λαβὲς διαφορετικὴ τομή. Βλ. Thiersch, ὅ.π. καὶ Pfuhl, ὅ.π. εἰκ. 204.

7. Στὸ σημεῖο ποὺ οἱ λαβὲς ἐφάπτονται μὲ τὸν ὦμο τοῦ ἀγγείου δημιουργεῖται σὲ μερικὲς περιπτώσεις ἕνα εἶδος ἀπόφυσης. Βλ. π.χ. CVA Louvre 1, Hd, πίν. 4, 1 καὶ 9, 4 καὶ 12.

στόμιο[1], ἡ βάση[2] καὶ οἱ λαβὲς[3] καλύπτονται μὲ μαῦρο χρῶμα. Ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὸ πλαστικὸ δαχτυλίδι τοῦ λαιμοῦ, ὑπάρχει ἕνα γλωσσωτὸ κόσμημα ἀπὸ ἐναλλὰξ μαῦρες καὶ κόκκινες (μενεξεδὶ) γλῶσσες. Ἡ ζώνη πάνω ἀκριβῶς ἀπὸ τὴ βάση διακοσμεῖται μὲ ὀξυκόρυφα «φύλλα», ποὺ ἔχουν τὸ ὀξὺ πέρας πρὸς τὰ πάνω[4]. Ἡ κύρια παράσταση καταλαμβάνει τὸ χῶρο ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὸ γλωσσωτὸ κόσμημα καὶ φτάνει περίπου ὡς τὴ μεγαλύτερη διάμετρο τῆς κοιλιᾶς τοῦ ἀμφορέα. Τὴν ὑπόλοιπη ἐπιφάνεια τοῦ σώματος περιτρέχουν μία ἢ καὶ περισσότερες ζῶνες, ποὺ συνήθως κοσμοῦνται μὲ σειρὲς ζώων[5] ἢ μὲ πλοχμοὺς ἀπὸ ἐναλλασσόμενα ἀνθέμια καὶ λωτούς,[6] ἢ καλύπτονται μὲ μαῦρο χρῶμα[7]. Οἱ ζῶνες αὐτὲς στὸ σῶμα τοῦ ἀμφορέα συχνὰ χωρίζονται μεταξύ τους μὲ μιὰ ἢ καὶ περισσότερες παράλληλες γραμμές. Στὸ λαιμὸ συναντοῦμε κατὰ κανόνα ἕναν πλοχμὸ ἀπὸ ἐναλλασσόμενα ἀνθέμια καὶ λωτούς, μερικὲς φορὲς ὅμως ὑπάρχουν κι ἐδῶ σειρὲς ἀπὸ ζῶα[8] ἢ ἀκόμη σκηνὲς μυθολογικὲς[9] ἢ τῆς καθημερινῆς ζωῆς[10]. Τοὺς «τυρρηνικοὺς» ἀμφορεῖς διακρίνει ἔντονη διάθεση διηγηματικότητας καὶ διακοσμητικότητας, ὥστε ἡ ὁμάδα αὐτὴ νὰ ἀποτελῆ ἕνα ξεχωριστὸ καὶ εὐδιάκριτο σύνολο ἀνάμεσα στοὺς ἄλλους ἀττικοὺς ἀμφορεῖς.

Πρῶτος ὁ H. Thiersch προσπάθησε νὰ περιορίση τὴν ὁμάδα τῶν «τυρρηνικῶν» ἀμφορέων, ἀποκλείοντας ἀπὸ αὐτοὺς ἀγγεῖα ποὺ ἔχουν ὁρισμένα χαρακτηριστικὰ κάπως διαφορετικὰ ἀπὸ τὰ τυπικὰ τῆς ὁμάδας[11]. Ἀπὸ τὴν παρουσία ἢ ὄχι στὸ σῶμα τῶν ἀμφορέων μιᾶς διαχωριστικῆς ταινίας μὲ στιγμὲς ὁ Thiersch[12] χώρισε τοὺς «τυρρηνικοὺς» ἀμφορεῖς σὲ μιὰ νεώτερη καὶ μιὰ παλιότερη ὁμάδα καὶ καθεμιὰ ἀπὸ αὐτὲς σὲ μικρότερες μὲ βάση τὸν ἀριθμὸ τῶν διακοσμητικῶν ζωνῶν τῆς κοιλιᾶς. Ἀπέκλεισε ὅμως ἀπὸ τὸ σύνολο μερικοὺς ἀμφορεῖς, ποὺ κατὰ τὴ γνώμη του δὲν μποροῦσαν νὰ ἐνταχθοῦν στὶς ὁμάδες του. Ἔτσι π.χ. τὸν ἀμφορέα τοῦ Λούβρου Ε 857 δὲν τὸν θεωρεῖ

1. Γιὰ τὴ διακόσμηση τοῦ στομίου μὲ φυτικὰ μοτίβα βλ. Thiersch, ὅ.π. 12, Hauser, JdI 8, 1893, 93 καὶ Pfuhl, ὅ.π. εἰκ. 204. Γιὰ ἄλλα μοτίβα βλ. CVA Louvre 1, Hd, πίν. 4, 6 καὶ 14.

2. Πάνω στὸ μαῦρο γάνωμα τοῦ στομίου καὶ τῆς βάσης ὑπάρχουν τὶς περισσότερες φορὲς δυὸ ἰώδεις, ὁριζόντιες, παράλληλες γραμμές. Δυὸ ὅμοιες, λίγο παχύτερες, γραμμὲς ὑπάρχουν καὶ πάνω στὸ μαῦρο γάνωμα ποὺ καλύπτει τὸ ἐσωτερικὸ τοίχωμα τοῦ λαιμοῦ. Βλ. Thiersch, ὅ.π. 12.

3. Πολλὲς φορὲς μιὰ στενὴ ἐπιφάνεια στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τῶν λαβῶν ἀφήνεται ἀκάλυπτη. Βλ. π.χ. CVA Louvre 1, Hd, πίν. 3, 7.

4. Σὲ ἐξαιρετικὰ σπάνιες περιπτώσεις τὰ ὀξυκόρυφα αὐτὰ «φύλλα» παραλείπονται. Βλ. π.χ. CVA Louvre 1, Hd, πίν. 6, 2 καὶ 9, 4 καὶ 11.

5. Μερικὲς φορὲς στὶς ζῶνες αὐτὲς συναντοῦμε ἄλλα θέματα, π.χ. μάχες (Pfuhl, ὅ.π. εἰκ. 204), πομπὲς ἱππέων (D. Buitron, Attic Vase Painting in New England Collections, (1972), 19), ἀθλητικὲς ἢ μυθολογικὲς σκηνές (Ν. Γιαλουρης, ΑΕ 1953 - 54, Β', 162 κέ., πίν. I καὶ II). Σὲ μερικὲς περιπτώσεις δὲν ὑπάρχουν οἱ δευτερεύουσες ζῶνες καὶ ὅλο τὸ κάτω σῶμα τοῦ ἀγγείου καλύπτεται μὲ μαῦρο χρῶμα. Βλ. παρακάτω σ. 48 σημ. 2.

6. Βλ. Pfuhl, ὅ.π. εἰκ. 204. Γιὰ ἕνα σπάνιο μοτίβο στὶς ζῶνες αὐτὲς βλ. Buitron, ὅ.π. 18 κέ.

7. Βλ. Rumpf, AA 38 - 39, 1923 - 1924, 57 εἰκ. 6. Σὲ μερικοὺς «τυρρηνικοὺς» ἀμφορεῖς ἡ κύρια παράσταση χωρίζεται ἀπὸ τὴν ἀμέσως παρακάτω μὲ μιὰ ταινία ἀπὸ στιγμές. Βλ. Beazley - Magi, ὅ.π. πίν. 2 καὶ Thiersch, ὅ.π. 30.

8. E. Buschor, Griech. Vasen² (1969) εἰκ. 123.

9. Pfuhl, ὅ.π. εἰκ. 204.

10. CVA Louvre 1, Hd, πίν. 4, 16.

11. Thiersch, ὅ.π. 141 κέ., D. von Bothmer, AJA 48, 1944, 162, σημ. 14, Rumpf, ὅ.π. 63 κέ. καὶ Mingazzini, ὅ.π. 220.

12. Ὅ.π. 30 κέ.

«τυρρηνικό»[1], ἐπειδὴ ἡ ζώνη τῆς κύριας παράστασης εἶναι πιὸ πλατιὰ[2] καὶ τὸ προφὶλ τῆς κοιλιᾶς τοῦ ἀγγείου πιὸ ἐξογκωμένο. Θὰ συμφωνούσαμε μὲ αὐτὴ τὴν ἄποψη, ἐὰν ἡ ποικιλία καὶ οἱ παραλλαγὲς στὶς λεπτομέρειες τοῦ σχήματος ἢ τῆς διακόσμησης τῶν ἀγγείων αὐτῶν δὲν ἦταν πάρα πολλές[3], μὲ ἄλλα λόγια, ἂν τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν «τυρρηνικῶν» ἀμφορέων, ποὺ περιγράψαμε παραπάνω, ἐπαναλαμβάνονταν κάθε φορὰ ἐντελῶς ὅμοια. Αὐτὸ ὅμως δὲν συμβαίνει. Τὰ ἀγγεῖα ποὺ ἀποσυσχετίζει ὁ Thiersch ἔχουν ὅλα τὰ βασικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ὁμάδας καὶ οἱ μικροδιαφορὲς ποὺ παρουσιάζουν δὲν εἶναι σημαντικές. Συγκεκριμένα, ἡ μεγαλύτερη σὲ πλάτος κύρια ζώνη τοῦ ἀμφορέα τοῦ Λούβρου Ε 857 δὲν ἀλλάζει τὴ γενικὴ ἐντύπωση τοῦ ἀγγείου αὐτοῦ περισσότερο ἀπὸ ὅσο τὴν ἀλλάζει ἡ παρουσία ἢ ὄχι σὲ ἄλλους ἀμφορεῖς — ποὺ ὁ Thiersch θεωρεῖ «τυρρηνικούς» — τῶν διαχωριστικῶν ζωνῶν, ποὺ ἄλλοτε καλύπτονται ἁπλῶς μὲ μαῦρο χρῶμα καὶ ἄλλοτε διακοσμοῦνται μὲ πλοχμὸ ἀπὸ ἀνθέμια καὶ λωτούς[4]. Ἐπίσης ἡ μεγαλύτερη ἐξόγκωση τῆς κοιλιᾶς τοῦ ἴδιου ἀμφορέα δὲν μπορεῖ νὰ χαρακτηρισθῆ ὡς ἀπόκλιση ἀπὸ τὸ τυπικὸ σχῆμα, ὅπως σὲ ἄλλες περιπτώσεις τὸ διαφορετικὸ σχῆμα τῶν λαβῶν[5] ἢ τοῦ στομίου[6].

Μὲ βάση διαφορετικὸ κριτήριο ὁ D. von Bothmer[7] ἀποκλείει ὁρισμένους ἀμφορεῖς ἀπὸ τὴν «τυρρηνική» ὁμάδα, ὅπως π.χ. τὸν ἀμφορέα τοῦ Λούβρου Ε 855[8] (πίν. 18β). Κριτήριο γιὰ τὴν κατάταξη ἑνὸς ἀμφορέα στὴν «τυρρηνικὴ» ὁμάδα εἶναι κατὰ τὸν D. von Bothmer τὸ στύλ, τοῦ ὁποίου «the chief though by no means sole, characteristic...is (the) type of decoration». Ἔτσι ὅμως ὁρισμένοι ἀμφορεῖς ποὺ ἔχουν διακοσμητικὸ σύστημα κοινὸ μὲ τοὺς «τυρρηνικοὺς» ἀποκλείονται ἀπὸ τὴν ὁμάδα, ἐνῶ ἄλλοι ποὺ διαφέρουν ὡς πρὸς αὐτὸ συμπεριλαμβάνονται σ' αὐτήν. Ποιὰ εἶναι ὅμως τὰ ἄλλα χαρακτηριστικὰ τοῦ στύλ ποὺ θὰ μᾶς κάνουν νὰ ἀποφασίσουμε ἂν ἕνας ἀμφορέας εἶναι «τυρρηνικὸς» ἢ ὄχι; Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν τύπο τῆς διακόσμησης, βασικὸ χαρακτηριστικὸ στὸ στύλ τῶν «τυρρηνικῶν» ἀμφορέων εἶναι καὶ ὁ συνδυασμὸς τῆς διακοσμητικῆς διάθεσης[9] μὲ τὴ διηγηματικότητα. Αὐτὸς ἀκριβῶς ὁ συνδυασμὸς ὑπάρχει τόσο στὸν ἀμφορέα τοῦ Λούβρου Ε 855, ποὺ ὁ D. von Bothmer τὸν βγάζει ἀπὸ τὴν «τυρρηνικὴ»

1. Thiersch, ὅ.π. 141. Ἀντίθετα ὁ Holwerda, JdI 5, 1890, 242 σχετίζει τὸν ἀμφορέα αὐτό (βλ. CVA Louvre 1, Hd, πίν. 5, 8 καὶ 16), ὅπως καὶ τοὺς ἀμφορεῖς τοῦ Λούβρου Ε 855 (πίν. 18β) καὶ Ε 856 (βλ. CVA Louvre 1, Hd, πίν. 5, 4 καὶ 12), ποὺ κι αὐτοὶ ἀποκλείονται ἀπὸ τὴν «τυρρηνικὴ» ὁμάδα τοῦ Thiersch (ἀριθ. 4 - 6 στὸν κατάλογό του), μὲ τοὺς ἄλλους ἀμφορεῖς τῆς «τυρρηνικῆς» ὁμάδας. Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς τρεῖς ἀμφορεῖς τοῦ Λούβρου Ε 855, Ε 856, Ε 857 ἔχουν ἐξαιρεθῆ ἀπὸ τὴν «τυρρηνικὴ» ὁμάδα οἱ ἀμφορεῖς τῆς Λειψίας (Rumpf, ὅ.π. 62 εἰκ. 8), τῆς Ὀξφόρδης ἀριθ. 1913. 164 (ABV 100, 64), τῆς Ρόδου ἀριθ. 6589 (ABV 99, 55) καὶ τὸ ὄστρακο ἀπὸ κιον. κρατήρα στὴν Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο ἀριθ. 696 (ABV 104, 125). Ὅλα τὰ παραπάνω ἀγγεῖα ἀποτελοῦν τὴν ὁμάδα O.L.L. Βλ. ABV 94 κέ.

2. Πρβ. καὶ D. von Bothmer, Amazons in Greek Art 17.

3. Βλ. σ. 44 σημ. 4 - 7, σ. 45 καὶ σημ. 1 - 10.

4. Βλ. σ. 45 καὶ σημ. 6 καὶ 7.

5. Βλ. σ. 44 σημ. 6.

6. Βλ. σ. 44 σημ. 4.

7. AJA 48, 1944, 162. Πρβ. καὶ D. von Bothmer, ὅ.π. 17 κέ.

8. Βλ. σημ. 7. Στὸν ἀμφορέα τοῦ Λούβρου Ε 855 (πίν. 18β) ἔχουμε μιὰ μόνο δευτερεύουσα ζώνη, κάτι ποὺ τὸ συναντοῦμε καὶ σὲ ἄλλους «τυρρηνικοὺς» ἀμφορεῖς, ὅπως π.χ. στὸν ἀμφορέα στὸ Leiden ἀριθ. PC 53 (πίν. 19α).

9. Μὲ τὸν ὅρο «διακοσμητικὸς» ὑπονοοῦμε κυρίως τὴν τάση νὰ μὴν ἀφήνεται καμιὰ ζώνη τοῦ ἀγγείου ἀδιακόσμητη.

ὁμάδα, ὅσο καὶ στὸν ἀμφορέα τῆς Βοστώνης ἀριθ. 98. 916[1] (πίν. 18α), γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ ἴδιος ὁ μελετητὴς λέει ὅτι εἶναι «an excellent, if not the very best example of a certain quite distinctive class of attic black - figured vases»[2] (δηλαδὴ τῆς «τυρρηνικῆς»). Ἂν ὑπάρχῃ κάποια διαφορὰ ἀνάμεσα στὰ δυὸ αὐτὰ ἀγγεῖα, πρέπει, νομίζουμε, νὰ ἀποδοθῇ στὸ διαφορετικὸ χέρι τῶν ἀγγειογράφων. Συμβαίνει ὅμως καὶ τὸ σχέδιο στὰ δυὸ παραπάνω ἀγγεῖα νὰ εἶναι πολὺ συγγενικό, πράγμα ποὺ κάνει πιθανὴ τὴν ὑπόθεση ὅτι οἱ δυὸ ἀγγειογράφοι ποὺ τοὺς ζωγράφισαν δούλευαν στὸ ἴδιο κεραμεικὸ ἐργαστήρι. Πρέπει, τέλος, νὰ σημειωθῇ ὅτι ὁ Sir John Beazley ἔχει εντάξει τὰ δυὸ παραπάνω ἀγγεῖα στό «Tyrrhenian Group»[3].

Νομίζουμε ὅτι δὲν συντρέχουν οὐσιαστικοὶ λόγοι ποὺ νὰ δικαιολογοῦν τοὺς παραπάνω περιορισμοὺς προκειμένου νὰ ἐνταχθῇ ἕνας ἀττικὸς ἀμφορέας στήν «τυρρηνική» ὁμάδα. Ἀντίθετα οἱ περιορισμοὶ αὐτοὶ μεγαλώνουν τὴ σύγχυση ποὺ ὑπάρχει γύρω ἀπὸ τὴν ὁμάδα αὐτὴ καὶ ποὺ ὥς ἕνα σημεῖο ὀφείλεται στὸν ὅρο «τυρρηνικός»[4]. Ἡ σύγχυση μπορεῖ νὰ ἐξαλειφθῇ, ἂν θεωρήσουμε τοὺς «τυρρηνικοὺς» ἀμφορεῖς ὡς μιὰ ὁμάδα ὅπως εἶναι ἄλλες ὁμάδες ἀγγείων τοῦ ἀττικοῦ Κεραμεικοῦ, π.χ. οἱ ἀμφορεῖς τύπου Nola. Δὲν πρέπει δηλαδὴ οἱ «τυρρηνικοί» ἀμφορεῖς νὰ θεωροῦνται ὡς ἕνα σύνολο ἀμφορέων ποὺ βγῆκε ἀπὸ ἕνα καὶ μόνο κεραμεικὸ ἐργαστήρι ἀλλὰ ὡς μιὰ εὐρύτερη κατηγορία ἀττικῶν ἀγγείων[5], ποὺ ἦταν ἰδιαίτερα ἀγαπητὴ στὶς ἀγορὲς τῆς Ἐτρουρίας κυρίως κατὰ τὸ β' τέταρτο τοῦ 6ου αἰ. Οἱ τεχνίτες ποὺ κατασκεύαζαν καὶ διακοσμοῦσαν ἀποκλειστικὰ ἀγγεῖα μὲ τὰ παραπάνω γνωρίσματα ἀποτελοῦν βέβαια τὸν κύριο πυρήνα τῆς «τυρρηνικῆς» αὐτῆς ὁμάδας[6], ἀφοῦ καὶ τὸ στὺλ τῆς ζωγραφικῆς τους εἶναι ὁμοιογενές. Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ αὐτοὺς πιστεύουμε ὅτι καὶ ἄλλοι ἀγγειογράφοι καὶ ἀγγειοπλάστες εἶχαν κατασκευάσει «τυρρηνικοὺς» ἀμφορεῖς, παρόλο ποὺ δὲν ἦταν εἰδικευμένοι σ' αὐτούς. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρουμε τὸν ζωγράφο τοῦ Βατικανοῦ 309, ποὺ πῆρε τὸ ὄνομά του ἀπὸ ἕναν «τυρρηνικὸ» ἀμφορέα[7], καὶ τὸν Λυδό, ποὺ διακόσμησε τόν «τυρρηνικὸ» ἀμφορέα στὴ Φλωρεντία ἀριθ. 70995[8]. Ὁ Thiersch ἀποκλείει τὸν ἀμφορέα τοῦ Λυδοῦ ἀπὸ τήν «τυρρηνικὴ» ὁμάδα, οἱ διαφορὲς ὅμως ποὺ ἀναφέρει σὲ ἐπιμέρους χαρακτηριστικὰ ἀπὸ τοὺς «τυρρηνικοὺς» του ἀμφορεῖς δὲν εἶναι, νομίζουμε, παρὰ μόνον παραλλαγές[9].

Συγκεφαλαιώνοντας τὰ παραπάνω, πιστεύουμε ὅτι ὡς «τυρρηνικὸ» ἀμφορέα, γιὰ

1. Βλ. καὶ CVA Museum of Fine Arts, Boston 1, πίν. 15 καὶ 17, 1 καὶ 2.
2. AJA 48, 1944, 161.
3. ABV 98, 46 καὶ 99, 53. Βλ. καὶ ABV 94 κἑ.
4. Πρβ. καὶ D. von Bothmer, AJA 48, 1944, 162 καὶ σημ. 10.
5. Βλ. καὶ σημ. 9.
6. Βλ.ABV 94 κἑ. καὶ Para. 34 κἑ.Πρβ. καὶ Bothmer, ὅ.π. 161 κἑ.
7. C. Albizzati, Vasi antichi dipinti del Vaticano (1925 - 39), πίν. 31.
8. K. Schefold, Frühgriech. Sagenbilder (1964) πίν. 67b. Μ. Τιβεριος, Ὁ Λυδὸς καὶ τὸ ἔργο του (1976) πίν. 22 καὶ 23.
9. Thiersch, ὅ.π. 142 κἑ. Καὶ ἄλλοι μελετητὲς ἀποκαλοῦν τὸν ἀμφορέα τοῦ Λυδοῦ στὴ Φλωρεντία «τυρρηνικό», ὅπως π.χ. ὁ Schefold, ὅ.π. καὶ ἡ I. Raab, Zu den Darstellungen des Parisurteils in der griechischen Kunst (1972) 164, 11. Πρβ. καὶ Τιβεριο, ὅ.π. 36. Γενικὰ βλ. ἐπίσης E. Paribeni, EAA VII, 879 καὶ J. Boardman, Athenian Black Figure Vases 36.

νὰ κρατήσουμε τὸν καθιερωμένο πιὰ ὅρο[1], θὰ πρέπει νὰ θεωροῦμε τὸν ἀττικὸ ἀμφορέα, ποὺ στὸ σχῆμα καὶ στὸ διακοσμητικὸ σύστημα ἔχει τὰ βασικὰ χαρακτηριστικὰ ποὺ περιγράψαμε παραπάνω, ἐνῶ μπορεῖ νὰ παραλλάσση σὲ λεπτομέρειες[2]. Βασικὰ γνωρίσματα τῆς ζωγραφικῆς του εἶναι ὁ συνδυασμὸς τοῦ διηγηματικοῦ μὲ τὸ διακοσμητικὸ στοιχεῖο.

Ὡς σήμερα ὅλοι σχεδὸν οἱ «τυρρηνικοὶ» ἀμφορεῖς, τῶν ὁποίων ἡ προέλευση εἶναι γνωστή, βρέθηκαν στὴν Ἐτρουρία[3] καὶ μάλιστα στὸ Vulci. Μικρότερος ἀριθμὸς ἔχει βρεθῆ καὶ στὸ Caere[4]. Φαίνεται ὅτι στοὺς Ἐτρούσκους ἄρεσε ἰδιαίτερα ὁ τύπος αὐτὸς τοῦ ἀμφορέα μὲ τὴν ἔντονα διακοσμητικὴ διάθεση. Ὡστόσο, λίγο μετὰ τὰ μέσα τοῦ 6ου αἰ. ἐξαφανίζεται ἀπὸ τὴν ἐτρουσκικὴ ἀγορά[5]. Τὴν αἰτία δὲν εἶναι εὔκολο νὰ τὴν προσδιορίσουμε. Θὰ πρέπει νὰ σχετίζεται ἢ μὲ τοὺς ἀγοραστὲς ἢ μὲ τὰ ἐργαστήρια παραγωγῆς στὴν Ἀττική. Σ' αὐτὸ τὸ πρόβλημα θὰ ἐπανέλθουμε ὅμως πιὸ κάτω. Προμηθευτὴς τῆς ἐτρουσκικῆς ἀγορᾶς, καὶ μάλιστα τοῦ Vulci καὶ τοῦ Caere[6], γίνεται τώρα, παίρνοντας τὴ θέση τοῦ «τυρρηνικοῦ» ἐργαστηρίου, ὁ Νικοσθένης[7]. Ἡ ἀρχὴ τῆς δραστηριότητας τοῦ Νικοσθένη τοποθετεῖται γύρω στὰ 540[8]. Ὑπάρχουν ὅμως ἐνδείξεις ποὺ μποροῦν νὰ ἀνεβάσουν τὴν ἀρχὴ τῆς δραστηριότητάς του παλιότερα. Ἕνας ἀπὸ τοὺς ἀγγειογράφους ποὺ ἔχουν ζωγραφήσει ἐνυπόγραφα ἔργα του εἶναι ὁ BMN Painter. Ὁ «σφαιρικὸς» ἐνεπίγραφος ἀμφορέας τοῦ Νικοσθένη στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο ἀριθ. Β 295[9], ἀπὸ τὸν ὁποῖο πῆρε ὁ ἀγγειογράφος αὐτὸς τὸ ὄνομά του, ὅπως καὶ ἄλλα ἔργα τοῦ ἴδιου τεχνίτη, π.χ. μία κύλικα τύπου Σιάνα στὸν Τάραντα - Μόναχο (Bareiss, 95)[10] ἢ τὸ πάνω μέρος ἀπὸ μιὰ οἰνοχόη στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Χαϊδελβέργης ἀριθ. 261[11], πλησιάζουν στὰ 550. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν ἐνυπόγραφη μικρογραφικὴ κύλικα τοῦ Νικοσθένη στὴν Ὀξφόρδη ἀριθ. 1966. 768, ποὺ ἔχει ζωγραφήσει ὁ Λυδός[12]. Ἐὰν μάλιστα ὁ ζωγραφισμένος ἀπὸ τὸν Λυδὸ ἀμφορέας στὸ Μουσεῖο τῆς Λευκωσίας ἀριθ. C 440 εἶναι δημιούργημα τοῦ νικοσθενικοῦ ἐργαστηρίου, τότε τὴν ἀρχὴ τῆς δρα-

1. Γιὰ τὸν ὅρο βλ. Bothmer, ὅ.π. 161 κέ. Πρβ. καὶ Paribeni, ὅ.π. 879.

2. Κάπως παραλλαγμένο βρίσκουμε τὸ σύστημα τῆς διακόσμησης σὲ μερικοὺς ἀμφορεῖς (βλ. π.χ. ABV 100, 66 - 68· 103, 113, 119, 120· 104, 121). Στὸν ἀμφορέα π.χ. τοῦ Μονάχου ἀριθ. 1436 (βλ. Buschor, ὅ.π. εἰκ. 124) δὲν ὑπάρχουν οἱ δευτερεύουσες ζῶνες καὶ ὅλο τὸ κάτω σῶμα τοῦ ἀγγείου καλύπτεται μὲ μαῦρο χρῶμα (βλ. καὶ D. von Bothmer, Amazons in Greek Art 15). Παρὰ τὶς παραλλαγὲς αὐτές, οἱ ἀμφορεῖς ποὺ ἀναφέραμε δὲν πρέπει νὰ χωριστοῦν ἀπὸ τὴν «τυρρηνικὴ» ὁμάδα, γιατὶ διατηροῦν τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ κύρια γνωρίσματά της στὸ σχῆμα καὶ στὴ διακόσμηση καὶ κυρίως γιατὶ ἔχουν ζωγραφιστῆ ἀπὸ ἀγγειογράφους ποὺ ἔχουν κάνει ἀποκλειστικὰ «τυρρηνικὰ» ἀγγεῖα.

3. Βλ. Mingazzini, ὅ.π. 221 καὶ J. Beazley, JHS 51, 1931, 229. Ἐπίσης J. Boardman, Greeks Overseas (1964) 212 καὶ R. M. Cook, Greek Painted Pottery[2] 273. Μὲ τοὺς περιορισμοὺς τοῦ D. von Bothmer συμβαίνει ὅλα τὰ ἀγγεῖα ποὺ ἐντάσσονται ἀπὸ αὐτὸν στὴν «τυρρηνικὴ» ὁμάδα νὰ προέρχωνται ἀπὸ τὴν Ἐτρουρία. Βλ. D. von Bothmer, AJA 48, 1944, 161 κέ. σημ. 8.

4. ABV 94 κέ., 683 κέ. καὶ Para. 34 κέ.

5. Bothmer, ὅ.π. 164. Οἱ πιὸ ὄψιμοι «τυρρηνικοὶ» ἀμφορεῖς χρονολογοῦνται γύρω στὰ 540. Βλ. E. Kunze-Götte, CVA München 7, 27.

6. Βλ. σ. 52 καὶ σ. 51 σημ. 2.

7. Βλ. Bothmer, ὅ.π. 164.

8. Βλ. π.χ. Arias, ὅ.π. 166, H. Giroux, RA 1966, 24 καὶ J. Boardman, Athenian Black Figure Vases 64 καὶ 234. Βλ. καὶ σ. 49 σημ. 1.

9. Beazley, Dev. 73.

10. ABV 227, 13 καὶ Para. 107.

11. CVA Heidelberg 1, 66, 6 καὶ πίν. 40, 6.

12. J. Beazley, Festschrift B. Schweitzer (1954) 101 καὶ Τιβεριος, ὅ.π. 58 κέ.

στηριότητας τοῦ τελευταίου μποροῦμε νὰ τὴν ἀνεβάσουμε ἀκόμη λίγο παλιότερα [1]. Ὁρισμένοι μελετητὲς ἔχουν ἤδη ὑποθέσει ὅτι ὁ Νικοσθένης προέρχεται ἀπὸ τὸ ἐργαστήρι ποὺ παρῆγε ἀποκλειστικά «τυρρηνικὰ» ἀγγεῖα [2]. Πραγματικὰ ἀνάμεσα στὰ νικοσθενικὰ καὶ στά «τυρρηνικὰ» ἀγγεῖα ὑπάρχουν πολλὰ κοινὰ στοιχεῖα, ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι τυχαῖα. Σὲ πολλοὺς νικοσθενικοὺς ἀμφορεῖς (βλ. π.χ. πίν. 19β), ὅπως καὶ στούς «τυρρηνικούς», ἡ κύρια παράσταση βρίσκεται μέσα σὲ ζώνη, ἐνῶ οἱ δευτερεύουσες ζῶνες γεμίζονται μὲ σειρὲς ἀπὸ ζῶα, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα παρεμβάλλονται μερικὲς φορὲς ἀνθρώπινες μορφές, ἢ μὲ φυτικὰ κοσμήματα, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα κυριαρχεῖ ὁ πλοχμὸς ἀπὸ ἀνθέμια καὶ ἄνθη λωτοῦ. Ἴδια ἐπίσης εἶναι στὶς δυὸ αὐτὲς ὁμάδες καὶ ἡ χρωματικὴ ἐντύπωση [3]. Ἐξάλλου τὸ πολὺ χαρακτηριστικὸ κόσμημα τοῦ «ἀνθεμωτοῦ σταυροῦ», ποὺ τὸ συναντοῦμε κυρίως στὸ λαιμὸ τῶν νικοσθενικῶν ἀμφορέων (βλ. π.χ. πίν. 19β), τὸ βρίσκουμε καὶ σέ «τυρρηνικοὺς» ἀμφορεῖς (βλ. π.χ. πίν. 19α). Ὅλα τὰ παραπάνω χαρακτηριστικὰ ἀποκτοῦν ἰδιαίτερη σημασία γιὰ τὴ σχέση τοῦ Νικοσθένη μὲ τὸ κατεξοχήν «τυρρηνικὸ» ἐργαστήρι, ἀφοῦ εἶναι ἐξαιρετικὰ σπάνια σὲ ἄλλα ἀττικὰ ἔργα σύγχρονα μὲ τὸν Νικοσθένη. Πέρα ὅμως ἀπὸ αὐτά, τόσο σὲ ἐνυπόγραφα ἔργα τοῦ Νικοσθένη ὅσο καὶ στούς «τυρρηνικοὺς» ἀμφορεῖς, εἶναι ἔντονη ἡ τάση γιὰ διηγηματικότητα. Ἡ διηγηματικότητα αὐτὴ διακρίνεται πολλὲς φορὲς ἀπὸ μιὰ εὔθυμη διάθεση, ποὺ τὴν ἐπιτείνει, θὰ λέγαμε, ἡ ἔλλειψη ἰδιαίτερης φροντίδας στὸ σχέδιο [4]. Ἡ ἐμφάνιση λοιπὸν τοῦ Νικοσθένη στὰ χρόνια περίπου ποὺ σταματᾶ ἡ παραγωγὴ τοῦ κατεξοχήν «τυρρηνικοῦ» ἐργαστηρίου, οἱ ὁμοιότητες ποὺ ἐπισημάναμε ἀνάμεσα σὲ νικοσθενικοὺς καί «τυρρηνικούς» ἀμφορεῖς — στὴν ἀντίληψη τῆς ζωγραφικῆς, στὸ σύστημα τῆς διακόσμησης καὶ σὲ ὁρισμένα διακοσμητικὰ μοτίβα — καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ σύνολο σχεδὸν τῶν ἀγγείων, ποὺ σχετίζονται μὲ τὶς δυὸ παραπάνω ὁμάδες, προέρχεται ἀπὸ τὴν Ἐτρουρία [5], ὅλα αὐτὰ ἀποτελοῦν ἐνδείξεις ποὺ μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ὑποθέσουμε: 1) ὅτι ὁ Νικοσθένης προέρχεται ἀπὸ τὸ κατεξοχήν «τυρρηνικὸ» ἐργαστήρι καὶ 2) ὅτι ἐξακολούθησε νὰ κυριαρχῆ στὶς ἀγορὲς τῆς Ἐτρουρίας, ὅπως συνέβαινε καὶ προηγουμένως μὲ τὸ ἐργαστήρι αὐτό. Ἀπὸ τὸ τελευταῖο αὐτὸ συνεπάγεται ὅτι ὁ Νικοσθένης πρέπει νὰ ἦταν ἴσως ὁ ὑπεύθυνος, ὁ ἰδιοκτήτης τοῦ ἐργαστηρίου [6]. Πράγματι, οἱ ἀνομοιότητες ποὺ παρουσιάζουν ὡς πρὸς τὸ σχῆμα τους οἱ ἐνεπίγραφοι νικοσθενικοὶ ἀμφορεῖς — πράγμα ποὺ κάνει πιὸ πιθανὸ νὰ ἔχουν πλαστῆ ἀπὸ διαφορετικοὺς τεχνί-

1. ΤΙΒΕΡΙΟΣ, ὅ.π. 39 κέ. Στὰ 550 - 540 τοποθετεῖ τὴν ἀρχὴ τῆς δραστηριότητας τοῦ Νικοσθένη ἡ M. VERZÁR, AntK 16, 1973, 51 κέ. Πρόσφατα ἡ D. C. KURTZ, Athenian White Lekythoi (1975) 12, ἂν καὶ ἀναγνωρίζη δυσκολία στὴ χρονολόγηση τῆς ἀρχῆς τοῦ Νικοσθένη, τὴν τοποθετεῖ μετὰ τὸ 540. Μιὰ ἔνδειξη γιὰ τὴν ὑψηλότερη χρονολόγηση τοῦ Νικοσθένη ἀποτελεῖ ἴσως καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἐποχὴ ποὺ συναντᾶται κυρίως ὁ ἐτρουσκικὸς ἀμφορέας, τὸν ὁποῖο μιμήθηκε, χρονολογεῖται πρὶν ἀπὸ τὸ 540. Βλ. VERZÁR, ὅ.π. 52.

2. THIERSCH, ὅ.π. 135 κέ. BOTHMER, ὅ.π. 164. Πρβ. καὶ ARIAS, ὅ.π. 151 καὶ T.B.L. WEBSTER, Potter and Patron in Classical Athens (1972) 295 κέ. Ὁ ἴδιος (ὅ.π. 292) πιστεύει ὅτι ὁ Affecter καὶ οἱ «ἀκόλουθοί» του προέρχονται ἀπὸ τὸ κατεξοχήν «τυρρηνικὸ» ἐργαστήρι, χωρὶς ὅμως νὰ τὸ αἰτιολογῆ.

3. ARIAS, ὅ.π. 151.

4. Σύγκρινε π.χ. ἔργα τοῦ ζ. τοῦ Guglielmi μὲ ἔργα τοῦ ζ. Ν.

5. Βλ. WEBSTER, ὅ.π. 291 καὶ BOARDMAN, ὅ.π. 64. Ἐπίσης COOK, ὅ.π. 273.

6. Ὅτι ὁ Νικοσθένης εἶναι πιθανῶς ἰδιοκτήτης κεραμεικοῦ ἐργαστηρίου δὲν ἀποκλείει τὴν περίπτωση νὰ ἔχη ἐργαστῆ καὶ ὁ ἴδιος σ' αὐτό. Βλ. καὶ παρακάτω σ. 50 σημ.6.

τες—, ὁ ἐξαιρετικὰ μεγάλος ἀριθμὸς ἀγγείων ποὺ φέρουν τὸ ὄνομά του[1], τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ «ὑπογραφὲς» αὐτὲς ἔχουν γραφτῆ ἀπὸ διαφορετικὰ χέρια[2] καί, τέλος, ὅτι τὰ ἀγγεῖα αὐτὰ ἔχουν ζωγραφιστῆ ἀπὸ πολλοὺς ἀγγειογράφους[3], δείχνουν ὅτι ὁ Νικοσθένης πρέπει νὰ ἦταν ὁ ἰδιοκτήτης τοῦ κεραμεικοῦ ἐργαστηρίου. Αὐτὸ ἔρχεται νὰ τὸ ἐνισχύση καὶ ἡ παρουσία τοῦ ὀνόματός του πάνω σὲ μιὰ μικρογραφικὴ ταινιωτὴ κύλικα στὸ Βερολίνο ἀριθ. 1801 μαζὶ μὲ τὸ ὄνομα ἑνὸς ἄλλου κεραμέα, τοῦ Ἀνακλῆ[4]. Εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ ξεχωρίση κανεὶς δουλειὰ δυὸ κεραμέων σ' αὐτὸ τὸ μικρὸ ἀγγεῖο[5]. Τὸ ΕΠΟΙΕΣΕΝ στὴν κύλικα τοῦ Βερολίνου πρέπει νὰ χαρακτήριζε τὸν Ἀνακλῆ καὶ τὸν Νικοσθένη ὡς συνιδιοκτῆτες[6]. Μερικὲς φορὲς σὲ ἀγγεῖα μὲ παραστάσεις κεραμεικῶν ἐργαστηρίων ἡ παρουσία τοῦ ἰδιοκτήτη εἶναι βεβαιωμένη[7].

Ἀναλαμβάνοντας ὁ Νικοσθένης τὴ διεύθυνση τοῦ «τυρρηνικοῦ» ἐργαστηρίου εἶναι φυσικὸ νὰ συνέχισε τὶς προσοδοφόρες συναλλαγὲς ποὺ εἶχε ὡς τότε τὸ ἐργαστήρι αὐτὸ μὲ τοὺς Ἐτρούσκους. Φάνηκε ὅμως καὶ καλὸς «ἐπιχειρηματίας», γιατὶ δὲν ἀρκέστηκε μόνο στὰ ὡς τότε γνωστὰ ἀττικὰ σχήματα ἀλλὰ προσπάθησε νὰ δημιουργήση καὶ νέα, ποὺ νὰ προσαρμόζωνται καλύτερα στὶς προτιμήσεις τῶν «μόνιμων» ἀγοραστῶν τῶν προϊόντων του, τῶν Ἐτρούσκων[8]. Ἀνακάλυψε, ὅπως εἶναι γνωστό, πιθανότατα ἀπὸ τὶς ἐπαφὲς ποὺ εἶχε τὸ ἐργαστήρι του μὲ τὴν Ἐτρουρία, ἕνα σχῆμα ἀμφορέα, ποὺ οἱ ἴδιοι οἱ Ἐτροῦσκοι εἶχαν κατασκευάσει παλιότερα[9] (πίν. 20β). Ἐνδεικτικὸ ἴσως γιὰ

1. Γιὰ τὰ ἐνυπόγραφα ἔργα τοῦ Νικοσθένη βλ. Hoppin, Hb. Bf. 177 κέ. καὶ Hb. Rf. II 224 κέ., ABV 216 κέ. καὶ 690, ARV² 54, 71, 77, 122 κέ., 126 κέ., 132, 1627, 1700, Para. 105 κέ. καὶ 109. Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐνυπόγραφων ἔργων τοῦ Νικοσθένη συνεχῶς αὐξάνει. Πρβ. R. M. Cook, JHS 91, 1971, 137 καὶ σημ. 8 καὶ M. Eisman, JHS 94, 1974, 172.

2. Ὁ Boardman, ὅ.π. 236 θεωρεῖ τὶς ὑπογραφὲς τοῦ Νικοσθένη καὶ τοῦ Ἀνακλῆ πάνω στὴ μικρογραφικὴ ταινιωτὴ κύλικα στὸ Βερολίνο ἀριθ. 1801, γιὰ τὴν ὁποία θὰ γίνη λόγος πιὸ κάτω, « an ancient forgery », ἐπειδή, ὅπως λέει, διαφέρουν ἀπὸ ἐκεῖνες ποὺ ἔχουμε στὰ ἄλλα ἐνεπίγραφα ἔργα τους. Οἱ ὑπογραφὲς ὅμως τοῦ Νικοσθένη ποὺ μᾶς ἔχουν σωθῆ παρουσιάζουν μεταξύ τους διαφορές, ὥστε εἶναι ἀμφίβολο ἂν εἶναι γραμμένες ὅλες τους ἀπὸ ἕνα χέρι. Βλ. καὶ M. Eisman, JHS 94, 1974, 172 καὶ σημ. 2, 3, 4.

3. Γιὰ τοὺς ἀγγειογράφους ποὺ ζωγράφισαν ἔργα ποὺ φέρουν τὴν ὑπογραφὴ τοῦ Νικοσθένη βλ. Webster, ὅ.π. 27.

4. ABV 230 καὶ Hoppin, Hb. Bf. 180 - 181.

5. R. M. Cook, JHS 91, 1971, 137, M. Robertson, JHS 92, 1972, 182, J. Beazley, Potter and Painter in Ancient Athens (1946) 26 κέ.

6. Πρβ. καὶ Cook, ὅ.π. 137 κέ. Βλ. ἐπίσης καὶ M. Eisman, AJA 74, 1970, 193. Ὁ τόσο μεγάλος ἀριθμὸς σωζόμενων ἐνεπίγραφων ἔργων τοῦ Νικοσθένη, ποὺ εἶναι κάτι τὸ μοναδικό, μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ξεχωρίσουμε τὴν περίπτωσή του ἀπὸ τὶς ἄλλες (ἀντίθετα μὲ τὸν M. Eisman, JHS 94, 1974, 172) καὶ νὰ θεωρήσουμε ὅτι τὸ ρῆμα ΕΠΟΙΕΣΕΝ στὶς ὑπογραφὲς του ἔχει μία ἰδιαίτερη σημασία. Πιστεύουμε δηλαδὴ γιὰ τοὺς λόγους ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω, ὅτι τὸ ρῆμα ΕΠΟΙΕΣΕΝ ἀναφέρεται στὴν ἰδιότητα τοῦ Νικοσθένη ὡς ἰδιοκτήτη κεραμεικοῦ ἐργαστηρίου. Γιὰ μιὰ ἄλλη περίπτωση βλ. Μ. ΤΙΒΕΡΙΟ, ΑΔ 1974, Α' Μελέται, σημ. 3. Δὲν πρέπει βέβαια νὰ ἀποκλείουμε τὴν περίπτωση ὁ κεραμέας ἢ ὁ ἀγγειογράφος ἢ ἀκόμη ὁ ὑπεύθυνος γιὰ τὸ ψήσιμο τοῦ ἀγγείου σὲ ἕνα κεραμεικὸ ἐργαστήρι νὰ ἦταν συγχρόνως καὶ ὁ ἰδιοκτήτης του. Βλ. καὶ σ. 49 σημ. 6. Γενικὰ γιὰ τὴ σημασία τοῦ ρήματος ΕΠΟΙΗΣΕΝ πάνω στὰ ἀγγεῖα βλ. τὶς πρόσφατες μελέτες τοῦ Cook, ὅ.π., τοῦ Robertson, ὅ.π. 180 κέ. καὶ τοῦ Eisman, ὅ.π. Βλ. καὶ R. M. Cook, Greek Art² (1976) 29.

7. Π.χ. πάνω στὸν ὦμο τῆς γνωστῆς ὑδρίας τοῦ Μονάχου ἀριθ. 1717, ποὺ ἀνήκει στὴν ὁμάδα τοῦ Λεάγρου. Βλ. Beazley, ὅ.π. 6, πίν. 2, 1.

8. Πρβ. καὶ Boardman ὅ.π. 64, R. M. Cook, Greek Painted Pottery² 223 καὶ M. Eisman, AJA 74, 1970, 193 καὶ Archaeology 28, 1975, 83.

9. Βλ. π.χ. Cook, ὅ.π. 223 καὶ 273, P. Arias - M. Hirmer - B. Shefton, A History of Greek Vase Painting (1962) 294, Boardman, ὅ.π. 64, R. De Puma, Etruscan and Villanovan Pottery (1971) 20 κέ. Πρέπει νὰ σημειωθῆ ὅτι τὸ ἐργαστήρι τοῦ Νικοσθένη ἔχει τοποθετηθῆ τόσο στὴν Ἰωνία ὅσο καὶ στὴν Ἐτρουρία, ἀλλὰ ἡ ἀνεύρεση ἐνυπόγραφων ἔργων του στὴν Ἀθήνα καὶ γενικότερα στὸν ἑλληνικὸ χῶρο (Θάσος, (ARV² 1627

τὴ γνωριμία τοῦ Νικοσθένη μὲ τὸ ἐτρουσκικὸ αὐτὸ σχῆμα εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι σὲ τάφους νεκροπόλεων τοῦ Caere βρέθηκαν «τυρρηνικοὶ» ἀμφορεῖς μαζὶ μὲ τέτοιου εἴδους ἐτρουσκικοὺς ἀμφορεῖς[1]. Στὸ Caere εἶναι πιθανὸ νὰ ἔγινε ἡ γνωριμία μὲ τὸ νέο σχῆμα καὶ γιὰ ἕναν ἐπιπλέον λόγο: ἀπὸ τὴν πόλη αὐτὴ κυρίως προέρχονται καὶ οἱ ἐτρουσκικοὶ αὐτοὶ ἀμφορεῖς καὶ οἱ ἀμφορεῖς τοῦ Νικοσθένη ποὺ τοὺς ἀπομιμοῦνται[2] (πίν. 20α, γ). Οἱ τελευταῖοι αὐτοὶ βασικὰ δὲν διαφέρουν σὲ τίποτε ἀπὸ τοὺς ἐτρουσκικοὺς παρὰ μόνο στὸ ὅτι εἶναι σχεδὸν ὅλοι διακοσμημένοι μὲ τὴ μελανόμορφη τεχνική[3]. Αὐτὸ ἦταν ἀσφαλῶς ἕνας πετυχημένος ἐμπορικὰ συνδυασμός[4], ποὺ πρέπει νὰ ἔγινε γύρω στὰ 540, ὅταν σταμάτησαν νὰ κατασκευάζωνται «τυρρηνικοὶ» ἀμφορεῖς. Ἀξίζει νὰ σημειωθῇ ὅτι ἀπὸ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ καὶ ὁ ἐτρουσκικὸς ἀμφορέας ποὺ μιμήθηκε ὁ Νικοσθένης ἀρχίζει καὶ γίνεται σπάνιος[5].

Ἀπὸ τοὺς Ἐτρούσκους γνώρισε ὁ Νικοσθένης καὶ τὸν κύαθο, ποὺ τὸν εἰσήγαγε ἐπίσης στὸν ἀττικὸ Κεραμεικό[6]. Στὶς ἐπαφές του μὲ τὴν Ἐτρουρία ἴσως ὀφείλεται καὶ ἡ γνωριμία του μ' ἕνα ἄλλο ὄχι ἀττικὸ σχῆμα, ὅπως εἶναι ἡ «χαλκιδικὴ» κύλικα[7]. Μιὰ τέτοια ἐνυπόγραφη κύλικα ἴσως εἶναι ἀπὸ τὰ παλιότερα, ἂν ὄχι τὸ παλιότερο, παράδειγμα τοῦ εἴδους μέσα στὸν ἀττικὸ Κεραμεικό[8]. Ὁ Νικοσθένης λοιπόν, πιθανότατα ἀπὸ ἐμπορικὰ κίνητρα, προσπάθησε ὥστε τὰ κεραμεικὰ προϊόντα τοῦ ἐργαστηρίου του νὰ εἶναι γνωστὰ σχήματα, καὶ ἑπομένως περισσότερο ἀρεστὰ στοὺς Ἐτρούσκους γιὰ τοὺς ὁποίους προορίζονταν.

Οἱ Ἐτροῦσκοι δέχτηκαν «εὐνοϊκὰ» τὸν νικοσθενικὸ ἀμφορέα, ὅπως καὶ τὸν κύαθο[9], ποὺ ὡς σχήματα ἦταν δικά τους δημιουργήματα. Δὲν φαίνεται ὅμως νὰ ξέχασαν, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω, καὶ τοὺς «τυρρηνικοὺς» ἀμφορεῖς, ποὺ ἔπαψαν πλέον νὰ κατασκευάζωνται στὴν Ἀττική. Τὸ σταμάτημα αὐτὸ τῆς κατασκευῆς «τυρρηνικῶν» ἀμφορέων πρέπει πιθανότατα νὰ ὀφείλεται στὸν ἀττικὸ Κεραμεικό, μιὰ καὶ οἱ Ἐτροῦσκοι

καὶ J. C. Poursat, BCH 92, 1968, 554 κέ., εἰκ. 1 - 4), Αἴγινα) δὲν συνηγορεῖ γιὰ κάτι τέτοιο. Γιὰ τὸ σχῆμα αὐτὸ τοῦ ἀμφορέα βλ. τὴν πρόσφατη ἐργασία τῆς M. Verzár, AntK 16, 1973, 45 κέ., κυρίως 51 κέ. Βλ. καὶ D.A. Jackson, East Greek Influence on Attic Vases (1976) 38.

1. Verzár, ὅ.π. 52.

2. Αὐτ. 51.

3. Πολὺ στενὴ εἶναι ἡ ὁμοιότητα ποὺ παρουσιάζει ὁ ἐνεπίγραφος ἀμφορέας τοῦ Νικοσθένη στὸ Λοῦβρο ἀριθ. F 114 (πίν. 20γ) μὲ τοὺς ἐτρουσκικοὺς ἀμφορεῖς (βλ. π.χ. πίν. 20β) ὄχι μόνο στὸ σχῆμα ἀλλὰ καὶ στὴ διακόσμησή του. Ὅλο τὸ ἀγγεῖο καλύπτεται ἀπὸ μαῦρο «γάνωμα» καὶ μόνο στὸ λαιμὸ (καὶ ἀπὸ τὶς δυὸ πλευρὲς) ὑπάρχει μιὰ μορφὴ ποὺ ἀποδίδεται μὲ τὴν τεχνικὴ Six. Μὲ τὴν ἴδια τεχνικὴ ἔχει ἀποδοθῆ καὶ ὁ τρίποδας ποὺ συναντοῦμε στὶς ταινιωτὲς λαβὲς τοῦ ἀμφορέα. Γιὰ τὸ ἀγγεῖο αὐτὸ καὶ γιὰ ἄλλους «nearly black - bodied» ἀμφορεῖς τοῦ Νικοσθένη βλ. D. C. Kurtz, Athenian White Lekythoi (1975) 117.

4. Ὁ Boardman, ὅ.π. 64 λέει χαρακτηριστικὰ ὅτι ὁ συνδυασμὸς αὐτός «is a further indication of Nikosthenes' flair for business and advertisement».

5. Verzár, ὅ.π. 52.

6. Βλ. π.χ. M. Eisman, Archaeology 28, 1975, 76 κέ. καὶ κυρίως 82 κέ., De Puma, ὅ.π. 21, Webster, ὅ.π. 291 καὶ Boardman, ὅ.π. 64. Δὲν μπόρεσα νὰ δῶ τὴ σχετικὴ μὲ τὸν κύαθο ἐργασία τοῦ M. Eisman, Attic Kyathos Painters (1971).

7. Βλ. π.χ. Boardman, ὅ.π. 64, ὅπου ἀναφέρονται καὶ ὅλες οἱ καινοτομίες τοῦ Νικοσθένη. Πρβ. Eisman, ὅ.π. 82 κέ.

8. H. Hoffmann, Ten Centuries that Shaped the West (1970) 358 κέ. Γιὰ ἄλλες ἀττικές «χαλκιδικὲς» κύλικες βλ. H. Bloesch, Formen attischer Schalen (1940) 28 κέ. καὶ 63, F. Hölscher, CVA Würzburg 1, 44 κέ., ABV 204 κέ. καὶ Para. 93. Βλ. ἐπίσης καὶ F. Poulsen, Vases grecs récemment acquis par la Glyptothèque de Ny-Carlsberg (1922) 17 κέ.

9. Καὶ ἡ πλειονότητα τῶν κυάθων ποὺ σχετίζονται μὲ τὸν Νικοσθένη προέρχονται ἐπίσης ἀπὸ τὴν Ἐτρουρία. Βλ. M. Eisman, ὅ.π. 77 καὶ 82 κέ. καὶ AJA 74, 1970, 193.

στὰ μέσα τοῦ 6ου αἰ. ὄχι μόνο δὲν σταμάτησαν τὶς εἰσαγωγὲς ἀττικῶν ἀγγείων ἀλλὰ ἀντίθετα τὶς αὔξησαν[1]. Θὰ μποροῦσε βέβαια κανεὶς νὰ ὑποθέση ὅτι ἔκλεισε τὸ ἐργαστήρι ποὺ κατασκεύαζε ἀποκλειστικά «τυρρηνικὰ» ἀγγεῖα. Ἐπειδὴ ὅμως, ὅπως εἴπαμε παραπάνω, ὑπάρχουν ἐνδείξεις ποὺ συνδέουν τὸν Νικοσθένη μὲ τὸ ἐργαστήρι αὐτό, μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι αἰτία γιὰ τὸ σταμάτημα τῆς κατασκευῆς «τυρρηνικῶν» ἀμφορέων ἦταν ἡ καθιέρωση ἀπὸ τὸν Νικοσθένη, γιὰ λόγους ἐμπορικούς, τοῦ νικοσθενικοῦ λεγόμενου ἀμφορέα. Καθὼς λοιπὸν ὁ ἀττικὸς Κεραμεικὸς σταμάτησε νὰ προμηθεύη τὶς ἀγορὲς τῆς Ἐτρουρίας μέ «τυρρηνικὰ» ἀγγεῖα, φαίνεται ὅτι τότε οἱ Ἐτροῦσκοι (ἢ ἀκόμη καὶ Ἕλληνες ποὺ ἐγκαταστάθηκαν ἐκεῖ) βρῆκαν τὴν εὐκαιρία νὰ κατασκευάσουν οἱ ἴδιοι ἀγγεῖα ἀντίστοιχα μὲ ἐκεῖνα[2] ποὺ εἶχαν τόση ζήτηση στὶς ἀγορὲς τῆς χώρας τους. Τὰ ἐτρουσκικὰ ὑποκατάστατα τῶν «τυρρηνικῶν» ἀμφορέων, ὡς γνωστό, δὲν εἶναι ἄλλα ἀπὸ τούς «ποντιακούς» λεγόμενους ἀμφορεῖς[3] (πίν. 17β). Ἴσως δὲν εἶναι χωρὶς σημασία τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ περισσότεροι ἀπὸ τούς «τυρρηνικούς» καί «ποντιακοὺς» ἀμφορεῖς μὲ γνωστὴ προέλευση προέρχονται κυρίως ἀπὸ τὸ Vulci καὶ κατὰ δεύτερο λόγο ἀπὸ τὸ Caere[4]. Ἀπὸ τὸ Vulci προέρχονται καὶ τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ἐνεπίγραφα ἀγγεῖα τοῦ Νικοσθένη[5], ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα πολλὰ εἶναι ἀπὸ τὰ πιὸ παλιὰ ἔργα του, ἂν ἐξαιρέση κανεὶς τοὺς νικοσθενικούς του ἀμφορεῖς, πού, ὅπως ἔχουμε ἀναφέρει πιὸ πάνω, ἔχουν βρεθῆ κυρίως στὸ Caere καὶ οἱ παλιότεροι ἀπ' αὐτοὺς πρέπει νὰ χρονολογηθοῦν γύρω στὰ 540.

Οἱ «ποντιακοὶ» ἀμφορεῖς (πίν. 17β), ποὺ χρονολογοῦνται μετὰ τὰ μέσα τοῦ 6ου αἰ.[6], ἔχουν τὰ βασικὰ γνωρίσματα τῶν «τυρρηνικῶν» ἀμφορέων[7]. Εἶναι κι αὐτοὶ ὠοειδεῖς μὲ λαιμὸ ποὺ ἀπολήγει σὲ στόμιο, πολλὲς φορὲς μορφῆς ἐχίνου[8]. Σὲ μερικοὺς ὑπάρχει

1. Γενικὰ γιὰ τὸ ἐξαγωγικὸ ἐμπόριο τῶν ἀττικῶν μελανόμορφων ἀγγείων βλ. B. Bailey, JHS 60, 1940, 60 κέ. καὶ γιὰ τὴν περίοδο ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει 66 κέ. T. J. Dunbabin, The Western Greeks² (1968) 241 κέ., 480 κέ.

2. Καὶ παλιότερα οἱ Ἐτροῦσκοι εἶχαν μιμηθῆ ἑλληνικὰ ἀγγεῖα. Βλ. π.χ. J. Beazley, Etruscan Vase-painting (1947) 11, H. Payne, Necrocorinthia (1931) 206 κέ. καὶ De Puma, ὅ.π. 27 κέ. Γιὰ ἄλλες, μεταγενέστερες, ἐτρουσκικὲς μιμήσεις ἀττικῶν ἔργων βλ. N. Plaoutine, JHS 57, 1937, 22 κέ. καὶ B. Schefton, Wiss. Ztschr. Rostock 16, 1967, 529 κέ. Βλ. καὶ H. Metzger, REG 83, 1970, 147.

3. Γιὰ τούς «ποντιακούς» ἀμφορεῖς βλ. F. Dümmler, RM 2, 1887, 171 κέ., P. Ducati, Pontische Vasen (1932), T. Dohrn, Die schwarzfigurigen etruskischen Vasen (1937) 33 κέ. καὶ 145 κέ., τοῦ ἴδιου, Studi Etruschi 12, 1938, 283 κέ., J. Beazley, ὅ.π. 1, 12 καὶ 295, D. A. Amyx, Hommages à Albert Grenier I (1962) 121 κέ., ὅπου στὴ σημ. 2 δίνεται μιὰ πολὺ ἐκτενὴς βιβλιογραφία. Βλ. ἐπίσης R. M. Cook, Greek Painted Pottery² 155 κέ., E. Paribeni, EAA VI 375 κέ., P. Arias, Enciclopedia Classica, Sez. III, Vol. XI, 181 κέ.

4. Γιὰ τούς «τυρρηνικούς» ἀμφορεῖς βλ. σ. 48 καὶ σημ. 3 καὶ 4. Γιὰ τούς «ποντιακούς» βλ. T. Dohrn, AntK 6, 1963, 65. Ἂν καὶ οἱ περισσότεροι «ποντιακοὶ» ἀμφορεῖς, ποὺ ξέρουμε τὴν προέλευσή τους, προέρχονται ἀπὸ τὸ Vulci (βλ. καὶ P. Riis, Tyrrhenika (1941) 69 κέ.), ὁρισμένοι μελετητὲς θεωροῦν «πατρίδα» αὐτῶν τῶν ἀγγείων τὸ Caere (βλ. Å. Åkerström, Opuscula Romana I (=Skrifter utg. av Svenska Institutet i Rom 18, 1954) 231 καὶ Dohrn, ὅ.π. 65). Γενικὰ βλ. ἐπίσης L. Hannestad, The Paris Painter. An Etruscan Vase-painter (1974) 33 κέ. καὶ P. Ducati, ὅ.π. 22 κέ.

5. ABV 223 κέ., 226 κέ. Πρβ. καὶ Boardman, ὅ.π. 64.

6. Γιὰ τὴ χρονολόγηση τῶν «ποντιακῶν» ἀγγείων βλ. P. N. Ure, JHS 71, 1951, 199 κέ., ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Βλ. καὶ Hannestad, ὅ.π. 27 κέ.

7. Ὁ T. Dohrn, Die schwarzfigurigen etruskischen Vasen 51 πιστεύει ὅτι τὸ σχῆμα τοῦ «ποντιακοῦ» ἀμφορέα εἶναι ἀπευθείας ἀντιγραφὴ τοῦ ἀττικοῦ «τυρρηνικοῦ» ἀμφορέα. Πρβ. καὶ D. von Bothmer, BMMA. 14, 1955 - 56, 127 καὶ Hannestad, ὅ.π. 27 κέ. Γιὰ τὸ σχῆμα τοῦ «ποντιακοῦ» ἀμφορέα καὶ γιὰ τὴ διακόσμηση του βλ. καὶ αὐτ. 11 κέ.

8. Βλ. π.χ. Ducati, ὅ.π. πίν. 5. Βλ. ἐπίσης Thiersch, ὅ.π. 11. Τὸ σχῆμα τοῦ στομίου παρουσιάζει μεγαλύτερη ποικιλία ἀπ' ὅ,τι στούς «τυρρηνικούς» ἀμφορεῖς. Βλ. Dohrn, ὅ.π. 52.

καὶ τὸ πλαστικὸ δαχτυλίδι[1], ποὺ ἑνώνει τὸ λαιμὸ μὲ τὸ σῶμα τοῦ ἀγγείου. Ὅταν δὲν ὑπάρχη, ὑποδηλώνεται πολλὲς φορὲς μὲ γραπτὴ γραμμή[2]. Ἡ βάση τῶν «ποντιακῶν» ἀμφορέων εἶναι τὶς περισσότερες φορὲς σχεδὸν κωνική, τὴ συναντοῦμε ὅμως καὶ στὴ μορφὴ τοῦ ἀνεστραμμένου ἐχίνου[3]. Οἱ λαβὲς εἶναι τομῆς κυκλικῆς· ἀρχίζουν ἀπὸ τὸ λαιμὸ καὶ καταλήγουν στοὺς ὤμους τοῦ ἀγγείου[4]. Ἀλλὰ καὶ τὸ σύστημα τῆς διακόσμησης δὲν διαφέρει σχεδὸν καθόλου ἀπὸ τὸ σύστημα τῶν ἀττικῶν «τυρρηνικῶν» ἀμφορέων[5]. Ἡ κύρια παράσταση καταλαμβάνει τὸ χῶρο κάτω ἀπὸ τὸ λαιμό, ἀμέσως μετὰ τὸ γλωσσωτὸ κόσμημα τοῦ ὤμου, ὅταν αὐτὸ ὑπάρχη[6]. Τὸ ἀκτινωτὸ κόσμημα πάνω ἀπὸ τὴ βάση ὑπάρχει καὶ στοὺς «ποντιακοὺς» ἀμφορεῖς, ἐνῶ ἡ βάση, οἱ λαβὲς καὶ τὸ στόμιο καλύπτονται συνήθως μὲ μαῦρο χρῶμα[7]. Ἡ ὑπόλοιπη ἐπιφάνεια τοῦ ἀγγείου γεμίζει μὲ δευτερεύουσες παραστάσεις, συνήθως ζώων[8], ποὺ χωρίζονται κι ἐδῶ πότε μὲ παράλληλες γραμμὲς καὶ πότε μὲ ζῶνες ἀπὸ φυτικὰ κοσμήματα (π.χ. ἀνθέμια, ἄνθη λωτοῦ κ.ἄ.). Τέλος, ὁ λαιμὸς διακοσμεῖται, ὅπως καὶ στοὺς «τυρρηνικοὺς» ἀμφορεῖς, εἴτε μὲ πλοχμὸ ἐναλλασσόμενων ἀνθεμίων καὶ λωτῶν[9] εἴτε μὲ ἄλλα θέματα[10]. Ἀλλὰ καὶ ἡ μαύρη ταινία ποὺ καλύπτει κάθετα τὸ χῶρο πίσω ἀπὸ τὶς λαβὲς δὲν εἶναι ἄγνωστη καὶ στοὺς «τυρρηνικοὺς» ἀμφορεῖς[11]. Ἂν ἔλθουμε τώρα στὰ θέματα ποὺ συναντοῦμε ἐπάνω στοὺς «ποντιακοὺς» ἀμφορεῖς, παρατηροῦμε ὅτι πολλὰ εἶναι ἀνάλογα μὲ ἐκεῖνα τῶν «τυρρηνικῶν» ἀμφορέων. Ἔτσι, θέματα ὅπως ἆθλοι τοῦ Ἡρακλῆ, διονυσιακὲς σκηνές, παραστάσεις ποὺ σχετίζονται μὲ τὸν Ἀχιλλέα, Θησέας καὶ Μινώταυρος, Ἀπόλλων καὶ Τιτυός — θέμα σχετικὰ σπάνιο στὸν ἀττικὸ μελανόμορφο ρυθμό—, ἀναχώρηση τοῦ Ἀμφιάραου — ἐπίσης σπάνιο θέμα—, ἱππεῖς, κωμαστές, θέματα δηλαδὴ ποὺ ἀποτελοῦν ἕνα βασικὸ μέρος τοῦ «τυρρηνικοῦ» θεματολογίου[12], τὰ συναντοῦμε ὅλα καὶ στὰ «ποντιακὰ» ἀγγεῖα[13]. Σὲ μερικὲς μάλιστα περιπτώσεις θὰ λέγαμε ὅτι οἱ ζωγράφοι τῶν

1. Βλ. π.χ. DUCATI, ὅ.π. πίν. 14.
2. Βλ. π.χ. αὐτ. πίν. 5.
3. Βλ. π.χ. αὐτ. πίν. 18.
4. Βλ. π.χ. αὐτ. πίν. 14. Σὲ μερικὲς περιπτώσεις οἱ λαβὲς ἀρχίζουν ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὸ στόμιο. Βλ. π.χ. αὐτ. πίν. 5.
5. Σύγκρινε π.χ. τὸν ἀττικό «τυρρηνικὸ» ἀμφορέα στὸ Leiden ἀριθ. PC 36 (CVA Leiden 1, πίν. 2) μὲ τὸν ἐτρουσκικό «ποντιακὸ» ἀμφορέα στὸ Μουσεῖο τοῦ Λούβρου, DUCATI, ὅ.π. πίν. 18. Βλ. ἐπίσης αὐτ. 7, E. PFUHL, MuZ 248, 251 καὶ BOTHMER, ὅ.π. 127.
6. Τὸ κόσμημα αὐτὸ δὲν εἶναι συχνὸ στοὺς «ποντιακοὺς» ἀμφορεῖς. Βλ. π.χ. HANNESTAD, ὅ.π. 12 καὶ πίν. 10 καὶ 20a.
7. Σὲ μερικὲς περιπτώσεις στὸ στόμιο ὑπάρχουν διακοσμητικὰ μοτίβα, βλ. π.χ. DUCATI, ὅ.π. πίν. 13. Ἀνάλογα μοτίβα συναντοῦμε καὶ στὸ στόμιο «τυρρηνικῶν» ἀμφορέων, βλ. σ. 45 σημ. 1.
8. Σπανιότερα συναντοῦμε καὶ ἄλλες σκηνές. Βλ. π.χ. τὸν «ποντιακὸ» ἀμφορέα τῆς Κοπεγχάγης ἀριθ. 14066 (HANNESTAD, ὅ.π. πίν. 6, 7a), πού, ἂν καὶ ἡ γνησιότητά του ἔχει ἀμφισβητηθῆ (βλ. T. DOHRN, BJb 166, 1966, 140 κέ.), δὲν πρέπει νὰ εἶναι πλαστός (βλ. R. HAMPE-E. SIMON, Jahrb. RGZM. 14, 1967, 68 κέ., 73 κέ.). Μόνο μερικὰ χαράγματα εἶναι ἴσως νεώτερες ἐπεμβάσεις (βλ. P. MINGAZZINI, BJb 173, 1973, 112 κέ.).
9. Βλ. π.χ. DUCATI, ὅ.π. πίν. 18.
10. Βλ. π.χ. DUCATI, ὅ.π. πίν. 8a καὶ 11. Γιὰ τὴ διακόσμηση τοῦ λαιμοῦ στοὺς «τυρρηνικοὺς» ἀμφορεῖς βλ. σ. 45 καὶ σημ. 8, 9 καὶ 10.
11. Βλ. π.χ. CVA Louvre 1, Hd, πίν. 6, 5 καὶ 12.
12. Γιὰ τὰ θέματα τῆς κύριας ὁμάδας τῶν «τυρρηνικῶν» ἀμφορέων βλ. γενικὰ ABV 95 κέ., 683 καὶ Para. 39 κέ.
13. Γιὰ τὰ θέματα τῶν «ποντιακῶν» ἀγγείων βλ. T. DOHRN, Die schwarzfigurigen etruskischen Vasen 34 κέ. καὶ 68 κέ. Βλ. ἐπίσης HANNESTAD, ὅ.π. 15 κέ. Γενικὰ γιὰ ἑλληνικὲς μυθολογικὲς παραστάσεις στὴν ἐτρουσκικὴ τέχνη, μέρος τῆς ὁποίας ἀποτελοῦν φυσικὰ καὶ οἱ «ποντιακοὶ» ἀμφορεῖς, βλ. R. HAMPE - E. SIMON, Griechische Sagen in der frühen etruskischen Kunst (1964), G. CAMPOREALE, La Parola del Passato 19 1964, 428 κέ., τοῦ ἴδιου Studi in onore di L. Banti (1965) 111 κέ., T. DOHRN, RM 73 - 74, 1966 - 67, 15

«ποντιακῶν» ἀγγείων ἀντέγραψαν μέ «ἀκρίβεια» μοτίβα ἀπὸ τὶς συνθέσεις τῶν ἀττικῶν «τυρρηνικῶν» ἀμφορέων, ἀκόμη καὶ ὁλόκληρες συνθέσεις. Ἔτσι π.χ. οἱ ἱππεῖς τοῦ «ποντιακοῦ» ἀμφορέα στὸ Βατικανὸ ἀριθ. 231 [1] ἢ οἱ ἱππεῖς τῆς οἰνοχόης στὴ Βουλώνη (Boulogne-sur-mer) ἀριθ. 158 [2] συγκρίνονται στενὰ μὲ ἱππεῖς «τυρρηνικῶν» ἀμφορέων, ὅπως π.χ. τοῦ Μουσείου τοῦ Λούβρου ἀριθ. Ε 866, Ε 851 καὶ Ε 852 [3]. Ἐπίσης ὁ ζωγράφος τῆς κενταυρομαχίας τοῦ «ποντιακοῦ» ἀμφορέα στὸ Cambridge ἀριθ. G 43 [4] δὲν μπορεῖ νὰ μὴν εἶχε ὑπόψη του παραστάσεις ὅμοιες μὲ αὐτὴν πού συναντοῦμε στὸ κεντρικὸ τμῆμα τῆς κενταυρομαχίας τοῦ «τυρρηνικοῦ» ἀμφορέα στὸ Μόναχο ἀριθ. 1433 [5]. Ἀλλὰ καὶ τὸ ὁρμητικὸ τρέξιμο τοῦ κενταύρου στόν «ποντιακὸ» ἀμφορέα τοῦ Λούβρου [6], δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ μὴν ἔχῃ ὑπόψη του κενταύρους σὰν ἐκείνους τοῦ ἀμφορέα τοῦ Βατικανοῦ ἀριθ. 308 [7]. Τὸ κοπάδι τῶν βοδιῶν στὸν ἀμφορέα τῆς Κοπεγχάγης ἀριθ. 14066 [8] πρέπει νὰ ἔχῃ ἐπηρεαστῆ ἀπὸ παραστάσεις ὅπως αὐτὴ πού κοσμεῖ τὴ μεσαία ἀπὸ τὶς δευτερεύουσες ζῶνες τοῦ «τυρρηνικοῦ» ἀμφορέα στὴ Γενεύη ἀριθ. MF 156 [9]. Ἀκόμη τὰ ζῶα ἢ τὶς δαιμονικὲς μορφὲς πού συναντοῦμε στὶς δευτερεύουσες ζῶνες τῶν «τυρρηνικῶν» ἀμφορέων, π.χ. λιοντάρια, πάνθηρες, ἀγριόχοιρους, νεροπούλια, ταύρους, αἰγάγρους, ἐλάφια, σφίγγες, σειρῆνες, πετεινοὺς κ.ἄ. — μερικὲς φορὲς μάλιστα νὰ περιβάλλουν ἕναν «ἀνθεμωτὸ σταυρό» — τὰ ξαναβρίσκουμε ὅμοια καὶ στὶς ἀντίστοιχες ζῶνες τῶν «ποντιακῶν» ἀμφορέων [10].

Ἔχοντας ὑπόψη μας τὶς τόσες ὁμοιότητες ἀνάμεσα στούς «τυρρηνικοὺς» καὶ στούς «ποντιακοὺς» ἀμφορεῖς, μποροῦμε νὰ βασιστοῦμε στὴν παράσταση ἑνός «τυρρηνικοῦ» ἀμφορέα γιὰ νὰ ἑρμηνεύσουμε τὴν παράσταση τοῦ γνωστοῦ «ποντιακοῦ» ἀμφορέα τῆς Χαϊδελβέργης ἀριθ. 59/5 (πίν. 21α), πού ἔχει ἑρμηνευθῆ ὡς μονομαχία τοῦ Ἡρακλῆ μὲ τὸν Κύκνο [11]. Στόν «τυρρηνικὸ» ἀμφορέα τοῦ Μουσείου τοῦ Μονάχου ἀριθ. 1426 (J 124) (πίν. 21β) ἔχουμε μιὰ παράσταση σχετικὴ μὲ τὸ φόνο τοῦ Τρωίλου. Πάνω ἀπὸ

κέ., K. Schauenburg, JdI 85, 1970, 28 κέ., I. Krauskopf, Der thebanische Sagenkreis und andere griech. Sagen in der etruskischen Kunst (1974) καὶ J. P. Oleson, AJA 79, 1975, 189 κέ., ὅπου στὴ σ. 190 σημ. 4 δίνεται καὶ βιβλιογραφία.

1. Βλ. Ducati, ὅ.π. πίν. 8a.

2. Βλ. Hannestad, ὅ.π. πίν. 27 - 28.

3. Βλ. CVA Louvre 2, Hd, πίν. 10, 3 καὶ 11, 4 καὶ CVA Louvre 1, Hd, πίν. 5, 13 καὶ 5, 6 καὶ 14. Ὁ Beazley, ὅ.π. 1 ἔχει συγκρίνει τοὺς ἱππεῖς τοῦ «ποντιακοῦ» ἀμφορέα τοῦ Βατικανοῦ ἀριθ. 231 μὲ τοὺς ἱππεῖς τοῦ γνωστοῦ λέβητα ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη ἀριθ. 606 τοῦ ζ. τῆς Ἀκρόπολης 606.

4. Βλ. Ducati, ὅ.π. πίν. 11a.

5. Βλ. P. Baur, Centaurs in Ancient Art (1912) πίν. 1, 36.

6. Βλ. Ducati, ὅ.π. πίν. 23.

7. Βλ. C. Albizzati, Vasi antichi dipinti del Vaticano πίν. 30.

8. Γιὰ τὸν ἀμφορέα αὐτὸν βλ. σ. 53 σημ. 8.

9. Βλ. Ν. Γιαλουρη, ΑΕ 1953 - 54, Β', 162 κέ., πίν. I καὶ II.

10. Γιὰ μιὰ λεπτομερὴ ἔρευνα τῶν ἀττικῶν στοιχείων πάνω στὰ «ποντιακὰ» ἀγγεῖα βλ. T. Dohrn, Die schwarzfigurigen etruskischen Vasen 71 κέ. Βλ. ἐπίσης Hannestad, ὅ.π. 28 κέ. Γιὰ συγκρίσεις «ποντιακῶν» καὶ ἀττικῶν παραστάσεων βλ. καὶ R. Hampe - E. Simon, Jahrb. RGZM. 14, 1967, 72 κέ.

11. Βλ. R. Hampe - E. Simon, Griechische Sagen in der frühen etruskischen Kunst 1 κέ. Βλ. ἐπίσης M. Schmidt, CVA Heidelberg 2, 18 κέ., πίν. 55 καὶ 56, 1, 2, 3 καὶ R. Hampe, Neuerwerbungen 1957 - 1970 (1971) 42 κέ. ἀριθ. 70, πίν. 46 - 47. Γιὰ τὴν ἑρμηνεία αὐτὴ διατυπώθηκαν ἐπιφυλάξεις. Βλ. π.χ. G. Camporeale, La Parola del Passato 19, 1964, 431 κέ. Καὶ γιὰ τὴ γνησιότητα αὐτοῦ τοῦ ἀγγείου ὑπῆρξαν ἀμφιβολίες (βλ. T. Dohrn, BJb 166, 1966, 125 κέ.), χωρὶς ὅμως νὰ ἀποδειχτοῦν βάσιμες (βλ. R. Hampe - E. Simon, Jahrb. RGZM. 14, 1967, 72 κέ., 89 κέ. Ὁ P. Mingazzini, BJb 173, 1973, 112 κέ. θεωρεῖ νεώτερες ἐπεμβάσεις μόνο τὰ χαράγματα — ὅλα;).

τὸ νεκρὸ σῶμα τοῦ Τρωίλου, ποὺ κείτεται πίσω ἀπὸ ἕνα βωμό, μονομαχοῦν ὁ Ἀχιλλέας καὶ ὁ Ἕκτορας. Ἀνάμεσά τους καὶ πάνω ἀπὸ τὸ βωμὸ εἰκονίζεται «μετέωρο» τὸ κεφάλι τοῦ Τρωίλου. Στὸν ἀμφορέα αὐτὸν ὅλα τὰ πρόσωπα ποὺ εἰκονίζονται, ἀκόμη καὶ ὁ βωμός, ταυτίζονται ἀπὸ ἐπιγραφές. Ἀπὸ μιὰ τέτοια παράσταση θεωροῦμε πολὺ πιθανὸ ὅτι ἔχει ἐμπνευστῆ ὁ ἀγγειογράφος τοῦ «ποντιακοῦ» ἀμφορέα τῆς Χαϊδελβέργης, ποὺ ἀπεικόνισε δυὸ πολεμιστὲς σὲ μονομαχία καὶ ἀνάμεσά τους μιὰ φτερωτὴ κεφαλὴ ποὺ αἰωρεῖται. Φαίνεται ὅτι, ὅπως καὶ στόν «τυρρηνικὸ» ἀμφορέα τοῦ Μονάχου, πρόκειται γιὰ παράσταση μονομαχίας τοῦ Ἀχιλλέα καὶ τοῦ Ἕκτορα. Ὁ τελευταῖος θὰ πρέπει νὰ ταυτιστῆ ἐδῶ μὲ τὸν πολεμιστὴ ποὺ ὑποχωρεῖ πρὸς τὰ ἀριστερά, ἐνῶ ἡ μορφὴ ποὺ εἰκονίζεται στὴν ἀριστερὴ ἄκρη τῆς παράστασης εἶναι πιθανῶς ὁ Αἰνείας. Τὸ κεφάλι ποὺ περιβάλλεται ἀπὸ τρία φτερὰ φαίνεται πολὺ πιθανὸ ὅτι ἔχει ἀντικαταστήσει τὸ κεφάλι τοῦ Τρωίλου[1] τοῦ «τυρρηνικοῦ» ἀμφορέα. Ὁρισμένες διαφορὲς ποὺ ὑπάρχουν ἀνάμεσα στὶς δυὸ παραστάσεις πιστεύουμε ὅτι δὲν εἶναι σημαντικές. Ἡ «ἀντικατάσταση» π.χ. τοῦ βωμοῦ μὲ ἕνα παπυροειδὲς φυτὸ στόν «ποντιακὸ» ἀμφορέα τῆς Χαϊδελβέργης[2], ἡ παράλειψη τοῦ σώματος τοῦ Τρωίλου ἢ ἡ παρουσία τριῶν μικρῶν φτερῶν στὸ κεφάλι ποὺ αἰωρεῖται[3], μαζὶ μὲ τὶς ἄλλες διαφορές, θὰ μποροῦσαν νὰ δικαιολογηθοῦν ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ ἀγγειογράφοι τῶν «ποντιακῶν» ἀγγείων τὶς περισσότερες φορὲς ἐνδιαφέρονταν πολὺ λίγο νὰ μεταφέρουν ὅλα τὰ στοιχεῖα τῶν ἑλληνικῶν παραστάσεων ποὺ ἀντιγράφουν· ἀπεναντίας μάλιστα πολλὲς φορὲς ἐμπλουτίζουν τὶς παραστάσεις τους αὐτὲς καὶ μὲ ἄλλα στοιχεῖα. Ἄλλωστε, ὅταν ἀγγειογράφοι «ποντιακῶν» ἀγγείων ἀντιγράφουν σκηνὲς ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ μυθολογία, εἶναι ἀμφίβολο ἂν οἱ ἴδιοι τὶς κατανοοῦν σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις[4]. Πρόκειται γιὰ μιὰ διαπίστωση πού, μαζὶ μὲ τὸ στύλ τῆς ζωγραφικῆς τῶν ἀγγείων αὐτῶν, ἐνισχύει τὴ σκέψη ὅτι μερικοὶ ἀπὸ τοὺς τεχνίτες τῶν «ποντιακῶν» ἀγγείων δὲν ἦταν Ἕλληνες[5].

1. Τὸ κεφάλι αὐτὸ σὲ ἄλλες παραστάσεις τῆς ἀττικῆς ἀγγειογραφίας τὸ κρατᾶ στὸ χέρι του ὁ Ἀχιλλέας ἕτοιμος νὰ τὸ ἐκσφενδονίση. Βλ. M. Heidenreich, MdI 4, 1951, πίν. 24, 1 καὶ K. Schauenburg, JdI 85, 1970, 77, εἰκ. 44. Πρέπει νὰ ἀναφερθῆ ὅτι στὴν ἐτρουσκικὴ τέχνη (καὶ στούς «ποντιακούς» ἀμφορεῖς), εἶναι συχνὲς παραστάσεις μὲ διάφορα ἐπεισόδια ἀπὸ τὸ μύθο τοῦ Τρωίλου. Βλ. Schauenburg, ὅ.π. 46 κἑ. καὶ Oleson, ὅ.π. 191 κἑ.

2. Τὸ κόσμημα αὐτὸ ὁ Dohrn, ὅ.π. 117, 132 τὸ θεωρεῖ σύγχρονο. Ἀντίθετα ὁ Hampe (R. Hampe - E. Simon, Griechische Sagen in der frühen etruskischen Kunst 24 σημ. 33) τὸ συγκρίνει μὲ ἄλλα ἀνάλογα ἀπὸ τὴν ἐτρουσκικὴ τέχνη.

3. Τὸ μοτίβο αὐτὸ ὑπάρχει τόσο στὴν ἑλληνικὴ τέχνη (βλ. Bericht über die Ausgrabungen in Olympia 1936-37, πίν. 13 καὶ J. Dörig, Art antique. Collections privées de Suisse romande (1975) ἀριθ. 149 (J.-L. Zimmermann)) ὅσο καὶ στὴν ἐτρουσκική (R. Hampe, Neuerwerbungen 1957 - 1970, 41 κἑ. ἀριθ. 69, πίν. 45).

4. Γιὰ τὸ πρόβλημα ἂν οἱ Ἐτροῦσκοι κατανοοῦσαν στὸν 6ο αἰ. τοὺς ἑλληνικοὺς μύθους ἔχουν γραφτῆ πολλὰ τελευταῖα. Βλ. Oleson, ὅ.π. 189 κἑ., ὅπου καὶ οἱ γνῶμες τῶν ἄλλων μελετητῶν. Βλ. ἐπίσης Schauenburg, ὅ.π. 28 κἑ.

5. Ὅπως π.χ. ὁ ἀγγειογράφος ποὺ διακόσμησε τόν «ποντιακὸ» ἀμφορέα τοῦ Μονάχου ἀριθ. 836 (βλ. Ducati, ὅ.π. 20, πίν. 24b), ὅπου ὁ Ἡρακλῆς ἀντιμετωπίζει τὴ Λερναία Ὕδρα κρατώντας στὰ χέρια του δυὸ ἀγρίμια (σκυλιά;) ἀντὶ γιὰ δάδες προφανῶς. Ὁ Beazley, ὅ.π. 1 ἐξαιτίας τῆς ἔντονης παρουσίας ἑλληνικῶν στοιχείων στά «ποντιακὰ» ἀγγεῖα ἀποδίδει τὴν ἵδρυση τοῦ ἐτρουσκικοῦ αὐτοῦ ἐργαστηρίου σὲ κάποιον Ἕλληνα μετανάστη. Ὁ Pfuhl, ὅ.π. 183 πιστεύει ὅτι τὰ καλύτερα ἀπὸ τά «ποντιακὰ» ἀγγεῖα πρέπει νὰ ἔχουν κατασκευαστῆ ἀπὸ Ἴωνες. Βλ. καὶ J. Boardman, JHS 85, 1965, 241. Ἴσως ἡ διατύπωση τοῦ R. M. Cook, Greek Painted Pottery² 156 «Whether by origin the painters were Greek or Etruscan is unimportant, as painters they were Etruscan» νὰ δίνη τὴν πιὸ εὔστοχη ἀπάντηση πάνω σὲ αὐτὸ τὸ θέμα.

Οἱ σχέσεις λοιπὸν μεταξύ «ποντιακῶν»-ἐτρουσκικῶν ἀμφορέων καί «τυρρηνικῶν» - ἀττικῶν εἶναι πολλὲς καὶ στενές. Δὲν πρόκειται ἁπλῶς γιὰ ἐπιδράσεις, ὅπως τονίστηκε πολλὲς φορὲς ὡς τώρα. Ὁ T. Dohrn[1] παρατηρεῖ ὅτι οἱ «ποντιακοὶ» ἀμφορεῖς ἔχουν ἐπιδράσεις ἀπὸ τὴν Ἀττική, τὴ Λακωνία, τὴν Κόρινθο καὶ τὴν Ἰωνία. Δὲν πρέπει ὅμως νὰ ξεχνοῦμε ὅτι καὶ οἱ ἴδιοι οἱ «τυρρηνικοί» - ἀττικοὶ ἀμφορεῖς ἔχουν ἐπιδράσεις ἀπὸ τὴν Κόρινθο ἢ ἀπὸ τὴν Ἰωνία, ὅπως ὅλη γενικὰ ἡ πρώιμη μελανόμορφη ἀττικὴ κεραμεικὴ[2]. Ἔτσι, πολλὲς ἀπὸ τὶς ἰωνικὲς καὶ κυρίως ἀπὸ τὶς κορινθιακὲς ἐπιδράσεις ποὺ βρίσκουμε στὰ ἐτρουσκικά - «ποντιακὰ» ἀγγεῖα μποροῦν νὰ δικαιολογηθοῦν ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ ἴδιες ἐπιδράσεις ὑπάρχουν καὶ στὰ ἀττικά - «τυρρηνικὰ» ἀγγεῖα, ποὺ στάθηκαν ὡς πρότυπα στοὺς Ἐτρούσκους ζωγράφους[3]. Τὸ γεγονὸς ὅτι στά «ποντιακὰ» ἀγγεῖα οἱ ἰωνικὲς ἢ ἀκόμη καὶ οἱ λακωνικὲς ἐπιδράσεις παρουσιάζονται πιὸ ἔντονες ἀπὸ ὅ,τι στά «τυρρηνικά», δίνοντας ἔτσι σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ στὺλ τῆς ζωγραφικῆς τους μιὰ γενικὴ εἰκόνα διαφορετικὴ ἀπὸ ἐκείνη τῶν «τυρρηνικῶν» ἀμφορέων, εἶναι κάτι ποὺ βρίσκει εὔλογη ἐξήγηση. Οἱ Ἐτροῦσκοι πρὶν γνωρίσουν τὴν ἀττικὴ κεραμεικὴ εἶχαν γνωρίσει τὴν ἰωνική, τὴ λακωνικὴ καὶ τὴν κορινθιακὴ κεραμεική, τὴν ὁποία μάλιστα πολλὲς φορὲς εἶχαν προσπαθήσει νὰ μιμηθοῦν[4]. Εἶναι ἐπίσης πολὺ πιθανὸ ὅτι Ἴωνες τεχνίτες ἦλθαν καὶ δούλεψαν στὴν Ἐτρουρία[5]. Ἔτσι, στὴν προσπάθειά τους νὰ μιμηθοῦν τούς «τυρρηνικούς» ἀμφορεῖς «ἀσυναίσθητα» προδίδουν στά «ποντιακὰ» ἀγγεῖα τὶς παλιότερες γνώσεις καὶ ἐπιδράσεις τους. Πάνω σ' αὐτὸ ὁ T. Dohrn λέει ὅτι ἡ μελέτη τῶν «ποντιακῶν» ἀγγείων δείχνει ὅτι οἱ κατασκευαστές τους ἔχουν δανειστῆ στοιχεῖα ἀπὸ πολλές «κατευθύνσεις»[6]. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι οἱ ἴδιοι αὐτοὶ τεχνίτες προσπάθησαν νὰ μιμηθοῦν ἐκτὸς ἀπὸ «τυρρηνικούς» ἀμφορεῖς καὶ νικοσθε-

1. T. Dohrn, Die schwarzfigurigen etruskischen Vasen 71 κέ., 78, ὅπου παρατηρεῖ ὅτι ἡ «ὁμάδα τῶν «ποντιακῶν» ἀγγείων περιέχει ἀττικὰ στοιχεῖα, δὲν ἔχει ὅμως τὴν ὄψη ἀττικῶν ἀγγείων». Πρβ. καὶ Cook, ὅ.π. 155 κέ. καὶ Hannestad, ὅ.π. 28 κέ.

2. Γιὰ μιμήσεις ἢ ἐπιδράσεις κορινθιακῶν ἔργων στὴν ἀττικὴ ἀγγειογραφία βλ. H. Payne, NC 190 κέ. καὶ T. J. Dunbabin, BSA 45, 1950, 194 κέ. Γιὰ σχέσεις ἀνάμεσα στὰ ἀττικὰ καὶ κορινθιακὰ ἀγγεῖα τοῦ 6ου αἰ. βλ. καὶ J. Benson, Die Geschichte der korinthischen Vasen (1953) 82 κέ., W. E. Kleinbauer, AJA 68, 1964, 355 κέ. καὶ A. Johnston, BSA 68, 1973, 182 κέ. Γιὰ ἐπιδράσεις ἰωνικὲς βλ. E. Kunze, AM 59, 1934, 81 κέ., Pfuhl, ὅ.π. 250, Σ. Καρούζου, The Amasis Painter (1956) 27, G. Karo, JHS 19, 1899, 136 κέ., κυρίως 143 κέ., M. Robertson, AE 1953 - 54, B', 145 κέ., κυρίως 148 καὶ D. A. Jackson, East Greek Influence on Attic Vases.

3. Πρβ. Dohrn, ὅ.π. 77, ὅπου ὑποθέτει ὅτι τὰ ἰωνικὰ στοιχεῖα στὰ ζῶα τῶν «ποντιακῶν» ἀγγείων ἔφτασαν στὴν Ἐτρουρία διαμέσου τοῦ ἀθηναϊκοῦ Κεραμεικοῦ. Καὶ ὁ P. Mingazzini, Vasi della Collezione Castellani (1930) 171 δὲν δέχεται ἰωνικὲς ἐπιδράσεις στὰ ἀγγεῖα αὐτά, ἀλλὰ πιστεύει ὅτι τὰ ἰωνικὰ στοιχεῖα εἶναι ἁπλῶς ἀττικά, ποὺ προέρχονται γιὰ τὴν ἀκρίβεια ἀπὸ τὸ μανιεριστικὸ στύλ. Πρβ. J. Beazley, JHS 51, 1931, 299, Amyx, ὅ.π. 131 καὶ σημ. 2 καὶ Hannestad, ὅ.π. 30. Γιὰ ἰωνικὲς ἐπιδράσεις στὰ «ποντιακὰ» ἀγγεῖα μίλησε ὁ Ducati, ὅ.π. 8. Ὁ A. Furtwängler, Die antiken Gemmen III (1900) 88 κέ., ἐπειδὴ διακρίνει ἔντονα ἰωνικὰ στοιχεῖα στά «ποντιακὰ» ἀγγεῖα, πιστεύει ὅτι Ἴωνες τεχνίτες πρέπει νὰ ἦλθαν καὶ νὰ ἵδρυσαν κεραμεικὰ ἐργαστήρια στὴν Ἐτρουρία. Πρβ. A. Furtwängler-K. Reichhold, Griechische Vasenmalerei I (1904) 93.

4. Γιὰ ἐτρουσκικὲς μιμήσεις κορινθιακῶν ἔργων βλ. Payne, ὅ.π. 206 κέ., J. Beazley, Etruscan Vase-painting (1947) 11 καὶ Hannestad, ὅ.π. 11, 29. Βλ. ἐπίσης σ. 52 σημ. 2.

5. Βλ. σημ. 3. Βλ. καὶ Ηροδ. I 163 κέ.

6. T. Dohrn, ὅ.π. 77, ὅπου αὐτὸ τὸ ἀποδίδει στὸν μεγάλο ἀριθμὸ κορινθιακῶν, «χαλκιδικῶν», ἀττικῶν καὶ ἀνατολικῶν ἀγγείων ποὺ εἰσάγονταν στὴν Ἐτρουρία. Γιὰ ἀττικές, κορινθιακές, ἰωνικὲς καί «χαλκιδικὲς» ἐπιδράσεις στά «ποντιακὰ» ἀγγεῖα βλ. καὶ Hannestad, ὅ.π. 28 κέ. Γενικὰ γιὰ ἐπιδράσεις τῶν Ἐτρούσκων ἀπὸ τὴν Ἀττική, Κόρινθο καὶ Ἰωνία βλ. P. Riis, Tyrrhenika 187 κέ., 199 κέ.

νικούς, ὄχι μόνο ὡς πρὸς τὸ σχῆμα, ποὺ ἦταν ἄλλωστε ἐτρουσκικὸ δημιούργημα, ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὴ διακόσμηση[1].

Ἔχοντας ἔτσι ὑπόψη 1) τὶς ἐμφανεῖς ὁμοιότητες ἀνάμεσα στοὺς ἀττικούς - «τυρρηνικούς» ἀμφορεῖς καὶ στοὺς ἐτρουσκικούς - «ποντιακούς» ὡς πρὸς τὸ σχῆμα, τὸ σύστημα τῆς διακόσμησης, ὡς πρὸς τὰ θέματα καὶ τὴν ἔντονη διάθεση γιὰ διηγηματικότητα καὶ διακοσμητικότητα, 2) τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ «τυρρηνικοὶ» ἀμφορεῖς βρέθηκαν στὴ μεγαλύτερή τους πλειονότητα στὴν Ἐτρουρία καὶ κυρίως στὸ Vulci, ὅπου ἔχουν βρεθῆ καὶ οἱ περισσότεροι «ποντιακοὶ» καὶ 3) τὴ διαπίστωση ὅτι οἱ «ποντιακοὶ» ἀμφορεῖς ἀκολουθοῦν χρονικὰ τοὺς «τυρρηνικούς», πιστεύουμε ὅτι οἱ πρῶτοι εἶναι πιθανότατα ἄμεσα ὑποκατάστατα τῶν «τυρρηνικῶν» ἀμφορέων. Ἡ αἰτία ποὺ σταμάτησε ὁ ἀττικὸς Κεραμεικὸς νὰ παράγῃ «τυρρηνικὰ» ἀγγεῖα, δίνοντας ἔτσι τὴν εὐκαιρία στὸν ἐτρουσκικὸ Κεραμεικὸ νὰ δημιουργήσῃ τοὺς δικούς του «τυρρηνικοὺς» ἀμφορεῖς, δηλαδὴ τοὺς «ποντιακούς», σχετίζεται ἴσως μὲ τὸν Νικοσθένη, γιὰ τὸν ὁποῖο ὑπάρχουν ἐνδείξεις ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὸ «τυρρηνικὸ» ἐργαστήρι[2]. Ἂν εἶναι ἔτσι, τότε ἡ διαπίστωση ὅτι στὸν ἀττικὸ Κεραμεικὸ καὶ στὶς ἀγορὲς τῆς Ἐτρουρίας τὴ θέση τοῦ «τυρρηνικοῦ» ἀμφορέα τὴν κατέλαβε ὁ ἀμφορέας τοῦ Νικοσθένη (δηλαδὴ ὁ νικοσθενικὸς) ἐνισχύεται περισσότερο καὶ ἐπιπλέον βρίσκει μιὰ ἐξήγηση.

Μ. Α. ΤΙΒΕΡΙΟΣ

1. Hannestad, ὅ.π. 22, πίν. 19. Πρβ. καὶ Verzár, ὅ.π. 52.

2. Πρέπει νὰ ἀναφερθῆ ὅτι καὶ μετὰ τὸν Νικοσθένη τὸ ἴδιο αὐτὸ ἐργαστήρι συνέχισε τὴ δραστηριότητά του μὲ τὸν κεραμέα (καὶ ἰδιοκτήτη;) Παμφαῖο, ποὺ κατασκεύασε ὄχι μόνο νικοσθενικοὺς ἀμφορεῖς (βλ. π.χ. J. Boardman, Athenian Black Figure Vases 64, 111) ἀλλὰ καὶ νικοσθενικὲς καὶ «ἰωνικὲς» κύλικες (βλ. π.χ. H. Bloesch, Formen attischer Schalen 63. Γιὰ τὸν Νικοσθένη καὶ κυρίως γιὰ τὰ ἰωνικὰ στοιχεῖα τοῦ ἔργου του βλ. Jackson, ὅ.π. 38 κέ., 57 κέ. καὶ 83 κέ.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ

Πίν. 17α: Maplewood, Συλλογὴ J. V. Noble, τοῦ ζωγράφου τοῦ Goltyr. J. Noble, The Techniques of Painted Attic Pottery (1966) εἰκ. 228.

» 17β: Würzburg (Πανεπιστήμιο), Martin von Wagner Museum ἀριθ. L 778, τοῦ ζωγράφου τοῦ Πάρη. Φωτ. τοῦ Μουσείου.

» 18α: Βοστώνη, Museum of Fine Arts ἀριθ. 98916, τοῦ ζωγράφου τοῦ Τιμιάδη. Φωτ. τοῦ Μουσείου, H. L. Pierce Fund 98916. Courtesy, Mus. of Fine Arts, Boston.

πίν. 18β: Παρίσι, Μουσεῖο Λούβρου ἀριθ. E 855. Φωτ. τοῦ Μουσείου, M. Chuzeville.

» 19α: Leiden, Pijksmuseum van Oudheden ἀριθ. PC 53, τῆς ὁμάδας «Pointed - nose». Φωτ. τοῦ Μουσείου.

» 19β: Παρίσι, Συλλογὴ Jameson, τῆς ὁμάδας τῆς Torlonia, τοῦ ζωγράφου N. J. Hoppin, Hd. Bf. σ. 225.

» 20α: Bellinzona, Ἰδιωτικὴ Συλλογή, τῆς ὁμάδας τοῦ θιάσου, τοῦ ζωγράφου N. P. Arias - M. Hirmer - B. Shefton, A History of Greek Vase Painting (1962) πίν. XIII.

» 20β: Ρώμη, Villa Giulia ἀριθ. 42138. CVA II, Bl. πίν. 5, 1.

» 20γ: Παρίσι, Μουσεῖο Λούβρου ἀριθ. F 114. Φωτ. τοῦ Μουσείου, M. Chuzeville.

» 21α: Χαϊδελβέργη, Πανεπιστήμιο, ἀριθ. 59/5, τοῦ ζωγράφου τοῦ Πάρη. R. Hampe, Neuerwerbungen 1957 - 1970 (1971) πίν. 46.

» 21β: Μόναχο, Museum antiker Kleinkunst ἀριθ. 1426 (J. 124), τοῦ ζωγράφου τοῦ Τιμιάδη. K. Schefold, Frühgriechische Sagenbilder (1964) εἰκ. 73a.

ΧΑΛΚΙΝΑ ΜΙΝΩΙΚΑ ΑΓΓΕΙΑ ΚΑΙ ΣΚΕΥΗ ΤΩΝ ΜΟΥΣΕΙΩΝ ΡΕΘΥΜΝΗΣ ΚΑΙ ΧΑΝΙΩΝ

Ὀλίγοι πολιτισμοὶ τῆς 2ας χιλ. π.Χ. εἶχον ἀναπτύξει τὴν μεταλλοτεχνίαν ὅσον ὁ Κρητομυκηναϊκός, τόσον διὰ τὴν κατασκευὴν ἐργαλείων τῆς καθημερινῆς ζωῆς, ὅπλων καὶ πολεμικῶν ἐξαρτημάτων, ὅσον διὰ τὴν κατασκευὴν ἀγγείων ἐκ πολυτίμων μετάλλων ἢ ἐκ χαλκοῦ[1]. Φυσικὰ τὸ μεγαλύτερον μέρος τῶν ἀγγείων τούτων, κυρίως εἰς Κρήτην, δὲν διεσώθησαν μέχρι τῶν ἡμερῶν μας, διότι ἐκλάπησαν, κατεστράφησαν (κυρίως τὰ ἐξ ἀργύρου καὶ χαλκοῦ) ἢ ἐχρησιμοποιήθησαν διὰ ἐπανάχυσιν καὶ κατασκευὴν και-

Θερμαὶ εὐχαριστίαι ὀφείλονται εἰς τὸν καθηγητὴν κ. Ν. Πλάτωνα διὰ τὴν συζήτησιν τοῦ ὅλου θέματος, εἰς τὴν δρα Μ. Παντελίδου διὰ τὴν συζήτησιν προβλημάτων τινῶν ἀφορώντων εἰς τὰ ἐπικασσιτερωμένα ἀγγεῖα, τέλος, εἰς τὴν δρα Ἀ. Λεμπέση καὶ εἰς τὴν κ. Ἀ. Ἰωαννίδου - Καρέτσου, διὰ τὴν παροχὴν πάσης δυνατῆς διευκολύνσεως εἰς τὸ Μουσεῖον Ἡρακλείου.

Ἐκτὸς τῶν συνήθων βραχυγραφιῶν χρησιμοποιοῦνται ἐνταῦθα καὶ αἱ κάτωθι συντομογραφίαι:

Evans, PM	= A. Evans, The Palace of Minos I - IV, Index (1921 - 1936).
Evans, PTK	= A. Evans, The Prehistoric Tombs at Knossos, Archaeologia 59, 1906.
Furumark, MP	= A. Furumark, The Mycenaean Pottery, Analysis and Classification (1941).
Karo, Schachtgräber	= G. Karo, Die Schachtgräber von Mykenai (1930).
Montelius, GP	= O. Montelius, La Grèce préclassique (1924).
Mosso, Escursioni	= A. Mosso, Escursioni nel Mediterraneo e gli Scavi di Creta (1907).
Persson, NTD	= A. W. Persson, New Tombs at Dendra near Midea (1943).
Persson, RTD	= A. W. Persson, The Royal Tombs at Dendra near Midea (1931).
Sellopoulo	= M. R. Popham, E.A. and H. W. Catling, Sellopoulo Tombs 3 and 4, two Late Minoan Graves near Knossos, BSA 69, 1974, 195 κέ.

1. Εἰς οὐδὲν ἐκ τῶν ἐνταῦθα δημοσιευομένων εὑρημάτων ἐγένετο οἱασδήποτε φύσεως μεταλλογραφικὴ ἔρευνα ἢ χημικὴ ἀνάλυσις, ὅθεν οἱ χρησιμοποιούμενοι ὅροι χαλκὸς καὶ *χάλκινος* εἶναι συμβατικοί. Τοῦτο δὲ διότι: 1) Ἐξ ἀναλύσεων ἐπὶ ὑστερομινωικοῦ καὶ ἑτέρου μυκηναϊκοῦ ἀγγείου προέκυψεν ὅτι ταῦτα εἶχον κατασκευασθῆ ἐκ σχεδὸν καθαροῦ χαλκοῦ, ἤτοι αἱ οὐσίαι αἱ ὁποῖαι εὑρέθησαν εἰς μικρὰς ποσότητας ἀναμεμιγμέναι μετὰ τοῦ χαλκοῦ ἦσαν ἀκαθαρσίαι τοῦ μετάλλου καὶ ὄχι προσθῆκαι. Τὰ ἀγγεῖα ταῦτα εἶναι: α) ΥΜ τριποδικὸς λέβης ἐκ Φαιστοῦ, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖται ἐξ 98.212 % χαλκοῦ μετὰ ἰχνῶν σιδήρου, μολύβδου καὶ θείου (Mosso, Escursioni 242 καὶ σημ. 1). β) Τεμάχιον ἀγγείου ἐκ τοῦ τάφου IV τοῦ ταφικοῦ περιβόλου Α τῶν Μυκηνῶν, ἀποτελούμενον ἐξ 98.47 % χαλκοῦ, 0.09 % κασσιτέρου καὶ ἑτέρων οὐσιῶν (H. Schliemann, Mycenae, 1880, 396). 2) Ἀντιθέτως ἀναλύσεις ἐπὶ ἑτέρων ἀγγείων ἀπέδειξαν ὅτι ταῦτα εἶχον κατασκευασθῆ ἐκ βρούνζου, ἤτοι ἐκ κράματος χαλκοῦ καὶ κασσιτέρου. Ταῦτα εἶναι τὰ κάτωθι: α) Λαβὴ ἐκ τοῦ ταφικοῦ περιβόλου Α τῶν Μυκηνῶν, ἀποτελουμένη ἐξ 89.69% χαλκοῦ καὶ 10.08% κασσιτέρου (H. Schliemann αὐτόθι 395). β) Τὰ αὐτὰ περίπου ἀποτελέσματα προέκυψαν ἐξ ἀναλύσεως ἐπὶ ΥΜ ἢ ΥΕ ὑδρίας τοῦ Βρεταννικοῦ Μουσείου (R. A. Higgins, The British Museum Quarterly 28, 1964, 18), ἀλλὰ ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει πρόκειται περὶ «bronze» καὶ ὄχι, ὡς ἀναφέρεται περὶ «copper pitcher». γ) Λαβὴ λέβητος ἐκ τοῦ τάφου Ε τοῦ ταφικοῦ περιβόλου Β τῶν Μυκηνῶν, ἀποτελεῖται ἐξ 90.54 % χαλκοῦ καὶ ἐξ 8.63 % κασσιτέρου (Γ. Ι. Βαρουφακης, Μεταλλουργικὴ ἔρευνα ἀντικειμένων ἐκ χαλκοῦ ἐκ τοῦ ταφικοῦ περιβόλου Β τῶν Μυκηνῶν, ἐν Γ. Μυλωνα, Ὁ Ταφικὸς Κύκλος Β τῶν Μυκηνῶν, Α΄ (1973), 363, 371). δ) Τέλος, λεκάνη ἐκ τοῦ τάφου 1 τῆς Περατῆς (βλ. Σπ. Ιακωβιδου, Περατὴ Α΄ (1969) 166 Μ6· Γ΄ (1969) πίν. 50β), ἀποτελεῖται ἐξ 88.22 % χαλκοῦ καὶ

νουργῶν (τὰ ἐκ χαλκοῦ), ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα[1]. Παρὰ ταῦτα τὰ διασωθέντα πολυπληθῆ ἀγγεῖα, κυρίως εἰς τὴν ἠπειρωτικὴν Ἑλλάδα, μαρτυροῦν τὸ ὑψηλὸν ἐπίπεδον τῶν μεταλλουργῶν τῆς ἐποχῆς, ὡρισμένα δέ, ἐκ πολυτίμων κυρίως μετάλλων, ἀποτελοῦν ἀνεπανάληπτα ἔργα τέχνης. Ἡ σπουδαιότης, τὴν ὁποίαν οἱ Κρητομυκηναῖοι ἀπέδιδον εἰς τὰ μεταλλικὰ ἀγγεῖα (τὰ ὁποῖα, ὡς εἶναι προφανές, ἀπετέλουν πολύτιμον ἰδιοκτησίαν μὴ προσιτὴν εἰς πάντας) φαίνεται, ὡς θὰ ἴδωμεν ἀμέσως κατωτέρω, καὶ ἐκ τῆς διττῆς ἐπιδράσεως τῶν ἀγγείων τούτων ἐπὶ τῆς κεραμεικῆς, χαρακτηριστικὸς δὲ ἀποβαίνει ἐνίοτε καὶ ὁ τρόπος, κατὰ τὸν ὁποῖον τὰ μεταλλικὰ ἀγγεῖα ἀπεκρύπτοντο ὑπὸ τῶν κατόχων αὐτῶν.

Πολλάκις ἔχει παρατηρηθῆ ὅτι τὰ μεταλλικὰ γενικῶς ἀγγεῖα ἐπέδρασαν οὐσιαστικῶς ἐπὶ πολλῶν κεραμεικῶν σχημάτων. Πλεῖστα ἀγγεῖα, ἐκ τῶν ὁποίων ἀναφέρομεν χαρακτηριστικά τινα παραδείγματα ἐκ Ζάκρου[2], Χανίων[3], Ἀθηνῶν[4] κτλ., εἶναι ἀντίγραφα εἰς πηλὸν μεταλλικῶν προτύπων. Ἑτέρα ἐπίδρασις τῶν μεταλλικῶν ἀγγείων παρατηρεῖται ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας κατηγορίας τινὸς πηλίνων εὑρεθέντων εἰς ὑστερομινωικοὺς καὶ μυκηναϊκοὺς τάφους. Πρόκειται περὶ ἀγγείων μικρῶν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον διαστάσεων, τὰ ὁποῖα καλυπτόμενα ὑπὸ λεπτῆς ἐπιστρώσεως κασσιτέρου, μιμοῦνται τὴν ἐμφάνισιν ἀγγείων ἐξ ἀργύρου[5].

11.39 % κασσιτέρου (Γ. Ι. Βαρουφακης, Ἐξέτασις μεταλλικῶν ἀντικειμένων τοῦ Μυκηναϊκοῦ Νεκροταφείου τῆς Περατῆς, ΑΕ 1967, 74 καὶ πίν. II).

1. Ὡς χαρακτηριστικὸν παράδειγμα συλήσεως, ἀναφέρομεν τὴν περίπτωσιν θολωτοῦ τάφου εἰς Φαρὰς Ἀχαΐας. Οὗτος εἶχε πρὸ πολλοῦ λεηλατηθῆ, τὰ δὲ πολύτιμα κτερίσματα εἶχον συγκεντρωθῆ ἔξωθεν τοῦ τάφου, ὅπου καὶ ἀνευρέθησαν, διὰ νὰ ἀποκομισθοῦν ὑπὸ τῶν συλητῶν (Ἔργον 1956, 88-89. Ν. Ζαφειροπουλος, ΠΑΕ 1956, 194). Δραματικὸν παράδειγμα συλήσεως καὶ καταστροφῆς ὁμοῦ, πολυπληθῶν μεταλλικῶν σκευῶν ἤδη ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους χρόνους, παρατηρεῖται εἰς τὸν θολωτὸν τάφον 2 τῆς Περιστεριᾶς Πύλου, εἰς τὸν ὁποῖον εὑρέθησαν «ἄφθονα τεμάχια ἀργυρῶν σκευῶν καὶ πολλὰ χιλιόγραμμα θραυσμάτων ἐκ χαλκῶν ἀγγείων», τὰ ὁποῖα δίδουν ἀμυδρὰν μόνον εἰκόνα τοῦ ἀρχικοῦ πλούτου τοῦ τάφου (Σπ. Μαρινατος, ΑΔ 20, Β' 1, 1965, 205 - 206· ΠΑΕ 1962, 95, 97). Οἱ λεγόμενοι θησαυροὶ χυτῶν (βλ. κατωτ. σ. 60 σημ. 1), μᾶς δίδουν ἀκριβεῖς μαρτυρίας διὰ τὴν ἐπανάχυσιν κατὰ τὴν ἀρχαιότητα χαλκίνων κατεστραμμένων ἢ πεπαλαιωμένων ἀγγείων καὶ πάσης φύσεως σκευῶν, ἐργαλείων καὶ ὅπλων, πρὸς κατασκευὴν καινουργῶν ἀντικειμένων. Τέλος, διὰ τὴν ἐπαναχρησιμοποίησιν ἀρχαίων χαλκίνων ἀντικειμένων ἐπὶ τῶν ἡμερῶν μας, ἀναφέρομεν τὴν γνωστὴν εἰς ἡμᾶς περίπτωσιν ἑνὸς ἐκ τῶν ἀξιολογωτέρων μινωικῶν ἐργαλείων ἐκ Δυτικῆς Κρήτης, τὸ ὁποῖον, κομισθὲν εἰς χαλκουργὸν διὰ νὰ ἐπιδιορθώσῃ, κατόπιν ἐπαναχύσεως αὐτοῦ, χαλκίνην χύτρα, τελικῶς διεσώθη καὶ ἐδωρήθη εἰς κρητικὸν μουσεῖον.

2. N. Platon, Crète (1966) εἰκ. 112, καὶ τὴν ὁμοίαν ταύτης, γνωστὴν ὡς πρόχους τῆς Μασσαλίας, ἐν Fr. Matz, Le monde égéen, Troie, Crète, Mycènes (1956) πίν. 73. Ν. Πλατων, Ζάκρος, τὸ νέον μινωικὸν ἀνάκτορον (1974) εἰκ. 48.

3. Β. Θεοφανειδης, ΑΕ 1948 - 49, Χρονικά, 15, εἰκ. 25, 3.

4. Καλὴ ἀπεικόνισις ἐν AJA 43, 1939, 582, εἰκ. 10.

5. S. A. Immerwahr, The Use of Tin on Mycenaean Vases, Hesperia 35, 1966, 381 κέ. Διὰ νεώτερα εὑρήματα ἐκ τάφων τῶν Ἀθηνῶν, βλ. Μ. Παντελιδου, Ἐπικασσιτερωμένα ἀγγεῖα ἐξ Ἀθηνῶν, ΑΑΑ IV, 1971, 433 - 438. Τῆς ἰδίας, Αἱ προϊστορικαὶ Ἀθῆναι (1975) 171 - 174, 184, 185, 186, 188, 226. Ἐπικασσιτερωμένα ἀγγεῖα εὑρέθησαν εἰσέτι προσφάτως εἰς τάφους τῆς Ἀργολίδος καὶ Μεσσηνίας (Γ. Κορρες, ΠΑΕ 1974, 151 - 152), ὡς καὶ εἰς τάφους τοῦ Σελλοπούλου Κνωσοῦ (Sellopoulo 206, 208). Ὡρισμένα ἀγγεῖα ἐκ τάφων τοῦ Κατσαμπᾶ, τῶν ὁποίων ἡ ἐπάλειψις συγκρίνεται πρὸς τὴν ἐπιφάνειαν ἀγγείων, τὰ ὁποῖα γνωρίζομεν ὅτι εἶχον ἐπικασσιτερωθῆ (Στ. Αλεξιου, Ὑστερομινωικοὶ τάφοι λιμένος Κνωσοῦ (Κατσαμπᾶ), 1967, 47 - 48, 52, 53, 54, 62), ἀνήκουν προφανῶς εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν ἐπικασσιτερωμένων ἀγγείων. Ὁ τάφος Θ τοῦ Κατσαμπᾶ ἀπέδωσεν ἐπίσης ἐπικασσιτερωμένα ἀγγεῖα (Στ. Αλεξιου, Εἷς νέος τάφος παρὰ τὸν λιμένα Κνωσοῦ, ΑΕ 1970, 1, 6, 8). Ἄξιον παρατηρήσεως εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι ἐξαιρέσει τῶν τάφων τοῦ Σελλοπούλου, τοῦ τάφου 99 τῆς Τζαφὲρ Παπούρας καὶ τοῦ τάφου 10 τῶν Δενδρῶν, εἰς τοὺς ὁποίους συνυπάρχουν χάλκινα καὶ πήλινα ἐπικασσιτερωμένα ἀγγεῖα, εἰς τοὺς γνωστοὺς ἐκ τῶν δημοσιεύσεων τάφους εἰς τοὺς

Σύνολα μεταλλικῶν ἀντικειμένων καὶ ἀγγείων ἐνίοτε ἀποκρύπτονται μετὰ ἐξαιρετικῆς φροντίδος εἴτε διὰ λόγους προφυλάξεως ἐκ καταστροφῆς τινος εἴτε διὰ τὸν φόβον κλοπῆς αὐτῶν. Τὰ σύνολα ταῦτα ἀποτελοῦν διαφόρους κατηγορίας, ἀναλόγως τοῦ τόπου καὶ τῶν συνθηκῶν εὑρέσεως ὡς καὶ τοῦ εἴδους αὐτῶν, εἶναι δὲ γνωστὰ ὡς *θησαυροί*[1]. Εἰς τὰς ἀνασκαφὰς λόγου χάριν τῆς Θήρας ἀπεκαλύφθη κατὰ τὸ 1970 θησαυρὸς χαλκίνων ἀγγείων, ὁ ὁποῖος εἶχε περιτυλιχθῆ «ἐντὸς χονδροῦ ὑφάσματος ἢ ἴσως λεπτῆς ψιάθου»[2]. Πλεῖστα χάλκινα ἀγγεῖα εὑρέθησαν εἰς τάφους. Ἐὰν τὰ ἐξαιρετικοῦ ἐνδιαφέροντος σύνολα χαλκίνων ἀγγείων τῶν τάφων Τζαφὲρ Παπούρας, Σελλοπούλου καὶ Ἀρχανῶν εὑρέθησαν ἐπὶ τοῦ δαπέδου τῶν τάφων[3], εἰς τοὺς θαλαμοειδεῖς τάφους 4 καὶ 8 Καλυβίων Πυργιωτίσσης χάλκινα ἀγγεῖα εἶχον τοποθετηθῆ ὁμοῦ μετὰ τῶν νεκρῶν εἰς λάκκους σκαφέντας ὑπὸ τὸ δάπεδον τῶν θαλάμων καὶ καλυφθέντας ἀκολούθως, ὡς εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ τάφου 4, ὑπὸ πλακῶν[4]. Εἰς τάφους τῆς Πελοποννήσου σύνολα χαλκίνων ἀγγείων ἀποκρύπτονται συνήθως ἐντὸς σκαμμάτων, τὰ ὁποῖα ἠνοίχθησαν δι' αὐτὸν τὸν σκοπόν. Τὰ σκάμματα ταῦτα ἦσαν ἀβαθῆ ὡς εἰς τοὺς θαλαμοειδεῖς τάφους 2 καὶ 5 Μυκηνῶν[5] καὶ τοῦ θολωτοῦ τάφου 1 Τραγάνας Τριφυλίας[6]. Ἕτερον σκάμμα πλῆρες χαλκίνων σκευῶν ἀπεκαλύφθη ὑπὸ τὸ δάπεδον τάφου εἰς Νιχώρια Μεσσηνίας[7], ἐντὸς δὲ σκάμματος ὑπὸ τὸ δάπεδον τοῦ θαλαμοειδοῦς τάφου 7 εἰς Δενδρὰ Ἀργολίδος ἦλθεν εἰς φῶς σύνολον χαλκίνων ἀντικειμένων καὶ ἀγγείων[8]. Ἡ ἀξιολογωτέρα ὅμως περίπτωσις ἀποκρύψεως χαλκίνων σκευῶν ἐντὸς σκάμματος εἰς τάφον ἀπαντᾷ εἰς τὸν θαλαμοειδῆ τάφον 2 τῆς ὡς ἄνω περιοχῆς, γνωστὸν ἄλλως ὡς κενοτάφιον. Εἰς τὴν εἴσοδον τούτου ἀπεκαλύφθη λάκκος ἱκανῶν διαστάσεων, κεκαλυμμένος ὑπὸ μεγάλων πλακῶν, ἐντὸς τοῦ ὁποίου εὑρέθη ὁ καταπληκτικὸς ἀριθμὸς τῶν τριάκοντα καὶ πλέον χαλκίνων ἀντικειμένων, ἐκ τῶν ὁποίων τὰ περισσότερα ἀγγεῖα[9].

Τὰ τάλαντα χαλκοῦ, τὰ ὁποῖα εὑρέθησαν εἰς ἀνατολικὴν καὶ κεντρικὴν Κρήτην, ἀποτελοῦν οὐσιαστικὴν μαρτυρίαν περὶ τοῦ εἰσαγωγικοῦ ἐμπορίου τοῦ χαλκοῦ ὡς πρώτης ὕλης εἰς τὴν νῆσον[10]. Ἤδη ὅμως ἀπὸ τὰς ἀρχὰς τοῦ αἰῶνος εἶναι γνωστὰ εἰς Κρήτην

ὁποίους εὑρέθησαν ἀγγεῖα ὡς τὰ τελευταῖα δὲν εὑρέθησαν καὶ μεταλλικά. Διὰ τὴν τεχνικὴν τῆς ἐπικασσιτερώσεως, ὁ Σπ. Μαρινατος (ΑΑΑ V, 1972, 296) ὑποθέτει ὅτι δὲν πρόκειται περὶ ἐπιστρώσεως κασσιτέρου, ἀλλὰ περὶ πραγματικοῦ ἐμβάμματος πηλοῦ περιέχοντος ὀξείδια κασσιτέρου, τὸ ὁποῖον ὀπτηθὲν εἰς κατάλληλον θερμοκρασίαν, ἀπέκτησε μεταλλικὴν ἐμφάνισιν. Ἡ ἐνδιαφέρουσα αὕτη ὑπόθεσις, κατόπιν γενομένης ἐργαστηριακῆς ἐρεύνης, δὲν ἐπηληθεύθη τελικῶς. Διὰ τὴν ὕπαρξιν ὀρυκτῶν ἀργύρου εἰς Κρήτην, βλ. κατωτ. σ. 61 σημ. 1, καὶ P. Faure, Le problème du minerai d'argent dans la Crète antique, Πεπραγμένα Γ' Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου Α' (1973) 70 κἑ.

1. Π.χ. διὰ μυκηναϊκοὺς θησαυροὺς χυτῶν καὶ πολυτίμων ἀντικειμένων (θησαυρὸς Τίρυνθος), βλ. Θ. Σπυροπογλου, Ὑστερομυκηναϊκοὶ θησαυροί (1972). Περὶ θησαυρῶν χαλκίνων ἀγγείων ἐξ οἰκιῶν Κνωσοῦ καὶ Θήρας, βλ. κατωτ. σ. 65, 67, 71, 74.

2. Σπ. Μαρινατος, ΠΑΕ 1970, 189, πίν. 290 - 293. Τοῦ ἰδίου, Excavations at Thera IV (1971) 17 - 18, πίν. 92 - 95.

3. Διὰ τὰ χάλκινα κτερίσματα ἐκ τῶν τάφων τούτων, βλ. κατωτ. σ. 66, 71 - 76.

4. L. Savignoni, Mon. Ant. 14, 1904, 531, 533.

5. Χρ. Τσουντας, ΑΕ 1888, 137, 138.

6. Σπ. Μαρινατος, ΠΑΕ 1955, 247 - 248, πίν. 93β, 94α - β· ΑΔ 16, 1960, 113 - 114, πίν. 93δ. Ἔργον 1955, 88, 89, καὶ εἰκ. 87. BCH 80, 1956, 285, 283 καὶ εἰκ. 7 - 8. Μ. Παντελιδου, ΑΑΑ ΙΙΙ, 1970, 127, 131, εἰκ. 2.

7. Arch. Rep. 1972/73, 17, εἰκ. 16. BCH 97, 1973, 307, εἰκ. 112.

8. Persson, NTD 31 - 32, 34 καὶ εἰκ. 35.

9. Persson, RTD 73 κἑ., εἰκ. 49, 50, 51, 65.

10. Διὰ τάλαντα χαλκοῦ βλ. H. G. Buchholz, Talanta—Neues über Metallbarren der ostmediterranen Spätbronzezeit, Schweizer Münzblätter 16, 1966, 58. N.

ὀρυκτὰ χαλκοῦ, κυρίως εἰς τὰς ἐπαρχίας Κυδωνίας καὶ Σελίνου τοῦ νομοῦ Χανίων καὶ εἰς νῆσον Γαῦδον[1]. Κατὰ τὰς τελευταίας δεκαετίας τὸ θέμα τοῦτο ἠρευνήθη ἐκ νέου, οὕτω δὲ ἐνετοπίσθησαν εἰσέτι ἐμφανίσεις χαλκοῦ εἰς τὸν νομὸν Λασηθίου, εἰς τὰ νότια τοῦ νομοῦ Ἡρακλείου, δυτικῶς τοῦ κόλπου τῆς ὁμωνύμου πόλεως, εἰς τὰ ΒΑ. παράλια τοῦ νομοῦ Ρεθύμνης καὶ εἰς ἕτερα σημεῖα τῆς νήσου[2]. Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἀγνοοῦμεν τὴν σημασίαν τῶν μεταλλευμάτων τούτων διὰ τὴν οἰκονομίαν τῆς Κρήτης κατὰ τὴν 2αν χιλ. π.Χ. (στερούμεθα εἰδικῶν μελετῶν καὶ ἀναλύσεων), εἶναι λογικὸν νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι οἱ παλαιότατοι κάτοικοι τῆς νήσου δὲν πρέπει νὰ εἶχον ἀφήσει ἀνεκμετάλλευτον τὴν παρουσίαν μιᾶς ἀπαραιτήτου πρώτης ὕλης ὡς ὁ χαλκός.

-Α-
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ

Ἐκ τῶν ἐνταῦθα δημοσιευομένων ἀγγείων καὶ σκευῶν, τὰ περισσότερα εὑρέθησαν εἰς μίαν ἐκ τῶν συστάδων ὑστερομινωικῶν τάφων τῆς πόλεως Χανίων[3]. Ἐκ τῶν ἀγγείων τοῦ Μουσείου Ρεθύμνης τὸ μὲν ἓν προέρχεται ἐκ τῆς ὁμωνύμου ἐπαρχίας, πιθανῶς δὲ πρόκειται περὶ ταφικοῦ κτερίσματος, τοῦ δὲ δευτέρου δὲν κατέστη δυνατὸν νὰ ἐντοπίσωμεν τὴν προέλευσιν.

ΥΔΡΙΑΙ

1) Πίν. 22α. Μουσεῖον Ρεθύμνης. Ἀρ. εὑρ. 119. Προέρχεται ἐκ τοῦ χωρίου Κούφη τῆς ἐπαρχίας Ρεθύμνης. Τοπογραφικὴ κατὰ χώραν ἔρευνα ἀπεκάλυψεν ὅτι ἡ ὑδρία αὕτη εὑρέθη τὸ 1913 κατὰ τὰς ἐρ-

Parise, I pani di rame del II millenio a. C. Considerazioni Preliminari, Atti e Memorie del I Congresso Internazionale di Micenologia I (1968) 117 κέ. G. F. Bass, Cape Gelidonya: A Bronze Age Shipwreck, Amer. Philos. Soc. 57, Part 8, 1967, 52 κέ. Τοῦ ἰδίου, Orient and Occident, Alter Orient und Altes Testament 22, 1973, 29 κέ.

1. J. Vamvakas, Tableaux d'analyse des produits crétois; travail fait au Laboratoire du Gouvernement Crétois, Χανιά (1906) 28, 29. Ι. ΒΑΜΒΑΚΑΣ, ἐν J. Hazzidakis, BSA 19, 1912 - 1913, 47. Τοῦ ἰδίου, Ἐργασίαι τοῦ ἐν Χανίοις Δημοσίου Χημείου, Χανιά (1913) 232, 233. Τοῦ ἰδίου, ἐφημερὶς «Παρατηρητής» Χανίων, ἀρ. φύλλου 463 τῆς 18-4-1928. Ι. Ν. ΝΑΝΑΔΑΚΗΣ, ἐφημερὶς «Παρατηρητής» Χανίων, ἀρ. φύλλων 464 τῆς 19-4-1928, 465 τῆς 20-4-1928, 466 τῆς 22-4-1928. Φαίνεται πάντως ὅτι εἰς τὴν Κρήτην κατὰ τὰς πρώτας δεκαετίας μετὰ τὴν ἀνεξαρτησίαν της εἶχε δημιουργηθῆ ἰδιόρρυθμός τις κατάστασις ἐκ τῆς ἀναζητήσεως παντὸς εἴδους μεταλλευμάτων. Ἀπ' ἄκρου εἰς ἄκρον τῆς νήσου περιεφέροντο ἀντιπρόσωποι ξένων μεταλλευτικῶν ἑταιρειῶν, ἐρασιτέχναι καὶ πάσης φύσεως τυχοδιῶκται, ἐκ τῶν ὁποίων μετεδόθη ἀκολούθως καὶ εἰς τοὺς Κρῆτας ἡ ἐπιθυμία τοῦ εὐκόλου κέρδους. Ἡ οὕτω διαμορφωθεῖσα κατάστασις διαφαίνεται καὶ ἐξ ἑνὸς γλαφυροῦ συγχρόνως δὲ καὶ αὐστηροῦ χρονογραφήματος τοῦ Ι. ΒΑΜΒΑΚΑ, μετὰ τοῦ χαρακτηριστικοῦ τίτλου, «Ἡ μεταλλειομανία ἐν Κρήτῃ», δημοσιευθέντος εἰς τὸ περιοδικὸν «Κρητικὴ Ἐπιθεώρησις τοῦ ἐν Χανίοις ἐκδιδομένου Περιοδικοῦ Ἠχοῦς», 1912, 97 κέ.

2. Αἱ ἔρευναι ἔχουν διεξαχθῆ ὑπὸ μεταλλειολόγων καὶ χημικῶν δι' ἰδιωτικοὺς ἐπιχειρηματικοὺς σκοπούς, τὰ δὲ ἀποτελέσματα δὲν ἔχουν εἰσέτι δημοσιευθῆ. Βλ. καὶ P. Faure, Les minerais de la Crète antique, RA 1966, 1, 47 κέ. Τοῦ ἰδίου, Le problème du cuivre dans la Crète Antique, Πεπραγμένα Β' Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου, Β' (1968) 174 κέ. K. Branigan, Copper and Bronze Working in Early Bronze Age Crete, SIMA XIX, 1968, 51 - 53.

3. Τὰ περισσότερα τούτων, συμφώνως πρὸς τὰς ἐνδεί-

γασίας κατασκευῆς τῆς νῦν παλαιᾶς «ἐθνικῆς» ὁδοῦ, εἰς τὴν τοποθεσίαν Σόπατα (ἰδιοκτησίας Ν. Φυσάκη), εὑρισκομένην πρὸς Β. καὶ κάτωθεν τοῦ χωρίου, ἀμέσως μετὰ τὸ 19ον χλμ. ἀπὸ τὸ Ρέθυμνον καὶ περὶ τὰ 100 μ. δυτικῶς τῆς διακλαδώσεως πρὸς Κούφην. Ἐδωρήθη εἰς τὸ Μουσεῖον Ρεθύμνης ὑπὸ τοῦ ἐργολάβου Ἀντωνίου Βογιατζάκη. Τόσον εἰς τὸν χῶρον, εἰς τὸν ὁποῖον εὑρέθη ἡ ὡς ἄνω ὑδρία, ὅσον καὶ εἰς τὴν γειτονικὴν αὐτοῦ περιοχήν, ἡ ὁποία εἶναι κατωφερὴς διαμορφουμένη εἰς ἄνδηρα, δὲν παρατηροῦνται ἴχνη μινωικῶν ἀρχαιοτήτων. Ἐνδεχομένως ἡ ὑδρία αὕτη προέρχεται ἐκ τάφου.

Μεγάλη χαλκίνη ὑδρία ἀπιοειδοῦς σώματος, ἀποτελουμένου ἐκ τριῶν ὁριζοντίων ἐλασμάτων συνδεομένων δι' ἥλων. Ἡ σύνδεσις τῶν ἐλασμάτων γίνεται ἀμέσως ἄνωθεν τῆς ὁριζοντίου λαβῆς καὶ ἐπὶ τοῦ ὤμου. Φέρει ἀπὸ τοῦ χείλους, συνδεομένην διὰ δύο χονδρῶν ἥλων, μέχρι τοῦ ὤμου μίαν κάθετον λαβὴν μετὰ κεντρικῆς νευρώσεως κατὰ μῆκος, ἐπὶ τοῦ κάτω δὲ ἡμίσεος τοῦ σώματος ἑτέραν λαβὴν ὁριζόντιον, σχεδὸν τετραγώνου τομῆς. Ἐπὶ τοῦ χείλους καὶ ἑκατέρωθεν τῆς λαβῆς σχηματίζεται ἀνὰ μία ἐλαφρὰ διόγκωσις. Βάσις ἐπίπεδος, ἐξέχουσα, μὲ κυρτὰ τὰ τοιχώματα τῆς περιφερείας. Ἐλαφρῶς κατεστραμμένη κατὰ τὸν ὦμον. Ὕψος 0.49, διάμετρος χείλους 0.15, βάσεως 0.165 μ.

2) Πίν. 22β, 26γ. Μουσεῖον Ρεθύμνης. Ἀκατάγραφος. Προέλευσις ἄγνωστος.

Μεγάλη χαλκίνη ὑδρία μετὰ ὀγκωδεστέρου τῆς προηγουμένης σώματος. Τὸ σῶμα ἐνταῦθα ἀποτελεῖται ἐκ δύο μόνον ἐλασμάτων συνδεομένων δι' ἥλων εἰς τὸ ὕψος τῆς καθέτου λαβῆς. Ἡ λαβὴ αὕτη, στενὴ καὶ σχεδὸν ραβδοειδοῦς τομῆς, φέρει εἰς τὸ σημεῖον συνδέσεως μετὰ τοῦ χείλους εἶδος ἁλύσεως ἀποτελουμένης ἐκ τριῶν κρίκων, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ πρῶτος συνδέεται στερεῶς μετὰ τῆς λαβῆς, ὁ δὲ τελευταῖος φέρει εἶδος κερατοειδῶν ἀπολήξεων. Ἡ μία τούτων φέρει εἰς τὴν ἐσωτερικὴν ἐπιφάνειαν μικρὰν ἀβαθῆ κοιλότητα. Ἡ ὁριζόντιος λαβή, ὡς καὶ εἰς τὴν προηγουμένην ὑδρίαν, εἶναι σχεδὸν τετραγώνου τομῆς. Ἐπιφάνεια κατεστραμμένη. Συνεπληρώθη κατὰ μέγα μέρος. Ὕψος 0.48, διάμετρος χείλους 0.152, βάσεως 0.165 μ.

3) Πίν. 23, 24α. Μουσεῖον Χανίων. Ἀρ. εὑρ. 12. Προέρχεται ἐκ συστάδος ΥΜ τάφων τῆς περιοχῆς Δικαστηρίων τῆς πόλεως Χανίων. Παρεδόθη εἰς τὸ Μουσεῖον ὑπὸ τῶν κληρονόμων Καπετανάκη - Μαζαλῆ τὸν Μάρτιον τοῦ 1900.

Χαλκίνη ὑδρία ἐξαιρετικῶς βαρεῖα, περίπου ὁμοία τῶν προηγουμένων ὡς πρὸς τὸ σχῆμα, ἀλλὰ μετὰ σχεδὸν ἐπιπέδου καὶ τονισμένου ὤμου, εὐρυτέρας μόλις ἐξεχούσης βάσεως καὶ ἐξέχοντος ἐπιπέδου χείλους. Τὸ σῶμα ἀποτελεῖται ἐκ τεσσάρων ἐλασμάτων συνδεομένων διὰ μικρῶν ἥλων. Ὡς φαίνεται, ἀρχικῶς τὸ ἀγγεῖον εἶχε κατασκευασθῆ ἐκ τριῶν ἐλασμάτων. Σὺν τῷ χρόνῳ ἡ βάσις τοῦ ἀγγείου καὶ ἐνδεχομένως τὰ κατώτατα τοιχώματα τοῦ σώματος ὑπέστησαν διάβρωσιν, ἡ ὁποία ἐπεσκευάσθη διὰ τῆς προσθήκης τετάρτου ἐλάσματος, τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ συμφυὲς σῶμα μετὰ τῆς βάσεως καὶ καλύπτει κατὰ μέγα μέρος τὰ τοιχώματα τοῦ ἀρχικοῦ τρίτου ἐλάσματος (πίν. 24α). Οὕτω ἐξηγεῖται καὶ τὸ ἐξαιρετικὸν βάρος τῆς ὑδρίας ταύτης. Κάθετος ταινιωτὴ λαβὴ ἀπὸ τοῦ χείλους μέχρι τοῦ ὤμου καὶ ἑτέρα ὁριζόντιος ραβδοειδὴς εἰς τὸ κάτω ἥμισυ τῆς κοιλίας, περατουμένη εἰς τὰ ἄκρα εἰς κάθετον πεπλατυσμένον στέλεχος. Ἀμφότεραι αἱ λαβαὶ στερεοῦνται ἐπὶ τοῦ σώματος διὰ χονδρῶν ἥλων. Ἴχνη ὀξειδώσεως καὶ χεῖλος ἐλαφρῶς ἐφθαρμένον. Ὕψος 0.44, διάμετρος χείλους 0.14, βάσεως 0.175 μ.

ΤΡΙΠΟΔΙΚΟΣ ΛΕΒΗΣ

4) Πίν. 24γ-δ. Μουσεῖον Χανίων. Ἀρ. εὑρ. 116. Εὑρέθη τὸ 1913 εἰς σπηλαιώδη τάφον «ὄπισθεν τοῦ μεγάρου Δικαστηρίων, κατὰ τὰς ἐργασίας τῆς οἰκοδομήσεως τῆς ἀποθήκης τοῦ τυπογραφείου».

ξεις καὶ περιγραφὰς τοῦ εὑρετηρίου τοῦ Μουσείου Χανίων ἀναφέρονται ὑπὸ τοῦ U. Jantzen, εἰς τὸν ὑπὸ τὴν ἐπιμέλειαν τοῦ ἀειμνήστου Fr. Matz, τόμον, Forschungen auf Kreta 1942 (1951) 72 - 74, πίν. 57: 1 - 2 (ἤτοι ἡ ὑπ' ἀρ. 3 ὑδρία καὶ ὁ ὑπ' ἀρ. 7 κωνικὸς σκύφος τοῦ καταλόγου εὑρημάτων ἡμῶν, τῶν ὁμάδων III καὶ IV ἀντιστοίχως).

Τὸ τυπογραφεῖον (τῆς Κρητικῆς Πολιτείας) ἐστεγάζετο εἰς τὸν χῶρον τῆς σημερινῆς λέσχης Χωροφυλακῆς, ἤτοι εἰς τὸ ἰσόγειον τῆς ΒΔ. πτέρυγος τοῦ κτηρίου γνωστοῦ ὡς Δικαστήρια, ἄλλοτε ἕδρας τῆς Γενικῆς Διοικήσεως καὶ τῶν Δικαστηρίων, νῦν δὲ τῆς Νομαρχίας καὶ τῶν Δικαστηρίων. Ἡ ἀποθήκη τοῦ τυπογραφείου κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἐστεγάζετο εἰς ἐπίμηκες κτήριον, μὴ ὑπάρχον πλέον, τὸ ὁποῖον εὑρίσκετο δυτικῶς τοῦ τυπογραφείου, ἤτοι ἐπὶ τοῦ σημερινοῦ περιβόλου τῆς λέσχης Χωροφυλακῆς.

Χάλκινος τριποδικὸς λέβης μετὰ δύο ὁριζοντίων ραβδοειδῶν λαβῶν (ἐκ τῶν ὁποίων ἡ μία ἐλλείπει) κάτωθεν τοῦ ἔξω νεύοντος χείλους. Αἱ κεφαλαὶ τῶν ἥλων, οἱ ὁποῖοι στερεοῦν τὴν λαβήν, εὑρίσκονται εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ σκεύους. Πόδες τομῆς ἀκανονίστου ἑξαγωνικῆς. Ἐλλιπὴς κατὰ μέρος τῶν τοιχωμάτων καὶ τοῦ πυθμένος. Ὕψος 0.33, διάμετρος χείλους 0.305 μ.

ΤΡΙΠΟΔΙΚΗ ΛΕΚΑΝΗ

5) Πίν. 25α - β. Μουσεῖον Χανίων. Ἀρ. εὑρ. 118. Προέλευσις ὡς ἄνω.

Χαλκίνη τριποδικὴ λεκάνη μετὰ χαμηλοῦ κυλινδρικοῦ σώματος, ἔξω νεύοντος χείλους καὶ ἐπιπέδου πυθμένος. Φέρει εἰς τὸ μέσον τοῦ σώματος δύο ὁριζοντίους ταινιωτὰς λαβάς, αἱ ὁποῖαι ἀπολήγουν εἰς κάθετον πεπλατυσμένον στέλεχος. Τὸ διακοσμητικὸν τοῦτο σχῆμα λαβῆς στερεοῦται ἐπὶ τῶν παρειῶν τοῦ ἀγγείου διὰ τεσσάρων ἥλων ἐπὶ τῶν ἄκρων τῶν στελεχῶν. Ἐκ τῶν τριῶν χαμηλῶν ποδῶν σῴζονται οἱ δύο, φέροντες κατὰ μῆκος τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας αὐτῶν δύο αὐλακώσεις. Λίαν ἐφθαρμένη. Ὕψος 0.14, διάμετρος χείλους 0.357 μ.

ΚΥΛΙΝΔΡΙΚΗ ΛΕΚΑΝΗ

6) Πίν. 25γ - δ. Μουσεῖον Χανίων. Ἀρ. εὑρ. 119. Προέλευσις ὡς ἄνω.

Χάλκινον σκεῦος ὅμοιον τοῦ προηγουμένου, ἀλλὰ ἄνευ ποδῶν. Αἱ κεφαλαὶ τῶν ἥλων οἱ ὁποῖοι στερεοῦν τὰς λαβὰς εὑρίσκονται εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ σκεύους. Ὀλίγον ἐφθαρμένον κατὰ τὸ κυλινδρικὸν τοίχωμα. Ὕψος 0.095, διάμετρος χείλους 0.315 μ.

ΚΩΝΙΚΟΣ ΣΚΥΦΟΣ

7) Πίν. 26α - β. Μουσεῖον Χανίων. Ἀρ. εὑρ. 115. Προέλευσις ὡς ἄνω.

Χάλκινος σκύφος μετὰ κυλινδρικοῦ κατὰ τὴν βάσιν σώματος εὐρυνομένου βαθμιαίως κατὰ τὸ ἄνω ἥμισυ. Χεῖλος ἐλαφρῶς ἐξέχον, μετὰ μακρᾶς αὐλακοσχήμου προχοῆς. Δύο ὁριζόντιοι λαβαὶ ἐπὶ τοῦ ἄνω ἡμίσεος τοῦ σώματος, φέρουσαι εἰς τὸ μέσον κάθετον προεξοχὴν μετὰ ἐξεχούσης κωνικῆς ἀπολήξεως. Ἐλλιπὴς τὸ ἄκρον τῆς προχοῆς. Ὕψος 0.15, διάμετρος στομίου 0.23, βάσεως 0.115 μ.

ΚΥΛΙΞ

8) Πίν. 26δ. Μουσεῖον Χανίων. Ἀρ. εὑρ. 157. Ἄνευ προελεύσεως εἰς τὸ εὑρετήριον. Εἰς τὸ νέον εὑρετήριον συνταχθὲν κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη, ὡς προέλευσις φέρεται ἐκ παραδρομῆς «τάφος ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Γεωργιουπόλεως-Κουρνᾶ 1943» [1]. Ἐνδεχομένως πρόκειται περὶ τοῦ ἑνὸς ἐκ τῶν «δύο χαλκίνων κατεστραμμένων δοχείων» τὰ ὁποῖα εὑρέθησαν εἰς ΥΜ τάφον τῆς πόλεως Χανίων (πρβ. ΑΜ 25, 1900, 466).

1. Ἡ ἐντόπισις τῆς προελεύσεως τῶν εἰς τὴν παροῦσαν μελέτην ἀναφερομένων εὑρημάτων ἐκ τῆς πόλεως Χανίων, ἐγένετο βάσει τοῦ παλαιοῦ εὑρετηρίου τοῦ Μουσείου Χανίων. Εἰς τὸ παλαιὸν λοιπὸν εὑρετήριον, μετὰ τὸν ἀρ. 148 λήγει ἡ καταγραφὴ τῶν ὀλίγων ἀντικειμένων, τὰ ὁποῖα ὄντως εὑρέθησαν τὸ 1943 εἰς περιοχὴν μεταξὺ Γεωργιουπόλεως καὶ Κουρνᾶ καὶ τὰ ὁποῖα παρελήφθησαν ὑπὸ τοῦ τότε ἐφόρου Β. Θεοφανείδου, ἄρχεται δὲ ἡ καταγραφὴ ἑτέρας ὁμάδος ἄνευ προελεύσεως. Σημειωτέον ἐπὶ πλέον ὅτι τὰ εὑρήματα ἐκ τῆς ὡς ἄνω περιοχῆς ἀνήκουν εἰς νεωτέρους καὶ ὄχι εἰς μινωικοὺς χρόνους.

Βάσις ἐπίπεδος καὶ συμφυὴς πυθμὴν χαλκίνης κύλικος. Ὁ πυθμὴν καλύπτεται ἐσωτερικῶς ὑπὸ ἐλάσματος στερεουμένου ἐπὶ τῆς περιφερείας διὰ μικρῶν ἥλων. Περιφέρεια βάσεως ἐλαφρῶς ἀποκεκρουμένη. Σῳζόμενον ὕψος 0.07, σῳζομένη διάμετρος βάσεως 0.05 μ.

-Β-

ΤΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΑΝΑ ΤΟΝ ΚΡΗΤΟΜΥΚΗΝΑΪΚΟΝ ΚΟΣΜΟΝ, ΑΝΑΛΥΣΙΣ ΚΑΙ ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΟΜΟΙΩΝ ΑΓΓΕΙΩΝ[1]

ΥΔΡΙΑΙ

Αὗται εἶναι ἀγγεῖα εὐμεγέθους ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀπιοειδοῦς σώματος, μεγίστου ὕψους περὶ τὰ 0.60 μ. Ὑπάρχει καὶ μικρὸς ἀριθμὸς ὑδριῶν, τῶν ὁποίων τὸ ὕψος φθάνει τὰ 0.20 μ. (πρβ. Karo, Schachtgräber, πίν. CLVI, 581) ἢ μόλις τὰ ὑπερβαίνει (ἀρ. κατ. 1 - 2). Τὸ σῶμα ἀποτελεῖται ἐκ δύο, τριῶν, σπανιώτερον καὶ ἐκ τεσσάρων ὁριζοντίων ἐλασμάτων, συνδεομένων διὰ μικρῶν ἥλων. Φέρουν μίαν κάθετον ἀπὸ τοῦ χείλους μέχρι τοῦ ὤμου λαβὴν ῥαβδοειδῆ, συνηθέστερον ταινιωτὴν καὶ ἄλλην ὁριζόντιον ἐπὶ τοῦ κάτω ἡμίσεος τοῦ σώματος ὁμοίως ταινιωτήν, ἐνίοτε ὀρθογωνίου τομῆς. Αἱ λαβαὶ στερεοῦνται ἐπὶ τοῦ ἀγγείου διὰ χονδρῶν ἥλων. Τὸ ἄνω ἄκρον τῆς καθέτου λαβῆς διαμορφοῦται εἰς ἐπίπεδον ἐπιφάνειαν, πολλάκις καρδιόσχημον, ἡ ὁποία προσηλοῦται ἐπὶ τοῦ ἀγγείου συνήθως ἐκ τῆς κάτω ἐπιφανείας τοῦ χείλους. Ἐνίοτε ἡ καθέτος λαβὴ φέρει πρόσθετον διάκοσμον κογχυλίου, εἴτε εἰς ἀμφότερα τὰ σημεῖα ἑνώσεως μετὰ τοῦ σώματος (ἀρ. κατ. 6) εἴτε μόνον εἰς τὸ σημεῖον ἑνώσεως μετὰ τοῦ χείλους (ἀρ. κατ. 13). Ἅπαξ ὑπάρχει βραχεῖα ἅλυσις διὰ τὴν στερέωσιν ἀντικειμένου τινός, ἐνδεχομένως καλύμματος (πίν. 22β, 26γ). Τὸ χεῖλος δύναται νὰ κοσμῆται ὑπὸ προσθέτου προτομῆς πτηνοῦ (ἀρ. κατ. 8), ἐπὶ τῆς ἐπιπέδου δὲ ἐπιφανείας αὐτοῦ καὶ ἑκατέρωθεν τῆς λαβῆς πολλάκις σχηματίζεται ἀνὰ μία ἐλαφρὰ διόγκωσις (πίν. 22α-β). Σπανίως δὲν δηλοῦται ἡ βάσις[2], συνήθως ὅμως αὕτη εἶναι ἐξέχουσα δισκοειδὴς μὲ κυρτὰ τὰ τοιχώματα τῆς περιφερείας. Τοῦ μεταλλικοῦ τούτου σχήματος ὑπάρχουν καὶ πήλιναι, ὄχι πάντοτε ἐπιτυχεῖς ἀπομιμήσεις, ὡς τὰ ἀγγεῖα ἐκ Βιάννου[3] καὶ Κατσαμπᾶ[4].

Ὑπῆρξαν καὶ ὑδρίαι ἀπιοειδοῦς σχήματος μετὰ τριῶν λαβῶν, ἤτοι μετὰ μιᾶς καθέτου ἀπὸ τοῦ χείλους μέχρι τοῦ ὤμου καὶ δύο ὁριζοντίων ἐπὶ τῆς κοιλίας, πρόδρομοι τῶν ὑδριῶν τῶν ἑλληνικῶν χρόνων. Τὸ σχῆμα ὅμως τῆς τριώτου ὑδρίας ἀπαντᾷ κυρίως εἰς πήλινα ἀγγεῖα, μικρῶν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον διαστάσεων, τῶν ΥΕ ΙΙΙ[5] καὶ κα-

1. Ὁ κατάλογος ἐνταῦθα ἔχει συνταχθῆ κατὰ γεωγραφικὴν (ἐξ Ἀνατολῶν πρὸς Δυσμὰς) τάξιν καὶ ὄχι κατὰ χρονολογικὴν ἀκολουθίαν. Ὅταν αἱ περιοχαὶ δὲν εἶναι εἶναι ἀρκούντως γνωσταί, πρὸς ἀπόφυγὴν ἐνδεχομένων συγχύσεων, προστίθεται καὶ ἡ ἐπαρχία εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκουν. Κατάλογοι τῶν ὑπὸ μελέτην ἐνταῦθα σχημάτων, καὶ ἐν H. W. Catling, Cypriot Bronzework in Mycenaean World (1964) 169 κἑ.

2. Βλ. κατωτ. σ. 67 σημ. 5.

3. Ν. ΠΛΑΤΩΝ, ΠΑΕ 1957, 143, πίν. 69α δεξιά, πίν. 69β ἄνω ἀριστερά.

4. ΣΤ. ΑΛΕΞΙΟΥ, Ὑστερομινωικοὶ τάφοι λιμένος Κνωσοῦ πίν. 17β.

5. Furumark, MP 103, 604, σχῆμα 33, τύποι 128-129, εἰκ. 7.

τόπιν χρόνων, ὡς καὶ εἰς παράδειγμα χαλκίνου μικροῦ μεγέθους καὶ ᾠοειδοῦς πεπιεσμένου σχήματος, ἐξ Ἀρχανῶν[1].

Ὑδρίαι ἐκ χαλκοῦ ἐμφανίζονται εἰς τὸν κρητομυκηναϊκὸν κόσμον κατὰ τὸ β' ἥμισυ τοῦ 16ου π.Χ. αἰ. Αὗται εὑρέθησαν εἰς κατῳκημένους χώρους καὶ εἰς τάφους. Αἱ γνωσταὶ ὑδρίαι ἐκ Κρήτης, νήσων καὶ ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος εἶναι αἱ κάτωθι:

Α. Ὑδρίαι μετὰ μιᾶς καθέτου καὶ μιᾶς ὁριζοντίου λαβῆς

Κρήτη

1) *Ζάκρος*. Ἀνάκτορον, ἐκ τοῦ κατωτάτου στρώματος τῆς ἐπιχώσεως τοῦ δωματίου XLVa. Μικρῶν διαστάσεων συντεθλιμμένη, ἀποτελουμένη ἐκ τριῶν ἐλασμάτων. Ἀρ. εὑρ. Μουσείου Ἡρακλείου 2915. ΥΜ Ι: Ἔργον 1966, 123. Ν. Πλάτων, ΠΑΕ 1966, 148 - 149.

2) *Ζάκρος*. Ἀνάκτορον, ἐκ τῆς βορείας γωνίας τοῦ δωματίου XLVa. Μικρὰ ὑδρία τεθραυσμένη καὶ ἰσχυρῶς συντεθλιμμένη, ἀποτελουμένη ἐκ δύο ἐλασμάτων. ΥΜ Ι: Ἔργον 1967, 108. Ν. Πλάτων, ΠΑΕ 1967, 175.

3) *Παλαίκαστρον*. Ἐκ τοῦ δωματίου 14 τῆς πτέρυγος Ξ. Ἀποτελεῖται ἐκ τριῶν ἐλασμάτων. Ἐπὶ τοῦ χείλους καὶ ἑκατέρωθεν τῆς λαβῆς ἀνὰ μία ἐλαφρὰ διόγκωσις. Δὲν ἐταυτίσθη[2], ΥΜ ΙΒ: R. C. Bosanquet - R. M. Dawkins, The Unpublished Objects from the Palaikastro Excavations 1901 - 1902 (BSA, Suppl. Paper I) (1923) 121, πίν. XXVI.

4) *Μάλια*. Ἐξ οἰκίας ἀπεχούσης περὶ τὸ ἓν χλμ. δυτικῶς τοῦ χωρίου. Ἀρχικῶς ἀπετελεῖτο ἐκ τριῶν ἐλασμάτων. Ἀργότερον διὰ τῆς προσθήκης τετάρτου ἐλάσματος εἰς τὸ κατώτατον τμῆμα τοῦ σώματος ἐπεσκευάσθη ἡ βάσις καὶ τὰ πέριξ αὐτῆς τοιχώματα τοῦ ἀγγείου. Χεῖλος ἐπίπεδον, λαβαὶ ταινιωταί. Ἀρ. εὑρ. Μουσείου Ἡρακλείου 2191. ΥΜ Ι[3]: Sp. Marinatos, Le chernibon homérique dans la civilisation créto-mycénienne, BCH 53, 1929, 366, 369 - 370, εἰκ. 4.

5) *Κνωσός*. Ἐκ θησαυροῦ προερχομένου ἐξ οἰκίας ΝΑ. τῆς Νοτίας οἰκίας. Ὁμοῦ μετὰ τῆς ὑπ' ἀρ. κατ. 13 ἐξ Ἁγίας Τριάδος εἶναι αἱ μεγαλυτέρων διαστάσεων ὑδρίαι τῆς Κρήτης, ὕψους περὶ τὰ 0.60 μ. Εἶναι κατεσκευασμένη ἐκ τριῶν ἐλασμάτων. Κάθετος λαβὴ παχεῖα ταινιωτή, ὁριζόντιος λαβὴ ὀρθογωνίου τομῆς. Ἐπὶ τοῦ χείλους καὶ ἑκατέρωθεν τῆς λαβῆς ἀνὰ μία ἐλαφρὰ διόγκωσις. ΥΜ ΙΑ: Evans, PM II 631 - 632, εἰκ. 394, 1. Chr. Zervos, L'art de la Crète néolithique et minoenne (1956) εἰκ. 593[4].

1. Ὕψους μόλις 0.13 μ. Ἀρ. εὑρ. Μουσείου Ἡρακλείου 2865. Ἐνδεχομένως πρόκειται περὶ τοῦ ἄνευ τῶν ὁριζοντίων λαβῶν σχεδιογραφηθέντος ἀγγείου, ἐν J. Sakellarakis, Präh. Zeitschrift 45, 1970, 152, εἰκ. 5:5.

2. Βλ. κατωτ. σ. 67 σημ. 5.

3. Ὁ Σπ. Μαρινατος (BCH 53, 1929, 366) ἀναφέρει ὅτι «οὐδὲν ἐκ τῶν ὀστράκων ἀνήκει εἰς τὴν ΥΜ περίοδον, ἑπομένως ὡς terminus post quem διὰ τὰ χάλκινα ἀγγεῖα πρέπει νὰ θεωρηθῇ ἡ ΜΜ ΙΙΙ περίοδος». Παρατηροῦμεν ὅμως ὅτι, ἀφ' ἑνὸς μὲν ὁ θησαυρός (Σπ. Μαρινατος, ἔ.ἀ. 367) τῶν χαλκίνων ἀγγείων εὑρέθη εἰς ὑψηλότερον καὶ ἄσχετον πρὸς τὰ ὄστρακα στρῶμα καὶ κατὰ συνέπειαν στερεῖται παντελῶς στρωματογραφικῶν ἐνδείξεων, αἱ ὁποῖαι θὰ ἐδικαιολόγουν τὴν ἀνωτέρω χρονολογίαν, ἀφ' ἑτέρου δέ, ἡ ἀπόδοσις τοῦ θησαυροῦ εἰς τοὺς ΜΜ ΙΙΙ χρόνους δὲν δύναται νὰ ἀποκλεισθῇ, κυρίως διότι ἐκ τῶν ἐπισκευῶν, τὰς ὁποίας ἔχουν ὑποστῇ τὰ ἀγγεῖα, μαρτυρεῖται ἡ πολύχρονος χρῆσις αὐτῶν, ἀλλὰ δὲν δύναται καὶ νὰ ἀποδειχθῇ, διότι ἅπαντα τὰ γνωστὰ χρονολογημένα παράλληλα τῶν ἀγγείων τούτων, ἐκ τῶν ὁποίων τὰ πλέον ἀντιπροσωπευτικὰ εἶναι ἡ ὑδρία, ὁ τριποδικὸς λέβης καὶ ἡ μόνωτος λεκάνη, ἀνήκουν εἰς τοὺς ΥΜ Ι καὶ ἐντεῦθεν χρόνους.

4. Παρὰ τὸ ὅτι αἱ διδόμεναι ὑπὸ τῶν δύο συγγραφέων διαστάσεις τοῦ ἀγγείου δὲν συμφωνοῦν, πρόκειται περὶ τοῦ αὐτοῦ εὑρήματος.

6) *Κνωσός*. Νεκρόπολις Τζαφὲρ Παπούρας, ἐκ τοῦ τάφου 36 ἢ τοῦ «Ἀρχηγοῦ». Συντεθλιμμένη, ἀποτελουμένη ἐκ τεσσάρων ἐλασμάτων. Χεῖλος ἐπίπεδον. Ἐπὶ τοῦ ἄνω ἄκρου τῆς καθέτου λαβῆς μικρὸν ἀνάγλυφον κογχύλιον καὶ ὅμοιον μεγαλύτερον ἐπὶ τοῦ κάτω ἄκρου αὐτῆς. Ἀρ. εὑρ. Μουσείου Ἡρακλείου 1089. ΥΜ ΙΙΙΑ1 [1]: Evans, PTK 54, εἰκ. 52a, 54· PM II 636, εἰκ. 400.

7) *Κνωσός*. Νεκρόπολις Τζαφὲρ Παπούρας, ἐκ τοῦ τάφου 14 ἢ τῆς «Τριποδικῆς Ἑστίας». Ἀποτελεῖται ἐκ τριῶν ἐλασμάτων, ὁ ὦμος εἶναι γωνιώδης καὶ τὸ χεῖλος ἐπίπεδον. Ἀρ. εὑρ. Μουσείου Ἡρακλείου 1088. ΥΜ ΙΙΙΑ1 [2]: Evans, αὐτόθι 40, εἰκ. 36 καὶ PM II 635 - 636, εἰκ. 398g.

8) *Κνωσός*. Σελλόπουλο, ἐκ τοῦ τάφου 4. Ἐλλιπής. Ἐπὶ τοῦ χείλους φέρει πρόσθετον προτομὴν πτηνοῦ. ΥΜ ΙΙΙΑ1: M. R. Popham, Πεπραγμένα Γ' Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου, Α' (1973) 270, πίν. 67α. Sellopoulo 236, εἰκ. 23: 28, πίν. 41a-d.

9) *Κνωσός*. Σελλόπουλο, ἐκ τοῦ τάφου 3. Πιθανῶς ὁριζόντιος λαβὴ μικρᾶς ὑδρίας. ΥΜ ΙΙΙΑ1: Sellopoulo 242, εἰκ. 25: 18.

10) *Ἀρχάνες*. Ἐκ τοῦ θολωτοῦ τάφου Α. Ἀποτελεῖται ἐκ δύο ἐλασμάτων, ὁ ὦμος εἶναι γωνιώδης, τὸ δὲ χεῖλος ἐπίπεδον. Ἀρ. εὑρ. Μουσείου Ἡρακλείου 2866. ΥΜ ΙΙΙΑ1 [3]: J. Sakellarakis, Präh. Zeitschrift 45, 1970, 152, εἰκ. 5:3 (σχεδιογράφημα).

11) *Καλύβια Πυργιωτίσσης*. Ἐκ τοῦ τάφου 4 τῆς νεκροπόλεως. Ἀποτελεῖται ἐκ δύο ἐλασμάτων, χεῖλος ἐπίπεδον. Ἀρ. εὑρ. Μουσείου Ἡρακλείου 700. ΥΜ ΙΙΙΑ1 [4]: L. Savignoni, Mon. Ant. 14, 1904, 540 - 543, εἰκ. 25. Montelius, GP πίν. 31, 6.

1. Τὰ εὑρεθέντα ἐνταῦθα πολυτελῆ ξίφη τοῦ κερατοειδοῦς (Ci) καὶ τοῦ σταυροειδοῦς (Di) τύπου χρονολογοῦν τὸν τάφον εἰς τοὺς πρωίμους ΥΜ ΙΙΙΑ χρόνους. Προσέτι ἐνταῦθα εὑρέθησαν καὶ τεμάχια περιδεραίου μετὰ ἐκτύπων ναυτίλων (Evans, PTK 58, εἰκ. 60), ὅμοια πρὸς τὰ ἐκ τοῦ τάφου 4 Καλυβίων Πυργιωτίσσης (L. Savignoni, ἔ.ἀ. 531, πίν. XXXIX) καὶ ἐκ τοῦ τάφου 4 Σελλοπούλου Κνωσοῦ προερχόμενα. Ὁ τελευταῖος οὗτος ἔχει καλῶς χρονολογηθῆ, λόγῳ τῆς παρουσίας αἰγυπτιακοῦ σκαραβαίου μετὰ τῆς δέλτου τοῦ Ἀμενόφιος ΙΙΙ, εἰς τοὺς ΥΜ ΙΙΙΑ1 χρόνους (M. R. Popham, ΑΔ 24, Β' 2, 1969, 422. Τοῦ ἰδίου, Sellopoulo Tomb 4. Some Aspects of the Finds, Πεπραγμένα Γ' Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου Α' (1973) 268 κέ., πίν. 68. Sellopoulo 216 - 217, 254 - 255, εἰκ. 14F, πίν. 38g - i· 222, εἰκ. 11A - B, πίν. 35b, 36a). Διὰ τὰ εὑρεθέντα εἰς τὸν τάφον 4 τοῦ Σελλοπούλου πολυτελῆ ξίφη τοῦ σταυροειδοῦς τύπου, βλ. Sellopoulo 242 κέ., εἰκ. 16 - 17, πίν. 39.

2. Τὸ ἐκ τοῦ τάφου τούτου ξίφος (Evans, ἔ.ἀ. 43, εἰκ. 39a-b) ἐχρονολογήθη εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 14ου π.Χ. αἰ. (N. Sandars, Later Aegean Bronze Swords, AJA 67, 1963, 122 - 123). Ὁ Catling, κατόπιν εὐστόχων παρατηρήσεων, ὑποθέτει ὅτι ὁ τάφος 4 τοῦ Σελλοπούλου δύναται νὰ εἶναι κατά τι πρωιμώτερος τῶν τάφων τῆς «Τριποδικῆς Ἑστίας» καὶ τοῦ θολωτοῦ τάφου Α τῶν Ἀρχανῶν, διότι εἰς τοὺς 2 τελευταίους εὑρέθησαν ἡμισφαιρικοὶ τριποδικοὶ λέβητες, ἀλλὰ ὄχι εἰς τὸν 1ον (Sellopoulo 247)· συνεχίζων ἀναφέρει ὅτι εἰς τὸν αὐτὸν χρονολογικὸν ὁρίζοντα τῶν 2 τελευταίων, ἀνήκουν πιθανῶς τὰ χάλκινα ἀγγεῖα τῶν θαλαμοειδῶν τάφων 5 τῆς Ἀσίνης καὶ 2 τῶν Δενδρῶν, οἱ ὁποῖοι χρονολογοῦνται μετὰ πιθανότητος εἰς τοὺς πρὸ τῆς τελικῆς καταστροφῆς τοῦ ἀνακτόρου τῆς Κνωσοῦ χρόνους (αὐτόθι 253). Ἐκ πρώτης ὄψεως ἡ ὑπόθεσις αὕτη φαίνεται ὅτι εὐσταθεῖ, ἀλλὰ εἰς τὸν θολωτὸν τάφον 1 τῆς Τραγάνας Τριφυλίας εὑρέθησαν ἡμισφαιρικοὶ τριποδικοὶ λέβητες, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ΥΕ ΙΙ/ΙΙΙΑ1 χρόνων (βλ. ἀνωτ. σ. 60 σημ. 6 ὅπου παραπέμπομεν εἰς τὴν ἀπεικόνισιν τοῦ μόνου ἀκεραίου ἐξ αὐτῶν), ὅμοιοι τόσον πρὸς τοὺς ἐκ κρητικῶν (Evans, PTK εἰκ. 38, πίν. LXXXIX. J. Sakellarakis, ἔ.ἀ. εἰκ. 5:1), ὅσον καὶ πρὸς τοὺς ἐκ πελοποννησιακῶν τάφων προερχομένους (O. Frödin - A. W. Persson, Asine (1938) 394 ἀρ. 4, εἰκ. 257. Persson, RTD 98, εἰκ. 75, πίν. XXX). Ἐὰν λοιπὸν ἡ ὡς ἄνω ἀποδιδομένη χρονολογία εἰς τὰ χάλκινα κτερίσματα τοῦ τάφου τῆς Τραγάνας εἶναι ὀρθή, τότε τόσον οἱ κρητικοί, ὅσον καὶ οἱ πελοποννησιακοὶ τάφοι, εἰς τοὺς ὁποίους εὑρέθησαν ὅμοιοι ἡμισφαιρικοὶ τριποδικοὶ λέβητες πρέπει νὰ εἶναι σύγχρονοι καὶ πρέπει νὰ ἀνήκουν εἰς τὸν χρονολογικὸν ὁρίζοντα τοῦ τάφου 4 τοῦ Σελλοπούλου Κνωσοῦ.

3. Ὡς ἔχει παρατηρηθῆ καὶ ὑπὸ τοῦ ἀνασκαφέως, αἱ ὁμοιότητες τῶν χαλκίνων ἀγγείων πρὸς τὰ ἐκ τοῦ τάφου τῆς «Τριποδικῆς Ἑστίας» προερχόμενα εἶναι ἔντονοι. Στενὴ ὁμοίως εἶναι ἡ συγγένεια τῶν χαλκίνων ἀγγείων ἐξ ἀμφοτέρων τῶν τάφων, πρὸς τὰ νέα εὑρήματα ἐκ τῶν τάφων τοῦ Σελλοπούλου, πιθανώτατα δὲ ἅπαντες ἀνήκουν εἰς τοὺς αὐτοὺς χρόνους. Βλ. καὶ ἀνωτ. σημ. 2.

4. Βλ. ἀνωτ. σημ. 1.

12) *Ἔπαυλις Ἁγίας Τριάδος*. Ἐκ τῆς Οἰκίας τοῦ λέβητος[1]. Μουσεῖον Pigorini. Ἀποτελεῖται ἐκ τριῶν ἐλασμάτων. Τὸ χεῖλος εἶναι ἐπίπεδον. ΥΜ Ι: M. Borda, Arte cretese micenea nel Museo Pigorini di Roma (1946) 78 ἀρ. 20, πίν. LVIII.

13) *Ἔπαυλις Ἁγίας Τριάδος*. Ἐκ τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1902. Μεγάλη ὑδρία ἀποτελουμένη ἐκ τριῶν ἐλασμάτων. Ἐπὶ τοῦ χείλους καὶ ἑκατέρωθεν τῆς λαβῆς ἀνὰ μία ἐλαφρὰ διόγκωσις. Ἐπὶ τοῦ ἄνω ἄκρου τῆς καθέτου λαβῆς προσθήκη ἀναγλύφου κογχυλίου. Ἀρ. εὑρ. Μουσείου Ἡρακλείου 703. ΥΜ Ι (;): F. Halbherr, Rendiconti Accademia Lincei 11, 1902, 443(;).

14) *Ἔπαυλις Ἁγίας Τριάδος*. Ἐκ τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1903. Ἀρ. εὑρ. Μουσείου Ἡρακλείου 832. Δὲν ἐταυτίσθη μετὰ βεβαιότητος[2]. ΥΜ Ι (;): F. Halbherr, Mon. Ant. 13, 1903, 10.

15) *Καμηλάρι Πυργιωτίσσης*. Θέσις Σελί. Προέρχεται ἐξ οἰκήματος. Ὁριζόντιος λαβὴ τετραγώνου τομῆς μεθ' ἑνὸς ἥλου εἰς ἕκαστον ἄκρον. Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἀνήκει εἰς ὑδρίαν. ΥΜ Ι.

16) *Καλάμι Χανίων*. Ἐκ τῆς ἐνταῦθα ΥΜ ΙΙΙΑ/Β νεκροπόλεως. Μικρὰ τεθραυσμένη, ἀποτελουμένη ἐκ δύο ἐλασμάτων: Ἰ. Τζεδάκις, ΑΑΑ ΙΙ, 1969, 365.

Ν ῆ σ ο ι κ α ὶ Ἠ π ε ι ρ ω τ ι κ ὴ Ἑ λ λ ά ς

17) *Θήρα*. Ἐκ τοῦ ὑπογείου τοῦ Δ3 χώρου. Ἀποτελεῖται ἐκ τριῶν ἐλασμάτων. Ἐπὶ τοῦ χείλους καὶ ἑκατέρωθεν τῆς λαβῆς ἀνὰ μία ἐλαφρὰ διόγκωσις. Ὁ δίσκος τῆς βάσεως εἶναι ὑψηλὸς καὶ ἐξέχει ὑπερβολικῶς. Λαβαὶ ταινιωταί. ΥΜ ΙΑ: Σπ. Μαρινᾶτος, ΠΑΕ 1970, 189, πίν. 291α· Σύντομος ὁδηγὸς προσωρινῆς ἐκθέσεως ἀρχαιοτήτων Θήρας (1971) 28· Excavations at Thera IV (1971) 39, πίν. 93a.

18) *Ἀσίνη*. Ἐκ τοῦ θαλαμοειδοῦς τάφου 5. ΥΕ ΙΙΙΑ2[3](;): O. Frödin - A. W. Persson, Asine (1938) 393, ἀρ. 1, εἰκ. 257.

19) *Δενδρά*. Ἐκ τοῦ θαλαμοειδοῦς τάφου 2. ΥΕ ΙΙΙΑ2(;)[4]: Persson, RTD 92 ἀρ. 1 καὶ πίν. XXXI' 2· 98 ἀρ. 29, 30, 31 καὶ πίν. XXX.

20) *Μυκῆναι*. Ἐκ τῶν τάφων τοῦ ταφικοῦ περιβόλου Α. ΥΕ Ι: Karo, Schachtgräber 117, 118, 148, 159 καὶ εἰκ. 77, πίν. CLIV ἀρ. 602, CLV, CLVI ἀρ. 581.

21) *Μυκῆναι*. Ἐκ τοῦ τάφου Ε τοῦ ταφικοῦ περιβόλου Β. ΥΕ Ι: Γ. Μυλωνᾶς, Ὁ Ταφικὸς Κύκλος Β τῶν Μυκηνῶν, Α' (1973) 96, 328· Β' (1973) πίν. 82.

22) *Μυκῆναι*. Ἐκ τοῦ θησαυροῦ τοῦ Πωρίνου Τοίχου. Ὁριζόντιος λαβὴ ὑδρίας (;). Πρώιμος ΥΕ ΙΙΙ (;): A.J.B. Wace, BSA 48, 1953, 7, πίν. 2e. F. H. Stubbings, BSA 49, 1954, 294. Θ. Σπυρόπουλος, Ὑστερομυκηναϊκοὶ ἑλλαδικοὶ θησαυροί (1972) 49, 120, εἰκ. 102, πίν. 16β.

Ἀ π ρ ο σ δ ι ο ρ ί σ τ ο υ π ρ ο ε λ ε ύ σ ε ω ς[5]

23) *Βρεταννικὸν Μουσεῖον*. Ὑδρία ΥΜ Ι/ΙΙΙΑ ἢ ΥΕ Ι/ΙΙΙΑ χρόνων: R. H. Higgins, The British Museum Quarterly 28, 1964, 18 - 19, πίν. VI· Arch. Rep. 1966/67, 49, εἰκ. 7.

1. Ἐκ παραδρομῆς τοῦ δημοσιεύσαντος ἡ ὑδρία αὕτη ἀναφέρεται ὡς τρίωτος. Διὰ τὴν χρονολογίαν βλ. κατωτ. τὸν ὑπ' ἀρ. 27 τριποδικὸν λέβητα.

2. Βλ. κατωτ. σημ. 5. Ἡ εὕρεσις τριῶν ὑδριῶν εἰς τὴν ἔπαυλιν τῆς Ἁγίας Τριάδος μνημονεύεται καὶ ὑπὸ τοῦ Σπ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΥ, BCH 53, 1929, 372.

3. A. FURUMARK, Opusc. Arch. III, 1944, 198. Βλ. καὶ ἀνωτ. σ. 66 σημ. 2.

4. Βλ. N. SANDARS, ἔ.ά. 133, 150. Τὰ ἐκ τοῦ τάφου τούτου χάλκινα ἀντικείμενα καὶ ἀγγεῖα παρουσιάζουν σημαντικὰς ἀναλογίας πρὸς εὑρήματα ἐκ τοῦ τάφου 4 τοῦ Σελλοπούλου Κνωσοῦ. Βλ. καὶ ἀνωτ. σ. 66 σημ. 2.

5. Ὡς εἴδομεν ἀνωτέρω, δὲν ἐταυτίσθησαν αἱ ὑδρίαι ἐκ Παλαικάστρου (ἀρ. κατ. 3) καὶ ἐξ Ἁγίας Τριάδος

Β. Ὑδρίαι μετὰ μιᾶς καθέτου καὶ δύο ὁριζοντίων λαβῶν

Κρήτη

1) *Πόλις Χανίων.* Ἐκ τῆς συστάδος τάφων εἰς Μαζαλῆ (πρώην κτῆμα Καπετανάκη). Τῆς ὑδρίας ταύτης, εὑρεθείσης κατὰ τὴν προτελευταίαν δεκαετίαν τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, ἀπιοειδοῦς σχήματος καὶ ἀποτελουμένης «ἐξ ἐλασμάτων τὰ ὁποῖα συνδέονται δι' ἥλων», σῴζεται μόνον πρόχειρον σχεδιογράφημα[1]. ΥΜ ΙΙΙΑ(;): L. Mariani, Mon. Ant. 6, 1895, 205 - 206, εἰκ. 41.

Ἠπειρωτικὴ Ἑλλάς

2) *Μυκῆναι.* Ἐκ λακκοειδοῦς τάφου τοῦ ταφικοῦ περιβόλου Α. ΥΕ Ι: H. Schliemann, Mycenae (1880) 275, εἰκ. 437.

ΤΡΙΠΟΔΙΚΟΙ ΛΕΒΗΤΕΣ

Οὗτοι ἀνήκουν εἰς δύο τύπους, τὸν ἡμισφαιρικὸν καὶ τὸν κυλινδρικόν· ἐνταῦθα δὲ ἐξετάζεται ὁ τελευταῖος τούτων. Τὸ πρωιμώτερον παράδειγμα τοῦ κυλινδρικοῦ τύπου προέρχεται ἐκ τῆς συνοικίας Μυ τῶν Μαλίων (ἀρ. κατ. 14), χρονολογεῖται εἰς τὴν ΜΜ ΙΙΙα περίοδον[2], διαφέρει δὲ αἰσθητῶς ἀπὸ τοὺς κυλινδρικοὺς λέβητας τῶν ΥΜ χρόνων. Τὸ ἐξ ἑνὸς ἐλάσματος σῶμα εἶναι ἀβαθές, τὸ στόμιον φέρει τρεῖς καθέτους λαβάς, οἱ δὲ πόδες, ἀποτελούμενοι ἐξ ἑνὸς καθέτου τμήματος, ἐφάπτονται μόνον ἐπὶ τοῦ κυλινδρικοῦ τοιχώματος τοῦ σκεύους. Εἰς τὸν κυλινδρικὸν τύπον τῶν ΥΜ χρόνων τὸ ἐλαφρῶς πρὸς τὰ ἄνω εὐρυνόμενον σῶμα ἀποτελεῖται ἐξ ἑνὸς ἐλάσματος, ὅταν ὅμως τὸ σκεῦος εἶναι μεγάλων διαστάσεων, τὰ ἐλάσματα δύνανται νὰ εἶναι καὶ περισσότερα[3] (ἀρ. κατ. 19, 27). Ὁ πυθμὴν εἶναι ὀλιγώτερον ἢ περισσότερον κυρτός, τὸ στόμιον περατοῦται εἰς μικρὸν πρὸς τὰ ἔξω χεῖλος, εἰς ὡρισμένα δὲ παραδείγματα ἐνταῦθα σχηματίζεται καὶ ἓν εἶδος ἐλαφρᾶς προχοῆς. Φέρει εἰς τὸ ὕψος τοῦ χείλους δύο ὁριζοντίους ραβδοειδεῖς λαβάς, ἐνίοτε δέ, πάντοτε εἰς τὸ ὕψος τοῦ χείλους, ὑπάρχει καὶ τρίτη μικροτέρα, ὁριζόντιος ἢ κάθετος. Ἡ κάθετος αὕτη λαβή, πάντοτε πολὺ μικρά, εἶναι συνήθως ταινιωτή, ἑλισσομένη σπειροειδῶς ὑπὲρ τὸ χεῖλος (ἀρ. κατ. 3, 6, 17, 28)· σπανιώτερον εἶναι ραβδοειδὴς καὶ πάντοτε ὑπὲρ τὸ χεῖλος, εἰς σχῆμα «θηλειᾶς»[4]

(ἀρ. κατ. 14). Εἰς τὸ Μουσεῖον Ἡρακλείου ὑπάρχουν δύο ὑδρίαι ἄνευ ἀρ. εὑρετηρίου. Ἑκάστη τούτων ἀποτελεῖται ἐκ τριῶν ἐλασμάτων, τὸ χεῖλος ἀμφοτέρων εἶναι ἐπίπεδον, εἰς δὲ τὴν μίαν δὲν δηλοῦται ἡ βάσις. Τὸ ὕψος αὐτῶν ἀντιστοίχως εἶναι 0.42 - 0.435, 0.42 - 0.43 μ. Αἱ διαστάσεις ἀμφοτέρων συμφωνοῦν πρὸς τὰς τῆς ὑδρίας ὑπ' ἀρ. 832 ἐξ Ἁγίας Τριάδος τοῦ εὑρετηρίου τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου, ὕψους 0.43 μ., οὐχὶ ὅμως πρὸς αὐτὰς τῆς ὑδρίας ἐκ Παλαικάστρου, ἡ ὁποία συμφώνως πρὸς τοὺς δημοσιεύσαντας εἶναι ὕψους 0.55 μ.

1. Ὁ Karo (Schachtgräber 250) ἀναφέρεται εἰς τὸν πληθυντικὸν μνημονεύων ὑδρίας εἰς τὸ Μουσεῖον Χανίων. Ἐὰν ἡ πληροφορία αὕτη προέρχεται ἐκ προσωπικῆς ἐρεύνης τοῦ συγγραφέως, τότε ὑποθέτομεν ὅτι ἡ τρίωτος αὕτη ὑδρία δὲν ἀπωλέσθη παλαιόθεν, ἀλλὰ ὑπῆρχεν εἰς τὸ Μουσεῖον Χανίων, τοὐλάχιστον μέχρι τῆς τελευταίας πρὸ τοῦ β' παγκοσμίου πολέμου δεκαετίας.

2. Διὰ τὴν χρονολόγησιν τῆς συνοικίας εἰς τὴν ΜΜ ΙΙ περίοδον, βλ. J. C. Poursat, Πεπραγμένα Γ' Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου Α' (1973) 276.

3. Ἀντιθέτως, εἰς τὰς ὑδρίας ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐλασμάτων δὲν ἐξαρτᾶται ἐκ τῶν διαστάσεων τοῦ ἀγγείου.

4. Παρατηρητέον ὅτι πολλαὶ πήλιναι τριποδικαὶ χύτραι, κυρίως ἐκ Ζάκρου, φέρουν αὐλακόσχημον ἐπὶ τοῦ χείλους προχοὴν καὶ τρεῖς ἐπ' αὐτοῦ καθέτους ραβδοειδεῖς λαβάς, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ τρίτη εἶναι πολὺ μικρὰ καὶ σχήματος «θηλειᾶς».

(ἀρ. κατ. 5, 27). Οἱ πόδες ἀποτελοῦνται ἐξ ἑνὸς καθέτου καὶ κυρίου τμήματος, τὸ ὁποῖον εἰς τὸ ἄνω ἄκρον προσηλοῦται ἐπὶ τοῦ κυλινδρικοῦ τοιχώματος τοῦ σκεύους, καὶ μιᾶς ὁριζοντίου ἐπεκτάσεως, προσηλουμένης ἐπὶ τοῦ πυθμένος τούτου. Ἡ ἀπόληξις τῶν ποδῶν, ἡ ὁποία ἐφάπτεται τοῦ κυλινδρικοῦ τοιχώματος τοῦ σώματος εἶναι διαφόρων σχημάτων, ἤτοι ὀκτώσχημος, τριφυλλόσχημος, πεταλοειδής, τριγωνοειδής, ρομβοειδὴς μετὰ στρογγύλων γωνιῶν κτλ. Ἡ τομὴ τέλος τοῦ κυρίου τμήματος τῶν ποδῶν δύναται νὰ εἶναι κυκλικοῦ, κυκλικοῦ μετὰ νευρώσεως κατὰ μῆκος τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας, πεταλοειδοῦς, ὀρθογωνίου, ἑξαγωνικοῦ ἀκανονίστου ἢ μή, ἢ ὀκταγωνικοῦ σχήματος.

Ἡ χρῆσις τοῦ σκεύους τούτου, ὁμοίου σχήματος πρὸς τὰ μόλις πρὸ ὀλίγων ἐτῶν χρησιμοποιούμενα πύραυνα, φαίνεται ὅτι ἦτο ποικιλότροπος. Ἓν δεῖγμα ἑρμηνεύεται ὡς χύτρα (ἀρ. κατ. 2), ἕτερον εὑρέθη εἰς χῶρον, ὁ ὁποῖος ἐνδέχεται νὰ εἶχε χρησιμοποιηθῆ ὡς λουτρόν (ἀρ. κατ. 27), ἕτερον δεῖγμα τέλος εὑρέθη ἐντὸς χώρου, ὁ ὁποῖος ἦτο ἀναμφισβητήτως λουτρόν (ἀρ. κατ. 32). Ὡς ἐκ τούτου ὑποθέτομεν ὅτι εἰς τὰ τελευταῖα ταῦτα σκεύη ἐθέρμαινον ὕδωρ· ἡ χρῆσις αὕτη μνημονεύεται καὶ ὑπὸ τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν (Ὅμηρος Σ 343 κέ. καὶ θ 433 κέ.).

Χάλκινοι τριποδικοὶ κυλινδρικοὶ λέβητες, ἐξαιρέσει τοῦ δείγματος τῆς Θήρας, δὲν εἶναι γνωστοὶ μέχρι σήμερον ἐκτὸς τῆς Κρήτης[1], εἰς ἀμφοτέρας δὲ τὰς νήσους ἀπαντοῦν καὶ πήλινα δείγματα[2]. Χάλκινοι τριποδικοὶ λέβητες τοῦ κυλινδρικοῦ τύπου ἔχουν ἔλθει εἰς φῶς εἰς κατῳκημένους χώρους καὶ εἰς τάφους, γνωστοὶ δὲ εἶναι οἱ κάτωθι:

1) *Ζάκρος*. Ἀνάκτορον, ἐκ τοῦ δωματίου XII. Ποὺς ὀκταγωνικῆς τομῆς κυλινδρικοῦ λέβητος, τοῦ ὁποίου ἡ ἐφαπτομένη τοῦ κυλινδρικοῦ τοιχώματος ἀπόληξις εἶναι τριφυλλόσχημος. Ἀρ. εὑρ. Μουσείου Ἡρακλείου 2608. ΥΜ Ι: Ν. Πλάτων, ΠΑΕ 1962, 162.

2) *Ζάκρος*. Ἀνάκτορον, ἐκ τοῦ παραπλεύρως τοῦ κτιστοῦ φρέατος δωματίου XLII. Μεγάλων διαστάσεων, ὀλίγον συντεθλιμμένος, μετὰ τριῶν ὁριζοντίων λαβῶν (ἡ τρίτη μικροτέρα). Πόδες τομῆς ὀκταγωνικῆς, ἡ ἐφαπτομένη τοῦ κυλινδρικοῦ τοιχώματος ἀπόληξις εἶναι ὀκτώσχημος μὲ πολὺ μικρὸν τὸ τμῆμα τῆς κορυφῆς. Ἀρ. εὑρ. Μουσείου Ἡρακλείου 2676. ΥΜ ΙΒ: Ἔργον 1964, 141 - 142, εἰκ. 167. Ἔργον 1965, 134. Ν. Πλάτων, ΠΑΕ 1964, 157, πίν. 153α· Ζάκρος, τὸ νέον μινωικὸν ἀνάκτορον (1974) 196.

3) *Ζάκρος*. Ἀνάκτορον, ἐκ τοῦ δωματίου XLIII. Μικρὸς τεθραυσμένος, μετὰ δύο ὁριζοντίων λαβῶν καὶ τρίτης καθέτου μικροτέρας. Αὕτη εἶναι ταινιωτή, σχηματίζει δὲ σπεῖραν ὑπὲρ τὸ χεῖλος, ἑλισσομένην πρὸς τὰ ἔξω. Χεῖλος μετὰ ἐλαφρᾶς προχοῆς, πόδες τομῆς κυκλικῆς. Ἡ ἐφαπτομένη τοῦ κυλινδρικοῦ τοιχώματος ἀπόληξις εἶναι ρομβοειδοῦς σχήματος μετὰ στρογγύλων γωνιῶν. ΥΜ ΙΒ: Ἔργον 1965, 134. Ν. Πλάτων, ΠΑΕ 1965, 198.

1. Διὰ τοὺς τριποδικοὺς λέβητας ἐπὶ τῶν πυλιακῶν πινακίδων, βλ. Κ. ΜΑΥΡΙΓΙΑΝΝΑΚΗ, Οἱ πινακίδες τῆς σειρᾶς Ta τοῦ ἀνακτόρου τῆς Πύλου καὶ τὸ πρόβλημα τῶν τριποδικῶν λεβήτων (ἀνακοίνωσις εἰς τὸ Δ' Διεθνὲς Κρητ λογικὸν Συνέδριον, δημοσιευομένη εἰς τὰ Πρακτικὰ τοῦ ἐν λόγῳ συνεδρίου).

2. Κρήτη: βλ. ἀνωτ. σ. 68 σημ. 4, καὶ D. Levi, Boll. d' Arte 44, 1959, 241, 243, εἰκ. 8. Θήρα: Σπ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, ΠΑΕ 1970, 191, πίν. 299α· Excavations at Thera IV (1971) 20 - 21, πίν. 101α· ΑΑΑ IV, 1971, 73, εἰκ. 24· Σύντομος Ὁδηγὸς προσωρινῆς ἐκθέσεως Ἀρχαιοτήτων Θήρας (1971) 27, εἰκ. 8.

4) *Ζάκρος*. Ἀνάκτορον, ἐκ τοῦ δωματίου XLIV. Μικρὸς τεθραυσμένος καὶ συντεθλιμμένος. Σῴζει μίαν ὁριζόντιον λαβήν. Πόδες τομῆς ὀκταγωνικῆς. Ἡ ἐπὶ τοῦ κυλινδρικοῦ τοιχώματος ἀπόληξις εἶναι τριφυλλόσχημος. ΥΜ Ι: Ἔργον 1966, 122 - 123. Ν. Πλάτων, ΠΑΕ 1966, 150 - 151.

5) *Ζάκρος*. Ἀνάκτορον, ἐκ τοῦ δωματίου XLVa. Τεθραυσμένος. Φέρει τρεῖς λαβάς, δύο ὁριζοντίους ραβδοειδεῖς καὶ τρίτην πολὺ μικράν, ὁμοίως ραβδοειδῆ, κάθετον ἐπὶ τοῦ χείλους καὶ σχήματος «θηλειᾶς». Πόδες τομῆς κυκλικῆς. Ἡ ἐπὶ τοῦ κυλινδρικοῦ τοιχώματος ἀπόληξις εἶναι ρομβοειδοῦς σχήματος μετὰ στρογγύλων γωνιῶν. ΥΜ Ι: Ἔργον 1966, 123. Ν. Πλάτων, ΠΑΕ 1966, 148 - 149.

6) *Γουρνιά*. Ἐκ τοῦ χώρου Β6. Μικρός, μετὰ δύο ὁριζοντίων λαβῶν καὶ τρίτης καθέτου πολὺ μικρᾶς. Αὕτη εἶναι ταινιωτή, σχηματίζει δὲ ὑπὲρ τὸ χεῖλος σπεῖραν ἑλισσομένην πρὸς τὰ ἔσω. Ἐλαφρὰ προχοὴ ἐπὶ τοῦ χείλους. Ἡ ἐπὶ τοῦ κυλινδρικοῦ τοιχώματος ἀπόληξις τῶν ποδῶν εἶναι περίπου ἡμικυκλικοῦ σχήματος. Ἀρ. εὑρ. Μουσείου Ἡρακλείου 605. ΥΜ Ι: H. Boyd Hawes, Gournia, Vassiliki and other Prehistoric Sites on the Isthmus of Hierapetra, Crete (1908) 24, 34, πίν. IV, 72A - B. Πρβ. Mosso, Escursioni 240, εἰκ. 131. Montelius GP, πίν. 31, 7.

7) *Γουρνιά*. Ἀνασκαφὴ 1901. Δύο πόδες κυλινδρικοῦ λέβητος, ἀνήκοντες πιθανώτατα εἰς τὸ αὐτὸ σκεῦος. Ἐκ τούτων, ὁ εἷς εἶναι ἐλλιπής (σῴζεται μόνον ἡ ὑπὸ τῆς ὁριζοντίου ἐπεκτάσεως σχηματιζομένη γωνία). Ὁ ἕτερος εἶναι πεταλοειδοῦς τομῆς, ἡ δὲ ἐπὶ τοῦ κυλινδρικοῦ τοιχώματος ἀπόληξις εἶναι τριφυλλόσχημος. Μῆκος 0.29 μ. Ἀρ. εὑρ. Μουσείου Ἡρακλείου 606. ΥΜ Ι(;).

8) *Γουρνιά*. Ἀνασκαφὴ 1901. Ἕτερος, πενταγωνικῆς τομῆς, ἀνήκων εἰς μικρὸν λέβητα. Ἡ ἐπὶ τοῦ κυλινδρικοῦ τοιχώματος ἀπόληξις εἶναι τριφυλλόσχημος. Μῆκος 0.185 μ. Ἀρ. εὑρ. Μουσείου Ἡρακλείου 606. ΥΜ Ι(;): H. Boyd Hawes, ἔ.ἀ. 34, πίν. IV, 71.

9) *Γουρνιά*. Ἀνασκαφὴ 1901. Ἕτερος, ὀρθογωνίου τομῆς. Ἡ ἐπὶ τοῦ κυλινδρικοῦ τοιχώματος ἀπόληξις εἶναι πεταλοειδοῦς σχήματος. Μῆκος 0.24 μ. Ἀρ. εὑρ. Μουσείου Ἡρακλείου 606. ΥΜ Ι (;).

10) *Γουρνιά*. Ἀνασκαφὴ 1901. Δύο πόδες ἐλλιπεῖς μικροῦ κυλινδρικοῦ λέβητος, ἀνήκοντες κατὰ πᾶσαν πιθανότητα εἰς τὸ αὐτὸ σκεῦος. Ἡ ἐπὶ τοῦ κυλινδρικοῦ τοιχώματος ἀπόληξις εἶναι ρομβοειδοῦς σχήματος μετὰ στρογγύλων γωνιῶν. Σῳζόμενον μῆκος ἀντιστοίχως 0.125 καὶ 0.085 μ. Ἀρ. εὑρ. Μουσείου Ἡρακλείου 606. ΥΜ Ι(;).

11) *Γουρνιά*. Ἀνασκαφὴ 1901. Ὁριζόντιος ραβδοειδὴς λαβὴ κυλινδρικοῦ τριποδικοῦ λέβητος. Ἀρ. εὑρ. Μουσείου Ἡρακλείου 607. ΥΜ Ι (;).

12) *Σελάκανον Ἱεραπέτρας*. Προέρχονται ἐξ ἀγορᾶς. Δύο πόδες τομῆς ἀκανονίστου κυκλικοῦ σχήματος (ἐκ τῶν ὁποίων ὁ εἷς ἐλλιπὴς) μικροῦ κυλινδρικοῦ λέβητος. Ἡ ἐπὶ τοῦ κυλινδρικοῦ τοιχώματος ἀπόληξις εἶναι ὀκτώσχημος. Σῳζόμενον μῆκος ἀντιστοίχως 0.18 καὶ 0.135 μ. Ἀρ. εὑρ. Μουσείου Ἡρακλείου 99. ΥΜ Ι.

13) *Μάλια*. Συνοικία Λ, ἐκ τοῦ μαγειρείου τῆς οἰκίας μετὰ προσόψεως «à redans». Μετὰ τριῶν ὁριζοντίων λαβῶν (ἡ τρίτη μικροτέρα). Ἡ ἐπὶ τοῦ κυλινδρικοῦ τοιχώματος τοῦ σκεύους ἀπόληξις τῶν ποδῶν εἶναι ὀκτώσχημος. ΥΜ ΙΑ: H. καὶ M. van Effenterre, Mallia. Le centre politique (I). L'Agora (1960 - 1966), Études Crétoises XVII (1969) 94, 99, πίν. LIII, 4.

14) *Μάλια*. Ἐκ τῆς συνοικίας Mu. Μικρὸς κυλινδρικὸς λέβης ἀβαθοῦς σώματος. Ὁ πυθμὴν εἶναι ἐπίπεδος, τὸ στόμιον περατοῦται εἰς ἐλαφρὰν προχοὴν καὶ φέρει τρεῖς καθέτους λαβάς, προσηλουμένας ἀμέσως κάτωθεν αὐτοῦ. Οἱ τετραγώνου τομῆς πόδες ἀποτελοῦνται μόνον ἐξ ἑνὸς καθέτου τμήματος ἀπολήγοντος εἰς τὸ ἄνω ἄκρον εἰς πεπλατυσμένην, ρομβοειδοῦς σχήματος ἐπιφάνειαν, διὰ τῆς ὁποίας, μέσῳ τεσσάρων ἥλων, στερεοῦνται ἐπὶ τοῦ κυλινδρικοῦ τοιχώματος. Ὕψος ἄνευ τῶν λαβῶν 0.197, μετὰ τῶν λαβῶν 0.225, μεγίστη διάμ. 0.276 μ. Ἀρ. εὑρ. Μουσείου Ἡρακλείου 3069. ΜΜ ΙΙΙα: J. C. Poursat, BCH 94, 1970, 867-870, εἰκ. 5.

15) *Μάλια.* Εὑρέθη ἐντὸς λάκκου εἰς παραλιακὴν τοποθεσίαν πλησίον τοῦ ἀνακτόρου. Κατὰ τὰ φαινόμενα ὁ λάκκος οὗτος δὲν ἦτο τάφος, ἀλλὰ ἠνοίχθη διὰ τὴν ἀπόκρυψιν «θησαυροῦ». Μέγας κυλινδρικὸς τριποδικὸς λέβης μετὰ τριῶν ὁριζοντίων λαβῶν (ἡ τρίτη μικροτέρα). Πόδες τομῆς ἑξαγωνικῆς, ἡ ἐπὶ τοῦ κυλινδρικοῦ τοιχώματος ἀπόληξις εἶναι ὀκτώσχημος. Ἀρ. εὑρ. Μουσείου Ἡρακλείου 2085. ΥΜ Ι(;): Ἰ. Χατζιδάκις, ΠΑΕ 1915, 110, 114-115, εἰκ. 3. H. καὶ M. van Effenterre, Fouilles exécutées à Mallia. Étude du site (1956-1957). Exploration des nécropoles (1915-1928), Études Crétoises XIII (1963) 116, πίν. XLVII, εἰκ. 2.

16) *Μάλια.* Ἕτερος μικρότερος, εὑρεθεὶς ἐντὸς τοῦ ἀνωτέρω ὑπ' ἀρ. κατ. 15 τριποδικοῦ κυλινδρικοῦ λέβητος. Φέρει τρεῖς ὁριζοντίους λαβάς, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ τρίτη μικροτέρα. Χεῖλος μετὰ ἐλαφρᾶς προχοῆς. Πόδες τομῆς ὀκταγωνικῆς, ἡ ἐπὶ τοῦ κυλινδρικοῦ τοιχώματος ἀπόληξις εἶναι ὀκτώσχημος. Ἀρ. εὑρ. Μουσείου Ἡρακλείου 2086. ΥΜ Ι(;): Ἰ. Χατζιδάκις, αὐτόθι. H. καὶ M. van Effenterre, αὐτόθι.

17) *Μάλια.* Ἐξ οἰκίας ἀπεχούσης περὶ τὸ ἓν χλμ. δυτικῶς τοῦ χωρίου. Τεθραυσμένος, μετὰ δύο ὁριζοντίων λαβῶν καὶ τρίτης καθέτου πολὺ μικρᾶς. Αὕτη εἶναι ταινιωτή, σχηματίζει δὲ ὑπὲρ τὸ χεῖλος σπεῖραν ἑλισσομένην πρὸς τὰ ἔσω. Πόδες τομῆς ἑξαγωνικῆς, ἡ ἐπὶ τοῦ κυλινδρικοῦ τοιχώματος ἀπόληξις εἶναι περίπου πεταλόσχημος. Ἡ ὁριζόντιος, ὑπὸ τὸν πυθμένα, ἐπέκτασις τῶν ποδῶν εἶναι βραχεῖα. Ἀρ. εὑρ. Μουσείου Ἡρακλείου 2201. ΥΜ Ι[1]: Sp. Marinatos, ἔ.ἀ. 372, εἰκ. 5:6.

18) *Κνωσός.* Ἐξ οἰκίας τοῦ βορείου ἄκρου τοῦ ἀνακτόρου. Δὲν ἐταυτίσθη, ἀλλὰ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα πρόκειται περὶ τοῦ κατωτέρου σκεύους ἄνευ ἀρ. εὑρ. τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου: Κυλινδρικὸς τριποδικὸς λέβης μετὰ τριῶν ὁριζοντίων λαβῶν (ἡ τρίτη μικροτέρα) καὶ ἐλαφρᾶς ἐπὶ τοῦ χείλους προχοῆς. Πόδες τομῆς κυκλικῆς, ἡ ἐπὶ τοῦ κυλινδρικοῦ τοιχώματος ἀπόληξις εἶναι ἐλλειψοειδοῦς γωνιώδους σχήματος. Ὕψος 0.385, διάμ. στομίου 0.373 μ. ΥΜ ΙΑ: Evans, PM II 629, εἰκ. 392, 1.

19) *Κνωσός.* Ἐκ τοῦ «θησαυροῦ» οἰκίας ΝΑ. τῆς Νοτίου οἰκίας. Ὁ μέγιστος πάντων τῶν μέχρι σήμερον εὑρεθέντων. Λόγῳ τοῦ μεγέθους του εἶναι κατεσκευασμένος ἐκ τριῶν ἐλασμάτων συνδεομένων δι' ἥλων, τῶν ὁποίων αἱ κεφαλαὶ εὑρίσκονται εἰς τὴν ἐξωτερικὴν ἐπιφάνειαν τοῦ σκεύους. Ὁ πυθμὴν καὶ τὸ κατώτερον τμῆμα τοῦ κυλινδρικοῦ τοιχώματος ἀποτελοῦνται ἐξ ἑνὸς ἐλάσματος. Τὸ ἄνω ἥμισυ τοῦ σώματος ἀποτελεῖται ἐκ δύο ὁριζοντίων ἐλασμάτων, συνδεομένων κάτωθεν τῶν δύο μεγάλων ὁριζοντίων λαβῶν. Ὑπάρχει καὶ τρίτη μικροτέρα ὁριζόντιος λαβή, εἰς τὴν ἀπέναντι δὲ αὐτῆς περιφέρειαν τοῦ χείλους ἐλαφρὰ προχοή. Πόδες τομῆς κυκλικῆς, ἡ ἐφαπτομένη τοῦ κυλινδρικοῦ τοιχώματος ἀπόληξις εἶναι ὀκτώσχημος. ΥΜ ΙΑ: Evans, αὐτόθι 630, εἰκ. 394, 2. Chr. Zervos, ἔ.ἀ. εἰκ. 606[2].

20) *Κνωσός.* Ἀκριβὴς προέλευσις ὡς ὁ ἀρ. κατ. 19. Δὲν ἐταυτίσθη εἰς τὸ Μουσεῖον Ἡρακλείου. Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα πρόκειται περὶ τοῦ κάτωθι κυλινδρικοῦ τριποδικοῦ λέβητος τοῦ Στρωματογραφικοῦ Μουσείου τῆς Κνωσοῦ: Κατεστραμμένος καὶ ἐλλιπής, μετὰ δύο ὁριζοντίων λαβῶν καὶ ἐλαφρᾶς προχοῆς πλησίον τῆς μιᾶς τῶν λαβῶν. Πόδες τομῆς κυκλικῆς μετὰ νευρώσεως. Ἡ ἐπὶ τοῦ κυλινδρικοῦ τοιχώματος ἀπόληξις αὐτῶν εἶναι τριφυλλόσχημος. Ὕψος 0.36, διάμετρος στομίου 0.35 μ.[3] ΥΜ ΙΑ: Evans, αὐτόθι εἰκ. 394, 3.

21) *Κνωσός.* Σελλόπουλο, ἐκ τοῦ τάφου 4.

α) Ὁριζόντιος λαβὴ καὶ τρεῖς πόδες κυλινδρικοῦ λέβητος. Πόδες τομῆς κυκλικῆς, ἡ ἐπὶ τοῦ κυλιν-

1. Βλ. ἀνωτ. σ. 65 σημ. 3.

2. Παρὰ τὸ ὅτι αἱ διδόμεναι ὑπὸ τῶν δύο συγγραφέων διαστάσεις τοῦ τρίποδος δὲν συμφωνοῦν, ἀσφαλῶς πρόκειται περὶ τοῦ αὐτοῦ σκεύους. Ὁ Evans ἀναφέρει ὅτι ἀμφότεροι οἱ ἐκ τοῦ «θησαυροῦ» τῆς οἰκίας ΝΑ. τῆς Νοτίου οἰκίας κυλινδρικοὶ λέβητες ἔχουν δύο μόνον ὁριζοντίους λαβάς (PM II 630-631). Ὑποθέτω εἴτε ὅτι ἡ τρίτη μικρὰ λαβὴ τοῦ ὑπ' ἀρ. κατ. 19 σκεύους ἦτο τότε ἀποκεκολλημένη εἴτε ὅτι εἶχε δημιουργηθῆ σύγχυσις μετὰ τοῦ δευτέρου (κατωτ. ἀρ. κατ. 20), ὁ ὁποῖος, ἐὰν ὄντως εἶναι ὁ ὑπὸ τοῦ Evans ἀναφερόμενος τριποδικὸς κυλινδρικὸς λέβης, ἔχει μόνον δύο ὁριζοντίους λαβάς.

3. Αἱ ὑπὸ τοῦ H. W. Catling, ἔ.ἀ. 169, διδόμεναι διαστάσεις τοῦ σκεύους εἶναι: ὕψος 0.45, διάμ. 0.38 μ.

δρικοῦ τοιχώματος ἀπόληξις εἶναι πεταλόσχημος μετὰ μηνοειδοῦς προεξοχῆς εἰς τὴν κορυφήν. ΥΜ ΙΙΙΑ1: Sellopoulo 231, εἰκ. 20: 18.

β) Ἐνδεχομένως καὶ ἡ ἑτέρα λαβὴ τοῦ ἀνωτέρω σκεύους: αὐτόθι 233, εἰκ. 20:21.

22) *Κνωσός*. Σελλόπουλο, ἐκ τοῦ τάφου 4. Δύο ὁριζόντιοι λαβαὶ καὶ τρεῖς πόδες κυλινδρικοῦ λέβητος. Πόδες τομῆς ἑξαγωνικῆς, ἡ δὲ ἐπὶ τοῦ κυλινδρικοῦ τοιχώματος ἀπόληξις ἔχει τριγωνικὴν τὴν κορυφήν. ΥΜ ΙΙΙΑ1: Sellopoulo 231, 233, εἰκ. 20:19.

23) *Κνωσός*. Σελλόπουλο, ἐκ τοῦ τάφου 4. Δύο ὁριζόντιοι λαβαὶ καὶ τρεῖς πόδες κυλινδρικοῦ λέβητος. Πόδες τομῆς κυκλικῆς, ἡ ἐπὶ τοῦ κυλινδρικοῦ τοιχώματος ἀπόληξις εἶναι ἐλλειψοειδοῦς γωνιώδους σχήματος. ΥΜ ΙΙΙΑ1: Αὐτόθι 233, εἰκ. 20:20.

24) *Κνωσός*. Σελλόπουλο, ἐκ τοῦ τάφου 3. Κυλινδρικὸς τριποδικὸς λέβης λίαν ἐλλιπής. ΥΜ ΙΙΙΑ1: Αὐτόθι 242, εἰκ. 25:9.

25) *Φαιστός*. Περιοχὴ τοῦ ἀνακτόρου. Δὲν εἶναι σαφὴς οὔτε ὁ ἀριθμὸς τῶν εὑρεθέντων ἐνταῦθα τριποδικῶν λεβήτων, οὔτε ἐνίοτε ὁ τύπος αὐτῶν, ἀπροσδιόριστοι δὲ εἶναι καὶ αἱ συνθῆκαι, ὑπὸ τὰς ὁποίας ἦλθον εἰς φῶς. Δὲν ἐταυτίσθησαν[1].

α) Τριποδικὸς λέβης. ΥΜ Ι(;). L. Pernier, Rendiconti Accademia Lincei 10, 1901, 281.

β) Τριποδικὸς τεθραυσμένος λέβης μετὰ δύο ὁριζοντίων λαβῶν. ΥΜ Ι(;): A. Mosso, ἔ.ἀ. 125, 242. Πρβ. L. Pernier - L. Banti, Il palazzo minoico di Festòs II (1951) 373 ἀρ. 39.

26) *Φαιστός*. Εἰς γειτονικὴν τοῦ ὑψώματος τοῦ ἀνακτόρου περιοχήν, ἀναφέρεται ὅτι εὑρέθησαν τρεῖς τριποδικοὶ λέβητες. Δὲν καθορίζεται τὸ σχῆμα τούτων, μνημονεύονται δὲ ὡς ὄχι καλῆς διατηρήσεως. Δὲν ἐταυτίσθησαν[2]: L. Pernier, Il palazzo minoico di Festòs I (1935) 13.

27) *Ἔπαυλις Ἁγίας Τριάδος*. Ἐκ τῆς Οἰκίας τοῦ λέβητος. Εὑρέθη εἰς χῶρον, εἰς τὸν ὁποῖον ὑπῆρχε μικρὸς λουτὴρ καὶ χαρακτηριστικὴ ΥΜ Ι κεραμεική. Παρὰ τὸ ὅτι ὁ ἀρ. εὑρ. τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου ἔχει ἐξαλειφθῆ, πρόκειται περὶ τοῦ κάτωθι κυλινδρικοῦ τριποδικοῦ λέβητος, ὁ ὁποῖος, ὁμοῦ μετὰ τοῦ ὑπ' ἀρ. κατ. 19 ἐκ Κνωσοῦ, εἶναι ἐκ τῶν μεγαλυτέρων μέχρι σήμερον εὑρεθέντων: Εἶναι κατεσκευασμένος ἐκ τριῶν ἐλασμάτων συνδεομένων δι' ἥλων. Ὁ πυθμὴν καὶ τὸ κάτω ἥμισυ τοῦ κυλινδρικοῦ τοιχώματος ἀποτελεῖται ἐξ ἑνὸς ἐλάσματος. Τὸ ἄνω ἥμισυ τοῦ σώματος ἀποτελεῖται ἐκ δύο ὁριζοντίων ἐλασμάτων, συνδεομένων κάτωθεν τῶν ὁριζοντίων ραβδοειδῶν λαβῶν. Φέρει καὶ τρίτην λαβὴν κάθετον ραβδοειδῆ πολὺ μικρὰν ὑπὲρ τὸ χεῖλος, σχήματος «θηλειᾶς». Πόδες τομῆς ἑξαγωνικῆς· ἡ ἐπὶ τοῦ κυλινδρικοῦ τοιχώματος ἀπόληξις εἶναι ρομβοειδοῦς σχήματος μετὰ στρογγύλων γωνιῶν. Παρὰ τὴν μεγάλην διάμετρόν του, ἡ ὁριζόντιος ἐπέκτασις τῶν ποδῶν εἶναι βραχεῖα. Ἔχει ἐπανειλημμένως ἐπισκευασθῆ. Ὕψος 0.54, διάμ. στομίου 0.51 μ. Ἀρ. εὑρ. Μουσείου Ἡρακλείου 1160. ΥΜ ΙΒ: F. Halbherr, Memorie del R. Istituto Lombardo di Scienze e Lettere XXI - XXII, serie III, fasc. V, 1905, 247, πίν. V, εἰκ. 12· Rendiconti Accademia Lincei XIV, 1905, 388, εἰκ. 5. L. Pernier - L. Banti, ἔ.ἀ. καὶ σημ. 209.

1. Ἐντὸς συσκευασθέντος κατὰ τὸν β' παγκόσμιον πόλεμον κιβωτίου καὶ ἀποσφραγισθέντος τὸ 1960, περίοδον τῆς ἀναδιοργανώσεως καὶ ἐπανεκθέσεως τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου, κατὰ τὴν ὁποίαν ἠργάσθην ἐνταῦθα, εὑρέθησαν χάλκινα σκεύη καὶ ἀγγεῖα συντεθλιμμένα καὶ τεθραυσμένα. Ἀτυχῶς τόσον οἱ ἀριθμοὶ εὑρετηρίου, ὅσον καὶ αἱ πινακίδες αὐτῶν, εἶχον ἐντελῶς ἀποσβεσθῆ, πλὴν πινακίδος μετὰ τῆς ἐνδείξεως «Παλαίκαστρον;». Μεταξὺ τῶν εὑρημάτων τούτων ὑπῆρχον καὶ δύο κατεστραμμένοι καὶ τεθραυσμένοι τριποδικοὶ κυλινδρικοὶ λέβητες μέσων διαστάσεων. Ἡ τομὴ τῶν ποδῶν τοῦ ἑνὸς ἐξ αὐτῶν εἶναι κυκλικοῦ, τοῦ ἑτέρου ὀκταγωνικοῦ σχήματος, ἡ δὲ ἐφαπτομένη τοῦ κυλινδρικοῦ τοιχώματος τοῦ σώματος ἀπόληξις τῶν ποδῶν ἀμφοτέρων τῶν σκευῶν εἶναι τριφυλλόσχημος. Ἐπειδὴ οἱ κυλινδρικοὶ τριποδικοὶ λέβητες ἐκ Φαιστοῦ (ἀνάκτορον καὶ γειτονικὴ αὐτοῦ περιοχὴ) δὲν ἐταυτίσθησαν, ἐνδέχεται τὰ ὡς ἄνω δύο σκεύη νὰ προέρχωνται ἐκ Φαιστοῦ.

2. Βλ. ἀνωτ. σημ. 1.

28) *Καμηλάρι Πυργιωτίσσης*. Τοποθεσία Σελί. Προέρχεται ἐξ οἰκήματος. Μικρὸς κυλινδρικὸς τριποδικὸς λέβης, ἐλλιπὴς τὸ ἄνω ἥμισυ τῶν κυλινδρικῶν τοιχωμάτων. Πόδες τομῆς ἑξαγωνικῆς· ἡ ἐπὶ τοῦ κυλινδρικοῦ τοιχώματος ἀπόληξις εἶναι πεταλοειδοῦς σχήματος. Μικρὰ κάθετος ταινιωτὴ λαβὴ ἑλισσομένη σπειροειδῶς, προερχομένη ἐκ τοῦ ἰδίου χώρου, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἀνήκει εἰς τὸν ἀνωτέρω λέβητα. ΥΜ Ι: V. La Rosa, ASAtene N. S. 34 - 35, 1972 - 1973, 524.

29) *Καμηλάρι Πυργιωτίσσης*. Τοποθεσία Σελί. Προέρχεται ἐξ οἰκήματος. Μετὰ τριῶν ὁριζοντίων λαβῶν (ἡ τρίτη μικροτέρα). Ἡ ἐπὶ τοῦ κυλινδρικοῦ τοιχώματος τοῦ σκεύους ἀπόληξις τῶν ποδῶν εἶναι τριφυλλόσχημος. ΥΜ Ι.

30) *Πόλις Χανίων*. Προέρχεται ἐκ τῶν τάφων τῆς περιοχῆς Δικαστηρίων, εἰς τοὺς ὁποίους εὑρέθησαν τὰ χάλκινα ἀγγεῖα καὶ σκεύη τῆς ὁμάδος IV. Τεθραυσμένος. Δὲν ἀνευρέθη κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἐρεύνης μου. Ἀρ. εὑρ. Μουσείου Χανίων 117. ΥΜ ΙΙΙΑ1 (;).

31) *Κρήτη*. Ἰδιαιτέρα προέλευσις ἀπροσδιόριστος, νῦν εἰς Ὀξφόρδην. Προέρχεται ἐξ ἀγορᾶς. Ἀδημοσίευτος: Sellopoulo 247 ἀρ. 8.

32) *Θήρα*. Ἐκ τοῦ λουτροῦ τῆς Δυτικῆς οἰκίας. Μετὰ δύο ὁριζοντίων λαβῶν καὶ ἐλαφρᾶς ἐπὶ τοῦ χείλους προχοῆς. Πόδες τομῆς κυκλικῆς μετὰ νευρώσεως. Ἡ ἐπὶ τοῦ κυλινδρικοῦ τοιχώματος τοῦ σκεύους ἀπόληξις αὐτῶν εἶναι πεταλόσχημος. Ἀρ. εὑρ. ἀνασκαφῆς 3425. ΥΜ ΙΑ: Sp. Marinatos, Excavations at Thera VI (1974) 29, πίν. 62b, 63a.

ΤΡΙΠΟΔΙΚΑΙ ΛΕΚΑΝΑΙ

Αὗται εἶναι σκεύη μετὰ χαμηλοῦ καὶ εὐρέος κυλινδρικοῦ σώματος, χαμηλῶν ποδῶν, ἐπιπέδου πυθμένος καὶ ἔξω νεύοντος χείλους. Φέρουν εἰς τὸ μέσον τοῦ σώματος δύο ὁριζοντίους ταινιωτὰς λαβάς, περατουμένας εἰς κάθετα πεπλατυσμένα στελέχη, ἐνίοτε τριφυλλόσχημα (ἀρ. κατ. 1). Οἱ πόδες εἶναι ταινιωτοὶ μὲ ἐπίπεδον τὸ κάτω ἄκρον. Ἀποτελοῦνται, ὡς καὶ εἰς τοὺς κυλινδρικοὺς τριποδικοὺς λέβητας, ἐξ ἑνὸς καθέτου καὶ κυρίου τμήματος, τὸ ὁποῖον εἰς τὸ ἄνω ἄκρον προσηλοῦται ἐπὶ τοῦ κυλινδρικοῦ τοιχώματος τοῦ σκεύους, καὶ μιᾶς ὁριζοντίου ἐπεκτάσεως, προσηλουμένης ἐπὶ τοῦ πυθμένος τούτου. Τὸ κάθετον τμῆμα τῶν ποδῶν ἐνίοτε κατὰ μῆκος φέρει αὐλακώσεις ἐν εἴδει τριγλύφου (πίν. 25α - β), ἢ ἀντὶ αὐλακώσεων ἐγκοπάς (ἀρ. κατ. 1).

Τὰ ὀλίγα τοιαῦτα σκεύη ἔχουν εὑρεθῇ εἰς τάφους τῆς Κρήτης. Παραλλαγὴν τούτων δύναται νὰ ἀποτελῇ ἡ τριποδικὴ λεκάνη ἐκ τοῦ «θησαυροῦ» τῆς Τίρυνθος, μετὰ βαθμοειδοῦς διατάξεως τοῦ πυθμένος, ἀποτελουμένου ἐκ περισσοτέρων τοῦ ἑνὸς ἐλασμάτων.

Κρήτη

1) *Κνωσός*. Νεκρόπολις Τζαφὲρ Παπούρας, ἐκ τοῦ τάφου 14 ἢ τῆς «Τριποδικῆς Ἑστίας». Αἱ λαβαὶ περατοῦνται εἰς κάθετα τριφυλλόσχημα στελέχη. Τὸ κάθετον τμῆμα τῶν ποδῶν φέρει κατὰ μῆκος δύο ἐπιμήκεις ἐγκοπάς, διὰ τῶν ὁποίων σχηματίζεται ἐν εἶδος τριγλύφου. Ἀρ. εὑρ. Μουσείου Ἡρακλείου 1086. ΥΜ ΙΙΙΑ1[1]: Evans, PTK 42, εἰκ. 33k (σχεδιογραφηθεῖσα μετὰ λαβῆς περατουμένης εἰς ἡμικυκλικὰ στελέχη).

1. Βλ. ἀνωτ. σ. 66 σημ. 2.

2) *Ἀρχάνες*. Ἐκ τοῦ θολωτοῦ τάφου Α. Ἀρ. εὑρ. Μουσείου Ἡρακλείου 2872. ΥΜ ΙΙΙΑ1 [1]: J. Sakellarakis, ἔ.ἀ. εἰκ. 5:2 (σχεδιογράφημα).

Ἠπειρωτικὴ Ἑλλάς

3) *Τίρυνς*. Ἐκ «θησαυροῦ» εὑρεθέντος τυχαίως τὸ 1915, εἰς μικρὰν ἀπὸ τῆς ἀκροπόλεως ἀπόστασιν. Ἀρ. εὑρ. Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολ. Μουσείου 6226d. ΥΕ ΙΙΙΑ(;): Ἀ. Φιλαδελφεύς, ΑΔ 2, 1916, παράρτ. 13 - 14, 20. G. Karo, AM 55, 1930, 134, πίν. 35. Θ. Σπυρόπουλος, ἔ.ἀ. 186, πίν. 31α - β.

ΚΥΛΙΝΔΡΙΚΑΙ ΛΕΚΑΝΑΙ ΜΕΤΑ ΟΡΙΖΟΝΤΙΩΝ ΛΑΒΩΝ

Αὗται εἶναι σκεύη ὅμοια τῶν προηγουμένων κρητικῶν δειγμάτων, ἀλλὰ ἄνευ ποδῶν. Παρουσιάζουν διαφορὰς ἐνίοτε ὡς πρὸς τὰ κυλινδρικὰ τοιχώματα, τὰ ὁποῖα δύνανται νὰ εἶναι ἐλαφρῶς ἀμφίκοιλα, κυρίως ὅμως ὡς πρὸς τὸ σχῆμα τῶν λαβῶν. Αὗται δύνανται νὰ εἶναι ἁπλαῖ ὁριζόντιοι, ὁριζόντιοι μετὰ καθέτου εἰς τὸ μέσον καὶ πρὸς τὰ ἄνω νευούσης ραβδοειδοῦς προεξοχῆς (ἀρ. κατ. 2 - 3), ἢ τέλος ὁριζόντιοι περατούμεναι εἰς κάθετα πεπλατυσμένα στελέχη περίπου ὀρθογωνίου σχήματος (πίν. 25γ - δ), ἢ σχήματος Τ (ἀρ. κατ. 4). Τὸ σχῆμα τῆς εὐρείας κυλινδρικῆς λεκάνης μετὰ ὁριζοντίων λαβῶν ἀπαντᾷ καὶ ἐπὶ κεραμεικῶν προϊόντων [2]. Τοιαῦτα χάλκινα σκεύη εἶναι γνωστὰ μέχρι σήμερον ἐκ κατῳκημένων χώρων καὶ ἐκ τάφων τῆς Κρήτης, εἶναι δὲ τὰ κάτωθι:

1) *Κνωσός*. Ἐκ θησαυροῦ οἰκίας ΝΑ. τῆς Νοτίου οἰκίας. Μετὰ ὁριζοντίων λαβῶν. ΥΜ ΙΑ: Evans, PM II 631 εἰκ. 394, 4.

2) *Κνωσός*. Νεκρόπολις Τζαφὲρ Παπούρας, ἐκ τοῦ τάφου 14 ἢ τῆς «Τριποδικῆς Ἑστίας». Μετὰ ἐλαφρῶς ἀμφικοίλων τοιχωμάτων καὶ ὁριζοντίων λαβῶν. Αὗται φέρουν εἰς τὸ μέσον κάθετον καὶ πρὸς τὰ ἄνω νεύουσαν ραβδοειδῆ προεξοχὴν ἀπολήγουσαν εἰς ἐπίπεδον κομβίον. ΥΜ ΙΙΙΑ1 [3]: Evans, PTK 39, εἰκ. 33c.

3) *Κνωσός*. Νεκρόπολις Τζαφὲρ Παπούρας, ἐκ τοῦ τάφου 99. Μετὰ χαμηλῶν κυλινδρικῶν τοιχωμάτων. Λαβαὶ ὅμοιαι τῆς προηγουμένης. ΥΜ ΙΙΙΒ [4]: Evans, αὐτόθι 89, εἰκ. 100g. Montelius, GP πίν. 33, 5.

4) *Κνωσός*. Σελλόπουλο, ἐκ τοῦ τάφου 4. Μετὰ λαβῶν περατουμένων εἰς κάθετα πεπλατυσμένα στελέχη σχήματος Τ. ΥΜ ΙΙΙΑ1: Sellopoulo 233, εἰκ. 21:24.

5) *Ἀρχάνες*. Ἐκ τοῦ λακκοειδοῦς τάφου 4 τοῦ ταφικοῦ περιβόλου. ΥΜ ΙΙΙΑ: Ἰ. Σακελλαράκης, ΑΑΑ V, 1972, 403, εἰκ. 6.

6) *Καννιὰ Γόρτυνος*. Ἐκ τῆς ἀποθήκης ΙΧ τῆς ἐπαύλεως. Εὑρέθη ἐντὸς τεθραυσμένου πίθου. Μετὰ ὁριζοντίων λαβῶν. ΥΜ Ι: Arch. Rep. 1958, 17. BCH 83, 1959, 742. D. Levi, Bollettino d'Arte 44, 1959, 244.

7) *Καλύβια Πυργιωτίσσης*. Ἐκ τῆς νεκροπόλεως. Μετὰ ὁριζοντίων λαβῶν. Ἀρ. εὑρ. Μουσείου Ἡρακλείου 679. ΥΜ ΙΙΙΑ: L. Savignoni, ἔ.ἀ. 543 - 544, εἰκ. 27. Montelius, GP πίν. 31, 4.

1. Βλ. ἀνωτ. σ. 66 σημ. 3.
2. Π.χ. ΣΤ. ΑΛΕΞΙΟΥ, ἔ.ἀ. 53, πίν. 26β.
3. Βλ. ἀνωτ. σ. 66 σημ. 2.
4. A. Furumark, The Chronology of Mycenaean Pottery (1941) 105.

8) *Ἔπαυλις Ἁγίας Τριάδος*. Μεγάλη συντεθλιμμένη ἰδιόρρυθμος κυλινδρικὴ λεκάνη, κατεσκευασμένη ἐκ τριῶν ἐλασμάτων συνδεομένων δι' ἥλων. Φέρει δύο ὁριζοντίους λαβάς, ραβδοειδοῦς πρὸς ταινιωτοῦ σχήματος, κάτωθεν τοῦ ταινιωτοῦ χείλους. Ὁ πυθμὴν ἀποτελεῖται ἐξ ἑνὸς ἐλάσματος, προσηλουμένου ἐπὶ τοῦ κατωτάτου τμήματος τοῦ τοιχώματος. Τὸ ὑπόλοιπον σῶμα ἀποτελεῖται ἐκ δύο ὁριζοντίων ἐλασμάτων, συνδεομένων κάτωθεν τῶν λαβῶν. Ἡ ἐκ τριῶν ἐλασμάτων κατασκευὴ τοῦ σκεύους τούτου καὶ ὁ τρόπος συνδέσεως αὐτῶν, ἐνθυμίζουν τοὺς μεγάλους κυλινδρικοὺς τριποδικοὺς λέβητας τῆς Κνωσοῦ καὶ Ἁγίας Τριάδος (ἀρ. κατ. 19, 27). Ἀρ. εὑρ. Μουσείου Ἡρακλείου 1254. ΥΜ ΙΒ(;).

ΚΩΝΙΚΟΙ ΣΚΥΦΟΙ

Τὰ ἀγγεῖα ταῦτα, βαθέα, ὡς τὸ ἐκ Χανίων, ἢ χαμηλότερα καὶ εὐρύτερα, μετὰ ἢ ἄνευ αὐλακοσχήμου προχοῆς, γεφυροστόμου (ἀρ. κατ. 16) ἢ ἁπλῆς, φέρουν δύο ὁριζοντίους λαβὰς ἐπὶ τοῦ ἄνω ἡμίσεος τοῦ σώματος. Αἱ λαβαὶ δύνανται νὰ εἶναι ἁπλαῖ τοξοειδεῖς[1] ἢ συνηθέστερον ἐφωδιασμέναι εἰς τὸ μέσον διὰ μιᾶς πρὸς τὰ ἄνω νευούσης ραβδοειδοῦς προεξοχῆς, τῆς ὁποίας τὸ ἄκρον περατοῦται εἰς εἶδος κώνου (πίν. 26α - β) ἢ κομβίου. Ἐνταῦθα ἐξετάζεται ὁ τύπος τοῦ ἀγγείου μετὰ λαβῶν τοῦ τελευταίου τούτου σχήματος[2]. Τὸ ὁριζόντιον τμῆμα αὐτῶν καταλήγει εἰς τὰ ἄκρα εἰς πεπλατυσμένον στέλεχος ἀκανονίστου κυκλικοῦ σχήματος, ἐνίοτε ὅμως καὶ καθέτου τριφυλλοσχήμου (ἀρ. κατ. 7). Εἴδομεν ὅτι ἡ ἰδιόρρυθμος αὕτη λαβὴ ἀπαντᾷ καὶ ἐπὶ τῶν κυλινδρικῶν λεκανῶν. Παράλληλα πήλινα ἀντίγραφα, ἀλλὰ ἄνευ προχοῆς[3], εὑρέθησαν εἰς τάφους τῆς Ἀττικῆς (Θορικός[4], Κοπρέζα[5]), Ἀργολίδος (Μπερμπάτι[6], Πρόσυμνα[7]) καὶ Μεσσηνίας (Τουρλιδίτσα Σωληναρίου Πυλίας[8]). Ἅπαντα τὰ μέχρι σήμερον γνωστὰ χάλκινα καὶ πήλινα ἀγγεῖα μετὰ τοῦ ἰδιάζοντος τούτου σχήματος λαβῆς εὑρέθησαν εἰς τάφους, τὰ γνωστὰ δὲ εἰς ἡμᾶς δείγματα εἶναι τὰ κάτωθι[9]:

Κρήτη

1) *Ἐπισκοπὴ Πεδιάδος*. Ἐκ τοῦ λαξευτοῦ τάφου Α. Ἄνευ προχοῆς. Ἀρ. εὑρ. Μουσείου Ἡρακλείου 2359. ΥΜ ΙΙΙΑ/Β: Ν. Πλάτων, ΚΧ 6, 1952, 473 - 474· ΠΑΕ 1952, 621. BCH 77, 1953, 238.

2) *Κνωσός*. Νεκρόπολις Τζαφὲρ Παπούρας, ἐκ τοῦ τάφου 36 ἢ τοῦ «Ἀρχηγοῦ». Χαμηλὸν μετὰ προχοῆς ἀγγεῖον. ΥΜ ΙΙΙΑ1[10]: Evans, PTK 54, εἰκ. 10, εἰκ. 52b.

3) *Κνωσός*. Νεκρόπολις Τζαφὲρ Παπούρας, ἐκ τοῦ τάφου 14 ἢ τῆς «Τριποδικῆς Ἑστίας». Μετὰ

1. BCH 80, 1956, 285, εἰκ. 12. Sellopoulo 235, εἰκ. 22:26.

2. Περὶ τοῦ σχήματος λαβῆς, βλ. Evans, PTK 119. Persson, NTD 36.

3. Furumark, MP 52, 635, σχῆμα 82, τύπος 290, εἰκ. 15.

4. Thorikos 1968 (1971) 96, εἰκ. 57. Ἀρ. εὑρ. Ἐθν. Ἀρχαιολ. Μουσείου 3732.

5. F. H. Stubbings, The Mycenaean Pottery of Attica, BSA 42, 1947, 41, 65, πίν. 10, 9.

6. ILN 15/2/1936, 277, εἰκ. 4, δευτέρα σειρὰ ἐκ τῶν ἄνω, πρῶτον ἐξ ἀριστερῶν. Πρβ. καὶ Persson, ἔ.ἀ.

7. C. Blegen, Prosymna (1937) 451, εἰκ. 473:917.

8. Εὐρὺ καὶ χαμηλὸν ἀγγεῖον, ἀρ. εὑρ. Μουσείου Πύλου 1490.

9. Ὁ Evans (ἔ.ἀ. σημ. c) ἀναφέρει ἕτερον εἰς τὸ Μουσεῖον Ἡρακλείου, προερχόμενον ἐξ ΥΜ θαλαμοειδοῦς τάφου τοῦ Καβουσίου. Ἐνδεχομένως πρόκειται περὶ τοῦ ὑπ' ἀρ. 380 ἐλλιποῦς ἀγγείου τοῦ εὑρετ. τοῦ ὡς ἄνω μουσείου, εὑρεθέντος κατὰ τὸ 1897 εἰς τὴν τοποθεσίαν Πλάι τοῦ Κάστρου τοῦ Καβουσίου, «μετὰ λαβῶν. . . ἀποληγουσῶν ἄνω εἰς ἄνθος τρισχιδές». Δὲν ἐταυτίσθη.

10. Βλ. ἀνωτ. σ. 66 σημ. 1.

προχοῆς. Ἀρ. εὑρ. Μουσείου Ἡρακλείου 1087. ΥΜ ΙΙΙΑ1[1]: Evans, αὐτόθι 39, εἰκ. 33d (σχεδιογραφηθεὶς ἄνευ προχοῆς).

4) *Κνωσός*. Νεκρόπολις Τζαφὲρ Παπούρας, ἐκ τοῦ τάφου Ι (συμφώνως πρὸς τὸ εὑρ. τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου[2]). Ἐλλιπὲς ἀγγεῖον εὑρείας διαμέτρου, τοῦ ὁποίου σῴζονται εἰς τεμάχια, κατεστραμμένα ἐκ τῆς ὀξειδώσεως, τὸ ἄνω ἥμισυ τοῦ σώματος μετὰ τῶν λαβῶν. Ἀρ. εὑρ. 1454. ΥΜ ΙΙΙΑ(;).

5) *Κνωσός*. Σελλόπουλο, ἐκ τοῦ τάφου 4. Λίαν ἐλλιπής, μετὰ προχοῆς. Ἡ λαβὴ φέρει εἰς τὸ μέσον τῆς ραβδοειδοῦς προεξοχῆς δύο ἀναγλύφους δακτυλίους. Ἡ λεπτομέρεια αὕτη ἀπαντᾷ ἐπὶ σαφῶς μυκηναϊκῶν μεταλλικῶν ἀγγείων. ΥΕ ΙΙΙΑ1: Sellopoulo 233, εἰκ. 22:25.

6) *Κνωσός*. Σελλόπουλο, ἐκ τοῦ τάφου 3. Λίαν ἐλλιπής. ΥΜ ΙΙΙΑ1: Αὐτόθι 242, εἰκ. 25:10.

7) *Ἀρχάνες*. Ἐκ τοῦ θολωτοῦ τάφου Α. Ἄνευ προχοῆς. Τὸ ὁριζόντιον τμῆμα τῆς λαβῆς περατοῦται εἰς κάθετα τριφυλλόσχημα στελέχη. Ἀρ. εὑρ. Μουσείου Ἡρακλείου 2868. ΥΜ ΙΙΙΑ1[3]: J. Sakellarakis, ἔ.ἀ. εἰκ. 5:6 (σχεδιογράφημα).

8) *Καλύβια Πυργιωτίσσης*. Ἐκ τοῦ τάφου 8 τῆς ἐνταῦθα νεκροπόλεως. Μετὰ προχοῆς. Ἀρ. εὑρ. Μουσείου Ἡρακλείου 680. ΥΜ ΙΙΙΑ1[4]: L. Savignoni, ἔ.ἀ. 544, εἰκ. 28. Montelius, GP πίν. 31, 2.

Ἠ π ε ι ρ ω τ ι κ ὴ Ἑ λ λ ά ς

9) *Ἀθῆναι*. Ἀγορά, ἐκ τοῦ τάφου XIII. Μετὰ προχοῆς. ΥΕ ΙΙΙΑ2/ΙΙΙΒ πρώιμον: S. A. Immerwahr, The Athenian Agora XIII. The Neolithic and Bronze Ages (1971) 200, πίν. 44, 1.

10. *Ἀσίνη*. Ἐκ τοῦ τάφου 5. Ὅμοιος. ΥΕ ΙΙΙΑ2(;)[5]: O. Frödin - A. W. Persson, ἔ.ἀ. 394 ἀρ. 7, εἰκ. 257.

11) *Δενδρά*. Ἐκ τοῦ θαλαμοειδοῦς τάφου 2. Ἄνευ προχοῆς. ΥΕ ΙΙΙΑ2(;)[6]: Persson, RTD 94 ἀρ. 6, πίν. XXXI, 4 καὶ εἰκ. 68.

12) *Δενδρά*. Ἐκ τοῦ θαλαμοειδοῦς τάφου 7. Ὅμοιος ΥΕ ΙΙΙΑ2(;)[7]: Persson, NTD 35, εἰκ. 35:6.

13) *Δενδρά*. Ὅμοιος. Προέλευσις καὶ χρονολογία ὡς ὁ ἀρ. κατ. 12. Persson, αὐτόθι 36, εἰκ. 35:7.

14) *Ἡραῖον Ἄργους*. Ἐκ τοῦ τάφου Χ. Σῴζονται μόνον αἱ λαβαί. ΥΕ ΙΙΙΒ(;)[8]: C. Blegen, Prosymna (1937) 353, εἰκ. 610.

15) *Μυκῆναι*. Ἐκ θαλαμοειδοῦς τάφου. Ἀνασκαφὴ Χρ. Τσούντα κατὰ τὰ ἔτη 1887 - 1888. Ἄνευ προχοῆς. Ἀρ. εὑρ. Ἐθν. Ἀρχ. Μουσείου 2369. ΥΜ ΙΙΙΑ(;).

16) *Τραγάνα Τριφυλίας*. Ἐκ τοῦ θολωτοῦ τάφου 1. Μετὰ γεφυροστόμου προχοῆς. ΥΕ ΙΙΙΑ1(;).

1. Βλ. ἀνωτ. σ. 66 σημ. 2.
2. Πάντως, οὐδὲν σχετικὸν ἀγγεῖον ἀναφέρεται εἰς τὴν δημοσίευσιν τοῦ Evans (PTK 21 - 22, 119).
3. Βλ. ἀνωτ. σ. 66 σημ. 3.
4. Ἐκ τοῦ ἐνταῦθα εὑρεθέντος πρωίμου ξίφους τοῦ κερατοειδοῦς τύπου (Ci), L. Savignoni, ἔ.ἀ. 533, 535, εἰκ. 20, 20a.
5. Βλ. ἀνωτ. σ. 67 σημ. 3.
6. Βλ. ἀνωτ. σ. 67 σημ. 4.
7. Ἐνταῦθα εὑρέθη καὶ μάχαιρα «ἐκδορέως;» ἐξαιρετικῆς ὁμοιότητος πρὸς τὰς ἐκ τῶν τάφων Χανίων καὶ Ἄνω Γυψάδων Κνωσοῦ (βλ. κατωτ. σ. 81) προερχομένας. Διὰ πιθανὴν ΥΕ ΙΙΙΑ2 χρονολογίαν τοῦ εὑρήματος τοῦ τάφου 7 τῶν Δενδρῶν, βλ. N. Sandars, BSA 53 - 54, 1958 - 1959, 233 σημ. 5· AJA 67, 1963, 150.
8. Ὁ τάφος ἀπέδωσε καὶ πτερυγιόσχημα εἰδώλια (τύπος Ψ), ΥΕ ΙΙΙΒ χρόνων (C. Blegen, ἔ.ἀ. 197 κἑ., εἰκ. 507. Βλ. καὶ E. French, The Development of Mycenaean Terracotta Figurines, BSA 66, 1971, 127). Ἡ ὕπαρξις ὅμως τῶν εἰδωλίων δὲν ἀποκλείει τὴν πιθανότητα, τὸ χάλκινον ἀγγεῖον νὰ ἀνήκῃ εἰς πρωιμωτέραν ταφήν.

ΚΥΛΙΚΕΣ

Τὰ πρότυπα πολυπληθῶν πηλίνων κυλίκων πρέπει νὰ εἶναι μεταλλικά[1]. Πλεῖστα ἐκ τῶν εὑρισκομένων εἰς τάφους ἐπικασσιτερωμένων ἀγγείων εἶναι ὄντως κύλικες[2]. Ἐνῷ ἔχουν διασωθῆ κυλικές τινες ἐκ πολυτίμων μετάλλων, ἐνίοτε μετὰ περιτέχνων λαβῶν[3], κύλικες ἐκ χαλκοῦ εἶναι ἐξαιρετικῶς σπάνιαι. Ἐκτὸς τῆς ἐλλιποῦς τοῦ Μουσείου Χανίων (πίν. 26δ), ἑτέρα δίωτος προέρχεται ἐκ κνωσιακοῦ τάφου.

1) *Κνωσός*. Νεκρόπολις Τζαφὲρ Παπούρας, ἐκ τοῦ τάφου 14 ἢ τῆς «Τριποδικῆς Ἑστίας». Ἀρ. εὑρ. Μουσείου Ἡρακλείου 1096. ΥΜ ΙΙΙΑ1[4]: Evans, PTK 43 εἰκ. 33n.

-Γ-

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Τὰ πολυπληθέστερα καὶ σημαντικώτερα σύνολα χαλκίνων ἀγγείων ἀνὰ τὸν κρητομυκηναϊκὸν χῶρον εὑρέθησαν εἰς ΥΕ/ΥΜ Ι, ΥΕ/ΥΜ ΙΙΙΑ1 καὶ εἰς πρώιμα ΥΕ/ΥΜ ΙΙΙ Α2 στρώματα, ὅπερ σημαίνει ὅτι ἡ μεγάλη παραγωγὴ τοιούτων ἀγγείων ἄρχεται κατὰ τοὺς ΥΕ/ΥΜ Ι χρόνους καὶ δὲν φαίνεται νὰ ὑπερβαίνῃ τὰς πρώτας δεκαετίας τοῦ 14ου αἰ. π.Χ. Ἡ τελευταία αὕτη περίοδος, ἤτοι ἡ πρώιμος ΥΕ/ΥΜ ΙΙΙΑ2, συμφώνως πρὸς τὰ τελευταῖα πορίσματα τῆς ἀρχαιολογικῆς ἐπιστήμης συμπίπτει πρὸς τοὺς χρόνους τῆς μεγάλης καταστροφῆς τοῦ ἀνακτόρου τῆς Κνωσοῦ[5]. Ὡς ἐκ τούτου, ἡ πρώιμος αὕτη ΙΙΙΑ2 φάσις ἐνταῦθα, ἀποτελεῖ χρονικὴν προέκτασιν τῆς ἀνακτορικῆς ΥΜ ΙΙΙΑ1 περιόδου, τὰ ὅρια τῆς ὁποίας εἶχον καθορισθῆ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1425 - 1400 π.Χ.[6] Διὰ τοὺς ὡς ἄνω λόγους εἰς τὴν παροῦσαν ἐργασίαν ἅπαντα τὰ κρητικὰ εὑρήματα, ὅμοια ἢ συγγενῆ πρὸς τοιαῦτα ἐκ τῆς περιοχῆς Κνωσοῦ, τὰ ὁποῖα χρονολογοῦνται εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 14ου αἰ. π.Χ., ἤτοι πρὸ τῆς καταστροφῆς τοῦ ἀνακτόρου περὶ τὸ 1375 π.Χ., ἀπεδόθησαν εἰς τοὺς ΥΜ ΙΙΙΑ1 χρόνους[7].

Τὰ χάλκινα ἀγγεῖα ὡς ἀνθεκτικώτερα τῶν πηλίνων δύνανται νὰ ἐπιβιώσουν πλέον τῆς μιᾶς γενεᾶς, ἐπιδεχόμενα δὲ καὶ ἐπισκευάς (ὑδρία Μαλίων ἀρ. κατ. 4, ὑδρία Χανίων πίν. 24α, τριποδικὸς λέβης Ἁγίας Τριάδος ἀρ. κατ. 27)[8], παρατείνουν τὴν χρῆσιν των περαιτέρω. Εἶναι εὐνόητον λοιπὸν ὅτι ἔνια τούτων, τὰ ὁποῖα ἦλθον εἰς φῶς εἴτε εἰς συγκεκριμένα στρώματα εἴτε ἄνευ στρωματογραφικῶν ἐνδείξεων, δύνανται νὰ εἶναι καὶ παλαιοτέρας κατασκευῆς· χρονολογοῦνται ὅμως βάσει τῶν ἀνασκαφικῶν δεδομέ-

1. Ὁ Furumark (MP 56 κἑ.) τείνει νὰ μειώσῃ τὴν ἐξάρτησιν ταύτην ἐκ μεταλλικῶν προτύπων.

2. Βλ. μεταλλικὰς κύλικας παραβαλλομένας πρὸς πηλίνας ἐπικασσιτερωμένας, ἐν Persson, NTD 136, εἰκ. 117. Πάντως, ἡ ἐξάρτησις τῶν ἐπικασσιτερωμένων γενικῶς κυλίκων ἐκ μεταλλικῶν προτύπων ἐν μέρει ἀμφισβητεῖται, βλ. S. A. Immerwahr, ἔ.ἀ. 386.

3. Sp. Marinatos - M. Hirmer, Kreta, Thera und das mykenische Hellas (1973) εἰκ. 211. J. Hawkes, Dawn of the Gods (1968) πίν. 25.

4. Βλ. ἀνωτ. σ. 66 σημ. 2.

5. M. R. Popham, The Destruction of the Palace at Knossos. Pottery of the Late Minoan IIIA Period, SIMA XII, 1970, κυρίως 84 κἑ.

6. A. Furumark, The Chronology 110 - 113.

7. Εἰς τὴν πρόσφατον πάντως δημοσίευσιν τῶν τάφων Σελλοπούλου, εὑρήματα τῶν ἀρχῶν τοῦ 14ου π.Χ. αἰ., ἐχρονολογήθησαν εἰς τὴν πρώιμον ΥΜ ΙΙΙΑ2 περίοδον τοῦ Furumark (Sellopoulo 252 κἑ.).

8. Προσέτι βλ. καὶ Sp. Marinatos, BCH 53, 1929, 366, 369. S. Hood, The Minoans (1971) εἰκ. 79. Karo, ἔ.ἀ. πίν. CLV, CLVIII, CLIX, κτλ.

νων, ἐλλείψει δὲ τούτων ἐξ ἑτέρων παραλλήλων ἀγγείων[1]. Ἐπὶ πλέον, τὸ σχῆμα ὡρισμένων, ὡς τῶν ὑδριῶν καὶ τῶν κυλινδρικῶν τριποδικῶν λεβήτων, ἐπιζῇ ἐπὶ μακρὸν ἐπαναλαμβανόμενον κατὰ τρόπον σχεδὸν στατικόν. Ὡς ἐκ τούτου δὲν εἶναι πάντοτε εὔκολος ἡ χρονολόγησις ευρημάτων τῶν τελευταίων τούτων σχημάτων, ὅταν στεροῦνται στρωματογραφικῶν μαρτυριῶν.

Τὰ ἐνταῦθα δημοσιευόμενα ἀγγεῖα καὶ σκεύη τῶν Μουσείων Ρεθύμνης καὶ Χανίων, λόγῳ διαφόρου, ἀγνώστου ἢ ἀπροσδιορίστου προελεύσεως, ἀποτελοῦν πέντε κεχωρισμένας ὁμάδας.

I

Ὡς εἴδομεν ἐκ τῶν παρατεθειμένων ἀνωτέρω καταλόγων, αἱ παλαιότεραι ὑδρίαι ἔχουν εὑρεθῇ εἰς Κρήτην, Θήραν καὶ εἰς τοὺς ταφικοὺς περιβόλους τῶν Μυκηνῶν. Ἡ μινωικὴ ἀποικία τοῦ Ἀκρωτηρίου Θήρας, εἰς τὴν ὁποίαν προϋπῆρχον πλούσια γηγενῆ πολιτιστικὰ στοιχεῖα, λίαν πρωίμως ἀναπτύσσει αὐτόνομον κυκλαδομινωικὸν πολιτισμόν· τὰ χάλκινα ὅμως ἀγγεῖα ἐνταῦθα δὲν φαίνονται νὰ διαφοροποιοῦνται τῶν μινωικῶν. Ὅμοιαι παρατηρήσεις δύνανται νὰ γίνουν ἐπὶ τῶν χαλκίνων ἀγγείων τῶν ταφικῶν περιβόλων τῶν Μυκηνῶν. Εἰς τὴν καθόλου τέχνην τῶν κτερισμάτων ἐκ τῶν ἐνταῦθα τάφων, ἀναμφιβόλως μινωικὴν καὶ κυκλαδομινωικήν, ἀπαντοῦν στοιχεῖα μιᾶς πρωίμου ἐντοπίας τεχνοτροπικῆς αὐτονομίας, ὁμοῦ μετὰ στοιχείων ξένων τόσον τῆς μινωικῆς παραδόσεως, ὅσον καὶ τῆς γηγενοῦς τεχνοτροπίας. Αἱ ὁμοιότητες πάντως τῶν περισσοτέρων χαλκίνων ἀγγείων πρὸς τὰ μινωικὰ εἶναι ὄντως ἐκπληκτικαί, τόσον, ὥστε τὰ χάλκινα ἀγγεῖα τοῦ ταφικοῦ περιβόλου Β, συγκρινόμενα πρὸς τὰ ἐκ Κνωσοῦ καὶ τοῦ ταφικοῦ περιβόλου Α, νὰ θεωροῦνται μινωικά, ἤτοι, ὡς εἰσαχθέντα ἐκ Κρήτης[2].

Ἡ ὑδρία τῆς Κούφης Ρεθύμνης (πίν. 22α) μετὰ τοῦ ὀγκώδους σώματος καὶ τῶν στρογγύλων ὤμων, χαρακτηριστικῶν κατὰ τὰ φαινόμενα τῶν παλαιοτέρων ὑδριῶν, ὁμοῦ μετὰ τῶν ἐλαφρῶν διογκώσεων ἐπὶ τοῦ χείλους (ἂν καὶ πρέπει νὰ ἐξετασθοῦν ἅπασαι αἱ διασωθεῖσαι ὑδρίαι τοῦ κρητομυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ — ὅπερ εἰς τὴν παροῦσαν ἐργασίαν δὲν κατέστη ἐφικτὸν διὰ πολλὰς ἐκ τῶν ὑδριῶν τῆς Πελοποννήσου — διὰ νὰ ἀποφανθῶμεν τελικῶς, ἐὰν αἱ διογκώσεις αὗται εἶναι ὄντως χαρακτηριστικαὶ μόνον τῶν πρωιμωτέρων ὑδριῶν), δίδει τὴν ἐντύπωσιν προϊόντος τοῦ ὁποίου ἡ κατασκευὴ δὲν πρέπει νὰ κατέρχεται πέρα τοῦ 15ου αἰ. π.Χ.

II

Ἡ ἑτέρα ὑδρία τοῦ Μουσείου Ρεθύμνης (πίν. 22β) μεθ' ὁμοίων τῆς προηγουμένης χαρακτηριστικῶν φαίνεται σύγχρονος ταύτης, ἀλλὰ ἡ ἐπὶ τῆς λαβῆς προσηρτημένη ἅλυ-

1. Βλ. καὶ ἀνωτ. σ. 65 σημ. 3.

2. Γ. ΜΥΛΩΝΑΣ, ἔ.ἀ. 328.

σις ἀποτελεῖ μοναδικὸν ἐπὶ ὑδρίας παράδειγμα. Ἐπὶ τῆς λαβῆς πρωίμων ΥΜ ΙΙΙΑ λυχνιῶν ἐκ κνωσιακῶν τάφων («Τριποδικῆς Ἑστίας» καὶ τάφου 4 Σελλοπούλου) καὶ ἐκ τοῦ θολωτοῦ τάφου Α τῶν Ἀρχανῶν, προσηλοῦται μὴ σῳζομένη πάντοτε ἅλυσις, διαφόρου ὅμως σχήματος καὶ μήκους[1]. Αὕτη, εἰς τὸ ἕτερον ἄκρον φέρει ἐπίμηκες ἐπίπεδον ἔλασμα μετὰ πεπλατυσμένης ἀπολήξεως, ἐνίοτε μετὰ ὀπῆς εἰς τὸ κέντρον, τὸ ὁποῖον ἐχρησίμευε πρὸς στερέωσιν ἢ μᾶλλον πρὸς ἀπόσβεσιν τῆς θρυαλλίδος. Ἡ χρησιμότης ὅμως τῆς ἁλύσεως τῆς ὡς ἄνω ὑδρίας εἶναι προβληματική. Ἀφ' ἑνὸς μὲν ἡ βραχύτης καὶ τὸ σχῆμα της (πίν. 22β, 26γ) ἀποκλείουν τὴν μέσῳ ταύτης στερέωσιν τοῦ ἀγγείου ἐπὶ τοίχου ἢ ἐπὶ ἀντικειμένου τινός. Ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ κοιλότης ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφανείας τῆς μιᾶς τῶν κερατοειδῶν ἀπολήξεων, ἕνεκα τῶν μικρῶν αὐτῆς διαστάσεων, δύναται νὰ ἀποτελέσῃ ἔνδειξιν ὅτι ἐνταῦθα προσηλοῦτό τι. Τὸ μῆκος ὅμως τῆς ἁλύσεως ἀποκλείει τὴν ἐπ' αὐτῆς προσήλωσιν παντὸς ἀντικειμένου (λόγου χάριν σκεύους τινὸς πρὸς ἄρυσιν τοῦ ἐντὸς τοῦ ἀγγείου ὑγροῦ), εἰμὴ μόνον εἴδους καλύμματος, τὸ ὁποῖον, διὰ νὰ προσαρμόζῃ ἀκριβῶς ἐπὶ τοῦ χείλους τῆς ὑδρίας καὶ ἐπὶ τῶν ἐπ' αὐτοῦ ἐλαφρῶν διογκώσεων, θὰ ἔπρεπε νὰ ἦτο καὶ ἀναλόγου σχήματος.

III

Ἡ ὑδρία τοῦ Μουσείου Χανίων (πίν. 23, 24α) προέρχεται, ὡς ἤδη ἀνεφέρθη, ἐκ τάφου τῆς περιοχῆς Δικαστηρίων (ὅπου καὶ ἡ πολυπληθεστέρα συστὰς ΥΜ ΙΙΙ τάφων τῆς πόλεως Χανίων), παρεδόθη δὲ τὸν Μάρτιον τοῦ 1900. Κατὰ τὸ ἴδιον ἔτος, ἀλλὰ εἰς διαφόρους ἡμερομηνίας παρεδόθησαν εἰς τὸ Μουσεῖον Χανίων ΥΜ ΙΙΙΑ1/2 καὶ ΥΜ ΙΙΙΒ εὑρήματα προερχόμενα ἐκ τάφων τῆς ὡς ἄνω περιοχῆς. Δυστυχῶς στερούμεθα ἰδιαιτέρων ἐνδείξεων ὡς πρὸς τὰ ἀντικείμενα, τὰ ὁποῖα εὑρέθησαν εἰς ἕκαστον ἐκ τῶν τάφων τούτων, εἰς τοὺς ὁποίους, ὡς μαρτυρεῖται ἐκ τοῦ συνόλου τῶν κτερισμάτων, εἶχον ταφῆ καὶ πολεμισταί[2]. Τὸ ἐπίπεδον χεῖλος, ὁ γωνιώδης ὦμος καὶ τὸ σχῆμα γενικῶς διαφοροποιοῦν κάπως τὴν ὑδρίαν ταύτην ἀπὸ τὰς προηγουμένας τοῦ Μουσείου Ρεθύμνης. Ἐπίπεδον χεῖλος καὶ γωνιώδης ὦμος ἀπαντοῦν ἐπὶ ΥΜ Ι ὑδρίας ἐξ Ἁγίας Τριάδος (ἀρ. κατ. 12), ἐπίπεδον χεῖλος, γωνιώδης ὦμος καὶ ὀγκῶδες σῶμα χαρακτηρίζουν τὰς πρωίμους ΥΜ ΙΙΙΑ ὑδρίας ἐκ τῶν τάφων τῆς «Τριποδικῆς Ἑστίας» (ἀρ. κατ. 7) καὶ Ἀρχανῶν (ἀρ. κατ. 10). Τὰ κάθετα τέλος στελέχη, εἰς τὰ ὁποῖα περατοῦνται τὰ ἄκρα τῆς ὁριζοντίου λαβῆς, ἀπαντοῦν τόσον ἐπὶ τῶν λαβῶν τῶν τριποδικῶν καὶ κυλινδρικῶν λεκανῶν τῆς ἑπομένης ὁμάδος, ὅσον καὶ ἐπ' αὐτῶν τῆς πρωίμου ΥΜ ΙΙΙΑ τριποδικῆς λεκάνης ἐξ Ἀρχανῶν (ἀρ. κατ. 2). Δεδομένου ὅτι εἰς τοὺς τάφους τῶν Δικαστηρίων, ἐξαιρέσει μεμονωμένων ΜΜ ἐπιβιώσεων, δὲν ἔχουν

1. Evans, PTK 40, εἰκ. 35a. Πρβ. Montelius, GP πίν. 32, 1. Sellopoulo 238, εἰκ. 24:35. J. Sakellarakis, ἔ.ἀ. εἰκ. 5:10 (ἀρ. εὑρ. Μουσείου Ἡρακλείου 2869).

2. Τὰ εὑρήματα ἐκ τῶν μινωικῶν τάφων τῆς πόλεως Χανίων δημοσιεύονται λίαν προσεχῶς ὑπὸ τῆς γραφούσης.

ἔλθει εἰς φῶς μέχρι σήμερον βέβαια εὑρήματα προγενέστερα τῶν ΥΜ ΙΙΙΑ χρόνων, ἡ ὑδρία αὕτη πρέπει νὰ ἀνήκῃ εἰς ΥΜ ΙΙΙΑ ταφήν.

IV

Τὰ ἀγγεῖα τῶν πιν. 24γ - δ, 25, 26α - β εὑρέθησαν τὸ 1913 εἰς δύο τάφους, ἀποκαλυφθέντας κατὰ τὰς ἐργασίας τῆς θεμελιώσεως τῆς ἀποθήκης τοῦ τυπογραφείου τῆς Κρητικῆς Πολιτείας, ἡ ὁποία, ὡς εἴδομεν, εὑρίσκετο εἰς τὸν χῶρον τοῦ Μεγάρου τῶν Δικαστηρίων. Δυστυχῶς ὅμως εἰς τὸ εὑρετήριον τοῦ Μουσείου Χανίων δὲν ἀναφέρεται εἰς ποῖον τάφον εὑρέθη ἕκαστον ἐκ τῶν κτερισμάτων τούτων. Ἐκ τῶν ἀνωτέρω παρατεθειμένων καταλόγων, διαπιστοῦνται τὰ κάτωθι:

α) Οἱ κυλινδρικοὶ τριποδικοὶ λέβητες εἶναι προϊόντα ἀποκλειστικῶς τῆς Κρήτης, ἡ δὲ κατασκευή των ἄρχεται κατὰ τὴν ΜΜ ΙΙΙα περίοδον. Ἐξ ὅσων εὑρέθησαν εἰς χρονολογημένους τάφους καὶ κατῳκημένους χώρους τῶν ΥΜ χρόνων, παρατηροῦμεν ὅτι οἱ μὲν πρωιμώτεροι ἐξ αὐτῶν ἔχουν ἐλαφρὰν ἐπὶ τοῦ χείλους προχοήν, πάντοτε δύο ὁριζοντίους λαβάς, ἐνίοτε δὲ καὶ τρίτην μικροτέραν. Αὕτη ἡ τελευταία εἶναι συνήθως σχήματος σπείρας, ἀλλὰ δύναται νὰ εἶναι καὶ σχήματος «θηλειᾶς». Οἱ δὲ ὑστερώτεροι, τοὺς ὁποίους ἀποτελοῦν οἱ ἐκ τῶν πρωίμων ΥΜ ΙΙΙΑ τάφων Σελλοπούλου προερχόμενοι, φαίνεται ὅτι ἔχουν μόνον δύο ὁριζοντίους λαβάς, διότι καίτοι τὸ σῶμα εἶχε τελείως διαλυθῆ, ἐν τούτοις διεσώθησαν αἱ λαβαὶ καὶ οἱ πόδες. Τὸ γενικὸν σχῆμα τοῦ λέβητος ἐκ Χανίων καὶ ἡ ἐπὶ τοῦ κυλινδρικοῦ τοιχώματος τοῦ σώματος ἀπόληξις τῶν ποδῶν (πίν. 24γ - δ) ὁμοιάζουν ἐξαιρετικῶς πρὸς κυλινδρικὸν τριποδικὸν λέβητα ἐκ τῶν ὡς ἄνω τάφων (ἀρ. κατ. 22).

β) Αἱ τριποδικαὶ λεκάναι μετὰ ἐπιπέδου πυθμένος καὶ λαβῶν ἀποληγουσῶν εἰς τὰ ἄκρα εἰς κάθετα πεπλατυσμένα στελέχη εἶναι γνωσταὶ μόνον ἐκ δύο πρωίμων ΥΜ ΙΙΙΑ τάφων τῆς Κρήτης. Ἡ ἐκ Χανίων (πίν. 25α - β) ὡς πρὸς τὸ σῶμα ὁμοιάζει πρὸς ἀμφοτέρας ταύτας, ἰδιαιτέρως ὡς πρὸς τὴν λαβὴν εἶναι ὁμοία πρὸς τὴν τριποδικὴν λεκάνην ἐξ Ἀρχανῶν (ἀρ. κατ. 2), ὡς πρὸς τοὺς πόδας τέλος ὁμοιάζει πρὸς αὐτὴν ἐκ τοῦ τάφου τῆς «Τριποδικῆς Ἑστίας» (ἀρ. κατ. 1), μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι, ἐνῷ εἰς τὸ εὕρημα ἐκ Χανίων οἱ πόδες εἰς τὴν ἐξωτερικὴν αὐτῶν ἐπιφάνειαν διαμορφώνουν εἶδος τριγλύφου, εἰς τὸ κνωσιακὸν ἀγγεῖον αἱ αὐλακώσεις τοῦ «τριγλύφου» γίνονται πλέον ἐγκοπαί.

γ) Αἱ κυλινδρικαὶ λεκάναι μετὰ ὁριζοντίων λαβῶν ἔχουν ἔλθει εἰς φῶς εἰς ΥΜ Ι, ΥΜ ΙΙΙΑ, ἐνίοτε δὲ καὶ εἰς ΥΜ ΙΙΙΒ σύνολα. Τὸ σκεῦος ἐκ Χανίων (πίν. 25γ - δ) ὅμοιον καθ' ὅλα, πλὴν τῶν ποδῶν, πρὸς τὴν τριποδικὴν λεκάνην, ὡς πρὸς τὸ κυλινδρικὸν σῶμα ὁμοιάζει ἐπίσης τόσον πρὸς ΥΜ ΙΙΙΑ λεκάνην (ἀρ. κατ. 7), ὅσον καὶ πρὸς ἑτέραν χρονολογηθεῖσαν εἰς τοὺς ΥΜ ΙΙΙΒ χρόνους (ἀρ. κατ. 3). Κυρίως ὅμως ὡς πρὸς τὸ γενικὸν σχῆμα, πλησιάζει περισσότερον πρὸς λεκάνην ἐκ πρωίμου ΥΜ ΙΙΙΑ τάφου τοῦ Σελλοπούλου (ἀρ. κατ. 4).

δ) Οἱ κωνικοὶ σκύφοι προέρχονται τόσον ἐκ τάφων τῆς Κρήτης, ὅσον καὶ ἐκ τάφων τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος, κυρίως τῆς Πελοποννήσου, ἡ δὲ κατασκευή των ἄρχεται κατὰ τὴν πρώιμον ΥΕ/ΥΜ ΙΙΙΑ περίοδον. Ἅπασαι αἱ πήλιναι ἀπομιμήσεις αὐτῶν εὑρέθησαν εἰς τάφους ἐκτὸς τῆς Κρήτης. Τὸ γεγονὸς τοῦτο θὰ ἠδύνατο νὰ ἀποτελέσῃ ἐνδεικτικὸν στοιχεῖον ὅτι τὸ σχῆμα τοῦ χαλκίνου κωνικοῦ σκύφου εἰς τὴν νῆσον δὲν εἶναι αὐτόχθον. Τὸ ἀγγεῖον ἐκ Χανίων (πίν. 26α - β) ὡς πρὸς τὸ σχῆμα τῶν λαβῶν καὶ κυρίως τῆς ἀπολήξεως τῆς ραβδοειδοῦς προεξοχῆς αὐτῶν ὁμοιάζει πρὸς κωνικὸν σκύφον ἐκ πρωίμου ΥΜ ΙΙΙΑ τάφου τοῦ Σελλοπούλου (ἀρ. κατ. 6), ὡς πρὸς τὸ σχῆμα δὲ γενικῶς πρὸς ἕτερον ἐκ τάφου Καλυβίων Πυργιωτίσσης τῶν αὐτῶν χρόνων (ἀρ. κατ. 8).

Ἐκ τῶν δύο τούτων ταφικῶν συνόλων τοῦ χώρου τῶν Δικαστηρίων τῆς πόλεως τῶν Χανίων, ἐκτὸς τῶν χαλκίνων ἀγγείων, προέρχεται εἰσέτι καὶ ἕτερον χαρακτηριστικὸν κτέρισμα. Πρόκειται περὶ τοῦ περιέργου ὅσον καὶ σπανίου ἐργαλείου μετὰ λαβῆς μηνοειδοῦς σχήματος (μάχαιρα ἐκδορέως;) τοῦ πίν. 24β[1]. Ὅμοιον ἔχει εὑρεθῆ εἰς τὸν τάφον Ι Ἄνω Γυψάδων Κνωσοῦ, πρωίμων ΥΜ ΙΙΙΑ χρόνων[2]. Ἐξ ὅσων μέχρι τοῦδε ἀνεφέρθησαν, συμπεραίνω τελικῶς ὅτι τὰ χρονικὰ ὅρια τῆς ὁμάδος ταύτης τῶν Δικαστηρίων πρέπει νὰ περιορίζωνται ἐντὸς τῆς πρωίμου ΥΜ ΙΙΙΑ περιόδου.

V

Τὸ σχῆμα τέλος τοῦ ποδὸς καὶ τοῦ πυθμένος τοῦ ἐλλιποῦς ἀγγείου τοῦ πίν. 26δ, ἀνήκοντος εἰς μόνωτον, δίωτον ἢ ἐνδεχομένως καὶ εἰς ἄωτον κύλικα, ἀνάγουν τοῦτο εἰς τοὺς ΥΜ ΙΙΙΑ χρόνους[3].

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Τὰ εὑρήματα ἐκ τῶν τάφων τῶν Δικαστηρίων τῆς πόλεως Χανίων ἀποτελοῦν ἓν ὁμοιόμορφον σύνολον, ἔχον στενὴν συγγένειαν πρὸς ἕτερα, προερχόμενα ἐκ τάφων τῆς περιοχῆς Κνωσοῦ, Ἀρχανῶν καὶ Καλυβίων Πυργιωτίσσης, ἀνήκουν δέ, ὡς φαίνεται, εἰς τὸν αὐτὸν χρονολογικὸν ὁρίζοντα. Εἰς ὡρισμένους ἐκ τῶν τελευταίων, ὡς μαρτυρεῖται ἐκ τῶν ἐναποτεθέντων ὅπλων, εἶχον ταφῆ πολεμισταί, ἐνίοτε δὲ ὑπῆρχον καὶ χάλκινα

1. Ἀρ. εὑρ. Μουσείου Χανίων 110. Ἐπὶ τοῦ ἀντιθέτου τῆς κόψεως ἄκρου καὶ ἐπ' ἀμφοτέρων τῶν ἐπιφανειῶν σύστημα ἐκ δύο ἐγχαράξεων. Ἐπ' ἀμφοτέρων τῶν ἐπιφανειῶν τῆς λαβῆς ἐλαφρὸν περιχείλωμα καὶ τέσσαρες ὀπαὶ διὰ τὴν προσήλωσιν ξυλίνης ἢ ὀστεΐνης ἐπενδύσεως, ἐκ τῶν ὁποίων μόνον ἡ πρώτη καὶ ἡ τελευταία σῴζουν τοὺς ἥλους. Ἀκεραία. Μῆκος 0.34, μέγιστον πλάτος 0.026 μ.: Τύπος 3b τῆς N. Sandars, Proceedings of the Prehistoric Society XXI, 1955, 179. Τύπος L2a τοῦ J. Deshayes, Les outils de bronze de l'Inde au Danube du IVe au IIe millénaire (1960) I 317· II 133.

2. S. Hood, G. Huxley, N. Sandars, BSA 53 - 54, 1958 - 1959, 233, 245, εἰκ. 32, πίν. 59b.

3. Ἡ ἰδία τεχνικὴ τῆς κατασκευῆς τῆς ὡς ἄνω κύλικος, ἤτοι, ὁ κεχωρισμένος ποὺς καὶ τὸ ἐπ' αὐτοῦ προσηλούμενον ἔλασμα, τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ τμῆμα τοῦ πυθμένος τοῦ κυρίως σώματος, ἀπαντᾷ καὶ ἐπὶ τῶν χρυσῶν κυλίκων ἐκ τοῦ ταφικοῦ περιβόλου Α τῶν Μυκηνῶν.

ἀγγεῖα. Διὰ τοὺς τάφους τῶν Δικαστηρίων, πέρα τοῦ ὅτι θὰ πρέπει νὰ ἦσαν θαλαμοειδεῖς, δὲν γνωρίζομεν οὔτε τὸ ἀκριβὲς σχῆμα των, οὔτε τὸν ἀριθμὸν καὶ τὸ φῦλον τῶν νεκρῶν, οὔτε τὰ ἀντικείμενα, τὰ ὁποῖα εἶχον εὑρεθῆ εἰς ἕκαστον τούτων. Εἰς ὡρισμένους ὅμως πρέπει νὰ εἶχον ταφῆ πολεμισταί, ἀλλὰ ἀγνοοῦμεν ἐὰν τὰ χάλκινα ἀγγεῖα ἦσαν κτερίσματα τούτων τῶν τελευταίων νεκρῶν.

Ἐκ τῶν μέχρι σήμερον γνωστῶν δεδομένων εἰκάζεται ὅτι ἡ χρῆσις χαλκίνων ἀγγείων ὡς κτερισμάτων δὲν εἶναι μινωικὴ συνήθεια, διότι χάλκινα ἀγγεῖα, ἐκ τῶν ὁποίων παραδόξως τὰ περισσότερα δὲν διαφοροποιοῦνται τῶν μινωικῶν, εἶχον ἐναποτεθῆ ἐν ἀφθονίᾳ εἰς τοὺς λακκοειδεῖς τάφους τῶν Μυκηνῶν. Ἀντιθέτως σύγχρονοι τάφοι μετ᾽ ἀναλόγων κτερισμάτων δὲν εἶναι γνωστοὶ εἰς τὴν Κρήτην. Μετὰ τὴν μεγάλην καταστροφήν, ἡ ὁποία ἔπληξε τὴν νῆσον κατὰ τὸ τέλος τῆς ΥΜ Ι περιόδου, ἡ ἀχαϊκὴ παρουσία ἐνταῦθα γίνεται λίαν αἰσθητή. Ἀπὸ τὴν περίοδο ταύτην καὶ ἕως τοὺς χρόνους περίπου τῆς καταστροφῆς τοῦ ἀνακτόρου τῆς Κνωσοῦ περὶ τὸ 1375 π.Χ., τόσον εἰς τάφους τῆς Κρήτης, ὅσον καὶ εἰς τάφους κυρίως τῆς Ἀργολίδος καὶ Μεσσηνίας, πλούσια σύνολα χαλκίνων ἀγγείων ἀποβαίνουν πλέον κάτι τὸ σύνηθες εἰς τὰς ταφὰς τῶν ἐξεχόντων ὡς φαίνεται νεκρῶν. Ποῖοι ἦσαν ὅμως οἱ νεκροί, τῶν ὁποίων οἱ τάφοι μετὰ χαλκίνων ἀγγείων εὑρέθησαν εἰς τὴν γῆν τῆς Κρήτης; Ἦσαν ἄραγε ὅλοι Ἀχαιοὶ ἔποικοι[1]; Ποία ἦτο λόγου χάριν ἡ ἐντὸς τῆς μινωικῆς λάρνακος τοῦ θολωτοῦ τάφου Α τῶν Ἀρχανῶν νεκρά, ἡ ὁποία συνωδεύετο ὑπὸ πλουσίων κοσμημάτων καὶ ἐνδιαφέροντος συνόλου χαλκίνων ἀγγείων, Κρῆσσα ἢ ἀχαϊκῆς καταγωγῆς, ἐλθοῦσα λόγῳ ἐπιγαμίας μετ᾽ ἐντοπίου ἰθύνοντος εἰς τὴν νῆσον; Ποῖος ἦτο ἐπίσης ὁ ἐξέχων νεκρός, ὁ ὁποῖος εἶχεν ἀποθάνει μακρὰν τῆς πατρίδος του καὶ εἶχε τιμηθῆ εἰς τὸ λεγόμενον κενοτάφιον τοῦ τάφου 2 τῶν Δενδρῶν διὰ τοῦ καταπληκτικοῦ ἀριθμοῦ τῶν, στενὰς ἐχόντων ἀναλογίας πρὸς κρητικά, τριάκοντα καὶ πλέον χαλκίνων ἀντικειμένων, ἐκ τῶν ὁποίων τὰ περισσότερα ἀγγεῖα; Γενικῶς διὰ νὰ διαφωτισθοῦν ἱκανοποιητικῶς αἱ σχέσεις Κρήτης καὶ ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος κατὰ τοὺς χρόνους, οἱ ὁποῖοι ἕπονται τῆς ΥΜ ΙΒ καταστροφῆς, πιστεύω ὅτι πρέπει ἀφ᾽ ἑνὸς μὲν νὰ δημοσιευθῆ τὸ ὑλικὸν τῶν μεσσηνιακῶν τάφων, ἀφ᾽ ἑτέρου δὲ νὰ ἀναμείνωμεν νέας ἀνακαλύψεις εἰς τὴν νῆσον καὶ κυρίως νὰ δημοσιευθῆ ὅλον τὸ προερχόμενον ἐκ τῶν ἐνταῦθα ἀνασκαφῶν καὶ περισυλλογῶν ὑλικόν.

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΜΑΥΡΙΓΙΑΝΝΑΚΗ

1. Τὸ δύσκολον τοῦτο πρόβλημα συνεζητήθη καὶ προσφάτως (Sellopoulo 253, 255 - 256), ἔνθα καὶ διάφοροι πιθαναὶ ἀπόψεις.

ΕΠΙΓΡΑΦΑΙ ΕΞ ΑΣΚΛΗΠΙΕΙΟΥ ΕΠΙΔΑΥΡΟΥ III[1]

A

Corrigenda

- 1 -

Ἐν Abhandlungen der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig, Philolog.— Hist. Klasse, Band 63· Heft 5 σελ. 10 nº 11 ἐδημοσιεύθη ὑπὸ W. Peek τιμητικὸν ψήφισμα, τοῦ ὁποίου οἱ τρεῖς πρῶτοι στίχοι ἀπεδόθησαν ὡς

[ἔδοξε] *βουλᾶι καὶ δά-*
[μωι τῶ]*ν Ἐπιδαυρί-*
[ων Φίλ]*αινον Φιλί*[ππ]*ο*

Τὰ σῳζόμενα ἐν τούτοις γράμματα ἐν ἀρχῇ τοῦ 3ου στίχου δὲν ἀπεδόθησαν ὀρθῶς· ὡς ἐκ τούτου δὲν εἶναι ὀρθὴ καὶ ἡ συμπλήρωσις ἐκεῖ τοῦ ὀνόματος. Ἐπὶ τοῦ λίθου ἀναγινώσκεται — *ΑΧΟΝ* Τὸ Χ (ὄχι Ν) εἶναι ἀπὸ τὰ καλύτερον διατηρούμενα γράμματα τοῦ στίχου· δὲν ὑφίσταται ἐπὶ πλέον πρὸ αὐτοῦ ἰῶτα. Τὸ ὡς Ι ἐκληφθὲν σημεῖον ὀφείλεται εἰς φθορὰν τῆς ἐπιφανείας τοῦ λίθου εἰς τὸ μέρος ἐκεῖνο. Ὁ υἱὸς τοῦ Φιλίππου θὰ εἶχεν ὄνομα, τοῦ ὁποίου τὸ ἕτερον συνθετικὸν θὰ ἦτο [$\overset{3-4}{..}$ μ]*αχος*.

B

Προσκτήματα

- 2 -

Κατὰ μῆνα Ἀπρίλιον 1976 ὁ ἐκ Λυγουριοῦ Τάσος Κοντογιαννόπουλος παρέδωκεν εἰς τὸ Μουσεῖον τοῦ Ἀσκληπιείου μαρμαρίνην στήλην μετ' ἐπιγραφῆς καὶ παραστάσεως ἀνδρικῆς μορφῆς. Εὗρε ταύτην εἰς τὸν ἀγρὸν τοῦ Γεωργίου Χρ. Καψάλη, πρὸς Βορρᾶν τῶν Προπυλαίων καὶ ἐντὸς τῆς περιοχῆς τοῦ ἀρχαίου νεκροταφείου. Τοῦτο, κατὰ τὸν Καββαδίαν, «ἄρχεται ἀπὸ ὑψώματος περιφανοῦς ἀμέσως πρὸ τῶν Προπυλαίων

1. Ἐπιγραφαὶ ἐξ Ἀσκληπιείου Ἐπιδαύρου I ἐν ΑΕ 1974, 75 κέ. Ἐπιγραφαὶ ἐξ Ἀσκληπιείου Ἐπιδαύρου II ἐν ΑΕ 1975, 91 κέ.

κειμένου, εἰς ἀπόστασιν ἀπ' αὐτοῦ 100 σχεδὸν μέτρων» ἀριστερᾷ ἀπό «τὴν τὸ πάλαι ἁμαξιτὸν τὴν ἐξ Ἐπιδαύρου εἰς τὸ Ἱερὸν ἄγουσαν»[1]. Ταύτης ἦτο ὁρατὸν ἀπὸ μακροῦ χρόνου τμῆμα τῆς μὴ ἐπιγεγραμμένης πλευρᾶς παραμερισθέντων τῶν χωμάτων κατὰ τὴν καλλιέργειαν. Ἱσταμένη τὸ πάλαι ἐντὸς τοῦ ἱεροῦ πιθανῶς περιβόλου εἶχε χρησιμοποιηθῆ εἰς μεταγενεστέρους χρόνους ὡς κάλυμμα τάφου. Ἀνάλογος χρῆσις εἶχε γίνει καὶ ἄλλων ἐνεπιγράφων πλακῶν, ὡς λ.χ. ἐκείνης ἐφ' ἧς ἡ ἐν I. G. IV^2 1 n° 101 ἐπιγραφή, τὴν ὁποίαν ὁ Καββαδίας εἶχεν ἀφήσει κατὰ χώραν, ἐπὶ τοῦ τάφου, ὅστις ἀπεῖχεν εἴκοσι περίπου μέτρα βορειοδυτικῶς τοῦ σημείου, εἰς τὸ ὁποῖον εὑρέθη ἡ ἐν προκειμένῳ.

Ταύτης ἐλλείπει τὸ δεξιόν, ὡς καὶ τὸ κάτω μέρος. Μέγιστον σῳζόμενον ὕψος 1.05 μ., μέγιστον σῳζόμενον πλάτος 0.45 καὶ πάχος 0.09. Παρουσιάζει τὴν ἑξῆς ἀξιοπρόσεκτον περίπτωσιν: Ἐπὶ μὲν τοῦ ἀριστεροῦ περίπου ἡμίσεος τοῦ πλάτους της ἔχει χαραχθῆ τιμητικὸν ψήφισμα συγκείμενον ἐξ 20 στίχων, ἕκαστος τῶν ὁποίων συντίθεται ἐξ 7 - 14 γραμμάτων, ἐπὶ δὲ τοῦ δεξιοῦ καὶ ἐστραμμένη πρὸς τὴν ἐπιγραφὴν ἔχει λαξευθῆ ἱσταμένη νεανικὴ μορφὴ ἐν προστύπῳ ἀναγλύφῳ. Ἀλλ' ἐνῷ τὸ κείμενον τοῦ ψηφίσματος περιεσώθη ἐν τῷ συνόλῳ του, ἐκ τῆς νεανικῆς μορφῆς ἐσώθη τμῆμα μόνον τοῦ δεξιοῦ ἡμίσεος, ἀπὸ τῆς ἐκφύσεως τῆς ἥβης περίπου μέχρι τοῦ λαιμοῦ. Ἡ καμπτομένη ἐλαφρῶς ἀπὸ τοῦ ὕψους τῆς ὀσφύος δεξιὰ χεὶρ προβάλλεται ἐν συνεχείᾳ κατὰ τὸ ὕψος τοῦ μέσου τοῦ μηροῦ καὶ εἶχε μεταξὺ τῶν δακτύλων ἀντικείμενον, ὅπερ ἔχει ἀποσπασθῆ ὁμοῦ μετὰ τῶν δακτύλων καὶ τῆς ἐπιφανείας τῆς χειρὸς ἀπὸ τοῦ ἀγκῶνος. Τὸ ὕψος τῆς στήλης θὰ ἦτο $\pm$1.70 - 1.75 μ. Πίν. 27α.

Τὸ κείμενον τῆς ἐπιγραφῆς ἔχει ὡς ἀκολούθως:

Θεός. Ἔδοξε τᾶι
πόλι τᾶι τῶν
Ἐπιδαυρίων
Δρῦμον Ἐπικρά-
τεος Ἀργεῖον
θεαροδόκον
εἶμεν τοῦ Ἀσκλα-
πιοῦ καὶ πρόξενον
τῶν Ἐπιδαυρίων
αὐτὸν καὶ ἐκγό-
νους, καὶ εἶμεν
αὐτοῖς ἀτέλειαν
καὶ ἀσυλίαν καὶ
ἐμ πολέμωι καὶ
ἐν εἰράναι καὶ
κατὰ γᾶν καὶ κατὰ
θάλασσαν. Κατά-
λογος βουλᾶς
Νίκαιος
Πολιτάδος

στίχ. 2. *πόλι* (δοτ.). Ἡ παράλειψις τοῦ ε ὀφείλεται εἰς σφάλμα τοῦ χαράκτου.
στίχ. 6. *θεαροδόκον καὶ πρόξενον*. Συνήθως προηγεῖται ἡ ἀπονομὴ τῆς προξενίας καὶ ἕπεται ἡ τῆς θεαροδοκίας, ἀλλ' ἐν προκειμένῳ συμβαίνει τὸ ἀντίστροφον. Ἡ ἰδία περίπτωσις ἀπαντᾶται καὶ εἰς τὸν κατάλογον προξένων καὶ θεαροδόκων ἐν I. G. IV^2 1

1. Π. ΚΑΒΒΑΔΙΑΣ, Τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἐν Ἐπιδαύρῳ 172.

n° 96 στίχ. 33/4, *θεα[ροδό]/κοι* τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ τοῦ Ἀσκλαπιοῦ καὶ *πρόξενοι τᾶς πόλιος.*

Κρίνοντες ἀπὸ τὰς μορφὰς καὶ τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων δυνάμεθα νὰ χρονολογήσωμεν τὴν ἐπιγραφὴν εἰς τὰ ἔτη εὐθὺς μετὰ τὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. Αἱ προσωπογραφικαὶ ἐνδείξεις δὲν συμβάλλουν εἰς ἀκριβεστέραν χρονολόγησιν. Δρῦμος, υἱὸς Ἐπικράτους Ἀργεῖος, εἶναι ἄγνωστος ἄλλοθεν, ὁ δὲ Νίκαιος, κατάλογος βουλῆς ἐκ Πολιτάδος, ἀναφέρεται ἄνευ ὀνόματος πατρός. Συνώνυμος ὅμως τοῦ πρώτου, Δρῦμος Ἀργεῖος, ἀλλ' υἱὸς Θεοδώρου, μαρτυρεῖται, ὅτι κατὰ τὸ ἕτερον ἥμισυ τοῦ αἰῶνος τούτου κατώρθωσε νὰ διανύσῃ ἐντὸς μιᾶς ἡμέρας τὴν ἀπόστασιν ἀπὸ Ὀλυμπίας εἰς τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀσκληπιοῦ (πλέον τῶν 140 χιλιομέτρων) καὶ ἀναγγείλῃ ἐκεῖ τόν «ὀλυμπικὸν ἀγῶνα». Διὰ τό «ἀνδρείας παράδειγμά» του ἐκεῖνο ἐτιμήθη οὗτος παρὰ τῶν Ἐπιδαυρίων καὶ ἐπετράπη εἰς αὐτὸν νὰ στήσῃ ἀνάγλυφον εἰκόνα του ἐντὸς τοῦ ἱεροῦ χώρου καὶ δὴ ἐγγὺς τοῦ ναοῦ τοῦ Θεοῦ[1]. Ἐπειδὴ τὸ ὄνομα δὲν εἶναι σύνηθες[2], ἀλλὰ γνωστὸν ἀπὸ τὰς δύο ταύτας μόνον περιπτώσεις, δὲν ἀποκλείεται νὰ ἀνήκουν ἀμφότεροι εἰς τὴν αὐτὴν οἰκογένειαν, νὰ ἔχωμεν δηλαδὴ τὸ ἑξῆς περίπου γενεαλογικὸν δένδρον:

[Δρῦμος I]

Θεόδωρος — Ἐπικράτης

Δρῦμος II — Δρῦμος III

Εἰς τὴν αὐτὴν περίπου ἐποχὴν ἐντάσσεται καὶ Νίκαιος, ἄνευ ὀνόματος πατρός, Ἐπιδαύριος, ὅστις διετέλεσεν *ἔνγυος*, ἐγγυητὴς δηλαδὴ μετὰ τοῦ Λυσίωνος διὰ τὸν ἐργώνην Καφισίαν, ἔχοντα ἀναλάβει ἀντὶ χρηματικοῦ ποσοῦ δραχμῶν 2.800 τὴν ἐκτέλεσιν ἐργασιῶν εἰς τὸν οἰκοδομούμενον ναὸν τοῦ Ἀσκληπιοῦ[3].

Ἡ περίπτωσις ὠκυποδίας καὶ ἀντοχῆς τοῦ Δρύμου II Θεοδώρου δὲν εἶναι μοναδική· ἐν ἔτει 328 ἕτερος Ἀργεῖος, ὁ Ἀγεύς, ἐνίκησε δολιχὸν ἐν Ὀλυμπίᾳ καί «ἐν Ἄργει τὴν ἑαυτοῦ νίκην αὐθημερὸν ἀνήγγειλεν», Εὐσέβ. p. 206 (Schöne).

Ὁποῖαι ἦσαν αἱ ὑπηρεσίαι, αἱ ὁποῖαι προσηνέχθησαν ἐκ μέρους τοῦ Δρύμου III τῆς ἐπιγραφῆς μας, δὲν μαρτυρεῖται, ὅπως δὲν ἀναφέρονται καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων ψηφισμάτων, διὰ τῶν ὁποίων οἱ Ἐπιδαύριοι ἐτίμησαν εὐεργέτας τοῦ Ἱεροῦ ἢ τῆς πόλεως. Τὰ ψηφίσματα ἐκεῖνα, ὧν σημαντικώτεραι διακρίσεις ἦσαν ἡ ἀπονομὴ τῆς προξενίας καὶ τῆς θεαροδοκίας, εἶναι πάντοτε ψηφίσματα βουλῆς καὶ δήμου· τὸ ἐν προκειμένῳ εἶναι δόγμα τῆς τῶν Ἐπιδαυρίων πόλεως. Νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι τοῦτο σχετίζεται πρὸς πολιτειακὴν μεταβολήν;

Ὁ εἰκονιζόμενος ἐπὶ τῆς στήλης εἶναι νέος, ἄτομον ἀθλητικῆς ἐμφανίσεως· προφανῶς

1. I. G. IV² 1 n° 618.
2. Bechtel, Einstäm. Personn. 36.
3. I. G. IV² 1 n° 102 στίχ. 70.

διεκρίθη εἰς σχετικὰς ἐπιδόσεις, ἀλλὰ οὐδαμόθεν διαφαίνεται σχέσις τούτων πρὸς τὴν πόλιν τῶν Ἐπιδαυρίων. Αἱ περιπτώσεις πάντως τῶν δύο δρομέων, οἱ ὁποῖοι ἐντὸς μιᾶς καὶ μόνης ἡμέρας κατώρθωσαν νὰ διανύσουν, ὁ πρῶτος τὴν μεταξὺ Ὀλυμπίας - Ἱεροῦ, ὁ ἕτερος τὴν μεταξὺ Ὀλυμπίας - Ἄργους ἀπόστασιν, καὶ εἰς χρονολογίας ὄχι ἀπεχούσας ἀλλήλων, δηλοῦν, ὅτι περὶ τὰ μέσα τοῦ 4ου αἰῶνος ὑπῆρχον εἰς τὸ Ἄργος διακεκριμένοι δρομεῖς, ἐνδέχεται δὲ τῶν ὑπηρεσιῶν των νὰ ἐποιοῦντο χρῆσιν (ἡμεροδρόμοι;)[1] καὶ ἄλλαι πόλεις διὰ τὴν ἀναγγελίαν ἑορτῶν κλπ.

Κατάλογοι βουλῆς ἐκ τῆς κώμης(;) Πολιτάδος ἀναγράφονται καὶ ἐπὶ τῶν οἰκοδομικῶν ἐπιγραφῶν ἐν I.G. IV^2 1, nº 103 στίχ. 38.47.71.106: nº 108 στίχ. 111.

- 3 -

Στήλη λευκοῦ τιτανολίθου ἀκεραία, πλὴν μέρους τῆς ἐπιφανείας τῆς ἄνω δεξιᾶς γωνίας τῆς προσθίας πλευρᾶς. Εὑρέθη ὑπὸ τοῦ ἀρχαιοφύλακος Σωτηρίου Γιαννούλη κατὰ μῆνα Φεβρουάριον 1976 εἰς τὸ μεταξὺ Λυγουριοῦ καὶ Ἱεροῦ χωρίον Κορῶνι, ±150 μ. δυτικώτερον τῆς τελευταίας οἰκίας τούτου, εἰς θέσιν Κρανιᾶ, ἐπὶ χθαμαλοῦ λοφίσκου εἰς τὸ ἄκρον ἀγροῦ, ἰδιοκτησίας Γεωργίου Μερκ. Μηλιώτη. Εἰς τὸν ἀγρὸν τοῦτον διενηργήθη τὸ θέρος τοῦ 1976 δοκιμαστικὴ σκαφή, ἡ ὁποία ἀπεκάλυψε τάφους ρωμαϊκῶν χρόνων. Μετρεῖ καθ' ὕψος 1.35 μ., πλάτος 0.43 μ. καὶ πάχος 0.30 μ. Ἡ προσθία πλευρά της ἔχει λειανθῆ, αἱ δύο στεναὶ ἁπλῶς ἐπελεκήθησαν, ἐνῷ αἱ ἄλλαι ἀφέθησαν ὡς περίπου ἐξῆλθε τοῦ λατομείου ὁ λίθος. Εἰς τὸ ἄνω μέρος τῆς προσθίας πλευρᾶς καὶ καταλαμβάνουσαν 0.20 μ. τοῦ ὕψους φέρει τρίστιχον ἐπιγραφὴν δυναμένην νὰ χρονολογηθῇ εἰς τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ 3ου π.Χ. αἰῶνος, ἤτοι:

Ὅ π λ α [μ]-
ἠ ἐπιφέρ[ειν]
ἐπὶ πολέμ[ωι]

Ὡς φαίνεται ἐκ τοῦ πίν. 27β τὰ γράμματα εἶναι ἱκανοῦ μεγέθους καὶ διατηροῦνται εἰς σχετικῶς καλὴν κατάστασιν. Παρὰ ταῦτα ὁ 3ος στίχος παρέχει δυσχερείας κατὰ τὴν ἀνάγνωσιν. Διότι μετὰ δυσκολίας θὰ ἀποδεχθῇ τις, ὅτι τὸ τέταρτον ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τούτου γράμμα δὲν εἶναι Ε, ὡς τοὐλάχιστον ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνεται, ἀλλ' ὅτι τοῦτο εἶναι Π Ὅτι δὲ τοῦτο δὲν εἶναι Ε ἀλλ' εἶναι Π ἐπιμαρτυρεῖ τὸ δεξιὸν σκέλος τοῦ γράμματος τούτου (σχετικῶς σύγκρινον τοῦτο πρὸς τὰ ἄλλα τρία Π τῆς ἐπιγραφῆς). Αἱ δύο, κατὰ τὸ μέσον καὶ κάτω, ὡς παράλληλοι πρὸς ἄνω ὁριζοντίαν τοῦ Ε ἐκλαμβανόμεναι, ὀφείλονται εἰς ἀβλεψίαν τοῦ χαράκτου, πειραθέντος νὰ χαράξῃ ἐκεῖ Ε. Τὸ ἴδιον ἰσχύει καὶ περὶ τοῦ ἕκτου γράμματος τοῦ αὐτοῦ στίχου, τὸ ὁποῖον εἶναι Λ καὶ ὄχι Δ. Κατὰ ταῦτα ἀντὶ τοῦ ἄνευ νοήματος *ΕΠΙΕΟΔΕΜ* — ὁ τρίτος στίχος θὰ ἀναγνωσθῇ.

ἐπὶ πολέμ[ωι]

1. Ἰδὲ καὶ ΗΡΟΔ. IX 12, *Ἀργεῖοι δὲ ... πέμπουσι κήρυκα τῶν ἡ μ ε ρ ο δ ρ ό μ ω ν ἀνευρόντες τὸν ἄριστον ἐς τὴν Ἀττικήν ...*

Ὅτι ἡ στήλη δὲν ἐπεῖχε θέσιν ὑψηλῆς βάσεως ἀναθήματος, ὡς ἐκείνη ἐπὶ τῆς ὁποίας εἶναι ἡ ἐπιγραφὴ ἐν I. G. IV^2 1 nº 138 (=Peek, Abhandl. τόμ.60 σελ. 55), καθίσταται πρόδηλον ἐκ τοῦ ὅτι οὔτε ἀναλόγου ἐπεξεργασίας ἔτυχεν οὔτε διασῴζει ἴχνη στερεώσεως τοιούτου ἐπ' αὐτῆς. Ἡ ὅλη ἐμφάνισις καὶ τὸ ὕψος της μαρτυροῦν, ὅτι σημασία ἀπεδίδετο εἰς τὸ νὰ εἶναι ὁρατὴ ἡ προσθία πλευρά της, τὸ δὲ ἐπ' αὐτῆς ἀναγραφόμενον θὰ ἦτο ἀναγνώσιμον ἐκ σχετικῆς ἀποστάσεως. Ἡ ἀνίδρυσις ἐν τούτοις τῆς στήλης, ἥτις ἔφερε κείμενον, τὸ ὁποῖον εἶχε θέσιν ὡς ρήτρα εἰς γραπτὴν συμφωνίαν δύο συμβαλλομένων διὰ τὴν ἀποτροπὴν βίας, δὲν συμβιβάζεται πρὸς τὸ εἰρηνικὸν περιβάλλον τῶν ἱερῶν χώρων. Ἡ ἔκφρασις *ὅπλα ἐπιφέρειν* (ἢ *μὴ ἐπιφέρειν*) ἀπαντᾶται εἰς ἀρχαῖα κείμενα, ὡς παρὰ Θουκυδίδῃ IV, 16, 1. V 18, 4. 47, 2. 49, 1. 4. VII, 18, 2. Δημοσθένει, παραγρ. Πανταιν. 36: $Syll.^3$ nº 260 στίχ. 5, 366 στίχ. 10. Εἰς τὴν ἄμεσον γειτονίαν ναοῦ μᾶλλον δὲν εἶχε θέσιν, ἴσως ὅμως τοιαύτην ἐντὸς τεμένους, ἀλλὰ καὶ ἐκεῖ ὑπὸ ἔννοιαν διδακτικὴν καὶ ὁμοῦ μετ' ἄλλων φερουσῶν παρομοίας φύσεως ρητὰ-γνωμικά.

Ἀποβλέποντες εἰς τὸ περιεχόμενον τῆς ἐπιγραφῆς εἶναι δυνατὸν νὰ ἔχωμεν μίαν τῶν ἑξῆς περιπτώσεων ἐν προκειμένῳ: α) Νὰ ἦτο αὕτη ρητόν, ἤτοι μικρὰ πρότασις ἐξ ἐκείνων αἱ ὁποῖαι ὡς ἠθικὰ παραγγέλματα ἐκυκλοφόρουν ἀνὰ τὸ Πανελλήνιον. β) Μικρὰ πρότασις ἐπέχουσα θέσιν ἀπαγορεύσεως διὰ τὴν θεραπείαν παρουσιασθείσης ἀνάγκης. Ἐφ' ὅσον οἱ λόγοι, οἱ ὁποῖοι ὑπηγόρευσαν ταύτην εἶναι θρησκευτικοί, ἡ διατύπωσίς της διαφέρει ἐκείνης ἑνὸς ἱεροῦ νόμου (lex sacra) κατὰ τὴν βραχύτητα τοῦ κειμένου μόνον. Τὸ περιεχόμενόν της ἔχει συνήθως τοπικὴν σημασίαν. γ) Ἀπαγορευτικὴ δήλωσις ἐπιβληθεῖσα ἐκ πολιτικῶν λόγων.

α)

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν περίπτωσιν α: Ρητά (γνωμικὰ) ὑπῆρχον ὡς γνωστὸν ἀναγεγραμμένα εἰς τοὺς Δελφούς. Ἡ πατρότης των ἀπεδίδετο ὑπὸ τῶν ἀρχαίων εἰς τοὺς ἑπτὰ σοφοὺς καὶ ἐχαρακτηρίζοντο ὡς *ἀποφθέγματα, παραγγέλματα, προστάγματα, γνῶμαι, ὑποθῆκαι*. Ὁ Παυσανίας[1] ἀποκαλεῖ *ὠφελήματα ἀνθρώποις ἐς βίον* τὰ *ἐν τῷ προνάῳ τῷ ἐν Δελφοῖς γεγραμμένα*. Εἶχον εὐρεῖαν διάδοσιν καὶ ὡς ἐκ τούτου εἶχον ὑποστῆ λεκτικὰς παραλλαγάς. Ὑπὸ τοῦ Ἰ. Στοβαίου[2] παραδίδεται ὁ τίτλος δύο συλλογῶν των, ἤτοι α) *Δημητρίου Φαληρέως τῶν ἑπτὰ σοφῶν ἀποφθέγματα* καὶ β) *Σωσιάδου, τῶν ἑπτὰ σοφῶν ὑποθῆκαι*. Ἰδὲ καὶ Ferd. Schultz, Die Sprüche der delphischen Säule, *Τῶν ἑπτὰ σοφῶν παραγγέλματα, ἅτινα εὑρέθησαν κεκολλαμένα ἐπὶ τοῦ ἐν Δελφοῖς κίονος*[3]. Τὸ περιεχόμενον τῶν παραγγελμάτων ἦτο προϊὸν μακροχρονίου πείρας καὶ ἐπιτυχοῦς ἐφαρμογῆς των εἰς τὸν βίον. Ἀνάθεσίς των εἰς τοὺς Δελφοὺς ἐδικαιολογεῖτο ὡς ἐκ τῆς προεχούσης θέσεως, τὴν ὁποίαν τὸ ἱερὸν κατεῖχεν εἰς τὸν ἑλληνικὸν κόσμον. Ἀντιγραφὴν ἐπὶ πλέον καὶ ἀνίδρυσιν ἐνίων ἐξ αὐτῶν εὑρίσκομεν εἰς

1. X 24, 1.
2. Ἀνθολόγ. III 79. 80.
3. Philologus XXIV, 1866, σελ. 215/6.

χώρους, οἱ ὁποῖοι ἐσυχνάζοντο ἀπὸ τοὺς νέους, ὡς εἶναι τὰ Γυμνάσια, οἱ ὁποῖοι, πλὴν τῆς σωματικῆς διαπλάσεως, ἐπεμελοῦντο καὶ τῆς διαμορφώσεως τοῦ ἤθους των. Εἰς τὴν κατηγορίαν ταύτην ἀνήκουν τὰ πέντε τοιαῦτα ἐπὶ τῆς ἐπιγραφῆς ἐν Θήρᾳ[1], τὸ ἐν Περγάμῳ(;)[2] καὶ τὰ ἐπὶ τῆς ἐπιγραφῆς ἐκ Μιλητουπόλεως[3]. Ἀνάθεσιν ἀποφθεγμάτων γνωρίζομεν ἐπίσης εἰς ἡρῷα, ὡς εἰς τὸ τέμενος τοῦ Κινέου ἐν Βακτριανῇ ἐκ μέρους τοῦ Κλεάρχου, ὁ ὁποῖος εἶχεν ἀντιγράψει ταῦτα εἰς τοὺς Δελφούς, ἀποκαλεῖ δὲ ταῦτα *σοφὰ παλαιοτέρων ῥήματα ἀριγνώτων*[4].

β)

Διὰ τὸ Ἀσκληπιεῖον εἶναι γνωστόν, ὅτι ὑπῆρχεν ἀνιδρυμένον ἓν τοὐλάχιστον παράγγελμα, διάφορον ὅμως ἀπὸ τὰ ὠφελήματα ἀνθρώποις ἐς βίον, ἤτοι θρησκευτικῆς φύσεως ὑποθήκη, τὸ

Ἁγνὸν χρὴ νηοῖο θυώδεος ἐντὸς ἰόντα
ἔμμεναι· ἁγνείη δ' ἐστὶ φρονεῖν ὅσια.

Θὰ ἦτο αὐθαίρετος ἡ ὑπόθεσις περὶ ὑπάρξεως καὶ ἄλλων παρομοίων ἐν τῷ Ἱερῷ, ἴσως ὅμως καὶ παράλειψις νὰ ἀποκλεισθῇ συσχετισμὸς τοῦ θέματος πρὸς τὰ ὑπὸ τοῦ Παυσανίου ἀναφερόμενα[5] περὶ τοῦ ἱεροῦ ἄλσους τοῦ Ἀσκληπιοῦ, τὸ ὁποῖον *περιέχουσιν ὅροι πανταχόθεν*. Περὶ τῆς φύσεως τῶν ὅρων τούτων οὐδὲν γνωρίζομεν, γεγονὸς ὅμως εἶναι, ὅτι δὲν ἐπρόκειτο περὶ τείχους περιβάλλοντος τὸ ἱερὸν ἄλσος, διότι τοῦτο ἔχει ἀποκλεισθῇ διὰ τῶν διενεργηθεισῶν ἀνασκαφῶν. Τὸ λογικώτερον εἶναι νὰ δεχθῶμεν, ὅτι οἱ ὅροι οὗτοι ἦσαν στῆλαι ἐμπεπηγμέναι κατ' ἀποστάσεις εἰς τὸ ἔδαφος, ὁρίζουσαι οὕτω τὴν περιοχὴν τοῦ ἱεροῦ ἄλσους. Αὗται δὲν θὰ εἶχον τύχει προχείρου ἐπεξεργασίας, ὡς ἐκεῖναι ἐπὶ τῶν ὁποίων εἶναι ἀναγεγραμμένοι οἱ συνήθεις ὅροι, ἀλλ' ἀναλόγου πρὸς τὴν καθόλου λαμπρὰν ἐμφάνισιν τοῦ χώρου, ὥστε νὰ μὴ ὦσιν εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τοῦτον, ὄντα πλήρη περικαλλῶν οἰκοδομημάτων καὶ καλλιτεχνικῶν ἀναθημάτων. Ἐπὶ τῆς πρὸς τὸ ἄλσος πλευρᾶς των ἐνδέχεται νὰ ἔφερον ῥητά, ὡς τὸ ἐν προκειμένῳ, ἢ μᾶλλον τὸ ὡς ἄνω περὶ ὀφειλομένης ἁγνείας τῶν προσερχομένων.

Τὰ ἐν Δελφοῖς ἀνατεθειμένα παραγγέλματα, ὡς ὠφελήματα ἀνθρώποις ἐς βίον, εἶχον καθολικώτερον χαρακτῆρα, ἐνῷ τὰ ἐν Ἀσκληπιείῳ ἦσαν προσηρμοσμένα εἰς τὰς τοπικὰς συνθήκας καὶ ἀνάγκας, ἀφοῦ ταῦτα ἀπεσκόπουν εἰς τὴν ψυχολογικὴν προπαρασκευὴν τοῦ ἀσθενοῦς, διὰ τὴν ὁποίαν καὶ ἄλλα παρεμφερῆ εἶχον ἐπινοηθῇ, ὡς ἡ συμ-

1. I.G. XII 3 n° 1020.
2. AM 29, 1904, 180.
3. Syll.³ 1268.
4. CRAI 1968, σελ. 422 κέ. Περὶ τοῦ θέματος γενικώτερον ἰδὲ πλὴν τῆς ἐν τῷ ἐπιστημονικῷ περιοδικῷ συγγράμματι τούτῳ μελέτης τοῦ καθηγητοῦ L. Robert καὶ Barkowski, RE λ. *Sieben Weise*: H. Diels, Syll.³ 1268.
5. II 27, 1.

μετοχή του εἰς θυσίας καὶ τελετάς, ἡ ἐπιβολὴ διαίτης καὶ ἀσκήσεων, διηγήσεις καὶ ἀναγραφαὶ ἰάσεων βαρέως νοσούντων ὑπὸ τοῦ Θεοῦ καὶ τὰ παρόμοια. Ὁ νοσῶν καὶ προσερχόμενος διὰ θεραπείαν εἰς τὸ Ἱερόν, παραμένων ἐνίοτε μῆνας[1] ἐν αὐτῷ, ὤφειλε νὰ ἀκολουθήσῃ ὡρισμένον διαιτολόγιον σωματικῆς καὶ ψυχικῆς καθάρσεως, ἵνα ἀποβάλῃ μικρότητας καὶ ψυχοφθόρους ἕξεις τοῦ προτέρου βίου του (Γνῶθι σαυτόν, Μηδὲν ἄγαν, ἐπέτασσεν ὁ δελφικὸς θεὸς εἰς ἄλλην περίπτωσιν), ὥστε ἀπερχόμενος ἐκεῖθεν νὰ ἔχῃ θεραπευθῆ σωματικῶς καί, εἰ δυνατόν, καὶ ψυχικῶς.

Ἡ ἐπιγραφή μας εἶναι πρόσταγμα, ὡς τοιοῦτον δὲ χαρακτηρίζει ὁ Ἰ. Στοβαῖος[2] τὸ Γνῶθι σαυτόν, «ἱερὸν πρόσταγμα τὸ ἐν Πυθοῖ, ὃ γνῶναι ἑαυτὸν τοῖς τοῦ θεοῦ *δεησομένοις* προσαγορεύει . . . εἴτε Κλεάρχῳ προσεκτέον μᾶλλον τοῦ μὲν Πυθίου φράζοντι εἶναι παράγγελμα, χρησθῆναι δὲ Χίλωνι, τὸ ἄριστον ἀνθρώποις μαθεῖν πυνθανομένῳ . . . τί ποτε δ' ἐστὶν ὃ φράζει, καὶ πρό γε τῶν περιρραντηρίων προτελεῖσθαι τῷ θεῷ ἐπιτάττει, ἀναγκαῖον ἂν εἴη γνῶναι».

Ὑπῆρχον κατὰ ταῦτα διάφοροι γνῶμαι διὰ τὴν προέλευσιν τῶν δελφικῶν παραγγελμάτων. Κατὰ μίαν ἐξ αὐτῶν ἦσαν ταῦτα χρησμοὶ τοῦ Λοξίου ἐρωτηθέντος κατὰ καιροὺς καὶ ἀποκριθέντος οὑτωσί. Κατ' ἄλλην, ταῦτα ἦσαν «ὠφελήματα ἀνθρώποις ἐς βίον», ὑποθῆκαι δηλαδή, «ἐγράφη δὲ ὑπ' ἀνδρῶν, οὓς γενέσθαι σοφοὺς λέγουσιν Ἕλληνες» καί «οὗτοι οἱ ἄνδρες ἀφικόμενοι ἐς Δελφοὺς ἀνέθεσαν τῷ Ἀπόλλωνι τὰ ᾀδόμενα Γνῶθι σαυτὸν καὶ Μηδὲν ἄγαν». Ἀμφότεραι αἱ ἐκδοχαὶ εἶχον κοινὸν στόχον, τὴν ἐνδυνάμωσιν τῆς πίστεως εἰς τὸ Θεῖον.

Ὁ προσερχόμενος νὰ ζητήσῃ τὴν βοήθειαν τοῦ πυθικοῦ θεοῦ ἔπρεπε νὰ ὑποβληθῆ εἰς αὐτοκριτικὴν καὶ συνειδητοποιήσῃ, ὅτι ἦτο ἄξιος νὰ ἐμφανισθῆ ἐνώπιόν του. Ὁμοίως ὁ καταφεύγων εἰς τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἔπρεπε νὰ διερωτηθῆ ἂν ἦτο ἁγνός, ἂν δηλαδὴ ἐσκέπτετο ὡς ἄνθρωπος τοῦ θεοῦ. Ἡ τήρησις τῶν παραγγελμάτων ἐθεωρεῖτο βασικὸν στοιχεῖον διὰ τὸν αἰτούμενον χρησμόν, ὡς ἐπίσης διὰ τὸν προσφεύγοντα δι' ἴασίν του.

γ)

Ὑπάρχει τέλος ἡ περίπτωσις τῆς ἀναγραφῆς ἀπαγορευτικῆς δηλώσεως ὑπὸ τύπον ἐκκλήσεως διὰ τὸν σεβασμὸν καὶ τὴν προστασίαν τοῦ Ἱεροῦ. Εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην, ἡ ὁποία φαίνεται ἡ πιθανωτέρα, προβάλλει τὸ ἐρώτημα, ἂν ἡ στήλη εἶχε στηθῆ εἰς τὴν εἴσοδον τοῦ ἱεροῦ ἄλσους (μετατοπισθεῖσα βραδύτερον ἐκεῖθεν), ἢ πέραν τούτου, εἰς τὴν περιφέρειαν τῆς καθόλου περιοχῆς τοῦ Ἀσκληπιείου. Τὸ μέρος, εἰς τὸ ὁποῖον εὑρέθη, εἶναι ἐκεῖ περίπου, ὁπόθεν ἐχθρικὸς στρατὸς ἐξ Ἀργολίδος κινούμενος ὤφειλε νὰ διέλθῃ ὁδεύων πρὸς τὸ Ἱερόν. Εἶναι δηλαδὴ ἐγγὺς τῆς στενῆς διαβάσεως (Στενὸ καλεῖται σήμερον), ἥτις σχηματίζεται μεταξὺ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ Τιτθίου καὶ τοῦ πρὸς Δυσμὰς τούτου βουνοῦ Κοτρῶνι[3]. Ἐκεῖ εἰς τὰ ὅρια τῆς κώμης Λήσσης

1. I. G. IV² 1, nº 123 στίχ. 126.
2. Ἀνθολόγ. 21. 26.
3. Ἐὰν ἡ στήλη εἶχεν ἱδρυθῆ ἐξ ἀρχῆς εἰς τὸν λόφον τῆς Κρανιᾶς (δὲν ἔχει δηλαδὴ μεταφερθῆ ἐκεῖ ἀπὸ ἄλ-

καὶ τῆς περιοχῆς τοῦ Ἱεροῦ θὰ εἶχε τὴν θέσιν της στήλη μετ' ἀπαγορευτικῆς δηλώσεως ἀποσκοπούσης νὰ ἀνακόψῃ τὴν προέλασιν ἐμφορουμένων ὑπὸ μὴ φιλικῶν διαθέσεων ἢ τοὐλάχιστον θέσῃ τούτους ἐνώπιον τῶν εὐθυνῶν των.

Κινεῖ τὴν περιέργειαν ἡ εἰς τὸν χῶρον ἑνὸς ἱεροῦ ἢ ἐγγύς που τούτου ὕπαρξις προειδοποιήσεως τοιούτου εἴδους, ὡσεὶ διὰ ταύτης νὰ ἀπεσκοπεῖτο, ὅπως ἀποτρέπηται κἄτι, τὸ ὁποῖον συχνάκις συνέβαινε. Εἶναι γνωσταὶ βεβαίως περιπτώσεις, καθ' ἃς προσήρχοντο ἔνοπλοι[1] εἰς τοὺς ἱεροὺς χώρους ἡ δὲ ἀπόστασις ἐκεῖθεν πρὸς ἓν προμελετημένον πραξικόπημα δὲν ἦτο μεγάλη. Προφανῶς ἡ ἐπιγραφή μας δὲν ἀφορᾷ εἰς τοιούτου εἴδους περιπτώσεις· δὲν ἀποσκοπεῖ δηλαδὴ ἡ ἀπαγόρευσις τὴν πρόληψιν βίας καὶ παρεκτροπῆς ἐνόπλων προσερχομένων διὰ τελετουργικὸν σκοπόν, ἀλλὰ παραβιάσεων τῆς ἱερότητος τοῦ χώρου διὰ συγκεκροτημένου στρατοῦ, ὡς αἱ ἐπιχειρηθεῖσαι παλαιότερον κατὰ τῶν Δελφῶν καὶ τῆς ἱερᾶς Ἄλτεως. Ἡ περίπτωσις ἐξ ἄλλου τοῦ Πεισιστράτου, ὅστις, κατὰ τὴν ἐπιχείρησιν καταλήψεως τῆς ἀκροπόλεως τῶν Ἀθηνῶν, ἀπέφυγε νὰ προωθήσῃ ἐκεῖθεν τοῦ Θησείου τοὺς ἐνόπλους του[2], ὑποβάλλει τὴν σκέψιν ὑφισταμένων ἐνδεχομένως καὶ ἐκεῖ παρεμφερῶν γραπτῶν ἀπαγορεύσεων, τὰς ὁποίας ὅμως ἐκεῖνος κατεστρατήγησε, διὰ τοῦ δόλου, τὸν ὁποῖον μετῆλθε.

Ἡ πολιτικὴ ἱστορία τῶν πόλεων τῆς Ἀκτῆς διαρκοῦντος τοῦ 3ου αἰῶνος δὲν εἶναι ἀρκούντως γνωστή, κατ' ἀκολουθίαν δὲ τούτου καὶ αἱ τυχὸν ἐπιδράσεις τῶν πολιτικῶν γεγονότων εἰς τὴν θρησκευτικὴν ζωὴν τοῦ τόπου. Ἐκ μιᾶς ἀσημάντου εἰδήσεως, παρεμπιπτόντως ἀναφερομένης, προσπαθοῦμεν νὰ ἀναπαραστήσωμεν τὴν προϊστορίαν καὶ τὰς ἐπιπτώσεις πολιτικῶν γεγονότων. Οὕτω λ.χ. ἐκ κειμένου ἐλλιποῦς ἐπιγραφῆς εὑρεθείσης ἐν Ἀσκληπιείῳ[3] πληροφορούμεθα διὰ τὴν καθιέρωσιν ἐν τῷ Ἱερῷ «ἀθλημάτων» πλὴν ἄλλων, δρόμου, λαμπαδηφορίας, ὡς καὶ ὁπλίτου δρόμου μὲ ἀφετηρίαν ἐκκινήσεως τὸ τρόπαιον, τὸ ὁποῖον εἶχε στηθῆ ἐπὶ τῇ νίκῃ κατὰ τοῦ Χαιρέα ἐκ μέρους τῶν προσδραμόντων εἰς βοήθειαν τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ. Ἰδοὺ λοιπὸν μία περίπτωσις ἐπιφορᾶς ὅπλων «ἐπὶ πολέμωι» κατὰ τοῦ ἐν Ἐπιδαύρῳ ἱεροῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ. Αἱ συνθῆκαι, ὑπὸ τὰς ὁποίας ἐξειλίχθησαν τὰ κατ' αὐτὴν παραμένουν ἄγνωστοι· ὁ ἀπόηχος μόνον ταύτης διεσώθη, τὸ τρόπαιον, ὡς καὶ τὰ εἰς ἀνάμνησιν τῆς ἐκδιώξεως τῶν ἐπιδρομέων καθιερωθέντα ἀθλήματα. Ποῖοι ἦσαν οἱ προσβοηθήσαντες δὲν ἀναφέρεται. Πιθανῶς οὗτοι ἦσαν οἱ ἐν ὅπλοις τῆς ἀχαϊκῆς Συμπολιτείας, ἐὰν ἡ ἐπιδρομὴ ἔλαβε χώραν μετὰ τὸ ἔτος 243, κατὰ τὸ ὁποῖον ἡ Ἐπίδαυρος προσεχώρησεν εἰς ταύτην. Δὲν γνωρίζομεν ἐπίσης ποῖος ἦτο ὁ ἐν τῇ ἐπιγραφῇ ἀναφερόμενος Χαιρέας. Ἐπεκρά-

λο μέρος), θὰ πρέπει ἴσως νὰ δεχθῶμεν, ὅτι ἡ ἀπ' Ἀργολίδος ὁδὸς δὲν διήρχετο διὰ τῆς θέσεως, εἰς τὴν ὁποίαν εἶναι σήμερον τὸ Λυγουριό, ἀλλ' ὅτι αὕτη ἀπὸ τῆς τοποθεσίας Νάπα (δυτικῶς τῶν Χουταλέικων) ἐχώρει πρὸς τὴν μικρὰν κοιλάδα καὶ ἔχουσα ἐν ἀριστερᾷ τὸν λόφον τοῦ ἁγ. Ἀθανασίου ἔφθανεν εἰς Κρανιᾶν - Κορῶνι - Στενό.

1. ΘΟΥΚΥΔ. VI 58, 1, ἀγγελθέντος δὲ Ἱππίᾳ ἐς τὸν Κεραμεικόν, οὐκ ἐπὶ τὸ γενόμενον, ἀλλ' ἐπὶ τοὺς *πομπέας τοὺς ὁπλίτας*... εὐθὺς ἐχώρησε... *μετὰ γὰρ ἀσπίδος καὶ δόρατος εἰώθεσαν τὰς πομπὰς ποιεῖν.*

2. ΑΡΙΣΤΟΤ. Ἀθην. Πολιτ. 15: ΠΟΛΥΑΙΝ. Στρατ. I, 21.

3. I. G. IV² 1 nº 44, [Δρόμον μὲν π]*οιεῖν ποτὶ τοῖς*/ [λοιπ]*οῖς ἀθλήμασιν, λαμπάδα* / [δὲ ἀ]*πὸ τοῦ β*[ω]*μοῦ τοῦ Ἀσκλαπι/οῦ εἰς τὸ Ἀπολλώνιον καὶ τᾶι/*⁵ *Νίκαι ὁπλίταν ἀπὸ τοῦ τρο/παίου τοῦ ἀπὸ Χαιρέα σταθέ*[ν]*/τος ὑπὸ τῶν βαθοησάντων τῶι /ἱερῶι τοῦ Ἀσκλαπιοῦ.*

τησε νὰ ταυτίζεται οὗτος μὲ ἕνα τῶν ἡγηθέντων τῶν Αἰτωλῶν, οἱ ὁποῖοι κατὰ τὴν χρονικὴν περίοδον 220 - 216 κατέδραμον τὴν Πελοπόννησον καὶ ἐλεηλάτησαν καὶ τὸ παρὰ τὰς Μυκήνας ἱερὸν τῆς Ἥρας (Μ. Μιτσός, Πολιτικὴ Ἱστορία τοῦ Ἄργους σελ. 96/7). Ἐπειδὴ ἐν τούτοις οὔτε ἄλλαι ἐνδείξεις, οὔτε αἱ μορφαὶ καὶ τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων βοηθοῦν δι' ἀκριβέστερον χρονολογικὸν προσδιορισμὸν τῆς ἐπιγραφῆς ἐντὸς τοῦ 3ου αἰῶνος, δὲν ὑπάρχει δυνατότης συσχετισμοῦ τοῦ περιεχομένου τῆς ἐπιγραφῆς πρὸς τὰ γεγονότα τοῦ ἔτους 220 - 216.

ΜΑΡΚΕΛΛΟΣ Θ. ΜΙΤΣΟΣ

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΗΣ ΣΤΗΛΗΣ ΤΗΣ ΙΚΑΡΙΑΣ*

Ἡ στήλη τῆς Ἰκαρίας (πίν. 28), πού ἔγινε πρὶν ἀπὸ λίγα χρόνια γνωστή [1], ἀποτελεῖ ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ ἐνδιαφέροντα μνημεῖα τοῦ εἴδους της. Ἡ παράστασή της ὡστόσο, μοναδικὴ γιὰ τὴν ἐποχή της ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸ τῶν μορφῶν καὶ τὴ διάταξή τους στὴ σύνθεση, μολονότι συζητήθηκε εὐρύτατα, δὲν βρῆκε ὣς τώρα μιὰ πειστικὴ ἑρμηνεία. Στὸ ἑρμηνευτικὸ πρόβλημα τῆς στήλης ἀναφέρεται τὸ σημείωμα πού ἀκολουθεῖ.

Ἡ στήλη εἰκονίζει ἕξι μορφές. Ἀριστερὰ παριστάνεται μιὰ γυναικεία μορφὴ καθισμένη σὲ δίφρο [2], πού κρατᾶ ἕνα βρέφος στὴν ἀγκαλιά της, ἐνῶ μπροστά της βρίσκονται δυὸ μικρὰ παιδιὰ πού τὴν κοιτάζουν· τὸ ἕνα εἶναι ὄρθιο, τὸ ἄλλο ἀρκουδίζει στὸ ἔδαφος. Δεξιὰ βρίσκονται δύο ὄρθιοι ἔφηβοι, ὁ ἕνας δίπλα στὸν ἄλλο, στραμμένοι καὶ αὐτοὶ πρὸς τὴν καθιστὴ μορφή· πάνω ἀπὸ τὰ κεφάλια τους εἶναι χαραγμένη ἡ ἐπιγραφὴ *ΚΟΙΡΑΝΟΣ ΚΑΙ ΕΥΡΥΜΗ*[ΔΗΣ] *ΑΔΕΛΦΕΟΙ ΑΠΟΛΛΩΝΙΗΣ*. Στὸ κάτω μέρος τῆς στήλης, κάτω ἀπὸ μιὰ ταινία πού εἶναι διακοσμημένη μὲ μαίανδρο, βρίσκεται ἡ ἐπιγραφὴ *ΠΑΛΙΟΝ ΠΑΡΙΩΣ ΕΠΩΙΗΣΕΝ* [3]. Ἡ στήλη χρονολογεῖται γύρω στὰ 460 π.Χ. [4]

Οἱ διάφορες ἀπόψεις πού διατυπώθηκαν ὣς τώρα ἀναφέρονται βασικὰ σὲ δυὸ ζητήματα: α) στὴν ἑρμηνεία τῆς παράστασης καὶ β) στὴν ταύτιση τῶν μορφῶν μὲ τὰ ὀνόματα τῆς ἐπιγραφῆς.

Ἡ στήλη στὴν πρώτη της δημοσίευση ἑρμηνεύτηκε ὡς ἐπιτύμβιο μνημεῖο [5] τῶν τριῶν μικρῶν παιδιῶν, πού τὰ ὀνόματά τους μᾶς δίνουν ἀντίστοιχα τὰ τρία ὀνόματα τῆς ἐπιγραφῆς — Ἀπολλωνία τὸ βρέφος, Κοίρανος καὶ Εὐρυμήδης τὰ δυὸ μικρὰ ἀγόρια. Τὰ τρία παιδιὰ εἰκονίζονται σὲ μιὰ ἐπίσημη στιγμὴ τῆς ζωῆς τους, τὴ στιγμὴ δηλαδὴ πού παρουσιάζονται σὲ μιὰ θεὰ κουροτρόφο — τὴν καθιστὴ μορφή —, ἐνῶ οἱ

* Θέλω νὰ εὐχαριστήσω τὸν καθηγητὴ κ. Γ. Δεσπίνη γιὰ τὶς ἐποικοδομητικὲς κρίσεις του καθὼς καὶ τὸν καθηγητὴ κ. Γ. Μπακαλάκη καὶ τὸν κ. Ν. Ζαφειρόπουλο γιὰ τὸ ἐνδιαφέρον καὶ γιὰ τὶς χρήσιμες παρατηρήσεις τους. Ἐπίσης θέλω νὰ εὐχαριστήσω τὶς δεσποινίδες Θεοδοσία Στεφανίδου καὶ Ἰφιγένεια Δεκουλάκου γιὰ τὶς χρήσιμες συζητήσεις μας πάνω στὰ προβλήματα τῆς στήλης.

1. N. Kontoleon, Aspects de la Grèce préclassique (1970) 1 - 21.

2. Τὸ κάθισμα πού χαρακτηρίσθηκε ὡς θρόνος πολυτελής, Kontoleon, ὅ.π. 9, εἶναι δίφρος. Πρβ. G. Richter, Greek Furniture (1966) εἰκ. 200 κέ.

3. Kontoleon, ὅ.π. 1. L. Jeffery, The Local Scripts of Archaic Greece (1961) 298, 305 (ἀρ. 38), 306 (ἀρ. 54). H. Hiller, Ionische Grabreliefs der ersten Hälfte des 5. Jh. v. Chr. (Ist Mitt. Beiheft 12) 1975, 174.

4. Kontoleon, ὅ.π. 1. E. Berger, Das Basler Arztrelief (1970) 126: «γύρω στὰ 480». Hiller, ὅ.π. 84, 174: «γύρω στὰ 460». Jeffery, ὅ.π. 298: «γύρω στὰ 470».

5. Ὁ ἐπιτύμβιος χαρακτήρας τῆς στήλης ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὸν τόπο πού βρέθηκε, Kontoleon, ὅ.π. 7, 10. Γιὰ μιὰ διεξοδικὴ περιγραφὴ τῆς στήλης βλ. Hiller, ὅ.π. 172 κέ.

δύο ὄρθιοι ἔφηβοι, δεξιά, ἑρμηνεύονται ὡς λατρευτὲς ποὺ τῆς τὰ παρουσιάζουν[1]. Ἡ ἑρμηνεία αὐτὴ δίνει στὴν παράσταση ἕνα χαρακτήρα λατρευτικό, ποὺ δύσκολα συμβιβάζεται μὲ τὰ γενικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ἐπιτύμβιου μνημείου.

Κατὰ μιὰ ἄλλη θεωρία ἡ στήλη στήθηκε γιὰ τὴν καθιστὴ γυναικεία μορφή, τὴν Ἀπολλωνία, ποὺ εἶναι ἡ νεκρὴ καὶ ποὺ εἰκονίζεται ἐδῶ μὲ τὰ πέντε παιδιά της. Τὰ ὀνόματα Κοίρανος καὶ Εὐρυμήδης ἀναφέρονται στοὺς δύο ἀδελφοὺς τῆς Ἀπολλωνίας ποὺ ἔστησαν τὴ στήλη, ἀλλὰ ποὺ δὲν εἰκονίζονται σ' αὐτήν[2].

Τελευταῖα ἔγιναν ἀκόμη δύο προσπάθειες ἑρμηνείας τῆς παράστασης, ποὺ δὲν διαφέρουν πολὺ μεταξύ τους. Καὶ στὶς δύο ἡ καθιστὴ μορφή, ἡ Ἀπολλωνία, θεωρεῖται ἡ νεκρὴ μητέρα τῶν τριῶν μικρῶν παιδιῶν, ἐνῶ οἱ δύο ἔφηβοι δεξιὰ εἶναι ὁ Κοίρανος καὶ ὁ Εὐρυμήδης, ποὺ ἀναφέρονται στὴν ἐπιγραφὴ ὡς ἀδελφοί της. Οἱ ἔφηβοι ποὺ εἰκονίζονται εἶναι ζωντανοὶ[3] καί, σύμφωνα μὲ τὴ μία ἄποψη, εἶναι αὐτοὶ ποὺ ἔστησαν τὴ στήλη[4].

Ὅλες οἱ ἀπόψεις ποὺ ὑποστηρίχτηκαν μέχρι τώρα συμφωνοῦν στὸ σημεῖο, ὅτι οἱ δύο ἔφηβοι δεξιὰ εἶναι ζωντανοί, συγγενεῖς τῆς καθιστῆς μορφῆς — ἢ λατρευτές, μὲ ἄλλα λόγια δευτερεύουσες μορφὲς ποὺ συμπληρώνουν τὴν κύρια παράσταση τοῦ ἀναγλύφου. Σ' αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ σημεῖο ἀναφέρονται οἱ διαφορετικὲς ἀπόψεις ποὺ ἀναπτύσσονται παρακάτω. Πιστεύουμε δηλαδὴ ὅτι οἱ δύο αὐτοὶ ἔφηβοι δὲν εἶναι ζωντανοί, ἀλλὰ πεθαμένοι καὶ ἀποτελοῦν καὶ αὐτοὶ κύριες μορφὲς τῆς παράστασης.

Οἱ λιγοστὲς ἐπιτύμβιες στῆλες, ποὺ σώθηκαν ἀπὸ αὐτὰ τὰ χρόνια καὶ ἀπὸ αὐτὴ τὴν περιοχή, δὲν προσφέρουν εἰκονογραφικὰ παράλληλα. Ἡ ἑρμηνεία τῆς παράστασης δυσκολεύεται ἀκόμη περισσότερο, ἐπειδὴ τὰ ὅρια μεταξὺ ἀναθηματικῶν καὶ ἐπιτύμβιων ἀναγλύφων εἶναι τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἀσαφὴ καὶ οἱ ἀλληλοεξαρτήσεις τῶν τύπων ἔντονες[5]. Στὰ ἐπιτύμβια μνημεῖα τοῦ ἰωνικοῦ χώρου εἶναι φανερὴ μιὰ προτίμηση γιὰ τὴν ἀπεικόνιση τῆς νεκρῆς μορφῆς καθισμένης σὲ θρόνο ἢ δίφρο[6]. Ἐπίσης στὴν ἴδια περιοχὴ ἀπὸ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 5ου αἰώνα συνηθίζονται οἱ πλατιὲς ἐπιτύμβιες στῆλες μὲ σκη-

1. Kontoleon, ὅ.π. 9, 17 καὶ 20 - 21. Οἱ ἀπόψεις του ἀντικρούονται ἀπὸ τὴ Hiller, ὅ.π. 80 - 81. Ὁ Κοντολέων ἐπανέρχεται στὶς ἀπόψεις του στὴν ΑΕ 1974, 13 - 25.

2. H. Rühfel, Göttin auf einem Grabrelief, AntK 17, 1974/2, 42 κέ. καὶ ἰδιαίτ. 45 καὶ 48.

3. Berger, ὅ.π. 126 κέ.

4. Hiller, ὅ.π. 79, 82, 135.

5. Berger, ὅ.π. 124. Ἡ στήλη τῆς Χαλκηδόνας, γύρω στὰ 550 π.Χ., πρέπει νὰ θεωρῆται μᾶλλον ὡς ἐπιτύμβια. Πρβ. B. Schmaltz, Ist Mitt. 19/20, 1969/70, 177 κέ. L. Jeffery, BSA 50, 1955, 81, πίν. 10. Berger, ὅ.π. εἰκ. 124.

6. Ὁ Γ. Παπαποστολου, ΑΔ 21, 1966, Α', 112 - 3, προβάλλει τὸ ἐρώτημα μήπως στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 6ου αἰώνα ἡ καθιστὴ μορφὴ εἶναι ἕνα μοτίβο τῶν ἰωνικῶν κυρίως ἐπιτύμβιων στηλῶν. Βλ. ἐπίσης Κ. Κωστογλου, ΑΔ 24, 1969, Α', 122 - 3. Καθιστὴ μορφὴ ἐμφανίζεται γιὰ πρώτη φορὰ στὸν πρώιμο 7ο αἰῶνα, στὴ στήλη τῆς Πάρου, Ν. Ζαφειροπουλος, ΑΔ 16, 1960, 245, πίν. 215, ἐνῶ περίπου συγχρόνως, στὰ μέσα τοῦ αἰώνα, ἔχουμε παράλληλα στὸν Πρινιᾶ τῆς Κρήτης, Μουσεῖο Ἡρακλείου, ἀρ. 397, Α. Λεμπεση, Οἱ στῆλες τοῦ Πρινιᾶ (1976) 31, ἀρ. Β9, πίν. 28 - 29, 45 κέ. καὶ 83. Ἤδη ὅμως στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 6ου αἰώνα ἔχουμε ἀνάλογα ἐπιτύμβια παραδείγματα καὶ στὴν Ἀττική, βλ. στήλη ἀπὸ τὴν Ἀνάβυσσο, Ἐθνικὸ Μουσεῖο ἀρ. 4472, G. Richter, The Archaic Gravestones of Attika (1961) ἀρ. 59, εἰκ. 151 - 3 καὶ στήλη ἀπὸ τὴν Βελανιδέζα, Ἐθνικὸ Μουσεῖο, ἀρ. 88/4469, ΑΔ 21, 1966, Α', πίν. 43, 1. Βλ. ἐπίσης Hiller, ὅ.π. 132 κέ.

νὲς διαλόγου [1], ὅπου οἱ εἰκονιζόμενες μορφὲς συχνὰ χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὶς ἐκφραστικὲς χειρονομίες τους, κάτι ποὺ δίνεται πιὸ συγκρατημένα στὶς μεταγενέστερες ἀττικὲς στῆλες. Μ' αὐτὲς τὶς προϋποθέσεις ἡ ἀσυνήθιστη παράσταση τῆς στήλης τῆς Ἰκαρίας θὰ μποροῦσε νὰ ἐξηγηθῆ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Πάριος καλλιτέχνης, ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὴ γειτονικὴ Ἰωνία, βρίσκεται σὲ στάδιο ἀναζητήσεων [2]. Ὡστόσο ἡ ἑρμηνεία τῆς στήλης ὡς ἐπιτύμβιας δὲν μπορεῖ νὰ ἀμφισβητηθῆ. Ὅλη ἡ σύνθεση τοῦ ἀναγλύφου καὶ ἰδιαίτερα τὸ δέσιμο τῶν προσώπων μεταξύ τους ἐντάσσει τὴν παράσταση τῆς στήλης στὶς οἰκογενειακὲς σκηνὲς τῶν ἐπιτύμβιων μνημείων. Στὴν καθιστὴ δηλαδὴ γυναίκα, ποὺ κρατᾶ τὸ μωρὸ στὴν ἀγκαλιά της μὲ μητρικὴ στοργή, δὲν ὑπάρχουν στοιχεῖα ἀφηρωισμοῦ ἢ στοιχεῖα, ποὺ νὰ μποροῦν νὰ τὴ χαρακτηρίσουν ὡς θεὰ κουροτρόφο. Καὶ τὰ τρία μικρὰ παιδιὰ ποὺ εἰκονίζονται, τὰ δύο μάλιστα καὶ γυμνά, δὲν ἔχουν καμία ἐπισημότητα, ἀλλὰ χαρακτηρίζονται ἀπὸ φυσικὴ καὶ χαλαρὴ στάση [3] σὰν νὰ βρίσκονται στὸ περιβάλλον τοῦ σπιτιοῦ τους. Τέλος ἡ διάταξη καὶ οἱ χειρονομίες τῶν δυὸ ἐφήβων δεξιά, παρόλο ποὺ δίνουν ἀφορμὴ νὰ σκεφθῆ κανεὶς τὶς μορφὲς τῶν «λατρευτῶν» στὰ ἀναθηματικὰ ἀνάγλυφα, ἀπαντοῦν πολὺ συχνὰ καὶ στὶς θεωρούμενες ὡς συμπληρωματικὲς μορφές «τῶν ζώντων» στὶς λίγο μεταγενέστερες ἀττικὲς ἐπιτύμβιες στῆλες. Ἀμφίβολα παραμένουν μόνο δύο σημεῖα: α) ποιὲς ἀπὸ τὶς εἰκονιζόμενες μορφὲς τῆς στήλης εἶναι ζωντανὲς καὶ ποιὲς πεθαμένες καὶ β) ποιὰ ἡ σχέση τους μὲ τὰ ὀνόματα, ποὺ ἀναφέρονται στὴν ἐπιγραφή.

Ἡ καθιστὴ γυναικεία μορφή, μὲ τὰ τρία παιδιὰ μπροστά της, δίνει τὴν ἐντύπωση ὅτι εἶναι ἡ μόνη νεκρὴ μορφὴ καὶ ἀποτελεῖ τὸ ἐπίκεντρο τῆς παράστασης [4], ἐνῶ οἱ δύο ἔφηβοι δεξιά, μὲ τὸν τρόπο ποὺ στέκονται ἀπεικονισμένοι σὲ μικρότερη κλίμακα καὶ σὲ ἀπόσταση ἀπὸ αὐτήν, ξεχωρίζουν καὶ μοιάζουν νὰ ἀνήκουν στὸν κόσμο τῶν ζωντανῶν συγγενῶν. Ἐπιπλέον ὅλα τὰ πρόσωπα τῆς παράστασης στρέφονται πρὸς τὴν καθιστὴ γυναίκα. Παρὰ τὴ διάταξη αὐτὴ δὲν μπορεῖ νὰ ἀποδειχθῆ ὅτι ἡ καθιστὴ γυναίκα εἶναι ἡ μόνη νεκρὴ τῆς στήλης. Στὴ μεταγενέστερη στήλη τῆς Βεργίνας π.χ. μὲ τὴν ἀνάγλυφη παράσταση τεσσάρων προσώπων, ἂν καὶ ὅλες οἱ μορφές — δηλαδὴ ὁ ἄντρας μὲ τὸν ὑπηρέτη του καὶ ἕνα κορίτσι — στρέφονται πρὸς μία καθιστὴ γυναίκα, τὸ ἐπίγραμμα ποὺ σώθηκε διευκρινίζει ὅτι νεκροὶ εἶναι καὶ ἡ γυναίκα καὶ ὁ ἄντρας [5].

1. Ἡ παλαιότερη ἐπιτύμβια στήλη μὲ σκηνὴ διαλόγου ποὺ μᾶς σώζεται εἶναι αὐτὴ ἀπὸ τὴν Αἴγινα, Berger, ὅ.π. 110, εἰκ. 132. Ὁ Berger, ὅ.π. 109, πιστεύει ὅτι σκηνὲς διαλόγου πρωτοεμφανίστηκαν συγχρόνως μὲ τὴ γενικὴ πνευματικὴ ἀναγέννηση, στὰ 500 περίπου π.Χ., ἐνῶ ἡ Hiller, ὅ.π. 140, πιστεύει ἀντίθετα ὅτι ἡ στήλη τῆς Αἴγινας εἶναι τόσο ἐξελιγμένο παράδειγμα, ὥστε πρέπει νὰ εἶχε προδρόμους, ποὺ πρέπει νὰ ἀναζητηθοῦν ἢ στὴν Ἀττικὴ ἢ στὴν Ἰωνία.

2. Ἡ Hiller, ὅ.π. 140 ἀναζητᾶ τὰ πρότυπα αὐτῶν τῶν πολυπροσώπων ἐπιτύμβιων στηλῶν σὲ ἀνάγλυφα τῆς Μ. Ἀσίας καὶ κυρίως τῆς περιοχῆς τῆς Μιλήτου - Ἐφέσου καὶ πιστεύει ὅτι τὰ τρία πρώιμα παραδείγματα ἐπιτύμβιων στηλῶν μὲ παρόμοιες σκηνὲς ποὺ μᾶς σώζονται — στήλη «Λευκοθέας», Berger, ὅ.π. εἰκ. 144, στήλη Σινώπης, Berger, ὅ.π. εἰκ. 145 καὶ αὐτὴ τῆς Ἰκαρίας, ἔχουν ἐπηρεασθῆ ἀπὸ αὐτὰ τὰ καλλιτεχνικὰ κέντρα.

3. Βλ. Berger, ὅ.π. 126, Rühfel, ὅ.π. 42 κέ. καὶ Hiller, ὅ.π. 80 - 81.

4. Ὁ Kontoleon, ὅ.π. 9 (ἐδῶ σ. 92 σημ. 1) καὶ ἡ Hiller, ὅ.π. 143, ὑποστηρίζουν ὅτι ἡ καθιστὴ γυναικεία μορφὴ ἔχει ἀποδοθῆ μὲ ἐπισημότητα. Ἡ Hiller μάλιστα θέτει ξανὰ τὸ ἐρώτημα μήπως ἡ καθιστὴ νεκρὴ εἶναι ἀφηρωισμένη. Ἀντίθετη γνώμη ἔχουν ἐκφράσει ὁ Berger, ὅ.π. 126 κέ. καὶ ἡ Rühfel, ὅ.π. 43 κέ.

5. Στήλη Βεργίνας, Μουσεῖο Θεσσαλονίκης, ἀρ. 1933.

Τὴν ἐντύπωση ὅτι ἡ γυναικεία μορφὴ στὴ στήλη τῆς Ἰκαρίας εἶναι ἡ μόνη νεκρὴ ἐπιτείνει καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι εἶναι ἡ μόνη ποὺ εἰκονίζεται καθιστή. Γενικά, ὅταν στὶς μεταγενέστερες ἀττικὲς στῆλες μὲ πολυπρόσωπες παραστάσεις εἰκονίζεται ἀνάμεσα στὶς ἄλλες μορφὲς καὶ μιὰ καθιστή, αὐτὴ θεωρεῖται ὅτι εἶναι ἡ νεκρή, γιὰ τὴν ὁποία στήθηκε τὸ ἐπιτύμβιο μνημεῖο. Ὁπωσδήποτε πρέπει νὰ σημειωθῆ ὅτι τὸ νὰ κάθεται ἢ ὄχι μία μορφὴ εἶναι τελείως ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὸ ἂν εἶναι ἢ ὄχι νεκρή. Ἔτσι π.χ. στὰ ἀττικὰ ἐπιτύμβια μνημεῖα μετὰ τὸ 430 π.Χ. καθιστοὶ εἰκονίζονται οἱ γεροντώτεροι καὶ οἱ γυναῖκες, ἄσχετα ἂν εἶναι ζωντανοὶ ἢ νεκροί [1]. Δὲν ἀποκλείεται ἡ ἴδια συνήθεια νὰ ὑπῆρχε καὶ παλαιότερα, καὶ στὴν Ἀττικὴ καὶ ἀλλοῦ. Εἰδικότερα στὴ στήλη τῆς Ἰκαρίας ὁ καλλιτέχνης ἀπεικόνισε τὴ νεαρὴ μητέρα καθισμένη σὲ δίφρο, χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνη ὅτι ἡ μορφὴ αὐτὴ εἶναι ἡ μόνη νεκρή, γιὰ τὴν ὁποία στήθηκε ἡ στήλη.

Γιὰ τὸ χαρακτηρισμὸ τῶν δύο ἐφήβων δεξιά, ἂν εἶναι ἢ ὄχι νεκροί, μποροῦν νὰ μᾶς βοηθήσουν παρόμοιες μορφὲς ποὺ εἰκονίζονται συχνὰ στὰ μεταγενέστερα ἀττικὰ ἐπιτύμβια καὶ συχνότερα στὶς μαρμάρινες ληκύθους ἢ στὶς ψηλὲς καὶ στενὲς στῆλες ποὺ ἔχουν τὸ ἀνάγλυφο μέσα σέ «μετόπη» [2]. Οἱ μορφὲς αὐτὲς ἑρμηνεύονται συνήθως ὡς «ζωντανὲς συμπληρωματικές». Παρόλα αὐτὰ σὲ καμιὰ ἐπιτύμβια παράσταση ἡ ἑρμηνεία αὐτὴ δὲν ἐπιβεβαιώθηκε ἀπὸ τὶς ἐπιγραφές. Ὅπου μάλιστα ὑπάρχει κάποια ἔμμεση ἔνδειξη, διαπιστώνουμε ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο. Σὲ μιὰ μαρμάρινη π.χ. λήκυθο στὸ Λοῦβρο [3] δυὸ ὄρθιοι γενειοφόροι ἄνδρες, ποὺ θὰ μποροῦσαν νὰ χαρακτηρισθοῦν ὡς «ζωντανὲς συμπληρωματικὲς» μορφές, συνοδεύονται ἀπὸ ἕνα ἄλογο, ἕνα στοιχεῖο δηλαδὴ ποὺ τὶς ἐξαίρει μέσα στὴν παράσταση [4]. Παρόμοια σύνθεση βρίσκουμε σὲ μιὰ λήκυθο τοῦ Κεραμεικοῦ. Τρεῖς γυναικεῖες μορφὲς στέκονται σέ «πομπὴ» μπροστὰ σὲ μιὰ τέταρτη καθισμένη σὲ θρόνο. Ὅλες οἱ μορφὲς εἶναι ὀνοματισμένες καὶ ὅπως πιστεύουμε εἶναι ὅλες νεκρές [5]. Τὸ ἴδιο καὶ στὴ λήκυθο τοῦ Σκαμβωνίδη, ὅπου ἐμπρὸς

Μ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, BCH 79, 1955, 87 - 101. Ch. Clairmont, Gravestone and Epigram (1970) 158, ἀρ. 83, πίν. 33.

1. Στὴ μαρμάρινη π.χ. λήκυθο τοῦ Καλλισθένη, Metropolitan Museum, ἀρ. 47.112. G. Richter, Catalogue of the Metropolitan Museum (1954) ἀρ. 87, πίν. LXX a, b καὶ LXXI a, b. B. Schmaltz, Untersuchungen zu den attischen Marmorlekythen (1970) Katal. A6, ὁ νεκρὸς στέκεται ἐμπρὸς σὲ ἕνα καθιστὸ γέρο. Στὴ στήλη τοῦ Φυρκία, ΗΛ. ΤΣΙΡΙΒΑΚΟΣ, ΑΔ 23, 1968, Α', 70 κέ. πίν. 35, Clairmont, ὅ.π. ἀρ. 29, πίν. 14, ὁ νεκρὸς στέκεται ἐμπρὸς ἀπὸ μία καθιστὴ γυναίκα. Γενικὰ βλ. N. Himmelmann - Wildschütz, Untersuchungen zum Ilissos Relief (1956) 25 κέ. A Proukakis, The Evolution of the Attic Marble Lekythoi and their Relation to the Problem of Identifying the Dead among the Figures Shown on the Funerary Reliefs, Λονδίνο 1971, διατριβὴ ἀδημοσίευτη, 241 κέ. Γιὰ τὶς ἀρχαϊκὲς στῆλες βλ. L. Jeffery, BSA 57, 1962, 150 - 1.

2. Καὶ τὰ δύο αὐτὰ εἴδη ἐπιτύμβιων μνημείων χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὸν περισσότερο διηγηματικὸ χαρακτήρα τους, ποὺ τὰ πλησιάζει ἔτσι στὰ ἐπιτύμβια τοῦ ἰωνικοῦ χώρου.

3. Μουσεῖο Λούβρου MA 789. J. Charbonneaux, La sculpture grecque et romaine au Musée du Louvre (1963) 113. A. Conze, Die attischen Grabreliefs des 5. u. 4. Jh. v. Chr. (1893 - 1922) ἀρ. 441, πίν. CIII. Schmaltz, ὅ.π. Katal. A200. Proukakis, ὅ.π. Catal. ἀρ. 48, πίν. XXXIX.

4. Π.χ. ἡ λήκυθος τοῦ ἱππέα στὸ Cambridge, Fitzwilliams Museum 20. 1865. L. Budde - R. Nichols, Catalogue of the Greek and Roman Sculpture in the Fitzwilliams Museum (1964) ἀρ. 29, pl. 6. Schmaltz, ὅ.π. Katal. A26. Proukakis, ὅ.π. Catal. ἀρ. 71, πίν. V. Τὸ ἐπίγραμμα μᾶς βεβαιώνει ὅτι ἡ λήκυθος στήθηκε γιὰ τὸ νέο ἱππέα. Τὸ ὄνομα Ἡγήμων προστέθηκε σὲ δεύτερη χρήση τῆς ληκύθου.

5. Μουσεῖο Κεραμεικοῦ Inv. P. 647, H. Riemann, Kerameikos II (1940) 36, ἀρ. 33, πίν. 9. Schmaltz, ὅ.π. Katal. A192. Proukakis, ὅ.π. Catal. ἀρ. 7, πίν.

σὲ μιὰ καθιστὴ γυναικεία μορφὴ στέκονται ὁ νεαρὸς ὁπλίτης, ὁ δοῦλος του καὶ δύο γυναῖκες[1].

Στὶς ἐνδείξεις, ποὺ ἀναφέραμε γιὰ τὴν ἑρμηνεία τῶν δύο ἐφήβων τῆς στήλης τῆς Ἰκαρίας ὡς νεκρῶν μορφῶν, πρέπει ἀκόμη νὰ προστεθοῦν καὶ δύο ἄλλα στοιχεῖα: οἱ χειρονομίες καὶ τὰ σύμβολα ποὺ κρατοῦν οἱ μορφές. Ὁ μικρότερος ἀπὸ τοὺς δύο ἐφήβους φέρνει τὸ δεξὶ χέρι πρὸς τὸ ἐμπρὸς μέρος τοῦ κεφαλιοῦ του ἔχοντας τὸ δείκτη καὶ τὸ μέσο ἑνωμένους μὲ τὸν ἀντίχειρα. Ἡ χειρονομία αὐτὴ δὲν ἐκφράζει ἁπλῶς πένθος, ὅπως π.χ. στὸ παλαιότερο ἀνάγλυφο ἀπὸ τὴ Χαλκηδόνα[2] ἢ στὴ μεταγενέστερη μαρ-

LXVII. Ἡ γνώμη μου ὅτι οἱ ὀνοματισμένες μορφὲς στὰ ἐπιτύμβια ἀνάγλυφα εἶναι νεκρές, στηρίζεται ἄλλοτε στὶς ἀποδείξεις καὶ ἄλλοτε ἁπλῶς στὶς ἐνδείξεις ποὺ μᾶς προσφέρουν ἐκεῖνα τὰ ἐπιτύμβια μνημεῖα, στὰ ὁποῖα ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἀνάγλυφο μὲ τὶς ὀνοματισμένες μορφὲς σώζεται καὶ ἐπίγραμμα. Σὲ κανένα ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἀνάγλυφα δὲν βρέθηκε ὀνοματισμένη μορφὴ ποὺ νὰ χαρακτηρίζεται στὸ ἐπίγραμμα ὡς ζωντανή, ἐνῶ ἀντίστροφα, ὀνοματισμένες μορφὲς τῶν ἀναγλύφων ἀναφέρονται στὰ ἐπιγράμματα πάρα πολὺ συχνὰ ὡς νεκροί. Π.χ. ὁ Φυρκίας, βλ. ἐδῶ σ. 95 σημ. 1, ἡ Πεισικράτεια, Μουσεῖο Πειραιᾶ, ἀρ. 1625. CLAIRMONT, ὅ.π. 134, ἀρ. 57, πίν. 27, ἡ Ἥγιλλα, Βερολῖνο, Staatliche Museen ἀρ. 741. C. BLÜMEL, Die klassisch-griechischen Skulpturen der Staatlichen Museen zu Berlin (1966) ἀρ. 41, πίν. 58. CLAIRMONT, ὅ.π. 134, ἀρ. 56, πίν. 26, καὶ ἄλλα. Συνήθως δὲν ὑπάρχει πλήρης «ἀντιστοιχία» ἀνάμεσα στὰ ὀνόματα ποὺ ἀναφέρονται στὰ ἐπιγράμματα καὶ στὰ ὀνόματα ποὺ συνοδεύουν τὶς μορφὲς τῶν στηλῶν. Αὐτὸ ὀφείλεται, ὅπως γενικὰ πιστεύεται, στὸ γεγονὸς ὅτι οἱ ἀνάγλυφες στῆλες ἀγοράζονταν ἕτοιμες ἀπὸ τὰ ἐργαστήρια καὶ τὰ ἐπιγράμματα ποὺ προστίθενταν μετὰ τὴν ἀγορὰ δὲν μποροῦσαν νὰ ταιριάξουν ἐντελῶς μὲ τὶς παραστάσεις τους. Ἀντίθετη γνώμη ἔχει ἐκφράσει ὁ CLAIRMONT, ὅ.π. 55 κἑ. Τελευταῖα τὸν ἀντέκρουσε ὁ G. DAUX, BCH 96, 1972, 503 κἑ. Πρέπει νὰ θεωρηθῆ σχεδὸν βέβαιο ὅτι μερικὲς φορὲς τὰ ἐπιτύμβια μνημεῖα δὲν παραγγέλλονταν, ἀλλὰ ἀγοράζονταν ἕτοιμα. Ἡ ἐπιλογὴ ὅμως δὲν γινόταν τυχαῖα, ἀλλὰ πάντοτε ὅπως ταίριαζε στὴν κάθε περίπτωση. Λαμβάνονταν δηλαδὴ ὑπόψη τὰ γενικὰ χαρακτηριστικά, ὅπως τὸ φύλλο, ἡ ἡλικία καὶ ἡ ἀπασχόληση τοῦ ἢ τῶν προσώπων ποὺ ἡ οἰκογένεια ἤθελε νὰ εἰκονίση. Πιθανὸ παράδειγμα ἕτοιμης στήλης, ἂν κρίνη κανεὶς ἀπὸ τὴν ποιότητα τοῦ ἀναγλύφου, εἶναι ἡ στήλη τοῦ ὑπερήλικα Χαιρίωνα στὸ Μουσεῖο τοῦ Πειραιᾶ, ἀρ. 1170, CLAIRMONT, ὅ.π. 136, ἀρ. 58, πίν. 26, 27. PROUKAKIS, ὅ.π. 173. Ὁ Χαιρίωνας εἰκονίζεται πράγματι μὲ τὰ χαρακτηριστικὰ ἑνὸς ὑπερήλικα, ἐνῶ ἡ γυναίκα του καὶ ἡ κόρη του, ὅπως μᾶς τὸ δηλώνει ἡ ἐπιγραφή, εἰκονίζονται ἡ καθεμιὰ στὴν ἀνάλογη ἡλικία. Ἡ ἔλλειψη «ἀντιστοιχίας» ποὺ σημειώσαμε παραπάνω, μεταξὺ ἀναγλύφων καὶ ἐπιγραμμάτων, δὲν ὀφείλεται στὴν ἀδυναμία νὰ βρεθοῦν οἱ κατάλληλες σὲ κάθε περίπτωση παραστάσεις (τὸ θεματολόγιο τῶν διαφόρων ἐργαστηρίων θὰ ἦταν ἀσφαλῶς πολὺ πλούσιο), ἀλλὰ σὲ μιά «ἐσκεμμένη» προσπάθεια συμπληρώσεως τοῦ ἀναγλύφου ἀπὸ τὰ ἐπιγράμματα καὶ ἀντίστροφα. Εἶναι ἀδύνατο π.χ. νὰ δεχτοῦμε ὅτι οἱ ἐπιζῶντες γονεῖς τοῦ Νικοχάρη καὶ τῆς Μνησαγόρας στὴ στήλη τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου ἀρ. 3845, H. DIEPOLDER, Die attischen Grabreliefs (1965) πίν. 5. CLAIRMONT, ὅ.π. 89, ἀρ. 22, πίν. 11, δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ βροῦν ἢ καὶ νὰ παραγγείλουν μιὰ στήλη ποὺ θὰ ἦταν καὶ αὐτοὶ εἰκονισμένοι, ἢ ὅτι ὁ ἐπιζῶν πατέρας τοῦ Φυρκία δὲν βρῆκε μιὰ στήλη ποὺ νὰ εἰκονίζεται μαζὶ μὲ ἕνα νέο καὶ μιὰ γεροντικὴ μορφή. Τὸ ἴδιο ἰσχύει γιὰ τὴ στήλη τοῦ Σωσίνου στὸ Λοῦβρο, ἀρ. 729, CLAIRMONT, ὅ.π. 80, ἀρ. 15, πίν. 8, ποὺ ἐπιπλέον λόγῳ τῆς ξεχωριστῆς παραστάσεώς της θὰ ἔγινε ἀσφαλῶς κατὰ παραγγελία, καθὼς καὶ πολλὲς ἄλλες. Βλ. PROUKAKIS, ὅ.π. 167 κἑ. Ἐδῶ πρέπει νὰ σημειωθῆ ἐπίσης ὅτι ἀπὸ λίγες μαρμάρινες ληκύθους τοῦ 4ου αἰώνα, ποὺ σώθηκαν μὲ ἕτοιμη τὴ γραπτὴ διακόσμηση, ἀλλὰ μὲ ἀκατέργαστο τὸ ἄπεργο, στὸ ὁποῖο θὰ σκαλιζόταν ἡ παράσταση, γίνεται φανερὸ ὅτι τουλάχιστο μερικὲς φορὲς τὸ μνημεῖο ἔπαιρνε τὴν τελική του μορφὴ σύμφωνα μὲ τὴν παραγγελία τῆς οἰκογένειας. Π.χ. λήκυθος, Ἐθνικὸ Μουσεῖο, χωρὶς ἀριθμό, ἀδημοσίευτη, PROUKAKIS, ὅ.π. Catal. P36, πίν. LXXXVIII. Λήκυθος, Ἀθήνα, Ἐφορεία Ἀττικῆς, χωρὶς ἀριθμό, ἀδημοσίευτη αὐτ. P37, πίν. LXXXVIII. Λήκυθος τοῦ «Ἀντιχάρη», Ἐθνικὸ Μουσεῖο, ἀρ. 2629, ἀδημοσίευτη, αὐτ. P38. Τὸ ὄνομα ἀπὸ μεταγενέστερη χρήση, εἶναι γραμμένο πάνω στὸ ἄπεργο. Λήκυθος, Ἐθνικὸ Μουσεῖο, ἀρ. 960, αὐτ. P41. CONZE, ὅ.π. ἀρ. 1710/CCCLXVI. Λήκυθοι, CONZE, ὅ.π. ἀρ. 1711 καὶ 1712.

1. Λήκυθος, Ἐθνικὸ Μουσεῖο Θ 172. ΑΔ 11, 1927/8, Παράρτημα, 47, ἀρ. 172, εἰκ. 6, 7. SCHMALTZ, ὅ.π. Katal. A97. PROUKAKIS, ὅ.π. Catal. ἀρ. 5. Τὴ γνώμη ὅτι οἱ ὀνοματισμένες μορφὲς εἶναι γενικὰ νεκρὲς παραδέχεται ὁ A. FURTWÄNGLER, Sammlung Sabouroff (1886) 30 κἑ., ἐνῶ ἄλλοι ἀρχαιολόγοι τὸ δέχονται μόνο γιὰ μεμονωμένες περιπτώσεις, ὅπως π.χ. ἡ ΣΕΜΝΗ ΚΑΡΟΥΖΟΥ γιὰ τὶς μορφὲς τῆς ληκύθου τοῦ Σκαμβωνίδη, AM 71, 1956, 137 - 8.

2. Βλ. ἐδῶ σ. 93 σημ. 5.

μάρινη λήκυθο στὸ Βερολίνο[1]. Ὁ νέος στὴ στήλη μας κρατοῦσε πιθανὸν ἕνα στεφάνι, ποὺ τὰ ἴχνη του θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ ἀναζητήση στὴν κατεστραμμένη ἐπιφάνεια τοῦ ἀναγλύφου[2]. Ἡ μορφὴ θὰ μποροῦσε νὰ συμπληρωθῆ κατὰ τὸ ἀνάλογο τοῦ νέου στὸ ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο τοῦ Σουνίου[3]. Ἡ σύγκριση τῶν δύο παραστάσεων δὲν χαρακτηρίζει ὑποχρεωτικὰ τὸ νέο τῆς στήλης τῆς Ἰκαρίας ὡς «λατρευτή», πολὺ λιγότερο μάλιστα καὶ ὁλόκληρη τὴ στήλη ὡς ἀναθηματική.

Τὸ στεφάνι θεωρήθηκε ὡς χθόνιο σύμβολο[4], ἔχει ὅμως χρησιμοποιηθῆ σὲ τόσο διαφορετικὲς περιπτώσεις στὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων, ὥστε τὸ νόημά του τὸ παίρνη κάθε φορὰ ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν συμφραζομένων τῆς παράστασης. Γενικὰ ἄλλωστε ἡ ἑρμηνεία τῶν συμβόλων καὶ τῶν χειρονομιῶν ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ἀμφιλεγόμενη. Κάθε φορὰ πρέπει νὰ ἀναζητῆται στὴ συσχέτιση ὅλων τῶν στοιχείων, ποὺ μᾶς δίνει ἡ παράσταση. Στὴ στήλη τῆς Ἰκαρίας ἑπομένως ἡ χειρονομία τοῦ «αὐτοστεφανούμενου νέου» ἴσως δὲν ὑποδηλώνει τίποτε περισσότερο παρὰ ὅτι καὶ αὐτὸς εἶναι νεκρός. Τὸ στεφάνι θὰ μποροῦσε νὰ δηλώνη εἴτε τὴν ἀθλητική του ἰδιότητα γενικὰ εἴτε μιὰ διάκρισή του σὲ κάποιο ἀγώνισμα[5]. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ μορφὴ αὐτὴ δὲν εἰκονίζεται στὸν καθιερωμένο «τύπο» τοῦ ἀθλητῆ οὔτε κρατᾶ κανένα ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ σύμβολα τῆς παλαίστρας, ὅπως π.χ. εἶναι ὁ ἀρύβαλλος. Κρατᾶ ὅμως στὸ ἄλλο χέρι ἕνα στρογγυλὸ ἀντικείμενο, μᾶλλον κάποιον καρπό, ὅπως συχνὰ κρατοῦν οἱ νεκροὶ ἔφηβοι[6], ποὺ καμιὰ φορὰ χαρακτηρίζονται καὶ ὡς ἀθλητὲς ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα σύμβολα ποὺ φέρουν. Στὴν ἀρχαϊκὴ στήλη τοῦ νέου ἀθλητῆ-νικητῆ ἀπὸ τὴ Θήβα[7] ὑπάρχει μάλιστα ὁ ἴδιος συνδυασμὸς συμβόλων — στεφάνι καὶ ρόδια — ἐπιπλέον ὅμως καὶ ὁ ἀρύβαλλος.

Γενικὰ τὰ σύμβολα τῶν μορφῶν στὰ ἐπιτύμβια ἔχουν ἄμεση σχέση μὲ τὴν ἰδιωτικὴ

1. Βερολίνο, Staatliche Museen, ἀρ. 1107. Blümel, ὅ.π. ἀρ. 48, πίν. 74 - 6. Schmaltz, ὅ.π. Katal. A24. Proukakis, ὅ.π. Catal. ἀρ. 72.

2. Ἡ Hiller, ὅ.π. 174, σημ. 28, πιστεύει ὅτι δὲν ὑπῆρχε στεφάνι, ἀλλὰ πρόκειται γιὰ μιὰ λανθασμένη ἐντύπωση ποὺ ὀφείλεται στὴν ἀπόδοση τῶν μαλλιῶν καὶ ὅτι ἡ χειρονομία εἶναι ἢ χαιρετισμὸς ἢ ἔκφραση πένθους.

3. Στήλη Σουνίου, Ἐθνικὸ Μουσεῖο, ἀρ. 3344. Ul. Hausmann, Griechische Weihreliefs (1960) 23, εἰκ. 10.

4. Εἶναι γνωστὴ ἡ συνήθεια νὰ στεφανώνουν ὄχι μόνο τοὺς ἴδιους τοὺς νεκρούς, ὅπως ἀναφέρει ὁ ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΗΣ, Ἐκκλησ. 538, καὶ ὅπως δείχνουν οἱ παραστάσεις σὲ ταφικοὺς πίνακες, π.χ. Μόναχο, Museum für antike Kleinkunst Inv. 184, W. Zschietzschmann, AM 53, 1928, 22, ἀρ. 36, ἀλλὰ ἀκόμη καὶ τὶς ἐπιτύμβιες στῆλες, ὅπως δείχνουν οἱ ἀπεικονίσεις στὶς λευκὲς ληκύθους π.χ. λήκυθος στὸ Λοῦβρο, MNB 3059 ἢ στὴ Ν. Ὑόρκη, Metr. Mus. ἀρ. 35.11.5. Donna Carol Kurtz, Athenian White Lekythoi (1975) πίν. 22/1 καὶ 26/2. Γενικὰ βλ. Himmelmann, ὅ.π. 36, σημ. 48 - 54. ΛΕΜΠΕΣΗ, ὅ.π. 99 κέ. καὶ σημ. 541 - 8.

5. Τὴν ἴδια ἑρμηνεία δίνει καὶ ἡ B. Ridgway, The Severe Style in the Greek Sculpture (1970) 49, εἰκ. 70, γιὰ τόν «αὐτοστεφανούμενο» νέο τοῦ Σουνίου. Ἀπεικονίσεις νικητῶν σὲ ἀγωνίσματα ὑπάρχουν σὲ ἐπιτύμβια ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχή, ὅπως π.χ. ὁ «πύκτης» τοῦ Κεραμεικοῦ, Berger, ὅ.π. 149, εἰκ. 158. Ἕνα χαρακτηριστικὸ παράδειγμα στὸν 4ο αἰώνα εἶναι ἡ παράσταση τοῦ νικητῆ «ἡνιόχου» σὲ ἀγῶνες τεθρίππου στὴ μαρμάρινη λήκυθο τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου ἀρ. 3940. Proukakis, ὅ.π. Catal. ἀρ. 425, πίν. XXXI.

6. Π.χ. ὁ νέος στὴ στήλη τῆς Ν. Ὑόρκης, Metr. Mus. 11.185 καὶ Βερολίνο, Staatliche Museen, ἀρ. A7. Richter, Catalogue, ἀρ. 15, πίν. XV. Clairmont, ὅ.π. πίν. 1. Γενικὰ γιὰ τοὺς καρποὺς στὰ χέρια τῶν μορφῶν τῶν ἐπιτύμβιων στηλῶν, βλ. H. Biesantz, Die thessalischen Grabreliefs (1965) 86 καὶ 89 καὶ ἀρ. K4, πίν. 18, K20, πίν. 10, K27, πίν. 8 κτλ., τοῦ ἴδιου Festschrift für F. Matz (1962) 59 κέ.

7. Βοστώνη, Mus. of Fine Arts, ἀρ. 08288. Richter, The Archaic Gravestones, ἀρ. 28, εἰκ. 80 - 2. Ὁ O. Johansen, The Attic Grave-Reliefs (1951) 118 (εἰκ. 58) πιστεύει ὅτι τὸ στεφάνι καὶ τὰ ρόδια ποὺ κρατᾶ συμβολίζουν τὸν κάτω κόσμο. W. Schild - Xenidou, Boiotische Grab und Weihreliefs archaischer und klassischer Zeit (1972) 129, 157, K2.

ζωὴ αὐτῶν ποὺ τὰ κρατοῦν ἢ αὐτῶν, στοὺς ὁποίους προσφέρονται. Τοὺς χαρακτηρίζουν ὡς νεκροὺς καὶ δηλώνουν τὶς κυριότερες ἀπασχολήσεις τους ὅταν ζοῦσαν[1]. Ἂν ὅμως τὸ συμβολικὸ ἀντικείμενο προσφέρεται ἀπὸ τὴ μία μορφὴ στὴν ἄλλη καὶ εἶναι τέτοιο ποὺ ταιριάζει νὰ κρατιέται καὶ ἀπὸ τὶς δυὸ μορφές (καρποί, πουλιὰ ἢ ἄλλα οἰκιακὰ ζῶα γιὰ νέους, πυξίδες κτλ. γιὰ γυναῖκες) τότε προβάλλει τὸ ἐρώτημα ποιὰ ἀπὸ τὶς δυὸ μορφὲς εἶναι ἡ νεκρὴ ἢ ἀκόμη μήπως εἶναι νεκρὲς καὶ οἱ δύο[2]. Ἔτσι καὶ στὴ στήλη τῆς Ἰκαρίας ὁ καρπὸς ποὺ κρατᾶ ὁ νέος δὲν ἀρκεῖ γιὰ νὰ τὸν χαρακτηρίση ἀναγκαστικὰ ὡς νεκρό[3]. Σὲ συνδυασμὸ ὅμως μὲ τὸ στεφάνι, ποὺ ἀνήκει μόνο σ' αὐτὸν ποὺ τὸ φορεῖ, ὁ νέος χαρακτηρίζεται ἀναμφίβολα ὡς νεκρός.

Ἡ χειρονομία τοῦ ἄλλου, τοῦ μεγαλύτερου νέου, στὴ στήλη τῆς Ἰκαρίας, ἡ ἔκταση δηλαδὴ τοῦ δεξιοῦ του χεριοῦ σὰν σὲ χαιρετισμό, εἶναι μιὰ πάρα πολὺ κοινὴ χειρονομία, ποὺ ἐκφράζει διάφορες ἐσωτερικὲς καταστάσεις ἢ ἰδιότητες τῶν μορφῶν — θεῶν ἢ ἀνθρώπων — σὲ ἀνάγλυφα τελείως διαφορετικοῦ χαρακτῆρα[4]. Στὰ λίγο μεταγενέστερα ἀττικὰ ἐπιτύμβια ἀνάγλυφα τὴ χειρονομία αὐτή — συνήθως μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι — τὴ συναντᾶμε σὲ κύριες ἢ δευτερεύουσες μορφὲς τῶν παραστάσεων, ποὺ συνήθως ὅμως εἶναι νεκρές[5]. Τὰ σύμβολα λοιπόν, ποὺ κρατοῦν οἱ δύο νέοι στὴ στήλη τῆς Ἰκαρίας καὶ οἱ χειρονομίες ποὺ κάνουν τοὺς χαρακτηρίζουν ὡς νεκροὺς καὶ τοὺς δίνουν τὴν ἴδια βαρύτητα στὴ σύνθεση τοῦ ἀναγλύφου μὲ αὐτὴ ποὺ ἔχει ἡ καθιστὴ γυναίκα μὲ τὸ βρέφος.

Ὡς κύριες μορφὲς χαρακτηρίζει ἐπίσης τοὺς δύο ἐφήβους καὶ ἡ ἐπιγραφή. Ἡ θέση δηλαδή, ποὺ εἶναι γραμμένα τὰ ὀνόματα Κοίρανος καὶ Εὐρυμήδης, ἀκριβῶς πάνω ἀπὸ

1. Πυξίδες π.χ. κρατιοῦνται ἢ προσφέρονται μόνο σὲ γυναῖκες, ἐνῶ ὅπλα, ἀρύβαλλοι κτλ. κρατιοῦνται μόνο ἀπὸ ἀνδρικὲς μορφές. Οἱ καρποὶ γενικὰ κρατιοῦνται ἀπὸ νέους ἀνθρώπους καὶ πιθανῶς χρησιμεύουν καὶ ὡς πεσσοί. Βλ. Biesantz, ὅ.π. 89. Εἰδικὰ γιὰ τὰ μῆλα ὑπάρχει καὶ ἡ γνώμη ὅτι τὰ χρησιμοποιοῦσαν καὶ σὰν ἐρωτικὰ σύμβολα. Βλ. G. Trumpf, Hermes 88, 1960, 14 κέ. Ὅτι οἱ μορφές, μὲ τὶς ὁποῖες σχετίζονται αὐτὰ τὰ ἀντικείμενα εἶναι νεκροί, ἀποδείχνεται ἀπὸ τὶς μονοπρόσωπες ἐπιτύμβιες στῆλες, π.χ. τὶς Θεσσαλικές, ἐδῶ σ. 97 σημ. 6, ἢ ἀπὸ τὶς πολυπρόσωπες στῆλες, ὅπου ὁ νεκρὸς ταυτίζεται μὲ βεβαιότητα εἴτε ἀπὸ μιὰ ἁπλῆ ἐπιγραφὴ εἴτε ἀπὸ τὸ ἐπίγραμμα. Π.χ. στὴ λήκυθο τῆς «Νικοστράτης», Μουσεῖο Πειραιᾶ, ἀρ. 34. Conze, ὅ.π. ἀρ. 360, πίν. XC. Schmaltz, ὅ.π. Katal. A16, πίν. 10. Proukakis, ὅ.π. 363, ἀρ. 395, πίν. VII, ἡ νεκρὴ κρατᾶ καθρέφτη καὶ ἡ ἐπιγραφὴ συμπληρώνει «Νικοστράτη γυνὴ ἀρίστη». Ὅμοια στὴ στήλη τοῦ Φυρκία, ἐδῶ σ. 95 σημ. 1, ἡ Νικοβόλη ποὺ κρατᾶ ἕνα πουλὶ εἶναι καὶ αὐτὴ πιθανότατα νεκρή, ἀφοῦ εἶναι ὀνοματισμένη καὶ δὲν ἀναφέρεται ὡς ζωντανὴ στὸ ἐπίγραμμα.

2. Στήλη Μνησαγόρας καὶ Νικοχάρη, ἐδῶ σ. 95 σημ. 5.

3. Ζωντανὴ π.χ. μοιάζει νὰ εἶναι ἡ γυναικεία μορφὴ ποὺ προσφέρει μιὰ ταινία στὴ «Λευκοθέα», Berger, ὅ.π. εἰκ. 144 ἢ οἱ δύο θεραπαινίδες στὴ στήλη τῆς Σινώπης, ποὺ κρατοῦν ἕνα ἀλάβαστρο, ἕνα ἀδράχτι καὶ μιὰ πυξίδα γιὰ τὴ νεκρή, Berger, ὅ.π. εἰκ. 145.

4. Ὁ G. Neumann, Gesten und Gebärden in der griechischen Kunst (1965) προσπαθεῖ νὰ καθορίση καὶ νὰ κατατάξη σὲ κατηγορίες ὁρισμένες χαρακτηριστικὲς χειρονομίες, κάθε μιὰ ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἐκφράζει πάντοτε τὴν ἴδια κατάσταση, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ περιεχόμενο τῆς ὑπόλοιπης παράστασης.

5. Ἡ Χαιρεστράτη στὴ λήκυθο τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου, ἀρ. 851, AM 71, 1956, Beil. 72, Schmaltz, ὅ.π. Katal. A28, Proukakis, ὅ.π. Catal. ἀρ. 294, πίν. XXIII, εἶναι νεκρὴ καὶ κάνει τὴ χειρονομία μὲ τὸ δεξὶ χέρι. Στὴν παράσταση τῆς ληκύθου τοῦ Σκαμβωνίδη, ἐδῶ σ. 96 σημ. 1, τὴν ἴδια χειρονομία κάνουν δύο γυναικεῖες μορφὲς ἡ μία μὲ τὸ ἀριστερὸ καὶ ἡ ἄλλη μὲ τὸ δεξὶ χέρι, γεγονὸς ποὺ δείχνει ὅτι δὲν ἔχει ἰδιαίτερη σημασία μὲ ποιὸ χέρι γίνεται ἡ χειρονομία, διότι καὶ ἡ μία καὶ ἡ ἄλλη μορφὴ ποὺ τὴν κάνουν μὲ διαφορετικὰ χέρια ἐκφράζουν ἀκριβῶς τὸ ἴδιο πρᾶγμα, δηλαδὴ ἕνα χαιρετισμὸ πρὸς τὸ κύριο πρόσωπο τῆς παράστασης. Βλ. ἐπίσης ἐδῶ σ. 95 σημ. 5 καὶ σ. 96 σημ. 1 γιατὶ θεωροῦμε τὶς δύο αὐτὲς μορφὲς νεκρές. Γενικὰ γιὰ τὴν ἑρμηνεία τῶν χειρονομιῶν στὰ ἐπιτύμβια μνημεῖα βλ. Proukakis, ὅ.π. 158 κέ.

τὰ κεφάλια τους, ὑποδηλώνει ὅτι τὰ ὀνόματα ἀναφέρονται πραγματικὰ σ' αὐτούς[1]. Δὲν ὑπάρχει παράδειγμα ἄλλου ἐπιτύμβιου μνημείου, ἀπὸ ὅσο τουλάχιστον ξέρουμε, ὅπου μιὰ παρόμοια ἐπιγραφὴ πάνω στὸ βάθος τοῦ ἀναγλύφου καὶ ἀκριβῶς πάνω ἀπὸ τὰ εἰκονιζόμενα πρόσωπα νὰ μὴν ἀναφέρεται σ' αὐτά. Ἡ μόνη ἐξαίρεση εἶναι ἡ στήλη τοῦ Ἐχενίκου, ὅπου ὅμως ἡ ἐπιγραφὴ ποὺ ἀναφέρεται καὶ στὰ ἄλλα μέλη τῆς οἰκογένειάς του ποὺ ἔστησαν τὴ στήλη, εἶναι χαραγμένη κάπως ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν παράσταση καὶ κάθετα πρὸς τὸν εἰκονιζόμενο νεκρό[2]. Τὰ ὀνόματα, ποὺ συνοδεύουν τὶς παραστάσεις νεκρῶν μορφῶν στὶς ἀρχαϊκὲς στῆλες, δείχνουν ὅτι ἤδη ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἐποχὴ οἱ διάφορες μορφὲς στὰ ἐπιτύμβια ἀνάγλυφα ἀναφέρονται σὲ συγκεκριμένα πρόσωπα[3]. Τὴν ἄποψη αὐτὴ ἐνισχύει ἐπίσης, ὅπως ἀναφέραμε καὶ παραπάνω, τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ νεκροὶ εἰκονίζονταν σὲ τύπους, ποὺ ἔδειχναν τὴν ἡλικία καὶ τὰ κυριότερα ἐνδιαφέροντά τους στὴ ζωὴ καὶ ἀκόμη καὶ κάποια ἰδιαίτερη ἐνασχόλησή τους ἢ σπανιότερα τὸ ἐπάγγελμά τους[4]. Ξαναγυρίζοντας στὴ στήλη τῆς Ἰκαρίας πρέπει νὰ δοῦμε σὲ ποιὰ μορφὴ θὰ μποροῦσε νὰ ἀναφέρεται τὸ ὄνομα Ἀπολλωνία. Ἡ πιθανότερη ἐκδοχὴ εἶναι ὅτι πρόκειται γιὰ τὴν καθιστὴ γυναίκα. Θὰ ἦταν χωρὶς νόημα νὰ ὑπάρχη μιὰ κύρια μορφὴ χωρὶς ὄνομα, ἐνῶ δίπλα της νὰ ἀναγράφεται τὸ ὄνομα μιᾶς ἄλλης, ἄγνωστης σ' αὐτὸν ποὺ ἔβλεπε τὸ ἀνάγλυφο, ἐκτὸς βέβαια ἂν πρόκειται γιὰ δεύτερη χρήση τοῦ ἐπιτύμβιου μνημείου, πρᾶγμα γιὰ τὸ ὁποῖο δὲν ὑπάρχει καμιὰ ἔνδειξη. Ὁ ἔμμεσος τρόπος ποὺ δηλώνεται ἡ ταυτότητα τῆς μορφῆς αὐτῆς δὲν ἐμφανίζεται γιὰ πρώτη φορὰ σὲ ἐπιτύμβια μνημεῖα. Ἡ Ἀπολλωνία θὰ ἦταν γνωστὴ στὸν ἐπισκέπτη τοῦ οἰκογενειακοῦ ταφικοῦ συγκροτήματος εἴτε γιατὶ τὸ ὄνομά της ἦταν γραμμένο σὲ ἄλλο σημεῖο τῆς ἴδιας στήλης[5] εἴτε, ἂν εἶχε πεθάνει πιὸ πρίν, γιατὶ εἶχε ἤδη τὴ δική της στήλη στημένη δίπλα[6]. Αὐτὸ συμβαίνει μὲ τὴ στήλη τοῦ Κοραλλίου στὸν οἰκογενειακὸ ταφικὸ περίβολο τῶν Ἡρακλειωτῶν στὸν Κεραμεικό. Στὴ μέση τοῦ ταφικοῦ περιβόλου στέκεται ἡ ἀνθεμωτὴ στήλη στὴν ὁποία ἀναγράφεται τὸ ὄνομα τοῦ Ἀγάθωνα — ποὺ εἰκονίζεται στὴ μοναδικὴ μαρμάρινη λήκυθο ποὺ σώθηκε ἀπὸ τὸ ζευγάρι τῶν ληκύθων ποὺ πλαισίωναν τὴ στήλη —, ἐνῶ στὴν τετραπρόσωπη στήλη τῆς γυναίκας του δίπλα, ὅπου ἐπίσης εἰκονίζεται καὶ ὁ ἴδιος, ἀναφέρεται μόνο τὸ ὄνομα τῆς γυναίκας του «Κοράλλιον Ἀγάθωνος γυνή»[7]. Σὲ μιὰ ἄλλη στήλη ἡ νεκρὴ δὲν ὀνοματίζεται, ἀλλὰ δηλώνεται ἁπλῶς σὰν ἀδελφὴ κάποιου ἄλλου, τοῦ Σμικύθου: Ἧδε κασιγνήτη ἡ Σμικύθο[8].

1. Ἡ συνήθεια γενικὰ νὰ ἀναγράφεται τὸ ὄνομα τοῦ νεκροῦ στὸ πεδίο τοῦ ἀναγλύφου εἶναι χαρακτηριστικὴ τῆς ἰωνικῆς τέχνης, KONTOLEON, ὅ.π. 16 καὶ σημ. 4.

2. Στήλη Ἐχενίκου, BIESANTZ, ὅ.π. ἀρ. K33, πίν. 14 - 5.

3. Ἡ παλαιότερη στήλη μὲ ἐπιγραφὴ εἶναι ἡ στήλη τῆς «Κλώθουσας» ἀπὸ τὸν Πρινιᾶ τῆς Κρήτης στὸ Μουσεῖο Ἡρακλείου, ἀρ. 234. JOHANSEN, ὅ.π. 80, εἰκ. 35. ΛΕΜΠΕΣΗ, ὅ.π. 21, ἀρ. A1, 50 καὶ 106 καὶ πίν. 2 - 3.

4. Π.χ. ὁ γιατρὸς στὴν ἐπιτύμβια στήλη τῆς Βασιλείας, BERGER, ὅ.π. εἰκ. 1.

5. Πρβ. ἐπίσης HILLER, ὅ.π. 79.

6. Παρόμοια σκέψη κάνει καὶ ὁ Γ. ΜΠΑΚΑΛΑΚΗΣ γιὰ τὴν ἀμφίγλυφη στήλη τῆς Σόφιας μὲ τὴν ἐπιγραφή: Δεινῆς Ἀναξάνδρο, Ἐπιστημ. Ἐπετηρὶς Φιλοσ. Σχολῆς Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Τόμος ΙΓ', 1974, 251 κέ., πίν. 5.

7. A. BRÜCKNER, Der Friedhof am Eridanos (1909) 64 κέ. εἰκ. 41 - 44. D. OHLY AA 80, 1965, 344. DIEPOLDER, ὅ.π. πίν. 42/2. Ὁ γέρος τῆς στήλης ἔχει τὰ ἴδια χαρακτηριστικὰ προσώπου μὲ τὸν καθιστὸ γέρο τῆς ληκύθου.

8. Ἀθήνα, Ἐφορεία Ἀττικῆς, ΑΔ 17, 1961/2, 26. BCH 86, 1962, πίν. XXI. CLAIRMONT, ὅ.π. 139, ἀρ.

Τὰ τρία παιδιά, ἂν καὶ καταλαμβάνουν μεγάλη ἔκταση στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἀναγλύφου, εἶναι μορφὲς δευτερεύουσας σημασίας καὶ γι' αὐτὸ εἶναι δύσκολο νὰ εἶναι οἱ νεκροί, γιὰ τοὺς ὁποίους στήθηκε ἡ στήλη[1]. Οὔτε ἐνδιαφέρει ἄμεσα ἂν εἶναι παιδιὰ ἢ ἀδέλφια τῆς Ἀπολλωνίας[2], πράγμα ποὺ οὕτως ἢ ἄλλως δὲν μπορεῖ νὰ διευκρινισθῆ μιὰ καὶ οἱ δύο αὐτὲς ἐκδοχὲς φαίνονται ἐξίσου πιθανές.

Στὴ στήλη τῆς Ἰκαρίας λοιπὸν εἰκονίζονται, κατὰ τὴ γνώμη μου, περισσότεροι ἀπὸ ἕνας νεκροί — ἡ Ἀπολλωνία, ὁ Κοίρανος καὶ ὁ Εὐρυμήδης. Τὸ συμπέρασμα αὐτὸ δὲν ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ δεδομένα ἄλλων ἐπιτύμβιων μνημείων, γιατὶ εἶναι γνωστὸ ὅτι ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ ἡ συνήθεια νὰ εἰκονίζωνται στὴν ἴδια στήλη περισσότεροι ἀπὸ ἕνας νεκροὶ εἶναι πολὺ διαδεδομένη[3]. Ἀργότερα μάλιστα οἱ ἴδιοι νεκροὶ εἰκονίζονταν καὶ μιά, καὶ δυό, ἀκόμη καὶ τρεῖς φορὲς σὲ διαφορετικὰ ἐπιτύμβια μνημεῖα τῆς οἰκογένειάς τους[4].

Ἐφόσον δεχόμαστε τὴν ἄποψη ὅτι τὰ ὀνόματα Κοίρανος καὶ Εὐρυμήδης εἶναι τὰ ὀνόματα τῶν δύο νεκρῶν ἐφήβων, πρέπει νὰ ἀποκλείσουμε ὅτι αὐτοὶ ἔστησαν καὶ τὴ στήλη. Ἀλλὰ ἀκόμη καὶ ἂν δὲν γίνη δεκτὸ ὅτι οἱ δύο νέοι εἶναι νεκροί, πάλι εἶναι δύσκολο νὰ εἶναι αὐτοί, ποὺ ἔστησαν τὴ στήλη γιὰ τὴν Ἀπολλωνία. Δὲν ἔχουμε ἄλλο παράδειγμα ἐπιτύμβιου μνημείου, ὅπου νὰ ἔχη ἀποδειχθῆ ὅτι αὐτοὶ ποὺ τὸ ἔστησαν ἔχουν ἀπεικονίσει καὶ τοὺς ἑαυτούς τους στὸ ἀνάγλυφο[5].

Ἀνακεφαλαιώνοντας θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ ὑποστηρίξη ὅτι ὁ Κοίρανος καὶ ὁ Εὐρυμήδης δὲν εἶναι «δευτερεύουσες ζωντανὲς» μορφές, ἀλλὰ ἀνήκουν καὶ αὐτοὶ στοὺς νεκροὺς γιὰ τοὺς ὁποίους στήθηκε ἡ στήλη. Ἡ παράσταση εἶναι μιὰ παρουσίαση ὁλόκληρης σχεδὸν τῆς οἰκογένειας, ὅπως θὰ ἦταν καὶ τὸ μεταγενέστερο ἀνάγλυφο τῆς οἰ-

61, πιστεύει ὅτι τὸ ὄνομα ΣΜΙΚΥΘΟ δὲν εἶναι ἡ γενικὴ ἑνὸς ἀνδρικοῦ ὀνόματος, ἀλλὰ ἡ ὀνομαστικὴ ἑνὸς γυναικείου. Proukakis, ὅ.π. 183 κέ.

1. Kontoleon, ὅ.π. 17.

2. Ἡ μεγάλη διαφορὰ ἡλικίας μεταξὺ τῆς Ἀπολλωνίας καὶ τῶν τριῶν παιδιῶν δὲν εἶναι ἐμπόδιο, ὅπως πιστεύει ἡ Rühfel, ὅ.π. 48, ὥστε νὰ πρέπει νὰ ἀποκλεισθῆ ἡ συγγένεια αὐτή. Πρβ. π.χ. τὴ στήλη τῶν δύο ἀδελφῶν Μνησαγόρας καὶ Νικοχάρη, ἐδῶ σ. 95 σημ. 5.

3. Στήλη Ν. Ὑόρκης, ἐδῶ σ. 97 σημ. 6.

4. Ἕνα ἀπὸ τὰ πολλὰ παραδείγματα εἶναι οἱ τρεῖς μαρμάρινες λήκυθοι καὶ ἡ στήλη μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Καλλιμέδοντα ἀπὸ τὸ ταφικὸ συγκρότημα τῆς Μερένταs στὸ Μουσεῖο τῆς Βραυρώνας. Ε. ΜΑΣΤΡΟΚΩΣΤΑΣ, Χαριστήριον εἰς Ἀ. Κ. Ὀρλάνδον III, 1966, 281 κέ., πίν. LXXXI LXXXVII. Schmaltz, ὅ.π. Katal. A107, A121. Proukakis, ὅ.π. Catal. ἀρ. 26, 43, 44 καὶ σ. 202 κέ. Χαρακτηριστικὰ εἶναι δύο ἐπιτύμβια μνημεῖα μὲ τὰ ἴδια ὀνόματα νεκρῶν ποὺ βρέθηκαν ὅμως σὲ τελείως διαφορετικὲς θέσεις — ἂν εἶναι σωστὰ τὰ στοιχεῖα ποὺ δίνονται στὶς δημοσιεύσεις. Τὸ ἕνα εἶναι μιὰ στενὴ ψηλὴ στήλη, μόνο μὲ τὰ ὀνόματα τῶν πέντε νεκρῶν (Conze, ὅ.π. ἀρ. 520. IG II² 5658) καὶ βρέθηκε στὸ Λιόπεσι, τὸ ἄλλο εἶναι μία μαρμάρινη λήκυθος, ποὺ εἰκονίζει ὀνοματισμένα τὰ τρία ἀπὸ τὰ προηγούμενα πέντε πρόσωπα τῆς στήλης καὶ βρέθηκε στὴν Ἀθήνα, Ἐφορεία Ἀττικῆς, Proukakis, ὅ.π. Catal. ἀρ. 95 καὶ πίν. XVII. Γενικὰ βλ. Proukakis, ὅ.π. 168 - 217.

5. Ἔχουν σωθῆ λίγα ἐπιτύμβια ἀνάγλυφα τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς, ποὺ τὸ ἐπίγραμμά τους νὰ ἀναφέρεται σ' αὐτοὺς ποὺ ἔστησαν τὴ στήλη, ὅπως π.χ. ἡ στήλη τοῦ Σωσίνου (ἐδῶ σ. 95 σημ. 5). Στὰ περισσότερα τὸ ποιὸς ἔστησε τὴ στήλη συμπεραίνεται ἔμμεσα ἀπὸ τὰ πρόσωπα ποὺ ἀναφέρονται στὸ ἐπίγραμμα — χωρὶς ὅμως νὰ εἰκονίζωνται — ὡς ζωντανοὶ συγγενεῖς ποὺ θρηνοῦν γιὰ τοὺς νεκρούς τους. Π.χ. οἱ γονεῖς τῆς Μνησαγόρας καὶ τοῦ Νικοχάρη στὴ στήλη τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου, ἐδῶ σ. 95 σημ. 5· ὁ ἄνδρας ἢ οἱ γονεῖς τῆς Πολυξένης στὴ στήλη τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου ἀρ. 723, Clairmont, ὅ.π. ἀρ. 50, πίν. 23· ὁ πατέρας τοῦ Φυρκία στὴ στήλη τῆς Ἐφορείας Ἀττικῆς, ἐδῶ σ. 95 σημ. 1. Βλ. Proukakis, ὅ.π. 161, 167, 169.

κογένειας τοῦ Διονύσιου τοῦ Οἰναίου, ὅπως μᾶς ἐπιτρέπει νὰ συμπεράνουμε τὸ ἐπίγραμμα ποὺ μᾶς σώθηκε:

Σῆμα τόδ' Οἰναίου Διονυσίου
τῶν δ' ἔτι πρόσθεν Πείθωνος πατρὸς οὗ και Φειδίππου
τόδε θείου τούτου τῶν τ' ἄλλων ὧν ὁ τύπος εἰκόν(α) ἔχει[1].

ΑΥΓΗ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΠΟΥΛΟΥ - ΠΡΟΥΚΑΚΗ

1. ΑΑ 1926, 274 κἑ. Clairmont, ὅ.π. 144, ἀρ. 67. Proukakis, ὅ.π. 165.

ΠΟΣΕΙΔΩΝ ΤΑΙΝΑΡΙΟΣ

1. Ὁ χῶρος καὶ τὸ ἱερὸ

Ἀπὸ τὸ νοτιώτερο ἄκρο τῆς χερσονήσου τοῦ Ταϋγέτου ξεκίνησε μιὰ χθόνια λατρεία, διδαχτικὴ ὄχι μόνο γιὰ τὴν ἀρχικὴ φύση τοῦ Ποσειδώνα, ἀλλὰ καὶ γενικώτερα γιὰ τὸ χαραχτήρα τῆς παλιότερης ἑλληνικῆς θρησκείας. Λίκνο τῆς λατρείας αὐτῆς ἦταν ὁ μυχὸς ἑνὸς ὅρμου, σ' ἀπόσταση μικρότερη τῶν δυὸ χιλιομέτρων βορειοανατολικὰ τοῦ φάρου τοῦ ἀκρωτηρίου Ταινάρου.

Ὁ ὅρμος αὐτὸς εἶναι γνωστὸς εἴτε ὡς Πόρτο Στέρνες ἢ ἁπλῶς Στέρνες (ἀπὸ τὶς λαξευμένες στὸ βράχο ἀρχαῖες δεξαμενὲς γιὰ βρόχινο νερὸ) εἴτε ὡς ὅρμος τοῦ Ἀσωμάτου (ἀπὸ τὸ διατηρούμενο σὲ ἐρείπια ἐκκλησάκι τῶν ἁγίων Ἀσωμάτων). Σὲ παλιοὺς ναυτικοὺς χάρτες σημειώνεται, ἴσως ἀπὸ λόγια ἐπίδραση, ὡς Porto Inferno θυμίζοντας τὸ στόμιο τοῦ Ἅδη ποὺ κατὰ τὶς προχριστιανικὲς δοξασίες ὑπῆρχε ἐκεῖ.

Ἡ θέση ἦταν στὴν ἀρχαιότητα καὶ ἐξακολουθεῖ καὶ τώρα νὰ εἶναι εὐκολώτερα προσιτὴ ἀπὸ τὴ θάλασσα (στὰ ἀνατολικὰ ἀπὸ τὸ Γύθειο καὶ τὸ Πορτοκάγιο καὶ στὰ δυτικὰ ἀπὸ τὸ Γερολιμένα). Ἀπὸ τὴν ξηρὰ προτιμότερος εἶναι ὁ δυτικὸς δημόσιος δρόμος (Ἀρεόπολης-Γερολιμένα), τοῦ ὁποίου ἡ διάνοιξη ἔχει τελευταῖα προεκταθεῖ καὶ πέρα ἀπὸ τὴ Βάθεια (ὡς τὴ θέση Καστρί, πάνω ἀπὸ τὸν ἀρχαῖο Ἀχίλλειο λιμένα). Ἀπὸ κεῖ (βλ. πίν. 29) ἀκολουθεῖ κανεὶς τὸ παλιὸ πετρῶδες καὶ δύσβατο μονοπάτι ποὺ κατευθύνεται πρὸς τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς χερσονήσου, γιατὶ ἡ δυτικὴ γίνεται ψηλὴ καὶ ἀπότομη. Προχωρώντας σὲ ἀρκετὸ πάντα ὕψος ἀπὸ τὴ θάλασσα, ἀφήνει χαμηλὰ τὸ μικρὸ συνοικισμὸ τοῦ Πορτοκάγιο μὲ τὸ σχετικὰ ἀσφαλὲς λιμάνι (τὸν ἀρχαῖο Ψαμαθοῦντα), καθὼς καὶ τὸ ἀκατοίκητο ἀλλὰ ἀσφαλέστερο Πόρτο Βαθύ. Μετὰ πορεία δυὸ περίπου ὡρῶν ἀπὸ τὴ Βάθεια φτάνει κανεὶς στὶς Στέρνες καὶ στὸ ἱερὸ τοῦ ταινάριου Ποσειδώνα.

Ὁ ὅρμος τῶν Στερνῶν ποὺ ἔχει εὐρὺ στόμιο καὶ ἀνοιχτὸ ὁρίζοντα πρὸς τὸ πέλαγος (πίν. 30α) δὲν εἰσχωρεῖ τόσο πολὺ στὴν ξηρὰ ὅσο τὸ Πόρτο Βαθὺ οὔτε προφυλάσσεται ἀπὸ νότιους ἀνέμους. Τὸ ἔδαφος εἶναι καὶ ἐδῶ πολὺ πετρῶδες, ὄχι ὅμως ἀπόκρημνο. Στὴν ἀκροθαλασσιὰ ὑπάρχει στενὴ λωρίδα γυμνοῦ βράχου, ἀλλὰ πιὸ μέσα τὸ ἔδαφος καλύπτεται ἀπὸ στρῶμα κοκκινωποῦ χώματος. Τὸ στρῶμα εἶναι λεπτό, ἐπιτρέπει ὅμως μερικὲς καλλιέργειες, στὶς ὁποῖες καὶ σήμερα ἐπιδίδονται δυὸ ἀγροτικὲς οἰκογένειες, μόνιμα ἐγκαταστημένες ἐκεῖ. Ὡς πόσιμο νερὸ χρησιμοποιοῦν ὅσο μαζεύουν κατὰ τὴν περίοδο τῶν βροχῶν στὶς στέρνες τῶν σπιτιῶν τους, ἐνῶ γιὰ πλύσιμο καὶ γιὰ τὸ πότισμα τῶν ζώων χρησιμοποιοῦν τὸ ἄφθονο βρόχινο νερὸ ποὺ συγκεντρώνεται στὶς

δυὸ μεγαλύτερες φρεατόσχημες ὑδατοδεξαμενές, τὶς λαξευμένες ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα στὸ βράχο. Τὸ φτωχότερο ἔδαφος τῆς περιοχῆς, ποὺ εἶναι τὸ περισσότερο καὶ ποὺ δὲν καλλιεργεῖται, σκεπάζεται ἀπὸ χαμηλὴ θαμνώδη βλάστηση.

Στὸ μυχὸ τοῦ κολπίσκου, ἀνάμεσα σὲ δυὸ μεγαλύτερες ἐσοχὲς τῆς θάλασσας, σχηματίζεται μικρὸ ἔξαρμα τοῦ ἐδάφους ποὺ εἶχε ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ἰσοπεδωμένη τὴν κορυφή. Ἡ κορυφὴ βρίσκεται σὲ ὕψος 10 - 12 μέτρων πάνω ἀπὸ τὴ θάλασσα καὶ ἀποτελεῖ τὸ ἐμφανέστερο σημεῖο σ' ὅλο τὸ μυχὸ τοῦ κόλπου, ὁρατὸ ὄχι μόνο ἀπὸ τὴν ξηρά, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ πέλαγος. Οἱ ἀρχαῖοι ταινάριοι, οἱ ἐγκαταστημένοι γύρω, εἶναι ἀδύνατο νὰ μὴν εἶχαν χρησιμοποιήσει τὴν ἐπιβλητικὴ αὐτὴ θέση γιὰ ναὸ ἢ ἄλλο δημόσιο οἰκοδόμημα [1]: Τὸ ἴδιο πλεονέκτημα τοῦ χώρου συνετέλεσε καὶ στὰ χριστιανικὰ χρόνια νὰ χτιστεῖ ἐκεῖ τὸ ἐκκλησάκι τοῦ Ἀσώματου ποὺ ὑψώνεται καὶ τώρα ἐρειπωμένο στὴν κορυφή.

Τὸ σωζόμενο (πίν. 30β - 34α) εἶναι μικρὸ χτίσμα, σχεδὸν τετράγωνο, ἄτεχνα καμαροσκεπές. Ἡ τοξωτὴ εἴσοδος στὰ δυτικά, μὲ μεγάλη πλάκα σχιστόλιθου χρησιμοποιημένη ὡς ὁριζόντιο δοκάρι στὴ ρίζα τοῦ τόξου, δὲν εἶναι ἔργο δεξιοτεχνῶν οἰκοδόμων οὔτε ἀρκετὰ παλιό. Μεταγενέστερη ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ τόξο εἶναι ἡ πλάκα ποὺ χρησιμοποιήθηκε ὡς δοκάρι γιὰ τὴ στήριξή του [2], καθὼς καὶ μιὰ ὅμοια στὸ μέσα μέρος τοῦ τόξου (βλ. πίν. 33α). Σὲ διαφορετικὴ μορφὴ πρέπει νὰ τὸ εἶχε βρεῖ ὁ Leake τὴν ἄνοιξη τοῦ 1805, ὁπότε τὸ ἐκκλησάκι ἦταν σὲ χρήση ἀπὸ τὴ μικρὴ κοινότητα τῶν Στερνῶν: εἶχε στέγη μόνο πάνω ἀπὸ τὴν ἁγία τράπεζα, ἐνῶ ἡ κυρίως ἐκκλησία ἦταν ἐρειπωμένη καὶ χωρὶς στέγη (Morea 1, 297).

Ἡ πρώτη ἐντύπωση γιὰ ὅποιον κατηφορίζει πρὸς τὸ ἐκκλησάκι ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς ξηρᾶς εἶναι πὼς πρόκειται γιὰ ἀρχαῖο ἑλληνικὸ οἰκοδόμημα ποὺ οἱ χριστιανοὶ ἁπλῶς τὸ μετέτρεψαν σὲ ἐκκλησία [3]. Πρῶτος ὁ Conr. Bursian, μὲ ἀνακοίνωσή του δημοσιευ-

1. Προανασκαφικὲς παρατηρήσεις ποὺ εὐνοοῦν τὴν ἄποψη παρουσίας ἀρχαίου ἑλληνικοῦ χτίσματος στὴ θέση: 1) οἱ δυὸ κάτω δόμοι τοῦ βόρειου τοίχου τῆς ἐκκλησίας καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ τρίτου ὄχι μόνο εἶναι χτισμένοι καθολοκληρίαν μὲ ἀρχαῖο ὑλικό (μὲ μεγάλους ὀρθογώνιους πωρόλιθους), ἀλλὰ φαίνονται καὶ ἀδιατάραχτοι (πίν. 31α - β)· 2) ὁ τοῖχος αὐτὸς ποὺ προχωροῦσε πολὺ δυτικώτερα ἀπὸ τὸ πρὸς δυσμὰς πέρας τῆς ἐκκλησίας (βλ. τὸ σχέδ. 4 τῆς Λ. Μοσχου, ΑΑΑ 1975, 165 καὶ ἐδῶ πίν. 31β) ἔχει στὸ πρὸς ἀνατολὰς πέρας του θύρα ὄχι μὲ τοξωτὴ ἀπόληξη, ὅπως τὰ χριστιανικὰ χτίσματα, ἀλλὰ μὲ εὐθὺ ὑπέρθυρο, ἀποτελούμενο ἀπὸ ἕνα ὀρθογώνιο ὀγκόλιθο. Οἱ οἰκοδόμοι τῆς σωζόμενης ἐκκλησίας δὲν χρειάστηκαν τὴ θύρα αὐτὴ καὶ τὴν ἔφραξαν ἐσωτερικὰ κατὰ τὸ χτίσιμο τῆς ἀψίδας τοῦ ἱεροῦ, ὅπως εἶχε παρατηρήσει ἤδη ὁ Leake (Mor. 1, 297)· 3) τὸ ἀσβεστοκονίαμα ποὺ οἱ χριστιανοὶ χρησιμοποίησαν ὡς συνδετικὴ ὕλη στὸ τόξο τῆς δυτικῆς εἰσόδου (πίν. 33α) εἶναι τὸ ἴδιο ποὺ φαίνεται καὶ σὲ πολλοὺς ἁρμοὺς τῶν ἀρχαίων λίθων. Ἐκεῖ ὅμως οἱ χριστιανοὶ δὲν τὸ χρησιμοποίησαν ὡς συνδετικὴ ὕλη τῶν λίθων (ὅπως εἶχε νομίσει ὁ A. M. Woodward, BSA 1906/7, 250), ἀλλὰ ἔκλεισαν μ' αὐτὸ τὶς φθορὲς τῶν ἁρμῶν ἢ τὶς ρωγμὲς τῶν ἔξω ἐπιφανειῶν τῶν λίθων (βλ. καὶ Λ. Μοσχου, ὅ.π. 165)· 4) στὸν ὁμαλὸ χῶρο δυτικὰ τῆς σωζόμενης ἐκκλησίας (μπροστὰ στὴν τοξωτὴ εἴσοδο) εἶναι ὁρατὰ θεμέλια τοίχων ποὺ ὁ καθαρισμός τους θὰ δείξει, ἂν μερικοὶ ἀνήκουν σὲ παλιότερη χριστιανικὴ ἐκκλησία καὶ ἄλλοι σὲ προχριστιανικὸ χτίσμα, τὴν ὕπαρξη τοῦ ὁποίου εἶχε δεχτεῖ καὶ ὁ Bursian, καθὼς καὶ ὁ Woodward (ὅ.π. 250 καὶ 252).

2. Προηγουμένως ἡ πλάκα αὐτή, ὅπως συμπεραίνει ὁ ἀρχιτέχτονας Ἠ. Μουτόπουλος ἀπὸ τὶς τρῦπες ποὺ σώζονται στὴν πάνω ἐπιφάνειά της, εἶχε χρησιμέψει ὡς κατώφλι.

3. Ὁ Leake, ὁ ὁποῖος ἔκανε τὴν παλιότερη περιγραφή, διατύπωσε τὴν ἄποψη αὐτὴ μὲ ἀπόλυτη βεβαιότητα καὶ δὲν ἔκρινε ἀναγκαῖο νὰ τὴν ὑποστηρίξει μὲ ἐπιχειρήματα: οἱ χριστιανοὶ εἶχαν διασκευάσει σὲ ἐκκλησία τὸν ἴδιο τὸ ναὸ τοῦ ταινάριου Ποσειδώνα καὶ σ' αὐτὸ ὀφείλεται ὁ ἀσυνήθης προσανατολισμός της πρὸς τὰ νοτιοανατολικά (κι ὄχι πρὸς τὰ ἀνατολικά, ὅ.π. 298). Σαράντα χρόνια ἀργότερα (στὰ 1846, ὁπότε δημοσίεψε τὰ Pelo-

μένη στὸν τόμο τοῦ 1855 τῶν Sitzungsberichte der Bayerisch. Akad., 773 - 795, ὑποστήριξε πὼς τὸ ἀρχαῖο λατρευτικὸ οἰκοδόμημα βρίσκονταν στὸ βαθούλωμα, 40 - 50 μέτρα ἀνατολικὰ τῆς χριστιανικῆς ἐκκλησίας, μπροστὰ στὴν ἐκεῖ σπηλιὰ καὶ πολὺ κοντὰ στὴ θάλασσα. Ἐκεῖ ὑπάρχει ἀρχαία θεμελίωση, τὴν ὁποία ἀπὸ τότε πολλοὶ ἀποδίδουν στὸν ἀρχαῖο ναὸ καὶ πιστεύουν πὼς ὁ Ἀσώματος χτίστηκε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὡς ἐκκλησία μὲ ἀρχαῖο ὑλικὸ σὲ δεύτερη χρήση.

Κατὰ τὸν Bursian μπροστὰ στὸ στόμιο τῆ μικρῆς σπηλιᾶς ὑπῆρχε χτίσμα διαστάσεων 19.60 × 16 μέτρων μὲ εἴσοδο στὴ μέση τῆς βόρειας πλευρᾶς. Στὰ διατηρούμενα τότε ἴχνη διακρίνονταν μὲ βεβαιότητα τὸ πλάτος τῆς εἰσόδου: 2.60 μέτρα. Ὁ κεντρικὸς χῶρος, στὸν ὁποῖο ἔμπαινε κανεὶς ἀπὸ τὴν εἴσοδο αὐτή, ἀποχωρίζονταν ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο χτίσμα μὲ δυὸ ἐπιμήκεις τοίχους (δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τῆς εἰσόδου) καὶ αὐτὸς ἀποτελοῦσε τὸ γνωστὸ ἀπὸ φιλολογικὲς πηγὲς ψυχοπομπεῖον. Τὸ μῆκος του ἦταν ἴσο μὲ τὸ μῆκος τοῦ ὅλου χτίσματος, δηλ. 16 μέτρα, ἐνῶ τὸ πλάτος λίγο ξεπερνοῦσε τὸ πλάτος τῆς εἰσόδου. Τὰ δυὸ ὀρθογώνια τμήματα, δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τοῦ κεντρικοῦ χώρου, ἦταν ἁπλοῖ περίβολοι ποὺ χρησίμευαν ὡς ἄσυλα γιὰ καταδιωκόμενους. Ὁ ἴδιος, δεκαπέντε χρόνια ἀργότερα, στὴ Geographie v. Griechenland (1870) 2, 1, 150, κάνει λόγο ἁπλῶς γιά «ἱερὸ τοῦ ἀσφάλιου Ποσειδώνα» στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ ὅρμου Κιστέρνες, στὸ πρὸς τὴ θάλασσα τέρμα μιᾶς ρεματιᾶς σκεπασμένης μὲ θαμνώδη βλάστηση. Ὁ χῶρος αὐτὸς ποὺ βρίσκονταν μπροστὰ στὴ σπηλιά, ὅπου τὸ στόμιο τοῦ Ἅδη, ἀποτελοῦσε στὴν ἀρχαιότητα ἱερὸ ἄλσος, μέσα στὸ ὁποῖο μποροῦσαν νὰ βρίσκουν ἄσυλο οἱ καταδιωκόμενοι. Αὐτοῦ ἦταν στημένο, στὸ ὕπαιθρο, τὸ ἄγαλμα τοῦ Ποσειδώνα ποὺ ἀναφέρει ὁ Παυσανίας, ἐνῶ ἕνα «στενὸ καὶ ἐπίμηκες οἰκοδόμημα» φαίνεται πὼς χρησίμευε ὡς ψυχοπομπεῖο. Ναὸς δὲν ὑπῆρχε οὔτε αὐτοῦ οὔτε στὸ ὕψωμα τοῦ Ἀσώματου. Τὸ ἐκκλησάκι τοῦ Ἀσώματου δὲν ἀπασχόλησε τὸν Bursian, γιατὶ ἀπὸ τοὺς ἁρμοὺς τῶν λίθων εἶχε πεισθεῖ πὼς οἱ τοῖχοι του δὲν εἶναι ἀρχαῖοι.

Σχεδὸν ἀμέσως μετὰ τὴν ἔκδοση τῆς Geographie v. Griechenland, ὁ R. Weil (AM 1876, 158 - 160) ὑποστήριξε τὴν ἄποψη πὼς τὸ ὀνομαστὸ ἱερὸ δὲν ἦταν περιορισμένο στὸ βαθούλωμα ἀνάμεσα στὴ σπηλιὰ καὶ στὴ θάλασσα, ἀλλὰ ἔκλεινε μέσα καὶ τὸ ὕψωμα τοῦ Ἀσώματου, ὅπου στὰ προχριστιανικὰ χρόνια ὑπῆρχε σημαντικὸ οἰκοδόμημα ποὺ μετατράπηκε σὲ χριστιανικὴ ἐκκλησία (θεωρεῖ ἀπίθανο νὰ μεταφέρθηκαν ἀπὸ τοὺς χριστιανοὺς στὴν κορυφὴ τοῦ ὑψώματος τόσοι πολλοὶ ὀρθογώνιοι ὀγκόλιθοι ποὺ συχνὰ τὸ μῆκος τους εἶναι 1.50 - 2 μέτρα καὶ τὸ πάχος τους ξεπερνάει τὸ μισὸ μέτρο). Ἡ μορφὴ αὐτὴ τοῦ ἱεροῦ θὰ μποροῦσε νὰ εἶναι σύμφωνη μὲ τὴν περιγραφὴ τοῦ Στράβωνα, ὁ ὁποῖος λέει (8, 363) πὼς ἡ σπηλιὰ βρίσκονταν «κοντὰ» στὸ ἱερό[1]. Ὁ A. Woodward, BSA 1906/7, 250, ἀρκεῖται στὴ μνεία τῆς συνδετικῆς ὕλης

ponnesiaca), ἐξακολουθοῦσε νὰ θεωρεῖ ἀπόλυτα βέβαιο πὼς ὁ ναὸς τοῦ Ποσειδώνα ἦταν χτισμένος στὴ θέση τῆς χριστιανικῆς ἐκκλησίας. Τὸν καιρὸ τοῦ Παυσανία ἦταν ἴσως ἐρειπωμένος καὶ ὁ περιηγητὴς θεώρησε ὡς ναὸ τὴν κοντινὴ σπηλιά (σ. 177). Μὲ τὴν ἴδια βεβαιότητα ὑποστήριξε τὴν ἄποψη πὼς ἡ ἐκκλησία κατέχει τὴ θέση τοῦ ἀρχαίου ναοῦ, στὸν ὁποῖο ἀσφαλῶς ἀνῆκε ἀρχικὰ ὁ βόρειος τοῖχος τῆς ἐκκλησίας, καὶ ὁ E. Curtius, Peloponnesos (1852) 2, 283.

1. Ταυτόσημο πρέπει νὰ ἦταν ἀρχικά, κατὰ τὸν Weil,

τῶν τοίχων τῆς ἐκκλησίας καὶ συμφωνεῖ μὲ τὸν Bursian πῶς τὸ ἀρχαῖο χτίσμα λατρείας βρίσκονταν στὴ ρεματιά, μπροστὰ στὴ σπηλιά. Τὴν ἴδια ἄποψη ἐπαναλαμβάνουν οἱ H. Waterhouse καὶ R. H. Simpson ποὺ τελευταῖα ἐρεύνησαν καὶ τὴν περιοχὴ τοῦ Ταινάρου γιὰ προϊστορικὰ κατάλοιπα (BSA, 1961, 123). Ἐντελῶς τελευταῖα ἄρχισε μιὰ ἐπανεξέταση τῶν μνημείων ἡ Λήδα Μόσχου, στὰ πλαίσια μιᾶς εὐρύτερης τοπογραφικῆς μελέτης ὁλόκληρης τῆς Μάνης. Στὴν πρώτη ἔκθεσή της (ΑΑΑ 1975, 160 - 177) περιέγραψε ὅλα τὰ ἐμφανῆ ἀρχαῖα κατάλοιπα στὴν περιοχὴ τῶν Στερνῶν, δηλ. τὰ λαξεύματα στὸ βράχο γιὰ τὴ θεμελίωση κατοικιῶν ἢ γιὰ ὑδατοδεξαμενές, τὴ σπηλιὰ μὲ τὰ ἴχνη τοῦ ἐκεῖ ἀρχαίου χτίσματος καὶ τὴ χριστιανικὴ ἐκκλησία, στὴ θέση τῆς ὁποίας δέχεται προχριστιανικὸ οἰκοδόμημα καὶ μιὰ τουλάχιστο παλιότερη φάση τῆς ἱστορίας τῆς ἐκκλησίας (σ. 163).

Ὅσα εἶναι ὣς τώρα γνωστὰ γιὰ τὸ ἱερὸ τοῦ Ταινάρου ὀφείλονται εἴτε σὲ εὑρήματα ἐπιφανείας (ἀρκετὲς ἐπιγραφές, ἰδίως ἀπελευθερωτικὲς δούλων), καθὼς καὶ τυχαῖα (ὅπως ὁ ἀποθέτης τῶν 70 χάλκινων εἰδωλίων) εἴτε στὴ μελέτη τῶν οἰκοδομικῶν λειψάνων μπροστὰ στὴ σπηλιὰ καὶ στὸ ἐκκλησάκι τοῦ Ἀσώματου. Ἀσφαλῆ πορίσματα θὰ μποροῦσαν νὰ ἐξαχθοῦν, ἂν προηγοῦνταν καὶ μικρὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, τουλάχιστο στὸ δάπεδο τῆς σπηλιᾶς καὶ στὰ δυτικὰ τοῦ Ἀσώματου (τὸ πολὺ πετρῶδες ἔδαφος δὲν ἐπέτρεψε ἀλλοῦ τὸ σχηματισμὸ ἀξιόλογων ἐπιχώσεων). Πρὶν ἀπὸ τὴν ἔρευνα αὐτὴ καὶ μὲ βάση τὶς ὣς τώρα τοπογραφικὲς καὶ ἀρχαιολογικὲς παρατηρήσεις, σὲ συνδυασμὸ μὲ ὅ,τι εἶναι γνωστὸ ἀπὸ φιλολογικὲς πηγές, θὰ μποροῦσαν νὰ διατυπωθοῦν μερικὰ συμπεράσματα ποὺ ἀποτελοῦν τὴ μόνη ὣς τώρα θετικὴ γνώση γιὰ τὸ ἱερὸ τοῦ Ταινάρου. Τὰ συμπεράσματα αὐτὰ ἐκτίθενται παρακάτω γιὰ νὰ ἀκολουθήσει μιὰ ἐξέταση τῆς λατρείας.

Στὰ ἀρχαϊκὰ χρόνια εἶναι βέβαιο πῶς ἀσκοῦνταν μιὰ χθόνια λατρεία στὴ σπηλιὰ (μνημειακὸ οἰκοδόμημα μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ βέβαιο πῶς δὲν ὑπῆρχε στὴ θέση). Ἂν ἡ λατρεία ἦταν προϊστορική, ὅπως συχνὰ ὑποστηρίζεται, ἀναμένεται νὰ τὸ δείξει ἡ ἔρευνα στὸ ὑπέδαφος τῆς σπηλιᾶς. Ὣς σήμερα ἡ ἀναζήτηση προϊστορικῶν καταλοίπων στὴν περιοχὴ ἀπέβη ἄκαρπη (βλ. παρακάτω). Τὸ τέμενος μὲ τὴ σπηλιὰ στὰ ἀρχαϊκὰ καὶ στὰ κλασσικὰ χρόνια ἦταν ἀφιερωμένο στὸν Ποσειδῶνα, ὁ ὁποῖος τότε σὲ πολλοὺς τόπους λατρεύονταν ἀκόμη μὲ τὴν παλιὰ καὶ τὴ μόνη αὐθεντικὴ μορφή του, δηλ. ὡς κυρίαρχος τοῦ κάτω κόσμου. Ἡ σπηλιὰ τοῦ Ταινάρου, ὅπως καὶ ἄλλοι χῶροι μὲ χθόνιες λατρεῖες, θεωρήθηκε ὡς «κατάβαση» στὸν Ἅδη καὶ γρήγορα ἡ φήμη της ξεπέρασε τὴ φήμη τῶν ἄλλων ἱερῶν τοῦ εἴδους[1]. Σ᾽ αὐτὸ συνετέλεσε ἡ θέση της στὸ

καὶ τὸ χωρίο τοῦ ΠΑΥΣΑΝΙΑ 3, 25, 4 ποὺ μπορεῖ νὰ ἀποκατασταθεῖ ὡς ἑξῆς: *ἐπὶ δὲ τῇ ἄκρᾳ ⟨ναὸς καὶ πλησίον⟩ ναῷ εἰκασμένον σπήλαιον* (σ. 160).

1. Ἀπὸ τὰ ὁμοειδῆ ἱερὰ τὸ σημαντικώτερο ἦταν τὸ Θεσπρωτικὸ τῆς Ἐφύρας, κοντὰ στὸν ποταμὸ Ἀχέροντα καὶ τὴν Ἀχερουσία λίμνη (στὰ νότια τῆς σημερινῆς Πάργας), τῆς Ἡράκλειας τοῦ Πόντου (μιᾶς μεγαρικῆς ἀποικίας ποὺ ὀφείλει τὸ ὄνομά της στὸ ἐκεῖ ἱερὸ τοῦ Ἡρακλῆ, ἱδρυμένο κοντὰ στὴ θάλασσα, σὲ μιὰ χερσόνησο Ἀχερουσία, ΞΕΝΟΦ. Ἀνάβ. 6, 2, 2) καὶ τῆς Ἑρμιόνης, τὸ σχετικὰ πλησιέστερο στὸ ταινάριο ἱερό: ἦταν «χάσμα γῆς», ἀπὸ ὅπου, κατὰ τὶς τοπικὲς παραδόσεις, ὁ Ἡρακλῆς βγῆκε ἀπὸ τὸν κάτω κόσμο φέρνοντας μαζί του τὸν Κέρβερο. Κοντὰ σ᾽ αὐτὸ εἶχαν καὶ οἱ ἑρμιονεῖς μιὰ Ἀ-

ἀκρότατο σημεῖο τῆς ἠπειρωτικῆς χώρας, ὅπου φυσικὸ εἶναι νὰ συνορεύει ὁ κόσμος τῶν ζώντων μὲ τὴν πύλη εἰσόδου στὴν ἐπικράτεια τῶν σκιῶν. Οἱ μῦθοι τοποθέτησαν στὸ Ταίναρο τὴ νικηφόρο κάθοδο τοῦ Ἡρακλῆ στὸν Ἅδη ποὺ κατέληξε στὴν αἰχμαλωσία τοῦ Κερβέρου[1].

Τὸ γεγονὸς τῆς καθόδου τοῦ Ἡρακλῆ εἶναι γνωστὸ ἤδη στὴν Ἰλιάδα (Θ 367 κπ., χωρὶς προσδιορισμὸ τόπου). Ἡ Ὀδύσσεια παρουσιάζει στὴ Νέκυια τὸν ἴδιο τὸν Ἡρακλῆ νὰ λέει πὼς ἡ ἀναγωγὴ τοῦ «κυνὸς» ἦταν ὁ δυσκολώτερος ἆθλος του (λ 623 κπ.). Ὁ ἆθλος αὐτὸς ἔγινε στὴ μεταγενέστερη ἀρχαιότητα σύμβολο μιᾶς νίκης γιὰ λογαριασμὸ τῶν θνητῶν ἐναντίον τῶν δυνάμεων τοῦ θανάτου. Σὲ ἐπιγραφὲς τῆς βοιωτικῆς Κορώνειας ὁ Ἡρακλῆς ἔχει τὸ προσωνύμιο *παλαίμων*, ἐπειδὴ *κατεπάλαισε* τὸν κύνα τοῦ Ἅδη. Αὐτὴ ἦταν ἡ κυριώτερη νίκη του ποὺ τὸν ὕψωσε σὲ θεότητα συμπαθῆ καὶ μ' αὐτὴ τὴν ἰδιότητα διαδέχτηκε στὸ ἐκεῖ χαρόπειο τὸν αὐστηρὸ χθόνιο θεὸ Χάροπα. Στὴν ἴδια ἰδιότητα τοῦ φιλικοῦ συμπαραστάτη χρωστάει καὶ τὰ προσωνύμια *καλλίνικος*, *παγκρατὴς* καὶ *ἀλεξίκακος*[2].

Ἡ πρωιμώτερη, παρὰ ἄλλων ἱερῶν, ἀναγνώριση τοῦ Ταινάρου ὡς τόπου καθόδου τοῦ Ἡρακλῆ καὶ ἡ ἐπίσης πρώιμη ἵδρυση ψυχοπομπείου ἐκεῖ ἐπέβαλαν τὸ Ταίναρο ὡς τὸ κατεξοχὴν «στόμιο τοῦ Ἅδη» καὶ ἡ φήμη αὐτὴ διατηρήθηκε ὣς τὸ τέλος τῆς ἀρχαιότητας: ἕλληνες καὶ ρωμαῖοι ποιητές, ὣς τοὺς ὕστατους ρωμαϊκοὺς χρόνους, χρησιμοποιοῦσαν μετωνυμικὰ τὶς ἐκφράσεις *χθὼν ταιναρίη* (ἀντὶ Ἅδης) καὶ *θεοὶ ταινάριοι* (ἀντὶ τοῦ κάτω κόσμου)[3].

χερουσία λίμνη (ΠΑΥΣ. 2, 35, 10). Στῆς Ἑρμιόνης τὸ χάσμα δὲν ἀναφέρεται μαντεῖο, ὅπως στὰ τρία προηγούμενα. Στὰ πολλὰ ἄλλα «χάσματα» ἢ «στόμια τοῦ Ἅδη» γίνονταν μυστικὲς τελετὲς καὶ ἦταν ὅλα «ἄβατα», ὡς ἀφιερωμένα στοὺς ἀπηνεῖς θεοὺς τοῦ κάτω κόσμου. Ἀπὸ τὸ στόμιο τῆς Τροιζήνας, κατὰ τὶς τοπικὲς παραδόσεις, ὁ Διόνυσος «ἀνήγαγε» ἀπὸ τὸν Ἅδη τὴ Σεμέλη καὶ ὁ Ἡρακλῆς τὸν Κέρβερο. Οἱ τροιζήνιοι εἶχαν στήσει κοντὰ σ' αὐτὸ βωμοὺς τῶν *ἀρχόντων ὑπὸ γῆν* θεῶν (ΠΑΥΣ. 2, 31, 2). Στὴν περιοχὴ τῆς Λέρνας ὑπῆρχε ἡ παράδοση πώς, ὅταν ὁ Πλούτωνας ἅρπαξε τὴν Κόρη, κατέβηκε στὸν Ἅδη ἀπὸ ἕνα χῶρο κοντὰ σὲ μικρὸ ποτάμι. Ἐκεῖ ἔγινε τέμενος τοῦ θεοῦ μὲ χτιστὸ περίβολο (ΠΑΥΣ. 2, 36, 7). Στὴ Βοιωτία τὸ ὀνομαστότερο ἱερὸ τοῦ εἴδους ἦταν τὸ χαρόπειο τῆς Κορώνειας. Ὑπῆρχε καὶ ἐκεῖ χάσμα, ἀπὸ ὅπου ἔλεγαν πὼς βγῆκε ἀπὸ τὸν Ἅδη ὁ Ἡρακλῆς μὲ τὸν Κέρβερο (ΠΑΥΣ. 9, 34, 5). Τὸ θεσσαλικὸ ποὺ ἦταν στὰ δυτικὰ τῶν Φερῶν ἐπέζησε στὶς τοπωνυμίες Σκοτοῦσσα (ποὺ δόθηκε στὴ γειτονικὴ πόλη) καὶ Κυνὸς Κεφαλαί (στὸ γειτονικὸ ὅρος, ὀνομασμένο ἀπὸ τὰ κεφάλια τοῦ Κερβέρου)· ἐπέζησε καὶ στὸ ὄνομα τοῦ Ἀδμήτου (ἀκαταδάμαστου κυρίαρχου τοῦ κάτω κόσμου) ποὺ οἱ μῦθοι τὸν ἔκαναν βασιλιὰ τῶν Φερῶν, τοῦ ὁποίου τὴ σύζυγο, εὐθὺς μετὰ τὸν πρόωρο θάνατό της, τὴν πρόλαβε ὁ Ἡρακλῆς στὸ τοπικὸ στόμιο τοῦ Ἅδη καὶ τὴν ἐπανέφερε στὶς Φερές. Οἱ ρωμαῖοι εἶχαν τὸ ὀνομαστότερο ἱερὸ τοῦ εἴδους στὴν Κύμη (κοντὰ στὴ Νεάπολη), ὅπου ἦταν ἡ σπηλιὰ τῆς Σίβυλλας ποὺ τὴν ἐπισκέφθηκε ὁ Αἰνείας πρὶν ἀπὸ τὴν κάθοδό του στὸν Ἅδη.

1. Ἡ κάθοδος αὐτὴ ἦταν τὸ πρότυπο πολλῶν ἄλλων, ὅπως τοῦ Ὀρφέα γιὰ τὴν ἐπαναφορὰ τῆς Εὐρυδίκης καὶ τοῦ Πειρίθου, σὲ συνεργασία μὲ τὸ Θησέα, γιὰ τὴν ἀπαγωγὴ τῆς δέσποινας τοῦ κάτω κόσμου. Σὲ ὁρισμένους κύκλους πιστῶν, ὀπαδοὺς μυστικῶν αἱρέσεων, πολὺ προσφιλῆ ἦταν τὰ ποιήματα ποὺ περιέγραφαν «καθόδους» ἢ «καταβάσεις» ζώντων ἡρώων στὸν Ἅδη: ἔδιναν μιὰ μελαγχολικὴ εἰκόνα τοῦ Ὑπερπέραν ποὺ ὅμως τόνωνε τὴν εὐλάβεια τῆς κατηγορίας αὐτῆς τῶν πιστῶν. Μὲ τὸ νὰ περιγράφουν διεξοδικὰ τὴν περιπετειώδη πορεία τῶν ἡρώων πρὸς τὸν κόσμο τῶν νεκρῶν καὶ τοὺς κινδύνους ποὺ αὐτοὶ διέτρεχαν ἀπὸ τοὺς ἄρχοντες καὶ τοὺς φρουροὺς τοῦ Ἅδη, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ ἄυλα καὶ δυσκολοπολέμητα *εἴδωλα τῶν καμόντων* γίνονταν ἀναγνώσματα συναρπαστικά.

2. Ὣς τοὺς τελευταίους αἰῶνες τῆς ἀρχαιότητας στὶς πιὸ ἀπομακρυσμένες πολίχνες τῆς ὑπαίθρου μποροῦσε κανεὶς νὰ συναντήσει σὲ εἰσόδους ἰδιωτικῶν σπιτιῶν χαραγμένη τὴν ἀποτρόπαια φράση: *Ἡρακλῆς ἐνθάδε κατοικεῖ, μηδὲν εἰσίτω κακόν* (βλ. ἐπιγραφὴ ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῶν Καρυῶν, στὰ σύνορα Λακωνίας καὶ Ἀρκαδίας, BCH 1969, Χρον. 1025).

3. Ἤδη στὸ τέλος τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. μποροῦσε νὰ χαρα-

Ὡς πρὸς τὸ ψ υ χ ο π ο μ π ε ῖ ο τοῦ Ταινάρου ἡ μοναδικὴ σχετικὴ μαρτυρία τὸ παρουσιάζει σὲ ἀκμὴ ἤδη στὸν 7ο αἰ. π.Χ. Πρὸ τοῦ τέλους τοῦ αἰώνα αὐτοῦ, σὲ μιὰ σύγκρουση τῶν κατοίκων τῆς Πάρου μὲ τοὺς κατοίκους τῆς Νάξου εἶχε σκοτωθεῖ ὁ ποιητὴς Ἀρχίλοχος. Κατὰ τὸν Πλούταρχο (Περὶ τῶν ὑπὸ τοῦ θείου βραδ. τιμωρ. 17) ὁ φονέας εἶχε τὸ ὄνομα Καλλώδνης (ἢ Καλώνδας) καὶ τὸ προσωνύμιο Κόραξ. Ὑποφέροντας ἀπὸ τύψεις θέλησε νὰ συμβουλευθεῖ τὴν πυθία, ἡ ὁποία ὅμως τὸν *ἐξέβαλε τοῦ ἱεροῦ, ὡς ἱερὸν ἄνδρα τῶν μουσῶν ἀνῃρηκότα*. Ἐκεῖνος δὲν παραιτήθηκε, ἀλλὰ μὲ ἱκεσίες καὶ ἁγνιστικὲς ἱεροπραξίες κατόρθωσε νὰ γίνει δεχτὸς στὸ δελφικὸ ἱερό, ἀπὸ τὸ ὁποῖο *ἐκελεύσθη, πορευθεὶς ἐπὶ τὴν τοῦ Τέττιγος οἴκησιν, ἱλάσασθαι τὴν τοῦ Ἀρχιλόχου ψυχήν*. Ὁ Πλούταρχος παρέχει τὴ διευκρίνηση πὼς «Τέττιγος οἴκησις» ἦταν τὸ Ταίναρο ποὺ ὀνομάστηκε ἔτσι, γιατὶ πρῶτος ἐγκαταστάθηκε ἐκεῖ καὶ ἵδρυσε πόλη κοντὰ στὸ ψυχοπομπεῖο ὁ κρητικὸς Τέττιξ μὲ μερικοὺς συμπατριῶτες του. Ἀξιοσημείωτο εἶναι πὼς μὲ δελφικὸ χρησμὸ ἕνας φονέας στέλλεται στὸ ψυχοπομπεῖο γιὰ νὰ ἐπικοινωνήσει μὲ τὴν ψυχὴ τοῦ θύματος καὶ νὰ τὴν ἐξευμενίσει, μόνο γιὰ νὰ βρεῖ τὴν ἐσωτερική του γαλήνη. Σ' ἄλλα ἱερὰ τοῦ εἴδους οἱ ψυχὲς ἀνακαλοῦνταν γιὰ νὰ φανερώσουν τὸ μέλλον ἢ νὰ φωτίσουν ἄγνωστες πτυχὲς τοῦ παρελθόντος: ἡ ψυχὴ τοῦ Τειρεσία ἀποκάλυψε στὸν Ὀδυσσέα πότε καὶ πῶς θὰ ἐπανέλθει στὴν Ἰθάκη (Ὀδυσσ. λ 100 κπ.) καὶ ἡ ψυχὴ τῆς Μέλισσας ἀποκάλυψε στὸ σύζυγό της Περίανδρο ποῦ εἶχε κρυμμένο ἕνα θησαυρό (Ἡροδ. 5, 92). Σημαντικὴ εἶναι ἡ παρατήρηση τοῦ Ἡροδότου πὼς ἡ ψυχὴ τῆς Μέλισσας στὴν ἀρχὴ ἔδιωξε χωρὶς ἀπάντηση τοὺς ἀπεσταλμένους τοῦ Περιάνδρου (ὁ ὁποῖος ἦταν ὁ φονιὰς τῆς Μέλισσας). Μόνον ὅταν ὁ τύραννος τὴν ἐξευμένισε, ἐκείνη ἀνταποκρίθηκε στὴ δέησή του. Ὁ ἐξιλασμὸς τῶν ψυχῶν ἦταν δύσκολος καὶ συχνὰ ἀδύνατος χωρὶς τὴν παρέμβαση προσώπων μὲ εἰδικὴ πεῖρα: ὅταν οἱ σπαρτιᾶτες πῆραν χρησμὸ νὰ ἐξευμενίσουν τὴν ψυχὴ τοῦ Παυσανία, βρέθηκαν σὲ δύσκολη θέση, γιατὶ ἐκείνη ἦταν ὑπερβολικὰ ὀργισμένη, καὶ χρειάστηκε νὰ φέρουν ἀπὸ τὴν Ἰταλία εἰδικοὺς «ψυχαγωγούς», οἱ ὁποῖοι μὲ κατάλληλες ἱερουργίες κατόρθωσαν νὰ ἀποσπάσουν ἀπὸ τὸν ἱερὸ χῶρο τό «εἴδωλο» τοῦ Παυσανία χωρὶς νὰ τοὺς βλάψει (Πλούτ., ὅ.π.).

Ἐπειδὴ ὅλοι οἱ ἀρχαῖοι χῶροι ἐπικοινωνίας μὲ τὶς ψυχὲς τῶν νεκρῶν ἐξέλιπαν νωρίς, μόνο ἀόριστες πληροφορίες διασώθηκαν γιὰ τὸν τρόπο λειτουργίας τους καὶ γιὰ τὴ μορφή τους. Οἱ φιλολογικὲς πηγὲς παρουσιάζουν τὸ νεκυομαντεῖο τῆς Θεσπρωτίας ὡς σημαντικώτερο ἀπὸ τοῦ Ταινάρου ἢ τῆς Ἡράκλειας. Τελευταῖα ἀνασκάφηκε ἐκεῖ ἕνα νεκυομαντεῖο ποὺ ὅμως δὲν εἶναι τὸ ὀνομαστὸ ἀπὸ τὴν παράδοση. Εἶναι χτίσμα

χτηρίζεται ἡ Ἄρτεμη ποὺ προκαλοῦσε τὸ θάνατο σὲ ἐπίτοκες γυναῖκες *ταιναρίη Ἄρτεμις* (σὲ ἀπόσπασμα τοῦ Εὐφορίωνα). Στὸν ΥΓΙΝΟ ὅμως, Fab. 79, ἡ λέξη χρησιμοποιεῖται ὡς ἁπλῆ τοπωνυμία: per insulam Taenariam ad inferos descendissent (ὁ Θησέας καὶ ὁ Πειρίθους). Ὁ ΑΠΟΛΛΩΝΙΟΣ ΡΟΔ. μεταχειρίζεται συνήθως τὴ λέξη ὡς τοπωνύμιο (1, 179. 3, 1241), κάποτε ὅμως καὶ ἀντὶ τοῦ ὀνόματος Ἄδης (*Θησέα δὲ Ταιναρίην ὑπὸ χθόνα δεσμὸς ἔρυκεν* 1, 101 - 102). Ὁ ΒΕΡΓΙΛΙΟΣ, Georg. 4, 467 κπ., παρουσιάζει τὸν Ὀρφέα νὰ ἐγκαταλείπει τὸν ἐπάνω κόσμο εἰσδύοντας στό «στόμιο τοῦ Ἄδη» ποὺ τὸ ὀνομάζει taenarias fauces. Ἀπὸ κεῖ ὁ Ὀρφέας φτάνει στὴν ψηλὴ πύλη τοῦ Ἄδη (alta ostia Ditis) καὶ ἀπὸ τὴν πύλη αὐτὴ μπαίνει στὸ σκιερὸ ἄλσος (caligantem lucum) τῶν ψυχῶν. Ἡ θλιβερὴ κοιλάδα τοῦ κάτω κόσμου χαρακτηρίζεται συχνὰ ἀπὸ τοὺς λατίνους συγγραφεῖς ὡς Taenaria valles.

ἑλληνιστικὸ πού διατήρησε ἴσως βασικὰ γνωρίσματα τοῦ παλιοῦ[1]. Τὸ ἀντίστοιχο τοῦ Ταινάρου εἶναι ἀρχαιότερο, ἄφησε ὅμως ἐλάχιστα καὶ ἀβέβαια ἴχνη (βλ. πίν. 36β· παραμορφωμένη εἶναι καὶ ἡ χωρὶς στέγη σήμερα σπηλιὰ πού ὑπῆρξε ἡ ἀφετηρία τῆς λατρείας). Βέβαιο εἶναι πὼς ἀνῆκε στὸν κυρίαρχο τοῦ κάτω κόσμου Ποσειδώνα. Τὸ θεσπρωτικὸ τοῦ Ἀχέροντα ἀπὸ τὰ εἰδώλια φαίνεται πὼς ἦταν τῆς Περσεφόνης, παλαιότερα ὅμως εἶναι σχεδὸν βέβαιο πὼς ἀνῆκε ἀπὸ κοινοῦ στὴ δέσποινα τοῦ κάτω κόσμου καὶ στὸν πάρεδρό της Ποσειδώνα[2]. Γιὰ τὸ Ταίναρο δὲν ὑπάρχουν ἐνδείξεις παρουσίας τῆς Περσεφόνης ἢ ἄλλης παρέδρου τοῦ Ποσειδώνα.

Οἱ σπηλιὲς ἢ τὰ χάσματα γῆς πού εἶχαν σημαντικὴ θέση σ' ὅλα τὰ ψυχοπομπεῖα εἶναι βέβαιο πὼς δὲν θεωροῦνταν στόμια κ α θ ό δ ο υ ζωντανῶν ἀνθρώπων στὸν κάτω κόσμο (σὰν τὸ μυθικό, ἀπὸ ὅπου εἶχε κατέβει ὁ Ἡρακλῆς ἢ ὁ Ὀρφέας), ἀλλὰ μόνο χῶροι, ὅπου μὲ εἰδικὲς ἱερουργίες μποροῦσαν νὰ ἀ ν α κ λ η θ ο ῦ ν ἄυλες σκιὲς νεκρῶν[3]. Αὐτὸ στὰ μεταγενέστερα χρόνια ξεχάστηκε καὶ πολλοί, ἐπισκέπτες ἰδίως τοῦ Ταινάρου, ἀπογοητεύονταν ἐξακριβώνοντας, ὅπως ὁ Παυσανίας, πὼς δὲν ὑπῆρχε ὁδὸς *φέρουσα ὑπὸ γῆν διὰ τοῦ σπηλαίου* (3, 25, 5). Τὸ ἁπλούστερο ψυχοπομπεῖο, ὅπου ἔλειπε ὄχι μόνο ἡ *ὑπὸ γῆν φέρουσα ὁδός*, ἀλλὰ καὶ τὸ πιὸ στοιχειῶδες οἰκοδόμημα περιγράφεται στὴ Νέκυια τῆς Ὀδύσσειας: ἦταν ἕνας περιορισμένος χῶρος πού δὲν τὸν ἔβλεπε ὁ ἥλιος οὔτε ὅταν ἀνέτελλε οὔτε ὅταν ἔδυε (τὸ ἐσωτερικὸ σπηλιᾶς ἢ τόπος μέσα σὲ σκιερὴ ρεματιά). Ἐκεῖ ὁ Ὀδυσσέας ἔσκαψε πρόχειρα μικρὸ βόθρο καὶ ἔκανε σ' αὐτὸν χοὲς μὲ μέλι, μὲ *ἡδὺν οἶνον* καὶ μὲ νερό, καὶ πάνω στὶς ὑγρὲς προσφορὲς πασπάλισε λευκὰ ἄλφιτα. Ἔπειτα ἀπευθύνθηκε στὶς ψυχὲς τῶν νεκρῶν ἐξηγώντας γιὰ ποιό σκοπό τὶς ἀνακαλοῦσε καὶ στὸ τέλος *ἀπεδειροτόμησε* τὰ μαῦρα πρόβατα πού κρατοῦσαν οἱ δυὸ σύντροφοί του, ὥστε τὸ αἷμα νὰ χυθεῖ μέσα στὸ βόθρο. Ὅποια ψυχὴ ἔπινε ἀπὸ τὸ αἷμα καὶ τὶς χοὲς ἦταν σὲ θέση νὰ συνδιαλεχθεῖ μὲ τὸν Ὀδυσσέα (λ 12 - 37)[4]. Τὸ ψυχοπομπεῖο τοῦ Ταινάρου στὰ ἀρχαϊκὰ χρόνια δὲν θὰ εἶχε τὴν ἁπλῆ αὐτὴ

1. Βλ. τὶς ἐκθέσεις τοῦ ΣΩΤ. ΔΑΚΑΡΗ στὸ Ἔργον 1958, 95 κπ., ΠΑΕ 1958, 107 κπ., 1960, 114 κπ., 1963, 89 κπ., 1964, 44 κπ.

2. Αὐτὸ φαίνεται ἀπὸ τὴν τρίαινα πού ἀπεικονίζονταν σὲ νομίσματα τῆς περιοχῆς τοῦ κάτω ροῦ τοῦ Ἀχέροντα, ἡ ὁποία εἶναι γνωστὴ ὡς Ἐλεᾶτις (ἡ πρωτεύουσα Ἐλέα ἢ Ἐλαία βρίσκονταν σὲ μικρὴ ἀπόσταση δυτικὰ τῆς Ἐφύρας, κοντὰ στὰ ἕλη τῶν ἐκβολῶν τοῦ Ἀχέροντα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἴσως πῆρε τὸ ὄνομά της). Στὸν 4ο αἰ., ἐκτὸς ἀπὸ τὴν τρίαινα, ἀπεικονίζονταν ἡ μεγάλη χθόνια θεὰ μὲ μορφὴ Δήμητρας, ὁ Κέρβερος καὶ ὁ Πήγασος (HEAD - ΣΒΟΡΩΝΟΣ, Ἱστ. τῶν νομ. 1, 402). Στὴν Κασσώπη (νοτιώτερα) συνηθίζονταν ἐπίσης στὰ μακεδονικὰ χρόνια ἐμβλήματα χθόνιων ἢ μυστικῶν λατρειῶν, ὅπως τὸ καλάθι μὲ φίδι ἑλισσόμενο γύρω του ἢ ἀμφορέας μὲ φίδι (ὅ.π.). Ἀντίθετα στὴ Νικόπολη πού χτίστηκε μετὰ τὴν παρακμὴ ὅλων τῶν νεκυομαντείων τὰ νομίσματα δὲν ἔφεραν ἐμβλήματα θεοτήτων τοῦ κάτω κόσμου. Ὁ Ποσειδώνας μὲ τὸ δελφίνι καὶ τὴν τρίαινα εἶχε ἤδη πάρει τὴ σχεδὸν χωρὶς λατρευτικὴ σημασία μορφὴ τοῦ θαλάσσιου θεοῦ καὶ μόνη της ἡ τρίαινα μὲ δελφίνι ἑλισσόμενο γύρω ἔγινε σύμβολο τῆς ναυμαχίας τοῦ Ἀκτίου. Ἐπίσης τὸ σκυλὶ μόνο του ἢ σὲ ἀγώνα ἐναντίον ἀγριοχοίρου ἔχασε ὁριστικὰ τὴν παλιὰ τοπικὴ ἔννοια τοῦ μολοσσικοῦ Κερβέρου (Μ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ, Νομισματοκοπία Νικοπόλεως 45, 47, 58 καὶ 146).

3. Ἡ λέξη «ψυχοπομπεῖον» ἔχει τὴν ἔννοια ἱεροῦ χώρου, ὅπου εἶναι δυνατὸν νὰ «μεταπέμπωνται», δηλ. νὰ ἀνακαλοῦνται οἱ ψυχές.

4. Αὐτονόητο εἶναι πὼς κάθε ἄνθρωπος πού ἔρχονταν σ' ἐπαφὴ μὲ νεκροὺς θεωροῦσε τὸν ἑαυτό του ἐκτεθειμένο σὲ κίνδυνο, γιατὶ οἱ ὑπάρξεις πού στερήθηκαν τὸ ἀγαθὸ τῆς ζωῆς ἦταν ἐκδικητικὲς πρὸς ὅσους ἐξακολουθοῦσαν νὰ τὸ χαίρουνται. Γι' αὐτὸ ἡ Ὀδύσσεια παρουσιάζει τὸν Ὀδυσσέα νὰ κατέχεται ἀπὸ *χλωρὸν δέος* ὅσον καιρὸ εἶχε μπροστά του *εἴδωλα καμόντων*. Φοβοῦνταν καὶ ἀπὸ τὴ δέσποινα τοῦ κάτω κόσμου, τῆς ὁποίας τὴν τάξη παραβίαζε· κάθε ἐλπίδα ἐπιστροφῆς του ἦταν χαμένη,

μορφή, τὸ μόνο ὅμως οἰκοδόμημα ποὺ ἄφησε ἴχνη μπροστὰ στὴ σπηλιὰ δὲν φαίνεται ἀρχαιότερο τοῦ ὄψιμου ἕκτου αἰώνα. Παλαιότερα μόνο μικρὸ χτίσμα ἀπὸ φθαρτὰ ὑλικὰ μπορεῖ νὰ ὑπῆρχε ἢ ἁπλὸς περίβολος ὑπαίθριου τεμένους.

Τὸ ὅλο ἱερὸ βρίσκεται μέσα σὲ πετρῶδες βαθούλωμα ποὺ μοιάζει μὲ ἀβαθῆ σκάφη, ἐπικλινῆ πρὸς τὸ μυχὸ τοῦ ὅρμου (πίν. 36α καὶ 35). Στὸ πρὸς τὴ θάλασσα πέρας τοῦ ρηχοῦ αὐτοῦ φαραγγιοῦ ἦταν ἡ μικρὴ σπηλιὰ μὲ τὸ στόμιό της πρὸς τὴ θάλασσα. Ἀριστερὰ τοῦ στομίου ὑπάρχει βράχος, ἐνῶ δεξιά, καθὼς καὶ μπροστὰ στὸ στόμιο, βρίσκονταν τὸ συνδεόμενο μὲ τὴ σπηλιὰ χτίσμα ποὺ ἔχει κάποια ὁμοιότητα μὲ τὸ ἑλληνιστικὸ τῆς Ἠπείρου[1]. Οἱ διαστάσεις τοῦ ταινάριου χτίσματος, ὅπως τὶς δίνει ὁ Bursian ποὺ εἶχε δεῖ περισσότερα λείψανά του στὰ μέσα τοῦ περασμένου αἰώνα (19.60× 16 μ., βλ. παραπάνω) λίγο ὑπολείπονται τοῦ ἠπειρωτικοῦ ποὺ εἶναι (γιὰ τὸ κυρίως ἱερό, χωρὶς τὰ προσκτίσματα) 21.80 × 21.65 μ. (ΠΑΕ 1960, 114). Στὴ μέση τοῦ ἠπειρωτικοῦ ὑπάρχει ἐπιμήκης χῶρος μήκους 15 μ. καὶ πλάτους 4.25, σχηματιζόμενος ἀπὸ δυὸ παράλληλους τοίχους, στεγασμένος καὶ σκοτεινός, ὅπου γίνονταν ἡ ἐπικοινωνία μὲ τὰ εἴδωλα τῶν νεκρῶν (ΠΑΕ 1964, 46). Ὅμοιος κεντρικὸς χῶρος ἄφησε ἴχνη καὶ στὸ ψυχοπομπεῖο τοῦ Ταινάρου: στὴ μέση τοῦ ὀρθογώνιου χτίσματος ὁ Bursian εἶχε σημειώσει στὰ 1855 ἴχνη δυὸ παράλληλων τοίχων ποὺ τοὺς ἀπέδωσε σὲ στενὸ καὶ ἐπίμηκες δωμάτιο, ταυτισμένο ἀπ' αὐτὸν μὲ τὸ ψυχοπομπεῖο (βλ. παραπ.). Ποῦ καὶ μὲ ποιό τρόπο γίνονταν στὸ Ταίναρο ἡ ἐπικοινωνία μὲ τὶς ψυχὲς δὲν μπορεῖ νὰ ἐξακριβωθεῖ σήμερα οὔτε ἄν, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς δυὸ ἐπιμήκεις τοίχους, ὑπῆρχαν καὶ ἐγκάρσιοι, ἴσως πλινθόχτιστοι, ποὺ σχημάτιζαν δωμάτια ἢ βοηθητικοὺς χώρους ποὺ ἦταν ἀπαραίτητοι σὲ ἱερὰ τοῦ εἴδους (γιατὶ ἡ ἐπικοινωνία μὲ τὶς ψυχὲς προϋποθέτει προετοιμασία τοῦ πιστοῦ, ἴσως καὶ ἐγκοίμηση κοντὰ στὸν ἱερὸ χῶρο, καθὼς καὶ ἱερουργίες θρησκευτικοῦ καθαρμοῦ μετὰ τὴν ἐπικοινωνία, βλ. γιὰ τὸ θεσπρωτικὸ νεκυομαντεῖο Σωτ. Δάκαρη, ΠΑΕ 1963, 89 κπ.). Ὁ Πλούταρχος (ὅ.π.) σημειώνει γιὰ τὸ φονέα τοῦ Ἀρχίλοχου πὼς ἡ προετοιμασία του μὲ *λιτὰς καὶ προτροπὰς* ἄρχισε πρὶν ἀκόμη φτάσει στὸ Ταίναρο.

Ἡ προετοιμασία σ' ὅλα τὰ ψυχοπομπεῖα κατέληγε σὲ μιὰ ἐπίσημη *κάθοδο* τοῦ πιστοῦ στὸ χῶρο τῆς ἐπιφάνειας τῶν ψυχῶν. Ἕνα μέλος τοῦ ἱερατείου πρέπει νὰ τὸν συνόδευε κατὰ μῆκος στενοῦ καὶ σκοτεινοῦ διαδρόμου ποὺ θύμιζε τό «δρόμο» τῶν θολωτῶν ἢ θαλαμοειδῶν τάφων. Στὸ ἑλληνιστικὸ ἱερὸ τῆς Ἠπείρου ἦταν διάδρομος ποὺ τὸ περιέβαλλε ἀπὸ τὶς δυὸ πλευρές του. Στὸ ὀνομαστὸ τῆς Ἡράκλειας τοῦ Πόντου ὑπῆρχε στενὴ *κατάβασις* ὡς τὸ ἐκεῖ στόμιο τοῦ Ἅδη, μήκους δυὸ περίπου σταδίων (Ξενοφ., Ἀνάβ. 6, 2, 2). Στὸ Ταίναρο ἦταν ἡ τάφρος, ἡ λαξευμένη στὸ βράχο, ἀμέσως στὰ ἀνατολικὰ καὶ στὰ βόρεια τοῦ ψυχοπομπείου, σωζόμενη σὲ μῆκος 83.60 μ. μὲ πλάτος 1.70 μ. καὶ σωζόμενο ὕψος τοιχωμάτων 1.50 μ. (κατὰ τὶς μετρήσεις τῆς Λ. Μό-

ἂν ἐκείνη ἔστελνε ἐναντίον του τὴν *Γοργείην κεφαλὴν* (λ 635).

1. Σήμερα στὰ χοντρὰ χαλίκια τοῦ μυχοῦ τοῦ ὁρμίσκου τραβάει τὴ βάρκα του ἕνας ἀπὸ τοὺς κατοίκους τῶν Στερνῶν. Τὸ σκάφος, στὸ ὁποῖο ἔχει δώσει τὸ ὄνομα «Ἅγιοι Ἀσώματοι» ἀναπαύεται στὸ χῶρο τοῦ ἀρχαίου ψυχοπομπείου, ἐνῶ σὲ μιὰ ἐσοχὴ τῆς σπηλιᾶς εἶναι ἀποθηκευμένα σύνεργα ἁλιείας καὶ ἐξαρτήματα τῆς βάρκας.

σχου, ΑΑΑ 1975, 172). Ἡ τάφρος αὐτή (βλ. σχέδ. τοῦ πίν. 35 καὶ πίν. 37α - β) εἶναι σήμερα τὸ καλύτερα διατηρούμενο λείψανο τοῦ ταινάριου ψυχοπομπείου[1].

Ἡ γοργὴ παρακμὴ ὅλων τῶν χθόνιων ἱερῶν, ἰδίως τῶν ψυχοπομπείων καὶ τῶν μαντείων γενικώτερα, εἶναι γνωστὸ πῶς ἄρχισε ἀπὸ τὰ κλασσικὰ χρόνια[2]. Ἐλάχιστα ἐπέζησαν καὶ αὐτὰ ἀναδιοργανωμένα. Ἡ ἀναδιοργάνωση ἐπέβαλλε τὴν ἀποβολὴ πρωτόγονων λατρευτικῶν στοιχείων καὶ τὴν εἰσαγωγὴ ἄλλων ἀπὸ τὴ σύγχρονη ψηλότερη στάθμη τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς, ὄχι ὅμως τόσων ποὺ θὰ ἐξαφάνιζαν τελείως τὸν ἀρχικὸ χαραχτήρα τῆς λατρείας. Αὐτὸ ἔγινε τόσο στὸ Ταίναρο ὅσο καὶ στὸ θεσπρωτικὸ νεκυομαντεῖο. Στὸ Ταίναρο (ὅπου φαίνεται πῶς καὶ ἡ σπηλιὰ ἔχασε τὴν παλιά της ὄψη, γιατὶ κατέρρευσε ὁ βράχος ποὺ ἀποτελοῦσε τὴ στέγη της) χτίστηκε νέο λατρευτικὸ οἰκοδόμημα, σὲ ἐλάχιστη ἀπόσταση ἀπὸ τὸ παλιό, ἀλλὰ σὲ εὐπρεπῆ καὶ περίβλεπτο χῶρο (στὸ ὕψωμα μὲ τὸ ἐκκλησάκι τοῦ Ἀσώματου, πίν. 34β). Στὸ νέο φαίνεται πῶς δὲν ἀγνοήθηκε ἐντελῶς ἡ ἀρχιτεκτονικὴ μορφὴ τοῦ παλιοῦ, μὲ τοὺς καλοδουλεμένους ὅμως ὀρθογώνιους λίθους, μποροῦσε πιὰ νὰ χαραχτηρίζεται ὡς «ναός»[3]. Στήθηκε καὶ λατρευτικὸ ἄγαλμα τοῦ Ποσειδώνα, ὁ ὁποῖος, χωρὶς νὰ ἀποβάλει τὸν «ἀχερούσιο» χα-

1. Ἡ ἐπιμελημένη λάξευση τῶν τοιχωμάτων της προκαλοῦσε πάντοτε τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἐρευνητῶν, ὁ προορισμός της ὅμως οὐδέποτε κατανοήθηκε: ἀπὸ τὸν περασμένο αἰώνα εἶχε ἑρμηνευτεῖ ὡς κανάλι προορισμένο νὰ ἐκτρέπει τὰ νερὰ τῶν βροχῶν πέραν τοῦ ἱεροῦ. Εὐνόητο ὅμως εἶναι πὼς ὁ σκοπὸς αὐτὸς θὰ ἐξυπηρετοῦνταν καλύτερα μὲ ἁπλὸ αὐλάκι, γιὰ τὸ ὁποῖο θὰ ἀρκοῦσε νὰ λαξευθεῖ ὁ βράχος μόνο στὴν πλευρὰ τῆς κατωφέρειας, ὥστε τὰ νερὰ τῆς πλαγιᾶς νὰ μὴν κατεβαίνουν χαμηλότερα ἀπὸ τὴ γραμμὴ τοῦ αὐλακιοῦ. Ἡ σωζόμενη τάφρος ἀρχίζει ἀπὸ τὸ πάνω τμῆμα τῆς ρεματιᾶς, ὥστε χαμηλότερα τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν βρόχινων νερῶν καὶ ἀπὸ τὶς δυὸ πλαγιὲς τῆς ρεματιᾶς εἶναι δυνατὸν νὰ κατεβαίνει μέσα στὸ χῶρο τοῦ ἱεροῦ. Ἐπιπλέον ἡ τάφρος ἔχει λαξευμένα μὲ σπάνια ἐπιμέλεια καὶ τὰ δυὸ τοιχώματά της σὲ μεγάλο ὕψος, καθὼς καὶ τὸ δάπεδό της, στὸ ὁποῖο μὲ ἐπιμέλεια δόθηκε παντοῦ τὸ αὐτὸ πλάτος. Λαξευμένη καὶ ἐξομαλισμένη ἦταν καὶ ἡ ἐπιφάνεια τοῦ βράχου ἀπὸ τὸ πρὸς τὴ θάλασσα πέρας τῆς τάφρου ὡς τὸ ἱερό (ὑπῆρχε δηλ. πρόσβαση στὸ ἱερὸ ἀπὸ τὸ σημεῖο τῆς ἀκροθαλασσιᾶς, ὅπου κατέληγε ἡ τάφρος)· ἡ λάξευση διακρίνεται, παρὰ τὴ μεγάλη διάβρωση τῆς ἐπιφάνειας τοῦ βράχου ἀπὸ τὴ θάλασσα ποὺ τώρα βρίσκεται πιὸ ἔξω στὴ στεριὰ παρ' ὅσο ἦταν στὴν ἀρχαιότητα (πίν. 38α).

2. Στὰ ἀρχαϊκὰ χρόνια τὰ περισσότερα ἱερὰ ὄχι μόνο τῆς ὑπαίθρου, ἀλλὰ καὶ τῶν πόλεων εἶχαν χθόνιο χαραχτήρα. Τὸ ἴδιο καὶ τὰ μαντεῖα ποὺ ἦταν τότε πολυάριθμα· καθαρὰ χθόνιο ἦταν καὶ τὸ δελφικὸ ποὺ ἀνῆκε στὸν Ποσειδώνα καὶ τὴ Γῆ· κατὰ τοὺς μύθους, ὁ Ἀπόλλωνας ἔπεισε τὸν Ποσειδώνα νὰ δεχτεῖ τὸ ἱερὸ τῆς Καλαύρειας καὶ νὰ παραχωρήσει σ' αὐτὸν τὸ δελφικό (ΠΑΥΣ. 2, 33, 2 καὶ 10, 5, 6). Τοὺς λόγους τῆς παρακμῆς τῶν μαντείων ἀναζητεῖ ὁ Πλούταρχος στὴν πραγματεία του Περὶ τῶν ἐκλελοιπότων χρηστηρίων· εἰδικὰ γιὰ τὴ Βοιωτία σημειώνει πὼς ἦταν *ἐν τοῖς πρότερον χρόνοις πολύφωνος, ἕνεκα χρηστηρίων*, ἐπὶ τῶν ἡμερῶν του ὅμως μόνο τὸ λεβαδιακὸ τοῦ Τροφώνιου ἐπιζοῦσε (κεφ. 5).

3. Τὸν ὅρο τοῦ «ναοῦ» χρησιμοποιεῖ χωρὶς ἐπιφύλαξη ὁ POMPONIUS MELA (βλ. τὴν ἑπόμ. σημ.), καθὼς καὶ ὁ πολὺ προσεχτικὸς στὴ χρήση τοῦ ὅρου ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ (3, 25, 4), ὁ ὁποῖος χαραχτηρίζοντάς τον ὡς *εἰκασμένον σπηλαίῳ* δίνει ἔμφαση σὲ μιὰ διαφορά του ἀπὸ τοὺς συνήθεις ναούς. Εἰκασίες μόνο μποροῦν νὰ γίνουν σήμερα γιὰ τὴν ἰδιομορφία τοῦ χτίσματος, καθὼς καὶ γιὰ τὸ εἶδος τῆς λατρείας ποὺ ἐπέβαλλε τὴν ἰδιομορφία. Μέσα στὸ ἐκκλησάκι τοῦ Ἀσώματου ὑπάρχουν δυὸ ἰωνικὰ κιονόκρανα (εἰκ. 32β) ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο, χρησιμοποιούμενα τὸ ἕνα ὡς ἁγία τράπεζα καὶ τὸ ἄλλο ὡς πρόθεση (ἀριστερά), καὶ τὰ δυὸ σήμερα στηριγμένα ἀπ' εὐθείας στὸ ἔδαφος. Οἱ ἕλικες διατηροῦνται καὶ στὰ δυὸ καὶ εἶναι ὅμοιες (ὄχι πολὺ ἀνάγλυφες). Ἐπειδὴ καὶ τὰ κιονόκρανα ἔχουν τὶς ἴδιες διαστάσεις, ἴσως ἀνῆκαν σὲ κίονες τοῦ ναοῦ. Κομμάτια ἀπὸ ἀρράβδωτους μαρμάρινους κίονες διακρίνονται ἐντοιχισμένα στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἐκκλησίας· ὅλα ὅμως ἀνῆκουν σὲ κίονες μὲ διάμετρο μικρότερη ἀπὸ ἐκείνη ποὺ πρέπει νὰ εἶχαν οἱ κίονες τῶν σωζόμενων κιονοκράνων. Ὁ BORY DE SAINT - VINCENT ποὺ εἶδε στὰ 1837 τὰ δυὸ ἰωνικὰ κιονόκρανα ἀναφέρει καὶ ὄρθιο κίονα ἔξω ἀπὸ τὸ οἰκοδόμημα ποὺ τὸν κάνει νὰ ὑποθέσει τὴν ὕπαρξη ἐξωτερικοῦ περιστυλίου (Relation du voyage de la Commission Scientifique de Morée 2, 302).

ραχτήρα (ὅπως ρητὰ σημειώνει ὁ σχεδὸν σύγχρονος τοῦ Στράβωνα Pomponius Mela[1]), πῆρε τὸν μεταγενέστερο τύπο τοῦ θαλάσσιου θεοῦ, ὥστε ὁ Παυσανίας νὰ μὴ σχολιάσει ἰδιομορφίες του οὔτε ὡς πρὸς τὴν ἐμφάνιση οὔτε ὡς πρὸς τὰ ἐμβλήματα. Ἡ μόνη παρέκκλιση ποὺ θεώρησε ἀξιοσημείωτη εἶναι πὼς τὸ ἄγαλμα δὲν στήθηκε μέσα στὸ σηκό (γιατὶ ἴσως τὸ ἐσωτερικό του δὲν εἶχε τὴ συνήθη μορφή), ἀλλὰ ἔξω. Στὴ θέση ἐκείνη ὁ θεὸς ἦταν ἐμφανὴς καὶ ἀπὸ τὸ πέλαγος.

Ριζικὰ ἀνακαινισμένο ἦταν καὶ τὸ νεκυομαντεῖο τοῦ Ἀχέροντα ποὺ ἀνέσκαψε ὁ Σ. Δάκαρης. Ἐντύπωση ἔκανε στὸν ἴδιο πὼς δὲν ἀποκαλύφτηκαν κατάλοιπα τοῦ ἀρχαιότερου (τῶν γεωμετρικῶν καὶ ἀρχαϊκῶν χρόνων ποὺ περισσότερο μνημονεύεται στὶς φιλολογικὲς πηγὲς) καὶ ἔκανε τὴν ὑπόθεση πὼς τὰ οἰκοδομικὰ λείψανα καὶ τὰ λατρευτικὰ κατάλοιπα τοῦ παλιοῦ ἐξαφανίστηκαν κατὰ τὸ βαθὺ σκάψιμο γιὰ τὴν ἰσοπέδωση τοῦ ὑψώματος, ὅπου θεμελιώθηκε τὸ ἑλληνιστικό (ΠΑΕ 1963, 92). Πιθανώτερο εἶναι πὼς τὸ παλιὸ νεκυομαντεῖο βρίσκονταν χαμηλότερα, ὅπως τὸ ψυχοπομπεῖο τοῦ Ταινάρου. Ἀγγεῖα καὶ εἰδώλια τῆς θεᾶς τοῦ κάτω κόσμου (ἀρχαϊκὰ καὶ ἀκόμα παλαιότερα) βρέθηκαν χαμηλά, νοτιοδυτικὰ τοῦ ἑλληνιστικοῦ ἱεροῦ, τὰ ὁποῖα, ὅπως ὁ Σ. Δάκαρης παρατηρεῖ, σταματοῦν μετὰ τὴν ἵδρυση τοῦ νεώτερου νεκυομαντείου (Ἀρχαιότητες τῆς Ἠπείρου, σύντομος ὁδηγός, σ. 19). Ἄλλη ὁμοιότητα στὴν ἱστορία τοῦ θεσπρωτικοῦ καὶ τοῦ ταινάριου ἱεροῦ εἶναι πὼς στὰ μεσαιωνικὰ χρόνια καὶ τὰ δυὸ ἀντικαταστάθηκαν μὲ χριστιανικὲς ἐκκλησίες χτισμένες ἀκριβῶς στὴν περίβλεπτη θέση τῶν παλιῶν ἱερῶν. Ἡ ἐκκλησία τοῦ Ταινάρου ἀφιερώθηκε στὸν Ἀσώματο, δηλ. στὸν ἀρχάγγελο Μιχαὴλ ποὺ κατὰ τὶς λαϊκὲς δοξασίες «φρουρεῖ» τοὺς χριστιανοὺς ὅσο ζοῦν καὶ νιάζεται γιὰ τὶς ψυχές τους, ὅταν πεθάνουν[2].

Στὸ Ταίναρο ὁ περίβολος τοῦ τεμένους τόσο στὰ παλαιότερα χρόνια ὅσο καὶ ἀργότερα ἔκλεινε μέσα τὴν περιοχὴ στὰ βόρεια καὶ στὰ δυτικὰ τῆς σπηλιᾶς, ἰδίως τὸ ὕψωμα τῆς σωζόμενης ἐκκλησίας, γιατὶ τὰ προορισμένα γιὰ τὸ τέμενος αὐτὸ ψηφίσματα

1. 2, 3, 49 κπ.: στὸν Πόντο καὶ στὸ Ταίναρο λατρεύονταν ὁ ἴδιος θεὸς τοῦ κάτω κόσμου (ὁ «ἀχερούσιος Ποσειδῶν»), ὁ ὁποῖος ἀπεικονίζονταν κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο καὶ εἶχε τὸ ἴδιο μυθικὸ περιεχόμενο (in ipso Taenaro Neptuni templum et specus, illi quem in Ponto acherusium diximus, facie et fabula similis).

2. Ἡ ἐπίσημη ἀφιέρωση εἶναι στούς «Ἀσωμάτους» (Μιχαὴλ καὶ Γαβριὴλ) ποὺ συνηθέστερα ἀποκαλοῦνται «Ταξιάρχες», ἡ λαϊκὴ ὅμως ὀνομασία τῆς ἐκκλησίας καὶ τοῦ ὅρμου εἶναι πάντοτε ὁ Ἀσώματος. Ἀπὸ τὶς μανιάτικες ἐκκλησίες ποὺ περιέγραψε στὴν ἀρχὴ τοῦ αἰώνα ὁ R. Traquair, στὸν «ἅγ. Ἀσώματο» ἦταν ἀφιερωμένη μιὰ μικρὴ πάνω ἀπὸ τὴν Κοίτα (BSA 1908/9, 185). Πολὺ περισσότερες βρῆκε ἀφιερωμένες στὸν ἅγ. Ταξιάρχη (ὅπως στὴν Ἀρεόπολη, σ. 204, στὸ Κουλούμι 183, στὴ Χαρούδα 189)· στοὺς Ἄνω Μπολιαριοὺς ἦταν ἀφιερωμένη στὸν ἅγ. Στρατηγό (σ. 177). Ἀπὸ μιὰ ἄλλη στὸ Γκλέζι (στὰ νότια τοῦ Πύργου), ἀφιερωμένη στοὺς Ταξιάρχες (βλ. BSA 1932/3, 137), ἀντέγραψε τὴν ἐπιγραφή: *ἀρχιστράτηγε τῶν ἄνω δυνάμεων, σκέπε, φρούρει, φύλαττε. . .*» Χρονολογικὰ βρίσκει ὅλες τὶς ἐκκλησίες τῆς δυτικῆς Μάνης μεταγενέστερες τοῦ Βασιλείου Α′ (ὁπότε κατὰ τὴν παράδοση ἐκχριστιανίστηκε ἡ Μάνη), χτίσματα ἰδίως τοῦ 10 - 12 αἰ. (σ. 210). Τώρα εἶναι γνωστὸ πὼς πολὺ πρὶν γίνει αὐτοκράτορας ὁ Βασίλειος (867) ὑπῆρχαν στὴ Μάνη ἐκκλησίες (τρεῖς παλαιοχριστιανικὲς βασιλικὲς στὴν περιοχὴ Ἄλικων, λείψανα ἄλλης κάτω ἀπὸ μεταγενέστερη ἐκκλησία ἀναφέρει ὁ Ν. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, ΠΑΕ 1958, 199 καὶ 216 κπ. καὶ 1960, 233 κπ.). Στὸ Ταίναρο, χωρὶς νὰ ὑπάρχει ἀκμαία ἐγκατάσταση, μποροῦσε τὸ παλιὸ λατρευτικὸ οἰκοδόμημα νὰ μετατραπεῖ σὲ ἐκκλησία ἀπὸ τοὺς χριστιανοὺς ὅλης τῆς περιοχῆς ἐπίσης πρὶν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Βασιλείου Α′. Οἱ χριστιανοὶ τῶν πρώιμων χρόνων ἀρέσκονταν νὰ καθαγιάζουν μὲ τὴν ἀληθινὴ πίστη χώρους ὁμιχλωδῶν εἰδωλολατρικῶν λατρειῶν. Στὸ Ταίναρο οἱ ὑποχθόνιες δυνάμεις ἀντικαταστάθηκαν ἀπὸ τίς «ἄνω δυνάμεις» τῆς παραπάνω ἐπιγραφῆς γιὰ τὸν Ἀσώματο ἀρχιστράτηγο.

τοῦ κοινοῦ τῶν λακεδαιμονίων ἔπρεπε νὰ εἶναι στημένα σὲ ἐμφανῆ χῶρο[1]. Στὸ εὐρύχωρο αὐτὸ τέμενος μποροῦσαν καὶ ὁμαδικὰ νὰ βρίσκουν ἄσυλο οἱ καταδιωκόμενοι εἵλωτες. Ὁ αὐστηρὸς θεὸς τοῦ Ταινάρου ἐνέπνεε καὶ στοὺς σπαρτιᾶτες φόβο καὶ ἀποτελοῦσε ἐγγύηση ἀσυλίας γιὰ τοὺς ἱκέτες. Ἐξαίρεση ἔκαναν οἱ σπαρτιᾶτες γιὰ τοὺς στασιαστὲς εἵλωτες τοῦ 465 π.Χ., τοὺς ὁποίους βίαια ἀπομάκρυναν καὶ σκότωσαν. Γιὰ τὴν πράξη αὐτὴ οἱ σπαρτιᾶτες χαραχτηρίστηκαν ἐ ν α γ ε ῖ ς ἀπὸ ὅλους τοὺς ἕλληνες καὶ πίστεψαν καὶ οἱ ἴδιοι πὼς ὁ καταστρεπτικὸς σεισμὸς ποὺ ἀκολούθησε ἀποτελοῦσε ἐκδίκηση τοῦ Ποσειδῶνα (Θουκ. 1, 128). Στὴν ἴδια εὐρύχωρη περιοχὴ τοῦ ἱεροῦ εἶχε καταφύγει καὶ ὁ θεράποντας τοῦ Παυσανία, τοῦ νικητῆ τῶν Πλαταιῶν, ὅταν κινδύνευε νὰ συλληφθεῖ ἀπὸ τὸν προδότη ἀφέντη του. Ὁ ἱκέτης αὐτός, ἀποφασισμένος νὰ μείνει στὸ τέμενος γιὰ μακρὸ χρονικὸ διάστημα, ἔχτισε μέσα στὴν ἀπαραβίαστη περιοχὴ καλύβα μὲ δυὸ διαμερίσματα· στὸ ἕνα ἀπ' αὐτὰ κρύφτηκαν μερικοὶ ἔφοροι γιὰ ν' ἀκούσουν τὸ διάλογο τοῦ ἴδιου τοῦ Παυσανία μὲ τὸν ἄλλοτε ἄνθρωπό του (Θουκ. 1, 133). Καὶ τὰ δυὸ περιστατικὰ μαρτυροῦν πὼς ὁ ἀπαραβίαστος χάριν τῶν ἱκετῶν χῶρος δὲν ἦταν μικρὸ προαύλιο, ὅπως σ' ἄλλα ἱερά.

Ὁ μικρὸς ἀρχαῖος συνοικισμὸς τοῦ Ταινάρου κατεῖχε ἰδίως τὴ σχετικὰ ὁμαλὴ περιοχὴ δυτικὰ καὶ βόρεια τοῦ Ἀσώματου, ὅπου σώζονται τὰ περισσότερα λαξευμένα στὸ βράχο δάπεδα σπιτιῶν, σκαλοπάτια (γιὰ τὴν ἐπικοινωνία δωματίων ποὺ ἡ διαμόρφωση τοῦ ἐδάφους ἐπέβαλλε νὰ μὴ βρίσκονται στὸ ἴδιο ἐπίπεδο), καθὼς καὶ ὑδατοδεξαμενές. Ἡ φτώχεια τοῦ ἐδάφους ἀνάγκασε στὰ ὕστερα προρρωμαϊκὰ χρόνια τοὺς περισσότερους νὰ μετοικήσουν στὴ «νέα πόλη» τῶν ταιναρίων ποὺ χτίστηκε στὴν παραλία τῆς σημερινῆς Κυπαρίσσου καὶ ἐξακολούθησε νὰ ὀνομάζεται στὶς ἐπιγραφὲς *ἁ πόλις ἁ τῶν ταιναρίων*, συχνὰ ὅμως ἔφερε, τουλάχιστο στὰ χρόνια τῶν Ἀντωνίνων, καὶ τὸ ὄνομα Καινήπολις[2]. Ἡ παλιὰ θέση φαίνεται πὼς δὲν ἐρημώθηκε ἐντελῶς, παρὰ μόνο κατὰ καιροὺς καὶ γιὰ μικρὸ χρονικὸ διάστημα, ἰδίως μετὰ τὶς λεηλασίες καὶ τὶς διαρπαγὲς τοῦ ἱεροῦ[3]. Ὁ μικρὸς ὅρμος της, ἂν καὶ ὁ νοτιώτατος τῆς χερσονήσου, δὲν χρησιμοποιοῦνταν γιὰ τὴν ἐπικοινωνία μὲ τὴ Δύση ἢ τὴν Ἀφρική, γιατὶ ἦταν ἄνυδρος

1. Οἱ σπαρτιᾶτες ποὺ πολὺ σέβονταν τὸ ἱερὸ τοῦ Ταινάρου φρόντιζαν καὶ γιὰ τὰ οἰκοδομήματά του. Τὸ ἐπισκέπτονταν σὲ μεγάλη ἐτήσια γιορτὴ καὶ συχνότερα γιὰ τὴν ἐκπλήρωση τάματος (παλαιότερα χάριν τοῦ ψυχοπομπείου). Στὴ γιορτὴ ἔφταναν καὶ θεωρίες ἀπὸ πόλεις ἔξω τῆς Λακωνικῆς. Ὁ ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ ἀναφέρει (Τῶν ἑπτὰ σοφῶν συμπ. 17) ἐπίσημη συμμετοχὴ τῆς Κορίνθου μὲ θεωρία γιὰ θυσία· ἐπικεφαλῆς τῆς θεωρίας ἦταν ὁ ἀδελφὸς τοῦ τυράννου Περιάνδρου Γοργίας. Ἡ γιορτὴ ἦταν τότε θερινὴ καὶ κράτησε τρεῖς μέρες. Τελείωσε μὲ ὁλονύκτια συμμετοχὴ τῶν παρόντων καὶ μὲ *χορείαν τινὰ καὶ παιδιὰν πρὸς τὸν αἰγιαλόν*. Ἐπειδὴ πολὺς κόσμος ἐπισκέπτονταν τὸ ἱερό, οἱ σπαρτιᾶτες τὸ χρησιμοποιοῦσαν ὡς χῶρο στησίματος τιμητικῶν ψηφισμάτων (τὰ ὑπ' ἀριθ. 1226 καὶ 1227 τῶν IG V1 τελειώνουν μὲ τὶς λέξεις: *τὰν δὲ προξενίαν ταύταν ἀναγραψάτω ὁ ταμίας εἰς στάλαν λιθίναν καὶ ἀναθέτω εἰς τὸ ἱερὸν τοῦ Ποσειδᾶνος τοῦ ἐπὶ Ταινάρωι*. Παλαιότερες ἀπὸ τὰ προξενικὰ ψηφίσματα εἶναι οἱ ἀπελευθερωτικὲς ἐπιγραφές (τοῦ 5ου καὶ τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.). Οἱ δοῦλοι ποὺ ἀπελευθερώνονταν ἀφιερώνονταν, μαζὶ μὲ τὰ ὑπάρχοντά τους, στὸν ταινάριο θεὸ ἐνώπιον δυὸ μαρτύρων· ἀναγράφονταν καὶ τὸ ὄνομα τοῦ ἐπωνύμου ἐφόρου τῆς Σπάρτης: *ἀνέθεκε Ἐκέφυλος, Νεαρέταν τοῖ Ποhοιδᾶνι. Ἔφορος Ἀριστεύς. Ἐπακόω* (μάρτυρες) *Ἀριστοτέλες, Δαμοφο̃ν* (IG V1, 1230). Στὸ Ταίναρο ἔκανε καὶ ἕνας ἠπειρώτης τὴν ἀπελευθερωτικὴ πράξη γιὰ τὸ δοῦλο του (ἀριθ. 1231: *ἀνέθεκε Αἰσχρίον ἀπειρόтας τοῖ Ποhοιδᾶνι Ἡρακληίδαν, αὐτὸν καὶ ταὐτο̃. Ἔφορος Hαγηhίστρατος. Ἐπάκο: Πρυαῖος, Ἐπικύδης*).

2. Ὁ Παυσανίας τὴν ξέρει ὡς *Καινήπολιν*, σημειώνει ὅμως πὼς πρὶν ἀπὸ τὴν ἐποχή του εἶχε τὸ ὄνομα *Ταίναρον*, ὅπως ἡ παλιά (τοῦ ἀκρωτηρίου).

3. Μαρτυρημένες εἶναι μιὰ ἀπὸ τοὺς αἰτωλοὺς (ΠΟΛΥΒ. 9, 34, 9 κπ.), οἱ ὁποῖοι μετὰ τὰ 244 π.Χ. εἶχαν κατορ-

καὶ χωρὶς ἀνέσεις γιὰ τοὺς ταξιδιῶτες[1]. Περισσότερο προσφέρονταν γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ ὁ γειτονικὸς τοῦ Ψαμαθοῦντα (τὸ Πορτοκάγιο) ποὺ ἦταν καὶ εὐρυχωρότερος καὶ ἀσφαλὴς ἀπὸ νότιους καὶ δυτικοὺς ἀνέμους. Πρὶν ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Ἀλεξάνδρου καὶ ἀρκετὰ χρόνια μετὰ ἀπ' αὐτὸν χρησίμεψε ὡς τὸ κέντρο ὁμάδων ἑλλήνων μισθοφόρων ποὺ προσλαμβάνονταν ἀπὸ στρατηγοὺς ἢ ἀπὸ ἡγεμόνες γιὰ τὶς συνηθισμένες συγκρούσεις τῶν μακεδονικῶν χρόνων[2].

2. Ἡ λατρεία

Ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν ἀρχαίων λειψάνων στὶς Στέρνες, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὶς φιλολογικὲς πηγές, ἡ λατρεία τοῦ Ποσειδῶνα ὡς θεοῦ τοῦ κάτω κόσμου, κι ὄχι τοῦ πελάγους, εἶναι ἀναμφισβήτητη καὶ ὁμόφωνα παραδεχτή. Γιὰ τὴν καταγωγὴ ὅμως καὶ ἰδίως γιὰ τὴν ἐποχὴ τῆς πρώτης λειτουργίας τοῦ ἱεροῦ ὑπάρχει μεγάλη ἀβεβαιότητα. Βέβαιο πρέπει νὰ θεωρηθεῖ μόνο πὼς ὅταν τὸ ἱερὸ ἱδρύθηκε, ἡ ἑλληνικὴ θρησκεία κυριαρχοῦνταν ἀκόμη ἀπὸ αὐστηροὺς χθόνιους θεοὺς καὶ δαίμονες, τῶν ὁποίων ἡ λατρεία ὑπαγορεύονταν ἀπὸ τὸ φ ό β ο. Οἱ μῦθοι, μὲ τὴν ἀσυνήθη ἐλευθερία ποὺ τοὺς μεταχειρίζονταν οἱ ποιητές, δὲν εἶχαν ἀκόμη ὑπονομεύσει τὸν χαραχτήρα αὐτὸν τῆς θρησκείας οὔτε εἶχαν ἐξαφανίσει τὸ φόβο. Οἱ ἱλαστήριες ἱερουργίες εἶχαν τὴν πρώτη θέση στὴ θρησκευτικὴ ζωή, καθὼς καὶ οἱ συχνοὶ θρησκευτικοὶ καθαρμοὶ τῶν πιστῶν καὶ ἡ ἀνησυχία γιὰ τὴν πέραν τοῦ τάφου τύχη τους.

Ἡ ταινάρια αὐτὴ λατρεία εὔκολα ἀναγνωρίστηκε ὡς «προδωρική» ἢ «προϊστορική». Ἡ ἀναζήτηση ὅμως στηριγμάτων πρόσκοψε σὲ σημαντικὰ ἐμπόδια: στὴν Ἰλιάδα καὶ στὴν Ὀδύσσεια τὸ Ταίναρο εἶναι ἐντελῶς ἄγνωστο. Πρώτη φορὰ ἀναφέρεται στὸν ὁμηρικὸ ὕμνο γιὰ τὸν Ἀπόλλωνα (χρονολογούμενον συνήθως στὸν 7ο π.Χ. αἰ.), ὁ ποιητὴς τοῦ ὁποίου εἶναι βέβαιο πὼς οὔτε γιὰ λατρεία τοῦ Ποσειδῶνα εἶχε ἀκούσει, ἀλλὰ

θώσει νὰ ἐλέγχουν πολλὲς περιοχὲς τῆς δυτικῆς Πελοποννήσου καὶ εἶχαν τολμήσει νὰ λεηλατήσουν καὶ ἕνα ἀρκαδικὸ ἱερὸ τοῦ Ποσειδῶνα. Στὸ ἱερὸ τοῦ Ταινάρου ἔκανε ἀπόβαση καὶ διαρπαγὴ ἀναθημάτων ἕνα τμῆμα τους μὲ τὸ στρατηγὸ Τίμαιο στὰ 240 π.Χ. Ἄλλη σημαντικὴ διαρπαγὴ στὰ 67 π.Χ. ἀναφέρει ὁ ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ, Πομπ. 24, ἀπὸ τοὺς πειρατὲς τῆς Κιλικίας ποὺ διέθεταν τότε στὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο ναυτικὴ δύναμη χιλίων πλοίων, μὲ τὰ ὁποῖα, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς 400 πόλεις ποὺ μπόρεσαν νὰ καταλάβουν, λεηλάτησαν καὶ 13 ἱερά, ὀνομαστὰ γιὰ τὰ πλούσια ἀναθήματα, ὄχι ὅλα παραλιακά· ἀνάμεσα σ' αὐτὰ ἦταν τὸ ἡραῖο τοῦ Ἄργους, τὸ ἀσκληπιεῖο τῆς Ἐπιδαύρου καὶ τρία ἱερὰ τοῦ Ποσειδῶνα: τοῦ Ταινάρου, τῆς Ἰσθμίας καὶ τῆς Καλαύρειας.

1. Ἀπόπλους μεμονωμένων ἀτόμων μποροῦσε νὰ γίνει ἀπὸ τὸν κόλπο τοῦ ἱεροῦ, ὅπως τῆς μητέρας τοῦ βασιλιᾶ τῆς Σπάρτης Κλεομένη καὶ τῶν παιδιῶν του ποὺ στάλθηκαν στὴν Αἴγυπτο ὡς ὅμηροι τοῦ Πτολεμαίου (ΠΛΟΥΤ. Κλεομ. 22). Τὸ ταξίδι αὐτὸ ἔπρεπε νὰ συνδυασθεῖ μὲ δέηση τοῦ ἴδιου τοῦ Κλεομένη καὶ τῆς μητέρας του μέσα στὸ ναὸ τοῦ Ποσειδῶνα (ὅπως σημειώνει ὁ Πλούταρχος), χάριν τῆς ὁποίας ὅλη ἡ ἀκολουθία πῆγε στὸ Ταίναρο μὲ τὰ πόδια. Προσωρινὸς κατάπλους ναυτικῶν στὸν ὅρμο τοῦ ἱεροῦ σὲ περιπτώσεις δυσμενῶν καιρικῶν συνθηκῶν πρέπει νὰ ἦταν συνηθισμένος.

2. Ἡ χρησιμοποίηση ἄλλου ὅρμου πλησιέστερα στὴ Σπάρτη ἀπὸ χιλιάδες ἐμπειροπόλεμων μισθοφόρων δὲν ἦταν ἀνεκτὴ ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ Σπάρτη, ἡ ὁποία φοβοῦνταν γιὰ τὴν ἀσφάλειά της. Στὴ Λακωνία εἶχαν προσελκυσθεῖ ἀπὸ τὴν πρώιμη ἀντιμακεδονικὴ πολιτικὴ τῆς Σπάρτης: ἕνα μεγάλο τμῆμα ἀπὸ τοὺς ἕλληνες μισθοφόρους ποὺ εἶχε μάσει ὁ Δαρεῖος γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσει τὸν Ἀλέξανδρο, μετὰ τὴν ἧττα τῆς Ἰσσοῦ (333 π.Χ.) καὶ τὴ διάλυση τοῦ στρατοῦ τοῦ Δαρείου ἔσπευσε νὰ καταπλεύσει στὸ Ταίναρο, ὅπου μὲ περσικὰ χρήματα μισθώθηκε ἀπὸ τὸν βασιλιὰ Ἄγι Γ' (οἱ πέρσες σατράπες ἐφοδίαζαν τὸν Ἄγι καὶ μὲ πλοῖα γιὰ νὰ πολεμάει τοὺς φίλους τοῦ Ἀλεξάνδρου, ΑΡΡ. Ἀνάβ. 2, 13, 6). Λίγα χρόνια ἀργότερα ὁ Ἅρπαλος ποὺ καταχράστηκε τὸ ταμεῖο τοῦ Ἀλεξάνδρου εἶχε τοὺς μισθοφόρους του στὸ Ταίναρο, ὅπου κατέφυγε

οὔτε καὶ ἐποπτεία τοῦ τόπου εἶχε, γιατὶ παρουσιάζει τὸ πετρῶδες καὶ ἄνυδρο Ταίναρο ὡς *χῶρον τερψιμβρότου Ἠελίοιο, ἔνθα μῆλα βαθύτριχα βόσκεται* (στίχ. 411 - 413). Ἐξ ἄλλου ἡ πρόσφατη ἔρευνα τῆς Η. Waterhouse καὶ τοῦ R. H. Simpson γιὰ προϊστορικὰ κατάλοιπα στὶς Στέρνες ἀπέβη ἀρνητική. Δὲν ὑπάρχουν φανερὰ κατάλοιπα μυκηναϊκῆς ἢ προϊστορικῆς κατοίκησης οὔτε στὴν περιοχὴ τοῦ Ἀσώματου οὔτε στὸ Πορτοκάγιο οὔτε στὸ Μαρμάρι οὔτε στὸν ἰσθμὸ ἀνάμεσα στούς «ἀντίπυγους» ὅρμους (BSA 1961, 124)[1]. Ἀντίθετα συνοικισμὸς μυκηναϊκῶν χρόνων βεβαιώθηκε στὴν περιοχὴ τῆς Ἱππόλας (πάνω ἀπὸ τὶς Θυρίδες), καθὼς καὶ στὴ Μέσση, παρὰ τὸ Τηγάνι (ὅ.π. 123), ἐνῶ στὸν Κότρωνα ὑπάρχουν κατάλοιπα ὅλων τῶν περιόδων τῆς χαλκῆς ἐποχῆς (ὅ.π. 119).

Ἡ παρουσία προϊστορικῶν συνοικισμῶν τόσο κοντὰ στὸ Ταίναρο εὐνοεῖ τὴν ὑπόθεση πὼς καὶ τὸ ἴδιο τὸ Ταίναρο δὲν ἦταν τότε περιοχὴ ἀπάτητη καὶ ἄγνωστη. Ἡ ὕπαρξη μικροῦ ἱεροῦ δὲν ἀποκλείεται, ἀκόμα κι ἂν δὲν ὑπῆρχε μόνιμη ἐγκατάσταση στὸ ἄκρο τῆς χερσονήσου. Αὐτὸ θὰ τὸ δείξει μιὰ ἀνασκαφὴ στοὺς λίγους χώρους μὲ ἐπίχωση πού ὑπάρχουν στὶς Στέρνες, ἰδίως στὸ δάπεδο τῆς σπηλιᾶς καὶ μπροστὰ στὸ στόμιό της. Ἂν ἡ ἔρευνα αὐτὴ δὲν ἀποκαλύψει προϊστορικὰ κατάλοιπα, τότε πρέπει νὰ θεωρηθεῖ βέβαιο πὼς ἡ λατρεία τοῦ χθόνιου Ποσειδώνα, ἡ γνωστὴ ἀπὸ τὴν προδωρικὴ Λακωνία καὶ Ἀρκαδία, μεταφέρθηκε στὸ Ταίναρο στὴν ἀρχὴ τῶν ἱστορικῶν χρόνων: εἶναι γνωστὸ πὼς οἱ δωριεῖς πού ἐγκαταστάθηκαν στὴν πεδιάδα τοῦ Εὐρώτα δὲν ἔγιναν ἀμέσως κύριοι ὅλης τῆς Λακωνίας, ἀλλὰ προσάρτησαν τμηματικὰ τὶς περιοχές της. Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 8ου αἰ. ὑποτίθεται πὼς μπόρεσαν νὰ ἐπεκτείνουν τὸν ἔλεγχό τους καὶ στὴ χερσόνησο τοῦ Ταϋγέτου[2]. Στὸ μεταξὺ ἡ χερσόνησος αὐτὴ εἶχε χρησιμέψει ὡς ἔσχατο καταφύγιο τῶν παλιῶν κατοίκων τῆς χώρας πού δὲν ἀνέχονταν τὴ δωρικὴ κυριαρχία. Αὐτοὶ ἵδρυσαν, ἴσως λίγο πρὶν ἡ χερσόνησος γίνει δωρική, τὸ ἱερὸ τοῦ Ποσειδώνα στὸ ἄγονο καὶ ἀφιλόξενο Ταίναρο μὲ τὴ βεβαιότητα πὼς οἱ ἐπήλυδες δωριεῖς δὲν θὰ διάλεγαν τὸ ἔσχατο ἄκρο τῆς χώρας γιὰ δική τους μόνιμη ἐγκατάσταση. Στὰ ἱστορικὰ χρόνια εἶναι γνωστὸ πὼς τὸ καταπιεσμένο ἀχαϊκὸ στοιχεῖο (εἵλωτες καὶ

καὶ ὁ ἴδιος προτοῦ ἀποπλεύσει γιὰ τὴν Κρήτη (ΔΙΟΔ. 17, 108, 4 κπ.). Μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Ἀλεξάνδρου ὁ ἀθηναῖος Λεωσθένης στὸ Ταίναρο μίσθωσε τοὺς περισσότερους ὁπλῖτες πού χρησιμοποίησε στὸ λαμιακὸ πόλεμο κατὰ τοῦ Ἀντιπάτρου (ΔΙΟΔ. 17, 111, 1 καὶ 18, 9, 1). Στὸ Ταίναρο μίσθωσε πέντε χιλιάδες ὁπλῖτες καὶ ἕνας λακεδαιμόνιος στρατηγὸς Κλεώνυμος γιὰ λογαριασμὸ τῶν ταραντίνων (ΔΙΟΔ. 20, 104) καὶ λίγο πρὶν ἄλλος λακεδαιμόνιος Θίβρων 2500 ἄνδρες γιὰ νὰ τοὺς χρησιμοποιήσει κατὰ τῶν κυρηναίων (ΔΙΟΔ. 18, 21, 1 κπ.). Ἀλλὰ καὶ πολὺ πρὶν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ (κατὰ τὸν πελοποννησιακὸ πόλεμο) οἱ ἴδιοι οἱ λακεδαιμόνιοι εἶχαν θεωρήσει τὸ λιμάνι αὐτὸ κατάλληλο γιὰ τὴ συγκέντρωση τῶν δυνάμεων πού προορίζονταν γιὰ τὴ Σικελία (στὰ 413): οἱ ἴδιοι ἔστειλαν πρῶτα ὅσους ἀπὸ τοὺς νεοδαμώδεις καὶ τοὺς εἵλωτες εἶχαν διαλέξει γιὰ τὴν ἐκστρατεία· ὕστερα κατευθύνθηκε ἐκεῖ καὶ μιὰ δύναμη θηβαίων καὶ θεσπιέων καὶ ὅλοι μαζὶ ἀπέπλευσαν γιὰ τὴ Σικελία (ΘΟΥΚ. 7, 19).

1. Στοὺς μύθους ἀναφέρεται ἕνας ἥρωας Εὔφημος, γιὸς τοῦ Ποσειδώνα, ἡγεμόνας στὴν πόλη τοῦ Ταινάρου. Πρώτη φορὰ ἔκανε λόγο γι' αὐτὸν ὁ ΠΙΝΔΑΡΟΣ (Πυθ. 4, 171 κπ.) ἐξ ἀφορμῆς τῆς ἀργοναυτικῆς ἐκστρατείας: ὅταν ὁ Ἰάσων ἀνήγγειλε τὴν ἐπικείμενη ἐκστρατεία, ἔσπευσαν νὰ μετάσχουν τρία παιδιὰ τοῦ Δία καὶ δυὸ τοῦ Ποσειδώνα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἕνα ἦταν ὁ *Εὔφαμος, ἀπ' ἄκρας Ταινάρου.* Εὔφαμος ὅμως εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ εὐφημιστικὰ ὀνόματα τοῦ Ποσειδώνα ὡς θεοῦ τοῦ κάτω κόσμου. Ὁ μῦθος γιὰ τὸν Εὔφαμο πού βασίλευε στὴν «Ταιναρίαν ἄκραν» σημαίνει μόνο πὼς ἡ μυθοπλαστικὴ δραστηριότητα τῶν ἑλλήνων ἀνήκει στὰ μεταμυκηναϊκὰ χρόνια.

2. K. J. BELOCH, Gr. G. 1, 205.

περίοικοι) θεωροῦσε τὸ ἱερὸ τοῦ Ταινάρου ὡς καθαρὰ δικό του καὶ σ' αὐτὸ ζητοῦσε ἄσυλο, ὅταν καταδιώκονταν. Οἱ δωριεῖς τῆς Σπάρτης εἶχαν δείξει ἀπὸ τὴν ἀρχὴ μεγάλο σεβασμὸ γιὰ ὅλες τὶς αὐστηρὰ χθόνιες λατρεῖες τοῦ τόπου. Χωρὶς δισταγμὸ εἶχαν βάλει στὸ κέντρο τῆς δικῆς τους θρησκευτικῆς ζωῆς ὄχι μόνο τὶς θεότητες τῶν γειτονικῶν 'Αμυκλῶν (τὸν 'Υάκινθο καὶ τὸν Δία 'Αγαμέμνονα μὲ τὴν 'Αλεξάνδρα), ἀλλὰ καὶ τὸν ἀπομακρυσμένο ταινάριο Ποσειδώνα, γιὰ τὸν ὁποῖο ἵδρυσαν ἱερὸ καὶ μέσα στὴ Σπάρτη ποὺ ὡς τὸ τέλος τῆς ἀρχαιότητας ἀποτελοῦσε ἄσυλο καὶ γιὰ τοὺς ἴδιους τοὺς δωριεῖς σπαρτιᾶτες, ὅταν ἡ ζωή τους ἀπειλοῦνταν ἀπὸ τοὺς συμπατριῶτες τους.

3. Ἄλλες λατρεῖες τοῦ ὑποχθόνιου Ποσειδώνα

Τὸ Ταίναρο ἦταν ἕνας ἀπὸ τοὺς τόπους, ὅπου μπόρεσε νὰ ἐπιζήσει ἡ χθόνια λατρεία τοῦ Ποσειδώνα. Πιὸ ἀπρόσκοπτη ἦταν ἡ ἐπιβίωσή της στὴν 'Αρκαδία, ἡ θρησκευτικὴ ζωὴ τῆς ὁποίας δὲν ἐπηρεάστηκε ἀπὸ τὴ δωρικὴ εἰσβολή. Ἡ ἀρχαία 'Αρκαδία κατεῖχε τὴν κεντρικὴ ὀρεινὴ Πελοπόννησο καὶ δὲν βρέχονταν πουθενὰ ἀπὸ τὴ θάλασσα. Αὐτὸ διευκόλυνε τὸν Ποσειδώνα νὰ ἐξακολουθήσει ὡς τὸ τέλος τῆς ἀρχαιότητας νὰ τιμᾶται ὡς χθόνιος κι ὄχι θαλάσσιος θεός. Στὴ Μαντίνεια ὑπῆρχε ἱερὸ τοῦ ἵ π π ι ο υ Π ο σ ε ι δ ώ ν α, ἱδρυμένο κατὰ τὴν παράδοση στὰ προϊστορικὰ χρόνια. Κατὰ τὸ τυπικὸ τῆς λατρείας ἡ εἴσοδος τῶν ἀνθρώπων σ' αὐτὸ ἀπαγορεύονταν, ὅπως σ' ὅλα τὰ ἄβατα τῶν θεῶν τοῦ κάτω κόσμου. Στὴ Μαντίνεια ὑπῆρχε ἡ παράδοση πὼς ἕνας ἀπὸ τοὺς παλιοὺς βασιλιάδες τῆς 'Αρκαδίας, περιφρονώντας τὴν αὐστηρὴ αὐτὴ διάταξη, ἔκοψε τὸ σκοινὶ ποὺ περιέβαλλε τὸ χῶρο καὶ μπῆκε στὸ ἱερό. Ὁ Ποσειδώνας τὴν ἴδια στιγμὴ τὸν τύφλωσε καὶ σὲ λίγο τὸν θανάτωσε (Παυσ. 8, 10, 2 κπ.). Στὰ ρωμαϊκὰ χρόνια ὁ 'Αδριανὸς ἀποφάσισε νὰ ἀνοικοδομήσει τὸ ναΐσκο ποὺ ἂν καὶ ἐρειπωμένος ἀποτελοῦσε τὸ κυριώτερο σέβασμα τῶν μαντινέων. Τὸ νέο οἰκοδόμημα ἁπλῶς περιέλαβε μέσα τὰ ἐρείπια τοῦ παλιοῦ, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τίποτε δὲν ἄγγιξαν οἱ οἰκοδόμοι, οἱ ὁποῖοι μάλιστα κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἐργασιῶν ἔπρεπε ν' ἀποφεύγουν καὶ τὸ ἀντίκρισμα τῶν ἐρειπίων (ὅ.π.). Στὸν αὐστηρὸ αὐτὸ θεό, ποὺ οἱ μαντινεῖς κέρδιζαν τὴν εὔνοιά του μὲ πατροπαράδοτες λατρευτικὲς πράξεις καὶ προσφορές, ἐμπιστεύονταν τὴν πόλη σὲ δύσκολες περιστάσεις· σὲ μιὰ μάχη κατὰ τῶν λακεδαιμονίων οἱ μαντινεῖς εἶχαν ἀντιληφθεῖ τὸν Ποσειδώνα νὰ μάχεται ὁ ἴδιος στὸ πλευρό τους (ὅ.π. § 8)[1].

Δυὸ ἄλλες ἀρκαδικὲς λατρεῖες τοῦ Ποσειδώνα ἐξηγοῦν τὴν ἔννοια τοῦ ἐπιθέτου ἵππιος καὶ τὴ σχέση τοῦ θεοῦ μὲ τὸ δαιμονικὸ ἄλογο τοῦ θανάτου. Ἡ μιὰ εἶναι τῆς Θέλπουσας, σὲ ἱερὸ ποὺ βρίσκονταν κοντὰ στὸ Λάδωνα, στὰ πρὸς τὴν 'Ηλεία σύνορα τῆς 'Αρκαδίας. Πάρεδρος τοῦ Ποσειδώνα ἦταν αὐτοῦ ἡ 'Ερινὺς ποὺ εἶχε ταυτισθεῖ στὰ ἱστορικὰ χρόνια μὲ τὴ Δήμητρα. Κατὰ τοὺς τοπικοὺς μύθους, ποὺ τοὺς βρῆκε ζωντα-

1. Κανένας θεὸς δὲν ἔχει θέση στὴ λατρεία, ἂν δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξευμενισθεῖ καὶ νὰ συμπαρασταθεῖ στοὺς ἀνθρώπους. Ὁ θεὸς τοῦ κάτω κόσμου, ὅταν ἔφερε τὸ σκληρὸ ὄνομα Ἄδης, θεωροῦνταν *ἀμείλιχος ἠδ' ἀδάμαστος καὶ ἁπάντων θεῶν ἔχθιστος* ('Ιλ. Ι, 158 κπ.). Ὅμως καὶ μ' αὐτὸ τὸ ὄνομα οἱ ἠλεῖοι πίστευαν πὼς μπόρεσαν νὰ τὸν κάμψουν καὶ νὰ τοὺς εὐεργετήσει· τὸν τίμησαν τότε μὲ ναὸ στὴν πρωτεύουσά τους Ἦλιν (ΠΑΥΣ. 6, 25, 2).

νοὺς ὁ Παυσανίας στὸ 2ο μ.Χ. αἰ., ἀπὸ τὴ Δήμητρα ἐρινὺν εἶχε γιὸ ὁ Ποσειδώνας τὸ ἄλογο Ἀρείονα ἢ Ἐρίονα ποὺ εἶναι γνωστὸ καὶ στὴν Ἰλιάδα (Ψ 346 κπ.). Ἡ ἄλλη λατρεία εἶναι τῆς Φιγάλειας, στὴ νότια Ἀρκαδία, στὰ σύνορα πρὸς τὴ Μεσσηνία. Καὶ ἐδῶ ἡ σύζυγος τοῦ Ποσειδώνα ταυτίστηκε μὲ τὴ Δήμητρα, ἡ ὁποία ὅμως ἔφερε τὸ ἐπίθετο *μέλαινα* καὶ τὸ ἱερό της ἦταν μέσα σὲ σπηλιά. Στὴ σπηλιὰ ὑπῆρχε ἀρχαϊκὸ ἄγαλμά της ποὺ τὴν παρίστανε σὰν καθιστὴ γυναίκα μὲ κεφάλι ἀλόγου (Παυσ. 8, 25, 4 καὶ 42, 1)[1].

Κόρη τοῦ χθόνιου Ποσειδώνα καὶ τῆς Δήμητρας θεωροῦνταν καὶ ἡ μεγάλη θεὰ τῆς Λυκόσουρας ποὺ τιμῶνταν μὲ μυστικὲς τελετές. Ἦταν καὶ ἡ ἴδια αὐστηρὴ χθόνια θεὰ ποὺ τὸ ὄνομά της γίνονταν γνωστὸ μόνο σ' ὅσους μυοῦνταν, οἱ ὁποῖοι φοβοῦνταν νὰ τὸ κοινολογήσουν. Στοὺς ἀμύητους ἦταν γνωστὴ ἁπλῶς ὡς Δέσποινα. Ὁ πατέρας της Ποσειδώνας τιμῶνταν στὸ ἱερό της ὡς *ἵππιος*.

Τὴ σχέση τοῦ ἀλόγου μὲ τὸν κάτω κόσμο καὶ μὲ τὸν χθόνιο Ποσειδώνα μελέτησε πρὸ πολλοῦ ὁ L. Malten (JdI 1914, 179 κπ.): στὶς παλιὲς θρησκευτικὲς ἀντιλήψεις τῶν ἑλλήνων ὑπῆρχε ἕνα δαιμονικὸ ἄλογο εἴτε στὴν ὑπηρεσία τοῦ Ποσειδώνα εἴτε ἀνεξάρτητα ἀπ' αὐτὸν καὶ ἀπὸ ὁποιονδήποτε ἄλλον θεὸ τοῦ κάτω κόσμου. Ἦταν δαίμονας τοῦ θανάτου ποὺ ἅρπαζε στὴ ράχη του τοὺς ἀνθρώπους καὶ τοὺς πήγαινε στὸν Ἅδη. Ὁ Ποσειδώνας, ὡς κυρίαρχος τοῦ κάτω κόσμου, ἦταν φυσικὸ νὰ σχετισθεῖ μὲ τὸ ἄλογο αὐτό, στὸ ὁποῖο ὀφείλει ἕνα ἀπὸ τὰ συνηθέστερα ἐπίθετά του (ἵππιος) ποὺ τὸ φέρει καὶ ἡ Ἀθηνᾶ ὡς χθόνια θεά (ἱππία). Σὲ μερικοὺς μύθους τὸ ἄλογο τοῦ ὀλέθρου παρουσιάζεται προσωρινὰ τιθασευμένο ἀπὸ θνητοὺς ἥρωες, οἱ ὁποῖοι μὲ τὴ βοήθειά του ἐπιτελοῦν ἔργα θαυμαστά, ὅπως ὁ Βελλεροφόντης ποὺ σκότωσε τὴ Χίμαιρα μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Πηγάσου ἢ ὁ Ἄδραστος ποὺ χρωστοῦσε μιὰ σειρὰ ἐπιτυχιῶν στὴν ταχύτητα τοῦ γνωστοῦ θελπούσιου ἀλόγου Ἀρείονα· καὶ οἱ δυὸ ὅμως ἥρωες δὲν ἄργησαν νὰ ὁδηγηθοῦν στὸ θάνατο ἀπὸ τὰ ἄλογα αὐτά (Malten, ὅ.π. 201 κπ.). Πατέρα εἶχαν κατὰ τοὺς μύθους καὶ τὰ δυὸ τὸν Ποσειδώνα. Μητέρα τους ἦταν πάντα ἡ δέσποινα τοῦ κάτω κόσμου, γνωστὴ μὲ τὸ ὄνομα Ἐρινὺς γιὰ τὸν Ἀρείονα καὶ Μέδουσα γιὰ τὸν Πήγασο. Τὸ ὄνομα Μέδουσα (ἄνασσα) ταυτίζεται ἐννοιολογικὰ μὲ τὴ Δέσποινα[2]. Μερικοὶ μῦθοι παρουσίαζαν τὸν Ποσειδώνα ὄχι νὰ γεννάει ὡς πατέρας τὸ δαιμονικὸ ἄλογο, ἀλλὰ νὰ προκαλεῖ τὴν ξαφνικὴ ἀνάδυσή του ἀπὸ τὰ ἔγκατα τῆς γῆς χτυπώντας τὸ ἔδαφος ἢ σκίζοντας τὸ βράχο μὲ τὴν τρίαινα[3]. Στὴ δοξασία γιὰ τὸ ἄλογο ὡς δαί-

1. Στὰ προχωρημένα ἱστορικὰ χρόνια ἡ ἄλλοτε δέσποινα τοῦ κάτω κόσμου ταυτίστηκε μὲ τὴ Δήμητρα τῆς ἐπίσημης θρησκείας καὶ δέχονταν ἀναίμακτες προσφορὲς ὡς προστάτρια τῶν καρπῶν τῆς γῆς (ΠΑΥΣ., ὅ.π. 42, 11).

2. Καὶ ἡ ἴδια ἡ Μέδουσα παριστάνονταν ἱππόμορφη, ὅπως π.χ. στὴν ἀνάγλυφη διακόσμηση πήλινου βοιωτικοῦ ἀγγείου, ὅπου ἔχει κεφάλι καὶ σῶμα γυναίκας, πίσω ὅμως κορμὸ ἀλόγου, ὅπως οἱ κένταυροι τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων (BCH 22, 1898, πίν. IV καὶ V).

3. Ἄλογο ἀναπήδησε, κατὰ μιὰ ἄποψη, στὴν ἀκρόπολη τῶν Ἀθηνῶν, ὅταν ὁ Ποσειδώνας, ἐρίζοντας μὲ τὴν Ἀθηνᾶ γιὰ τὴν κατοχὴ τῆς γῆς, χτύπησε μὲ τὴν τρίαινα τὸ ἔδαφος. Στὴ Θεσσαλία ἔλεγαν πὼς ὁ θεὸς ἔσκισε μὲ τὴν τρίαινα τὸ βράχο καὶ ἀπὸ τὸ ρῆγμα ἀναπήδησε τὸ δαιμονικὸ ἄλογο Σκύφιος (Ἐτυμ. Μέγα, *Ἵππιος Ποσ.*). Σ' ἕνα νόμισμα τῶν Φερῶν, κλασσικῶν χρόνων, παριστάνεται στὴ μιὰ ὄψη τρίαινα καὶ στὴν ἄλλη ὁ σκισμένος βράχος, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἔχει ἤδη βγεῖ τὸ ἄλογο ὡς τὴ μέση (Nilsson, Gr. Feste 71 καὶ P. Philippson, Thess. Myth., 1944, 27 καὶ πίν. νομισμ. ἀριθ. 17).

μονα τοῦ θανάτου ὀφείλεται τὸ ὅτι σ' ὅλη τὴν ἀρχαιότητα τὸ ἄλογο ἀποτελοῦσε ταφικὸ σύμβολο, ὅπως οἱ σφίγγες ἢ οἱ σειρῆνες καὶ ἀπεικονίζονταν σὲ ἐπιτύμβιες στῆλες εἴτε ὁλόκληρο εἴτε σὲ προτομή[1]. Οἱ κορίνθιοι πολὺ πρώιμα ἀπεικόνιζαν στὰ νομίσματά τους τὸν φτερωτὸ Πήγασο, τὰ ὁποῖα ἀπ' αὐτὸν λέγονταν «πῶλοι» (πίν. 39α). Ὁ Πήγασος ἐξακολούθησε νὰ ἀποτελεῖ ἕνα ἀπὸ τὰ προσφιλέστερα ἐμβλήματα τῶν νομισμάτων τους καὶ μετὰ τὴ ρωμαϊκὴ ἀνοικοδόμηση τῆς πόλης, ὁπότε ἡ ἀρχικὴ ἔννοιά του εἶχε τελείως ξεχαστεῖ[2].

Λατρεία τοῦ χθόνιου Ποσειδῶνα ὑπῆρχε καὶ στὴν προδωρικὴ Κόρινθο ποὺ ἔγινε καὶ ἐκεῖ δεχτὴ ἀπὸ τοὺς εἰσβολεῖς δωριεῖς καὶ ἔφτασε σὲ ἀκμὴ στὰ ἀρχαϊκὰ χρόνια. Τὸ ἱερὸ βρίσκονταν στὶς νοτιοδυτικὲς ὑπώρειες τοῦ Ἀκροκορίνθου· ἕνας ἀποθέτης μὲ μεγάλο ἀριθμὸ σπασμένων πήλινων πινακίδων βρέθηκε στὰ 1879 στὰ ριζὰ τοῦ ὑψώματος Πεντεσκούφια· ἀπὸ τὰ κομμάτια, πάνω ἀπὸ 1000 βρίσκονται σήμερα στὸ Βερολίνο, ἄλλα στὸ Παρίσι καὶ μερικὰ σ' ἄλλα μουσεῖα. Οἱ πινακίδες ἀπεικόνιζαν κάποτε, μαζὶ μὲ τὸν Ποσειδῶνα, τὸ Δία ἢ τὴν Ἀθηνᾶ, ὅλες ὅμως ἦταν ἀναθήματα στὸν *ἄνακτα Ποσειδῶνα*. Οἱ παραστάσεις ἦταν γραπτὲς καὶ ἔφεραν ἐπιγραφὲς σὲ ἀρχαϊκὸ κορινθιακὸ ἀλφάβητο[3]. Ἀπὸ τὰ θέματα τῶν παραστάσεων φαίνεται μιὰ ὁμοιότητα τῆς λατρείας πρὸς τὴν ταινάρια καὶ τὴν ἀρκαδικὴ (ὅπως ἡ ἀπεικόνιση τοῦ θεοῦ ἔφιππου, μὲ σκοτεινὴ μακρὰ κόμη καὶ γένεια, βλ. πίν. 39β), ἀλλὰ καὶ τοπικὲς διαφορές, ὅπως ἡ ἀπεικόνισή του μὲ τὴν Ἀμφιτρίτη. Σπανιώτερα πλάι στὸν Ποσειδῶνα ἐμφανίζεται τώρα τὸ δελφίνι ἢ ἕνας θαλάσσιος δαίμονας, ἀνθρωπόμορφος μὲ οὐρὰ ψαριοῦ (βλ. Erich Pernice, JdI 1897, 9 - 48, μὲ περιγραφὴ τῶν παραστάσεων τῶν συνανη-

1. Ἡ εἰκόνα του ἀποτελοῦσε «ἄγαλμα», δηλ. προκαλοῦσε τὴν εὐχαρίστηση τοῦ δαιμονικοῦ ἀλόγου καὶ τὸ ἔκανε εὐμενὲς πρὸς τὸ νεκρό.

2. Ἡ Κόρινθος, ἂν καὶ ἀδιάκοπα κατοικοῦνταν ἀπὸ τὰ νεολιθικὰ χρόνια (ἴσως καὶ τὸ ὄνομά της εἶναι προελληνικό), δὲν εἶχε οὔτε πολλοὺς μύθους οὔτε ἀρκετὰ παλιοὺς (βλ. T. J. Dunbabin, JHS 1948, 60 κπ.). Στὴν Ἰλιάδα ἀναφέρεται μὲ τὸ ἐπίθετο «ἀφνειὸς» ὡς ὑπήκοος τοῦ Ἀγαμέμνονα μαζὶ μὲ τὶς Κλεωνές, τὴ Σικυώνα καὶ ἄλλες πόλεις τῆς βόρειας Πελοποννήσου (Β 570). Μόλις στὴν αὐγὴ τῶν ἱστορικῶν χρόνων ὁ τοπικὸς ποιητὴς Εὔμηλος, μέλος τῆς εὐγενοῦς οἰκογένειας τῶν Βακχιαδῶν, ἀπὸ ἀντιζηλία πρὸς τὸ γειτονικὸ Ἄργος ποὺ εἶχε οἰκειοποιηθεῖ τὸ μυθικὸ κλέος τῶν Μυκηνῶν, παρουσίασε τὸ ὄνομα Ἐφύρα (συνηθισμένο γιὰ πολλὲς πόλεις) ὡς τὸ ἀρχαιότερο ὄνομα τῆς Κορίνθου. Ἔτσι οἱ μῦθοι τῆς Ἐφύρας, οἱ γνωστοὶ στὸ ἔπος, ἔγιναν μῦθοι τῆς Κορίνθου. Ἡ Ἰλιάδα ἀναφέρει ὡς βασιλιὰ τῆς Ἐφύρας τὸ Σίσυφο καὶ ἔπειτα τὸ γιό του Γλαῦκο καὶ τὸν ἐγγονό του Βελλεροφόντη. Ὁ Βελλεροφόντης ποὺ τιθάσευσε τὸν Πήγασο ἔμενε στὴν Ἐφύρα ποὺ ἡ θέση της ὁρίζεται *μυχῷ Ἄργεος ἱπποβότοιο* (Ζ 152), δηλ. στὰ ἐνδότερα τῆς Ἀργολίδας· ἀντίθετα ἡ Τίρυνθα, ἡ ἕδρα τοῦ βασιλιᾶ Προίτου, πρὸς τὸν ὁποῖο συνδέεται ἡ ζωὴ καὶ ἡ δράση τοῦ Βελλεροφόντη, ἦταν κοντὰ στὴν παραλία τῆς Ἀργολίδας. Ὁ Πήγασος, πρὶν τιθασευθεῖ ἀπὸ τὸ Βελλεροφόντη, συνδέονταν μὲ τὸν Περσέα, παλιὸ χθόνιο θεὸ καὶ ἀργότερα ὀνομαστὸ ἥρωα τῆς Ἀργολίδας, ὁ ὁποῖος προκάλεσε τὴ γέννηση τοῦ Πηγάσου σκοτώνοντας τὴ Μέδουσα. Οἱ μῦθοι τῆς Κορίνθου πλουτίστηκαν καὶ μὲ τοὺς αἰολικοὺς τῆς Ἰωλκοῦ γιὰ τὸν Ἰάσονα· ἀφορμὴ γιὰ τὸ συσχετισμὸ ἔδωσε ἴσως μιὰ χθόνια θεὰ Μήδεια ποὺ τιμῶνταν στὴν προδωρικὴ Κόρινθο καὶ ποὺ ταυτίσθηκε μὲ τὴ Μήδεια τοῦ Ἰάσονα. Ἡ Μήδεια τῆς Κορίνθου ἦταν αὐστηρὴ θεὰ τοῦ τύπου τῆς Ἐρινύος, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ εἶδος τῆς λατρείας στοὺς τάφους τῶν παιδιῶν της, ἕνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔφερε τὸ κατάλληλο γιὰ δαίμονα τοῦ κάτω κόσμου ὄνομα Μέρμερος (ΠΑΥΣ. 2, 3, 6 - 9).

3. Τὸ μέσο ὕψος καὶ πλάτος τῶν πινακίδων εἶναι 10 - 15 ἑκατοστά· ἀνάλογα μὲ τὰ θέματα τῶν παραστάσεων ἄλλες ἔχουν μεγαλύτερο ὕψος καὶ ἄλλες μεγαλύτερο πλάτος· σὲ λίγες περιπτώσεις ἡ μιὰ ἀπὸ τὶς δυὸ διαστάσεις περνάει τὰ 20 ἑκατοστὰ ἢ εἶναι μικρότερη τῶν 10. Ἐπειδὴ στὸ πάνω κράσπεδο τῆς ἐπιφανείας τους φέρουν μιὰ ἢ δυὸ τρῦπες, εἶναι βέβαιο πὼς προορίζονταν γιὰ ἀνάρτηση στὸ τέμενος τοῦ θεοῦ ποὺ μπορεῖ νὰ ἦταν ἕνα ἄλσος ἢ ἁπλὸς περίβολος ὕπαιθρος.

κόντων κομματιῶν καὶ συμπληρωμένες πολλὲς ἀπὸ τὶς παλιότερα δημοσιευμένες παραστάσεις). Οἱ διαφορὲς ὀφείλονται στοὺς προδωρικοὺς φορεῖς τῆς λατρείας: εἶναι γνωστὸ πὼς στὴν Κορινθία δὲν ἦταν ἐγκαταστημένοι ἀχαιοί, ὅπως νοτιώτερα, ἀλλὰ αἰολεῖς, οἱ ὁποῖοι κατὰ τὴν παράδοση (ποὺ ἦταν ζωντανὴ καὶ στὸν 5ο π.Χ. αἰ.) ὑπέκυψαν σὲ εἰσβολεῖς δωριεῖς προερχόμενους ἀπὸ τὸ Ἄργος, Θουκ. 4, 42. Ὁ Ποσειδώνας τῆς Κορίνθου φαίνεται πὼς εἶχε ἀρχίσει ἤδη στὸ ἀρχαϊκὸ ἱερό του νὰ θεωρεῖται θεὸς ὄχι μόνο τοῦ κάτω κόσμου, ἀλλὰ καὶ τῶν πηγῶν καὶ τῶν λιμνῶν, καθὼς καὶ τῆς θάλασσας, στὴν ὁποία ὁριστικὰ τὸν περιόρισε τὸ ἔπος[1]. Ἡ τρίαινα στὶς πήλινες πινακίδες ἀποτελεῖ σταθερὸ ἔμβλημά του[2].

Ἡ ἐξέλιξη αὐτὴ ἀποτελεῖ τὴν τελευταία φάση τῆς ἱστορίας του ποὺ εἶναι διδαχτικὴ καὶ γιὰ τὴν ἱστορία τῶν περισσότερων ἑλληνικῶν θεῶν: ὁ Ποσειδώνας ἄρχισε ὡς φοβερὸς ὑποχθόνιος βασιλιάς, λατρευόμενος μὲ τὰ ἐπίθετα «ἄναξ» ἢ «γαιάοχος», συνήθως μαζὶ μὲ τὴν ἐπίσης αὐστηρὴ δέσποινα τοῦ κάτω κόσμου (τὴ Δᾶ ἢ Γᾶ), ὡς «πόσις» τῆς ὁποίας ὑποτίθεται πὼς πῆρε τὸ ὄνομα *ΠοσιδάFων*. Μὲ τὸν καιρὸ ἡ λατρεία αὐστηρῶν ἢ ἄτεγκτων θεῶν τοῦ κάτω κόσμου παραμερίζονταν ἀπὸ λατρεῖες προσηνῶν θεῶν ἢ καλόβουλων. Ὁ παραμερισμὸς τοῦ Ποσειδῶνα βρῆκε ἀπήχηση στοὺς τοπικοὺς μύθους πολλῶν πόλεων, οἱ ὁποῖοι τὸν παρουσιάζουν νὰ συγκρούεται μὲ ἄλλες θεότητες καὶ νὰ βγαίνει πάντοτε νικημένος. Ἡ γνωστὴ «ἔρις» γιὰ τὴν κατοχὴ τῆς Ἀττικῆς τελείωσε μὲ νίκη τῆς Ἀθηνᾶς καὶ ὁ Ποσειδώνας ἀναγκάστηκε νὰ ἀρκεστεῖ σὲ μικρότερες τιμές. Κυρίαρχος θεὸς ἦταν καὶ στὴν Τροιζήνα, ὅπου ἐπίσης βρέθηκε ἀντιμέτωπος μὲ τὴν Ἀθηνᾶ· κατὰ τοὺς τοπικοὺς μύθους πρόλαβε νὰ ἐπέμβει ἐγκαίρως ὁ Δίας ποὺ ἔπεισε τὸν Ποσειδώνα νὰ ἀναγνωρίσει ὡς «πολιοῦχο» τὴν Ἀθηνᾶ καὶ νὰ περιοριστεῖ ὁ ἴδιος σὲ δευτερεύουσα λατρεία (Παυσ. 2, 30, 6). Στὸ Ἄργος βρέθηκε σ' ἀντίθεση πρὸς τὴν Ἥρα καὶ χρειάστηκε ἡ διαιτησία τοῦ ἥρωα Ἰνάχου καὶ ἄλλων το-

1. Ὁ θεὸς τοῦ κάτω κόσμου ἦταν ὁ καταλληλότερος νὰ συνδεθεῖ μὲ τὰ νερὰ τῶν πηγῶν ποὺ αὐτὸς ἀνέπεμπε ἀπὸ τὰ ἔγκατα τῆς γῆς· ΑΙΣΧ. Ἑπτὰ ἐπὶ Θ. 308: *ὕδωρ Διρκαῖον εὐτραφέστατον πωμάτων ὅσων ἵησιν Ποσειδῶν ὁ γαιάοχος*. Τὸ ἴδιο καὶ μὲ τὰ νερὰ τῶν λιμνῶν, ἀλλὰ καὶ τῆς θάλασσας, γιατὶ ἡ ἕδρα του βρίσκονταν στὸ βάθος τους. Ὁ ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ λέει πὼς οἱ ἀργεῖοι, ὅταν ἤθελαν νὰ ἀνέβει στὸν πάνω κόσμο ὁ Διόνυσος γιὰ νὰ ζωογονήσει τὴ βλάστηση, *ἀνεκάλουν αὐτὸν ὑπὸ σαλπίγγων ἐξ ὕδατος ἐμβάλλοντες εἰς τὴν ἄβυσσον ἄρνα τῷ πυλαόχῳ* (Περὶ Ἴσ. καὶ Ὀσ. 35). Καὶ ὁ ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ βρῆκε ζωντανὴ μιὰ παράδοση τῶν ἀργείων, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ Διόνυσος κατέβηκε στὸν Ἅδη (γιὰ νὰ *ἀναγάγῃ* τὴ Σεμέλη) ὄχι ἀπὸ χερσαῖο στόμιό του, ὅπως ὁ Ἡρακλῆς, ἀλλὰ διὰ μέσου τῶν ὑδάτων τῆς Ἀλκυονίας λίμνης τῆς Λέρνας (2, 37, 5), ἀπὸ ὅπου καὶ τὸν ἀνακαλοῦσαν οἱ ἀργεῖοι. Ὁ ἴδιος ἀναφέρει καὶ μιά «λίμνη τοῦ Ποσειδῶνα» στὴ λακωνικὴ πόλη Αἰγίαι, ὅπου ὑπῆρχε καὶ ναὸς καὶ ἄγαλμα τοῦ Ποσειδῶνα. Στὴ λίμνη οἱ περίοικοι δὲν ψάρευαν, γιατὶ φοβοῦνταν τὴν τιμωρία τοῦ αὐστηροῦ θεοῦ, στὸν ὁποῖο ἦταν ἀφιερωμένη (3, 21, 5).

2. Ἔφιππος ὁ θεὸς μὲ τρίαινα ἐμφανίζεται καὶ σὲ νομίσματα τῆς ἀποικίας τῶν κορινθίων Ποτείδαιας (πίν. 39γ). Γιὰ τὸν προορισμὸ τῆς τρίαινας δὲν ὑπῆρχε στὴν ἀρχαιότητα σαφὴς γνώμη: μερικὲς φορὲς τὴν ἔβλεπαν ὡς σύνεργο ψαροκυνηγιοῦ (ὡς καμάκι, μὲ τὸ ὁποῖο συχνὰ «ἀγρεύονται» ψάρια καὶ ἄλλα θαλασσινὰ εἴδη): ΑΙΣΧ. Ἑπτὰ ἐπὶ Θ. 131: *ποντομέδων ἄναξ ἰχθυοβόλῳ μηχανᾷ Ποσειδῶν*. Ἄλλοτε ὡς τὸ μέσο, μὲ τὸ ὁποῖο μποροῦσε νὰ ἀναταράσσει τὴ θάλασσα ἕνας θεὸς τοῦ πελάγους: Ὀδύσσ. ε 291 - 292: *ἐτάραξε δὲ πόντον χερσὶ τρίαιναν ἑλών*. Εὐνόητο εἶναι πὼς γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ ἡ τρίαινα θὰ ἦταν πολὺ ἀκατάλληλο ὄργανο. Ἀντίθετα κατάλληλο ἦταν γιὰ νὰ χτυπάει μ' αὐτὴ τὴ γῆ ἢ νὰ σκίζει τοὺς βράχους ἕνας «γαιάοχος» θεός· κατάλληλο ἦταν καὶ ὡς ὅπλο, ἀντίστοιχο μὲ τὸν κεραυνὸ τοῦ Δία: ἡ Ἰλιάδα χαραχτηρίζει τὴν τρίαινα *δεινὸν ἄορ τανύηκες εἴκελον ἀστεροπῇ* (Ξ 385 κπ.). Σὲ εἰκαστικὰ ἔργα μὲ τὴν τρίαινα ὁ Ποσειδώνας πολεμοῦσε τοὺς γίγαντες, τοὺς ὁποίους ὁ ἴδιος ἀπομόνωσε στὸ σκοτεινὸ Τάρταρο, ὅταν νικήθηκαν (Θεογ. 732 - 733).

πικῶν παραγόντων, οἱ ὁποῖοι προτίμησαν τὴν Ἥρα καὶ παραμέρισαν τὸν Ποσειδῶνα (Παυσ. 2, 22, 4). Τὸ ἴδιο ἀποτέλεσμα εἶχε καὶ ἡ διαιτησία ποὺ μνημονεύονταν σ' ἄλλη τοπικὴ παράδοση, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία τὴ διαφορὰ εἶχε κρίνει ὁ γιὸς τοῦ Ἰνάχου Φορωνέας μὲ τοὺς ἐπώνυμους ἥρωες τῶν ἐκεῖ ποταμῶν Κηφισοῦ καὶ Ἀστερίωνα. Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν νὰ ὀργιστεῖ ὁ Ποσειδῶνας καὶ νὰ στερήσει ἀπὸ νερὸ ὅλα τὰ ποτάμια τῆς Ἀργολίδας (Παυσ. 2, 15, 5). Στὴν Κόρινθο ὁ Ποσειδώνας ἐκτοπίστηκε ἀπὸ τὸ παλιὸ ἱερό του, γιατὶ βρέθηκε σ' ἀντίθεση μὲ τὸν Ἥλιο, καὶ ὁ «διαλλακτὴς» Βριάρεως ὅρισε νὰ τιμᾶται ὁ Ποσειδώνας ὄχι στὴν Κόρινθο, ἀλλὰ στὸν Ἰσθμό (Παυσ. 2, 1, 6)· στὸν Ἰσθμὸ τιμήθηκε μὲ ἐπιβλητικὸ ναό, ἡ λατρεία του ὅμως ἔχασε τὴν παλιὰ αὐστηρότητα καὶ ἐξελίχθηκε σὲ ἐπιδεικτική. Τέλος τὸ σεβάσμιο σ' ὅλο τὸν ἑλληνικὸ κόσμο ἱερὸ τῶν Δελφῶν, ποὺ ὅταν ἱδρύθηκε ἀνῆκε στὸν Ποσειδῶνα καὶ τὴ σύζυγό του Γαῖα, περιῆλθε στὸν Ἀπόλλωνα. Οἱ μῦθοι παρουσιάζουν τὸν Ποσειδῶνα νὰ ἀποσύρεται μὲ τὴ θέλησή του ἀπὸ τοὺς Δελφούς (Παυσ. 2, 33, 2) καὶ νὰ διατηρεῖ ὁ ἴδιος, καθὼς καὶ ἡ Γαῖα, μιὰ δευτερεύουσα λατρεία στοὺς Δελφούς.

Γιὰ νὰ ἐπιζήσει ὁ Ποσειδώνας στὴ λατρεία χρειάστηκε στὰ ἱστορικὰ χρόνια νὰ ἀποξενωθεῖ ἀπὸ τὴν παλιὰ χθόνια φύση του καὶ νὰ πάρει νέο περιεχόμενο. Ἄλλες χθόνιες θεότητες ξέπεσαν σὲ ἥρωες. Ὁ Ποσειδώνας, διὰ μέσου τοῦ ἔπους, ἔγινε ὁ φανταχτερὸς κυρίαρχος τοῦ πελάγους καὶ ἕνας ἀπὸ τοὺς τρεῖς ὕψιστους Κρονίδες. Στὴν «ἐπίσημη» θρησκεία ἡ λατρεία του πῆρε ἁπλῶς πομπικὸ χαραχτήρα, μὲ γιορτὲς καὶ ἀγῶνες σὲ καλαίσθητους ναοὺς καὶ μὲ μαρμάρινα ἢ χάλκινα ἀγάλματά του· οἱ πόλεις ξόδευαν γιὰ νὰ τὸν τιμήσουν ἀνάλογα μὲ τὴ θέση του στὸ μυθολογικὸ πάνθεο. Οἱ ναυτικοὶ ὅμως προτιμοῦσαν νὰ ζητοῦν τὴ συμπαράσταση ἄλλων θαλάσσιων θεοτήτων ποὺ ζοῦσαν στὴ σκιὰ τῆς ἐπίσημης θρησκείας, ὅπως τοῦ «ἁλίου Γέροντος» ἢ νὰ κάνουν τάματα στὴν πελάγια Ἶσι ἢ στὴν πόντια Ἀφροδίτη καὶ νὰ ἐπικαλοῦνται ὡς «σωτῆρες» στοὺς θαλασσινοὺς κινδύνους τοὺς Διοσκούρους[1].

4. Θεότητες μὲ τὸ ἴδιο ἢ συγγενὲς περιεχόμενο

Ὅλοι οἱ θεοὶ ὅσον καιρὸ στὰ πλατιὰ λαϊκὰ στρώματα κυριαρχοῦσε ἡ θρησκεία τοῦ φόβου ἦταν δυνάμεις χθόνιες καὶ ὑποχθόνιες καὶ ἡ λατρεία περιορίζονταν στὸν ἐξευμενισμό τους, καθὼς καὶ στὸ συνεχῆ θρησκευτικὸ καθαρμὸ τῶν πιστῶν. Σὲ κάθε τόπο τιμῶνταν ἕνας μεγάλος θεὸς τοῦ κάτω κόσμου, ὁ ὁποῖος ὅμως δὲν εἶχε παντοῦ τὸ ἴδιο ὄνομα. Ἡ πολυωνυμία ἐξέθρεψε τὴν πολυθεΐα, γιατὶ τὰ τοπικὰ ὀνόματα ἦταν εὔκολο νὰ ἐξελιχθοῦν σὲ ἰδιαίτερες θεότητες, ἰδίως ἂν καὶ τὸ λατρευτικὸ περιεχόμενο δὲν ταυτίζονταν ἀπόλυτα. Τὸ ὄνομα τοῦ Δία ἦταν τὸ κυριώτερο ποὺ σὲ πολλοὺς τόπους εἶχε ὁ κυρίαρχος τοῦ κάτω κόσμου. Στὰ ἱστορικὰ χρόνια, ὅταν ἐξακολουθοῦσε νὰ φέρει τὸ

1. Στὴν Ἑρμιόνα ὁ ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ βρῆκε ναὸ τῆς *ποντίας καὶ λιμενίας* Ἀφροδίτης μέσα στὴν πόλη, ἐνῶ στὴ χερσόνησο, σὲ χῶρο ἐμφανῆ ἀπὸ τὴ θάλασσα, ἀλλὰ ἔξω ἀπὸ τὴν πόλη καὶ ἀπὸ τὸ λιμάνι τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων, ὑπῆρχε ναὸς τοῦ Ποσειδῶνα (2, 34, 11).

ὄνομα αὐτό, ἔπαιρνε μαζὶ καὶ ἕνα ἐπίθετο ποὺ τὸν ξεχώριζε ἀπὸ τὸν ὀλύμπιο Δία· ἕνα ἀπ' αὐτά, γνωστὸ ἤδη στὴν Ἰλιάδα, εἶναι *καταχθόνιος* (*Ζεύς τε καταχθόνιος καὶ ἐπαινὴ Περσεφόνεια*). Ἕνα ἄλλο εἶναι *σκοτίτας* (τοῦ βασιλείου τοῦ σκότους). Στὸ Δία σκοτίτα ἦταν ἀφιερωμένο τὸ ἱερὸ ποὺ συνάντησε ὁ Παυσανίας κοντὰ στοὺς Ἑρμᾶς, στὴν κοινὴ συνοριακὴ γραμμὴ Τεγέας, Ἄργους καὶ Σπάρτης (3, 10, 6). Ὡς θεὸς τοῦ κάτω κόσμου πρέπει νὰ ξεκίνησε καὶ ὁ νέμειος Ζεύς (στὸ ναὸ τῆς Νεμέας σώζεται κρύπτη γιὰ μυστικὴ λατρεία), ἐξελίχτηκε ὅμως σὲ θεὸ τῆς εὐφορίας, ὅπως καὶ ὁ *Ζεὺς εὐβουλεὺς* ποὺ κατὰ τὸν Ἡσύχιο (στὸ λ. *Εὐβουλεὺς*) εἶχε ταυτισθεῖ μὲ τὸν Πλούτωνα, στὴν Κυρήνη ὅμως τὸ ἐπίθετο ἐξακολουθοῦσε νὰ ἀποδίδεται στὸ Δία. Τὴν ἴδια ἐξέλιξη εἶχε ὁ θεὸς μὲ τὰ ἐπίθετα *χθόνιος* καὶ *πλούσιος*, ἐνῶ τὰ τοπικὰ *λαφύστιος* καὶ *λύκαιος* τὸν κράτησαν πλησιέστερα στὴν ὑποχθόνια φύση του: τὸ βοιωτικὸ ἱερὸ τοῦ λαφύστιου Δία βρίσκονταν κοντὰ σὲ ἕνα ἀπὸ τὰ στόμια τοῦ Ἅδη καὶ στὴν περιοχὴ πολλῶν χθόνιων λατρειῶν (μεταξὺ Κορώνειας καὶ Λεβαδιᾶς, ὅπου καὶ τὰ ἱερὰ τοῦ Χάροπα καὶ τῆς βοιωτικῆς Ἰτώνιας)· στὸ ἀρκαδικὸ τέμενος τοῦ λύκαιου Δία, ὅπως εἶναι ὁ κανόνας γιὰ τὰ ἄβατα τῶν θεῶν τοῦ κάτω κόσμου, δὲν ἐπιτρεπόταν νὰ πατήσει ἄνθρωπος (ἡ θεϊκὴ τιμωρία ποὺ ἦταν θάνατος ἀκολουθοῦσε γοργά, Παυσ. 8, 38, 6). Τὸ ἴδιο λέει ὁ Ἡρόδοτος (7, 197) καὶ γιὰ τὸ ἱερὸ τοῦ λαφύστιου Δία τῆς ἀχαϊκῆς Ἅλου: ὅταν ὁ Ξέρξης διασχίζοντας τὴ Θεσσαλία ἔφτασε σ' αὐτό, δὲν τόλμησε ὁ ἴδιος νὰ πατήσει στὸ ἄλσος του καὶ ἀπαγόρευσε καὶ στὸ στρατὸ νὰ πλησιάσει. Γιὰ τὸν λαφύστιο καὶ λύκαιο Δία ἀναφέρονται καὶ ἀνθρωποθυσίες ποὺ ταιριάζουν σὲ αὐστηρὸ θεό, δύσκολα ἐξευμενιζόμενο. Ὁ Παυσανίας βρῆκε δυὸ εἰδῶν ἱεροπραξίες γιὰ τὸ λύκαιο Δία· ρητὰ ἀναφέρει μόνο ὅσες ἀποσκοποῦσαν στὴν πρόκληση βροχῆς (θυσία καὶ δέηση μὲ ταυτόχρονη ἀνακίνηση τῶν νερῶν μιᾶς πηγῆς)· γιὰ τὶς ἄλλες ποὺ ἦταν ἱλαστήριες ἑνὸς αὐστηροῦ χθόνιου θεοῦ ἀποφεύγει ἀπὸ θρησκευτικὸ δέος νὰ κάνει λόγο (8, 38, 7).

Στὴν Ἑρμιόνα ὁ θεὸς τοῦ κάτω κόσμου λατρεύτηκε μὲ τὸ συνηθισμένο εὐφημιστικὸ ὄνομα Κλύμενος (ξακουστὸς) καὶ εἶχε ναὸ ἀντίκρι στῆς τοπικῆς θεᾶς Χθονίας, ἡ ὁποία τιμῶνταν μὲ μεγάλη ἐτήσια γιορτή. Στὴν ἴδια θέση ὑπῆρχαν καὶ τρία ὕπαιθρα ἱερά, καθένα μὲ ἰδιαίτερο λίθινο περίβολο. Στὸ ἕνα, ἀφιερωμένο στὸν Κλύμενο, ὑπῆρχε χάσμα γῆς. Τὸ ἄλλο ἀνῆκε στὸν Πλούτωνα καὶ τὸ τρίτο εἶναι γνωστὸ μόνο πὼς τὸ ἔλεγαν Ἀχερουσία λίμνη (Παυσ. 2, 35, 10)[1].

Παλιὸς ὑποχθόνιος θεὸς μὲ τὴ συνήθη μεταγενέστερη ἐπέκταση τῆς δραστηριότητάς του στὴ βλάστηση ἦταν καὶ ὁ Ὑάκινθος στὶς Ἀμύκλες, ὁ ὁποῖος στὰ ἀρχαϊκὰ χρόνια παριστάνονταν μὲ μακρὰ κόμη καὶ γένεια (Παυσ. 3, 19, 4), ὅπως οἱ θεοὶ τοῦ κάτω κόσμου κι ὄχι ὡς ὡραῖος νέος, ὅπως ἀργότερα, καθὼς καὶ ἡ συλλατρευόμενη στὶς Ἀμύκλες ὡς ἀδελφή του Πολύβοια ποὺ μερικοὶ τὴν ταύτιζαν μὲ τὴν Κόρη.

Πολλὰ ἀπὸ τὰ ὀνόματα ποὺ κατὰ τόπους χρησιμοποιοῦνταν γιὰ τὸ θεὸ τοῦ κάτω κό-

1. Ἀνῆκε ἴσως σὲ ὑποχθόνιο θεὸ Ἀχέροντα ποὺ ἔγινε στοὺς μύθους ἁπλὸς ἔνοικος τοῦ Ἅδη καὶ πατέρας ἀπὸ τὴ θεὰ Ὄρφνη (σκοτεινὴ) τοῦ Ἀσκάλαφου, κατοίκου ἐπίσης τοῦ Ἅδη καὶ τιμωρημένου ἀπὸ τὴ Δήμητρα γιὰ μιὰ μαρτυρία του κατὰ τῆς Κόρης (ΑΠΟΛΛΟΔ. 1, 5, 3).

σμου, ὅταν αὐτὸς ταυτίστηκε εἴτε μὲ τὸν Ποσειδώνα εἴτε μὲ τὸν Ἅδη, ἔγιναν ὀνόματα χθόνιων ἡρώων. Ἀπ' αὐτοὺς εἶναι ὁ Περσεύς (κουρσευτής), ὁ ὁποῖος, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἱερό του ποὺ εἶδε ὁ Παυσανίας κοντὰ στὶς Μυκῆνες, εἶχε καὶ στὴν Ἀθήνα τέμενος μὲ βωμὸ τῆς Κλυμένης μέσα (Παυσ. 2, 18, 1). Ἐπίσης ὁ Ἱπποκόων (ποὺ τὸ ὄνομά του τὸν συνδέει μὲ τὸ ἄλογο τοῦ θανάτου) καὶ οἱ γιοί του ποὺ ὁ Ἡρακλῆς τοὺς σκότωσε καὶ ἔστησε γιὰ τὸ κατόρθωμα τρόπαιο κοντὰ στὸ ἱερὸ τοῦ καταχθόνιου Δία (ἢ Δία σκοτίτα, Παυσ. 3, 10, 6). Μέσα στὴ Σπάρτη τιμῶνταν ὡς τὴν ἐποχὴ τοῦ Παυσανία ἔξι ἀπὸ τοὺς γιοὺς τοῦ Ἱπποκόωντα, καθένας μὲ ἰδιαίτερο ἡρῶο (3, 14, 6 κπ. καὶ 15, 1 κπ.).

Ἀλλὰ καὶ τὰ ὀνόματα ποὺ τὸ ἔπος ἔδωσε στοὺς κυριώτερους ἥρωές του (ὅπως στὸν Ἀγαμέμνονα καὶ στὸν Ἀχιλλέα) ἦταν τοπικὰ ὀνόματα τοῦ θεοῦ τοῦ κάτω κόσμου. Τὸ ἔπος τὰ ἐπέβαλε ὡς ὀνόματα ἡρώων, ἀλλὰ σὲ ἀπόκεντρα ἀγροτικὰ ἱερὰ ὁ θεὸς ἐπέζησε μὲ τὰ παλιὰ ὀνόματα: κοντὰ στὶς Ἀμύκλες ὑπῆρχε ἱερὸ τοῦ Δία Ἀγαμέμνονα καὶ τῆς παρέδρου του Ἀλεξάνδρας (ἕνα μέρος του ἀνέσκαψε ὁ καθ. Χρύσ. Χρήστου, ΠΑΕ 1956, 211 κπ., 1960, 228 κπ., 1961, 177 κπ., ΑΔ 1960, 102 κπ.). Τὸ ὄνομα Ἀγαμέμνων (τοῦ «ἄγαν μιμνησκομένου» ἢ τοῦ θεοῦ ποὺ δὲν λησμονεῖ κανένα) φαίνεται πὼς στὴν περιοχὴ τῶν Ἀμυκλῶν δίνονταν στὸν Ἅδη ἢ στὸν καταχθόνιο Δία. Ἀργότερα ἀπὸ ἐπίδραση τοῦ ἔπους ὁ θεὸς Ἀγαμέμνων ταυτίσθηκε μὲ τὸν Ἀτρείδη Ἀγαμέμνονα, ὁπότε καὶ ἡ Ἀλεξάνδρα θεωρήθηκε ὡς τοπικὸ ὄνομα τῆς Κασσάνδρας καὶ πλάστηκε ὁ μῦθος πὼς ὁ Ἀγαμέμνων, ὅταν ἐπέστρεψε ἀπὸ τὴν Τροία, ἐγκαταστάθηκε μὲ τὴν Κασσάνδρα στὶς Ἀμύκλες καὶ ἐκεῖ πέθανε (Πίνδ. Πυθ. 11, 31 κπ.: *θάνεν μὲν αὐτὸς ἥρως Ἀτρεΐδας ἵκων χρόνῳ κλυταῖς ἐν Ἀμύκλαις).*

Τὸ ὄνομα τοῦ Ἀχιλλέα ἐπίσης ποὺ καὶ οἱ ἀρχαῖοι πίστευαν πὼς περιέχει τὴ λέξη «ἄχος» (θλίψη) ὑποτίθεται πὼς ἦταν παλιότερη τοπικὴ ὀνομασία τοῦ θεοῦ τοῦ Ἅδη (P. Kretschmer, Glotta 1913, 305 κπ.). Ὁ Πλούταρχος, Πύρρ. 1, λέει πὼς ὁ Ἀχιλλέας λατρεύονταν στὴν Ἤπειρο ὡς θεὸς μὲ τὸ ὄνομα Ἄσπετος («ἄφατος» ἢ ποὺ φοβᾶται ν' ἀναφέρει κανεὶς τὸ ὄνομά του), δηλ. μὲ ὄνομα ὑπαγορευόμενο ἀπὸ τὸ θρησκευτικὸ δέος ἀπέναντι τοῦ ὑποχθόνιου θεοῦ[1].

1. Τὴν πληροφορία πὼς ὁ Ἀχιλλέας εἶχε τὸ ὄνομα Ἄσπετος στὴν Ἤπειρο τὴν παρεῖχε καὶ ὁ Ἀριστοτέλης, ὅπως σημειώνει ὁ ΗΣΥΧΙΟΣ (στὸ λ. *Ἄσπετος*). Ἡ λατρεία τοῦ Ἀχιλλέα ἦταν περισσότερο ἐξαπλωμένη παρὰ τοῦ Ἀγαμέμνονα. Ἕνα ἱερό του ποὺ εἶδε ὁ Παυσανίας ἀμέσως ἔξω ἀπὸ τὰ βόρεια κράσπεδα τῆς Σπάρτης (3, 20, 8) ἀνασκάφηκε σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴ δυτικὴ ὄχθη τοῦ Εὐρώτα καὶ ἡ θέση ἀποτελεῖ ἔνδειξη γιὰ τὴ σχέση τοῦ Ἀχιλλέα μὲ τὰ νερά· ὑπῆρχαν ἄφθονα εὐτελῆ ἀναθήματα ποὺ προδίδουν λαϊκὴ λατρεία, ἡ ἀκριβὴς φύση της ὅμως ἀπὸ τὰ εὑρήματα δὲν μπορεῖ νὰ προσδιοριστεῖ (BSA 1906/7, 169 κπ.). Στὴν πρωτεύουσα τῆς Ἤλιδας ὁ Ἀχιλλέας τιμῶνταν ὅπως οἱ νεαροὶ θεοὶ τῆς βλάστησης ποὺ πρόωρα πεθαίνουν. Ὅπως ὁ Ἄδωνις, θρηνοῦνταν καὶ ὁ Ἀχιλλέας ἀπὸ τὶς γυναῖκες γύρω ἀπὸ ἕνα τάφο ποὺ εἶχε γίνει κατόπιν χρησμοῦ (6, 23, 3). Πιὸ συνηθισμένη ἦταν ἡ λατρεία τοῦ Ἀχιλλέα στὶς ἀκρογιαλιές, ὅπως σημειώνει ὁ ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ (2, 1, 8). Στὴν ἀκροθαλασσιὰ τῶν Βρασιῶν (ἢ Πρασιῶν) τῆς Λακωνίας ἀναφέρει ὁ ἴδιος ἕνα ἱερό του, καθὼς καὶ ἐτήσια γιορτή. Ἱερό του πρέπει νὰ ὑπῆρχε καὶ στὸν παρὰ τὸ Ταίναρο ὅρμο ποὺ εἶχε τὸ ὄνομα Ἀχίλλειος λιμήν. Ἡ λατρεία κοντὰ σὲ νερὰ ὁδήγησε στὴ σκέψη πὼς τὸ πρῶτο συνθετικὸ τοῦ ὀνόματος μπορεῖ νὰ σχετίζονταν μὲ ρίζα ποὺ σήμαινε τὸ νερὸ καὶ ποὺ ὑπάρχει καὶ στὸν Ἀχελῶο (ὡς ἁπλὸ προσηγορικὸ ὄνομα ἡ λέξη ἀχελῶος ἦταν καὶ στὴν ἀρχαιότητα γνωστὸ πὼς εἶχε τὴν ἔννοια τοῦ ποταμοῦ γενικά), καθὼς καὶ στὸν Ἀχέροντα καὶ στὴν Ἀχερουσία λίμνη. Ἔτσι ἡ ἱστορία τῆς λατρείας τοῦ Ἀχιλλέα (ὡς θεοῦ Ἀσπετου καὶ κατόπιν τῶν ὑδάτων) ἔχει μιὰ ἀναλογία πρὸς τὴ λατρεία τοῦ Ποσειδῶνα.

Ἡ Ἀθηνᾶ, προτοῦ πάρει τὴ θέση της στὴν ὀλυμπιακὴ θρησκεία, εἶχε ἀπορροφήσει παλιοὺς θεοὺς ποικίλου περιεχομένου. Τὰ ἐπίθετα, μὲ τὰ ὁποῖα λατρεύονταν στὰ ἱστορικὰ χρόνια, ἀντανακλοῦν τὸ καινούργιο, ἀσυνήθιστα ἑτεροβαρές, περιεχόμενό της: ἀπὸ τὰ ὁμηρικὰ χρόνια παρουσιάστηκε ὡς πολεμικὴ θεά. Στὶς εἰκαστικὲς τέχνες, ὡς τὸ τέλος τῆς ἀρχαιότητας, ἡ πάνοπλη ἐμφάνισή της θεωροῦνταν ἡ ἀντιπροσωπευτικώτερη· ἀντίστοιχα λατρευτικὰ ἐπίθετά της εἶναι: *ἀρεία Ἀθηνᾶ, παλλάς, ἰτωνία*. Χωρὶς ὅπλα ἢ μόνο μὲ κράνος ὡς ἔμβλημα ἢ μὲ δόρυ ἀπεικονίστηκε ὑπὸ ἄλλες, μὴ πολεμικές, ἰδιότητες, ὅπως τῆς *ἐργάνης*, ἀκόμα καὶ τῆς *ὑγιείας*. Τὴν ἀρχαιότερη ὅμως καὶ αὐθεντικώτερη φύση της ἐκφράζουν τὰ ἐπίθετα *ἱππία* καὶ *χαλινῖτις* ποὺ τὴ φέρουν σὲ σχέση μὲ τὸ ἄλογο τοῦ θανάτου, ὅπως τὸν Ποσειδῶνα. Ἡ Ἀθηνᾶ ξεκίνησε ἀπὸ τὸ βασίλειο τοῦ κάτω κόσμου καὶ χωρὶς ποτὲ νὰ ἀποξενωθεῖ ἀπὸ τὴ χθόνια φύση της, ἐξελίχτηκε σὲ πολεμικὴ θεὰ καὶ ἔτσι διαφοροποιήθηκε ἀπὸ τὶς συγγενεῖς θεές (τὴν Περσεφόνη, τὴ Μέδουσα, τὴ Βασίλη, τὴ Δέσποινα τῆς Λυκόσουρας, τὴν Ἐρινὺν τῆς Θέλπουσας, τὴ μέλαινα Δήμητρα τῆς Φιγάλειας, τὴν Κλυμένη κλπ.). Ὡς πολεμικὴ θεὰ δὲν ἀποξενώθηκε ἀπὸ τὸν κύκλο τῶν χθονίων· εἶναι γνωστὸς ὁ χθόνιος χαραχτήρας ὅλων τῶν πολεμικῶν θεῶν: συνδέονται ἄμεσα μὲ τὸ θάνατο, γιατὶ ἡ δραστηριότητά τους συνίσταται στὸ νὰ σκοτώνουν[1]. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο οἱ ἑρμιονεῖς ἔχτισαν ναὸ τοῦ Ἄρη στὴ μόνη θέση ποὺ ἔκριναν κατάλληλη, δηλ. πλάι στὸ ναὸ τοῦ Κλυμένου (Παυσ. 2, 35, 10). Ἡ Ἀθηνᾶ ὅμως ἦταν κάτι παραπάνω ἀπὸ ἁπλῆ πολεμικὴ θεά: ἦταν ἡ διάδοχος τῆς καρατομημένης Μέδουσας καὶ ἡ κληρονόμος τοῦ ὀλεθροφόρου γοργονείου καὶ τῆς κόμης της. Ὁ Ὅμηρος ξέρει πὼς αὐτὰ τὴν ἔκαναν ἀκαταμάχητη καὶ πολὺ ἀνώτερη ἀπὸ τὸν ἀγριώτερο θεϊκὸ πολεμιστή, τὸν Ἄρη. Ὁ ἀποκεφαλισμὸς τῆς ὑποχθόνιας ἄνασσας (τῆς Μέδουσας) ὀφείλονταν στὴν ἐνεργὸ συμπαράστασή της, καὶ ὑπῆρχαν παραδόσεις πὼς ἔγινε μόνο γιὰ νὰ πάρει τὴ θέση της ἡ Ἀθηνᾶ[2]. Ἡ μαχητικὴ ὑπεροχὴ τῆς Ἀθηνᾶς δὲν ὀφείλονταν στὴ συμβατικὴ πανοπλία, ἀλλὰ στὰ ὅπλα ποὺ μόνο θεοὶ τοῦ κάτω κόσμου κατέχουν καὶ ποὺ εἶναι ἐξοντωτικὰ ὄχι μόνο γιὰ τοὺς ἀνθρώπους, ἀλλὰ καὶ γιὰ τοὺς ὀλύμπιους θεούς· μ' αὐτὰ τὴν παρουσιάζει ἡ Ἰλιάδα νὰ ἐξοπλίζεται, ὅταν γιὰ νὰ συμπαρασταθεῖ στὸ Διομήδη πρόκειται νὰ ἀντιμετωπίσει τὸν Ἄρη[3]. Τὴν ἐντύπωση πὼς μάχεται μὲ τὴν καταχθόνια δύναμη τῶν φιδιῶν ποὺ κινοῦνται ἀπειλητικὰ στὸ κράσπεδο τῆς αἰγίδας δημιουργεῖ καὶ ἡ Ἀθηνᾶ τῆς γιγαντομαχίας τοῦ παλιοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς στὴν ἀθηναϊκὴ ἀκρόπολη, ὅπως παρατήρησε ὁ Γιάννης Μηλιάδης ποὺ ἀποκατέστησε τελευταῖα τὸ ἄγαλμα. Μὲ τοὺς πλοκάμους τοῦ γοργονείου, μὲ τὸ φιδίσιο κράσπεδο τῆς αἰγίδας καὶ μὲ τὸ παγερὸ πρόσωπο τῆς Μέδουσας ἡ Ἀθηνᾶ δὲν εἶχε ἀνάγκη τοῦ δόρατος, τοῦ κράνους καὶ τῆς ἀσπίδας· τὰ πρόσθεσαν οἱ ζωγράφοι καὶ οἱ πλάστες γιὰ νὰ κάνουν περισσότερο αἰσθητὴ τὴν πολεμική της φύση[4]. Στὰ

1. Βλ. O. Kern, Rel. d. Gr. 1, 38: Kriegsgottheiten sind fast immer unterirdische Wesen, die den Schrecken der Vernichtung und des Todes personifizieren.

2. Απολλοδ. 2, 4, 3: *λέγεται δὲ ὑπ' ἐνίων ὅτι δι' Ἀθηνᾶν ἡ Μέδουσα ἐκαρατομήθη.*

3. *Ἀμφὶ δ' ὤμοισιν βάλετ' αἰγίδα θυσανόεσσαν, δεινήν, ἣν πέρι μὲν πάντῃ φόβος ἐστεφάνωται. . . ἐν δέ τε Γοργείη κεφαλὴ δεινοῖο πελώρου, δεινή τε σμερδνή τε*, Ε 738-742.

4. Τὸ φίδι ποὺ φαίνεται στὰ ἀντίγραφα τῆς χρυσελε-

ἀρχαϊκὰ χρόνια, ὁπότε ἦταν ζωντανὴ ἡ πίστη στὴ δαιμονικὴ δύναμη τοῦ γοργονείου, οἱ τεγεᾶτες ἦταν περήφανοι γιὰ τὴν κατοχὴ ἑνὸς βοστρύχου του ποὺ πίστευαν πὼς ἡ ἴδια ἡ Ἀθηνᾶ τὸν εἶχε δώσει γιὰ φυλαχτὸ στὸν παλιὸ βασιλιά τους Κηφέα[1]. Στὸ δεύτερο μ.Χ. αἰ. ὁ Παυσανίας βρῆκε στὴν Τεγέα ἕνα ἱερὸ τῆς πολιάτιδος Ἀθηνᾶς, ἄβατο γιὰ τὸν πολὺ κόσμο, γιατὶ φυλάσσονταν σ' αὐτὸ τὸ θεϊκὸ φυλαχτὸ μὲ τὴ μυστικὴ δύναμη. Μόνο ὁ ἱερέας τῆς θεᾶς ἔμπαινε μέσα μιὰ φορὰ τὸ χρόνο γιὰ τὶς ἱλαστήριες ἱεροπραξίες (8, 47, 5). Οἱ τεγεᾶτες ἀπεικόνιζαν καὶ στὰ νομίσματά τους τὴν Ἀθηνᾶ νὰ δίνει ἡ ἴδια στὸν Κηφέα τὸ φυλαχτό, ἐνῶ ἡ κόρη του ὑψώνει τὴν ὑδρία, ὅπου αὐτὸ πρόκειται νὰ ἀποτεθεῖ πίν. 39δ).

Ἡ συγγενέστερη θεότητα, ἡ συλλατρευόμενη μὲ τὴν Ἀθηνᾶ ἦταν ὁ Ποσειδώνας, ποτὲ ὅμως ὡς θεὸς τῆς θάλασσας, ἀλλὰ ὡς χθόνιος ποὺ ἐξουσίαζε τὰ χρήσιμα γιὰ τὴ βλάστηση νερὰ τῶν πηγῶν. Ἀξιοσημείωτο εἶναι πὼς σ' ὅλους τοὺς τόπους, ὅπου ἡ Ἀθηνᾶ ἀνταγωνίστηκε μὲ τὸν Ποσειδώνα, παρὰ τὴ νίκη τῆς Ἀθηνᾶς, οἱ δυὸ θεότητες ἐξακολούθησαν νὰ λατρεύουνται ἡ μιὰ κοντὰ στὴν ἄλλη. Στὴν ἀθηναϊκὴ ἀκρόπολη ὑπῆρξαν σύνναοι στὸ ἐρέχθειο[2]. Στὴν Τροιζήνα συλλατρεύτηκε ὁ Ποσειδώνας μὲ τὸ ἐπίθετο *βασιλεὺς* πλάι στὴν Ἀθηνᾶ *σθενιάδα*· στὰ νομίσματα ἀπεικονίστηκε στὴ μιὰ πλευρὰ προτομὴ τῆς Ἀθηνᾶς καὶ στὴν ἄλλη τρίαινα (Παυσ. 2, 30, 6). Τὸ ἐπίθετο *βασιλεύς*, καθὼς καὶ τὸ *φυτάλμιος*, μὲ τὸ ὁποῖο οἱ τροιζήνιοι τίμησαν τὸν Ποσειδώνα σὲ ἰδιαίτερο ναό, τὸν παρουσιάζουν πάλι ὡς θεὸ χθόνιο. Στὴν ἀκρόπολη τῆς ἀρκαδικῆς Φενεοῦ ὁ Ποσειδώνας λατρεύονταν πλάι στὴν Ἀθηνᾶ μὲ τὸ ἐπίθετο ἵππιος (Παυσ. 8, 14, 5). Στὴ Σπάρτη τιμῶνταν μὲ τὸ ἐπίθετο *ἀσφάλιος* (προστάτης ἀπὸ σεισμούς), ἐπίσης πλάι στὴν Ἀθηνᾶ (ὅ.π. 3, 11, 9). Σὲ ἱερὸ περίβολο τῆς Μεγαλόπολης ὑπῆρχαν ἑρμαϊκὲς στῆλες τοῦ Ποσειδώνα καὶ τῆς Ἀθηνᾶς στημένες ἡ μιὰ πλάι στὴν ἄλλη (Παυσ. 8, 31, 7). Στὸ δελφικὸ ἱερό, τὴν ἀρχικὴ ἕδρα τοῦ Ποσειδώνα καὶ τῆς Γαίας, ἡ Ἀθηνᾶ τιμῶνταν σὲ ἐξ ἴσου σημαντικὸ τέμενος ὡς *προναία*. Μὲ τὸν χθόνιο Ποσειδώνα συλλατρεύονταν ἡ Ἀθηνᾶ καὶ στὸν ἀθηναϊκὸ Κολωνό, ὅπου εἶχαν τὰ ἐπίθετα *ἵππιος* καὶ *ἱππία*. Ἵππιος ἀποκαλοῦνταν ἀπ' αὐτοὺς καὶ ὁ Κολωνός, γιὰ νὰ διακρίνεται ἀπὸ τὸν Ἀγοραῖο. Στὸν Ἵππιο Κολωνό, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν κοινὸ βωμὸ τοῦ Ποσειδώνα καὶ τῆς Ἀθηνᾶς, ὑπῆρχε χῶρος ἀφιερωμένος στὶς θεότητες τοῦ κάτω κόσμου

φάντινης Ἀθηνᾶς τοῦ παρθενώνα, στὴν ἐσωτερικὴ κοιλότητα τῆς ἀσπίδας, δὲν εἶναι διαφορετικὸ ἀπὸ τὰ φίδια τῆς αἰγίδας (αἰσθητοποιεῖ τὴ χθόνια φύση τῆς θεᾶς). Σύγχυση ἔφερε ἡ ἀναγνώριση σ' αὐτὸ ἀπὸ τὸν Nilsson τοῦ «οἰκουροῦ ὄφεως» καὶ ἡ ἑρμηνεία τῆς Ἀθηνᾶς ὡς μυκηναϊκῆς ἀνακτορικῆς θεᾶς καὶ προστάτριας τῆς ἡγεμονικῆς κατοικίας. Ὡς πολεμικὴ θεά, ὁπλισμένη μὲ τὰ ὀλεθροφόρα ὅπλα τῶν ὑποχθόνιων δυνάμεων, ἦταν ἱκανώτερη προστάτρια τῶν μυκηναϊκῶν ἀκροπόλεων καὶ τῶν ἡγεμόνων ποὺ ἔμεναν σ' αὐτές.

1. Ὁ ΑΠΟΛΛΟΔΩΡΟΣ 2, 7, 3 λέει πὼς τὸ κομμάτι αὐτὸ τοῦ γοργονείου τὸ εἶχε ζητήσει ἀπὸ τὴν Ἀθηνᾶ χάριν τῆς Τεγέας ὁ Ἡρακλῆς, ὁ ὁποῖος τὸ παρέδωσε μέσα σὲ χάλκινη ὑδρία στὴν κόρη τοῦ Κηφέα Στερόπη μὲ τὴ συμβουλή, ἂν καμιὰ φορὰ πολιορκήσει τὴν Τεγέα ἐχθρικὸς στρατός, νὰ βγάλει ἀπὸ τὴν ὑδρία τὸν βόστρυχο καὶ νὰ τὸν ὑψώσει τρεῖς φορὲς πάνω ἀπὸ τὸ τεῖχος, χωρὶς νὰ τὸν κοιτάξει ἡ ἴδια. Αὐτὸ ἦταν ἀρκετὸ νὰ θανατώσει πολλοὺς ἐχθροὺς καὶ νὰ τρέψει σὲ φυγὴ τοὺς ἄλλους.

2. Τὸ τοπικὸ ὄνομα τοῦ Ποσειδώνα στὴν Ἀθήνα ἦταν Ἐρεχθεύς, ὅπως μὲ σαφήνεια τὸ σημειώνει ὁ Ἡσύχιος: *Ἐρεχθεύς· ὁ Ποσειδῶν ἐν Ἀθήναις*. Ἐπιγραφικὰ μαρτυρημένος εἶναι ἱερέας *Ποσειδῶνος Ἐρεχθέος γαιηόχου* (Ditt. Syll.[3] 790)· τὸ ἐπίθετο γαιάοχος εἶναι τὸ προσφυέστερο γιὰ τὸν χθόνιο κι ὄχι γιὰ τὸν θαλάσσιο Ποσειδώνα.

Ἐρινύες, καθὼς καὶ ἡρῶα γιὰ τὸν Οἰδίποδα καὶ γιὰ τὸν Ἄδραστο ποὺ ἐκεῖ εἶχαν πεθάνει καὶ γιὰ τὸν Θησέα καὶ τὸν Πειρίθουν ποὺ μαζὶ εἶχαν κατέβει στὸν Ἅδη (Παυσ. 1, 30, 4). Ὡς τέμενος ὑποχθόνιων θεοτήτων ἦταν χῶρος ἄβατος ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους[1].

Τὶς τιμὲς ποὺ ἡ Ἀθηνᾶ εἶχε πλάι στὸν ὑποχθόνιο Ποσειδώνα μποροῦσε νὰ τὶς ἔχει καὶ πλάι στὸν Ἅδη ποὺ εἶναι ἄλλη μορφὴ τοῦ ἴδιου θεοῦ. Ρητὴ μαρτυρία ὑπάρχει γιὰ τὴ βοιωτικὴ *ἰτωνία Ἀθηνᾶ* ποὺ εἶχε ἱερὸ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἔξω ἀπὸ τὴν Κορώνεια. Εἶναι γνωστὸ πὼς ὁ θεὸς τοῦ κάτω κόσμου σπάνια μποροῦσε νὰ δέχεται τιμές (καὶ μόνο ἱλαστήριες) μὲ τὸ ὄνομα Ἅδης ποὺ ποτὲ δὲν πῆρε τὸ χαραχτήρα ἱερωνυμίας[2]. Στὴν Κορώνεια ὑπῆρχε «ἱερὸς λόγος» ποὺ δὲν κοινολογοῦνταν σὲ ἀμύητους, ὁ ὁποῖος δικαιολογοῦσε τὴν κοινὴ λατρεία τῆς Ἀθηνᾶς μὲ τὸν Ἅδη[3]. Ἡ μυστικὴ τοπικὴ παράδοση πρέπει νὰ ταύτιζε τὸν Ἅδη μὲ τὸν καταχθόνιο Δία καὶ τὴν Ἀθηνᾶ μὲ τὴ Δέσποινα τοῦ κάτω κόσμου· γι' αὐτὸ πολλοὶ ποὺ δὲν ἤξεραν τό «μυστικὸ λόγο» ἔδιναν τὸ ὄνομα τοῦ Δία στὸν σύνναο τῆς Ἀθηνᾶς. Ὁ Παυσανίας βρῆκε τὸ ἱερὸ ἕδρα τοῦ βοιωτικοῦ κοινοῦ καὶ μέσα στὸ ναὸ χάλκινα ἀγάλματα τῶν δυὸ θεῶν (ποὺ αὐτὸς τοὺς ὀνομάζει Δία καὶ Ἀθηνᾶ), ἔργα τοῦ Ἀγοράκριτου (9, 34, 1)[4].

Στὰ ἱστορικὰ χρόνια ὑπῆρχε χάσμα ἀνάμεσα στὴν ὀλυμπιακὴ ἢ «ἐπίσημη» θρησκεία τῶν πόλεων καὶ στὶς λαϊκὲς λατρεῖες. Τὰ παραπάνω παραδείγματα εἶναι ἀρκετὰ νὰ πείσουν πὼς οἱ λατρεῖες αὐτὲς ἀποτελοῦσαν αὐθεντικὴ ἐπιβίωση μιᾶς προομηρικῆς θρησκείας, ἡ ὁποία δὲν ἐξέλιπε μὲ τὴν ἐπικράτηση τῆς ὀλυμπιακῆς, ἀλλὰ ἐπέζησε στὴ σκιά της καὶ ἦταν πάντα πιὸ ζωντανὴ καὶ πιὸ αὐθόρμητη παρὰ ἡ ἐπίσημη θρησκεία. Μάρτυρές της εἶναι οἱ ἄφθονες λατρευτικὲς ἐπιγραφὲς καὶ τὰ τυπικὰ τῶν κατὰ τόπους

1. Στὸν Οἰδίποδα ἐπὶ Κολωνῷ τοῦ ΣΟΦΟΚΛΗ ὁ χορὸς τῶν ἀθηναίων γερόντων ἐκπλήσσεται βλέποντας τὸν Οἰδίποδα νὰ μπαίνει μέσα καὶ ἀποδίδει τὴν πράξη τοῦ ξένου σὲ ἄγνοια τῆς ἱερότητας τοῦ χώρου: *προσέβα γὰρ οὐκ ἄν ποτ' ἀστιβὲς ἄλσος ἐς τᾶνδ' ἀμαιμακετᾶν κορᾶν, ἃς τρέμομεν λέγειν καὶ παραμειβόμεσθ' ἀδέρκτως, ἀφώνως*, στίχ. 125 κπ.

2. Ἀντίθετα, μὲ τὸ ὄνομα Πλούτων τιμῶνταν συχνότερα σὲ κοινὰ τεμένη μὲ τὴν Περσεφόνη ἢ μὲ ἄλλη θεὰ τοῦ κάτω κόσμου (μὲ τὴν Περσεφόνη π.χ. στὴ Φάλαννα τῆς Περραιβίας, IG IX 2, 1229, 3 καὶ 33). Μὲ τὸ ὄνομα Ἅδης εἶχε ναὸ καὶ περίβολο στὴν πρωτεύουσα τῆς Ἤλιδας, στὴ θρησκευτικὴ ζωὴ τῆς ὁποίας ὅλες οἱ θεότητες τοῦ κάτω κόσμου εἶχαν ἐξαιρετικὴ θέση, ὅπως καὶ στὴν Πύλο καὶ σ' ὁλόκληρη τὴ Μεσσηνία, ἀπὸ τὰ προϊστορικὰ χρόνια. Στὴν πόλη Ἦλι ὁ ναὸς καὶ ὁ περίβολος τοῦ Ἅδη ἦταν χῶροι ἄβατοι, κλειστοὶ γιὰ τὸν κόσμο ὅλη τὴ χρονιά. Ἄνοιγαν τὴ μέρα τῆς ἐτήσιας γιορτῆς γιὰ νὰ μπεῖ μέσα ὁ ἱερέας γιὰ τὶς ἱλαστήριες ἱερουργίες (ΠΑΥΣ. 6, 25, 2).

3. ΣΤΡΑΒ. 9, 411: *συγκαθίδρυται δὲ τῇ Ἀθηνᾷ Ἅδης, κατά τινα, ὥς φασι, μυστικὴν αἰτίαν.*

4. Ἡ μελέτη τοῦ καθ. ΓΙΩΡΓΟΥ ΔΕΣΠΙΝΗ δὲν ἀφήνει ἀμφιβολία πὼς ὁ πλάστης παρέστησε τὸ θεὸ ὡς Ἅδη κι ὄχι ὡς Δία. Ὁ ἴδιος ἀναγνώρισε ὡς εἰκόνα τοῦ ἀγορακρίτειου Ἅδη τὸ ρωμαϊκῶν χρόνων ἀντίγραφο τὸ λεγόμενο «Ζεὺς τῆς Δρέσδης» ποὺ παριστάνει σὲ ὄρθια στάση τὸ θεό, μὲ σκῆπτρο στὸ δεξὶ χέρι· τὸ ἀτημέλητο τῆς κόμης εἶναι γνώρισμα θεῶν τοῦ κάτω κόσμου. Ὁ ἴδιος πιστεύει πὼς ἡ ἰτώνια Ἀθηνᾶ ποὺ στέκονταν, ὄρθια κι αὐτή, πλάι του ἀποδίδεται ἀπὸ τὸ ἀντίγραφο τῆς Ἀθηνᾶς Farnese τῆς Νεάπολης (βλ. Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ ἔργου τοῦ Ἀγοράκριτου, 133 - 155). Στὸ ἄγαλμα αὐτὸ ἡ θεὰ δὲν φορεῖ τὴ γνωστὴ πανοπλία, διατηρεῖ ὅμως αὐθεντικώτερα τὴν πολεμική της φύση μὲ τὰ φίδια στὸ κράσπεδο τῆς αἰγίδας καὶ μὲ τὸ γοργόνειο στὸ στῆθος. Στὴν Κορώνεια μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ βέβαιο πὼς λατρεύτηκε ὡς τὸ τέλος τῆς ἀρχαιότητας μιὰ τοπικὴ παραλλαγὴ τῆς ἰτώνιας Ἀθηνᾶς, μὲ τονισμένο τὸν αὐστηρὸ χθόνιο χαραχτήρα της. Πλατύτερα τόσο οἱ θεσσαλοὶ ὅσο καὶ οἱ βοιωτοὶ τιμοῦσαν τὴ θεὰ αὐτὴ ὡς πολεμική. Οἱ θεσσαλοὶ εἶναι γνωστὸ πὼς χρησιμοποιοῦσαν ἀπὸ τὰ ἀρχαϊκὰ χρόνια ὡς σύνθημα στὶς πολεμικές τους ἐξορμήσεις τὸ ὄνομα τῆς ἰτώνιας Ἀθηνᾶς (ΠΑΥΣ. 10, 1, 10).

λατρειῶν, πολλὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα βρῆκε ζωντανὰ στὸ 2ο μ.Χ. αἰ. καὶ τὰ διέσωσε ὁ Παυσανίας. Ἡ ποιητικὴ δημιουργία καὶ ἰδίως τὸ ἔπος, ἡ ἀρχαιότερη γραπτὴ πηγὴ γιὰ τὴν παντοειδῆ ἀρχαιογνωσία, δὲν εἶναι γιὰ τὴ θρησκεία ἀξιόπιστος μάρτυρας· ἀντίθετα, ὑπῆρξε ὁ μεθοδικώτερος ὑπονομευτής της: ἤδη ὁ Ἡρόδοτος ἤξερε πὼς πρὶν ἀπὸ τὸν Ὅμηρο καὶ τὸν Ἡσίοδο τὸ πάνθεο τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου ἀποτελοῦνταν ἀπὸ σοβαρὲς ὑπεραισθητὲς ὑπάρξεις, χωρὶς τὰ γνωστὰ ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ ἐποχὴ ὀνόματα καὶ προσωνύμια, ἀλλὰ μὲ θερμὴ λατρεία στὰ ταπεινὰ ἱερά τους. Οἱ ποιητὲς αὐτοὶ ἔβαλαν, κατὰ τὸν Ἡρόδοτο, τὴν πίστη τῶν ἑλλήνων μέσα σὲ συγκεκριμένο σχῆμα, πρῶτα μὲ τὸ νὰ δώσουν στοὺς θεοὺς τὰ ὀνόματα, μὲ τὰ ὁποῖα ἐπρόκειτο νὰ τοὺς ξέρουν ὅλοι στὸ μέλλον (νὰ παραμερίσουν ἑπομένως τὰ τοπικὰ ὀνόματα ποὺ δημιουργοῦσαν σύγχυση), ἔπειτα μὲ τὸ νὰ ὁρίσουν τὴ συγκεκριμένη δραστηριότητα κάθε θεοῦ καὶ τέλος μὲ τὸ νὰ πλάσουν τὴ θεογονία καὶ τοὺς ἄλλους μύθους γιὰ τοὺς θεούς (2, 52-53).

Οἱ μεταγενέστεροι ποιητὲς ποὺ ἀκολούθησαν τὸ παράδειγμά τους, καθὼς καὶ οἱ πλάστες καὶ οἱ ζωγράφοι παραμέρισαν ἰδίως τοὺς αὐστηροὺς χθόνιους θεοὺς τῶν τοπικῶν λατρειῶν ποὺ ἦταν ἀκατάλληλοι γιὰ τὸ μεγαλειῶδες οἰκοδόμημα τῆς μυθολογίας ποὺ δημιούργησαν. Τὸ οἰκοδόμημα ὅμως αὐτὸ ποτὲ δὲν πῆρε λατρευτικὴ ἀξία: ὁ ταινάριος Ποσειδώνας διατήρησε στὴ λατρεία ὡς τὸ τέλος τῆς ἀρχαιότητας τόν «ἀχερούσιο» χαραχτήρα, ἀγνοώντας πὼς οἱ μῦθοι, ἤδη ἀπὸ τὸν καιρὸ τοῦ Ὁμήρου, τὸν εἶχαν ὑποχρεώσει *πολιὴν ἅλα ναιέμεν αἰεί*. Ἡ Βοιωτία ὁλόκληρη παρέμεινε ἐπίσης στὴ δικαιοδοσία τοῦ ἴδιου ὑποχθόνιου θεοῦ, ὅπως εἶχε παρατηρήσει ὁ ἀρχαῖος κριτικὸς Ἀρίσταρχος συνδέοντας τὸ ὁμηρικὸ ἐπίθετο τοῦ Ποσειδώνα *ἑλικώνιος* ὄχι μὲ τὴν Ἑλίκη, ἀλλὰ μὲ τὸ βοιωτικὸ βουνὸ Ἑλικώνα (Ἐτυμ. Μέγα, λ. *Κύπρις*. Οἱ βοιωτικὲς πόλεις ἀπεικόνιζαν στὰ νομίσματά τους τὸν Ποσειδώνα ἢ στόλιζαν μὲ τρίαινα τὴν ἐπιφάνεια τῆς λεγόμενης «βοιωτικῆς ἀσπίδας» ποὺ ἦταν τὸ κοινὸ νομισματικὸ ἔμβλημα ὅλων τῶν βοιωτικῶν πόλεων, βλ. πίν. 38β).

Ἀξιοσημείωτο εἶναι πὼς οἱ θρησκευτικοὶ κύκλοι τῶν ἱστορικῶν χρόνων ποὺ ἀγνόησαν ἢ περιφρόνησαν τὰ μυθολογικὰ κατασκευάσματα τῶν ποιητῶν καὶ τῶν ἄλλων καλλιτεχνῶν δὲν κράτησαν τὴ λατρεία ξένη ἀπὸ κάθε μορφὴ μυθολογίας, ἀλλὰ καλλιέργησαν ἕνα θρησκευτικὸ εἶδος της, τοὺς λεγόμενους «ἱεροὺς λόγους» ποὺ ἀποκαλύπτονταν μόνο στοὺς πιστοὺς κατὰ τὴ μύηση καὶ εἶχαν σκοπὸ νὰ τοὺς βοηθήσουν νὰ ἐμβαθύνουν στὴ μυστικὴ ἔννοια τῶν λατρευτικῶν πράξεων καὶ νὰ τονώσουν τὴν εὐλάβειά τους. Οἱ ἱεροὶ λόγοι προφυλάσσονταν ἀπὸ τὴν ἐλεύθερη παραποίηση, γιατὶ οἱ μύστες, δεσμευμένοι ἀπὸ τὸ καθῆκον τῆς σιωπῆς, δὲν τοὺς κοινολογοῦσαν.

Ν. Δ. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗΣ

KASTELL AM NORDRAND DER EBENE VON IRIA (ARGOLIS)

Nicht weit von dem Dorf Iria am Argolischen Golf entfernt liegt ein kleines antikes Kastell, daß in antiken Quellen nicht erwähnt wird, so daß wir seinen Namen nicht kennen. Es liegt am Südhang des Berges, der die kleine dreieckige Ebene von Iria im Norden begrenzt. Ungefähr 1 km von der modernen Straße entfernt, die sich am Fuß dieses Berges nach Karnezeika entlangzieht, und von hier aus sichtbar, erhebt sich das Kastell auf einem kleinen Felsklotz, der auf etwa ein Drittel der Höhe des Berges — etwa 100 m ü. M. — aus dem Hang emporragt (Taf. 40a).

Das Kastell ist an einer Stelle errichtet, die von Natur aus günstige Voraussetzungen bot. Denn der kleine Fels, der nach allen Seiten hin zwischen 2 m und 4 m sehr steil abfällt, bot dem Kastell einen natürlichen Schutz. Dazu kommt daß sich etwa 10 m östlich des Kastells ein Wildbach tief in den nicht sehr steil abfallenden, felsigen Hang eingeschnitten hat, so daß das Kastell leicht mit Wasser versorgt werden konnte. Außerdem hat man von dem Kastell aus einen guten Überblick über die ganze Ebene von Iria wie auch über den antiken Weg, der an Stelle der modernen Straße wohl ebenfalls am Fuß des Berges entlanglief. Dagegen war die strategische Bedeutung des Kastells sicherlich nicht sehr groß, denn der Weg durch die Ebene war nicht sehr wichtig. Als Zufluchtsort für die Bewohner der Ebene konnte das Kastell aber auch nicht dienen, da es zu klein ist.

Das Kastell[1] nützt die verhältnismäßig ebene Fläche des Felsklotzes, der im Norden zum Hang hin seine höchste Erhebung hat, völlig aus (Abb. 1). Es mißt an seiner längsten Stelle knapp 30 m und an seiner breitesten etwa 15 m und umfaßt eine Fläche von knapp 300 qm. Die Kastellmauer läuft in geraden Mauerabschnitten am Rand des Felsens entlang; teilweise wurde der Fels, wo er vor die Mauer ragte oder nicht steil genug abfiel, auch noch abgearbeitet.

Der Fels, auf dem die Mauer ruht, ist, wo es nötig war, sehr sauber abgearbeitet und begradigt, so daß die Mauer sehr gut auf den Fels gebettet ist (Taf. 40b). Die Kastellmauer ist noch bis zu einer Höhe von etwa 3 m erhalten; im Durchschnitt

1. Das Kastell konnte nur mit Hilfe eines Kompasses und eines Bandmaßes vermessen werden. Es ist daher auf der Planskizze bei den Mauerrichtungen ein Meßfehler von 2° nach beiden Seiten möglich. Die Mauerstrecken, die noch vorhanden sind, wurden in Kreuzschraffur wiedergegeben, diejenigen, die sicher erschlossen werden konnten, sind mit einer durchgehenden Linie eingezeichnet.

ist der Fels mit der Mauer noch etwa 5 m bis 6 m hoch. Der obere Abschluß der Mauer ist nirgends zu sehen. Es ist eine 1,10 m starke Schalenmauer, die aus Polygonen aus dem anstehenden grauen, harten Kalkstein errichtet ist.

Die Größe der Polygone ist sehr unterschiedlich; sie können bis zu 1,60 m lang und 1,10 m hoch sein, sind aber gewöhnlich nur etwa 0,80 m lang und 0,50 m hoch. Die Lagerflächen der Polygone sind gewöhnlich über die ganze Tiefe des Steines ausgearbeitet (Taf. 41a), während die Stoßflächen nur etwa 0,10 m bis 0,15 m weit ausgearbeitet sind. Der Rand der Anschlußflächen zur Sichtseite hin ist viel sauber-

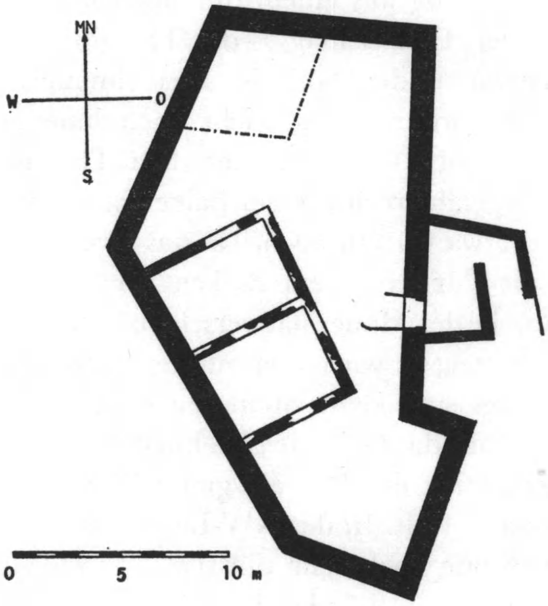

Abb. 1. Kastell am Nordrand der Ebene von Iria (Argolis).

er und feiner bearbeitet und ist etwas höher, so daß man von einer wirklich guten Anathyrose sprechen kann. Dadurch hat die Mauer eine verhältnismäßig dichte Fugung. An der Sichtseite haben die Steine eine bis zu 0,30 m starke Bruchbosse. Die unregelmäßige Rückseite bindet in den Erdkern der Schalenmauer ein. Meistens stoßen die Polygone der beiden Schalen mit ihren Rückseiten gegeneinander; seltener sind Polygone, die ganz durchbinden (Taf. 41a).

Der Mauerstil dieses Kastells wird durch Blöcke geprägt, deren Lagerflächen fast parallel verlaufen (Taf. 40b), während die Stoßfugen gewöhnlich schräg sind. Polygone, die an der Sichtseite fünfeckig oder sechseckig sind, gibt es zwar auch häufig, sie bestimmen aber nicht so sehr das Bild, wie die viereckigen. Kleine dreieckige Zwickelsteine wurden nur sehr selten verwendet; dagegen sind viereckige Füllsteine häufiger anzutreffen. Die Steine sind so versetzt, daß sich lange Horizontalfugen bilden, die fast gerade und nahezu waagerecht verlaufen. Man kann daher wohl mit Recht sagen, daß das Mauerwerk eine Tendenz zu Schichten hat.

Etwa in der Mitte der Ostseite des Kastells zum Bachbett hin befindet sich der Zugang des Kastells. Eine zum Teil erhaltene Rampe, die einmal umknickt, führt hinauf zum Tor, das etwa 2 m über dem davorliegenden Niveau des Hanges ist. Angreifer, die das Tor erstürmen wollten, mußten so den Verteidigern ihre vom Schild ungedeckte rechte Seite zeigen. Außerdem konnten sie noch von dem Vorsprung des Kastells, der sich 4 m südlich der Rampe befindet, beschossen werden. Das Tor (Taf. 41b) ist noch bis zu einer Höhe von 1,70 m erhalten. Der untere Teil ist bis zu einer Höhe von etwa 1,10 m aus dem anstehenden Fels herausgearbeitet; darüber besteht die Torleibung aus einem durchgehenden Polygon. Die Breite des Tores beträgt 1,30 m. Der Türanschlag — die Tür ging wie üblich nach innen zu öffnen — befindet sich etwa auf der Hälfte der Kastellmauer. Nach der Türanschlagsleiste verbreitert sich der Tordurchgang leicht nach innen. In der nördlichen Tordurchgangsmauer befindet sich 0,12 m hinter dem Türanschlag und etwa 1,50 m über der Schwelle ein ungefähr rechteckiges Balkenloch zum Verschließen der Tür. Es ist 0,09 m breit und etwa 0,15 m hoch. Da das Loch die Tiefe des Steines hat, ca. 0,90 m, wird man die Tür mit einem Balken verschlossen haben, den man bei geöffneter Tür hier ganz in der Mauer hat verschwinden lassen können. Die Schwelle ist heute mit Erde verschüttet; sie wird aber aus dem Fels herausgearbeitet sein. Vom oberen Abschluß des Tores sind keine Steine zu sehen.

Innerhalb des Kastells fällt das Gelände gleichmäßig von N nach S um etwa 1,80 m ab. Nur in der NW-Ecke tritt der Fels als glatte Ebene an die Oberfläche; sonst ist das Kastell mit Erde angefüllt. In der NW-Ecke war wahrscheinlich ein Gebäude errichtet, von dem aber nur noch sehr dürftige Spuren vorhanden sind[1]. An die westliche Kastellmauer ist ein Gebäude, das aus zwei etwa gleich großen Räumen besteht, angebaut. Seine Mauern schauen heute nur noch teilweise aus der Erde hervor. Sie bestehen aus einer 0,45 m breiten Schalenmauer, die sehr sauber gefugt ist. Die Polygone dieser Mauer stoßen wie bei der Ringmauer gewöhnlich mit den Rückseiten gegeneinander, und nur sehr selten sind durchbindende Steine zu finden. Die Bruchbosse der Sichtseiten ist nicht sehr stark. In dem südlichen Raum schauen noch Scherben vom Rand eines sehr großen Vorratsgefäßes aus der Erde, das einen oberen Durchmesser von über 1 m hatte.

Das ganze Kastell macht von den Mauern her einen sehr einheitlichen Eindruck, und es scheint später nichts verändert oder wieder aufgebaut zu sein. Es wird auch nicht mehr in der Spätantike, im Mittelalter oder in der Neuzeit benutzt worden sein, denn es finden sich im Kastell zwar sehr viele Scherben, die aber alle aus hellenistischer Zeit stammen[2].

1. Im Plan ist dieses Gebäude als Punkt-Strich-Linie eingezeichnet.

2. Die Hauptmasse der Scherben gehört in das 3. Jh. v. Chr. Einige kann man aber wahrscheinlich noch in das letzte Drittel des 4. Jhs. datieren.

Die Konstruktionsweise des Kastells bietet kaum einen Anhaltspunkt für eine nähere Datierung des Kastells. Die geringe Größe ist zwar auffällig, man kann aber daraus wohl nur schließen, daß das Kastell nicht als Zufluchtsort für die Bewohner der Ebene angelegt worden ist, sondern als ein Garnisonposten für eine Wachmannschaft. Auch das Fehlen von Mauertürmen kann bei der Größe des Kastells und bei der verhältnismäßig sicheren Lage nicht verwundern, und kann daher nicht für eine nähere Datierung herangezogen werden. Anders verhält es sich mit der Mauerstärke. Die Kastellmauer ist nur gut 1 m breit. Das ist für Kastellmauern ungewöhnlich, kommt aber im Hellenismus häufiger vor. Es ist offensichtlich, daß bei dieser geringen Mauerstärke kaum Platz für einen Wehrgang bleibt, wenn man mit einer etwa 0,60 m starken Epalxis rechnet. Man muß daher annehmen, daß das Kastell einen hölzernen Wehrgang hatte, wie es von Philon von Byzanz unter anderem empfohlen wird[1]. Kastellmauern in dieser Technik scheinen aber erst mit dem Hellenismus aufzukommen[2].

Vom Mauerstil aus kann das Kastell schlecht datiert werden, wenn auch eine schwach ausgearbeitete Lotkante an der NO-Ecke des Kastells auf das spätere 4. Jh. und den Hellenismus hindeutet. Man kann vom Mauerstil aus jedoch mit Bestimmtheit darauf schließen, daß dieses Kastell, das auf epidaurischem Gebiet liegt, auch von Epidauros gebaut wurde. Denn das Mauerwerk ist Teilen der Stadtmauer von Epidauros (Taf. 42a) so ähnlich, daß man auf die gleiche Bautradition schließen muß (Taf. 40b). Bei beiden Mauern sind sehr häufig Blöcke zu finden, deren Lagerflächen fast parallel verlaufen. Auch den Wechsel von sehr großen Blöcken und kleineren haben beide Mauern gemeinsam. Die Polygone sind bei ihnen so versetzt, daß sich lange fast gerade und ziemlich waagerechte Horizontalfugen herausbilden, die den Stil der Mauern prägen; diese Horizontalfugen enden plötzlich und laufen etwas nach oben oder unten versetzt weiter.

Es sind aber auch deutliche Unterschiede zwischen beiden Mauern festzustellen. So ist die Stadtmauer von Epidauros mit einer Mauerstärke zwischen 1,90 m und 2,00 m doppelt so dick wie die Kastellmauer. Die Sichtseiten der Polygone der Stadt-

1. Philon von Byzanz 80, 33 ff. bei H. Diels — E. Schramm, Exzerpte aus Philons Mechanik, in Abh. Berlin 1919, 1 ff. Mit dieser Stelle hat sich F. E. Winter, Greek Fortifications 143 ff., eingehend auseinandergesetzt.

2. Das Südkastell von Gortys (Arkadia) hat eine Mauerstärke von 1,25 m. R. Martin, BCH 71/72, 1947/48, 145 ff., datiert es in die 2. Hälfte des 3. Jhs. v. Chr.

Die Mauer der Dreiecksbastion auf der Aspis von Argos ist etwa 1 m stark. Wegen der entwickelten Festungstechnik wird sie gewöhnlich in die 2. Hälfte des 3. Jhs. v. Chr. datiert. F. G. Maier, Griechische Mauerbauinschriften I 148, hält aber auch eine Verbindung der Bastion mit einem Ehrenbeschluß der Stadt Argos für Rhodos für möglich; dann müßte die Bastion in die 1. Hälfte des 2. Jhs. v. Chr. datiert werden.

Das Kastell bei Katsingri in der Argolis, dessen Ringmauer etwa 1 m stark ist, gehört sicherlich in das frühe 3. Jh. v. Chr.

Es gibt eine Anzahl kleiner Kastelle auf den ägäischen Inseln, wie das Kastell auf Amorgos, das von L. Ross, Reisen auf den griechischen Inseln der Ägäis II 43 ff., beschrieben ist, dessen Mauern ca. 1 m stark sind; dieses Kastell gehört auf Grund der Festungstechnik (Schießscharten) sicherlich ebenfalls in den Hellenismus.

mauer sind geebnet, während bei den Steinen der Kastellmauer die Bruchbosse gelassen wurde. Auch sind die Blöcke der Stadtmauer gewöhnlich noch echte Polygone, die fünf und mehr Ecken an den Sichtseiten haben, während das Kastell zum überwiegenden Teil aus Blöcken errichtet ist, deren Sichtseiten vier Ecken haben. Es handelt sich daher bei der Stadtmauer von Epidauros noch um ein echtes Polygonalmauerwerk, während man bei dem Kastell von einem Polygonalmauerwerk sprechen muß, das eine starke Tendenz zu Schichten aufweist; das zeigt sich auch darin, daß die Horizontalfugen bei der Stadtmauer nicht so weit durchlaufen wie bei der Kastellmauer. Diese Unterschiede sind aber sicherlich dadurch zu erklären, daß die Stadtmauer von Epidauros etwa 100 Jahre älter ist, als das Kastell. Denn dieser Teil der Stadtmauer wurde sicherlich noch im 5. Jh. v. Chr. gebaut[1].

Die Mauer des Kastells bei Iria unterscheidet sich im Mauerstil aber auch ganz deutlich von den Festungsmauern der angrenzenden Gebiete, von Argos und Hermione. Zu Beginn des 3. Jhs. v. Chr., also etwa in der gleichen Zeit, wurde die Stadt- und Akropolismauer von Asine errichtet[2] und sicherlich auch das Kastell bei Katsingri[3]. Hier finden sich zwar auch sehr häufig Blöcke, die an der Sichtseite vier Ecken haben, die Blöcke sind aber im Gegensatz zu der Kastellmauer bei Iria etwa gleich groß. Auch sind die Steine so versetzt, daß sie lange durchlaufende Bänder bilden, deren Lagerfugen immer leicht nach oben oder unten schwingen, und nicht gerade und waagerecht verlaufen wie bei dem Kastell bei Iria. Das Polygonalmauerwerk von Hermione (Taf. 42b) ist im Gegensatz zum Mauerwerk des Kastells bei Iria ein reguläres Polygonalmauerwerk, wo fast nie Polygone mit nur vier Ecken an den Sichtseiten auftreten, so daß sich diese beiden Mauerstile deutlich unterscheiden.

Das Kastell bei Iria gehört zu einer Gruppe von Festungsbauten, die unter den hellenistischen Herrschern angelegt worden sind[4]. Sie hatten eine andere Aufgabe zu erfüllen, als die Kastelle aus klassischer Zeit. Die klassischen Kastelle[5] sollten unein-

1. R. L. Scranton, Greek Walls 162, nimmt an, daß dieser Teil der Stadtmauer der ältere ist. Die anderen aufgeführten Mauern dieser Gruppe datiert er mit einer Ausnahme in das 5. Jh. v. Chr. Dagegen wird dieser Mauerabschnitt von A. Frickenhaus und W. Müller (Frickenhaus - Müller, AM 36, 1911, 29) auf Grund eines Turmes, der nicht in die Mauer einbindet, in das ausgehende 4. Jh. datiert. Dagegen meint Winter, Greek Fortifications 167 Anm. 51, daß Türme, die nicht in die Mauer einbinden, ein Datum nicht früher als das späte 5. Jh. oder sogar die erste Hälfte des 4. Jhs. vermuten lassen.

Der Mauerturm von Epidauros hat in der Konstruktion jedenfalls nichts mit spätklassischen und hellenistischen Mauertürmen gemein, die ebenfalls nicht in die Kurtinen einbinden. Sie bilden aber im Gegensatz zu dem Mauerturm von Epidauros, der nur vor die Stadtmauer vorgebaut ist und keine eigene rückwärtige Mauer hat, eine in sich geschlossene Einheit (Türme von Perge, Side, Troizen), so daß sie nicht zusammenstürzen, wenn die Mauer fällt.

2. Frödin - Persson, Asine 437.

3. G. Karo, AM 40, 1915, 106 ff.

4. Dazu gehört das Kastell bei Katsingri in der Argolis (G. Karo, AM 40, 1915, 106 ff.), das Kastell bei Phychtia in der Argolis (Steffen, Karten von Mykenai 16), das Kastell auf Naxos (L. Haselberger, AA 1972, 431 ff.) und das Kastell auf Amorgos (L. Ross, Reisen auf den griechischen Inseln der Ägäis II 43 ff.).

5. Phyle, Glyphokastro, Rhamnous, Sounion in Attika, Kasarma, Kastraki und das Kastell bei Lyrkia in der Argolis, und das Kastell Iannitso oberhalb von Kalamata.

nehmbare Stützpunkte bilden, die zum einen den eingefallenen Feind bei der Plünderung und Verwüstung des Landes und seinen Nachschub bedrohten und zum anderen die umliegende Bevölkerung mit ihrem beweglichen Gut aufnehmen sollten. Da die Stadtstaaten sich aber nur ein kleines, ständig unter Waffen stehendes Heer leisten konnten, das die Stadt selber und die Kastelle gegen plötzliche Überfälle sicherte, mußten die Kastelle an solchen Orten angelegt werden, die von Natur aus schon einen starken Schutz boten und außerdem eine verhältnismäßig große Fläche umfaßten, um die umliegende Bevölkerung in Notzeiten mit ihren Sklaven und dem Vieh aufnehmen zu können. Außerdem mußten die Kastelle mit Mauern und Mauertürmen so stark gesichert werden, daß diese kleinen Besatzungen auch einer längeren Belagerung standhalten konnten.

Dagegen wurden die Kastelle, zu der auch das Kastell bei Iria gehört, als Garnisonsorte für die Heere der hellenistischen Herrscher angelegt; sie sollten eine verhältnismäßig starke Garnison vor plötzlichen Überfällen schützen. Denn die hellenistischen Herrscher, deren Macht wesentlich auf einem Söldnerheer beruhte, hatten auch in Friedenszeiten immer ein festes Heer unter Waffen, das auf die verschiedenen Garnisonsorte verteilt war und das im Notfall schnell zusammengezogen werden konnte[1]. Es war gar nicht beabsichtigt, diese Garnisonsorte gegen eine große Übermacht bei einer Belagerung zu verteidigen. Daher ist es auch nicht verwunderlich, daß diese Kastelle nur so schwach gesichert sind, obwohl die Belagerungstechnik enorme Fortschritte gemacht hatte. Denn diese Kastelle mit ihren schwachen Mauern ohne Mauertürmen, die dazu noch häufig an Orten angelegt sind, die keinen besonderen natürlichen Schutz boten, konnten keiner längeren Belagerung standhalten.

Das Kastell am Nordrand der Ebene von Iria kann daher wohl nur unter Kassander oder unter Demetrios und seinem Sohn Antigonos errichtet worden sein. Ab 316 v. Chr. scheint das Gebiet von Epidauros wie die ganze Akte und die Argolis in der Hand Kassanders zu sein[2], der aber diese Gebiete im Jahre 313 wieder verliert[3]. In dieser Zeit hatte er aber wohl kaum ein größeres Heer in der Peloponnes liegen, so daß der Bau dieses Kastells wahrscheinlich nicht in diese Zeit fällt. Kassander scheint aber vor 308 v. Chr. den größten Teil der Peloponnes zurückerobert zu haben, wie man aus dem Vertrag mit Ptolemaios schließen kann[4], und er hält diesen auch bis in das Jahr 303 v. Chr., wo die Peloponnes von Demetrios befreit wird. In dieser Zeit hatten die meisten peloponnesischen Städte Besatzungen des Kassander, darunter sicherlich auch Epidauros. In dieser Zeit könnte das Lager errichtet worden sein.

Demetrios, der 303 v. Chr. die Peloponnes befreit hatte, legte nur in Akrokorinth

1. Diodor. XX 47, 3 berichtet, daß Menelaos, der General des Ptolemaios über Zypern nach der Landung des Demetrios auf Zypern die Soldaten von den herumliegenden Kastellen in Salamis zusammenzog, um Demetrios eine Schlacht zu liefern.
2. Diod. XIX 54, 3 ff.
3. Diod. XIX 74, 2.
4. Diod. XX 37, 1 ff.

eine starke Besatzung[1]. Daher fielen auch alle anderen peloponnesischen Städte nach der Schlacht bei Ipsos von ihm ab. In den Jahren nach 298 scheint er die Peloponnes zurückerobert zu haben. Sicherlich war sie aber seit dem Jahre 295 fest in seiner Hand. Seit dieser Zeit wird sicherlich immer ein festes Heer unter ihm, bzw. unter seinem Sohn Antigonos Gonatas in der Peloponnes stationiert gewesen sein, bis Antigonos 276 v. Chr. Herrscher von Makedonien wurde. Es ist also auch durchaus möglich, daß dieses Kastell in der Zeit von 295 bis etwa 276 v. Chr. unter Demetrios oder unter seinem Sohn Antigonos Gonatas errichtet worden ist.

JÜRGEN SCHILBACH

1. Diod. XX 103 ff.

Η ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΦΑΥΣΤΙΝΑΣ ΤΗΣ ΠΡΕΣΒΥΤΕΡΗΣ ΣΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΧΩΡΟ

Στὶς ἀποθῆκες τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου ὑπάρχει ἡ ἀδημοσίευτη εἰκονιστικὴ κεφαλὴ[1] νέας γυναίκας ποὺ μελετοῦμε ἐδῶ (πίν. 43α - 44β).

Ὁ τύπος τῆς κόμμωσης καὶ ἡ ἀπόδοση τῶν βλεφάρων ποὺ εἶναι βαριὰ καὶ σαρκώδη, χαρακτηριστικὸ στοιχεῖο τῆς ἐποχῆς τῶν Ἀντωνίνων, τοποθετοῦν τὴν κεφαλὴ χρονολογικὰ στὴν πρώιμη περίοδο τῶν Ἀντωνίνων (138 - 141 μ.Χ.). Σὲ μικρὴ τριγωνικὴ ἀπόληξη στὸ μέσο τοῦ μετώπου καταλήγει ἡ κόμη, ποὺ μὲ ἐπάλληλους πλαστικοὺς κυματισμοὺς φθάνει ὣς πίσω, ὅπου ἀνεβαίνει κυματιστὴ πρὸς τὰ ἐπάνω. Φανερὴ εἶναι ἡ πρόθεση τοῦ καλλιτέχνη νὰ διαχωρίσῃ τὴ μάζα τῆς κόμης στὸ πρόσθιο τμῆμα τῆς κεφαλῆς, ὁριζόντια, σὲ δύο μέρη· αὐτὸ διαπιστώνεται καὶ ἀπὸ τὸ μικρὸ τρίγωνο, ποὺ διακρίνεται στὸ κέντρο τοῦ δεύτερου τμήματος τῆς κόμης.

Τὴν κορυφὴ τῆς κεφαλῆς καλύπτει κόρυμβος ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ τέσσερεις ἰσομερεῖς πλοκάμους, οἱ ὁποῖοι ἀποδίδονται σχηματικὰ μὲ διαγραμμισμένα τρίγωνα. Ἡ μάζα τῆς κόμης, στὸ πίσω μέρος τῆς κεφαλῆς, χωρίζεται στὴ μέση μὲ βαθιὰ ἐγχάρακτη κυματιστὴ γραμμὴ καὶ ἀπολήγει σὲ ἄβαθη κοιλότητα, ποὺ σχηματίζεται ἐπάνω στὸ κέντρο τοῦ κορύμβου. Ἀπὸ τὴν κύρια κόμμωση ἀποσπᾶται, δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τῆς κεφαλῆς, στὴν περιοχὴ πίσω ἀπὸ τὰ αὐτιά, πλαστικὸς σιγμοειδὴς βόστρυχος.

Τὸ περίγραμμα τοῦ προσώπου εἶναι ὠοειδές. Βαριὰ βλέφαρα, ὅπως ἀναφέρθηκε, καλύπτουν τὰ ἀμυγδαλόσχημα μάτια. Στὸ δεξιὸ μάτι εἶναι σαφῆ τὰ ἴχνη ἀπὸ τὴν ἐγχάραξη τῆς ἴριδας καὶ τῆς κόρης. Στὶς ἐσωτερικὲς γωνίες τῶν ματιῶν καθαρὰ διακρίνεται ὁ κανθός. Τὸ ἐλεύθερο χεῖλος τῶν κάτω βλεφάρων κυρτώνεται, ἡ περιοχή τους εἶναι ἔντονα διογκωμένη (αὐτὸ διακρίνεται στὸ ἀριστερὸ μάτι ποὺ σώζεται καλύτερα).

1. Κεφαλὴ μὲ ἀρ. εὑρ. 4906. Βρίσκεται στὶς ἀποθῆκες τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου. Μάρμαρο πεντελικό. Ἡ κεφαλὴ εἶναι σὲ πολλὰ σημεῖα φθαρμένη: λείπουν ἡ μύτη, τὰ χείλη, τὸ σαγόνι καὶ ὁ λαιμός, ἐκτὸς ἀπὸ ἕνα μικρὸ τμῆμα στὸ δεξιὸ μέρος. Ἔχει ἀπολεπίσματα στὰ μάτια καὶ σὲ πολλὰ σημεῖα τῆς ἐπιδερμίδας. Ἡ μάζα τῆς κόμης διατηρεῖται σὲ καλύτερη κατάσταση· ἐκεῖ παρατηροῦνται λιγότερα ἀπολεπίσματα.

Διαστάσεις: Ὁλικὸ ὕψος κεφαλῆς 0.285 μ., ὕψ. προσώπου 0.22 μ., ὕψ. μετώπου 0.03 μ., ἀπόστ. ματιῶν 0.04 μ., μῆκ. ματιῶν 0.04 μ., πλάτ. κεφαλῆς στὴν περιοχὴ τῶν κροτάφων 0.16 μ., πλάτ. μαζὶ μὲ τὴν κόμη 0.30 μ., πλάτ. τῆς κεφαλῆς στὴν περιοχὴ τῶν παρειῶν 0.135 μ., μῆκ. στόμ. 0.05 μ., ὕψος κορύμβου 0.065 μ.

Εὐχαριστίες ἐκφράζονται στὸν διευθυντὴ τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν κ. Νικ. Γιαλούρη γιὰ τὴν ἄδεια τῆς δημοσίευσης τῆς κεφαλῆς, καὶ στὴν ἐπιμελήτρια κ. Ἰσμ. Τριάντη, ποὺ πληροφόρησε τὴν ὑπογραφομένη γιὰ τὴν ὕπαρξη τῆς κεφαλῆς στὸ Μουσεῖο. Ἐπίσης, στὸν γλύπτη κ. Στέλιο Τριάντη γιὰ τὶς πληροφορίες του σχετικὰ μὲ τὴν ποιότητα τοῦ μαρμάρου.

Τὸ στόμα καὶ ἡ μύτη εἶναι κατεστραμμένα. Σώζονται μόνο οἱ γωνίες τῶν χειλιῶν. Ἡ ἐργασία εἶναι ἀξιόλογη.

Τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου καὶ ἡ κόμμωση μοιάζουν μὲ τῆς Φαυστίνας τῆς πρεσβύτερης[1] (Annia Galeria Faustina, 105 - 141 μ.Χ.), συζύγου τοῦ Ἀντωνίνου τοῦ Εὐσεβοῦς (138 - 161 μ.Χ.), ἡ ὁποία πέθανε στὸ τρίτο ἔτος τῆς αὐτοκρατορίας τοῦ συζύγου της καὶ μετὰ τὸ θάνατό της θεοποιήθηκε[2]. Οἱ διαφορὲς ὡστόσο στὴν κόμμωση καὶ στὴν ἀπόδοση τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ προσώπου στὸ πορτραῖτο τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου δείχνουν φανερὰ τὴν ἀποδέσμευση τοῦ γλύπτη ἀπὸ τὴ μητροπολιτικὴ τέχνη. Ἡ Φαυστίνα ἡ πρεσβύτερη ἀπεικονίζεται σὲ μητροπολιτικὰ πορτραῖτα μὲ δύο διαφορετικοὺς τύπους κόμμωσης: α) τὸν τύπο ποὺ ἐκπροσωπεῖ ἡ προτομὴ ποὺ βρίσκεται στὸ Μουσεῖο τῆς Ρώμης (Museo Capitolino Imperatori 36)[3] (πίν. 45α-β) καὶ β) τὸν τύπο ποὺ ἀντιπροσωπεύει ἡ κεφαλὴ τῆς Φαυστίνας τοῦ Μουσείου τῆς Δρέσδης Skulpturen - Sammlung ἀρ. εὑρ. 384 (πίν. 45γ-δ)[4].

Ἡ κεφαλὴ τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν παρουσιάζει στὴν κόμμωση ὁρισμένα κοινὰ χαρακτηριστικὰ μὲ τὰ δύο πορτραῖτα ποὺ ἀναφέρονται παραπάνω. Ἡ τριγωνικὴ ἀπόληξη τῆς κόμης στὸ μέσο τοῦ μετώπου καὶ ὁ διαχωρισμός της ὁριζόντια σὲ δύο τμήματα ὑπάρχει καὶ στὴν προτομὴ τοῦ Museo Capitolino. Ἡ ἀπόδοση τοῦ κορύμβου, ποὺ ἔχει σχῆμα στρογγυλὸ καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ τέσσερεις πλοκάμους σχηματικὰ παραστημένους, μοιάζει περισσότερο μὲ τὸν κόρυμβο, ποὺ ἔχει ἡ προτομὴ τοῦ Μουσείου τῆς Δρέσδης.

Ἡ μάζα τῆς κόμης στὸ πίσω μέρος τῆς κεφαλῆς στὴν προτομὴ τοῦ Museo Capitolino καὶ στὴν προτομὴ τοῦ Μουσείου τῆς Δρέσδης ἀποτελεῖται ἀπὸ συμπλεκόμενους πλοκάμους, ποὺ ἀνεβαίνουν πρὸς τὴν κορυφὴ τῆς κεφαλῆς. Στὸ πορτραῖτο τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου ὁ γλύπτης καινοτομεῖ, ἡ μάζα τῆς κόμης ἔρχεται κυματιστὴ πρὸς τὰ πίσω, ἀνεβαίνει στὴν κορυφὴ τῆς κεφαλῆς καὶ καταλήγει σὲ ἄβαθη κοιλότητα, ποὺ σχηματίζεται στὸ κέντρο τοῦ κορύμβου.

Ὁ Ἕλληνας γλύπτης, ὅπως συχνὰ ἐπιβεβαιώνεται σὲ πορτραῖτα ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ χῶρο, ἔχει συνθέσει στοιχεῖα ἀπὸ διάφορους τύπους δημιουργώντας ἕναν τύπο ἀνεξάρτητο, ὅπου εἶναι διάχυτη ἔκφραση λύπης καὶ σοβαρότητας. Στὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου δὲν παρατηρεῖται ἐξάρτηση ἀπὸ μητροπολιτικὸ πρότυπο. Γενικὴ ὁμοιότητα μεταξὺ τοῦ πορτραίτου τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου

1. Ἡ Annia Galeria Faustina (105 - 141 μ.Χ.) ἦταν κόρη τοῦ M. Annius Verus καὶ ἀδελφὴ τοῦ πατέρα τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου. Παντρεύτηκε τὸν Ἀντωνῖνο τὸν Εὐσεβῆ πρὶν γίνη αὐτοκράτορας. Γέννησε τέσσερα παιδιά, δύο κορίτσια καὶ δύο ἀγόρια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα μόνο ἡ Φαυστίνα ἡ νεώτερη εἶναι γνωστή. Hist. Aug. Pius 1, 6. Marc. 1, 3. RE I 2 σ. 2312 ἀρ. 120. J. Bernoulli, Roemische Ikonographie II 2, σ. 152 κέ. M. Wegner, Die Herrscherbildnisse in Antoninischer Zeit 26 κέ.

2. Στὸν ἑλληνικὸ χῶρο βρέθηκαν νομίσματα, στὰ ὁποῖα ἀπεικονίζεται ἡ αὐτοκράτειρα ὡς θεά. Κόπηκαν ὕστερα ἀπὸ τὸ θάνατο τῆς Φαυστίνας (141 μ.Χ.) καὶ ἔχουν τὴν ἐπιγραφὴ «Φαυστεῖνα Θεά». Δελφοὶ SNG cop. 159 κέ. — Δελφοὶ BMC σ. 29 ἀρ. 33 κέ. — Μ. Καραμεσινη - Οικονομιδου, Ἡ νομισματοκοπία τῆς Νικοπόλεως 93 κέ., ἀρ. καταλ. 30 - 38, πίν. 21. Εὐχαριστῶ τὴν κ. Μ. Οἰκονομίδου, ἡ ὁποία εἶχε τὴν καλοσύνη νὰ μὲ ἐνημερώση γιὰ τὰ νομίσματα τῆς Φαυστίνας τῆς πρεσβύτερης.

3. Κεφαλὴ τοποθετημένη πάνω σὲ συμπληρωμένη προτομή. M. Wegner, ἔ.ἀ. 26, 28, 29, 31, 91, 161, 279, εἰκ. 10a καὶ b. W. Helbig, Führer II[4] 141 ἀρ. 1299.

4. M. Wegner, ἔ.ἀ. 30, 31, 32, 155, 280, εἰκ. 12a καὶ b.

Ἀθηνῶν καὶ τῆς μεταθανάτιας ἀπεικόνισης τῆς αὐτοκράτειρας στὴ βάση τοῦ ὀβελίσκου μὲ τὴν ἀποθέωση τοῦ Ἀντωνίνου τοῦ Εὐσεβοῦς καὶ τῆς Φαυστίνας τῆς πρεσβύτερης στὴ Ρώμη (Museo Vaticano)[1] (πίν. 48α) παρατηρεῖται στὴν κόμμωση, στὸ περίγραμμα τοῦ προσώπου καὶ στὰ διογκωμένα κάτω βλέφαρα.

Ἡ ἀδημοσίευτη κεφαλὴ νέας γυναίκας στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο (ἀρ. εὑρ. 442) (πίν. 46α - 47β)[2], τοποθετεῖται χρονολογικά, ὅπως διαφαίνεται ἀπὸ τὸν τύπο τῆς κόμμωσης καὶ τὴν τεχνοτροπία τῆς ἐγχάραξης τῶν ματιῶν, ἐπίσης στὴν πρώιμη ἐποχὴ τῶν Ἀντωνίνων. Ἡ μάζα τῆς κόμης χωρίζεται στὸ κέντρο καὶ φέρεται μὲ πολλοὺς πυκνοὺς ἐπάλληλους κυματισμοὺς πρὸς τὰ πίσω. Τὴν κορυφὴ τῆς κεφαλῆς καλύπτει πλατὺς κόρυμβος, ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ τέσσερεις ἀνισομερεῖς πλοκάμους, σχηματικὰ ἀποδομένους μὲ ἐγχάρακτα τρίγωνα καὶ λοξὲς γραμμές. Στὸ πίσω μέρος τῆς κεφαλῆς ἡ δεξιὰ σειρὰ τῶν πλοκάμων λεπταίνει καὶ εἰσχωρεῖ στὸ κάτω μέρος τῆς ἀριστερῆς σειρᾶς. Τὸ κατώτερο τμῆμα τῆς κόμης, στὸ πίσω μέρος τῆς κεφαλῆς, εἶναι ἀκατέργαστο, ἐκτὸς ἀπὸ μικρὸ τμῆμα στὸ ἀριστερὸ μέρος, ὅπου ἡ κόμη ἀποδίδεται μὲ κυματιστὲς ἐγχάρακτες αὐλακώσεις. Τὸ περίγραμμα τοῦ προσώπου εἶναι στρογγυλό. Τὸ πάνω μέρος τοῦ μετώπου πλαισιώνεται ἀπὸ τοὺς πυκνοὺς κυματισμοὺς τῆς κόμης. Ἐλάχιστος χῶρος παραμένει ἐλεύθερος στὴν περιοχὴ τοῦ μετώπου. Τὰ φρύδια ἀποδίδονται πλαστικὰ μὲ ἐγχάρακτες γραμμὲς καὶ ἔχουν σχῆμα κλειστοῦ τόξου. Βαριά, καθαρὰ σχεδιασμένα βλέφαρα πλαισιώνουν τὰ ἀμυγδαλόσχημα μάτια ποὺ στρέφονται πρὸς τὰ δεξιά. Τὸ ἐλεύθερο χεῖλος τῶν κάτω βλεφάρων κυρτώνεται. Ἡ ἶρις δηλώνεται μὲ ἐγχάρακτη γραμμή· τὴν κόρη σχηματίζει βαθιὰ κοιλότητα σὲ σχῆμα πέλτης. Ἡ περιοχὴ τῶν κάτω βλεφάρων διογκώνεται ἔντονα. Οἱ μεγάλες ἐπιφάνειες τῶν παρειῶν κυριαρχοῦν στὸ πρόσωπο. Οἱ ρινοπαρειακὲς γραμμὲς δηλώνονται ἐλαφρά. Τὰ χείλη εἶναι μισάνοιχτα μὲ καμπύλο τὸ περίγραμμα τοῦ πάνω χείλους. Βαθιὰ κοίλανση παρατηρεῖται μεταξὺ τοῦ κάτω χείλους καὶ τοῦ στρογγυλοῦ σαγονιοῦ. Ἡ ἐργασία τοῦ πορτραίτου εἶναι καλή. Ὁ καλλιτέχνης ἔχει δώσει ἔκφραση ἔντονης μελαγχολίας, ἰδιαίτερα στὰ μάτια καὶ στὸ στόμα. Τὸ ἔργο εἶναι ἑλληνικῆς τεχνοτροπίας χωρὶς μεγάλη ἐξάρτηση ἀπὸ τὴ μητροπολιτικὴ τέχνη. Πιθανὸν πρόκειται γιὰ μιὰ ἀπεικόνιση τῆς αὐτοκράτειρας.

1. Giardino della Pigna 223. Προτομὴ τῆς Φαυστίνας τῆς πρεσβύτερης ἀπὸ τὴ βάση μὲ τὴν ἀποθέωση τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ζεύγους. M. Wegner, ἔ.ἀ. 26, 28, 163, εἰκ. 13a. Helbig, ἔ.ἀ. I[4] 378 κέ. ἀρ. 480.

2. Ἀποθῆκες. Κεφαλὴ ὑπ' ἀρ. εὑρ. 442. Π. Καββαδιας, Γλυπτὰ τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου 270 ἀρ. 442. Π. Καστριωτης, Κατάλογος γλυπτῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου 78 ἀρ. 439 - 449. Βρέθηκε στὴν Ἀθήνα. Μάρμαρο παριανό. Διατηρεῖται σὲ καλὴ κατάσταση. Λείπει ἡ μύτη καὶ ὁ λαιμὸς ἐκτὸς ἀπὸ μικρὸ τμῆμα στὸ ἀριστερὸ μέρος. Ἐλαφρὰ ἀπολεπίσματα παρατηροῦνται στὰ φρύδια, στὰ χείλη καὶ στὸ σαγόνι. Διαστάσεις: Ὁλικὸ ὕψ. κεφαλῆς 0.25 μ., ὕψ. προσώπ. 0.215 μ., ὕψ. μετώπ. 0.02 μ., ἀπόστ. ματιῶν 0.04 μ., μῆκ. ματιῶν 0.035 μ., πλάτ. τῆς κεφαλῆς στὴν περιοχὴ τῶν κροτάφων 0.145 μ., πλάτ. μαζὶ μὲ τὴν κόμη 0.19 μ., πλάτ. κεφαλῆς στὴν περιοχὴ τῶν παρειῶν 0.135 μ., μῆκ. στόμ. 0.05 μ., μέγ. σωζ. ὕψ. κορύμβου στὸ πρόσθιο τμῆμα 0.035 μ. Εὐχαριστῶ τὸν διευθυντὴ τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν κ. Νικ. Γιαλούρη γιὰ τὴν ἄδεια τῆς δημοσίευσης. Ἐπίσης, τὴν ἐπιμελήτρια κ. Ἰσμ. Τριάντη, ποὺ μοῦ ἔκανε γνωστὴ τὴν ὕπαρξη τῆς κεφαλῆς. G. Treu, Die Bildwerke von Olympia 265, 273, πίν. 67, 1· 69, 3 καὶ 4.

Τὸ γνωστὸ ἄγαλμα τῆς Φαυστίνας τῆς πρεσβύτερης τοῦ Μουσείου τῆς Ὀλυμπίας (πίν. 48β)[1] παρουσιάζει τὸν ἴδιο τύπο κόμμωσης, ποὺ ἔχει ἡ κεφαλὴ 442 τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου. Ἡ μάζα τῆς κόμης χωρίζεται στὸ μέσον καὶ μὲ ἐλαφροὺς κυματισμοὺς φέρεται πρὸς τὰ πίσω σχηματίζοντας κόμβο στὴν κορυφὴ τῆς κεφαλῆς. Ὁ κόρυμβος ἀποτελεῖται ἀπὸ τρεῖς πλοκάμους ποὺ ἀποδίδονται σχηματικὰ μὲ ἐγχάρακτα τρίγωνα καὶ λοξὲς γραμμές. Τὸ χώρισμα τῆς κόμης στὸ μέσο τῆς κεφαλῆς προεκτείνεται καὶ ἐφάπτεται μὲ τὸν κόρυμβο, ὅπως καὶ στὴν κεφαλὴ τῆς αὐτοκράτειρας(;) 442. Στὴν τεχνοτροπία ὅμως ὑπάρχει διαφορὰ μεταξὺ τοῦ ἀγάλματος τῆς Ὀλυμπίας καὶ τῆς κεφαλῆς τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου 442. Ἡ μάζα τῆς κόμης στὸ ἄγαλμα τῆς Ὀλυμπίας ἀποδίδεται μὲ ἐλαφρὲς κυματιστὲς ἄβαθες γραμμές, ἐνῶ ἀντίθετα ἡ μάζα τῆς κόμης στὴν κεφαλὴ 442 τῆς αὐτοκράτειρας ἀποδίδεται μὲ πολλοὺς πυκνοὺς πλαστικοὺς κυματισμούς. Τὸ περίγραμμα τοῦ προσώπου στὸ ἄγαλμα τῆς Ὀλυμπίας εἶναι ὠοειδές· βαριὰ βλέφαρα πλαισιώνουν τοὺς διογκωμένους βολβοὺς τῶν ματιῶν. Ἡ ἶρις δηλώνεται μὲ ἐγχάρακτο κύκλο, τὴν κόρη σχηματίζει κοιλότητα σὲ σχῆμα πέλτης. Οἱ μεγάλες ἐπιφάνειες τῶν παρειῶν εἶναι διογκωμένες. Τὰ χείλη εἶναι σαρκώδη, τὸ σαγόνι μεγάλο καὶ προεξέχει ἔντονα.

Ὁ M. Wegner τοποθετεῖ τὸ ἄγαλμα τοῦ Μουσείου Ὀλυμπίας στὸν τύπο τῆς κόμμωσης Museo Capitolino, Imperatori 36. Ἡ κόμμωση ὅμως στὴν προτομὴ τῆς Ρώμης ἀποτελεῖ παραλλαγή της, ὅπως ἀναφέρει καὶ ὁ Wegner. Χωρίζεται στὸ πρόσθιο τμῆμα τῆς κεφαλῆς ὁριζόντια σὲ δύο τμήματα, ἐνῶ στὸ ἄγαλμα τοῦ Μουσείου Ὀλυμπίας χωρίζεται στὸ μέσο καὶ ἡ ἐγχάρακτη γραμμὴ προεκτείνεται καὶ ἐφάπτεται μὲ τὴν ἄκρη τοῦ κορύμβου. Τὸ ἄγαλμα τῆς Φαυστίνας τοῦ Μουσείου τῆς Ὀλυμπίας ἀποδίδει τὸν τύπο τῆς μεγάλης Ἡρακλειώτισας, ὅπως καὶ τὸ ἄγαλμα τῆς αὐτοκράτειρας στὸ Wilton House[2]. Τὸ ἄγαλμα τοῦ Μουσείου τῆς Ὀλυμπίας βρέθηκε στὴν ἐξέδρα τοῦ Ἡρώδη Ἀττικοῦ. Μπορεῖ μάλιστα νὰ χρονολογηθῆ στὸ ἔτος τῆς κατασκευῆς τῆς ἐξέδρας (147 - 149 μ.Χ.)[3]. Πρόκειται ἴσως γιὰ μεταθανάτια ἀπεικόνιση τῆς αὐτοκράτειρας. Δὲν παρουσιάζει ὡστόσο συγγενῆ χαρακτηριστικὰ μὲ μεταθανάτιες ἀπεικονίσεις τῆς Φαυστίνας τῆς πρεσβύτερης, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀπαθῆ ἔκφραση στὸ πρόσωπο, χαρακτηριστικὸ στοιχεῖο μεταθανάτιων ἀπεικονίσεων. Ἡ ἐργασία τοῦ ἀγάλματος εἶναι μέτρια.

Ἡ ἀδημοσίευτη ἐπίσης κεφαλὴ νέας γυναίκας (πίν. 49α - 50β) ἀριθ. 441 τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου[4] παρουσιάζει ὁμοιότητα στὸν τύπο τῆς κόμμωσης καὶ στὰ ἀτομικὰ χα-

1. M. Wegner, ἔ.ἀ. 26, 27, 52, 102, 159, 282, 284, ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη σχετικὴ βιβλιογραφία. Εὐχαριστῶ τὸν κ. B. Schmalz, ποὺ εἶχε τὴν καλοσύνη νὰ μοῦ παραχωρήση τὴ φωτογραφία τῆς Φαυστίνας.

2. M. Wegner, ἔ.ἀ. 27,28,29,102,166, 280,284. — F. Poulsen, Greek and Roman Portraits in English Country Houses 91, εἰκ. 76a.

3. M. Wegner, ἔ.ἀ. 159.

4. Π. Καββαδιας, ἔ.ἀ. 270 ἀρ. 441. Π. Καστριωτης, ἔ.ἀ. 78 ἀρ. 439 - 449. Μάρμαρο πεντελικό. Λείπει ἡ μύτη καὶ τμῆμα ἀπὸ τὸ δεξιὸ ἄνω χεῖλος. Ἀπολεπίσματα παρατηροῦνται κυρίως στὴ δεξιὰ παρειά, τὸ σαγόνι καὶ τὴν κόμη. Ἐπίσης, λείπει ἔνθετο τεμάχιο σὲ σχῆμα τετράγωνο περίπου στὴν ὀπίσθια ὄψη τῆς κεφαλῆς. Ὁλικὸ ὕψος κεφαλῆς 0.225 μ., ὕψος προσώπ. 0.15 μ., ὕψ. μετώπ. 0.035 μ., ἀπόστ. ματιῶν 0.035 μ., μῆκ.

ρακτηριστικὰ μὲ ἀπεικονίσεις τῆς Φαυστίνας τῆς πρεσβύτερης καὶ πιθανὸν πρόκειται γιὰ ἀπεικόνιση τῆς αὐτοκράτειρας. Ὁ τύπος τῆς κόμμωσης διατηρεῖ τὰ βασικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς προτομῆς Museo Capitolino, Imperatori 36, δηλαδὴ τὴν τριγωνικὴ ἀπόληξη στὸ κέντρο τοῦ μετώπου καὶ τὸν κόρυμβο στὴν κορυφή. Λείπει ὁ ὁριζόντιος διαχωρισμὸς τῆς κόμης σὲ δύο μέρη στὸ πρόσθιο τμῆμα τῆς κεφαλῆς. Παραλλαγὲς παρατηροῦνται: α) στὸ μέγεθος τοῦ κορύμβου, ποὺ καλύπτει σχεδὸν τὸ μισὸ τῆς κεφαλῆς, β) στὸ μεγαλύτερο ἀριθμὸ πλοκάμων (ἕξι) καὶ γ) στὴν ἀπόδοση τοῦ σχήματος τῶν δύο πλοκάμων στὴ βάση τοῦ κορύμβου, ποὺ δὲν ἀποδίδονται, ὅπως συνήθως, μὲ ἐγχάρακτα τρίγωνα καὶ λοξὲς γραμμές, ἀλλὰ ἑλίσσονται σπειροειδῶς καὶ κοσμοῦνται μὲ ἐγχάρακτες λοξὲς γραμμές. Στὸ πίσω τμῆμα τῆς κεφαλῆς, στὸ μέσο ὑπῆρχε ἔνθετο τεμάχιο σχήματος τετραγώνου, ὅπως δείχνει ὁ κενὸς χῶρος ποὺ ὑπάρχει. Στὸ κατώτερο πίσω τμῆμα τῆς κεφαλῆς ἡ μάζα τῆς κόμης χωρίζεται ἀπὸ τέσσερεις βαθιὲς αὐλακώσεις.

Τὸ περίγραμμα τοῦ προσώπου στὴν κεφαλὴ τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου ἀρ. 441 εἶναι ᾠοειδὲς μὲ κάποια ἀφαίρεση τοῦ ὄγκου στὸ κάτω τμῆμα. Τὰ φρύδια εἶναι σμιχτὰ καὶ ἀποδίδονται πλαστικά, μὲ ἐγχάρακτες γραμμές. Τὰ μάτια εἶναι ἀμυγδαλόσχημα. Ἡ ἶρις δηλώνεται μὲ ἐγχάρακτο κύκλο, ἡ κόρη ἀποδίδεται σὲ σχῆμα πέλτης. Τὸ ἐλεύθερο χεῖλος τῶν κάτω βλεφάρων κυρτώνεται ἔντονα. Τὸ στόμα εἶναι μικρὸ καὶ σαρκῶδες, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ κάτω χεῖλος· τὸ πάνω εἶναι πολὺ φθαρμένο. Ἐλαφρὴ κοίλανση παρατηρεῖται μεταξὺ τοῦ κάτω χείλους καὶ τοῦ σαγονιοῦ. Οἱ ἐπὶ μέρους μορφὲς εἶναι ρέουσες. Σοβαρὴ ἔκφραση διαπνέει τὸ πορτραῖτο. Ἡ ἐργασία τῆς κεφαλῆς εἶναι ἀξιόλογη.

Στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τοῦ Ρεθύμνου βρίσκεται τὸ ἄγαλμα νέας γυναίκας (πίν. 51α - β) φυσικοῦ μεγέθους, ποὺ ἀποδίδει τὸν τύπο τῆς Ἀσπασίας[1]. Τὸ ἄγαλμα φέρει ἱμάτιο, ποὺ καλύπτει καὶ τὴν κεφαλή, καὶ χιτῶνα. Ὁ Σπ. Μαρινᾶτος γράφει γιὰ τὸ ἄγαλμα: «ἐνόμισα ὅτι δυνάμεθα νὰ ἀναγνωρίσωμεν τὴν σύζυγον τοῦ Ἀδριανοῦ Σαβῖναν καὶ ἐσημείωσα τὴν ταυτότητα κομμώσεως πρὸς τὴν παλαιοτέραν Φαυστῖναν. Εἰδικοὶ ἐν τούτοις λόγιοι δὲν ἀνεγνώρισαν τὴν Σαβῖναν»[2].

Τὰ ἀτομικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ἀγάλματος ὅμως εἶναι διαφορετικὰ ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς Σαβίνας. Ἀπὸ τὸ ἄγαλμα τοῦ Μουσείου Ρεθύμνου λείπουν τὰ προεξέχοντα ζυγωματικὰ ὀστᾶ τῆς Σαβίνας, ἡ ἔντονη διεύρυνση στὴν περιοχὴ τῶν κροτάφων καὶ ἡ ἀφαίρεση τοῦ ὄγκου στὸ κάτω τμῆμα τοῦ προσώπου. Ἐπίσης, τὸ σχῆμα τῶν χειλιῶν τῆς αὐτοκράτειρας εἶναι διαφορετικό.

ματιῶν 0.035 μ., πλάτ. στὴν περιοχὴ τοῦ κροταφικοῦ χώρου 0.135 μ., πλάτ. μαζὶ μὲ τὴν κόμη 0.19 μ., μῆκ. στόμ. 0.05 μ., μέγ. ὕψ. κορύμβου 0.075 μ., ἐλάχ. ὕψ. κορύμβου 0.05 μ.

Εὐχαριστίες ὀφείλονται στὸν διευθυντὴ τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν κ. Νικ. Γιαλούρη γιὰ τὴν ἄδεια δημοσίευσης τῆς κεφαλῆς. Γιὰ τὴν ταύτιση τοῦ ἔργου πολύτιμη ὑπῆρξε ἡ συζήτηση μὲ τὸν καθηγητὴ κ. H. Weber, ποὺ τὸν εὐχαριστῶ θερμὰ καὶ ἀπὸ αὐτὴ τὴ θέση.

1. Χοντρόκοκκο νησιώτικο μάρμαρο. Ὕψος 1.62 μ., μαζὶ μὲ τὴν πλίνθο 1.73 μ. Σπ. Μαρινατος, ΑΔ 15, 1933 - 35: Παράρτ. 66 κέ. ἀρ. 10, εἰκ. 1 - 2. M. Wegner, Hadrian 126.

2. Αὐτ. 67.

Ὁ A. Hekler[1] ἀπέδωσε τὸ ἄγαλμα στὴ σύζυγο τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου Φαυστίνα τὴν νεώτερη. Ὁ τύπος τῆς κόμμωσης ὅμως καὶ τὰ ἀτομικὰ χαρακτηριστικὰ δὲν παρουσιάζουν συγγένεια μὲ τὰ χαρακτηριστικὰ αὐτῆς τῆς αὐτοκράτειρας. Τέλος, ὁ G. Lippold[2] δὲν ἀναγνώρισε στὸ ἄγαλμα τοῦ Μουσείου τοῦ Ρεθύμνου οὔτε τὴ Σαβίνα, οὔτε ἄλλο μέλος αὐτοκρατορικῆς οἰκογένειας.

Τὸ ἄγαλμα τοῦ Μουσείου τοῦ Ρεθύμνου ἔχει περίπου τὸν ἴδιο τύπο κόμμωσης μὲ τὴν ἀδημοσίευτη κεφαλὴ ἀρ. 441 τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου. Ἡ μάζα τῆς κόμης χωρίζεται ἐπίσης στὸ μέσο τοῦ μετώπου μὲ μικρὴ τριγωνικὴ ἀπόληξη. Τὴν κορυφὴ τῆς κεφαλῆς κοσμεῖ κόρυμβος, ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἕξι πλοκάμους, ἀπὸ τοὺς ὁποίους οἱ τέσσερεις ἀποδίδονται μὲ ἐγχάρακτα τρίγωνα καὶ λοξὲς γραμμὲς καὶ οἱ δύο ἑλίσσονται σπειροειδῶς στὴ βάση τοῦ κορύμβου πλαισιωμένοι μὲ λοξὲς γραμμές. Τὴ βάση τοῦ κορύμβου, δεξιὰ κι ἀριστερὰ κοσμοῦν κομβία ἀπὸ τὰ ὁποῖα σώζεται τὸ ἀριστερό (τὰ κομβία αὐτὰ λείπουν ἀπὸ τὴν κεφαλὴ 441). Ἐπίσης στὴν προτομὴ τῆς Φαυστίνας τῆς πρεσβύτερης τῆς Δρέσδης, Skulpturen - Sammlung 384, ὁ κόρυμβος κοσμεῖται στὴ βάση του δεξιὰ κι ἀριστερὰ ἀπὸ σπειροειδῶς ἑλισσόμενους βοστρύχους, ποὺ ἀποσπῶνται ἀπὸ τὴν κύρια κόμμωση καὶ κοσμοῦν τὴ βάση τοῦ κορύμβου.

Τὸ ἄγαλμα (ποὺ τὰ χαρακτηριστικά του εἶναι ἐξιδανικευμένα) ἔχει ἀτομικὰ χαρακτηριστικά, ποὺ μοιάζουν μὲ τῆς Φαυστίνας τῆς πρεσβύτερης καὶ πιθανὸν εἶναι ἀπεικόνισή της: τὸ ᾠοειδὲς περίγραμμα τοῦ προσώπου, τὰ κλειστὰ τόξα τῶν φρυδιῶν, τὰ βαριὰ βλέφαρα, τὸ ἀμυγδαλοειδὲς σχῆμα τῶν ματιῶν, ἡ διόγκωση στὴν περιοχὴ τῶν κάτω βλεφάρων, τὸ σαρκῶδες καμπυλόγραμμο στόμα καὶ ἡ ἀφαίρεση τοῦ ὄγκου στὸ κάτω τμῆμα τοῦ προσώπου εἶναι ἀτομικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς Φαυστίνας τῆς πρεσβύτερης, ποὺ ἐπαναλαμβάνονται στὰ πορτραῖτα της. Ἔκφραση σοβαρότητας εἶναι διάχυτη στὸ πρόσωπο. Ἡ ἐργασία τοῦ ἀγάλματος εἶναι καλή.

Στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τῆς Θήρας βρίσκεται κεφαλὴ νέας γυναίκας[3] (πίν. 52α-β), γιὰ τὴν ὁποία ὁ Hiller von Gaertringen ἀναφέρει σχετικά: Es scheint mir möglich daß wir ein Bildnis dieser Fürstin vor uns haben[4]. Ἡ κόμμωση τοῦ πορτραίτου ἀνήκει στὸν τύπο τῆς κεφαλῆς τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου 441 καὶ τοῦ ἀγάλματος ποὺ βρίσκεται στὸ Μουσεῖο τοῦ Ρεθύμνου. Βασικὸ χαρακτηριστικό τους εἶναι ὁ πολυμερὴς κόρυμβος, ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἕξι πλοκάμους, καὶ τὸ μεγάλο μέγεθός του, ποὺ καλύπτει τὸ μισὸ τῆς κεφαλῆς. Μικρὴ παραλλαγὴ παρατηρεῖται στὴν τριγωνικὴ ἀπόληξη στὸ μέσο τοῦ μετώπου, ποὺ στὴν κεφαλὴ τοῦ Μουσείου τῆς Θήρας προεκτείνεται καὶ ἐφάπτεται μὲ τὸν κορύμβο, ὅπως καὶ στὴν κεφαλὴ τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου καὶ στὸ ἄγαλμα τοῦ Μουσείου τῆς Ὀλυμπίας. Ἀντίθετα στὴν κεφαλὴ 441 τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου καὶ στὸ ἄγαλμα τοῦ Μουσείου τοῦ Ρεθύμνου ὁ γλύπτης ὑποδηλώνει τὸ χωρισμὸ τῆς κόμης στὸ κέντρο τοῦ μετώπου μὲ τὴν τριγωνικὴ ἀπόληξη, χωρὶς νὰ τὴν

1. Αὐτ. 67.
2. Αὐτ. 67 καὶ σημ. 2.
3. Μάρμαρο παριανό. Βρέθηκε στὴ βασιλικὴ στοά. Hiller von Gaertringen, Thera I 225, 5 εἰκ. 18. Γιὰ τὶς φωτογραφίες εὐχαριστῶ θερμὰ τὴ δ. Ν. Λαζαρίδη.
4. Αὐτ. 225.

προεκτείνη. Παρὰ τὸ κοινὸ τοῦτο χαρακτηριστικὸ μὲ τὴν κεφαλὴ 442 τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου καὶ τὸ ἄγαλμα τοῦ Μουσείου τῆς Ὀλυμπίας, ἡ κεφαλὴ τοῦ Μουσείου τῆς Θήρας, λόγῳ βασικῶν στοιχείων ὁμοιότητας πρὸς τὸν τύπο τῆς κόμμωσης τῆς κεφαλῆς τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου 441 καὶ τοῦ ἀγάλματος τοῦ Μουσείου Ρεθύμνου, ἀνήκει στὸν τύπο κόμμωσης τῆς ὁμάδας αὐτῆς. Ἡ τεχνοτροπία τῆς κόμης, ποὺ ἀποδίδεται μὲ ἄβαθες κυματιστὲς γραμμές, μοιάζει μὲ τοῦ ἀγάλματος τῆς Ὀλυμπίας. Ἐπίσης, στὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου παρατηρεῖται ὁμοιότητα μεταξὺ τῆς κεφαλῆς τοῦ Μουσείου τῆς Θήρας καὶ τοῦ ἀγάλματος τοῦ Μουσείου τῆς Ὀλυμπίας, κυρίως στὴν περιοχὴ τῶν ματιῶν, τῶν μεγάλων ἐπιφανειῶν τῶν παρειῶν καὶ στὰ σαρκώδη χείλη. Διαφορετικὴ εἶναι ἡ ἔκφραση τοῦ προσώπου στὸ ἄγαλμα τῆς Ὀλυμπίας, ποὺ, ὅπως ἀναφέρθηκε, διαπνέεται ἀπὸ ἔκφραση ἀπάθειας. Ἀντίθετα, ἡ κεφαλὴ τῆς Θήρας ἔχει διάχυτη ἔκφραση ἡδυπάθειας, ποὺ τονίζεται περισσότερο ἀπὸ τὰ σαρκώδη χείλη. Ἡ κεφαλὴ τοῦ Μουσείου τῆς Θήρας μοιάζει περισσότερο καὶ στὴν ἔκφραση καὶ στὰ ἀτομικὰ χαρακτηριστικὰ μὲ τὰ μητροπολιτικὰ πρότυπα.

Στὴν εἰκονογραφία τῆς Φαυστίνας τῆς πρεσβύτερης στὸν ἑλληνικὸ χῶρο συμπεριλαμβάνει πρῶτος ὁ M. Wegner τὴν κεφαλὴ 3663 (πίν. 53α - β), ποὺ ὑπάρχει στὶς ἀποθῆκες τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν[1]. Ἡ περιγραφὴ τοῦ ἔργου ὡστόσο δὲν ταυτίζεται μὲ τὴν κεφαλὴ 3663. Ἔχει σαφῶς ἰδεαλιστικὰ χαρακτηριστικά. Ἡ μάζα τῆς κόμης χωρίζεται στὸ μέσον, ἔρχεται κυματιστὰ πρὸς τὰ πίσω καὶ καταλήγει σὲ κόρυμβο ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἐννέα βοστρύχους. Ἡ κεφαλὴ ἀποδίδει πιθανότατα Ἄρτεμη (ρωμαϊκὸ ἀντίγραφο τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. περίπου). Ἀπὸ τὸν C. Vermeule[2] ἀναφέρεται ἐπίσης στὴν εἰκονογραφία τῆς Φαυστίνας τῆς πρεσβύτερης.

Στὶς ἀποθῆκες τοῦ Μουσείου Ἀκροπόλεως βρίσκεται ἐπίσης ἀδημοσίευτη μιὰ κεφαλὴ τῆς Φαυστίνας τῆς πρεσβύτερης[3] μὲ ἀριθμὸ εὐρ. 2360, ποὺ ἀνήκει στὸν τύπο Museo Capitolino, Imperatori 36.

Ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν παραπάνω ἔργων συμπεραίνεται ὅτι γενικὰ ὁ Ἕλληνας καλλιτέχνης δὲν ἀντιγράφει πιστὰ τὸ μητροπολιτικὸ πρότυπο, ἀλλὰ τὸ μεταπλάθει σύμφωνα μὲ τὴν καλλιτεχνική του εὐαισθησία καὶ ἀντίληψη, ἀναμφισβήτητα ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὴν καλλιτεχνικὴ ἰδεαλιστικὴ παράδοση τῆς πατρίδας του. Οἱ παραλλαγὲς στὴν κόμμωση, ἡ ἀπόδοση τῆς εἰκονιζόμενης σὲ σαφῶς νεαρότερη ἡλικία, ἡ ἐξιδανίκευση τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ προσώπου καὶ ἡ πλαστικότητα τῆς ἐργασίας δείχνουν τὴ διαφορὰ τῆς τεχνοτροπίας καὶ τὴν ἀποδέσμευση τοῦ Ἕλληνα καλλιτέχνη ἀπὸ τὴ μητροπολιτικὴ τέχνη.

ΑΛΚΜΗΝΗ ΣΤΑΥΡΙΔΗ

1. Ἀρ. εὐρ. 3663. ΑΔ 1927 - 28: Παράρτ. 59, εἰκ. 16 - 17. M. WEGNER, ἔ.ἀ. 153.

2. C. VERMEULE, Roman Imperial Art in Greece and Asia Minor 394 ἀρ. 1.

3. Εὐχαριστῶ τὸν διευθυντὴ τοῦ Μουσείου Ἀκροπόλεως κ. Γ. Δοντᾶ, ποὺ εἶχε τὴν καλοσύνη νὰ μοῦ κάνη γνωστὴ τὴν ὕπαρξη τῆς κεφαλῆς.

ZUSAMMENFASSUNG

IKONOGRAPHIE FAUSTINAS DER ÄLTEREN IM GRIECHISCHEN RAUM

Im Magazin des Athener Nationalmuseums befinden sich drei unpublizierte Frauenköpfe, deren Frisur und individuelle Merkmalen (Charakterzüge) zu den von Faustina der älteren, Ehefrau des Antoninus Pius, ähnlich sind. Von dieen drei Köpfen der eine unter Inv. Nr 4906 kann mit Sicherheit als Faustinas Porträt identifiziert werden. Außer den Porträts des Athener Nationalmuseums, Darstellungen der Kaiserin befinden sich: in Olympia-Museum, die bekannte Statue aus der Exedra des Herodes Atticus, im Archäologischen Museum in Rethymnon, Kreta, eine Statue der Kaiserin (?) im Aspasia - Typus und im Thera Museum ein Kopf der Kaiserin.

A. S.

ΕΠΙΤΥΜΒΙΑ ΣΤΗΛΗ ΤΗΣ ΑΡΙΣΤΑΓΟΡΑΣ

Στὴν αἴθουσα τῶν τελευταίων ἀττικῶν ἐπιτυμβίων ἀναγλύφων, στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, εἶναι ἐκτεθειμένη μία στενόμακρη στήλη (πίν. 54α) ποὺ ἔχει γιὰ ἐπίστεψη ἕνα τριπλὸ ἀνθέμιο καὶ στὸ κέντρο, σὲ μία λαξευμένη μετόπη, τὴν ἀνάγλυφη μορφὴ μιᾶς γυναίκας, τῆς Ἀρισταγόρας[1].

Παρόλο ποὺ ἡ στήλη βρίσκεται ἐκεῖ ἀρκετὰ χρόνια, δὲν ἔχει μελετηθῆ οὔτε ἔχει τύχει ἰδιαίτερης προσοχῆς, ὅπως ἄλλα ἔργα τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητας[2]. Αὐτὸ μᾶλλον ὀφείλεται στὸ γεγονὸς ὅτι ἡ στήλη τῆς Ἀρισταγόρας ἀνήκει στὰ μετριώτερα ἐπιτύμβια, ποὺ δὲν σφραγίζονται ἀπὸ τὴν πλούσια ἔμπνευση ἢ τὴν πλαστικὴ δύναμη ἑνὸς μεγάλου καλλιτέχνη, ὥστε νὰ προκαλοῦν τὸν μελετητή.

Ἡ στήλη εἶναι ἀκέραια ἐκτὸς ἀπὸ μερικὲς ἀποκρούσεις στὶς ἀκμές, στοὺς ρόδακες, στὸ κυμάτιο καὶ κυρίως στὴν κορυφὴ τοῦ κεντρικοῦ ἀνθεμίου καὶ τοῦ δεξιοῦ ἡμιανθεμίου τῆς ἐπιστέψεως. Τὸ ὕψος τῆς στήλης εἶναι 1.81 μ.[3], τὸ κάτω πλάτος 0.46 μ.· κάτω ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν ἐπίστεψη τὸ πλάτος εἶναι 0.41 μ. Τὸ ὕψος τῶν ἡμιανθεμίων εἶναι 0.26 μ., τὸ ὕψος τῆς λαξευμένης μετόπης καὶ τῆς παριστανόμενης μορφῆς 0.41 μ., τὸ πλάτος τῆς μετόπης 0.35 μ. Τὸ βάθος της ποικίλλει (κάτω εἶναι βαθύτερη) καὶ κυμαίνεται μεταξὺ 0.005 μ. - 0.01 μ. Διάμετρος ροδάκων 0.12 μ. Μεταξὺ κυματίου καὶ ροδάκων ἔχει χαραχτῆ ἡ ἐπιγραφὴ ΑΡΙΣΤΑΓΟΡΑ[4]. Τὸ μάρμαρο εἶναι λευκὸ πεντελήσιο.

Ἡ ραδινὴ στήλη τῆς Ἀρισταγόρας μειώνεται ἐλαφρὰ καθὼς ἀνεβαίνει καὶ ἔχει μία φανερὴ τάση γιὰ ἀνάταση, ποὺ θὰ ἐπιτεινόταν καὶ ἀπὸ τὴν ὕπαρξη βάσεως, στὴν ὁποία ἦταν στημένη[5]. Ἡ τάση αὐτὴ τονίζεται ἐπίσης ἀπὸ τὴν ὅλη ἀνθεμωτὴ ἐπίστεψη καὶ κυρίως ἀπὸ τὴν ἁπαλή, τρυφερὴ πρὸς τὰ πάνω κίνηση τῶν πετάλων τῶν ἀνθεμίων. Ἀποτελεῖται ἀπὸ μία τετράπλευρη πλάκα μὲ λεῖες τὴ μπροστινὴ καὶ τὶς πλάγιες ἐπι-

1. Θερμότατα εὐχαριστῶ τὸν διευθυντὴ τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου κ. Ν. Γιαλούρη γιὰ τὴν παραχώρηση αὐτῆς τῆς δημοσιεύσεως.

2. Εἶναι ἄγνωστος ὁ τόπος καὶ ἡ χρονολογία εὑρέσεώς της. Ὁ ἀριθμὸς τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου εἶναι 5221. Εἶναι λανθασμένος ὁ ἀριθμὸς 4492 ποὺ ἀναφέρεται ἀπὸ τὴν B. Schlörb - Vierneisel, AM 83, 1968, 103, σημ. 34.

3. Πιθανὸν νὰ εἶναι καὶ τὸ ἀρχικὸ ὕψος τῆς στήλης, μὲ κάποια ἐπιφύλαξη γιατὶ δὲν ὑπάρχει δελτίο. Πάντως οἱ διαστάσεις καὶ ἡ θέση τῆς μετόπης τῆς στήλης μας συμφωνοῦν μὲ ὅσα ἀναφέρει ὁ Ch. Clairmont, Gravestone and Epigram (1970) 47: «The sunken panels, carved in the upper half of the stelai and most often in their uppermost third, measure between one third to one fourth of the total height of the slabs. . .».

4. Ὕψος γραμμάτων 0.02 μ. περίπου. Ἀπόσταση γραμμάτων μεταξύ τους 0.02 μ. περίπου. Ἀπόσταση ἀρχικοῦ καὶ τελευταίου γράμματος ἐπιγραφῆς ἀπὸ τὴν ἀκμὴ τῆς στήλης 0.05 μ. περίπου.

5. Βλ. διάφορα παραδείγματα Al. Brueckner, Der Friedhof am Eridanos (1909) 58 εἰκ. 29 κ.ἁ.

φάνειές της, ἡ πίσω εἶναι ἐντελῶς ἀκατέργαστη. Κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίστεψη τῆς στήλης ὑπάρχει κυμάτιο, ἀκολουθεῖ ἡ ἐπιγραφὴ μὲ τὸ ὄνομα τῆς νεκρῆς, δύο ρόδακες καὶ στὸ μέσο περίπου τοῦ ὕψους της δημιουργεῖται μία λαξευμένη μετόπη μὲ μία ὄρθια γυναικεία μορφή.

Ἀνήκει συνεπῶς ἡ στήλη στὸν γενικὸ τύπο τῶν ἐπιταφίων στηλῶν, ποὺ ἀποτελοῦνται ἀπὸ μία τετράπλευρη πλάκα μὲ λαξευμένη μετόπη στὸ μέσο περίπου τοῦ ὕψους τους (ποὺ περικλείει μία ἢ περισσότερες ἀνάγλυφες μορφὲς) καὶ ποὺ στεφανώνονται ἀπὸ ἐπίστεψη[1].

Ἡ ἐπίστεψη αὐτὴ μπορεῖ νὰ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἕνα ἁπλὸ ἀέτωμα[2] ἢ ἀπὸ ἕνα λεῖο ἀκρωτήριο[3] ζωγραφισμένο κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, ἢ ἀπὸ ἕνα ἀκρωτήριο μὲ ἀνάγλυφη φυτικὴ διακόσμηση καὶ βασικὸ συνήθως στοιχεῖο τὸ ἀνθέμιο[4]. Μία στήλη τέτοιου εἴδους εἶναι ἀκόμα δυνατὸ νὰ στεφανώνεται ἀπὸ ἕνα ἐπιστύλιο μὲ μικρὰ ἀκρωτήρια κατὰ διαστήματα[5].

Ἡ στήλη τῆς Ἀρισταγόρας στεφανώνεται ἀπὸ ἕνα ἀνάγλυφο κεντρικὸ ἀνθέμιο καὶ δύο ἡμιανθέμια στὰ πλάγια του. Ὁ τύπος αὐτὸς συναντᾶται ἀρκετὰ συχνά, ἀλλὰ πάντοτε μὲ μεγαλύτερες ἢ ἔστω καὶ μικρὲς ἀποκλίσεις, τόσο σὲ στῆλες μὲ λαξευμένη μετόπη ὅσο καὶ σὲ ἁπλούστερες, ὅπου ἀναγράφεται μόνο τὸ ὄνομα τοῦ νεκροῦ[6].

Εἴδαμε ὅτι ἡ ἐπίστεψη χωρίζεται ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπη στήλη μ' ἕνα διμερὲς ἀκόσμητο κυμάτιο, ἴσως ζωγραφιστὸ στὴν ἀρχαιότητα. Τρία φύλλα ἄκανθας, ποὺ εἶναι στὴ βάση τους πρόστυπα, προβάλλουν καὶ καθὼς ἀνεβαίνουν γίνονται πιὸ ἔκτυπα, τὸ μεσαῖο μά-

1. CH. CLAIRMONT, ὅ.π. 47 «Gravestone type III». Γιὰ περισσότερες πληροφορίες γιὰ τὶς στῆλες αὐτοῦ τοῦ εἴδους βλ. αὐτ. 47 καὶ 63.

2. A. CONZE, Die attischen Grabreliefs (1893 - 1922) I πίν. 18, 39· 19, 40· 21, 42· 22, 44· 23, 47· 27, 62 καὶ 65· 38, 101 καὶ 102· 42, 123· 43, 139· 53, 167, 169, 174 καὶ 175· 54, 202· 77, 318· 81, 327· 87, 348· 113, 471. II 1 πίν. 120, 636 καὶ 661· 124, 629· 125, 635· 130, 722· 132, 706· 138, 708· 143, 781· 147, 756· 155, 810 καὶ 811· 159, 825· 160, 826· 163, 831· 166, 855. II 2 πίν. 179, 908· 180, 930· 206, 1043. H. RIEMANN, Die Skulpturen vom 5. Jahrh. bis in Römische Zeit (Kerameikos 2), 1940, πίν. 6, 25· 7, 28· 8, 26. Σ. ΧΑΡΙΤΩΝΙΔΗΣ, ΑΕ 1958, 117, ἀρ. 119 καὶ εἰκ. 198. CH. CLAIRMONT, ὅ.π. πίν. 12, ἀρ. 25 καὶ πίν. 27 ἀρ. 57. ΕΜΜ. ΠΕΖΟΠΟΥΛΟΣ, ΑΕ 1937 (2), 555, ἀρ. 4, εἰκ. 6. ΑΔ 23, 1968, B1, 33, καὶ πίν. 21,α.

3. Ὅπως CONZE, ὅ.π. I πίν. 22, 43· 36, 90· 52, 163· 53, 166 καὶ 168· 57, 225 καὶ 226· 91, 370. II 1 πίν. 120, 624· 143, 790. II 2 πίν. 180, 909· 192, 962· 199, 1021· 203, 1042 καὶ 1050· 220, 1083. H. RIEMANN, ὅ.π. πίν. 4, 21· 6, 24. CH. CLAIRMONT, ὅ.π. πίν. 10, 19· 18, 34. D. BRADEEN, The Athenian Agora XVII (1974) πίν. 63, ἀρ. 760.

4. Ὅπως CONZE, ὅ.π. I πίν. 27, 60· 42, 118, 122 καὶ 124· 43, 141· 50, 161· 51, 162, 164 καὶ 237· 54, 197, 198 καὶ 201· 57, 216· 61, 241 καὶ 247· 62, 275· 77, 317· 84, 333· 88, 363· 92, 409· 95, 384· 100, 419 καὶ 425· 107, 453. II 1 πίν. 120, 763· 130, 628· 167, 871. II 2 πίν. 181, 920· 209, 1048· 223, 1091· 225, 1098. CH. CLAIRMONT, ὅ.π. πίν. 22, 43, καὶ 26 καὶ 27, 58. Σ. ΚΑΡΟΥΖΟΥ, Ἑλληνικὰ 15, 1957, πίν. 6. D. OHLY, AA 80, 1965, 358, εἰκ. 45. AM 83, 1968, πίν. 36. ΑΔ 25, 1970, B1, 94 - 95 καὶ πίν. 75γ. K. SCHEFOLD, AntK 13, 1970, πίν. 49, 2. Ἐκτενέστατη ἔρευνα γιὰ στῆλες μὲ ἀνάγλυφη ἀνθεμωτὴ ἐπίστεψη ἔκανε ὁ H. MOBIUS, Die Ornamente der griechischen Grabstelen klassischer und nachklassischer Zeit (1968).

5. CONZE, ὅ.π. II 1 πίν. 133, 697.

6. Αὐτ. I 50, 42, 122· 50 161· 51, 162· 84, 333· 92, 409· 96, 392· 107, 453· 108, 454. II 2 πίν. 181, 920· 225, 1098. III 1 πίν. 289, 1382. III 2 πίν. 338, 1588· 339, 1589, 1599, 1600 καὶ 1604· 340, 1590, 1591, 1592, 1593, 1594, 1597, 1598 καὶ 1606· 342, 1611· 350, 1644· 351, 1646· 352, 1648 καὶ 1649. G. RICHTER, Catalogue of Greek Sculptures in the Metropolitan Museum of Art (1954) πίν. 79, 97a. H. MOBIUS, ὅ.π. πίν. 10a, 10b, 16a. ΕΥΘ. ΜΑΣΤΡΟΚΩΣΤΑΣ, Χαριστήριον εἰς Ἀ. Κ. Ὀρλάνδον, Γ (1966) 281 - 284, ἀρ. 1 καὶ πίν. 80. ΑΔ 25, 1970, B, 94 - 95 καὶ πίν. 75γ. BCH 94, 1970, 914, εἰκ. 58.

λιστα ἀπελευθερωμένο ἀναδιπλώνεται πρὸς τὰ ἔξω. Πίσω καὶ πάνω ἀπὸ τὸ μεσαῖο φύλλο τῆς ἄκανθας φυτρώνει ἡ βλαστόσπειρα τοῦ κεντρικοῦ ἀνθεμίου καὶ ἀπὸ αὐτὴν ἀντίστοιχα δύο σχηματοποιημένα φυλλάρια, ποὺ κλίνουν πρὸς τὰ κάτω. 'Από αὐτὰ κρέμονται ἀπὸ μία ἕλικα καὶ ἕνα κωδωνόσχημο ἄνθος. Τὰ πέταλα τοῦ ἀνθεμίου στέκονται ἀντικρυστὰ σὲ δύο ὁμάδες ἀνὰ ἑπτά. Τὰ δύο κεντρικὰ ἀφήνουν ἕνα κενὸ ποὺ τὸ γεμίζει ἕνα μικρὸ πεντάφυλλο ἄνθος. Πίσω ἀπὸ τὰ πλαϊνὰ φύλλα τῆς ἄκανθας ξεκινοῦν ἕλικες μὲ ρηχὴ αὐλάκωση καὶ μ' ἕνα ἑπτάφυλλο ἡμιανθέμιο σὲ κάθε κορυφή. Οἱ ἀπολήξεις τῶν πετάλων τῶν δύο ἡμιανθεμίων περιορίζονται ἀπὸ μία λεπτὴ ἀνάγλυφη γραμμή[1].

Κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίστεψη καὶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴ βρίσκονται οἱ δύο ρόδακες, ποὺ εἶναι καὶ αὐτοὶ ἕνα ἀκόμα στοιχεῖο τῆς ὅλης φυτικῆς διακοσμήσεως τῆς στήλης. 'Αποτελοῦνται ἀπὸ ἕνα κεντρικὸ ἀνάγλυφο μικρὸ κόμβο μὲ διπλὴ σειρὰ πετάλων γύρω του, ἀνὰ ὀκτώ. Κάθε πέταλο ἀνεμίζεται ἐλαφρά, ἐνῶ στὸ κέντρο καθενὸς ὑποδηλώνεται μ' ἕνα χάραγμα τὸ νεῦρο. Κατατάσσονται ἔτσι οἱ ρόδακες τῆς μικρῆς στήλης ἀνάμεσα στὰ πιὸ ὄμορφα εἴδη ροδάκων[2], ποὺ βρίσκονται σὲ ἐπιτύμβιες στῆλες[3].

Σὲ μικρὴ ἀπόσταση κάτω ἀπὸ τοὺς ρόδακες βρίσκεται ἡ λαξευμένη μετόπη. Οἱ ἐπάνω γωνίες της στρογγυλεύουν καὶ σχηματίζουν, ὅπως ἐξάλλου στὶς περισσότερες μετόπες στὶς στῆλες αὐτοῦ τοῦ εἴδους, ἐπίκρανα παραστάδων σὲ τομή. Πιθανόν «νὰ ἀντανακλοῦν κατὰ ἕνα ἐκφυλισμένο τρόπο τὶς παραστάδες ποὺ βρίσκονται σὲ στῆλες μὲ σχῆμα ναΐσκου»[4].

'Η 'Αρισταγόρα παραστάθηκε ἀνάγλυφη ὄρθια, στραμμένη πρὸς τὰ δεξιά, καὶ ταυτίζεται μὲ τὸ ὕψος τῆς μετόπης (πίν. 54β). 'Η ὅλη μορφὴ ἔχει μία κίνηση, σχεδὸν μία ταλάντευση: ἐνῶ τὸ κεφάλι της εἶναι στραμμένο κατὰ κρόταφο πρὸς τὰ δεξιά, τὸ πάνω μέρος τοῦ σώματος στρέφεται κατὰ τὰ τρία τέταρτα. Τὸ κάτω πάλι εἶναι φανερὸ ὅτι ὁ καλλιτέχνης προσπάθησε νὰ τὸ ἀποδώση προοπτικά, μὲ τὴν κλίση τοῦ ἄνετου σκέλους πρὸς τὰ ἔξω καὶ πίσω. 'Ο δεξιὸς βραχίονας τῆς μορφῆς κρέμεται πρὸς τὰ κάτω ἐλαφρὰ λυγισμένος στὸν ἀγκώνα. 'Ο δείκτης καὶ τὸ μεσαῖο δάκτυλο φέρονται πρὸς τὰ κάτω, ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα εἶναι λυγισμένα. 'Ο καρπὸς τοῦ ἀριστεροῦ χεριοῦ, ποὺ εἶναι ἐντελῶς λυγισμένο, βρίσκεται στὸ ὕψος τῆς μέσης. 'Ο ἀντίχειρας καλύπτεται ἀπὸ μία πτυχὴ τοῦ ἱματίου, τὰ ἄλλα τρία δάκτυλα εἶναι λυγισμένα, ἐνῶ ὁ δείκτης δὲν διαγράφεται εὐκρινῶς. 'Εντύπωση προκαλεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι, ἐνῶ ὁ καλλιτέχνης θέλησε τὸ ἀριστερὸ σκέλος στάσιμο, ἔχει κι αὐτὸ ἐλαφρὰ λυγισμένο τὸ γόνατο. Τὰ ὑποδήματα δηλώνονται κατὰ τρόπο ὑποτυπώδη, ἀλλὰ ἀφήνεται νὰ φανοῦν ὅτι εἶναι κλειστά. Μία στενὴ ταινία γύρω στὸ κεφάλι συγκρατεῖ τὰ μαλλιά.

1. Γιὰ παρόμοια γραμμὴ βλ. CONZE, ὅ.π. III 2 πίν. 342, 1611.

2. Παρόμοιους ρόδακες βλ. αὐτ. III 2 πίν. 318, 1530· 319, 1534 καὶ 1535· 329, 1563. H. RIEMANN, ὅ.π. πίν. 11, ἀρ. 37. CH. CLAIRMONT, ὅ.π. πίν. 22, 43. B. MERITT, Hesperia 26, 1957, πίν. 57, 83. ΑΓΓ. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, ΑΔ 23, 1968, Α 133, 4 καὶ πίν. 58β.

3. CONZE, ὅ.π. I πίν. 107, 453. III 2 πίν. 326, 1557· 327, 1558· 328, 1561· 341, 1603· 344, 1624· 356, 1673. H. RIEMANN, ὅ.π. πίν. 11, 36.

4. CH. CLAIRMONT, ὅ.π. 47.

Ἡ νεκρὴ φοράει χιτώνα χειριδωτὸ καὶ ἱμάτιο κατὰ τὸν τύπο ποὺ χρησιμοποιεῖται εὐρύτατα στὸν 4ο π.Χ. αἰ.[1] Τὸ ἱμάτιο, ριγμένο πίσω καὶ πάνω στοὺς ὤμους, καλύπτει τὸν δεξιὸ ἀγκώνα, ἀναδιπλώνεται καὶ σχηματίζει πλατιὲς πτυχὲς στὸ ὕψος τῆς μέσης. Στὴ συνέχεια οἱ πτυχὲς περνοῦν πάνω ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ βραχίονα, ποὺ εἶναι λυγισμένος γιὰ νὰ τὶς δεχτῇ καὶ ξεχύνονται πρὸς τὰ κάτω τονίζοντας μὲ μία κάθετο τὸ ἀριστερὸ σκέλος. Σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ καμπυλωτὸ περίγραμμα, ὅπως τὸ διαμορφώνουν στὴ δεξιὰ πλευρὰ ἡ ράχη καὶ τὸ ἄνετο σκέλος, ἡ κάθετος τοῦ ἱματίου, ποὺ πέφτει ἀπὸ τὸν καρπὸ τοῦ ἀριστεροῦ χεριοῦ, δίνει μία σταθερότητα στὴ μορφή. Στὴ δεξιὰ πλευρὰ τοῦ σώματος τῆς εἰκονιζομένης ὑπάρχει ἕνα ἄπλωμα, μιὰ ἄνεση, ἐνῶ ἀντίθετα στὴν ἀριστερὴ κάποιο μάζεμα, συστολή.

Τὸ ἀνάγλυφο εἶναι πρόστυπο, ὑπάρχει διάλυση τῆς πλαστικότητας καὶ αἴσθηση περισσότερο ζωγραφική. Ἡ ράχη τῆς μορφῆς εἶναι περισσότερο ἔκτυπη ἀπ' ὅ,τι τὸ μπροστινὸ περίγραμμα (ἐξαίρεση στὸ κεφάλι). Ἔτσι ἀπὸ τὴ μία ὄψη ὡς τὴν ἄλλη γίνεται μία κλιμάκωση ἐπιπέδων πιὸ εὐδιάκριτη στὶς πτυχώσεις τοῦ ἱματίου ποὺ κρέμονται ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ χέρι πρὸς τὰ κάτω. Ἡ τελευταία πτυχὴ φαίνεται σὰν νὰ βυθίζεται στὴν πλάκα. Κάποια προχειρότητα στὴ λαξευτικὴ ἐργασία εἶναι φανερή. Μεγαλύτερη προσοχὴ δόθηκε χωρὶς ἄλλο στὸ πρόσωπο τῆς εἰκονιζομένης. Οἱ ἁδρὲς πτυχὲς ἔχουν λαξευθῆ χωρὶς ἰδιαίτερη ἐπιμέλεια. Οὔτε δηλώθηκε ἡ ποιοτικὴ διαφορὰ τοῦ λινοῦ χιτώνα ἀπὸ τὸ χοντρότερο ὕφασμα τοῦ ἱματίου, πρᾶγμα ποὺ σὲ πολλὰ ἄλλα ἔργα ἔχει σταθῆ ἀφορμὴ γιὰ μιὰ πολὺ ὄμορφη ἀντίθεση[2].

Εἶναι φανερὸ ὅτι ἡ ὅλη εἰκόνα θὰ εἶχε ἐξαρθῆ κυρίως ἀπὸ τὸ γαλάζιο χρῶμα τῆς πλάκας[3]. Χρωματιστὴ θὰ ἦταν καὶ ἡ ταινία τῆς κόμης, ἴσως χρῶμα νὰ εἶχε χρησιμοποιηθῆ γιὰ νὰ ὑποδηλωθοῦν καὶ ἄλλες λεπτομέρειες.

Γιὰ τὴ χρονολόγηση χρήσιμο εἶναι νὰ στηριχτοῦμε σὲ ἔργα ὄχι πολὺ διαφορετικὰ ὡς πρὸς τὸ θέμα, τὴν τεχνοτροπία καὶ χρονολογημένα κατὰ προσέγγιση[4]. Τέτοια εἶναι οἱ ἐπιτύμβιες στῆλες α) τῆς Παυσιμάχης[5] καὶ β) ἡ πολὺ ἀνώτερη τῆς Εὐκο-

1. Ἡ ἐνδυμασία ἐντάσσεται στὸν γενικὸ τύπο τῆς Ἀρτεμισίας βλ. Ch. Picard, Manuel d'Archéologie, 4 (1954) 91 - 92: «La draperie, devenue célèbre de l' «Artémisia» a été imitée un peu partout» καὶ 93, εἰκ. 41 - 42. R. Kabus - Jahn, Studien zu Frauenfiguren des vierten Jahrhunderts vor Christus (1963) 23: «Statuen in Gewandmotiv der Artemisia». G. Richter, The Sculpture and Sculptors of the Greeks[4] (1970) 70: «By the second quarter and the middle of the fourth century a great change in the rendering of drapery has taken place... The Maussollos and Artemisia in the British Museum show the new tendency clearly... In the majority of the fourth century grave stelai the new style is firmly established...» Γιὰ παρόμοια ἐνδυμασία βλ. H. Diepolder, Die attischen Grabreliefs (1931) πίν. 10. H. Süsserott, Griechische Plastik des 4. Jahrhunderts vor Christus (1938) πίν. 15, 4 καὶ 15, 3. G. Richter, Catalogue of Greek Sculpture in the Metropolitan Museum of Art (1954) πίν. 65, 80 καὶ 96, 126.

2. Ὅπως H. Diepolder, ὅ.π. πίν. 5· 19· 21. Χρ. Καρούζος, Τηλαυγὲς μνῆμα, Χαριστήριον εἰς Ἀ. Κ. Ὀρλάνδον, Γ (1966) 256 καὶ πίν. 74.

3. Σ. Καρούζου, ὅ.π. 312: «Γαλάζιο ἦταν τὸ χρῶμα τοῦ βάθους στὸ ἀνάγλυφο τῆς Ἀμφαρέτης καὶ στὸ ἀμφίγλυφο τοῦ Ἐχέλου καὶ τῆς Βασίλης...»

4. Ἐξάλλου ὁ Ch. Clairmont, ὅ.π. 63 παρατηρεῖ: «The similarity of composition in classical Attic gravestones can be attributed to the existence of sketch books rather than to mass production».

5. Βλ. AM 83, 1968 πίν. 39 καὶ σ. 108: περίπου 380 - 370 π.Χ. Ch. Clairmont, ὅ.π. πίν. 7, ἀρ. 13 καὶ σ. 77, ἀρ. 13: α' τέταρτο τοῦ 4ου αἰώνα, πιθανὸν 390 - 380 π.Χ.

λίνης[1]. 'Ο Clairmont πιστεύει ὅτι οἱ γλύπτες τῶν ἐπιτυμβίων τῆς Εὐκολίνης καὶ Παυσιμάχης ἔχουν χρησιμοποιήσει τὸ ἴδιο πρότυπο[2]. 'Η στήλη τῆς 'Αρισταγόρας εἶναι πλησιέστερα πρὸς τὴν περισσότερο χειρωνακτικὴ στήλη τῆς Παυσιμάχης[3].

Εἶναι φανερὴ στὴ στήλη μας ἡ προσπάθεια μιμήσεως τῆς κρυφῆς κινήσεως τοῦ σώματος τῆς Παυσιμάχης. Παρόλο ὅμως ποὺ οἱ δύο στῆλες διέπονται ἀπὸ παρόμοια κίνηση, ἡ ὅλη στάση στὴ στήλη τῆς 'Αρισταγόρας εἶναι ἤρεμη. Βέβαια ὑπάρχουν καὶ οἱ μικροδιαφορές, ὅπως στὸ ἀριστερὸ χέρι, στὴ θέση τῆς κεφαλῆς (λείπει ἡ κλίση της πρὸς τὰ ἐμπρός), στὸ δεξὶ πόδι. Στὴ δευτερώτερη ποιότητα τοῦ ἔργου θὰ ἔπρεπε μᾶλλον νὰ ἀποδοθῆ ἡ ἔλλειψη τονισμοῦ τοῦ ἄνετου σκέλους. Κοινὰ χαρακτηριστικὰ μὲ τὶς στῆλες τῆς Παυσιμάχης καὶ τῆς Εὐκολίνης εἶναι ἀκόμα ὅτι ἡ κόμη στεφανώνει τὸ πρόσωπο ἀφήνοντας ξέσκεπο μόνο τὸ λοβὸ τοῦ αὐτιοῦ. Τὸ πρόσωπο εἶναι ὠοειδές, λεπτό. Τὸ κάτω χεῖλος εἶναι περισσότερο σαρκωμένο καὶ τὰ μάτια καὶ τῶν τριῶν εἶναι σκιασμένα. Σχετικὰ μὲ τὶς δύο ἄλλες στῆλες τὸ πρόσωπο τῆς 'Αρισταγόρας ἔχει ἔκφραση πιὸ ἤρεμη. 'Επίσης παρόλο ὅτι ἡ ὑφὴ τῶν πτυχῶν καὶ ἡ καλλιτεχνική τους ἀπόδοση εἶναι διαφορετικὲς στὰ τρία αὐτὰ ἔργα, σὲ πολλὲς περιπτώσεις ὑπάρχουν πτυχὲς στὰ ἴδια ἀκριβῶς σημεῖα.

Στὴ χρονολόγηση τῶν ἐπιτυμβίων τοῦ εἴδους αὐτοῦ βοηθητικὸ στοιχεῖο εἶναι καὶ ἡ ἐπίστεψη, ποὺ συχνότατα εἶναι καλύτερα λαξευμένη ἀπ' ὅ,τι οἱ ἀνάγλυφες μορφές[4]. 'Ο Clairmont πιστεύει ὅτι αὐτὸ ὀφείλεται στὸ γεγονὸς ὅτι ἡ φυτικὴ διακόσμηση σμιλευόταν ἐκ τῶν προτέρων καὶ μὲ ἄνεση χρόνου, ἐνῶ τὸ πλαίσιο λαξευόταν μετὰ τὴν παραγγελία τῶν συγγενῶν τοῦ νεκροῦ καὶ ὁπωσδήποτε ἦταν ἐξαρτημένο ἀπὸ τὴ χρηματικὴ ἀμοιβή[5]. 'Η ἐπίστεψη τῆς στήλης μας ἀνήκει στὴν ὁμάδα, τὴν ὁποία ὁ Mobius ἐντάσσει κάτω ἀπὸ τὸν γενικὸ τίτλο: «Schlichter Stil Stufe des Asklepios Tempels von Epidauros»[6]. Πρέπει νὰ θεωρήσουμε τὴ στήλη τῆς 'Αρισταγόρας λίγο νεώτερη ἀπὸ τὴ στήλη τοῦ Μενέα καὶ τῆς Μενεκράτειας, ποὺ περιγράφει ὁ Mobius καὶ τὴν τοποθετεῖ γύρω στὸ 375 π.Χ.[7] 'Ο Mobius θεωρεῖ συγγενικὲς πρὸς αὐτὴ τὶς στῆλες τοῦ Φίλωνος, τοῦ Εὐμάχου, τοῦ Φανία, τοῦ Ναυσικράτη[8], στὶς ὁποῖες εἶναι πολὺ κοντὰ καὶ ἡ στήλη τῆς 'Αρισταγόρας, γιατὶ ἔχουν ὄχι μόνο ὅμοια διάταξη ἀλλὰ καὶ κοινὴ τὴ συγκεντρωτικὴ σύνθεση καὶ τὸν ἠσυχασμὸ τῶν φύλλων μέσα στὸ περίγραμμα. Τελευταῖο στὴν ὁμάδα αὐτὴ ἔρχεται τὸ ἀνθέμιο τῆς στήλης τοῦ Τιμογένη[9], ποὺ μοιάζει μὲν στὴ γενικὴ διάταξη μὲ τὶς ἀναφερόμενες στῆλες, ἀλλὰ εἶναι πιὸ πρόστυπο

1. Βλ. ΑΜ 83, 1968, πίν. 38 καὶ 40, καὶ σ. 106 λίγο μετὰ τὸ 380 π.Χ.· στὴ σ. 108 ἀπὸ τὸ ἀνθέμιο τοποθετεῖται στὰ χρόνια 377/6 π.Χ. CH. CLAIRMONT, ὅ.π. πίν. 8, 14 καὶ σ. 79, 14: γύρω στὰ 380 π.Χ.

2. Αὐτ. 80.

3. Βλ. παρατήρηση αὐτ. 78 γιὰ τὸ πλαίσιο στὴ στήλη τῆς Παυσιμάχης· βλ. μεταβολὴ ΑΜ 83, 1968, πίν. 34, CH. CLAIRMONT, ὅ.π. πίν. 7, ἀρ. 13, ΑΔ 17, 1961 - 62, Β, πίν. 18β, καὶ ἐδῶ πίν. 54 (στήλη 'Αρισταγόρας).

4. Εἶναι φανερὴ ἡ ποιοτικὴ διαφορὰ σ' ὅλες τὶς στῆλες τοῦ εἴδους, ἀλλὰ ἐμφανέστατη κυρίως στὴ στήλη CH. CLAIRMONT, ὅ.π. πίν. 19, 39.

5. Αὐτ. 63.

6. H. MOBIUS, ὅ.π. 28 - 32 καὶ ἰδιαίτ. 28: ὁ τύπος τοποθετεῖται στὰ χρόνια 390 - 365 π.Χ.

7. Αὐτ. πίν. 15a καὶ σ. 30.

8. Αὐτ. 30 - 31.

9. Αὐτ. 32, σημ. 32 καὶ CONZE, ὅ.π. III 2 πίν. 338. 1588.

κατὰ τὴν ἐκτέλεση καὶ ἔχει περισσότερη ἔξαρση στὸ ἀνέμισμα τῶν φύλλων, γι' αὐτὸ ἀνήκει στὴν ἀρχὴ τῆς ἐπομένης περιόδου.

Συνεπῶς γιὰ τὴ στήλη τῆς Ἀρισταγόρας δὲ μένει ἄλλο παρὰ νὰ τοποθετηθῆ στὰ χρόνια 375 - 365 π.Χ.

Τὸ ὄνομα τῆς νεκρῆς — Ἀρισταγόρα — ἀποτελεῖ τὴ μοναδικὴ ἐπιγραφὴ τῆς στήλης καὶ ἁπλώνεται σχεδὸν σ' ὅλο τὸ πλάτος της. Ἔχει σὰν δεύτερο συνθετικὸ τὴ λέξη «ἀγορά»[1]. Τὸ ὄνομα εἶναι κυρίως ἀνδρικό, Ἀρισταγόρας, ἀφοῦ μάλιστα σχετίζεται μέ τὴν ἀγορά, ἀλλὰ σὲ πολλὲς περιπτώσεις ἀπαντᾶται καὶ σὰν γυναικεῖο Ἀρισταγόρα[2].

Δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ προσδιορισθῆ μὲ βεβαιότητα ἡ ἰδιότητα τῆς εἰκονιζόμενης γυναίκας, ἐπειδὴ οὔτε ἡ ἐπιγραφὴ βοηθάει, ἀλλὰ καὶ δὲν ὑπάρχει κάποιο σύμβολο ἐνδεικτικό. Στὴ στήλη αὐτὴ λείπει τὸ πατρωνυμικό. Δὲν μποροῦμε νὰ καθορίσουμε ἐπίσης ἂν ἡ εἰκονιζόμενη ἦταν παντρεμένη, ἐπειδὴ δὲν ἀναφέρεται καὶ ὄνομα συζύγου.

Ὁ τύπος της δὲν βρίσκεται ἀνάμεσα στὰ γνωστὰ ἐπιτύμβια ποὺ ἀπεικονίζουν μιὰ μόνη ὄρθια γυναικεία μορφή[3]. Δὲν μπορεῖ νὰ συγκαταλεχθῆ ἀνάμεσα στὶς φιλάρεσκες Ἀθηναῖες, ποὺ καθρεφτίζονται, ἀσχολοῦνται μὲ τὰ κοσμήματά τους ἢ ἀφήνουν νὰ φανῆ σ' ὅλη του τὴν ὀμορφιὰ καὶ μαγεία ὁ πλοῦτος τῆς ἐνδυμασίας. Ἐπίσης ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὸ νὰ βρίσκεται ἀνάμεσα στὶς στῆλες ποὺ ἀπεικονίζουν μικρὰ κορίτσια ποὺ κρατοῦν ἕνα πτηνό, κάποια κούκλα[4]. Ἡ μαζεμένη στάση καὶ ἡ σεμνότητα τῆς Ἀρισταγόρας εἰσάγουν αὐτὸν ποὺ τὴν ἀντικρύζει σ' ἕνα διαφορετικὸ κλῖμα. Θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ παράσταση τῆς Ἀρισταγόρας βρίσκεται πλησιέστερα πρὸς τὴ στήλη τῆς ἱέρειας Πολυστράτης[5]. Ἡ στάση τους, ἡ ἐσωτερικότητα τῶν μορφῶν, ἡ σοβαρότητα, ἡ ἐνδυμασία, ἡ θέση τῶν χεριῶν εἶναι παρόμοια. Ὅμως ἡ ἔλλειψη κάποιου φανεροῦ συμβόλου δὲν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ χαρακτηρίσουμε τὴν Ἀρισταγόρα σὰν ἱέρεια. Τὸ μετοπικὸ πλαίσιο στὴ στήλη τῆς Πολυστράτης εἶναι περιορισμένο, πρᾶγμα ποὺ δίνει μεγαλύτερη ἱεροπρέπεια καὶ σοβαρότητα στὴν εἰκονιζόμενη, ἐνῶ στὴ στήλη τῆς Ἀρισταγόρας εἶναι εὐρύτερο (ἀρχίζει σὲ πολὺ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὶς ἀκμὲς τῆς στήλης) καὶ αὐτὸ παρέχει περισσότερη χάρη. Ἡ στήλη τῆς Πολυστράτης εἶναι πιὸ βαριά, ἐνῶ τῆς Ἀρισταγόρας διαποτίζεται ἀπὸ μεγαλύτερη χάρη.

Παρόλο ποὺ ὁ τεχνίτης τῆς στήλης μας εἶναι ταπεινὸς καὶ παρόλο ποὺ διατηρεῖ τὴν καθιερωμένη διάταξη τῶν στηλῶν αὐτοῦ τοῦ εἴδους, δημιουργεῖ ἕνα αὐτοδύναμο ἔργο,

1. F. Bechtel, Die attischen Frauennamen (1902) 2, «ἀγορά. . . Ἀριστ-αγόρα.

2. Στ. Κουμανουδης, Ἀττικῆς Ἐπιγραφαὶ Ἐπιτύμβιοι (1871) 317, ἀρ. 2614. IG II/III 3, 2, ἀρ. 5408, 8506, 9056, 9424, 10745, 10747, 12349, IG II/ III 2, 1 ἀρ. 1533 στ. 28, ἀρ. 1534 στ. 55 καὶ 312. B. Meritt, Hesperia 34, 1965, 98, ἀρ. 10 καὶ πίν. 27, ἀρ. 10. A. Prukakis - Christodulopoulos, AM 85, 1970, πίν. 31, 3 (Athen N. M. 839) καὶ σ. 88: α' τέταρτο τοῦ 4ου αἰῶνος.

3. Ὅπως A. Conze, ὅ.π. II 171 - 185, ἀρ. 803 - 869. H. Süsserott, ὅ.π. πίν. 21, ἀρ. 1. H. Diepolder, ὅ.π. πίν. 10· 33, 1· 35, 1· 38, 1· 43, 2. Ch. Clairmont, ὅ.π. πίν. 7, 13· 8, 14. AM 83, 1968, πίν. 33, 34 καὶ 36.

4. A. Conze, ὅ.π. II 1 πίν. 154, 814, 817· 156, 815, 819, 820· 157· 160, 826. H. Mobius, ὅ.π. πίν. 15b. Ἡ ἐσωτερικότητα τῆς μορφῆς, ἡ ἡλικία, ἀλλὰ καὶ ἡ θέση τῶν δακτύλων δὲν ἐπιτρέπουν μία τέτοια ὑπόθεση.

5. Βλ. καὶ B. Schlörb - Vierneisel, AM 83, 1968, 103, σημ. 34.

γιατὶ δὲν ἀντιγράφει πιστά. Ἐπηρεάζεται, ἀλλὰ ξέρει καὶ νὰ ἀφομοιώνη τὰ διάφορα στοιχεῖα πού ἔχει στὴ διάθεσή του, ἔτσι ὥστε νὰ μπορῆ μὲ αὐτὰ νὰ ἐκφράση αὐτὸ πού θέλει. Τὸ καλλιτέχνημά του μὲ τὴ συγκρατημένη μορφὴ πού ἀπεικονίζει καὶ μὲ τὴν ἔνταξή της στὶς διαστάσεις τῆς στήλης, ἔχει μιὰ εὐγένεια καὶ λεπτότητα πού συγκινοῦν καὶ πού μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ τὸ κατατάξουμε στὰ ἔργα τῆς κλασικῆς ἐποχῆς.

ΕΛΕΝΗ Γ. ΠΑΠΑΣΤΑΥΡΟΥ

Ο ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΣ ΑΡΙΘΜΟΣ ΤΩΝ ΣΦΡΑΓΙΔΟΛΙΘΩΝ ΤΟΥ ΘΟΛΩΤΟΥ ΤΑΦΟΥ ΤΟΥ ΒΑΦΕΙΟΥ*

Εἶναι γνωστὴ ἡ «περιπέτεια» ἣν ἔσχεν ὁ θησαυρὸς τῶν ὑπερτεσσαράκοντα σφραγιδολίθων τοῦ πρωίμου ΥΕ ΙΙΑ ἐποχῆς θολωτοῦ τάφου τοῦ Βαφειοῦ Λακωνικῆς καὶ δὴ καὶ ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸν ἀριθμὸν τῶν σφραγιδολίθων οἵτινες ἀπετέλουν τὸν θησαυρὸν τοῦτον [1]. Ὁ ἀείμνηστος Χρ. Τσούντας ἀπηρίθμησεν — ἐπὶ τῇ βάσει παρατιθεμένων φωτογραφιῶν, σχετικῶς ὀρθῶς — τριάκοντα ἑπτὰ τὸν ἀριθμόν, προσθέσας περαιτέρω καὶ τὸ ζεῦγος τῶν ὁμοῦ εὑρεθέντων δακτυλίων μετὰ σφραγιστικῆς ἐπιφανείας, ἑνὸς ἐκ χαλκοῦ καὶ τοῦ ἑτέρου ἐκ χρυσοῦ [2]. Εἰδικώτερον, κατὰ τὴν δημοσίευσιν τοῦ τάφου τούτου καὶ τῶν ἐξ αὐτοῦ προελθόντων εὑρημάτων, παρετέθησαν τριάκοντα ἐννέα σφραγιδολίθων καὶ δακτυλίων αἱ περιγραφαὶ καὶ αἱ ἀπεικονίσεις, παραλειφθέντων τεσσάρων ἄλλων σφραγιδολίθων (τεθραυσμένων ἢ διὰ πυρὸς ἴσως — κατὰ τὸν Τσούνταν — βεβλαμμένων). Τῶν σφραγιδολίθων τούτων ἁπλῆ μνεία ἐγένετο ὑπὸ τοῦ Τσούντα κατὰ τὴν περιγραφὴν τῆς εἰκόνος, ἣν παρουσίασε κατὰ τὴν ἀνασκαφήν του ὁ θολωτὸς οὗτος τάφος [3].

Εἰς τὸν σχετικὸν κατάλογον τῶν σφραγιδολίθων τούτων ὁ Τσούντας παρέθεσε τὰς δύο ἐγγεγλυμμένας ὄψεις τοῦ αὐτοῦ ὑπὸ τύπον τριέδρου πρίσματος χρυσοδέτου ἀμεθύστου [4] (ΕΜ 1788) ὑπὸ δύο ἀριθμούς, ἵνα ὑπάρχῃ καὶ μόνον ἀντιστοιχία πρὸς τὴν ἐν

* Θερμαὶ εὐχαριστίαι ὀφείλονται εἰς τὸν διευθυντὴν τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν κ. Νικ. Γιαλούρην καὶ τοὺς λοιποὺς ὑπευθύνους τοῦ αὐτοῦ μουσείου διὰ τὰς παρασχεθείσας διευκολύνσεις πρὸς μελέτην τῶν ἐξεταζομένων μνημείων, ἔτι δὲ πρὸς τὸν καθηγητὴν Σπυρ. Μαρινᾶτον καὶ τὸν ἐπιμελητὴν Ἀρχαιοτήτων κ. Θεόδ. Σπυρόπουλον διὰ τὰς παρασχεθείσας ἀδείας πρὸς μνείαν ἀδημοσιεύτων σφραγιδολίθων.

Αἱ παρατιθέμεναι φωτογραφίαι τῶν CMS I ἀριθ. 247 καὶ 249 ὀφείλονται εἰς τὸν φωτογράφον τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου κ. Κ. Κωνσταντόπουλον, ἐνῷ αἱ τῶν χρυσῶν σωληνίσκων 1828 καὶ 1913 τοῦ αὐτοῦ μουσείου εἰς τὸν φωτογράφον κ. Σπυρ. Τσαβδάρογλου.

Τὸ ἄρθρον τοῦτο εἶχε γραφῆ βασικῶς κατὰ τὸν χειμῶνα 1973/74, κατέστη δὲ δυνατὸν νὰ συμπληρωθῇ διά τινων προσθηκῶν περὶ τοῦ χρυσοῦ σωληνίσκου 1828 μετὰ διετίαν καὶ πλέον, κατὰ Ἰούνιον 1976, λόγῳ ἀδυναμίας ἐξαγωγῆς τοῦ χρυσοῦ τούτου σωληνίσκου ἐκ τῆς προθήκης του παρὰ τὸ ζωηρὸν ἐνδιαφέρον τοῦ κ. Νικ. Γιαλούρη. Αἱ προσθῆκαι αὗται ἔχουν τεθῆ ἐντὸς ἀγκυλῶν.

1. Χρ. Τσουντας, Περὶ τοῦ ἐν Βαφειῷ τάφου, ΑΕ 1888, στ. 198 - 199· τοῦ αὐτοῦ, Ἔρευναι ἐν τῇ Λακωνικῇ καὶ ὁ τάφος τοῦ Βαφειοῦ, ΑΕ 1889, στ. 143 κέ. πίν. 10· Σπ. Μαρινατος - Μ. Χιρμερ, Κρήτη καὶ Μυκηναϊκὴ Ἑλλάς (1959) 123 ἐν ἀριθ. 211 (38)· V. E. G. Kenna, Cretan Seals (1960) 81 (42)· Κ. Συριοπουλος, Ἡ προϊστορία τῆς Πελοποννήσου (1964) 520 ἀριθ. XXIX (37 πλὴν τῶν δακτυλίων)· Em. Vermeule, Greece in Bronze Age (GBA) (1964) 1971, 130· A. Sakellariou, CMS I (1964) 252 κέ. (43). Πρβ. ἐπίσης Χρ. Τσουντα, Μυκῆναι καὶ Μυκηναῖος Πολιτισμός (1893) 59, 144, 145 καὶ Chr. Tsountas, J. I. Manatt, The Mycenaean Age (1897) 144, 145. [Τέλος, τὴν ἐπὶ διδακτορίᾳ διατριβὴν τοῦ J. G. Younger, Towards the Chronology of Aegean Glyptic in the Late Bronze Age, University of Cincinnati 1973, 46 κέ.]

2. Χρ. Τσουντας, ΑΕ 1889, στ. 163 - 172, πίν. 10.

3. Αὐτόθι 143 - 148.

4. CMS I ἀριθ. 233 ἐν σ. 266 - 267.

τῷ πίνακι 10 ἀρίθμησιν τῶν παρατιθεμένων φωτογραφιῶν τῶν γεγλυμμένων ἐπιφανειῶν τῶν καλύτερον σῳζομένων σφραγιδολίθων καὶ τῶν δύο δακτυλίων τοῦ θολωτοῦ τάφου. Τὸ γεγονὸς ὅμως τοῦτο παρέσυρε πολλοὺς νεωτέρους ἀρχαιολόγους νὰ θεωρήσουν τὰς ὑπὸ τοὺς ἀριθμοὺς 5 καὶ 6 παραστάσεις ὡς ἀποτελούσας δύο διαφόρους σφραγιδολίθους. Τοῦτο ἐπισυνέβη τὸ πρῶτον εἰς τὸν Biesantz, ἀνελθόντος οὕτω τοῦ ἀριθμοῦ τῶν σφραγιδολίθων εἰς τεσσαράκοντα, συνυπολογισθέντων καὶ τῶν δακτυλίων [1]. Σημειωτέον, ὅτι ὁ Biesantz παρέλιπε τοὺς μὴ ἀπεικονιζομένους καὶ οὐχὶ πλήρως σῳζομένους τέσσαρας σφραγιδολίθους, περὶ ὧν πλείονα ἐν τοῖς ἑπομένοις.

Περαιτέρω ὁ Μαρινᾶτος ἐθεώρησεν [2] ὅτι οἱ σφραγιδόλιθοι τοῦ Βαφειοῦ ἦσαν μόνον 38, περιορισθεὶς εἰς τὸν κατάλογον τῶν ὑπὸ τοῦ Τσούντα δημοσιευομένων. Ἐκ τῆς τοιαύτης (ἀνωτέρω μνημονευθείσης) ἀπαριθμήσεως τοῦ Biesantz ὁ γνωστὸς μελετητὴς τῆς μινωικῆς καὶ τῆς μυκηναϊκῆς σφραγιδογλυφίας αἰδεσιμώτατος V. E. G. Kenna κατέταξε τοὺς σφραγιδολίθους τοῦ Βαφειοῦ ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ σχήματός των εἰς κατηγορίας, ἤτοι διέκρινεν αὐτοὺς εἰς εἴκοσιν ἓξ φακοειδεῖς, ἓξ ἀμυγδαλοειδεῖς, τρεῖς «ἀδενώδεις», τρεῖς ἐπιμήκεις ἀμυγδαλοειδεῖς σφραγιδολίθους, ἔτι δὲ εἰς τὸ ζεῦγος τῶν μεταλλικῶν δακτυλίων, ἤτοι σύνολον τεσσαράκοντα [3]. Σημειωτέον, ἐπίσης, ὅτι ὁ Kenna ἐσφαλμένως ἐνόμισεν ὅτι ἐκ τοῦ λάκκου τοῦ τάφου προήρχοντο μόνον εἴκοσι τέσσαρες σφραγιδόλιθοι [4], παριδὼν τοὺς λοιποὺς τοὺς μνημονευομένους εἰς τὴν δημοσίευσιν τοῦ Τσούντα.

Μετὰ ταῦτα ὁ Betts ἀνεγνώρισεν ὅτι δὲν ἐπρόκειτο περὶ εἴκοσιν ἓξ φακοειδῶν σφραγιδολίθων, ἀλλὰ περὶ εἴκοσι τεσσάρων φακοειδῶν καὶ ἑνὸς τριέδρου πρίσματος, μετὰ δύο ἐγγεγλυμμένων πλευρῶν, αἵτινες ἀκριβῶς εἶχον ἐκληφθῆ ὑπὸ τοῦ Biesantz καὶ τοῦ Kenna ὡς ἀποτελοῦσαι δύο σφραγιδολίθους [5]. Ὁ αὐτὸς Betts συμπεραίνει [6] ὡσαύτως, ὅτι διὰ τῆς δημοσιεύσεως ὑπὸ τῆς κ. Ἁγνῆς Σακελλαρίου τοῦ καταλόγου (Corpus) τῶν μυκηναϊκῶν καὶ μινωικῶν σφραγιδολίθων τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου τῶν Ἀθηνῶν [7] «ἐπιστοποιήθη» τὸ μὲν ὅτι ὁ διπλασιασθεὶς ἀμέθυστος ΕΜ 1788 ἀπετέλει ἁπλῶς ἓν τρίεδρον πρῖσμα [8], τὸ δὲ ὅτι διὰ τοῦ τόμου τούτου τοῦ CMS παρουσιάσθησαν νῦν τὸ π ρ ῶ τ ο ν [9] τέσσαρες βεβλαμμένοι καὶ τεθραυσμένοι σφραγιδόλιθοι τοῦ Ἐθνικοῦ Μου-

1. H. Biesantz, Kretisch - Mykenische Siegelbilder (1954) 150.
2. Ἔ.ἀ. 123 ἐν ἀριθ. 211.
3. Kenna, ἔ.ἀ. 52 (The Vapheio Deposit), 80-81, § 2 Πρβ. καὶ Em.Townsend Vermeule, ArtB 43, 1961, 244 (βιβλιοκρισία), Kenna, Art B 44,1964, 168-169 (ἀπάντησις), Em. Vermeule, αὐτόθι 169 - 170 (τελικὴ ἐπιστολή).
4. Kenna, The Vapheio Gems — A Further Comment, AJA 71, 1967, 410. Ἐκ τοῦ CMS I (Athen) 252, ἐξάγεται τὸ συμπέρασμα ὅτι ἐκ τοῦ λάκκου τοῦ τάφου προέρχονται τριάκοντα (30) σφραγιδόλιθοι.
5. J. H. Betts, The Vapheio Gems. A Note of Clarification, AJA 70, 1966, 368 - 369. Ἐπὶ ὡρισμένων σημείων τοῦ σημειώματος τούτου ἀνταπήντησεν ὁ Kenna, AJA 71, 1967, 409 - 410.
6. Betts, ἔ.ἀ. 368.
7. CMS I (Athen) 252 - 294.
8. Διὰ τοὺς ἀντιλαμβανομένους βεβαίως τὰ λεγόμενα τοῦ Τσούντα: «5 - 6) Ἀμέθυστος χρυσόδετος. Εἶναι τρίεδρος, ἀλλὰ μόνον αἱ δύο πλευραὶ φέρουσι γλυφάς» (ΑΕ 1889, 165 ἀριθ. 5 - 6) εἶναι εὐνόητον ὅτι οἱ «ἀριθ. 5 - 6» ἀποτελοῦν τοὺς ἀριθμοὺς φωτογραφιῶν δύο σφραγιστικῶν ἐπιφανειῶν τοῦ πρίσματος εἰς τὸν πίν. 10. Χρυσόδετα εἶναι, ὁμοίως, τὰ τρίεδρα πρίσματα ἐκ Μιδέας, Ρούτση (CMS I ἀριθ. 193, 272) καὶ ἐκ Νιχωρίων ἄνευ γλυφῶν (W. A. McDonald, Hesperia 44, 1975, 79, πίν. 20e). Περὶ πρισμάτων ἰδὲ J. G. Younger, Towards the Chronology 171 - 173.
9. Betts, ἔ.ἀ. 369.

σείου ἐκ Βαφειοῦ, οἱ ΕΜ 1784 - 1787, ἔτι δὲ ὅτι οὕτως ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς τῶν σφραγίδων τοῦ Βαφειοῦ ἀνέρχεται εἰς τεσσαράκοντα τρεῖς (The total number of pieces from Vapheio is forty-three), τοῦ ζεύγους τῶν μετὰ παραστάσεων δακτυλίων, βεβαίως, πάντοτε συνυπολογιζομένου.

Ἐπὶ τῶν ἀνωτέρω συμπερασμάτων τοῦ Betts δέον ὅπως σημειωθῶσι τὰ ἀκόλουθα:

α) ὅτι «τὸ τρίεδρον πρῖσμα (ΕΜ 1788) δὲν ἦτο δύο σφραγιδόλιθοι» δὲν κατέστη γνωστὸν τὸ πρῶτον διὰ τῆς ἐκδόσεως τοῦ πρώτου τόμου τοῦ CMS, καθ' ὅσον καὶ ὁ Τσούντας[1] καὶ ὁ Στάης[2] εἶχον ἤδη δηλώσει σαφέστατα ὅτι ἐπρόκειτο περὶ τριέδρου πρίσματος.

β) Ὅτι οἱ τέσσαρες μερικῶς σῳζόμενοι ἢ βεβλαμμένοι σφραγιδόλιθοι δὲν παρουσιάσθησαν τὸ πρῶτον διὰ τοῦ πρώτου τόμου τοῦ CMS, ἀλλ' εἶχον ἤδη καταστῆ γνωστοὶ διὰ τῶν καταλόγων τοῦ ἀειμνήστου Βαλερίου Στάη περὶ τῶν παλαιότερον ἐκτεθειμένων ἀντικειμένων τῆς Μυκηναϊκῆς Συλλογῆς, ὅπου ἐξετίθεντο προπολεμικῶς μεθ' ἁπάντων τῶν λοιπῶν εὑρημάτων οἱ τέσσαρες οὗτοι σφραγιδόλιθοι τοῦ Βαφειοῦ[3] καὶ

γ) Ὅτι ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς τῶν σφραγιδολίθων τοῦ θολωτοῦ τάφου Βαφειοῦ δὲν ἀνέρχεται εἰς τεσσαράκοντα τρεῖς (43), συνυπολογιζομένου τοῦ ζεύγους τῶν περιτέχνων δακτυλίων, ἀλλ' εἰς τεσσαράκοντα τέσσαρας (44), ἤτοι εἰς τεσσαράκοντα δύο (42) σφραγιδολίθους καὶ δύο (2) δακτυλίους. Ἡ διαπίστωσις αὕτη θὰ ἐκτεθῇ περαιτέρω.

Ἐν παρενθέσει μνημονευτέον ἐπίσης, ὅτι, παραλλήλως πρὸς τὸ θέμα τοῦτο τοῦ ἀριθμοῦ τῶν σφραγιδολίθων τοῦ Βαφειοῦ, ἠγέρθη καὶ τὸ πρόβλημα τοῦ ἀριθμοῦ τῶν σφραγιδολίθων, οἵτινες εὑρέθησαν τὸ μὲν ἐπὶ τοῦ δαπέδου τοῦ τάφου, τὸ δὲ ἐντὸς τοῦ λάκκου, ἔνθα καὶ τὰ πλούσια κτερίσματα τῶν παλαιοτέρων ταφῶν τοῦ τάφου, εἶναι δὲ σαφὲς ὅτι χάριν τῶν πλουσίων ἐκείνων εὐγενῶν Μυκηναίων τῆς περιοχῆς τῆς Σπάρτης ἐκτίσθη ὁ θολωτὸς τάφος τοῦ Βαφειοῦ. Ὁ Younger — καὶ εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ἔγκειται ἡ συμβολή του — προσεπάθησε διὰ προσφυῶς τεκμηριωμένου ἄρθρου[4] — καὶ εἶχεν ἱκανοποιητικώτατα ἀποτελέσματα — νὰ κατανείμῃ τοὺς τεσσαράκοντα καὶ ἕνα (41) σφραγιδολίθους καὶ τοὺς δύο (2) δακτυλίους εἰς τὸ δάπεδον καὶ εἰς τὸν λάκκον τοῦ θολωτοῦ τούτου τάφου ἐπὶ τῇ βάσει βεβαίως τῆς περιγραφῆς τοῦ Τσούντα ἀλλὰ καὶ τῆς ἀπεικονίσεώς των εἰς τὴν ΑΕ τοῦ ἔτους 1889 καὶ εἰς τὸν πρῶτον τόμον τοῦ CMS[5]. Αἱ ἀποδόσεις του ὅμως εἴς τινας περιπτώσεις δὲν εἶναι ἀπολύτως ἀσφαλεῖς, ἂν καὶ δέον ὅπως ὁμολογηθῇ ὅτι δὲν ὑπάρχει δι' ὅλα τὰ προβλήματα, τὰ ὁποῖα ἐγείρονται διὰ τοὺς μὴ δημοσιευομένους καὶ μὴ ἀπεικονιζομένους ὑπὸ τοῦ Τσούντα χρυσοδέτους καὶ μόνον σφραγιδολίθους τοῦ τάφου τούτου, καλυτέρα λύσις. Οὕτως:

α) Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τοὺς ἀποδιδομένους εἰς τὸ πρῶτον ἐπὶ τοῦ δαπέδου τοῦ τάφου σύνολον σφραγιδολίθων, οἵτινες κατὰ τὸν Τσούνταν[6] «ἔκειντο πρὸς τὸ κέντρον τοῦ

1. Χρ. Τσουντας, ΑΕ 1889, στ. 165 ἀριθ. 5 - 6.

2. Collection Mycénienne par V. Staïs, IIe volume (1909) 151 (1788)· (ἐκδ. 1915) 177 (1788)· Mycenaean Collection of the National Museum by V. Staïs, volume II (1926) 177 (1788).

3. Staïs, ἔ.ἀ. (1909) 151· Staïs, ἔ.ἀ. (1915) 177· Staïs, ἔ.ἀ. (1926) 177.

4. John G. Younger, The Vapheio Gems: A Reconsideration of the Find Spots, AJA 77, 1973, 338 - 340, ἔνθα καὶ ἡ παλαιοτέρα βιβλιογραφία.

5. ΑΕ 1889, πίν. 10 καὶ CMS I 253 - 294.

6. ΑΕ 1889, στ. 143.

τάφου καὶ ὀλίγον ἀριστερᾷ τῷ εἰσιόντι, ἤτοι τέσσαρες λίθοι ἐγγεγλυμμένοι καὶ τεμάχιον πέμπτου» (οἱ ὑπ' ἀριθ. 1, 2, 3, 4 τοῦ πίν. 10 τῆς δημοσιεύσεως τοῦ Τσούντα), ὁ Younger ὡς πέμπτον ἐπιλέγει τὸν ἐν CMS I ὑπ' ἀριθ. 247[1], οὗτινος διατηρεῖται μικρὸν μόνον τμῆμα, ὁ χρυσοῦς σωλὴν καὶ τὸ ἕτερον τῶν ἄκρων αὐτοῦ (πίν. 55α-β). Ἡ ταύτισις δὲν εἶναι ἀπολύτως βεβαία, διότι ὑπάρχει καὶ ὁ 249, ἀλλ' ἐν πάσῃ περιπτώσει, ὁμολογητέον, συγκεντροῖ τὰς περισσοτέρας πιθανότητας. Ἐξ ἄλλου, εἰς τὴν ταύτισιν ταύτην ἄγει ἡ ἔκφρασις τοῦ Τσούντα «τεμάχιον πέμπτου».

β) Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ δεύτερον ἐπὶ τοῦ δαπέδου τοῦ τάφου σύνολον σφραγιδολίθων, οἵτινες, κατὰ Τσούνταν[2], «ἔκειντο πιθανῶς τέσσαρες τὸν ἀριθμόν (πίν. 10, ἀρ. 5 - 6, 7, 8) καὶ ἄλλος, ὅστις, λίαν ἐφθαρμένος ὤν, ἴσως ἐκ πυρᾶς, δὲν ἀπεικονίσθη». ὁ Younger ταυτίζει τὸν ἐν CMS I ὑπ' ἀριθ. 249 πρὸς τὸν λίθον τοῦτον, τὸν ἴσως ἐκ πυρᾶς ἐφθαρμένον (πίν. 55γ-δ). Ἡ αὐτὴ παρατήρησις ἐν τούτοις προκειμένου περὶ τοῦ 247 ἰσχύει καὶ διὰ τὸν 249, ὅστις μάλιστα δὲν εἶναι «λίαν ἐφθαρμένος» ὡς ὁ 247.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἐπειδὴ οἱ δύο οὗτοι σφραγιδόλιθοι (247, 249) δυνατὸν νὰ ἔχουν πληγῆ καὶ κατὰ συνέπειαν καταστραφῆ δι' ἀνασκαφικοῦ ἐργαλείου κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ τάφου ἢ ἐκ καταπεσόντος λίθου τῆς θόλου (ἢ δι' ἑκατέραν τῶν περιπτώσεων ἑκάτερος τούτων) ἐμφανίζονται ὡς συγκεντροῦντες τὰς περισσοτέρας πιθανότητας νὰ προέρχωνται ἐκ τοῦ δαπέδου τῆς θόλου.

Ἀλλὰ καὶ δι' ἕνα εἰσέτι λόγον εἶναι δυνατὸν ὁ σφραγιδόλιθος 249 νὰ εἶναι ὁ τέταρτος τοῦ δευτέρου συνόλου τῶν σφραγιδολίθων τοῦ δαπέδου τοῦ τάφου, ἀσφαλῶς δὲ ὁ Younger[3] δὲν εἶχεν ὑπ' ὄψει τὸ χρῶμα τοῦ σφραγιδολίθου τούτου 249, ἀλλὰ ἠκολούθησεν ἁπλῶς εἰς τὴν περιγραφὴν τοῦ Τσούντα περὶ τοῦ σφραγιδολίθου ἀβασανίστως. Ὄντως ὁ Τσούντας γράφει, ὡς ἐσημειώθη ἤδη, «καὶ ἄλλος, ὅστις, λίαν ἐφθαρμένος ὤν, ἴσως ἐκ πυρᾶς, δὲν ἀπεικονίσθη»[4].

[Κατὰ τὸν χειμῶνα 1973/74 εἶχον τὴν δυνατότητα νὰ μελετήσω εἰς τὸ Ἐθνικὸν Μουσεῖον τῇ αἰτήσει μου τὸν σφραγιδόλιθον τοῦτον. Ἐντύπωσιν μοὶ προὐξένησε τὸ ἐντόνως τεφρὸν χρῶμα αὐτοῦ, τὸ ὁποῖον ἐσημείωσα, οὐδόλως ἀπασχοληθεὶς πλέον περὶ τὸ θέμα. Ἐπὶ τοῦ θέματος ὅμως σημαντικὴν παρατήρησιν ἔκαμε μαθητής μου τοῦ Ἱστορικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Τμήματος, ὁ Βετὴς κ. Ἰωάννης Πίκουλας, ὅστις εἰς τὴν ἀξιόλογον «περὶ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν σφραγιδολίθων τοῦ Βαφειοῦ» φροντιστηριακὴν ἐργασίαν του ἐτόνισεν ὅτι «ἐὰν ἡ σφραγίδα 249 ταυτισθῇ πρὸς τήν «λίαν ἐφθαρμένην ἴσως ἐκ πυρᾶς» σφραγίδα τοῦ Τσούντα, ἡ 249 μόνον ἀπὸ φωτιὰ δὲν ἔχει καταστραφῆ· ἂν εἶχε ἁπλῶς δοκιμάσει τὴ φωτιὰ ἡ 249 δὲ θἄταν ἔτσι ὅπως εἶναι σήμερα, δὲ θἄχε δηλαδὴ πρῶτα ἀπὸ ὅλα ἀκέραιο τὸ χρυσὸ δέσιμο (Goldfassung), γιατὶ ὁπωσδήποτε θὰ εἴχαμε παραμόρφωσή του, ἐπίσης ὁ ἀχάτης (ὕλη τῆς σφραγίδας) δὲ θὰ παρουσίαζε τὶς φθορὲς τὶς σημερινὲς καὶ οἱ ὁποῖες δὲν εἶναι ἀπὸ φωτιά. Ἡ 249 διατηρεῖ τὸ χρυσὸ δέσιμό της, ἐνῶ τῆς λείπει ἕνα μεγάλο μέρος τελείως (σχεδὸν τεταρτημόριο) καὶ ἕνα ἄλλο μέρος, μόνο ὅμως τῆς ἐπιφάνειάς της. Μιὰ τέτοια παραμόρφωση μπορεῖ νὰ ἔγινε μόνο

1. Younger, ἔ.ἀ. 338, 339.
2. ΑΕ 1889, στ. 144.
3. Younger, ἔ.ἀ. 338.
4. ΑΕ 1889, στ. 144 (ἡ αὐτὴ περίπτωσις).

μὲ ἕνα βίαιο κτύπημα πάνω στὴ σφραγίδα, τὸ πιὸ πιθανὸ μιὰ πτώση χώματος μὲ πέτρες ἢ καλύτερα μιᾶς ἀπὸ τὶς πέτρες ποὺ σχημάτιζαν τὴ θόλο. (Τὸ ὅτι ἡ σφραγίδα 249 βρέθηκε στὴ θόλο δικαιολογεῖ, νομίζω, ἀπόλυτα τὴν ὑπόθεσή μου. Ἄλλωστε πρβ. καὶ μὲ τὴ 247, καὶ αὐτὴ τῆς θόλου, μὲ φθορὰ περίπου ἴδια.) Μόνο μιὰ πέτρα θὰ μποροῦσε νὰ κόψη τμήματα τῆς σφραγίδας καὶ νὰ ἀφήση τὴν ὑπόλοιπη παράσταση καθαρὴ καὶ ὄχι ἡ φωτιὰ πού, τὸ λιγώτερο, θὰ τὴ μαύριζε ἀφαιρώντας της καὶ τὴν καθαρότητα, εἰδικὰ στὶς λεπτομέρειες ἀπόδοσης τῆς μορφῆς. Ἴχνη φωτιᾶς φαίνονται πολὺ καλύτερα στὶς 255 καὶ 256, μαυρισμένη - φθαρμένη ἐπιφάνεια μὲ παραμορφωμένο τὸ χρυσὸ δέσιμο τῆς 255 (σημείωσις ὑπογραφομένου: μᾶλλον πρόκειται ἁπλῶς περὶ ἀπωλείας τοῦ ἑτέρου χρυσοῦ ἐλάσματος) καὶ ἀπώλεια ἀρχικοῦ σχήματος τῆς 256 (σὰν ἀπὸ ἄργιλο φτιαγμένη). Ἡ ἀπόδοση ὅμως τοῦ «λίαν ἐφθαρμένου» τοῦ Τσούντα σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς δυὸ σφραγῖδες (255 ἢ 256) δημιουργεῖ περισσότερα προβλήματα. Οἱ 255 καὶ 256 ἔχουν θέματα παραστάσεων ἀπόλυτα συσχετιζόμενα μεταξύ τους. Καὶ στὶς δυὸ σφραγῖδες ὑπάρχει τὸ ἴδιο θέμα καὶ ἡ ἴδια φθορὰ στὶς ἐπιφάνειές τους, ἀπόλυτα ἐξακριβωμένης τῆς (ἴδιας) αἰτίας ποὺ τὴν προκάλεσε, τῆς φωτιᾶς. Ἁπλοποιεῖ λοιπὸν τὰ πράγματα ἡ ἀπόδοση αὐτῶν τῶν δύο, τῆς 255 καὶ τῆς 256, στὶς σφραγῖδες τοῦ λάκκου τοῦ τάφου».

Εἶναι λοιπὸν σαφὲς ὅτι ὁ Τσούντας ἐθεώρησεν ἐσφαλμένως ὅτι ὁ 249 ἦτο ἴσως ἐκ πυρᾶς ἐφθαρμένος λόγῳ τῆς ἀσυνήθους ἀποχρώσεως τοῦ ἀχάτου].

Κατὰ ταῦτα, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἐκτεθέντων παρατηρημάτων, ὁ σφραγιδόλιθος 249 εἶναι αὐτὸς ὁ ὁποῖος προέρχεται ἐκ τοῦ δευτέρου συνόλου τοῦ δαπέδου τοῦ τάφου.

Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην (1973/74) ἀσχολούμενος περὶ τοὺς χρυσοδέτους τῆς μυκηναϊκῆς ἰδίᾳ Ἑλλάδος σφραγιδολίθους καὶ σφραγιδοκυλίνδρους, ἀντελήφθην τὴν ἰδιαιτέραν σημασίαν τὴν ὁποίαν ἔχουν — ὡς σύνολον — οἱ ἐκ Βαφειοῦ χρυσόδετοι σφραγιδόλιθοι, οἵτινες ἀνέρχονται — κατὰ τὰς περιγραφὰς καὶ ἀπεικονίσεις των εἰς τοὺς ὑπάρχοντας καταλόγους — εἰς δέκα ἕξ (16) ἀκριβῶς[1]. Σημειωτέον δέ, ὅτι ὁ Τσούντας, ἐν τῇ δημοσιεύσει τοῦ θολωτοῦ τάφου τοῦ Βαφειοῦ[2], ἐσημείωσεν ὅτι «πλὴν τῶν ἐν τοῖς ἑπομένοις[3] ὡς χρυσοδέτων σημειουμένων (ἀπαριθμεῖ δὲ οὗτος δέκα τέσσαρας) καὶ πολλοὶ ἄλλοι ἦσαν τοιοῦτοι, εἶχον δηλαδὴ χρυσοῦν σωλῆνα διήκοντα διὰ τοῦ τρήματος καὶ κεκοσμημένον τὰ πέρατα διὰ κοκκιδίων». Ὑπὸ τὴν ἔκφρασιν «πολλοὶ ἄλλοι» νοοῦνται οἱ μὴ ὑπ' αὐτοῦ δημοσιευόμενοι καὶ ἀπεικονιζόμενοι, ἀλλὰ τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Στάη μνημονευθέντες[4] καὶ ἐν τῷ CMS I (Athen) ἀπεικονισθέντες ὑπ' ἀριθ. 247, 249, 255 καὶ 256 σφραγιδόλιθοι, τὸ ὅτι δὲ δὲν ἀπεικονίσθησαν ὑπὸ τοῦ Τσούντα μετὰ τῶν λοιπῶν ὀφείλεται, ἀναμφισβητήτως, εἰς τὴν κακήν των διατήρησιν. Διὰ τὸν χρυσοῦν

1. Οὗτοι εἶναι οἱ ΕΜ 1765, 1768, 1770, 1771, 1774, 1775, 1779, 1780, 1782, 1784, 1785, 1786, 1787, 1788, 1794, ἤτοι ἀντιστοίχως οἱ CMS I (Athen) ὑπ' ἀριθ. 221, 243, 229, 239, 252, 224, 250, 242, 259, 255, 256, 249, 247, 233 καὶ 238 (Τσουντασ, ἔ.ἀ. ὑπ' ἀριθ. 34, 3, 1, 11, 18, 38, 4, 31, 2, —, —, —, —, —, 28). Ἐξ αὐτῶν δὲν μνημονεύονται ὡς χρυσόδετοι ἐν CMS I οἱ Τσουντασ, ἔ.ἀ. ὑπ' ἀριθ. 34 (CMS 221), 1 (229), 31 (242), 4 (250) εἰς τὸ κείμενόν των καὶ εἰς τὴν σ. XXX (Goldfassung), ἐξαιρέσει τοῦ τελευταίου =4 (250). Ἐκ τῶν 15 ἐκτίθενται ἐν τῇ Μυκηναϊκῇ Συλλογῇ οἱ 9. Ὡς δέκατος ἔκτος ἔστω ὁ χρυσοῦς σωληνίσκος 1828.

2. Τσουντασ, ΑΕ 1889, στ. 163 - 164.

3. Αὐτόθι στ. 164 - 170.

4. Sta'i's, ἔ.ἀ. (1926) 177 (ἀριθ. 1784 - 1787).

ὅμως σωληνίσκον ΕΜ 1828, περὶ οὗ τὸ πρῶτον κατωτέρω ὁ λόγος, οὐδὲν ἐσημείωσεν. Ἂν εἶχεν ἀντιληφθῆ τὴν σημασίαν του, ἀσφαλῶς θὰ ἐσημείου τὸ γεγονός (πίν. 56 α-γ).

Οὕτως εἶχον τὰ πράγματα, μέχρις ὅτου, ἐξ ἐπιτοπίου ἐρεύνης ἐν τῇ Μυκηναϊκῇ Συλλογῇ τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν, ὑπέπεσεν εἰς τὴν ἀντίληψίν μου ὁ ἀνωτέρω μνημονευθεὶς τὸ πρῶτον χρυσοῦς σωληνίσκος ΕΜ 1828 καὶ ἀνεγνώρισα πόθεν δυνατὸν νὰ προέρχηται οὗτος. Οὕτω διεπιστώθη ὅτι οἱ χρυσόδετοι σφραγιδόλιθοι τοῦ Βαφειοῦ ἦσαν πάντοτε δέκα ἕξ (16), ἀνερχομένου ἀντιστοίχως καὶ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐκ τοῦ αὐτοῦ τάφου σφραγίδων — τοῦ ζεύγους τῶν δακτυλίων πάντοτε συνυπολογιζομένου — οὐχὶ εἰς τεσσαράκοντα τρεῖς (43), ὡς ἐθεωρεῖτο μέχρι τοῦδε, ἀλλ' εἰς τεσσαράκοντα τέσσαρας (44) ἀκριβῶς.

Ἡ μέχρι τοῦδε παράλειψις αὕτη ὀφείλεται προδήλως εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ τεσσαρακοστὴ αὕτη τετάρτη σφραγίς (ἢ τεσσαρακοστὸς δεύτερος σφραγιδόλιθος) οὐδέποτε ἐδημοσιεύθη[1], ἤτοι οὐδέποτε ἐμνημονεύθη, ἐξ ὅσων κατέστη δυνατὸν νὰ ἀντιληφθῶ, οὐδὲ ἀπεικονίσθη ὑπὸ τοῦ Τσούντα οὔτε κατελέχθη, ἐπίσης, μεταξὺ τῶν λοιπῶν σφραγίδων ὑπὸ τοῦ Στάη[2] οὔτε, τέλος, ἐφείλκυσε μέχρι σήμερον τὴν προσοχὴν τῶν εἰδικῶν περὶ τὴν μυκηναϊκὴν χρυσοχοΐαν ἢ σφραγιδογλυφίαν ἀσχολουμένων ἐπιστημόνων[3] οὐδὲ ἐξετέθη κατὰ τὴν μεταπολεμικὴν ἔκθεσιν τῆς Μυκηναϊκῆς Συλλογῆς τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν ὁμοῦ μετὰ τῶν λοιπῶν σφραγίδων τοῦ Βαφειοῦ.

Ὁ σωληνίσκος οὗτος (πίν. 56α-γ) εἶναι ἐκτεθειμένος μετὰ τῶν λοιπῶν χρυσῶν ἀντικειμένων τοῦ θολωτοῦ τάφου τοῦ Βαφειοῦ ἐν τῇ αὐτῇ προθήκῃ 32 τῆς Μυκηναϊκῆς Συλλογῆς καὶ φέρει τὸν ἀριθμὸν 1828 ἐν τῷ εὑρετηρίῳ τῶν Προϊστορικῶν Συλλογῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου. Τοῦ ἀρχικοῦ σφραγιδολίθου, καθ' ὁλοκληρίαν θραυσθέντος, καὶ τοῦ ἀποτελοῦντος αὐτὸν ἡμιπολυτίμου λίθου ἀπολεσθέντος, ἐσώθη ἐν τῷ συνόλῳ του μόνον ὁ χρυσοῦς ὁπλισμός, ἤτοι ὁ ἐσωτερικὸς χρυσοῦς σωληνίσκος, ὁ διήκων τὴν ὀπὴν ἐξαρτήσεως (τὸ κατὰ Τσούνταν τρῆμα) καὶ τὰ ἐν ἄκροις τοῦ σωληνίσκου τούτου χρυσᾶ ἐλάσματα, κεκοσμημένα διὰ κοκκιδίων.

Σημειωτέον, προσέτι, ὅτι τὸ κατάλοιπον τοῦτο σφραγιδολίθου οὐδὲ ἐν τῷ ἐν τῷ Ἐθνικῷ Μουσείῳ τηρουμένῳ εὑρετηρίῳ ἡρμηνεύθη, χαρακτηρισθὲν ἁπλῶς ὡς: «Σωληνίσκος χρυσοῦς φέρων δύο δισκάρια εἰς τὰ ἄκρα», μήκους 0.027 ἐκ.

[Κατὰ Ἰούνιον 1976 κατέστη, τελικῶς, δυνατὴ ἡ ἐξαγωγὴ τοῦ χρυσοῦ τούτου σωληνίσκου ἐκ τῆς προθήκης 32, ἐν ᾗ ἐκτίθεται, ἀνατεθέντος τοῦ ἔργου καθαρισμοῦ αὐτοῦ εἰς τὸν κ. Τάσον Μαγνήσαλην, τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου. Οὕτως ἀπεμακρύνθη ἐξ ἀμφοτέρων τῶν ἄκρων τοῦ σωληνίσκου τὸ ὑφιστάμενον καὶ φράσσον αὐτὰ χῶμα, ἀποδειχθέντος πλέον ὅτι ἐπρόκειτο περὶ ἁπλοῦ χώματος, ὅπερ οὐδέποτε εἶχεν ἀπομακρυνθῆ ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ τάφου, καὶ τὸ σημαντικώτερον, ὅτι ἐπρόκειτο περὶ σωληνίσκου θραυσθέντος σφραγιδολίθου, ὡς εἴχομεν ἀρχῆθεν ὑποθέσει.

Ὁ σωληνίσκος, καὶ κατ' ἐπέκτασιν ὁ σφραγιδόλιθος, εἶχε πληγῇ μᾶλλον δι' ἐργα-

1. ΤΣΟΥΝΤΑΣ, ἔ.ἀ. στ. 143 κέ., πίν. 10.
2. STAÏS, ἔ.ἀ. (1926) 181.
3. Τοῦτο δὲν πρέπει νὰ ξενίζῃ, καθ' ὅσον καὶ ἄλλα εὑρήματα τοῦ αὐτοῦ τάφου δὲν μνημονεύονται εἰς εἰδικὰς δημοσιεύσεις.

λείου τινὸς κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἀνασκαφῆς καὶ οὐχὶ ὑπὸ καταπεσόντος λίθου τῆς θόλου, εἴς τι σημεῖον ἀπέχον 0.0089 μ. ἀπὸ τοῦ ἑνὸς πλήρως διατηρουμένου χρυσοῦ ἐλάσματος (κατὰ τὸ ἓν ἄκρον τοῦ σωληνίσκου). Ἤδη ὁ κ. Μαγνήσαλης διώρθωσε τὴν φαινομένην ταύτην ἀνωμαλίαν καὶ ὁ σωληνίσκος εἶναι καὶ πάλιν εὐθύς, ὡς καὶ πρότερον, ὁπότε εἰσήχθη ἐντὸς τοῦ τρήματος τοῦ ἀμυγδαλοειδοῦς, προφανῶς, σφραγιδολίθου, οὗτινος ἀγνοοῦμεν τὸ ἡμιπολύτιμον ὑλικόν. Κατὰ πόσον ἦτο, καὶ αὐτός, ἐξ ὄνυχος, ὡς οἱ δύο ἄλλοι (CMS I 237 - 238 ἁπλοῦς καὶ χρυσόδετος) ἀμυγδαλοειδεῖς σφραγιδόλιθοι τοῦ τάφου, ἀγνοοῦμεν. Οἱ δύο ὅμως οὗτοι σφραγιδόλιθοι, σημειωτέον, προέρχονται ἐκ τοῦ λάκκου τοῦ τάφου.]

Τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ σφραγιδόλιθος οὗτος ἔφθασε μέχρις ἡμῶν μερικῶς σῳζόμενος δὲν πρέπει νὰ μᾶς ξενίζῃ, διότι τεθραυσμένων χρυσοδέτων σφραγιδολίθων δείγματα κατέχομεν καὶ ἐξ αὐτοῦ τούτου τοῦ θολωτοῦ τάφου τοῦ Βαφειοῦ ἄλλα δύο [1], ἔτι δὲ ἐκ τοῦ ἑτέρου τῶν θολωτῶν τάφων Μυρσινοχωρίου (Ρούτση) ἓν εἰσέτι [2].

Τὰ νοουμένου κυκλικοῦ σχήματος χρυσᾶ ἐλάσματα, τὰ τοποθετημένα κατὰ τὰ ἄκρα τῆς ἀξονικῆς ὀπῆς ἐξαρτήσεως (τρῆμα κατὰ Τσούνταν) τοῦ σφραγιδολίθου καὶ τοῦ σωληνίσκου αὐτοῦ, ἔχουν σφαιρικήν, οὕτως εἰπεῖν, μορφὴν ἤ, κάλλιον, εἶναι κοῖλα καὶ πεπιεσμένα συμμέτρως κατὰ τὰς δύο ἐπιφανείας τοῦ πάλαι ποτὲ ὑπ' αὐτῶν ὡπλισμένου (χρυσοδέτου) ἀμυγδαλοειδοῦς σφραγιδολίθου. Ἐκ τοῦ τοιούτου τῶν ἐλασμάτων σχηματισμοῦ, ὅστις, ὡς πιστεύομεν, δὲν προεκλήθη ἐκ μεταγενεστέρας — ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ τάφου καὶ ἐντεῦθεν — ἐπεμβάσεως, ἀλλὰ παρέμεινεν ὁ αὐτός, διαπιστοῦται ὅτι τά «ἄκρα» τοῦ λίθου δὲν ἐσχηματίζοντο ἀπολύτως κυκλικὰ καὶ ὅτι, κατόπιν τούτου, εἶναι σαφὲς ὅτι ὁ σφραγιδόλιθος ἦτο ἀμυγδαλοειδὴς κατὰ τὸ σχῆμα. Ὄντως ἡ μορφὴ τὴν ὁποίαν διατηροῦν ἀμφότερα τὰ χρυσᾶ ἐλάσματα - ἀπολήξεις τοῦ σωληνίσκου εἶναι αὐτὴ τὴν ὁποίαν ἔχουν καὶ ἄλλοι ἀμυγδαλοειδεῖς χρυσόδετοι σφραγιδόλιθοι τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν [3].

Σημειωτέον ὅτι, ἐκ τῶν δέκα πέντε μέχρι τοῦδε γνωστῶν χρυσοδέτων σφραγιδολίθων τοῦ Βαφειοῦ, δέκα τρεῖς (13) εἶναι φακοειδεῖς, εἷς (1) ἄλλος ἀμυγδαλοειδὴς καὶ ὁ δέκατος πέμπτος πρῖσμα [4]. Οὕτω, τελικῶς, οἱ χρυσόδετοι ἀμυγδαλοειδεῖς ἀνέρχονται εἰς δύο (2) ἐνῷ οἱ ἁπλοῖ τοῦ τάφου ἀμυγδαλοειδεῖς εἰς δώδεκα (12) [5].

1. CMS I (Athen) ἀριθ. 247 καὶ 249.
2. Ἀδημοσίευτον εὕρημα Μαρινάτου. Ἰδὲ κατωτέρω ἐν ἐκτάσει.
3. Πρβ. προχείρως τοὺς ἐξ ἀχάτου καὶ σαρδίου ἐκ Μυκηνῶν (CMS I ἀριθ. 68 καὶ 152) καὶ ἐξ ἀχάτου ἐξ Ἄργους (CMS I ἀριθ. 205) σφραγιδολίθους.
4. Πρβ. ἀνωτέρω σ. 149 σημ. 8.
5. Οἱ ΕΜ 1789, 1790, 1791, 1792, 1793, 1794, 1795, 1796, 1797, 1798 καὶ 1799, ἤτοι οἱ ἐν CMS I ὑπ' ἀριθ. 226, 244, 236, 245, 258, 238, 261, 230, 232, 225, 237, ἔτι δὲ ὁ σωληνίσκος 1828. Εὐκόλως ἐκ τῆς ἀριθμήσεως ταύτης προκύπτει καὶ ὁ τρόπος κατὰ τὸν ὁποῖον ἐγένετο ἡ κατάταξις τῶν σφραγιδολίθων κατὰ τὴν «εἰσαγωγήν» των εἰς τὸ εὑρετήριον τῶν Προϊστορικῶν Συλλογῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου. Ὡς πρῶτον σύνολον κατεγράφησαν ἅπαντες οἱ φακοειδεῖς τὸ σχῆμα σφραγιδόλιθοι (ὑπ' ἀριθ. 1760 - 1787). Ἐξ αὐτῶν τεθραυσμένοι εἶναι οἱ α) ὑπ' ἀριθ. 1773, ὅστις, ἅτε μνημονευόμενος καὶ ἀπεικονιζόμενος παρὰ ΤΣΟΥΝΤΑ ἐν ΑΕ 1889 (στ. 165, πίν. 10, 8), κατεγράφη μετὰ τῶν λοιπῶν καὶ β) οἱ ὑπ' ἀριθ. 1784 - 1787, οἵτινες, ἅτε μὴ μνημονευόμενοι καί, ἰδίᾳ, μὴ ἀπεικονιζόμενοι ἐν ΑΕ 1889, κατεγράφησαν ἐν τέλει τῶν λοιπῶν φακοειδῶν. Ὡς δεύτερον εἶδος σφραγῖδος κατεγράφη τὸ τρίεδρον πρῖσμα ὑπ' ἀριθ. 1788. Ὡς τρίτη ὁμὰς κατεγράφησαν εἰς τὸ εὑρετήριον οἱ ἀμυγδαλοειδεῖς (ὑπ' ἀριθ. 1789 - 1800) καὶ ἐν τέλει τὸ ζεῦγος τῶν δακτυλίων, ὁ χρυσοῦς (1801) καὶ ὁ χαλκοῦς (1802). Σημειωτέον ὅτι αἱ χρυσόδετοι σφραγῖδες δὲν ἀπετέλουν

[Κατὰ τὴν μελέτην τοῦ χρυσοῦ σωληνίσκου ἐν τῷ Ἐθνικῷ Μουσείῳ ἐγένοντο καὶ ὡρισμέναι μετρήσεις ὑπὸ τοῦ κ. Μαγνήσαλη, αἵτινες καὶ παρατίθενται κατωτέρω ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὰς ἀντιστοίχους περιγραφάς.

Μῆκος χρυσοῦ σωληνίσκου: 0.0273 μ. Διάμετρος κυλίνδρου: 0.0018 μ. Τὰ εἰς τὰ ἄκρα τοῦ σωληνίσκου χρυσᾶ κοῖλα ἐλάσματα (goldcaps), τὰ ἀποτελοῦντα τὸ φαινόμενον τμῆμα τοῦ χρυσοῦ ὁπλισμοῦ τοῦ σφραγιδολίθου, ἔχουν εἰς τὸ ἀνώτερον καί, ἐν ταὐτῷ, κεντρικὸν σημεῖον τῆς ἐξωτερικῆς των κυρτῆς ἐπιφανείας λεπτότατον χρυσοῦν δακτύλιον (ἐξωτερικῆς διαμέτρου 0.0031 μ. καὶ πάχους 0.0007 μ.), ὅστις ἔφερε κύκλῳ ἐπικεκολλημένας κοκκίδας. Αἱ κοκκίδες αὗται εἶναι αἱ κεντρικαὶ κοκκίδες ἑκατέρου ἐλάσματος. Σημειωτέον, ὅτι ὁ εἷς τῶν λεπτοτάτων τούτων δακτυλίων ἔχει ἀποκολληθῆ τοῦ ἐλάσματος εἰς ὃ εἶχε κολληθῆ, διατηρεῖ δὲ μόνον δύο κοκκίδας ἐκ τῶν ἀρχικῶς ἐπ' αὐτοῦ κύκλῳ προσκεκολλημένων περίπου δέκα ἑπτά (17) κοκκίδων (πίν. 56β), ἐνῷ ὁ ἕτερος, ὅστις δὲν ἔχει ἀποκολληθῆ τοῦ ἐλάσματος, διατηρεῖ ἐπ' αὐτοῦ ἁπάσας τὰς δέκα ἑπτά (17) κοκκίδας (πίν. 56γ).

Ἑκάτερον ἔλασμα φέρει εἰς τὴν περιφέρειάν του ἄλλας κοκκίδας διατεταγμένας εἰς δύο τοὐλάχιστον κύκλους. Ἐπὶ τοῦ ἐλάσματος, ἐφ' οὗ ὁ κεντρικὸς δακτύλιος διατηρεῖται εἰσέτι εἰς τὴν θέσιν του (πίν. 56γ), διασῴζονται ἅπασαι αἱ περιφερειακαὶ κοκκίδες (ὀγδοήκοντα καὶ πλέον τὸν ἀριθμόν), ἐνῷ ἐκ τοῦ ἑτέρου ἐλάσματος (πίν. 56β) ἐλλείπουν τοὐλάχιστον ἕξ (6)· εἰς τι σημεῖον ἐλλείπουν τέσσαρες (δύο καὶ δύο ὑπερκείμεναι αὐτῶν), εἰς δύο δὲ ἄλλα σημεῖα ἐλλείπουν ἀνὰ μία (ἡ τοῦ ὑπερκειμένου — ἐσωτέρου κύκλου). Σημειωτέον ἐπίσης ὅτι, ὡς διατίθενται αἱ κοκκίδες αὗται εἰς κυκλικὴν - περιφερειακὴν διάταξιν, σχηματιζομένων δύο περιφερειῶν, αἱ κοκκίδες τῆς ὑπερκειμένης - ἐσωτέρας περιφερείας δὲν βαίνουν παραλλήλως, ἤ, κάλλιον, δὲν ὑπέρκεινται, δὲν εἶναι ἀκριβῶς ὑπεράνω τῶν κοκκίδων τῆς ἐξωτερικῆς - κατωτέρας περιφερείας, ἀλλά, τρόπον τινά, προσκολλῶνται εἰς τὴν σχηματιζομένην ἐσοχὴν δύο κοκκίδων τῆς κατωτέρας - ἐξωτερικῆς περιφερείας.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰς λοιπὰς μετρήσεις: τὸ μῆκος τοῦ πρώτου ἀκραίου χρυσοῦ ἐλάσματος, ἐφ' οὗ διατηροῦνται ἅπασαι αἱ κεντρικαὶ κοκκίδες, ἀνέρχεται εἰς 0.0096 μ., ἐνῷ τὸ πλάτος εἰς 0.0057 μ. Ἡ διάμετρος τῆς ὀπῆς τοῦ σωληνίσκου εἰς τὸ ἄκρον τοῦτο ἀνέρχεται εἰς 0.0013 μ. Τὸ μῆκος τοῦ δευτέρου ἀκραίου χρυσοῦ ἐλάσματος, οὗτινος ἔχουν ἀποκολληθῆ αἱ πλεῖσται κεντρικαὶ κοκκίδες, ἀνέρχεται εἰς 0.0098 μ., ἐνῷ τὸ πλάτος εἰς 0.0057 μ. Ἡ διάμετρος, τέλος, τῆς ὀπῆς κατὰ τὸ ἄκρον τοῦτο ἀνέρχεται εἰς 0.0015 μ.]

Κατὰ τὰς διαστάσεις του λοιπὸν ταύτας ὁ νέος σφραγιδόλιθος ὑστερεῖ, κατὰ τὸ μῆκος ἰδίᾳ, ἔναντι ἄλλων τοῦ αὐτοῦ τάφου, ὡς ἐπὶ παραδείγματι τοῦ χρυσοδέτου ἀμυγδαλοειδοῦς CMS I 238 (ΕΜ 1794), ὅστις ἔχει μῆκος 3 ἑκ., ὑστερεῖ ἔναντι τοῦ χρυσοδέτου φακοειδοῦς CMS I 252 (ΕΜ 1774), ὅστις ἔχει διαστάσεις - διαμέτρους 2.62 × 2.81 ἑκ., ὑστερεῖ ἔναντι τοῦ θαυμασίου χρυσοδέτου φακοειδοῦς CMS I 229 (ΕΜ 1770),

ὑποκατηγορίας εἰς τὴν κατὰ φακοειδεῖς καὶ ἀμυγδαλοειδεῖς κατάταξιν, ἀλλὰ ἐτέθησαν ἀδιακρίτως μετὰ τῶν λοιπῶν.

ὅστις ἔχει διαμέτρους 3 × 3.1 ἐκ., εἶναι ὅμως ἐπιμηκέστερος τοῦ χρυσοδέτου CMS I 243 (EM 1768) καὶ ὅλων τῶν ἄλλων.

Διδακτικώτατοι, ὡς πρὸς τὴν ἐσωτερικὴν κατασκευὴν τῶν χρυσοδέτων σφραγιδολίθων, εἶναι οἱ μνημονευθέντες τεθραυσμένοι σφραγιδόλιθοι τοῦ Βαφειοῦ καὶ τοῦ Μυρσινοχωρίου (Ρούτση). Ἐξ αὐτῶν οἱ δύο ἐκ Βαφειοῦ μνημονευθέντες χρυσόδετοι τεθραυσμένοι σφραγιδόλιθοι εἶναι ὁ φακοειδὴς ἐξ ἰάσπιδος CMS I 247 (EM 1787)[1] μετὰ παραστάσεως λέοντος σφραγιδόλιθος καὶ ὁ ὁμοίως φακοειδὴς ἐξ ἀχάτου CMS I 249 (EM 1786)[2] μετὰ παραστάσεως δύο λεόντων. Οὗτοι βοηθοῦσι τὰ μέγιστα εἰς τὴν μελέτην τῆς κατασκευῆς τοῦ ἐσωτερικοῦ χρυσοῦ σωληνίσκου τῶν σφραγίδων, διότι, χάρις εἰς τὸ ἐλλεῖπον τμῆμα τῆς σφραγῖδος, φαίνεται ὁ ἐσωτερικὸς σωληνίσκος.

Ὁ τρίτος ὅμοιος τεθραυσμένος σφραγιδόλιθος εὑρέθη ἐν τῷ δευτέρῳ λάκκῳ[3] τοῦ δευτέρου θολωτοῦ τάφου Μυρσινοχωρίου (Ρούτση) καὶ εἰδικώτερον ἐπὶ τοῦ βραχίονος τοῦ νεκροῦ[4]. Ὁ σφραγιδόλιθος οὗτος ἦτο ἀμυγδαλοειδὴς τὸ σχῆμα ἐκ κυάνου διατρήτου κατὰ τὸν μέγαν ἄξονα, ἐκ δὲ τῆς ὀπῆς ἀναρτήσεως (τρῆμα) ἐξέχει ὁ μερικῶς σῳζόμενος χρυσοῦς σωληνίσκος, ὅστις καὶ ἐπενέδυεν ἐσωτερικῶς τὸ τρῆμα (πίν. 56δ - ε).

Εἰς τὸ σῳζόμενον τμῆμα τοῦ σφραγιδολίθου τούτου ἔχει, σημειωτέον, ἐπικολληθῆ ἕτερον μικρὸν τμῆμα, ὅπερ, πρότερον ἀναμφισβητήτως, εἶχεν ἀποκολληθῆ. Εἰς τὴν μίαν πλευρὰν τῆς ἐπιφανείας τοῦ σφραγιδολίθου διακρίνεται κατὰ μῆκος μὲ μικρὰν καμπύλην λεπτὴ γλυφή, περαιτέρω δὲ κοίλανσις. Μεγάλη κοίλανσις παρατηρεῖται καὶ ἐπὶ τῆς ἑτέρας πλευρᾶς, ἡ μερικὴ ὅμως τοῦ λίθου διατήρησις δὲν ἐπιτρέπει τὴν ἀνασύστασιν τῆς παραστάσεως, ἥτις ἀποδίδει ζῷον τι. Σημειωτέον ἐπίσης ὅτι ἀρχικῶς εἶχε διανοιγῆ ἄλλη ὀπὴ κατὰ τὸν μέγαν ἄξονα τοῦ λίθου μικροτέρας διαμέτρου, ἥτις ἐκρίθη ἀκατάλληλος καὶ διὰ τὸν λόγον τοῦτον ἔγινε μεγαλυτέρα.

Ὁ κύλινδρος τοῦ σωληνίσκου δὲν σῴζεται πλήρης, εἰδικώτερον δὲ διότι δὲν εἶχε χρησιμοποιηθῆ ἐπαρκὲς ἔλασμα, ἵνα ἀποτελεσθῆ πλήρης ὁ κύλινδρος, ἤτοι δὲν ἐγένετο καθ' ὅλον τὸ μῆκος του ἡ ἀναγκαία ἀναδίπλωσις τοῦ ἐλάσματος, ἀλλά, ἐλλείψει ἀναγκαίου εἰσέτι τμήματος χρυσοῦ ἐλάσματος, φαίνεται νῦν τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ σωληνίσκου εἰς μῆκος 2.3 ἐκ. ἀπὸ τοῦ ἑνὸς ἄκρου. Τὸ πάχος τῆς σφραγῖδος εἶναι 0.7 ἐκ. Τὸ ὁλικὸν μῆκος τοῦ σωληνίσκου ἀνέρχεται εἰς 0.259 μ., ἤτοι συνήθων διαστάσεων συγκρινόμενον πρὸς τὸ παράδειγμα τοῦ χρυσοῦ σωληνίσκου EM 1828. Τὸ σῳζόμενον, ἐξ ἄλλου, μῆκος τοῦ λίθου τῆς σφραγῖδος ἀνέρχεται εἰς 0.013 μ., ἐνῷ τὸ πλάτος (ἀρχικὸν) εἰς 1.6 ἐκ.[5]

1. Πρβ. Sta·i·s, ἔ.ἀ. (1926) 177 καὶ Betts, ἔ.ἀ. 369.

2. Πρβ. Sta·i·s, ἔ.ἀ. (1926) 177 καὶ Betts, ἔ.ἀ. 369.

3. Ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ λάκκου ὑπ' ἀριθ. 2 τοῦ τάφου καταφαίνεται ἐκ τῆς περιγραφῆς τοῦ Μαρινάτου ἐν τῷ ἡμερολογίῳ τῆς ἀνασκαφῆς (1956, σ. 83). Ἀντιθέτως, ἐν τῷ εὑρετηρίῳ τοῦ Μουσείου τῆς Χώρας ἀναγράφεται ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ λάκκου 1 (ἐκ παραδρομῆς προφανῶς).

4. Ἄγνωστον ποτὲ θραυσθεὶς ἐφ' ὅσον προέρχεται ἐκ λάκκου τάφου.

5. Ἀδημοσίευτος. Εὑρέθη τὴν 15 Ὀκτωβρίου 1956. Ἐν τῷ CMS I οὔτε περιελήφθη οὔτε ἐμνημονεύθη, ἂν καὶ εὑρίσκετο τότε μετ' ἄλλων εὑρημάτων ἐκ Ρούτση Πυλίας ἐν τῷ Ἐθνικῷ Μουσείῳ Ἀθηνῶν (εὑρετήριον Προϊστορικῶν Συλλογῶν Ἐθνικοῦ Μουσείου ὑπ' ἀριθ. 8345). [Ἀπὸ τοῦ ἔτους 1966 εὕρηται πάλιν ἐν τῷ Μουσείῳ Χώρας Τριφυλίας (ἀριθ. 2726), πλὴν ὅμως καὶ πάλιν οὔτε ἐδημοσιεύθη οὔτε ἐμνημονεύθη ἐν CMS V (Kleinere Griechische Sammlungen), ἂν καὶ ἐγκαίρως ἐδηλώθη ἡ ὕπαρξίς του. Μονίμως ἐκτίθεται εἰς τὴν προ-

Κατὰ ταῦτα, ἐκ τῶν παραδειγμάτων τούτων συνάγεται γενικῶς ὅτι:

α) Ὁ χρυσοῦς σωληνίσκος τῶν σφραγιδολίθων ἀπετελεῖτο ἐξ ἀνεδιπλωμένου λεπτοτάτου ἐλάσματος χρυσοῦ. Ἡ ἀναδίπλωσις αὕτη δὲν ἐγένετο ἁπλῶς ἵνα συμπληρωθῇ ὁ κύλινδρος - σωληνίσκος, ἀλλ' ἐχρησιμοποιεῖτο συνήθως ἔτι πλέον χρυσὸς εἰς περαιτέρω δίπλωσιν, ἤτοι προσεπιδίπλωσιν κατὰ τὸ ἥμισυ τοὐλάχιστον τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐσωτερικοῦ τούτου κυλίνδρου, ἤτοι κατὰ τὸ μεγαλύτερον μῆκός του τὸ ὑπερκείμενον ἄκρον τοῦ χρυσοῦ ἐλάσματος καλύπτει τὸ ἕτερον ἄκρον τοῦ ἐλάσματος. Εἴς τι σημεῖον ὅμως ἐφάπτονται ἀπολύτως τὰ δύο ἄκρα ἐπὶ μετώπου μήκους 0.009 μ. (σωληνίσκος Βαφειοῦ). Ἡ ὅλη αὕτη κατασκευὴ ἐγένετο, ὡς εἰκός, ἵνα σχηματισθῇ στερεὸς κατὰ τὸ δυνατὸν ὁ κύλινδρος οὗτος. Ἐλαμβάνετο ἐπίσης πρόνοια, ὥστε ὁ οὕτω σχηματιζόμενος σωληνίσκος νὰ ἐφάπτηται ἀπολύτως τῶν τοιχωμάτων τῆς ὀπῆς ἐξαρτήσεως (τρῆμα) τοῦ σφραγιδολίθου, τούτου μὴ ἐπιτυγχανομένου μόνον ὅτε ἡ ὀπὴ αὕτη (τρῆμα) δὲν ἦτο εὐθεῖα (CMS I ἀριθ. 247).

β) Ἡ χρῆσις χρυσοῦ διὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ σωληνίσκου δὲν ἀπετέλει περιττὴν πολυτέλειαν — δεδομένου ὅτι ἀπεκρύπτετο οὗτος κατὰ τὸ μεγαλύτερον τμῆμά του εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ σφραγιδολίθου — ἀλλὰ ἀναγκαίαν προϋπόθεσιν διὰ τὴν στερέωσιν τῶν εἰς ἀμφότερα τὰ ἄκρα τοῦ σωληνίσκου — ἐπὶ ἑκατέρου κυκλικοῦ ἐπιπέδου χρυσοῦ ἐλάσματος κύκλῳ διατεταγμένων — χρυσῶν κοκκιδίων. Ἡ στερέωσις αὕτη ἐπετυγχάνετο διὰ τοῦ ἀκολούθου τρόπου: εἰσήγετο ἀνεδιπλωμένος εἰς τὴν ὀπὴν ἐξαρτήσεως (τρῆμα) τοῦ σφραγιδολίθου ὁ χρυσοῦς σωληνίσκος, ἔχων μῆκος μεγαλύτερον τῆς ὀπῆς. Τὰ ἐξέχοντα τῆς ὀπῆς ἄκρα τοῦ χρυσοῦ σωληνίσκου ἐξεδιπλοῦντο καὶ ἐχρησίμευον ἵνα στερεωθῇ εἴτε ἐπὶ τῶν ἄκρων τοῦ λίθου τὸ κυκλικὸν χρυσοῦν ἔλασμα μετὰ τῆς κοκκιδώσεως εἴτε ἵνα συγκρατηθῇ, κατ' ἄλλην περίπτωσιν, ἀνεξάρτητον, πέρα ἑκατέρας ἄκρας τοῦ λίθου, ἀνὰ ἓν χρυσοῦν ἔλασμα μετὰ ἐπικεκολλημένων σφαιριδίων ἐκ τοῦ αὐτοῦ ὑλικοῦ. Ἡ δευτέρα περίπτωσις ἐπετυγχάνετο καὶ δι' ἐκδιπλώσεως τῶν ἐξεχόντων ἄκρων τοῦ χρυσοῦ σωληνίσκου, ὁπότε τὸ χρυσοῦν ἔλασμα μετὰ τῶν κοκκιδίων δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἀποπέσῃ. Οὕτως ἐπετυγχάνετο καὶ ἡ ὁμοιομορφία εἰς τὸ χρησιμοποιούμενον ὑλικόν.

Πρὸς τὸν μνημονευθέντα χρυσοῦν σωληνίσκον τοῦ Βαφειοῦ ὑπάρχει πάρισον προερχόμενον ἐκ τοῦ θολωτοῦ τάφου Ἀχαρνῶν (Μενιδίου) Ἀττικῆς[1] (πίν. 56ϛ'). Αὐτὸ εἶναι

θήκην 3 τῆς πρώτης αἰθούσης τοῦ Μουσείου.] Πρβ. Γ. Σ. Koppen, Πλάτων 28, 1976, 369 - 370 (βιβλιοκρισία περὶ τοῦ CMS V).

1. Das Kuppelgrab von Menidi, hrsg. vom Deutschen Archäologischen Institut, Athen (1880) 30 (H. G. Lolling). Μνεία τοῦ χρυσοῦ τούτου σωληνίσκου γίνεται παρὰ H. Gallet de Santerre καὶ J. Tréheux, Dépôt égéen et géométrique de l'Artémision à Délos, BCH 71 - 72, 1947 - 48, 218 εἰκ. 22 (3), ἐνῷ δὲν γίνεται ἐν CMS I 393 - 8, ἔνθα παρατίθενται οἱ ἓξ σφραγιδόλιθοι τοῦ τάφου, χρονολογούμενοι εἰς τὴν ΥΕ ΙΙΙΒ περίοδον. Πρβ. Κ. Συριοπουλον, Ἡ προϊστορία τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος (1968) 449 (XXXIX_1). Δύο ὅμοιαι χρυσαῖ καμπύλαι «στεφάναι» προέρχονται ἐκ τοῦ μυκηναϊκοῦ τάφου 17 τῆς ὁδοῦ Ἀγλαύρου τῶν Ἀθηνῶν. Ἡ ἐσωτερικὴ περιφέρεια τῶν στεφανῶν τούτων φέρει κοκκιδωτὴν διακόσμησιν. Κατὰ τὴν Μ. Παντελιδου, Αἱ προϊστορικαὶ Ἀθῆναι (1975) 108 ἀριθ. 11, σ. 111, πίν. 48γ: «αἱ δύο καμπύλαι στεφάναι πρέπει νὰ ἐκάλυπτον τὰ ἄκρα ψήφου, διαφόρου ὕλης, ἡ ὁποία, πιθανῶς, ἀπετέλει τὴν κορυφὴν περόνης (ὡς τῆς τοῦ Βαφειοῦ, ΕΜ 1814)». Διάμετρος στεφανῶν 0.0083 μ., διάμετρος ὀπῆς 0.003 μ., μέγιστον πάχος 0.0021 μ.

Ἀντίστοιχον πρὸς τὸ τοῦ Μενιδίου παράδειγμα ἴσως εἶναι τὸ ὑπὸ τοῦ ἐφόρου Ἀρχαιοτήτων Ἀνατολικῆς Κρήτης κ. Κωστῆ Δαβάρα βορείως τῶν Γουρνιῶν εὑρεθέν

ὁ μήκους 0.0214 μ. χρυσοῦς σωληνίσκος ΕΜ 1913, ὅστις ἀνῆκεν εἴτε εἰς σφραγιδόλιθον εἴτε εἰς ψῆφον κατὰ τὴν ἄποψιν τοῦ Lolling[1]. Ἡ δευτέρα ἄποψις, ἂν καὶ ὁ σωληνίσκος οὗτος εἶναι μικροῦ μήκους ἐν συγκρίσει πρὸς τὸν ἕτερον τοῦ Βαφειοῦ, δὲν φαίνεται καταπείθουσα καὶ θεωροῦμεν ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ σωληνίσκου χρυσοδέτου ἀμυγδαλοειδοῦς σφραγιδολίθου καὶ τοῦτο διότι συνήθως ὁ σωληνίσκος χρυσοδέτων ψ ή φ ω ν ἐξ ἡμιπολυτίμων λίθων δὲν εἶναι χρυσοῦς[2]· ἄρα τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ σωληνίσκος τοῦ Μενιδίου εἶναι ἐκ χρυσοῦ, ἀποτελεῖ πρόσθετον εὐνοϊκὸν στοιχεῖον ὑπὲρ τοῦ ὅτι πρόκειται περὶ σφραγιδολίθου. Ὁ σωληνίσκος φέρει, ἐξ ἄλλου, καὶ χρυσᾶ «κυκλικὰ» ὑπὸ τὴν κοιλόκυρτόν των, βεβαίως, μορφὴν ἐλάσματα. Αὐτὰ εἶναι κεκαμμένα συμμέτρως, ὡς τὰ τοῦ σωληνίσκου τοῦ Βαφειοῦ, γεγονὸς ὅπερ ἄγει διὰ τοὺς αὐτοὺς λόγους εἰς τὰ αὐτὰ κατὰ βάσιν συμπεράσματα (ὡς τὰ τοῦ νέου σφραγιδολίθου τοῦ Βαφειοῦ), ἤτοι ὅτι πρόκειται περὶ ἀμυγδαλοειδοῦς κατὰ τὸ σχῆμα σφραγιδολίθου (πίν. 56ϛ′).

Τὰ ἄκρα τοῦ σωληνίσκου τοῦ Μενιδίου ἔχουν ἐκδιπλωθῆ, ἵνα συγκρατηθῶσιν εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην αἱ τρεῖς ἀνεξάρτητοι τοῦ σωλῆνος, ἀλλὰ συνηνωμέναι, καὶ κύκλῳ διηυθετημέναι σειραὶ κοκκιδίων, αἵτινες ὑπῆρχον πέρα τῶν στερουμένων κοκκιδώσεως ἐλασμάτων τοῦ σφραγιδολίθου.

Ἡ πληθὺς τῶν χρυσοδέτων σφραγιδολίθων τοῦ Βαφειοῦ καὶ ὁ ἱκανὸς ἀριθμὸς τῶν λοιπῶν ἀντιστοίχων παραδειγμάτων ἐκ τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος[3], ἐν ἀντιθέσει πρὸς

(1972) «χρυσὸ λεῖο ἔλασμα περίπου σὲ σχῆμα δαχτυλήθρας (ἀριθ. εὑρετ. Μουσείου Ἁγίου Νικολάου 4688), μήκους 0.037 μ., διαμέτρου περίπου 0.018 μ., ποὺ ἦταν ἀσφαλῶς ἐπένδυση ἑνὸς ἀντικειμένου εἴτε ἀπὸ φθαρτὸ ὑλικὸ εἴτε ἄλλου ποὺ χάθηκε, ἴσως μιᾶς σφραγίδας ἀπὸ ἐλεφαντόδοντο». (Κ. ΔΑΒΑΡΑΣ, Ἀμάλθεια 18-19, 1974, 48).

1. Ἔ.ἀ. Κατὰ τὰς μετρήσεις τῶν ὑπευθύνων τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν τοῦ κ. Ἰω. Σακελλαράκη αἱ λοιπαὶ διαστάσεις τοῦ σωληνίσκου εἶναι αἱ ἀκόλουθοι: διάμετρος ὀπῆς σωληνίσκου 0.0015 μ., διάμετρος σωληνίσκου 0.00175 μ., διάμετρος ἄκρων σωληνίσκου 0.0037 μ., ἀριθμὸς κοκκίδων εἰς ἄκρα σωληνίσκου ἀνὰ 33, διάμετρος χρυσῶν κοιλοκύρτων ἐλασμάτων 0.008 μ., μῆκος (κατὰ τὸν ἄξονα τοῦ σωληνίσκου) ἑκατέρου ἄκρου καὶ ἐλάσματος 0.005 μ., ἰδιαιτέρως μῆκος ἐλάσματος κατὰ τὸν ἄξονα τοῦ σωληνίσκου 0.002 μ.

2. Πρβ. τὰς τρεῖς χρυσοδέτους ψήφους ἐκ τοῦ τάφου XLI τῆς Προσύμνης: C. W. BLEGEN, Prosymna I (1937) ἔγχρ. πίν. I, σ. 270, 289, 293· II εἰκ. 362_{6-8} (EL. P. BLEGEN)· Κ. ΣΥΡΙΟΠΟΥΛΟΣ, Ἡ προϊστορία τῆς Πελοποννήσου 512 (XII 28). Τοὐναντίον, τὸ ζεῦγος τῶν ἐκ χρυσοῦ ἐλασμάτων ΕΜ 8458 δυνατὸν νὰ θεωρηθῇ ὅτι προέρχεται ἐκ θραυσθεισῶν χρυσοδέτων ψήφων, ἐνῷ ἀποκλείεται νὰ ἀνήκῃ εἰς σφραγιδόλιθον — λόγῳ τοῦ πάχους του — ὁ χρυσὸς ἐκ Μυκηνῶν κύλινδρος ΕΜ 2882· Σπ. ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ, Περατὴ Β (1970) 301. Αὐτόθι μνημονεύονται καὶ οἱ χρυσόδετοι κύλινδροι τῆς Περατῆς Λ 3 καὶ Λ 27 (πίν. 51α καὶ 53β ἀντιστοίχως). Εἰδικῶς ἐν Prosymna I 370 ἀναγράφονται τὰ ἀκόλουθα: «Tomb XLI contained no pottery earlier than LH III, and unless they were heirlooms the three capped beads must presumably be assigned to that period also. Ὁ σωληνίσκος εἰς τοὺς δύο ἐκ τῶν τριῶν ψήφων εἶναι ἐκ χαλκοῦ. Ἐν πάσῃ περιπτώσει δὲν ἀποκλείεται ἓν ἢ καὶ τὰ δύο ΕΜ 8458 νὰ προέρχωνται ἐκ σφραγιδολίθων.

3. Χρυσόδετοι σφραγῖδες. Περὶ τῶν ἐκ Μυκηνῶν καὶ Ἐγκλιανοῦ ἰδὲ σ. 160 σημ. 5. Ἐκ Βαφειοῦ· ὡς ἀνωτέρω. Ἐκ τῶν χρυσοδέτων σφραγιδολίθων τοῦ Βαφειοῦ ἡ μὲν EM. VERMEULE, ArtB 43, 1961, 244 καὶ GBA 129, θεωρεῖ τὴν παράστασιν τοῦ ΕΜ 1782 ὡς συνδεομένην στενῶς πρὸς τὴν μινωικὴν παράδοσιν καὶ τὴν τεχνικὴν τῶν τοιχογραφιῶν τῆς νεοανακτορικῆς περιόδου, ὁ δὲ J. BOARDMAN, Greek Gems and Finger Rings (1970) 395, θεωρεῖ ὡς κρητικοὺς τοὺς ΕΜ 1782 καὶ 1794.

Ἐκ Μιδέας CMS I ἀριθ. 193 (πρῖσμα ἐξ ἀχάτου τῆς ΥΕ III περιόδου).

Ἐξ Ἄργους CMS I ἀριθ. 205 (ἀμυγδαλοειδὴς ἀχάτης τῆς ΥΕ ΙΙΙΑ περιόδου).

Ἐκ Κάμπου CMS I ἀριθ. 262 (φακοειδὴς ἐκ χαλκηδονίου).

Ἐκ Τραγάνας CMS I ἀριθ. 264 (φακοειδὴς ἐξ ὀρείας κρυστάλλου τοῦ β′ ἡμίσεος τοῦ 14ου αἰῶνος π.Χ.). Ὁ σφραγιδόλιθος οὗτος νῦν εὕρηται ἐν τῷ Μουσείῳ Χώρας 2703. Πρβ. CMS V σ. XLIII.

Ἐκ Μυρσινοχωρίου (Ρούτση) CMS I ἀριθ. 271, 272, 274 καὶ ὁ ἀνωτέρω δημοσιευθεὶς τεθραυσμένος σφραγιδόλιθος τοῦ Μ. Χώρας 2726 ἐκ κυάνου.

Ἐκ Θηβῶν (Μ. Θηβῶν 210) CMS V ἀριθ. 673 (φακοειδὴς σκοτεινόχρωμος λίθος).

τὰς σπανιωτέρας κατὰ τὴν συνήθειαν ταύτην περιπτώσεις ἐκ τῆς μινωικῆς Κρήτης[1], εἶναι ἀψευδεῖς μάρτυρες τῆς κατ' ἐξοχὴν διαθέσεως τῶν πρὸς καλαισθησίαν καὶ ἐπίδειξιν πλούτου διακρινομένων Μυκηναίων Ἑλλαδιτῶν ἰδίᾳ τοῦ 15ου καὶ 14ου αἰῶνος π.Χ. καὶ ἑξῆς.

Ἤδη μετὰ [τὴν πρόσφατον γνωριμίαν τοῦ ἴσως ἐκ τῆς περιοχῆς Θηβῶν ἀποκτηθέντος τῷ 1939 ὑπὸ τοῦ Μουσείου Μπενάκη (ἀριθ. εὑρετηρίου 2080) χρυσεπενδύτου σφραγιδοκυλίνδρου, οὗτινος ὁ πυρὴν ἀποτελεῖται κατὰ τὴν ὑπόθεσιν τοῦ I. Pini[2], ἐκ στεατίτου ἢ ἄλλου τινὸς παρομοίου ὑλικοῦ, τὸ μὲν περιελιχθέντος ὑπὸ χρυσοῦ σφυρηλάτου ἐλάσματος φέροντος παράστασιν τριῶν γυναικείων ἐσχηματοποιημένων μορφῶν, τὸ δὲ περιβάλλοντος ἐν τῷ τρήματι καὶ δὴ καὶ κατὰ μῆκος αὐτοῦ χρυσοῦν σωληνίσκον ἐκ τῶν ἄκρων τοῦ ὁποίου διανοίγονται λεπτοὶ δίσκοι, μετὰ τὴν ἀνεύρεσιν τοῦ δευτέρου

Ἐκ Θηβῶν (;) CMS V ἀριθ. 197 (Ἀθῆναι, Μουσεῖον Μπενάκη, ἀριθ. εὑρετηρίου 2095) σφραγιδοκύλινδρος ἐκ λεπτοῦ χρυσοῦ ἐλάσματος ὑπεράνω συμπαγοῦς πυρῆνος ἀγνώστου ὑλικοῦ.

Ἐκ Δήλου CMS V ἀριθ. 312 (M. Δήλου B 7158) ἐκ lapis lazuli. Τρίεδρον πρῖσμα μετὰ χρυσοῦ ὁπλισμοῦ. Δύο σειραὶ χρυσῶν κοκκίδων.

Ἐκ Νιχωρίων (M. Μπενάκη Καλαμῶν 837) CMS V ἀριθ. 430 (ἀμυγδαλοειδὴς ἐκ σαρδίου). Πρβ. J. Younger, ἔ.ἀ. ἀριθ. 859.

Ἐκ Νιχωρίων (M. Μπενάκη Καλαμῶν 842) CMS V ἀριθ. 434 (φακοειδὴς ἐξ ὑαλομάζης). Πρβ. J. Younger, ἔ.ἀ. 100 ἀριθ. 868.

Ἐκ Καζάρμας (M. Ναυπλίου ἄ. ἀριθ.) CMS V ἀριθ. 583. Ἰδὲ κατωτέρω καὶ σ. 160 σημ. 1.

Ἐκ Κουκουνάρας (Ἀντωνοπούλειον Μουσεῖον Πύλου 18) CMS V ἀριθ. 639 ἐκ lapis lazuli.

Ἐκ Κουκουνάρας (Ἀντωνοπούλειον Μουσεῖον Πύλου ἄ. ἀριθ.) CMS V σ. XLIII, ΠΑΕ 1974, 151, πίν. 111α3-β (σφραγιδοκύλινδρος ἐκ σαρδώνυχος).

Ἐξ Ὀρχομενοῦ (M. Θηβῶν 2708). CMS V ἀριθ. 688. Ἐξ ἀχάτου. Μέγας φακοειδὴς σφραγιδόλιθος ἐξ ἀνασκαφῶν Θ. Σπυροπούλου (Δεκέμβριος 1971) εἰς δημόσιον (ΥΕ ΙΙΙΑ1 - 2) ἀνακτορικὸν συγκρότημα τοῦ Ὀρχομενοῦ. Οὗτος εἶναι κύκλῳ δεδεμένος διὰ χρυσοῦ ἐλάσματος, πέριξ δὲ τῆς ὀπῆς ἀναρτήσεως (τρῆμα) φέρει κύκλῳ κοκκιδωτὴν διακόσμησιν (Θ. Σπυροπουλος, Τὸ ἀνάκτορον τοῦ Μινύου εἰς τὸν Βοιωτικὸν Ὀρχομενόν, ΑΑΑ VII, 1974, 322).

Τέλος, ἐν τῷ Μουσείῳ Θηβῶν 178, εὕρηται καὶ ὁ ἀνατολικὸς σφραγιδοκύλινδρος ἐκ τοῦ θησαυροῦ τοῦ Καδμείου, οὗτινος σῴζεται μόνον ὁ χρυσοῦς σωληνίσκος (Ε. Τουλουπα, ΑΔ 19, 1964, Β' 2, 195, πίν. 229α). Περὶ τῶν ἐκ Θηβῶν γενικῶς σφραγιδοκυλίνδρων ἰδὲ καὶ H. - G. Buchholz, The Cylinder Seal ἐν G. F. Bass, Cape Gelidonya: A Bronze Age Shipwreck, TAPS, N.S. Vol. 57, Part 8, Philadelphia 1967, σ. 157 - 158 ἀριθ. 61 - 99.

1. Ἐκ Πόρου Ἡρακλείου (M. Ἡρακλείου 2343). Τρίεδρον ἐκ σαρδίου πρῖσμα μετὰ διακοσμήσεως τῶν τρημάτων διὰ φύλλων χρυσοῦ καὶ χρυσῶν κοκκιδίων. Τοῦτο ἔχει εἰς τὰς σφραγιστικὰς ἐπιφανείας τὰ ἀκόλουθα θέματα: διπλοῦν πέλεκυν συνδυαζόμενον πρὸς ἱερὸν κόμβον, ἀμφορέα καὶ μηνοειδὲς θέμα, τὸ ὁποῖον πιθανῶς παριστᾷ μήνην ἢ ἴσως πλοῖον. Ἀνάγεται εἰς τοὺς ΜΜ ΙΙΙΑ - ΥΜ ΙΑ χρόνους. Πρβ. Α. Λεμπεση, ΠΑΕ 1967, 207, πίν. 188· Στ. Αλεξιου, Σπηλαιώδεις τάφοι Πόρου Ἡρακλείου, ΑΑΑ Ι, 1968, 252, εἰκ. 4· Younger, ἔ.ἀ. 18 ἀριθ. 3.

Ἐξ Ἰσοπάτων (M. Ἡρακλείου 900). Πεπιεσμένος κύλινδρος ἐκ χαλκηδονίου μετὰ χρυσοῦ ὁπλισμοῦ ἐν γένει καὶ κοκκίδων. Δύο ἄνδρες ἵστανται ἀριστερᾷ ὄπισθεν λέοντος ΥΜ ΙΒ - ΙΙ. A. Evans, The Tomb of Double Axes, Archaeologia LXV, 1914, Second Series, Vol. XV, σ. 9 εἰκ. 13 - 14. J. G. Younger, ἔ.ἀ. I 53 ἀριθ. 467, II 180 (ἤδη οἱ τρεῖς τόμοι ἐκυκλοφορήθησαν διὰ φωτοτυπήσεως εἰς ἕνα).

Ἐξ Ἁγ. Ἰωάννου Ἡρακλείου (M. Ἡρακλείου 1658). Τρίεδρον πρῖσμα ἐκ σαρδίου μετὰ χρυσῶν ἐλασμάτων κατὰ τὰ ἄκρα τοῦ τρήματος. Θέματα: Βοῦς κατακεκλιμένος, ὄπισθεν τοῦ ὁποίου ἀποδίδεται κλάδος ἢ δένδρον, β) πληγεὶς δι' ἀκοντίου λέων εἰς τὸν ὦμον, γ) ἄνευ γλυφῆς πλευρά (ΥΜ ΙΙΒ)· M.S.F. Hood, BSA 47, 1952, 275 εἰκ. 16 Nº III, 22. Younger, ἔ.ἀ. I 57· II 180 ἀριθ. 478.

Ἐκ τετάρτου τάφου Σελλοπούλου (M. Ἡρακλείου 2384). Φακοειδὴς ἐκ διαυγοῦς ἰάσπιδος μετὰ χρυσῶν ἐλασμάτων κατὰ τὰ ἄκρα τοῦ τρήματος καὶ κύκλῳ δεδεμένος διὰ χρυσοῦ ἐλάσματος. Παράστασις: ἱστάμενος ταῦρος μὲ κεφαλὴν πρὸς τὰ κάτω καὶ μὲ ἓν σκέλος ὑπερυψωμένον διὰ τοῦ ὁποίου προσπαθεῖ νὰ ἀποβάλῃ αἰχμήν. ΥΜ ΙΙΙΑ: 1. P. M. Fraser, AR for 1968 - 69, 33· Younger, ἔ.ἀ. I 72· II 180 (ἀριθ. 746)· M. R. Popham, Sellopoulo Tombs 3 and 4, BSA 69, 1974, 224 s 1, εἰκ. 14c, πίν. 38a, d.

2. [I. Pini, CMS V 152 ἀριθ. 197· ΠΑΕ 1974, 151.] Δὲν μνημονεύεται ὑπὸ τῶν Buchholz, The Cylinder Seal, ἔ.ἀ. 148 - 159 καὶ V.E.G. Kenna, Ancient Crete and the Use of the Cylinder Seal, AJA 72, 1968, 301 κέ. Διάμετρος 0.9 ἐκ. Μῆκος 2.05 ἐκ.

ἐν Ἑλλάδι (ἐκ φαγεντιανῆς) χρυσοδέτου σφραγιδοκυλίνδρου, ὅστις προέρχεται ἐκ τοῦ ἐν Καζάρμᾳ ὑπὸ τῆς ἐφόρου Ἀρχαιοτήτων κ. Εὐ. Πρωτονοταρίου - Δεϊλάκη ἀνασκαφέντος θολωτοῦ τάφου[1] καὶ μετὰ] τὴν πρόσφατον ὁμοίως ἀνεύρεσιν ἐκ τῆς ὑφ' ἡμῶν συνεχισθείσης ἀνασκαφῆς τοῦ μυκηναϊκοῦ νεκροταφείου τῆς Κουκουνάρας Πυλίας (θέσις Φυτιές, θολωτὸς τάφος 2) τοῦ τρίτου παραδείγματος πλήρους ἑλλαδικοῦ σφραγιδοκυλίνδρου, ἤτοι σφραγιδοκυλίνδρου μετὰ πλήρως σῳζομένης χρυσῆς «περιδέσεως»[2], ἐκερδίσαμεν τὴν γνῶσιν ὅτι, πέρα τῶν σφραγιδολίθων καὶ οἱ σφραγιδοκύλινδροι[3] τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων ἔφερον ὁμοίαν χρυσῆν «ἐπένδυσιν», χρυσοῦν ὁπλισμόν.

Ὡσαύτως, καθίσταται σαφές[4], κατόπιν καὶ τῶν τελευταίων ἀνὰ τὴν Πυλίαν καὶ γενικώτερον τὴν Μεσσηνίαν γενομένων ἀνακαλύψεων χρυσοδέτων σφραγιδολίθων, ὅτι ἡ συνήθεια αὕτη τῆς χρήσεως παρομοίων μυκηναϊκῶν σφραγιδολίθων καὶ σφραγιδοκυλίνδρων ἐπεχωρίαζεν ἰδίᾳ εἰς τὴν ΝΔ. ἀλλὰ καὶ τὴν Ν. ὡς γνωρίζομεν παλαιόθεν, Πελοπόννησον, ὁπόθεν προέρχονται καὶ τὰ πλεῖστα συναφῆ παραδείγματα χρυσοδέτων σφραγίδων τῆς μυκηναϊκῆς καθόλου ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος, ἐνῷ ἀντιθέτως εἰς τὰς Μυκήνας καὶ εἰς τὸν λόφον τοῦ Ἐπάνω Ἐγκλιανοῦ τὰ παραδείγματα χρυσοδέτων σφραγιδολίθων, πέρα τῶν αὐτόθι εὑρεθέντων βαρυτίμων σφραγιστήρων καὶ χρυσῶν δακτυλίων εἶναι βεβαίως, ἐν σχέσει καὶ πρὸς τὸ πλῆθος τῶν σφραγιδολίθων, ὀλίγα[5].

Ὡς μὴ κρητικήν, ἐξ ἄλλου, συνήθειαν καὶ τεχνικήν, ἀλλὰ ξένην, ἐχαρακτήρισεν ὁ J. Boardman τὰς ἐν τῷ δευτέρῳ θολωτῷ τάφῳ τοῦ Τεκὲ Ἡρακλείου ἀνευρεθείσας ψήφους, αἵτινες ἔφερον ἀνάλογον ὁπλισμόν — ἀνάλογον χρυσῆν «ἐπένδυσιν» — ἀρνηθεὶς τὴν δυνατότητα μινωικῆς καταγωγῆς τῶν ψήφων τούτων καὶ δὴ καὶ λόγῳ τοῦ ὁπλισμοῦ διὰ χρυσοῦ τῶν ὀπῶν ἐξαρτήσεως (τρημάτων) αὐτῶν[6].

Ἐπανερχόμενοι εἰς τὸν χρυσοῦν τοῦ Βαφειοῦ σωληνίσκον σημειοῦμεν ὅτι εἶναι ὄντως ἀδύνατον νὰ συναγάγωμεν εἰς ποῖον ἀκριβῶς σημεῖον τοῦ τάφου οὗτος εὑρέθη

1. Ὁ σφραγιδοκύλινδρος οὗτος φέρει παράστασιν γρυπὸς στρέφοντος πρὸς τὰ ὀπίσω τὴν κεφαλήν. Τὸ χρῶμα τῆς ὑαλομάζης ἢ φαγεντιανῆς εἶναι λευκωπὸν - κιτρινωπόν. Ὁ κύλινδρος εὕρηται ἐν τῷ Μουσείῳ Ναυπλίου (ἄ. ἀριθ.). Ευ. Πρωτονοταριου - Δεϊλακη, ΑΑΑ ΙΙ, 1969, 3 - 6 εἰκ. 5 (λάκκος 2). [Ι. Pini, ἔ.ἀ. 414, 463, ἀριθ. 583· ΠΑΕ 1974, 151.] Εὐχαριστίαι θερμαὶ ἐκφράζονται πρὸς τὴν κ. Δεϊλάκη, ἡ ὁποία ἔθεσεν ὑπ' ὄψιν μου σχετικὰ στοιχεῖα.

2. Ἀντωνοπούλειον Μουσεῖον Πύλου ἄ. ἀριθ. Ἔργον 1974, 78 - 80 εἰκ. 68γ - 69· [P. Aupert, BCH 99, 1975, 626, εἰκ. 81 - 82· CMS V_1 σ. XLIII· H. W. Catling, AR for 1974 - 1975, 17· ΠΑΕ 1974, 151, πίν. 111α3 - β].

3. Ἡ σχετικὴ περὶ τοὺς ἐν Ἑλλάδι εὑρεθέντας σφραγιδοκυλίνδρους βιβλιογραφία παρατίθεται ἐν τῇ σημειώσει 42 (ἄρθρα τῶν H.-G. Buchholz καὶ V.E.G. Kenna). Πρόσθες J. Boardman, GGFR, ἔ.ἀ. 398.

4. Ἰδὲ ἀνωτέρω σ. 158 σημ. 3. [Πρβ. καὶ ΠΑΕ 1974, 151].

5. Χρυσόδετοι σφραγιδόλιθοι Μυκηνῶν: ΕΜ 2321, 2422, 2434, 2446, 2425, 3095, 6489ε, (CMS I ἀριθ. 44, 60, 67, 68, 74, 113, 152 ἀντιστοίχως).

Χρυσοῖ σφραγιστῆρες Α ΙΙΙ λακκοειδοῦς τάφου Μυκηνῶν: CMS I 20 - 22 ἀριθ. 9 - 11 καὶ χρυσοῖ δακτύλιοι (CMS I 26 - 32 ἀριθ. 15 - 18, σ. 74 - 75 ἀριθ. 58 - 59, σ. 102 - 103 ἀριθ. 86 - 87, σ. 106 ἀριθ. 90, σ. 135 ἀριθ. 119, σ. 142 - 146 ἀριθ. 126 - 129, σ. 174 ἀριθ. 155). Ἐπίχρυσος δακτύλιος (CMS I 107 ἀριθ. 91), Goldsilbermischung (117 - 118 ἀριθ. 101 - 102, σ. 141 ἀριθ. 125). Ἄλλοι ἐν τῇ ἀλλοδαπῇ (Berlin - Oxford) εὑρισκόμενοι ἐκ Μυκηνῶν χρυσοῖ δακτύλιοι: B. Rutkowski, Cult Places in the Aegean World (1972) 334 (τρία παραδείγματα).

Χρυσοῦς σφραγιστὴρ ἐκ θολωτοῦ τάφου IV λόφου Ἐπάνω Ἐγκλιανοῦ (P. of N. III 113 - 114, εἰκ. 191_2, 192_8, 192_9).

6. J. Boardman, BSA 62, 1967, 63· Γ. Σ. Κορρες, Μινωικαὶ ἐπιβιώσεις καὶ ἀναβιώσεις, Α' Πεπραγμένα Γ' Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου, Ρέθυμνον 1971 (1973) 466.

καὶ τοῦτο διότι ἡ περιγραφὴ τοῦ Τσούντα οὐδόλως βοηθεῖ εἰς αὐτό[1]. Πράγματι, λόγῳ τῆς ἀσαφείας τῆς περιγραφῆς του εἰς ὡρισμένα σημεῖα, ὑπάρχει ἡ δυνατότης πλειόνων ἑρμηνειῶν, ἤτοι δυνατότης ἀναγωγῆς τοῦ χρυσοῦ σωληνίσκου εἰς διάφορα ἐντὸς τοῦ τάφου σημεῖα, ὅπου καὶ εὑρέθησαν σφραγιδόλιθοι καὶ δακτύλιοι. Πέρα τούτου ἀγνοοῦμεν κατὰ ποίαν στιγμὴν ἐθραύσθη ὁ νέος σφραγιδόλιθος, ἤτοι κατὰ τὴν στιγμὴν καταρρεύσεως τῆς θόλου, κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν ἢ μετὰ τὴν διεξαγωγὴν αὐτῆς; Λόγῳ τῆς κάμψεως τοῦ σωληνίσκου εἶναι, ἐν τούτοις, δυνατὸν ἡ καταστροφὴ νὰ ἐπῆλθε κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν καὶ δὴ καὶ τῆς θόλου, οὐχὶ δὲ τοῦ λάκκου, ὡς ἐσημειώθη ἀνωτέρω, διότι κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς θόλου τὰ ἀνασκαφικὰ ἐργαλεῖα ἐχρησιμοποιοῦντο, βεβαίως, εὐρέως καὶ ἦτο δυνατὸν νὰ ἐπιδράσουν καταστροφικῶς. Ἀντιθέτως, ἐντὸς τοῦ λάκκου τοιοῦτόν τι θὰ ἦτο ἀδύνατον νὰ συμβῇ καὶ δὴ καὶ νὰ ἐχρησιμοποιήθησαν βαρέα ἀνασκαφικὰ ἐργαλεῖα, διότι δὲν ὑπῆρχε βαθεῖα ἐπίχωσις ἅπαξ καὶ ἐφαίνοντο ἤδη τὰ ποικίλα χρυσᾶ, ἀργυρᾶ καὶ χαλκᾶ σκεύη, ἐνῷ ἀφηροῦντο αἱ καλυπτήριοι τοῦ λάκκου πλάκες.

Ὁμοίως σημειοῦμεν ὅτι δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γνωρίζωμεν κατὰ πόσον ὁ σωληνίσκος ἀνῆκεν εἰς τὸν τρίτον (ἢ εἰκοστὸν ἔνατον τοῦ λάκκου) ἐκ τῶν «δύο ἢ τριῶν» σφραγιδολίθων ἐκ τῆς περιοχῆς μεταξὺ τῶν δύο σωρῶν σφραγιδολίθων «τῶν χειρῶν» τοῦ κατὰ Τσούνταν νεκροῦ τοῦ λάκκου συμφώνως πρὸς τὴν περιγραφὴν τῆς ἀνασκαφῆς[2]. Ἡ ἀβεβαιότης αὕτη, ἣν ἐκφράζει ὁ Τσούντας[3]: «δύο ἢ τρεῖς λίθοι ἔκειντο καὶ μεταξὺ τῶν δύο σωρῶν», εἶναι δηλωτικὴ τῶν δυσκολιῶν πρὸς καθορισμὸν τοῦ ἀκριβοῦς ἀριθμοῦ τῶν σφραγιδολίθων τοῦ λάκκου. Εἶναι δυνατὸν ὅμως ὁ Τσούντας νὰ ἀναγράφῃ «δύο ἢ τρεῖς» καὶ νὰ ἀναφέρηται εἰς ἐκ τῶν πραγμάτων ἀνύπαρκτον σφραγιδόλιθον; Ἐκ τούτου τοῦ ὑπ' αὐτοῦ ὑπολογιζομένου ἀριθμοῦ τῶν σφραγιδολίθων τοῦ λάκκου εἰς 28 ἢ 29 ἐξηρτᾶτο μέχρι τοῦδε θεωρητικῶς ὁ ἀριθμὸς τῶν σφραγιδολίθων τοῦ συνόλου τοῦ τάφου.

Ὁ Younger ἀντιμετώπισεν[4] ὡς μίαν εἰσέτι δυνατότητα πρὸς ἑρμηνείαν τοῦ δημιουργηθέντος προβλήματος τὴν ὕπαρξιν τούτου τοῦ τρίτου ὑπὸ τοῦ Τσούντα πιθανολογουμένου σφραγιδολίθου καὶ δὴ καὶ ὑπὸ τὴν ἔποψιν ὅτι ὁ σφραγιδόλιθος οὗτος δυνατὸν νὰ ἐξηφανίσθη μετὰ τὴν ἀνακάλυψίν του καὶ ἐκ τοῦ λόγου τούτου νὰ ἀμφέβαλλεν ὁ Τσούντας περὶ τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν ὑπ' αὐτοῦ εὑρεθέντων σφραγιδολίθων. Κατὰ τὴν ὑπόθεσιν τοῦ Younger, ὁ σφραγιδόλιθος οὗτος, περὶ οὗ ἀμφιβάλλει ὁ Τσούντας, δυνατὸν νὰ ἐξηφανίσθη πρὸ τῆς εἰσαγωγῆς τῶν λοιπῶν σφραγιδολίθων εἰς τὸ εὑρετήριον τῶν Προϊστορικῶν Συλλογῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου. Ἐν πάσῃ περιπτώσει εἶναι δύσκολον νὰ δεχθῶμεν ὅτι ὁ χρυσοῦς σωληνίσκος ΕΜ 1828 ἀποτελεῖ τὸν τρίτον τοῦτον, ἀμφισβητούμενον, καὶ ἐν πολλοῖς ἀβέβαιον κατὰ πόσον ὑπῆρξε, σφραγιδόλιθον καὶ τοῦτο λόγῳ τοῦ πλήγματος τὸ ὁποῖον φαίνεται ὅτι ἔχει λάβει δι' ἀνασκαφικοῦ ἐργαλείου.

Ὅλαι αἱ ἀνωμαλίαι αἱ ἀφορῶσαι εἰς τοὺς σφραγιδολίθους τοῦ θολωτοῦ τούτου τάφου τοῦ Βαφειοῦ περιορίζονται εἰς τοὺς πέντε χρυσοδέτους σφραγιδολίθους CMS I 247, 249, 255, 256 καὶ τὸν χρυσοῦν σωληνίσκον ΕΜ 1828, τοὺς ὁποίους οὔτε ἐδημοσίευσεν

1. ΑΕ 1889, στ. 143 κέ.
2. Αὐτόθι στ. 147.
3. Αὐτόθι.
4. AJA 77, 1973, 339.

οὔτε ἀπεικόνισεν ὁ Τσούντας, ἀλλὰ ἀορίστως συμπεριέλαβεν εἰς τὴν φράσιν «καὶ πολλοὶ ἄλλοι ἦσαν χρυσόδετοι, εἶχον δηλαδὴ χρυσοῦν σωλῆνα διήκοντα διὰ τοῦ τρήματος καὶ κεκοσμημένον τὰ πέρατα διὰ κοκκιδίων». Πόσους ὅμως ἐξ αὐτῶν; Ἀναμφισβητήτως μόνον τοὺς τέσσαρας πρώτους, διότι ἐὰν εἶχεν ἀντιληφθῆ τὴν σημασίαν τοῦ χρυσοῦ σωληνίσκου, θὰ εἶχε σημειώσει τὸ γεγονός.

Ἴσως ὡρισμέναι ὑποθέσεις διασαφηνισθοῦν ἐὰν καταστῇ δυνατὴ ἡ μελέτη τοῦ ἡμερολογίου τῆς ἀνασκαφῆς, ὅπερ, κατὰ τὸν κ. Ἰω. Σακελλαράκην, ὑπεύθυνον τῶν Προϊστορικῶν Συλλογῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου, δὲν περιλαμβάνεται μετὰ τῶν λοιπῶν ἐν τῷ αὐτῷ ὡς ἄνω μουσείῳ ἀποκειμένων ἡμερολογίων ἄλλων ἀνασκαφῶν τοῦ Τσούντα.

Γενικῶς ἐκ τοῦ δαπέδου τοῦ τάφου προέρχονται οἱ κατὰ Τσούνταν ὑπ' ἀριθ. 1 - 12 (= 11 σφραγιδόλιθοι), οἱ CMS 247 καὶ 249[1], ὁ χρυσοῦς σωληνίσκος ΕΜ 1828 καὶ ὁ χρυσοῦς δακτύλιος 39 (CMS 219), ἤτοι δέκα τέσσαρες (14) σφραγιδόλιθοι καὶ εἷς δακτύλιος, ἐνῷ ἐκ τοῦ λάκκου τοῦ τάφου εἴκοσι ὀκτὼ σφραγιδόλιθοι (28) καὶ ὁ χαλκοῦς δακτύλιος CMS 253, σύνολον τεσσαράκοντα δύο σφραγιδόλιθοι (42) καὶ δύο δακτύλιοι (2) ἢ τεσσαράκοντα τέσσαρες σφραγῖδες (44).

Κατὰ τὴν ἀρχικὴν ἀνασκαφικὴν ἔκθεσιν τοῦ Τσούντα, τὴν δημοσιευθεῖσαν ἐν τῇ ΑΕ 1888[2] ὑπεισῆλθον ὡρισμέναι ἀνακρίβειαι καθ' ὁμολογίαν αὐτοῦ τούτου τοῦ Τσούντα[3]: «μνημονεύω ἐκεῖ δεκατέσσαρας λίθους ἐγγεγλυμμένους ἐκ τοῦ ἐδάφους τῆς θόλου καὶ εἰκοσιτρεῖς ἐκ τοῦ λάκκου, διότι περὶ τοῦ τελευταίου ἐν τῷ κειμένῳ (τοῦ εὑρεθέντος ἐν τοῖς χώμασιν 24ου λίθου) ἀναφερομένου, κατόπιν ἐβεβαιώθην ὅτι προήρχετο ἐκ τῶν χωμάτων τοῦ λάκκου». Ἄρα διώρθωσε τοὺς ἀρχικοὺς τοῦ δαπέδου ἀπὸ δεκατεσσάρων (14) εἰς δέκα τρεῖς (13) καὶ τοὺς εἴκοσι τρεῖς (23) εἰς εἴκοσι τέσσαρας (24) τοῦ λάκκου. Ἀλλ' ἦτο ὁ χρυσοῦς σωληνίσκος ἀρχικῶς πλήρης σφραγιδόλιθος εὑρεθεὶς ἐπὶ τοῦ δαπέδου, θραυσθεὶς μετὰ ταῦτα, ἢ ἦτο ὁ τρίτος μεταξὺ τῶν «τριῶν» τοῦ λάκκου; Τὰ γραπτὰ κατάλοιπα τοῦ Τσούντα δὲν ἐπιτρέπουν, ἀτυχῶς, ἐπίλυσιν τοῦ ἀνακύψαντος νέου προβλήματος. Ἤδη ὅμως αἱ ὑπάρχουσαι τεσσαράκοντα τέσσαρες (44) σφραγῖδες ὁμιλοῦν τὴν γλῶσσαν τῶν ἀριθμῶν καὶ αὐτὸ ἀρκεῖ.

Ἐν τῇ καταλήξει τοῦ ἄρθρου τούτου δυνατὸν νὰ γραφοῦν καὶ δύο προσωπικαὶ ἀπόψεις τοῦ ὑπογραφομένου καὶ δή: α) ὅτι εἰς τὸν λάκκον τοῦ τάφου διεφυλάχθησαν οὐχὶ μόνον τὰ κτερίσματα ἑνὸς νεκροῦ, τοῦ «ἐπιφανεστάτου μέλους τῆς οἰκογενείας, ἴσως τοῦ ἀρχηγοῦ αὐτῆς», ὡς ἐπίστευεν ὁ Τσούντας[4], ἀλλὰ προφανῶς καὶ τῆς συζύγου αὐτοῦ καὶ ἴσως καὶ ἄλλων μελῶν τῆς αὐτῆς οἰκογενείας, ὡς δηλοῦται διὰ τῆς ποικιλίας τῶν κτερισμάτων, ἀνηκόντων καὶ εἰς ἄνδρα(ς) καὶ εἰς γυναῖκας, ταφέντας ἀρχικῶς ἐπὶ τοῦ δαπέδου τοῦ τάφου καὶ β) ὅτι τὸ ὑπὸ τοῦ Μαρινάτου ἀνασυσταθὲν ἐγχειρίδιον μετὰ τῶν ἐμπιέστων παραστάσεων ἱπταμένων δακτυλοπτέρων ἰχθύων[5] καὶ τὸ ἕτερον(;)

1. Κατὰ πόσον ἀντὶ τοῦ CMS 249 ἦτο ὁ 255 ἢ ὁ 256 δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γνωρίζωμεν καὶ τοῦτο διότι ὁ Τσούντας οὐδὲν ἀναφέρει ἐν σχέσει πρὸς τὴν κατάστασιν εἰς ἣν εὑρέθησαν οἱ ἐν τῷ λάκκῳ σφραγιδόλιθοι. Ἀλλ' ἐφ' ὅσον οἱ CMS 255 - 256 εἶχον συναφὲς θέμα, μᾶλλον προέρχονται ἐκ τοῦ αὐτοῦ σημείου, τοῦ λάκκου τοῦ τάφου. Πρβ. ἀνωτέρω σ. 152.

2. Χρ. ΤΣΟΥΝΤΑΣ, ΑΕ 1888, στ. 198.

3. Χρ. ΤΣΟΥΝΤΑΣ, ΑΕ 1889, στ. 147 σημ. 1.

4. Αὐτόθι στ. 147.

5. Αὐτόθι στ. 151, πίν. 7_5. V. STA'I'S, ἔ.ἀ. (1909) 154 (1808)· SP. MARINATOS, The «Swimmers» Dagger from

τῶν κολυμβώντων ἀνδρῶν θὰ ἀπετέλουν προφανῶς κειμήλια ἀνήκοντα εἰς παλαιοτέραν ἐποχήν, ἂς εἴπωμεν τὰ τέλη τοῦ 16ου αἰῶνος π.Χ. (ΕΜ 1808, 1824 καὶ 1819).

Μία εἰσέτι διαπίστωσις εἶναι δυνατὸν νὰ προέλθῃ καὶ δὴ καὶ ὅσον ἀφορᾷ εἰς τοὺς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς τάφους εἰς τοὺς ὁποίους καὶ ἔχουν ἀνευρεθῆ μέχρι τοῦδε πολυάριθμοι σφραγῖδες. Ὁ θολωτὸς τάφος τοῦ Βαφειοῦ διατηρεῖ μὲ τοὺς τεσσαράκοντα καὶ δύο (42) σφραγιδολίθους του καὶ τοὺς δύο δακτυλίους του τὰ σκῆπτρα τῶν εἰς τάφον μυκηναϊκῆς ἐποχῆς εὑρεθεισῶν σφραγίδων καὶ μετὰ τὴν ἀνασκαφὴν (1962) τοῦ τάφου 29 τοῦ Μεδεῶνος μὲ τοὺς τεσσαράκοντα (40) σφραγιδολίθους καὶ ἕνα (1) δακτύλιον[1].

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΤΥΛ. ΚΟΡΡΕΣ

the Tholos Tomb at Vaphio, Essays in Aegean Archaeology, Presented to Sir Arthur Evans (ed. by S. Casson, 1927) 63 - 65, εἰκ. 2 καὶ πίν. XI, 1 - 7· A. Evans, PM III 127-128 καὶ εἰκ. 81, 82a· A. D. Frazer, AJA 32, 1928, 544. [R. Laffineur, L'incrustation à l'époque mycénienne, L'Antiquité Classique 43, 1974, 11 - 12 ἀριθ. 16 - 17, σ. 16 - 17.]

1. Πρβ. I. Pini, CMS V_2 258, ἀριθ. 336 - 376 (σ. 270 - 290) καὶ τὸν ὑπογραφόμενον, Πλάτων 28,1976,371.

Μῆκος 1.94 μ., πλάτος 0.715 μ., ὕψος 0.30 μ. Οἱ κάθετες πλευρὲς τῆς βάσης ἔχουν λειανθῆ μὲ ἐπιμέλεια, ἐνῶ ἡ κάτω ὁριζόντια ἐπιφάνεια, ποὺ φαίνεται πὼς ἑδραζόταν σὲ κάποια θεμελίωση ἢ κρηπῖδα, εἶναι χονδρικὰ λειασμένη μὲ εὐδιάκριτα παντοῦ τὰ ἴχνη τοῦ βελονιοῦ, ἐκτὸς ἀπὸ μιὰ πιὸ λεία ταινία, πλάτους ± 0.03 - 0.05 μ., ποὺ σὰν ἀναθύρωση περιβάλλει τὶς τέσσερεις πλευρές της (πίν. 59γ). Στὴ γραμμὴ τομῆς τῶν κάθετων πλευρῶν μὲ τὴν κάτω ὁριζόντια ἐπιφάνεια, ἡ ὀρθογώνια ἀκμὴ ἔχει λειανθῆ καὶ στὴ θέση της ἔχει λαξευθῆ μιὰ στενὴ λεία ταινία, ποὺ διατρέχει τὶς τέσσερεις πλευρές (πίν. 60β). Ἡ ἐργασία αὐτή, ποὺ δείχνει ξεχωριστὴ φροντίδα στὴ λάξευση τῆς βάσης, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ αἰσθητικὸ ἀποτέλεσμα εἶχε καὶ τὸν πρακτικὸ σκοπὸ νὰ προφυλάξη τὶς ἀκμὲς ἀπὸ θραύση κατὰ τὶς μετακινήσεις γιὰ τὴν τοποθέτηση ἑνὸς τόσο μεγάλου μαρμάρου στὸ ὑπόβαθρό του.

Στὴν ἄνω ὁριζόντια ἐπιφάνεια τῆς βάσης διασώζεται στερεωμένη καλὰ μὲ χοντρό, σφυρηλατημένο ἔλασμα μολυβιοῦ, μέσα σὲ ὁμοιόσχημο βάθυσμα, μεγάλη πλίνθος ἀγάλματος· τὸ περίγραμμά της ἔχει ἕνα ἀκανόνιστο σχῆμα ὀκταγώνου, μὲ παράλληλες τὶς δυὸ μακρὲς πλευρές, ποὺ συμπίπτουν μὲ τὶς μακρὲς πλευρὲς τῆς βάσης, ἐλαφρὰ καμπύλες τὶς ἄλλες τρεῖς μικρὲς πλευρὲς καὶ εὐθεῖες τὶς τρεῖς ὑπόλοιπες. Ἡ πλίνθος, ποὺ δὲν βρίσκεται στὸ μέσον ἀλλὰ πρὸς τὰ δεξιά, καταλαμβάνοντας τὰ 2/3 περίπου τῆς ἄνω ἐπιφανείας, ἔχει μέγιστο μῆκος 1.34 μ., μέγιστο πλάτος 0.47 μ. καὶ πάχος 0.06 μ. Στὸ κέντρο περίπου τῆς πλίνθου ὑπάρχουν ἐλάχιστα ἴχνη πιθανὰ ἀπὸ κάποια ἐξοχὴ τοῦ μαρμάρου ποὺ ἀποκρούσθηκε καὶ στὴ θέση της σχηματίσθηκε ἐπιμήκης, ἀβαθὴς κοιλότητα, ἐνῶ στὸ μέσον περίπου τῆς πίσω μακρᾶς πλευρᾶς της, σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ μολύβι, ὑπάρχει τετράγωνος τόρμος διαστάσεων ± 0.15 × 0.15 μ. καὶ βάθους 0.06 μ. Μικρὸς ἀβαθής, κυκλικὸς τόρμος ὑπάρχει καὶ ἔξω ἀπὸ τὴν πλίνθο, στὸ μέσον περίπου τῆς ἀριστερῆς πλευρᾶς τῆς ἄνω ἐπιφανείας (πίν. 60α).

Ἡ ἐπιγραφή, ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἕνα μόνο στίχο, ἔχει χαραχθῆ στὸ πιὸ ψηλὸ μέρος τῆς κύριας ὄψης τῆς βάσης, ὅπως συνηθίζεται στὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ[1] καὶ ἁπλώνεται σ᾿ ὅλο τὸ μῆκος (πίν. 61α-β). Ὁ χαράκτης ἔχει ὑπολογίσει καλὰ τὴν ἐπιφάνεια ποὺ διέθετε σὲ σχέση μὲ τὸ μέγεθος καὶ τὸν ἀριθμὸ τῶν γραμμάτων τῆς ἐπιγραφῆς, ἀφήνοντας ἀνάμεσά τους ἀποστάσεις 0.015 - 0.020 μ. Ὕψος γραμμάτων 0.023 - 0.025 μ., ἐκτὸς ἀπὸ τὰ στρογγυλὰ γράμματα, ποὺ ἔχουν ὕψος 0.020 μ. Πρόκειται γιὰ δίστιχο ἐπίγραμμα, γραμμένο σὲ πάριο ἀλφάβητο: Ο = Ω ἢ ΟΥ, Ω = Ο, C = Β. Οἱ δυὸ στίχοι χωρίζονται μὲ σημεῖο στίξης, ποὺ τὸ ἀποτελοῦν τρεῖς ἐπάλληλες κουκκίδες[2]. Παρακάτω δίνεται τὸ κείμενο τοῦ ἐπιγράμματος:

Μνῆμ᾿ ἀρετῆς ἔθεσαν Πάριοι Τοκεω h[οὔ]*νεκεν ἥβην*⁝
[᾿Ηι]*όνος ἀνφ᾿ ἐρατῆς ὤλεσι βαρνάμενος.*

1. Σ.Ι. Χαριτωνιδης, Μνημειακὴ διαμόρφωση τῶν ἐπιγραφῶν (1956) 15, ὅπου ἀναφέρεται τὸ ἀνάθημα τοῦ Ρόμβου στὴν Ἀκρόπολη. Ἄλλα παραδείγματα βλέπε G.M.A. Richter, The Archaic Gravestones of Attica (1961) εἰκ. 33, 156, 216.

2. Τρεῖς κουκκίδες σὲ κάθετη γραμμὴ χρησιμοποιοῦνται στὶς ἀρχαϊκὲς ἐπιγραφὲς γιὰ νὰ χωρίζουν λέξεις ἢ μεγαλύτερες ἑνότητες· βλέπε σχετικὰ Σ. Χαριτωνιδη,

Τὸ νόημα τοῦ ἐπιγράμματος εἶναι σαφές: Οἱ Πάριοι ἔστησαν μνῆμ' ἀρετῆς στὸν Τοκη γιατὶ ἔπεσε ἔφηβος, πολεμώντας γιὰ τήν (καὶ κοντὰ στὴν) τόσο ἐπιθυμητὴ Ἠιόνα.

Ἡ ἐπιγραφὴ μὲ γράμματα χαραγμένα μὲ ξεχωριστὴ ἐπιμέλεια (πίν. 62α-ε), ποὺ πολλὰ ἔχουν μιὰ ἐλαφρὰ κλίση πρὸς τὰ δεξιά, εἶναι καὶ μόνη της ἕνα ἔργο τέχνης[1]. Τόσο ὄμορφα γράμματα δὲν εἶναι ἀπίθανο νὰ χαράχθηκαν ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν γλύπτη τοῦ ἀγάλματος ποὺ ὑψωνόταν ἐπάνω στὴ βάση[2]. Τὰ ἴδια τὰ γράμματα, ὅσες φορὲς κι ἂν ἐπαναλαμβάνονται, διακρίνονται γιὰ τὴν ἀπόλυτη ἀκρίβεια καὶ τὴν ὁμοιομορφία, ἐνῶ τὰ στρογγυλὰ γράμματα εἶναι τέλειοι κύκλοι, σχεδιασμένοι μὲ διαβήτη. Ἡ ἐπιγραφή, πιάνοντας ὅλο τὸ μῆκος τοῦ βάθρου, τόνιζε τὴν ὁριζόντια λειτουργία τοῦ μνημείου[3].

Ἡ τρισκελὴς μορφὴ τοῦ Α μὲ τὴ μεσαία κεραία ὁριζόντια καὶ ὄχι λοξή, δὲν εἶναι γνωστὴ ἀπὸ ἐπιγραφὲς τῆς Πάρου ἢ τῆς ἀποικίας της Θάσου, ἀλλ' οὔτε καὶ τῶν ἄλλων Κυκλάδων[4]. Ὑπάρχει μόνο σὲ ἐπιγραφὲς τῆς Ἀττικῆς καὶ χρονολογεῖται περίπου στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 6ου π.Χ. αἰ.[5]

Τὸ C = B, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Πάρο καὶ τὴ Θάσο, ὑπάρχει καὶ σὲ ἐπιγραφὲς ἄλλων Κυκλάδων[6]. Μὲ τὴ μορφὴ αὐτὴ στὴ Νάξο χρησιμοποιεῖται μέχρι τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 6ου π.Χ. αἰ., ἐνῶ στὴν Πάρο καὶ τὴ Θάσο μέχρι τὸ ἔτος 450 π.Χ. περίπου[7].

Τὸ Ε ἔχει μορφὴ ἐξελειγμένη καὶ πολὺ ραδινή. Στενὸ καὶ ψηλὸ καθὼς εἶναι, ἔχει ἰσομήκεις καὶ ὁριζόντιες τὶς τρεῖς μικρὲς κεραῖες, καὶ ὄχι ἐπικλινεῖς ὅπως εἶναι στὶς πιὸ ἀρχαϊκὲς ἐπιγραφές. Οὔτε καὶ ἡ κάθετη κεραία κατεβαίνει πιὸ χαμηλὰ ἀπὸ τὴ γραμμὴ τῆς κάτω ὁριζόντιας κεραίας[8]. Ἕνα παρόμοιο σχῆμα αὐτοῦ τοῦ γράμματος ἀπαντᾶται στὴν Ἀττικὴ σὲ ἐπιγραφὲς σὲ μάρμαρο, καθὼς καὶ σὲ μελανόμορφα ἀγγεῖα, ποὺ χρονολογοῦνται γύρω στὸ 520 - 500 π.Χ.[9]

Ὅμοια καὶ τὸ Η ἔχει μορφὴ στενὴ καὶ ψηλή. Μιὰ φορὰ δὲ χρησιμοποιεῖται ἀντὶ δασείας, ὅπως στὰ δωρικὰ νησιά, στὴν Ἑξάπολη καὶ σὲ μερικὲς περιπτώσεις καὶ στὶς Κυκλάδες[10].

Ἡ μορφὴ τοῦ ⊕, μὲ σταυρὸ στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κύκλου, εἶναι πρώιμη ἀρχαϊκή, καθὼς στὴ Θάσο τὴ βρίσκουμε στὴν πιὸ παλιὰ ἐπιγραφὴ τοῦ νησιοῦ, στὸ κενοτάφιο τοῦ Γλαύκου, ποὺ χρονολογεῖται στὸ β' μισὸ τοῦ 7ου π.Χ. αἰ.[11] Στὴ Νάξο τὸ σχῆμα αὐτὸ

ἔ.ἀ. 25 καὶ L.H. Jeffery, The Local Scripts of Archaic Greece (1961) 67. Ὅμοια στίξη χρησιμοποιεῖται καὶ στὸ ἐπίγραμμα τῆς πύλης τοῦ Ἡρακλέους καὶ Διονύσου στὴ Θάσο, βλ. αὐτόθι 290, πίν. 58, ἀρ. 63.

1. J. Pouilloux, Recherches sur l' histoire et les cultes de Thasos (Etudes Thasiennes III) 1954, 442, σημ. 1. Σ. Χαριτωνιδης, ἔ.ἀ. 16, σημ. 1.

2. Βλέπε τὴ γνώμη τοῦ Σ. Χαριτωνιδη, ἔ.ἀ. 15, 16, 18.

3. Γιὰ τὴν πρακτικὴ καὶ αἰσθητικὴ λειτουργία τῆς ἐπιγραφῆς, στὸ πιὸ ψηλὸ μέρος τῆς βάσης, καθὼς καὶ γιὰ τὴν τάση νὰ ὑπογραμμίζεται ἡ κίνηση τῆς πέτρας βλ. τὶς ἀπόψεις τοῦ Σ. Χαριτωνιδη, ἔ.ἀ. 15 - 18, 19, σημ. 1 καὶ σ. 26.

4. L.H. Jeffery, ἔ.ἀ. 289, εἰκ. 44.

5. Αὐτ. 66, Α5.

6. Αὐτ. 289 καὶ εἰκ. 44.

7. Αὐτ. 289, J. Pouilloux, ἔ.ἀ. 444.

8. Γιὰ τὴ μορφὴ τοῦ γράμματος καὶ τὶς ἐξελίξεις του βλέπε J. Pouilloux, ἔ.ἀ. 444.

9. L.H. Jeffery, ἔ.ἀ. 66.

10. Αὐτ. 289.

11. J. Pouilloux, Glaucos fils de Leptine Parien, BCH 79, 1955, 76, 78, εἰκ. 1 καὶ πίν. III.

τοῦ γράμματος ἐμφανίζεται γύρω στὰ μέσα τοῦ 7ου π.Χ. αἰ., στὸ ἀνάθημα τῆς Νικάνδρας, ἐξακολουθεῖ ὅμως νὰ ὑπάρχη καὶ πολὺ ἀργότερα σὲ ἐπιγραφὴ τῶν ἐτῶν 525 - 500 π.Χ., ἐνῶ στὴν Πάρο μέχρι τὶς ἀρχὲς τοῦ 5ου π.Χ. αἰ.[1] Στὴν Ἀττικὴ τὸ ἴδιο σχῆμα τοῦ γράμματος βρίσκεται σὲ ἐπιγραφὲς μελανομόρφων ἀγγείων τοῦ β΄ τετάρτου τοῦ 6ου π.Χ. αἰ., ἀλλὰ ἐπιζεῖ ἕως τὸν 5ο π.Χ. αἰ.[2]

Τὸ Κ ἔχει κι αὐτὸ ραδινὴ μορφὴ καὶ μοιάζει μὲ τὸ Κ1 τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου[3], μὲ τὴ διαφορὰ πὼς οἱ δυὸ μικρές, λοξὲς κεραῖες, δὲν τέμνονται στὸ σημεῖο ἐπαφῆς τους μὲ τὴν κάθετη κεραία, ἀλλὰ ἀφήνουν ἀνάμεσά τους μιὰ πολὺ μικρὴ ἀπόσταση.

Τὸ Λ ἔχει τὴ μορφὴ τοῦ Λ2 τοῦ ἀλφαβήτου τῶν Κυκλάδων, ποὺ θεωρεῖται σὰν συνηθισμένος τύπος τῆς ὄψιμης ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς[4], μ᾽ ὅλο ποὺ αὐτὴ ἡ μορφὴ τοῦ γράμματος στὴν Ἀθήνα ἐμφανίζεται σὲ ἐπιγραφὴ οἰνοχόης ὄψιμων γεωμετρικῶν χρόνων[5].

Τὸ Μ πλησιάζει τὴ μορφὴ τοῦ Μ2 τῶν ἐπιγραφῶν τῶν Κυκλάδων[6], μὲ τὴ διαφορὰ πὼς ἡ δεξιὰ μακρὰ κεραία δὲν εἶναι βραχύτερη ὅπως στὸ Μ2, ἀλλὰ ἔχει τὸ ἴδιο μῆκος μὲ τὴν ἀριστερά. Καὶ ὅπως στὸ Μ2 οἱ δυὸ μεσαῖες, βραχύτερες κεραῖες, σχηματίζουν ὀξεία γωνία πιὸ ψηλὰ ἀπὸ τὸ κάτω μέρος τοῦ γράμματος.

Τὸ Ν τοῦ ἐπιγράμματος, ραδινὸ καὶ μὲ ἰσχυρὴ κλίση πρὸς τὰ δεξιά, ἀποτελεῖ συνδυασμὸ τοῦ Ν1 καὶ Ν2 τοῦ ἀλφαβήτου τῶν Κυκλάδων[7]. Ἡ μακρὰ ἀριστερὴ κεραία δὲν εἶναι κάθετη, ὅπως στὸ Ν1, ἀλλὰ κλίνει δεξιά, ὅπως στὸ Ν2, ἐνῶ ἡ βραχεία δεξιὰ κεραία δὲν εἶναι παράλληλη μὲ τὴν πρώτη, ὅπως στὸ Ν2, ἀλλὰ ἀποκλίνει πρὸς τὰ δεξιά, ὅπως στὸ Ν1.

Τὸ Ο, ποὺ στὸ πάριο ἀλφάβητο δηλώνει τὸ Ω ἢ τὴ δίφθογγο ΟΥ, ὅπως καὶ ὅλα τὰ στρογγυλὰ γράμματα, εἶναι τέλειοι κύκλοι, χαραγμένοι μὲ διαβήτη[8].

Τὸ μοναδικὸ Π τῆς ἐπιγραφῆς, ποὺ εἶναι καὶ ἐλαφρὰ φθαρμένο στὸ ἐπάνω μέρος, ἔχει μορφὴ ἀρχαϊκή, ὑψηλὴ καὶ στενὴ[9] μὲ κλίση πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ μὲ αἰσθητὰ πιὸ κοντὴ τὴ δεξιὰ κεραία.

Ἡ ἐξεζητημένη τριγωνικὴ μορφὴ τοῦ R μοιάζει μ᾽ αὐτὴ τοῦ Ρ4 τῶν Κυκλάδων, ποὺ ἀποδίδεται στὴν ὄψιμη ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ καὶ μάλιστα στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 6ου π.Χ. αἰ.[10] Μὲ τὴν ἴδια αὐτὴ μορφὴ ἐμφανίζεται τὸ γράμμα στὶς ἐπιγραφὲς τῆς Ἀττικῆς στὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ 6ου π.Χ. αἰ. καὶ στὸν πρώιμο 5ο π.Χ. αἰ.[11] Ἡ τριγωνικὴ ἐπιφάνεια τοῦ γράμματος εἶναι ἐξαιρετικὰ μεγάλη, σὲ σχέση μὲ τὴ μικρὴ

1. L.H. Jeffery, ἔ.ἀ. 289, πίν. 55, ἀρ. 2 καὶ 11, πίν. 56, ἀρ. 35.

2. Αὐτ. 66.

3. Αὐτ. 289, εἰκ. 44.

4. Αὐτ. 289, εἰκ. 44. Γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς μορφῆς τοῦ γράμματος στὸ πάριο ἀλφάβητο βλ. J. Pouilloux, ET. III, 444.

5. L.H. Jeffery, ἔ.ἀ. 66.

6. Αὐτ. 289, εἰκ. 44. Γιὰ τὸ γράμμα αὐτὸ στὶς ἐπιγραφὲς τῆς Θάσου βλέπε τὶς παρατηρήσεις τοῦ J. Pouilloux, ET. III, 444.

7. L.H. Jeffery, ἔ.ἀ. 289, εἰκ. 44. Γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς μορφῆς τοῦ Ν στὶς ἐπιγραφὲς τῆς Θάσου κατὰ τὸν 5ο π.Χ. αἰώνα βλέπε J. Pouilloux, ET. III, 445.

8. Γιὰ τὴ χρήση τοῦ διαβήτη στὴ χάραξη τῶν στρογγυλῶν γραμμάτων ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 6ου π.Χ. αἰ. βλ. L.H. Jeffery, ἔ.ἀ. 67, 289, εἰκ. 44 καὶ σ. 290 καὶ J. Pouilloux, ET. III, 445.

9. J. Pouilloux, ET. III, 445. Στενὸ καὶ ψηλὸ εἶναι τὸ ἴδιο γράμμα καὶ στὴν ἀρχαιότερη ἐπιγραφὴ τῆς Θάσου, τὴν ἐπιγραφὴ τοῦ Γλαύκου· βλ. J. Pouilloux, BCH 79, 1955, 76, εἰκ. 1 καὶ πίν. III.

10. L.H. Jeffery, ἔ.ἀ. 289 καὶ εἰκ. 44.

11. Αὐτ. 67.

λοξὴ κεραία στὸ κάτω μέρος. Ἐξάλλου, ὅπως στὰ ἀρχαιότερα παραδείγματα, ἡ κορυφὴ τῆς γωνίας στὸ κάτω μέρος δὲν ἐφάπτεται στὴν κάθετη κεραία, ἀλλὰ ἀφήνει ἕνα μικρὸ κενό [1].

Τὸ Σ εἶναι τρισκελές, μὲ βραχύτερη τὴν κατώτερη κεραία, μοιάζει δὲ στὸ σχῆμα τὸ Σ2 τῶν ἐπιγραφῶν τῶν Κυκλάδων [2]. Ἡ μορφὴ αὐτὴ τοῦ γράμματος εἶναι ἡ συνηθισμένη στὶς ἀττικὲς ἀρχαϊκὲς ἐπιγραφές [3].

Τὸ Τ ἔχει δυσανάλογα πρὸς τὸ ὕψος του μικρὴ τὴν ὁριζόντια κεραία, γεγονὸς ποὺ δίνει στὸ γράμμα πολὺ ραδινὸ σχῆμα.

Τὸ Φ ἔχει τὴ μορφὴ τοῦ Φ2 τῶν ἐπιγραφῶν τῶν Κυκλάδων [4]. Μὲ τὴ μορφὴ αὐτὴ ἐμφανίζεται στὶς ἐπιγραφὲς τῆς Πάρου καὶ τῆς Νάξου ἤδη στὸν 7ο καὶ στὸν πρώιμο 6ο π.Χ. αἰ., ἐξακολουθεῖ ὅμως νὰ εἶναι καὶ ἀργότερα ἡ συνηθισμένη μορφὴ τοῦ γράμματος [5]. Τὸ ἴδιο σχῆμα ἔχει τὸ Φ καὶ στὶς ἐπιγραφὲς τῆς Θάσου μέχρι τὸ 480/470 π.Χ. [6]

Μοναδικὸ εἶναι τὸ σχῆμα τοῦ Ω, ποὺ ἰσοδυναμεῖ μὲ Ο. Τὸ σχῆμα του δὲν μοιάζει μὲ κανένα ἀπὸ τὰ ἕξι γνωστὰ σχήματα τοῦ γράμματος στὶς κυκλαδικὲς ἐπιγραφὲς [7] καὶ ἰδιαίτερα δὲν εἶναι γνωστὸ ἀπὸ ἐπιγραφὲς τῆς Πάρου ἢ τῆς Θάσου. Στὴν ἐπιγραφὴ τῆς Ἀμφιπόλεως τὸ Ω ἔχει τὸ σχῆμα κύκλου, ποὺ ἀπὸ τὴν περιφέρειά του στὸ κάτω μέρος, λείπει ἕνα μικρὸ τμῆμα της, δίχως ὅμως νὰ χαραχθοῦν μικρὲς λοξὲς ἢ ὁριζόντιες κεραῖες, στὰ σημεῖα ποὺ κόβεται ὁ κύκλος.

Ἡ ἐξέταση τοῦ σχήματος τῶν γραμμάτων, ποὺ ἔγινε πιὸ πάνω, κάνει πολὺ πιθανὴ τὴ χρονολόγηση τοῦ ἐπιγράμματος στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 6ου π.Χ. αἰ. ἢ τὸ πολὺ στὰ δέκα πρῶτα χρόνια τοῦ 5ου π.Χ. αἰ., κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς ἰωνικῆς ἐπανάστασης. Κι αὐτὸ τὸ χαμηλότερο χρονικὸ ὅριο προτείνεται πιὸ πολὺ γιὰ λόγους ἱστορικούς, ποὺ θὰ ἀναφερθοῦν πιὸ κάτω, παρὰ γιὰ λόγους ἐπιγραφικούς. Στὴν ἴδια αὐτὴ χρονικὴ περίοδο ὁδηγεῖ καὶ ἡ σύγκριση μὲ γνωστὲς ἐπιγραφὲς τῆς Πάρου καὶ Θάσου, ποὺ ἔχουν μελετηθῆ καὶ μὲ πιθανότητα χρονολογηθῆ.

Ἡ ἐπιγραφὴ τῆς Ἀμφιπόλεως μὲ τὰ ὑψηλά, στενὰ καὶ κομψὰ γράμματα, ποὺ εἶναι χαρακτηριστικὰ τῆς ὄψιμης ἀρχαϊκῆς περιόδου [8], βρίσκω νὰ μοιάζῃ στὸ σύνολο, ὄχι σὲ λεπτομέρειες, μὲ τὸ ἀνάθημα τοῦ Ἀρχέρμου καὶ Μικκιάδη, τὸ χαραγμένο σὲ κιονόκρανο-βάση ἀγάλματος, ποὺ βρέθηκε στὴ Δῆλο, ἀλλὰ ἀποδίδεται μὲ πολλὲς πιθανότητες στὴν Πάρο, μ' ὅλο ποὺ τὸ ἀνάθημα εἶναι ὁπωσδήποτε ἀρχαιότερο καὶ χρονολογεῖται στὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 6ου π.Χ. αἰ. [9] Φυσικὰ διαφορὲς ὑπάρχουν στὸ σχῆμα τοῦ Σ ποὺ εἶναι τετρασκελές, καθὼς στὴν Πάρο σπανιώτατα ἐμφανίζεται τὸ γράμμα αὐτὸ μὲ μορφὴ τρισκελοῦς [10], τοῦ Ε μὲ τὶς τρεῖς κεραῖες λοξὲς πρὸς τὰ κάτω καὶ ὄχι

1. Γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς μορφῆς τοῦ γράμματος στὶς ἐπιγραφὲς τῆς Θάσου βλ. J. Pouilloux, ET. III, 445.
2. L.H. Jeffery, ἔ.ἀ. 289, εἰκ. 44.
3. Αὐτ. 67. Γιὰ τὴ χρήση τῶν διαφόρων μορφῶν τοῦ Σ στὶς ἐπιγραφὲς τῆς Θάσου, Πάρου, Νάξου καὶ ἄλλων Κυκλάδων, βλ. αὐτ. 290. Γιὰ τὴ μορφὴ τοῦ γράμματος στὶς ἀρχαϊκὲς ἐπιγραφὲς τῆς Θάσου βλ. J. Pouilloux, ET. III, 445.
4. L.H. Jeffery, ἔ.ἀ. 289, εἰκ. 44.
5. Αὐτ. 290.
6. J. Pouilloux, ET. III, 446.
7. L.H. Jeffery, ἔ.ἀ. 289, 290 καὶ εἰκ. 44.
8. Αὐτ. 295.
9. Αὐτ. 294 - 296, 305, ἀρ. 30, πίν. 56.
10. IG XII 5, 1 ἀρ. 150.

οριζόντιες, στὸ σχῆμα τοῦ Α, ποὺ ἡ μεσαία κεραία εἶναι λοξὴ καὶ ὄχι ὁριζόντια. Τὰ στενὰ ὅμως καὶ ψηλὰ γράμματα Τ,Π,Η,Κ,Ν,Ι,Λ,C, δείχνουν πὼς οἱ δυὸ χαράκτες εἶχαν τὸ ἴδιο περίπου αἰσθητικὸ γοῦστο. Ἐξάλλου ἀπὸ τὸ τριγωνικὸ γράμμα P τῆς ἐπιγραφῆς τῆς Δήλου, λείπει μόνον ἡ μικρὴ λοξὴ κεραία, ποὺ ὑπάρχει στὸ κάτω μέρος τοῦ ἴδιου γράμματος στὸ ἐπίγραμμα τῆς Ἀμφιπόλεως, ἐνῶ τὸ Μ στὶς δυὸ ἐπιγραφὲς ἔχει παρόμοιο σχῆμα.

Πολὺ λιγώτερα κοινὰ στοιχεῖα μὲ τὸ ἐπίγραμμα τῆς Ἀμφιπόλεως, παρὰ τὶς ὁμοιότητες ἀνάμεσα σὲ ὁρισμένα χαρακτηριστικὰ γράμματα, ἔχουν τρεῖς ἄλλες ἐπιγραφὲς τῆς Πάρου: 1. Ἡ ἐπιγραφὴ ἡ χαραγμένη σὲ βάση κούρου, ποὺ χρονολογεῖται πιθανὰ στὴν περίοδο 530 - 500 π.Χ. [1] 2. Τὸ ἀνάθημα τοῦ Δημοκύδη καὶ τῆς Τελεστοδίκης πρὸς τὴν Ἄρτεμιν, ποὺ χρονολογεῖται μὲ πιθανότητα γύρω στὸ 500 π.Χ. [2] καὶ 3. Ἡ ἐπιγραφὴ ἡ χαραγμένη στὸ βωμὸ τοῦ Διὸς Ἐλάστορος, ποὺ χρονολογεῖται πιθανὰ στὴν εἰκοσαετία 500 - 480 π.Χ. [3]

Ἡ σύγκριση ἐξάλλου τῶν γραμμάτων τοῦ ἐπιγράμματος τῆς Ἀμφιπόλεως μὲ αὐτὰ ὁρισμένων ἐπιγραφῶν τῆς Θάσου, ὁδηγεῖ μὲ πιθανότητα στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 6ου π.Χ. αἰ. ἢ στὰ πρῶτα δέκα χρόνια τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. Οἱ ἐπιγραφὲς αὐτὲς εἶναι οἱ ἑξῆς:

1. Τὸ ἐνεπίγραφο βάθρο τοῦ ἀναθήματος τοῦ Ἀκηράτου πρὸς τὸν Ἡρακλῆ [4]. Μεγαλύτερες ἢ μικρότερες ὁμοιότητες ἔχουν τὰ γράμματα Λ,Ν,Π,Ρ,Φ. Τὸ Α εἶναι τῆς ἴδιας μορφῆς, ἀλλὰ ἔχει λοξὴ καὶ ὄχι ὁριζόντια τὴ μεσαία κεραία. Τὸ Σ εἶναι τρισκελές, ἀλλὰ οἱ γωνίες του εἶναι ἐλαφρὰ στρογγυλεμένες. Ὁ Ἀκήρατος ἦταν ἄρχων τῆς Θάσου πιθανὰ τὸ ἔτος 520 π.Χ. Χρονολογία ἀναθήματος τελευταῖο τέταρτο 6ου π.Χ. αἰ. [5]

2. Ἡ ἐπιτυμβία στήλη τοῦ Θρασυκλέους, μὲ τὰ αἰσθητὰ λοξὰ γράμματα, ἔχει Ρ παραπλήσιας μορφῆς μ' αὐτὸ τῆς ἐπιγραφῆς Ἀμφιπόλεως. Χρονολογία τελευταῖο τέταρτο 6ου π.Χ. αἰ. [6]

3. Ἡ ἐπιγραφὴ τῆς πύλης τοῦ Διονύσου καὶ Ἡρακλέους, ποὺ χρονολογεῖται στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 6ου π.Χ. αἰ. [7] Οἱ δυὸ ἐπιγραφὲς παρουσιάζουν ὁμοιότητες στὰ γράμματα Η,Λ,Μ,Ν,Π,Φ, καὶ ἰδιαίτερα στὸ τρισκελὲς Α, ποὺ ἡ μεσαία κεραία πλησιάζει νὰ γίνη ὁριζόντια.

4. Ἡ ἐπιτύμβια στήλη τῆς Λεαρέτης ἔχει μικρὲς ὁμοιότητες στὰ γράμματα Ε,Λ,Μ, Ν καὶ Φ μὲ τὰ ἀντίστοιχα γράμματα τῆς ἐπιγραφῆς τῆς Ἀμφιπόλεως. Ἕνα ἀπὸ τὰ τρία Ρ τῆς ἐπιγραφῆς καὶ ἕνα Α πλησιάζουν πολὺ στὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων τοῦ

1. Ν. ΚΟΝΤΟΛΕΩΝ, ΑΔ 14, 1931 - 32, Παράρτημα, 49, 1, L.H. JEFFERY, ἔ.ἀ. 295.

2. Αὐτ. 305, ἀρ. 34 καὶ πίν. 56.

3. Αὐτ. 305, ἀρ. 35 καὶ πίν. 56.

4. IG XII, Supplementum 412, M. LAUNEY, Une dédicace thasienne à Héraklès, BCH 58, 1934, 173 - 183, πίν. 3, J. POUILLOUX, ET. III, πίν. 6, εἰκ. 2, 3, 4.

5. M. LAUNEY, Le sanctuaire et le culte d' Héraklès à Thasos (ET. I, 1944) 91, J. POUILLOUX, ET. III, 46. L.H. JEFFERY, ἔ.ἀ. 301, 307. Στὸ τέλος τοῦ 6ου π.Χ. αἰ., γύρω στὸ ἔτος 500 π.Χ., χρονολογεῖται καὶ ἡ ἄλλη γνωστὴ ἐπιγραφὴ τοῦ Ἀκηράτου, ἡ χαραγμένη σὲ κυκλικὴ οἰκοδομὴ τοῦ ὅρμου τῆς Ποταμιᾶς Θάσου, ποὺ ἦταν τάφος καὶ μαζὶ φάρος, βλ. M. LAUNEY, BCH 58, 1934, 180 καὶ L.H. JEFFERY, ἔ.ἀ. 302.

6. IG XII 8, ἀρ. 395. J. POUILLOUX, ET. III, πίν. 5, εἰκ. 4, L.H. JEFFERY, ἔ.ἀ. 301, 307, πίν. 58, ἀρ. 65.

7. Αὐτ. 301, 307, πίν. 58, ἀρ. 63.

ἐπιγράμματος τῆς Ἀμφιπόλεως. Πιθανὴ χρονολογία περὶ τὸ ἔτος 500 ἢ ἡ δεκαετία μεταξὺ 500 καὶ 490 π.Χ. [1]

5. Τρισκελὲς Σ καὶ Ρ μὲ μικρὴ λοξὴ κεραία κάτω, ἀλλὰ ἐπάνω καμπυλόγραμμο καὶ ὄχι γωνιῶδες εἶναι χαραγμένα σὲ ἐπιγραφὴ βάσης, ποὺ χρονολογεῖται γύρω στὸ 500 π.Χ. [2]

6. Δύσκολα μποροῦν νὰ συγκριθοῦν τὰ γράμματα ἑνὸς χαράγματος (graffito) σὲ λιθόπλινθο τοῦ τείχους τῆς Θάσου, ποὺ φέρει τὸ ὄνομα Παρμένων καὶ χρονολογεῖται μεταξὺ 494 καὶ 491 π.Χ. [3] καὶ μιᾶς τόσο φροντισμένης ἐπιγραφῆς, ὅπως τῆς Ἀμφιπόλεως. Παρ' ὅλες ὅμως τὶς μικρὲς διαφορές, τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων Α, Μ, Ν καὶ Ρ δείχνει πὼς οἱ δυὸ ἐπιγραφὲς δὲν ἀπέχουν πολὺ χρονικά, ἂν καὶ τὸ ἐπίγραμμα τῆς Ἀμφιπόλεως εἶναι φανερὰ ἀρχαιότερο.

Τόσο ἀπὸ τὴν ἐξέταση τοῦ σχήματος τῶν γραμμάτων, ὅσο καὶ ἀπὸ τὴ σύγκρισή τους μὲ χρονολογημένες κατὰ προσέγγιση ἐπιγραφές, φτάνουμε στὸ συμπέρασμα πὼς πιθανὴ χρονολογία τοῦ ἐπιγράμματος εἶναι τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 6ου π.Χ. αἰ. ἢ τὸ πολὺ ἡ πρώτη δεκαετία τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. Ἔτσι ἡ ἐπιγραφὴ τῆς Ἀμφιπόλεως φαίνεται νὰ εἶναι ἡ ἀρχαιότερη μέχρι σήμερα γνωστὴ ἐπιγραφὴ τῆς αἰγαιακῆς Θράκης στὴν περιοχὴ τῆς παραλιακῆς ζώνης ἀπὸ τὸν Ἕβρο μέχρι τὸν Στρυμόνα [4].

Ὁ τύπος σῆμα ἢ *μνῆμ' ἀρετῆς ἔθεσαν* ἢ ἔστησε ἢ θῆκε ἢ ἐποίησε ἢ καὶ ἄλλες παραλλαγὲς συνηθίζεται σὲ ἐπιγράμματα διαφόρων ἐποχῶν [5], ὅπως καὶ τὸ ὄνομα τοῦ νεκροῦ σὲ γενικὴ πτώση [6]. Δυσκολίες παρουσίασε στὴ μεταγραφὴ τοῦ ἐπιγράμματος τὸ ἴδιο τὸ ὄνομα τοῦ νεκροῦ, καθὼς δὲν θὰ περίμενε κανείς, σ' ἕνα μνημεῖο ἀρετῆς ποὺ ἔστησαν οἱ Πάριοι, ἕνα θρακικὸ ὄνομα, ποὺ ἄλλωστε εἶναι καὶ σπανιώτατο. Πιστεύω πὼς στὰ πέντε γράμματα ποὺ ἀκολουθοῦν τὴ λέξη *Πάριοι* βρίσκεται τὸ ὄνομα τοῦ νεκροῦ καὶ πὼς αὐτὰ δὲν μποροῦν νὰ δώσουν ἄλλο ἀπὸ τὸ ὄνομα Τοκης σὲ γενική (*Τοκεω*) χωρὶς νὰ ταραχθῆ τὸ ἄψογο μέτρο τοῦ ἐπιγράμματος [7]. Τὸ ὄνομα αὐτὸ ὑπάρχει

1. IG XII 8, ἀρ. 398, L.H. JEFFERY, ἔ.ἀ. 302, 307, πίν. 58, ἀρ. 68.

2. J. POUILLOUX, ET. III, 36, ἀρ. 5 καὶ πίν. 4, εἰκ. 3. Παρόμοιας μορφῆς Ρ βρίσκεται σὲ ἐπιτύμβια στήλη τοῦ α' μισοῦ τοῦ 5ου π.Χ. αἰ., βλ. J. POUILLOUX, ET. III, 16, ἀρ. 1, πίν. 4, εἰκ. 6.

3. IG XII 8, ἀρ. 390, J. POUILLOUX, ET. III, πίν. 5, εἰκ. 1, L.H. JEFFERY, ἔ.ἀ. 302 καὶ 307.

4. Ἀπὸ τὶς γνωστὲς ἐπιγραφὲς ποὺ ὡς τώρα ἔχουν βρεθῆ στὴν αἰγαιακὴ Θράκη, στὴν περιοχὴ μεταξὺ τῶν ποταμῶν Ἕβρου καὶ Στρυμόνος, οἱ πιὸ παλιές, ποὺ ἀνήκουν ὅμως στὸν 5ο π.Χ. αἰ., εἶναι οἱ ἑξῆς: 1. Τὸ ἐπίγραμμα τοῦ Στράτωνος ἀπὸ τὸ Μεσοχώρι Κομοτηνῆς· βλ. Γ. ΜΠΑΚΑΛΑΚΗ, Προανασκαφικὲς ἔρευνες στὴ Θράκη (1958) 82, πίν. 16, η. 2. Ὁ ὅρος τῆς Γαληψοῦ· βλ. P. PERDRIZET, Voyage dans la Macédoine première, BCH 22, 1898, 348 καὶ P. COLLART, Philippes ville de Macédoine (1937) 79. 3. Ἐπιγραφὴ σὲ ἀνάγλυφο λυρωδοῦ ἀπὸ τὴ Βέννα-Κίρκη (Κομοτηνῆς). Γραφὴ στοιχηδόν. Βλ. Γ. ΜΠΑΚΑΛΑΚΗ, ἔ.ἀ. 46, 47, εἰκ. 7. 4. Ἡ ἐπιτύμβια ἐπιγραφὴ τοῦ Θαλιάρχου ἀπὸ τὰ Ἄβδηρα. Γραφὴ στοιχηδόν. Βλ. Δ. ΛΑΖΑΡΙΔΗ, Ἀνασκαφαὶ καὶ ἔρευναι ἐν Ἀβδήροις, ΠΑΕ 1952, 277, 278, εἰκ. 25. 5. Τρεῖς ὅμοιοι ὅροι ἱεροῦ τῆς Δήμητρος ἀπὸ τὴ Γαληψό, ἀδημοσίευτοι.

5. G. KAIBEL, Epigrammata Graeca ex lapidus conlecta (1878) 3 ἀρ. 2 καὶ 3, 65 ἀρ. 180, 77 ἀρ. 209. W. PEEK, Griechische Vers-Inschriften (1955) 13 ἀρ. 33, 41 ἀρ. 142, 42 ἀρ. 145, 44 ἀρ. 154, 45 ἀρ. 159, 47 ἀρ. 167 καὶ 169.

6. G. KAIBEL, ἔ.ἀ. 3 ἀρ. 3, 65 ἀρ. 180. W. PEEK, ἔ.ἀ. 41 ἀρ. 142 καὶ 144, 44 ἀρ. 156, 45 ἀρ. 159, 47 ἀρ. 167 καὶ 169 Γ. ΜΠΑΚΑΛΑΚΗΣ, ἔ.ἀ. 82, πίν. 16, η.

7. Ἡ μικρὴ διατάραξη τοῦ μέτρου στὴ θέση τοῦ ὀνόματος Τοκεω, εἶναι φυσικὴ γιατὶ πρόκειται γιὰ κύριο ὄνομα. Τὸ ὄνομα Τοκης δὲν ὑπάρχει στὰ λεξικὰ τοῦ PREISIGKE, Namenbuch, τῶν PAPE-BENSELER, Wörterbuch der griech. Eigennamen, FR. BECHTEL-A. FICK, Die griech. Personennamen, τοῦ A. FICK, Die griechischen Personennamen nach ihrer Bildung erklärt.

σὲ δυὸ ἐπιγραφὲς ρωμαϊκῶν χρόνων ποὺ βρέθηκαν σὲ γειτονικὴ θέση ἀρχαίας πόλης, πολὺ πιθανὰ τῆς Βέργης, στὴν περιοχὴ τῆς Βισαλτίας[1].

Τὸ γράμμα Η εὐθὺς μετὰ τὸ ὄνομα τοῦ νεκροῦ πρέπει νὰ ἔχῃ τὴ θέση δασείας. Στὸ κενὸ ποὺ δημιούργησε ἡ ἀπόκρουση τοῦ μαρμάρου μεταξὺ τῶν γραμμάτων Η καὶ Ν, μήκους 0.05 μ.[2], δὲν βλέπω τὴ δυνατότητα νὰ χωρέσουν τὰ δυὸ πρῶτα γράμματα τοῦ αἰτιολογικοῦ συνδέσμου οὕνεκεν, ἀλλὰ μόνον ἕνα, τὸ Ο, ποὺ στὸ πάριο ἀλφάβητο ἰσοδυναμεῖ καὶ μὲ τὴ δίφθογγο ου[3]. Ἐξάλλου ἡ κάκωση στὸ σημεῖο αὐτὸ δείχνει πὼς ἐδῶ ἦταν χαραγμένο ἕνα στρογγυλὸ γράμμα.

Ἡ ἔκφραση *ἥβην ὤλεσε* (ἢ ὤλεσαν) *βαρνάμενος*, ἀντὶ τοῦ μαρνάμενος, εἶναι συνηθισμένη στὰ ἐπιγράμματα[4]. Ἀνεξήγητος εἶναι ὁ τύπος *ὤλεσι* ἀντὶ τοῦ ὤλεσε, καὶ πιστεύω πὼς ἡ κατάληξη ι ἀντὶ τοῦ ε ὀφείλεται σὲ λάθος τοῦ χαράκτη, ποὺ ξέχασε, ἴσως νὰ χαράξῃ τὶς ὁριζόντιες μικρὲς κεραῖες τοῦ Ε.

Στὴν ἀρχὴ τοῦ δεύτερου στίχου, εὐθὺς μετὰ τὴ στίξη, τὸ μάρμαρο ἔχει ἀποκρουσθῆ ἐπιφανειακὰ καὶ ἔτσι ἔχουν ἐξαφανισθῆ τὰ γράμματα. Ἡ ἀνάγνωση [Ἠι]*όνος ἀνφ' ἐρατῆς* ὀφείλεται στὸν καθηγητὴ τῆς κλασσικῆς φιλολογίας τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης κ. Νίκο Χουρμουζιάδη[5]. Τὸ κενὸ στὴ θέση τῶν γραμμάτων ποὺ ἀποκρούσθηκαν, ἀπὸ τὴ στίξη ἕως τὸ Ο εἶναι 0.055 μ. καὶ σ' αὐτὸ χωροῦν ἄνετα τὰ δυὸ γράμματα ΗΙ, ποὺ ἔχουν τὴ θέση ἑνὸς μακροῦ Η καὶ ἀπὸ τὰ ὁποῖα δὲν σώζονται παρὰ μόνον ἴχνη ἀπὸ δυὸ κάθετες κεραῖες. Ἡ ὕπαρξη στὴ θέση αὐτὴ τοῦ ὀνόματος τῆς ἀρχαιότερης ἀπὸ τὴν Ἀμφίπολιν πόλης Ἠιόνος[6] πρέπει νὰ θεωρηθῆ βεβαία.

Καὶ τώρα ἂς προχωρήσουμε στὴν ἐξέταση τῶν προβλημάτων ποὺ θέτει τὸ ἐπίγραμ-

Δὲν ὑπάρχει ὅμως καὶ στοὺς καταλόγους τῶν θρακικῶν ὀνομάτων ποὺ δημοσιεύει ὁ W. Tomaschek, Die alten Thraker, Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Klasse der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, τόμ. 131 (1894) 1 - 52, καθὼς καὶ ὁ G. Mateescu, I Thraci nelle epigrafi di Roma, Ephemeris Dacoromana I, 1923, 57 - 290. Μιὰ μορφὴ τοῦ ὀνόματος ὑπάρχει πιθανὰ στὰ σύνθετα θρακικὰ ὀνόματα Σαρατοκος καὶ Σπαρτοκος, βλ. Tomaschek, ἔ.ἀ. 42, 44, Μητοκος καὶ Αματοκος, βλ. Mateescu, ἔ.ἀ. 73, σημ. 5 καὶ σ. 86, σημ. 1.

1. Γ. ΚΑΦΤΑΝΤΖΗΣ, Ἱστορία τῆς πόλεως τῶν Σερρῶν (1967) 309, ἀρ. 514 καὶ 515. Ἡ ἐπιγραφὴ ἀρ. 515, ποὺ εἶναι χαραγμένη στὸ κάτω μέρος πλάκας ποὺ φέρει ἀνάγλυφο ἀετοῦ, βρέθηκε τὸ 1955 καὶ τὴ μετέφερα τότε στὸ Μουσεῖο Καβάλας (ἀριθ. εὑρετηρίου 147 Λ). Τὸ κείμενό της εἶναι τὸ παρακάτω: *Διὶ ὑψίστῳ Τοκης ὁ καὶ Ἰσίδωρος*. Ἡ ἐπιγραφὴ ἀρ. 514, γραμμένη στὸ ἐπάνω δεξιὸ τμῆμα ἀναγλύφου Θρακὸς ἱππέως, βρέθηκε τὸ 1966. Τὸ κείμενό της, σύμφωνα μὲ τὸ δημοσιευμένο ἀπὸ τὸν Γ. ΚΑΦΤΑΝΤΖΗ, ἔ.ἀ. ἀπόγραφο, εἶναι τὸ πιὸ κάτω: *Ἥρωι Νεικάνδρῳ / Τοκης ὁ πατὴρ καὶ / Οὐαδέα ἡ μή / τηρ περιόν / τες.*

2. Οἱ ἀποστάσεις ἀνάμεσα στὰ γράμματα εἶναι ± 0.015- 0.020 μ. Ἂν παραλειφθῆ ἕνα γράμμα, τότε ἡ ἀπόσταση ποὺ χωρίζει τὰ δυὸ παρακείμενα γράμματα μεταξύ τους εἶναι ± 0.035 - 0.050 μ.

3. J. Pouilloux, ET. III, 448.

4. G. Kaibel, ἔ.ἀ. 3 ἀρ. 1, 65 ἀρ. 180. W. Peek, ἔ.ἀ. 5 ἀρ. 13, 8 ἀρ. 18, 14 ἀρ. 35, 25 ἀρ. 73, 79 ἀρ. 305.

5. Τὸν φίλο καθηγητὴ τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης κ. Νίκο Χουρμουζιάδη, ποὺ ἔκανε τὴ συναρπαστικὴ συμπλήρωση τοῦ ὀνόματος τῆς Ἠιόνος, δίχως νὰ δῆ τὴν ἐπιγραφή, παρὰ μόνο ἕνα ἀπόγραφό της, εὐχαριστῶ θερμὰ τόσο γιὰ τὴ συμπλήρωση, ὅσο καὶ γιὰ τὴν προθυμία του νὰ συζητήσῃ μαζί μου τὸ θέμα τοῦ μέτρου τοῦ ἐπιγράμματος. Ἐπιθυμῶ ἀκόμη νὰ εὐχαριστήσω θερμότατα καὶ ἀπὸ αὐτὴ τὴ θέση τὸν παλιό μου φίλο, καθηγητὴ στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Lyon κ. J. Pouilloux, τὸν βαθύτατο γνώστη τῆς ἐπιγραφικῆς τῆς Θάσου, γιὰ τὴν καλοσύνη του νὰ διαβάσῃ τὸ χειρόγραφο τῆς μελέτης μου καὶ σὲ γράμμα του τῆς 20-7-1974 νὰ μοῦ κάνῃ χρήσιμες ὑποδείξεις καὶ νὰ μοῦ ἀνακοινώσῃ τὶς γνῶμες του.

6. Πιστεύω ὅτι ἡ λέξη δηλώνει τὴν πόλη καὶ ὄχι τὴν ὄχθη τοῦ ποταμοῦ ἢ τῆς λίμνης, ποὺ σχημάτιζε ὁ Στρυμόνας βόρεια ἀπὸ τὴν Ἀμφίπολι. Ἡ λέξη ἠιὼν μὲ τὴ σημασία ὄχθης, ἀναφέρεται στὸν ΟΜΗΡΟ, Ἰλιὰς Ψ 61, Ὀδύσσεια ε 156, ΠΙΝΔΑΡΟ Ι, 46 καὶ ΑΙΣΧΥΛΟ, Ἀγαμέμνων 1158.

μα, καὶ πρῶτα τὸ θέμα τῆς ἵδρυσης τῆς Ἠιόνος. Καθὼς ἡ μάχη ποὺ ἀναφέρεται στὴν ἐπιγραφὴ σχετίζεται μὲ τὴν πόλη, θὰ μποροῦσε νὰ σκεφτῇ κανείς, πὼς πρόκειται γιὰ μάχη ποὺ συνδέεται μὲ τὴν ἀποίκιση τῆς Ἠιόνος. Μιὰ τέτοια ὑπόθεση θὰ πρέπει νὰ ἀποκλεισθῇ κατὰ τὴ γνώμη μου γιὰ τὸ διάστημα μεταξὺ τῶν ἐτῶν 513/512 π.Χ. καὶ 476 π.Χ., ἔτους τῆς κατάληψης τῆς πόλης ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους ὑπὸ τὸν Κίμωνα καὶ μετατροπῆς της σὲ ἐμπόριο καὶ σὲ βάση ἐπιχειρήσεων γιὰ τὴν κατάκτηση τῆς ἐνδοχώρας. Ἐπιστρέφοντας στὴν Ἀσία ἀπὸ τὴν ἐκστρατεία του κατὰ τῶν Σκυθῶν τὸ ἔτος 513/512 π.Χ., ὁ βασιλιὰς τῶν Περσῶν Δαρεῖος Α' ἄφησε στὴν Εὐρώπη τὸν στρατηγὸ Μεγάβαζο μὲ 80.000 στρατὸ καὶ ἐντολὴ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς ὑποταγῆς τῆς Θράκης[1]. Ὁ Πέρσης στρατηγὸς μετὰ τὴν κατάληψη τῆς Περίνθου, διέσχισε τὴ Θράκη καὶ κατέκτησε τὴν παραλιακὴ ζώνη μέχρι τὸν Στρυμόνα *πᾶσαν πόλιν καὶ πᾶν ἔθνος τῶν ταύτῃ οἰκημένων ἡμερούμενος βασιλέι*, ὅπως γράφει ὁ Ἡρόδοτος[2]. Ἡ βίαιη ἀπομάκρυνση τῶν Παιόνων ἀπὸ τὶς πόλεις τους στὴν περιοχὴ τοῦ Στρυμόνος καὶ ἡ ἐγκατάστασή τους στὴν Ἀσία[3], ἡ παρουσία τοῦ περσικοῦ στρατοῦ στὴ Θράκη καὶ οἱ κινήσεις τοῦ στόλου τῶν Περσῶν στὸ βόρειο Αἰγαῖο[4], ἡ ὑποταγὴ τῶν Θασίων, ποὺ *διαβληθέντες ὑπὸ τῶν ἀστυγειτόνων ὡς ἀπόστασιν μηχανῴατο*, ἀναγκάσθηκαν τὸ ἔτος 491 π.Χ. νὰ γκρεμίσουν τὸ καινούργιο τεῖχος τῆς πόλης τους καὶ νὰ παραδώσουν τὰ πολεμικὰ πλοῖα τους στὸ λιμάνι τῶν Ἀβδήρων, ποὺ χρησίμευσαν σὰν βάση τῶν ἐπιχειρήσεων κατὰ τῆς Θάσου[5], ἡ ἀνάδειξη τῆς Ἠιόνος σὲ ἰσχυρὸ περσικὸ φρούριο ὑπὸ Πέρση διοικητὴ καὶ ἡ ὀργάνωσή της σὲ βάση ἀνεφοδιασμοῦ τῆς στρατιᾶς ποὺ ἐξεστράτευσε κατὰ τῆς Ἑλλάδος[6], κάνουν ἀπίθανη, γιὰ τὸ διάστημα αὐτό, κάθε σκέψη γιὰ ἀποικιακὴ δραστηριότητα ὁποιασδήποτε ἑλληνικῆς πόλης στὴν περιοχὴ τοῦ Στρυμόνος.

Ἡ μόνη γνωστὴ ἀποικιακὴ ἐπιχείρηση κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ στὴν περιοχὴ τῆς Ἀμφιπόλεως, εἶναι ἡ διαδοχικὴ προσπάθεια τῶν τυράννων τῆς Μιλήτου Ἱστιαίου κατὰ τὸ 512 (;) καὶ τοῦ γαμβροῦ του Ἀρισταγόρα κατὰ τὸ 496 π.Χ. γιὰ τὴν ἵδρυση καὶ τείχιση μιᾶς πόλης, στὴν ἠδωνικὴ Μύρκινο[7]. Τὴν περιοχὴ ὅμως αὐτὴ παραχώρησε ὁ ἴδιος ὁ μέγας βασιλεὺς στὸν Ἱστιαῖο, ἱκανοποιώντας αἴτημά του σὰν ἀναγνώριση τῶν ὑπηρεσιῶν ποὺ τοῦ προσέφερε, καὶ συγκεκριμένα γιὰ τὴ φύλαξη τῆς γέφυρας τοῦ Ἴστρου, κατὰ τὴν ἐκστρατεία τοῦ Δαρείου ἐναντίον τῶν Σκυθῶν[8].

Ἡ ἔκφραση *Ἠιόνος ἀνφ' ἐρατῆς*, δείχνει πὼς ὁ νεκρὸς τοῦ μνημείου ἔπεσε σὲ κάποια μάχη στὴν Ἠιόνα ἢ πιὸ πιθανὰ στὴν περιοχή της, γιὰ τὴν ἵδρυση, τὴν κατάκτη-

1. ΗΡΟΔΟΤΟΣ IV 143, 144· V 2, 14 - 17. J.B. Bury, A History of Greece² (1913) 227. Cambridge Ancient History (1926), IV 182, 183 καὶ 212 κέ. N. G. L. Hammond, A History of Greece² (1967) 179. Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους (Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν 1971), Β' 282 κέ.

2. ΗΡΟΔΟΤΟΣ V 2. J. B. Bury, ἔ.ά. 227 - 228. Cambridge Ancient History, IV 213, 214, N. G. L. Hammond, ἔ.ά. 179. Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, Β' 284. P. Perdrizet, Scaptésylé, Klio X, 1910, 3 κέ.

3. ΗΡΟΔΟΤΟΣ V 14 - 16 καὶ 23. CAH IV, 214. Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, Β' 284.

4. CAH IV, 230. J. B. Bury, ἔ.ά. 235. Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, Β' 293.

5. ΗΡΟΔΟΤΟΣ VI 46, 48.

6. Αὐτ. VII 25, 107, 113. J. B. Bury, ἔ.ά. 321.

7. ΗΡΟΔΟΤΟΣ V 11, 23, 24 καὶ 124. J. B. Bury, ἔ.ά. 230, 233. CAH IV, 214, 218. P. Perdrizet, Scaptésylé, Klio X, 1910, 3, 4. Κατὰ τὸν Hammond, ἔ.ά. 179, ὁ ἀποικισμὸς τῆς Μυρκίνου ἔγινε μετὰ τὸ 510 π.Χ.

8. ΗΡΟΔΟΤΟΣ IV 140 - 141. P. Perdrizet, ἔ.ά. 3. Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, Β' 284. CAH IV, 214.

ση ἢ καὶ τὴν ὑπεράσπισή της. Τὸ γεγονὸς δὲ ὅτι οἱ Πάριοι εἶναι αὐτοὶ ποὺ τιμοῦν τὸ νεκρὸ μιᾶς τέτοιας μάχης καὶ ὅτι μπόρεσαν νὰ ἱδρύσουν ἕνα ἐπιτύμβιο μνημεῖο, ποὺ μάλιστα στόλιζε καὶ ἕνα ἔργο τέχνης, δείχνει πὼς ἡ πόλη καὶ ἡ περιοχή της, κατὰ τὸ χρόνο τῆς ἀνίδρυσης τοῦ μνημείου βρίσκεται στὴ δικαιοδοσία τους. Ἔτσι φτάνουμε στὸ συμπέρασμα πὼς ἡ Ἠιὼν εἴτε πρέπει νὰ ἦταν ἀποικία τῆς Πάρου ἢ πόλη ποὺ βρισκόταν κάτω ἀπὸ τὸν ἔλεγχό της.

Δυστυχῶς στὸ Πάριο Χρονικὸ δὲν ὑπάρχει σ' ὁλόκληρο τὸν 6ο π.Χ. αἰ. καὶ στὸ πρῶτο μέρος τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. μνεία κάποιας ἐπιχείρησης τοῦ νησιοῦ στὸ βόρειο Αἰγαῖο[1]. Οὔτε καὶ ἀπὸ ἄλλη πηγὴ εἶναι γνωστὴ κατὰ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ὁποιαδήποτε δραστηριότητα τῶν Παρίων στὰ παράλια τῆς Θράκης[2]. Θὰ πρέπει νὰ ἀνεβοῦμε γύρω στὰ μέσα τοῦ 7ου π.Χ. αἰ., ὅταν οἱ Πάριοι, μιὰ γενιὰ μετὰ τὴν ἵδρυση τῆς Θάσου, στέλνουν πολυάριθμους ἀποίκους γιὰ τὴν κατάκτηση τῆς ἀπέναντι ἀπὸ τὸ νησὶ παραλιακῆς ζώνης, ὅπου ἱδρύθηκαν πολλὲς πόλεις. Στὶς ἐπιχειρήσεις αὐτές, ποὺ σκοτώθηκε ὁ στρατηγὸς τῶν Παρίων Γλαῦκος, πῆρε μέρος καὶ ὁ ποιητὴς Ἀρχίλοχος, γιὸς τοῦ οἰκιστῆ τῆς Θάσου Τελεσικλέους. Καὶ δὲν εἶναι λίγες οἱ ἀναμνήσεις ἀπὸ τὶς σκληρὲς μάχες καὶ τὶς ἐκστρατεῖες στὴ Θράκη, ποὺ διασώζονται σὲ ἀποσπάσματα ποιημάτων τοῦ στρατιώτη-ποιητῆ[3].

Οἱ ἀρχὲς τῆς Ἠιόνος εἶναι ἄγνωστες, ὅπως εἶναι ἄγνωστος ὁ χρόνος τῆς ἵδρυσής της[4]. Ὁ Ἡρόδοτος ἀναφέρει τὴν πόλη πέντε φορές, ἀπὸ τὶς ὁποῖες δυὸ τὴν προσδιορίζει ὡς *Ἠιόνα τὴν ἐπὶ Στρυμόνι*[5]. Ἀπὸ τὶς ἕξι φορὲς ποὺ ἀναφέρει τὴν πόλη ὁ Θουκυδίδης[6], τὶς δυὸ φορὲς τὴν χαρακτηρίζει, ὅπως καὶ ὁ Ἡρόδοτος, ὡς *Ἠιόνα τὴν ἐπὶ Στρυμόνι* γιὰ νὰ τὴν ξεχωρίσῃ ἴσως ἀπὸ τὴν ἄλλη ὁμώνυμη πόλη τῆς Χαλκιδικῆς, τὴν *Ἠιόνα τὴν ἐπὶ Θρᾴκης*[7]. Καὶ ἐνῶ ἐπεξηγεῖ πὼς ἡ δεύτερη ἦταν ἀποικία τῆς Μένδης[8], τίποτε δὲν ἀναφέρει γιὰ τὶς ἀρχὲς τῆς Ἠιόνος τοῦ Στρυμόνος. Ἡ ἀρχαιότερη μνεία τῆς πόλης καὶ στοὺς δυὸ ἱστορικοὺς γίνεται κατὰ τὴν ἐποχὴ τῶν περσικῶν πολέμων καὶ ἀφορᾶ τὴν κατοχή της ἀπὸ τοὺς Πέρσες, τὴν πολιορκία της ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους καὶ τοὺς συμμάχους, μετὰ τὴ φυγὴ τῶν Περσῶν ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα καὶ τέλος τὴν κατάληψή της ἀπὸ τὸν Κίμωνα τὸ ἔτος 476 π.Χ.[9]

1. F. Jacoby, Das Marmor Parium 12 - 13 (1904). IG XII 5, 100 κέ. ἀρ. 444.

2. O. Rubensohn, RE XVIII, 4, στ. 1781 - 1872, λ. *Paros*.

3. Αὐτ. στ. 1807 κέ. F. Lassere, Les épodes d'Archiloque (1950) 295, σημ. 1. F. Lassere - A. Bonnard, Archiloque (1958) XVI κέ., XX, 295, 296. J. Pouilloux, ET. III, 30, 33.

4. Γιὰ τὴν Ἠιόνα βλ. E. Oberhummer, RE X (1905) στ. 2116, 2117, λ. *Eion*. J. Schultze, Neugriechenland, Eine Landeskunde Ost-Makedoniens und West-Thrakiens mit besonderer Berücksichtigung der Geomorphologie, Kolonistensiedlung und Wirtschaftsgeographie. PM. Ergänzungsheft 233 (1937) 180. F. Papazoglou, Recueil des travaux de l' Académie Serbe des Sciences 36, 1953, 7 κέ. Δ. Λαζαρίδης, Ἀμφίπολις καὶ Ἄργιλος (Ἀθηναϊκὸς Τεχνολογικὸς Ὅμιλος, 1972) 30 κέ.

5. Ηροδοτος VII 25, 107, 113. VII 118, 120.

6. Θουκυδιδης I 98· IV 50, 102, 106, 107, 108.

7. Αὐτ. IV 7.

8. Γιὰ τὴν ἀποικία τῆς Μένδης βλ. M. Zahrnt, Olynth und die Chalkidier, Vestigia 14, 1971, 187.

9. Ηροδοτος VII 107. Θουκυδιδης I 98. Γιὰ τὴν πολιορκία καὶ τὴν κατάληψη τῆς Ἠιόνος ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους βλ. CAH V, 50. B. Meritt - H. W. Gery - M. F. McGregor, ATL. III, 60, 158, 159, 160, 175, 198 σημ. 22, 214 - 215. A. W. Gomme, A Historical Commentary on Thucydides, I 281. Ἡ Ἠιὼν ἀναγράφεται στοὺς ἀθηναϊκοὺς φορολογικοὺς καταλόγους τοῦ ἔτους 447/6 π.Χ. μαζὶ μὲ τὰ Ἄβδηρα, βλ. ATL. I 453

Στοὺς Πέρσες ἀποδίδεται ἡ ἵδρυση ἑνὸς φρουρίου στὴν Ἠιόνα, ποὺ χρησίμευσε σὰν βάση τῆς περσικῆς στρατιᾶς στὴν πορεία της κατὰ τῆς Ἑλλάδος καὶ τελευταῖο σημεῖο στήριξης τῆς περσικῆς δύναμης στὴ Θράκη[1]. Ἂν τὸ φρούριο ἱδρύθηκε κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἐπιχειρήσεων τοῦ Πέρσου στρατηγοῦ Μεγαβάζου τὸ ἔτος 512 (;), ὅταν αὐτὸς κατέκτησε τὴ Θράκη μέχρι τὸν Στρυμόνα καὶ μετακίνησε τοὺς Παίονες ἀπὸ τὶς πόλεις τους στὴν παραστρυμόνια περιοχὴ ἢ ἂν αὐτὸ ἔγινε, πιὸ πιθανά, κατὰ τὴν προέλαση τοῦ Μαρδονίου μέχρι τὸν Ἄθω κατὰ τὸ ἔτος 491, δὲν εἶναι γνωστό[2]. Πιστεύω πὼς ἡ Ἠιών, ποὺ ὁ Ἡρόδοτος τὴ χαρακτηρίζει σὰν πόλη[3], ὑπῆρχε πολὺ πρὶν ἀπὸ τὴ μετατροπή της σὲ περσικὸ φρούριο, ὅπως διαφαίνεται ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα τοῦ ὀνόματός της. Στὸν Ὅμηρο[4] ἀναφέρεται ὁ Ἠιονεύς, πατέρας τοῦ βασιλιᾶ τῆς Θράκης Ρήσου, ἥρωος τοῦ τρωικοῦ πολέμου, ποὺ ἀργότερα λατρευόταν στὴν περιοχὴ τοῦ Παγγαίου, ἀλλὰ καὶ στὴν Ἀμφίπολιν[5].

Ἐν δέ σφιν Ῥῆσος βασιλεὺς πάις Ἠιονῆος.

Ὁ Ἠιονεύς, ὅπως ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέση κανεὶς ἡ ὁμηρικὴ καταγωγὴ τοῦ ὀνόματος, ἦταν πιθανὰ ὁ ἐπώνυμος τῆς Ἠιόνος καὶ μυθικὸς οἰκιστής της[6].

Ἐξάλλου στὴν Ἠιόνα ἀποδίδεται ἕνα πλῆθος μικρῶν νομισμάτων ἀπὸ ἄργυρο ἢ ἤλεκτρο, ποὺ βρίσκονται συνήθως στὸ χῶρο τῆς ἀρχαίας πόλης καὶ ποὺ χρονολογοῦνται στὸ διάστημα μεταξὺ 500 καὶ 437 π.Χ. Τὰ νομίσματα αὐτὰ ἔχουν σὰν κύριο τύπο μιὰ ἢ πιὸ σπάνια δυὸ χῆνες, ποὺ στρέφουν πρὸς τὰ πίσω τὸ κεφάλι τους καὶ στὸ βάθος ἀπεικονίζεται σαύρα καὶ ὑπάρχουν διάφορα γράμματα (Α,Η,Θ,Λ,Ο,Ν). Τὴν πίσω ὄψη τοῦ νομίσματος κατέχει ἔγκοιλο τετράγωνο[7]. Τὰ νομίσματα αὐτά, ἐφ' ὅσον πραγματικὰ εἶναι τῆς Ἠιόνος, ἀποδεικνύουν τὴν ὕπαρξη ἑλληνικῆς πόλης, πρὶν ἀπὸ τὴν ἵδρυση τοῦ περσικοῦ φρουρίου[8]. Κι αὐτὸ εἶναι κάτι ποὺ θὰ περίμενε κανείς, γιατὶ δύσκολα θὰ μποροῦσε νὰ ἐξηγηθῆ ἡ μὴ κατοίκηση τῆς θέσης ἀπὸ ἐνωρίς, ὅταν ὅλα, ὁ ἀσφαλὴς ὅρμος γιὰ τὰ ἐμπορικὰ πλοῖα, τὸ πλωτὸ ποτάμι, ἡ ξεχωριστὴ σημασία ἐπάνω σὲ κύριες ὁδικὲς ἀρτηρίες καὶ ἡ πλούσια σὲ πολύτιμα μέταλλα, ξυλεία, γεωργία καὶ κτηνοτροφία ἐνδοχώρα, καλοῦσαν τὸν ἄνθρωπο σὲ μόνιμη ἐγκατάσταση[9].

καὶ ΙΙΙ 265. Γιὰ τὴν ἑρμηνεία τῆς ἀναγραφῆς της βλ. ATL. I 463, III 60, 265. Γιὰ τὰ τείχη καὶ τὸ λιμάνι τῆς Ἠιόνος βλ. A.W. Gomme, ἔ.ἀ. III 579, 635. W.K. Pritchett, Studies in Ancient Greek Topography, Part I, 40 κέ., πίν. 42, 43.

1. ΗΡΟΔΟΤΟΣ VII 25, 107, 113. Βλ. καὶ J. B. Bury, ἔ.ἀ. 321.

2. ΗΡΟΔΟΤΟΣ V 1 κέ., 14. VI 44, 45. E. Oberhummer, RE X, στ. 2116, 2117, λ. *Eion.*

3. ΗΡΟΔΟΤΟΣ VII 113. W. Leaf, Rhesos of Thrace, JHS 35, 1915, 1 καὶ σημ. 1.

4. Ἰλιὰς Κ 435.

5. P. Perdrizet, Cultes et mythes du Pangée, Annales de l' Est 24, 1910, 13 κέ. W. Leaf, ἔ.ἀ. 1 κέ. ΣΤΡΑΒΩΝ VII 36.

6. P. Perdrizet, ἔ.ἀ. 14. W. Leaf, ἔ.ἀ. 1 καὶ 7.

7. B. Head, HN² (1911) 197. J. N. Svoronos, Numismatique de la Péonie et de la Macédoine 238 - 240. K. Regling, Die griechischen Münzen der Sammlung Warren 92, ἀρ. 569, πίν. XIV. P. Gardner, A History of Ancient Coinage 106, 107. L. Forrer, The Weber Collection, II 7, 8. G. MacDonald, Catalogue of Greek Coins in the Hunterian Collection, I 265, πίν. XIX, 14. A. Baldwin Brett, Catalogue of Greek Coins 82, ἀρ. 609 - 611, πίν. 33.

8. Γιὰ τὶς ἐπιφυλάξεις ἀπονομῆς αὐτῶν τῶν νομισμάτων στὴν Ἠιόνα βλ. N. Svoronos, ἔ.ἀ. 240. A. Baldwin Brett, ἔ.ἀ. 82.

9. Γιὰ τὴν οἰκονομικὴ σημασία τῆς περιοχῆς βλ. ΗΡΟΔΟΤΟ V 23. ΘΟΥΚΥΔΙΔΗ IV, 108. P. Perdrizet, Sca-

Ὅταν ἀναλογίζεται κανεὶς τὸν πρωταρχικὸ ρόλο ποὺ διεδραμάτισαν οἱ Πάριοι στὰ μέσα τοῦ 7ου π.Χ. αἰ. γιὰ τὴν ἵδρυση τῆς θασιακῆς περαίας καὶ τὴν ἀποίκιση ὁλόκληρης τῆς παραλιακῆς ζώνης μεταξὺ τῶν ποταμῶν Στρυμόνος καὶ Νέστου, ἀλλὰ καὶ πέρα ἀπὸ τὸ Νέστο, στὴ μακρυνὴ Στρύμη, ζώνης ποὺ ἀπὸ τὴ δυτικώτερη ὡς τώρα γνωστὴ ἀποικία Γαληψό, μέχρι τὴν ἀνατολικώτερη Στρύμη, ἔχει, σὲ εὐθεῖα γραμμή, μῆκος 110 χιλιόμετρα περίπου, εἶναι δύσκολο νὰ ἐξηγήση γιατὶ νὰ σταματήσουν στὴ Γαληψό, σὲ ἀπόσταση 12 χιλιομέτρων περίπου ἀπὸ τὶς ἐκβολὲς τοῦ Στρυμόνος καὶ νὰ μὴν ἐγκατασταθοῦν καὶ στὴν Ἠιόνα, τὴν πύλη αὐτὴ τῆς χρυσοφόρου περιοχῆς τοῦ Παγγαίου καὶ τῆς πλούσιας ἐνδοχώρας. Γιατὶ ἂν στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο ὑπῆρχε ἡ μεγάλη πόλη Μαρώνεια γιὰ νὰ ἀμφισβητήση, δίχως ἐπιτυχία, στοὺς πρώιμους ἀρχαϊκοὺς χρόνους τὴν κατοχὴ τῆς Στρύμης[1], στὸ δυτικὸ ἄκρο μέχρι τὸ Στρυμόνα, δὲν ὑπῆρχε ἄλλη πόλη γιὰ νὰ σταθῆ ἐμπόδιο στὴν ἐγκατάστασή τους. Ἡ πιὸ κοντινὴ πόλη, 4.5 χιλιόμετρα περίπου ἀπὸ τὶς παλιὲς ἐκβολὲς τοῦ Στρυμόνος καὶ τὴ θέση τῆς Ἠιόνος, εἶναι κατὰ τὴν ἐποχὴ τῶν ἀγώνων τῶν Παρίων ἀποίκων μὲ τοὺς Θράκες ἡ ἀποικία τῶν Ἀνδρίων Ἄργιλος, ποὺ ἱδρύθηκε σὲ μιὰ μεγάλη ἀποικιακὴ ἐξόρμηση τῆς Ἄνδρου στὴν περιοχὴ τοῦ στρυμονικοῦ κόλπου καὶ τοῦ Ἄθω, σύγχρονα περίπου μὲ τὴ Σάνη, Ἄκανθο καὶ Στάγειρο, πιθανὰ στὸ ἔτος 655/4 π.Χ.[2] Κρίνοντας ἀπὸ τὸ ποσὸ τοῦ φόρου ποὺ κατέβαλε στὰ μέσα τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. στὴν ἀθηναϊκὴ συμμαχία, ἡ Ἄργιλος ἦταν μιὰ μικρὴ πόλη[3] καὶ θὰ ἦταν ἀπίθανο οἱ Ἀργίλιοι νὰ εἶχαν τὴ δυνατότητα νὰ ἐμποδίσουν τὴν ἐγκατάσταση τῶν Παρίων στὴ θέση αὐτή, ἀπὸ τὴν ὁποία, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀπόσταση, τοὺς χώριζε καὶ ἕνα μεγάλο ποτάμι. Ἀντίθετα τὸ γεγονὸς τῆς ἐγκατάστασης τῶν Παρίων ἀποίκων, ἔστω καὶ προσωρινά, πολὺ δυτικώτερα ἀπὸ τὴ θέση αὐτή, στὴ μακρινὴ Τορώνη τῆς Χαλκιδικῆς[4], δείχνει πὼς θὰ ἦταν εὔκολη ἐπιχείρηση ἡ ἀποίκιση τῆς θέσης τῆς Ἠιόνος. Πιθανὰ οἱ Πάριοι ποὺ πρωτοστάτησαν στὴν ἵδρυση τῶν ἀποικιῶν τῆς ἠπείρου τῶν Θασίων, κράτησαν τὴν Ἠιόνα ἀποκλειστικὰ δικιά τους ἀποικία. Τὸ ἀναμφισβήτητο γεγονός, πὼς αὐτοὶ ποὺ ἵδρυσαν τὸ μνημεῖο τοῦ Τοκη, ποὺ ἔπεσε γιὰ τὴν Ἠιόνα, ἦταν οἱ Πάριοι, δείχνει πὼς τουλάχιστο κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ μνημείου ἦταν κύριοι τῆς Ἠιόνος καὶ τῆς περιοχῆς της, πολὺ δὲ πιθανὰ αὐτοὶ ἦταν καὶ οἱ οἰκιστές της.

Στὴν ἀποδοχὴ τῆς ὑπόθεσης αὐτῆς συνηγορεῖ κι ἕνα ἀκόμη ἱστορικὸ γεγονός, ποὺ

ptésylé, Klio X, 1910, 10 κέ. W. Leaf, ἔ.ά. 1, σημ. 1 καὶ σ. 6 κέ. Δ. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, ἔ.ά. 7 κέ. 20, 21, 35 κέ.

1. Greek Elegy and Iambus (ἔκδ. Loeb), ἀρ. 146. J. Pouilloux, ET. III, 221. Γ. ΜΠΑΚΑΛΑΚΗΣ, Ἀνασκαφὴ Στρύμης (1967) 143. Lassere - Bonnard, Archiloque, ἀπ. 299.

2. ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ VI 84, 88, 103, 109. N. G. L. Hammond, ἔ.ά. 116, 658. Γιὰ τὴν Ἄργιλο βλ. P. Perdrizet, Voyage dans la Macédoine première, BCH 18, 1894, 435. W. K. Pritchett, ἔ.ά. 39, σημ. 30. Δ. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, ἔ.ά. 69 κέ.

3. ATL. III (1950) 5, 308 καὶ σημ. 42. Ἡ ἀρχικὴ εἰσφορὰ τῆς Ἀργίλου στὸ ταμεῖο τῆς συμμαχίας, ποὺ ἦταν πιθανὰ 1.5 τάλαντο, μειώθηκε τὸ ἔτος 446/5 π.Χ. σὲ 1 τάλαντο καὶ τὸ ἔτος 437/6 π.Χ. σὲ 1.000 δραχμές. Γιὰ τὴ συσχέτιση τῶν δυὸ διαδοχικῶν μειώσεων τοῦ φόρου μὲ δυὸ ἱστορικὰ γεγονότα, τὴν ἵδρυση στὴ γειτονικὴ περιοχὴ τῆς Ἀργίλου στὶς ἀντίστοιχες χρονολογίες τῶν δυὸ ἀθηναϊκῶν ἀποικιῶν Βρέας καὶ Ἀμφιπόλεως, βλ. P. Perdrizet, BCH 46, 1922, 45 καὶ ATL. III (1950) 287.

4. Ν. ΚΟΝΤΟΛΕΩΝ, Νέαι ἐπιγραφαὶ τοῦ Ἀρχιλόχου ἐκ Πάρου, ΑΕ 1952, 44, στ. 33 - 34 καὶ σ. 88. J. Pouilloux, Archiloque et Thasos, Histoire et Poesie, Entretiens X, 11. Γ. ΜΠΑΚΑΛΑΚΗΣ, ἔ.ά. 143.

ἴσως ἔχει σχέση μὲ τὴν πόλη καὶ τὴ χρυσοφόρο περιοχὴ τοῦ Παγγαίου. Πρόκειται γιὰ τὴν ἐπιχείρηση τῶν Ἀθηναίων κατὰ τῆς Πάρου τὸ 489 π.Χ. Σύμφωνα μὲ τὸν Ἡρόδοτο[1], ὁ Μιλτιάδης ζήτησε ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους 70 τριήρεις, στρατὸ καὶ χρήματα, δίχως νὰ τοὺς πῆ ποῦ θὰ ἐκστρατεύση. Τοὺς εἶπε μόνο πὼς θὰ τοὺς ὁδηγήση σὲ τέτοια χώρα, ἀπ' ὅπου εὔκολα θὰ πάρουν ἄφθονο χρυσό — *ἐπὶ γὰρ χώρην τοιαύτην δή τινα ἄξειν ὅθεν χρυσὸν εὐπετέως ἄφθονον οἴσονται.*

Ὑποστηρίχθηκε πὼς ὁ Μιλτιάδης εἶχε σκοπὸ νὰ ὁδηγήση τοὺς Ἀθηναίους κατὰ τῆς Θάσου, ποὺ εἶχε στὴν κατοχή της μεταλλεῖα χρυσοῦ καὶ ἀργύρου τόσο στὸ νησί, ὅσο καὶ στὴν περιοχὴ τῆς Σκαπτῆς Ὕλης τοῦ Παγγαίου καὶ ὄχι κατὰ τῆς Πάρου, ποὺ εἶναι γνωστὸ πὼς δὲν διέθετε χρυσό, καὶ μάλιστα ἄφθονο. Ἂν ὅμως ἔπλευσε πρῶτα στὴν Πάρο ἦταν γιὰ νὰ τὴν καταλάβη καὶ νὰ ἐξασφαλίση τὰ νῶτα του, ἐμποδίζοντας ἔτσι ὁποιαδήποτε πιθανὴ βοήθεια τῆς μητρόπολης πρὸς τὴν ἀποικία[2]. Εἶναι ἐξάλλου πολὺ πιθανό, πὼς ὁ Μιλτιάδης, ποὺ εἶχε ἰδιαίτερους δεσμοὺς μὲ τὴ Θράκη, εἶχε τὴν πρόθεση νὰ ὁδηγήση τοὺς Ἀθηναίους στὴν Ἠιόνα, ποὺ ἀποτελεῖ τὴν πύλη τῆς πλούσιας παραστρυμόνιας περιοχῆς καὶ τοῦ χρυσοφόρου Παγγαίου, παρὰ τὶς φανερὲς δυσκολίες μιᾶς τέτοιας ἐκστρατείας ἐξαιτίας τῆς παρουσίας τῶν Περσῶν στὴ Θράκη, ὅπως ἔκανε 13 χρόνια ἀργότερα ὁ γιός του Κίμων, ποὺ κυριεύοντας τὴν πόλη τὴ μετέτρεψε σὲ ἐμπόριο τῶν Ἀθηναίων καὶ σὲ βάση ἐπιχειρήσεων γιὰ τὴν κατάκτηση τῆς ἐνδοχώρας. Οἱ διαδοχικὲς ἀπόπειρες διείσδυσης στὸ ἐσωτερικὸ τῆς περιοχῆς, ποὺ κατέληξαν στὴν ἵδρυση τῆς Ἀμφιπόλεως τὸ 437 π.Χ., δείχνουν τὴ σταθερὴ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τῶν Ἀθηναίων πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτή.

Καθὼς οἱ πηγὲς κρατοῦν ἀπόλυτη σιωπὴ στὸ θέμα τῆς ἀποικιακῆς δραστηριότητος τῶν Παρίων στὴν περιοχὴ τοῦ Στρυμόνος, ἀνικανοποίητη θὰ μείνη ἡ ζωηρή μας ἐπιθυμία νὰ μάθουμε κάτι γιὰ τὴ μάχη τῆς Ἠιόνος, στὴν ὁποία σκοτώθηκε ὁ Τοκης. Γιὰ λόγους ἐπιγραφικοὺς φτάσαμε στὸ συμπέρασμα, πὼς τὸ μνημεῖο ἀνήκει στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 6ου π.Χ. αἰ. ἢ στὴν πρώτη δεκαετία τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. Δυὸ ὑποθέσεις θὰ μποροῦσαν νὰ διατυπωθοῦν: 1. Ἢ ἡ μάχη καὶ τὸ μνημεῖο νὰ μὴν εἶναι σύγχρονα· νὰ δόθηκε δηλαδὴ ἡ μάχη σὲ χρόνο ἀρχαιότερο ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ μνημείου καὶ κάποτε οἱ Πάριοι νὰ πραγματοποίησαν τὸ χρέος τους, τιμώντας τὴν ἀρετὴ τοῦ νέου, ποὺ ἔπεσε σ' αὐτή. Σὲ μιὰ τέτοια περίπτωση θὰ μποροῦσε νὰ ἦταν μιὰ μάχη ἐναντίον τῶν Θρακῶν γιὰ τὴν ἵδρυση ἢ τὴν κατοχὴ τῆς ἀποικίας. 2. Ἤ, τὸ πιὸ πιθανό, μπορεῖ μάχη καὶ μνημεῖο νὰ εἶναι σύγχρονα περίπου. Μὲ τοὺς χρόνους στοὺς ὁποίους πιθανὰ χρονολογεῖται τὸ μνημεῖο, συμπίπτουν τρία ἱστορικὰ γεγονότα, ποὺ ἀναφέρονται ἀπὸ τὸν Ἡρόδοτο καὶ λαμβάνουν χώρα στὴ γειτονικὴ περιοχὴ τῆς Ἠιόνος:

α. Ἡ ἐκστρατεία τοῦ Μεγαβάζου στὴν περιοχὴ τοῦ Στρυμόνος τὸ 512 (;) π.Χ., μὲ σκοπὸ τὴν ἀπομάκρυνση τῶν Παιόνων ἀπὸ τὶς πόλεις τους καὶ τὴν ἐγκατάστασή

1. ΗΡΟΔΟΤΟΣ VI 133.

2. P. PERDRIZET, Scaptésylé, Klio X, 1910, 7, 8. O. RUBENSOHN, ἔ.ἀ. στ. 1813, λ. *Paros*. P. COLLART, Phillippes 64, 65. J. POUILLOUX, ET. III, 58 καὶ σημ. Ὁ RUBENSOHN, ἔ.ἀ. στ. 1814, ἀντικρούει τὴν ἄποψη τοῦ P. PERDRIZET μὲ ἐπιχειρήματα τὴν παρουσία τῶν Περσῶν στὴν περιοχὴ καὶ τὴν ὑποταγὴ τῆς Θάσου τὸ 491 π.Χ. στοὺς Πέρσες.

τους στὴν Ἀσία. Οἱ Παίονες, καθὼς πίστευαν ὅτι ὁ περσικὸς στρατὸς θὰ εἰσέβαλλε στὴ χώρα τους ἀπὸ τὴν παραλία, μαζεύτηκαν πρὸς τὴ θάλασσα γιὰ νὰ ἐμποδίσουν τὴν προέλαση φυλάσσοντας *τὴν πρὸς θαλάσσης εἰσβολήν*, ἐνῶ ὁ Μεγάβαζος, παίρνοντας ὁδηγοὺς τῶν δρόμων, ἀκολούθησε *τὴν ἄνω ὁδὸν* καὶ βρέθηκε πίσω ἀπὸ τὰ νῶτα τῶν Παιόνων μέσα στὶς κενὲς πόλεις τους[1].

β. Ἡ ἀποίκιση τῆς Μυρκίνου καὶ ἡ ἵδρυση μιᾶς νέας πόλης, πολὺ κοντὰ στὴν Ἀμφίπολι[2]. Καθὼς ὁ Ἱστιαῖος ἦλθε ἀπὸ τὴ θάλασσα, εἶναι ἀδύνατο νὰ μὴ πέρασε ἀπὸ τὴν Ἠιόνα καὶ τὴν περιοχή της. Στὸν Ἡρόδοτο ὅμως δὲν ἀναφέρεται καμμιὰ σύγκρουση κατὰ τὸν χρόνο ποὺ ὁ Ἱστιαῖος ἀσχολοῦνταν μὲ τήν «νεόκτιστον» πόλη καὶ τὴν τείχισή της.

γ. Ἡ νέα ἀποικιακὴ ἐπιχείρηση στὴν περιοχὴ τῆς Μυρκίνου κατὰ τὸ 496 π.Χ. συνδέεται μὲ πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις τοῦ γαμβροῦ τοῦ Ἱστιαίου Ἀρισταγόρα καὶ τῶν ἀποίκων του ἐναντίον τῶν Θρακῶν, ποὺ κατέληξαν σὲ πανωλεθρία τῶν πρώτων. Ὁ Ἡρόδοτος δὲν ἀναφέρει ὀνομαστικὰ τὴν πόλη ὅπου δόθηκε ἡ μάχη, ἐνῶ ὁ Θουκυδίδης γράφει, πὼς ὁ οἰκισμὸς αὐτὸς ἦταν αἱ Ἐννέα Ὁδοὶ καὶ βρισκόταν στὴν ἴδια τὴ θέση τῆς Ἀμφιπόλεως[3]. Οὔτε καὶ τώρα ἀναφέρεται ἡ Ἠιὼν ἂν καὶ ὁ Ἡρόδοτος εἶναι σαφὴς στὸ ὅτι οἱ νέοι ἄποικοι ἦρθαν μὲ πλοῖα στὴν παραλία τῆς περιοχῆς. Θὰ ἦταν ὅμως ἀκατανόητο οἱ οἰκιστὲς τῆς Μυρκίνου, ναυτικοὶ οἱ ἴδιοι μὲ τόσο φιλόδοξα σχέδια καὶ τόσο περιπετειώδη καὶ τυχοδιωκτικὴ ζωή, νὰ θελήσουν νὰ ἐγκατασταθοῦν στὴν ἐνδοχώρα, δίχως νὰ ἐπιχειρήσουν νὰ θέσουν ὑπὸ τὸν ἔλεγχό τους τὸ μοναδικὸ λιμάνι ὁλόκληρης τῆς περιοχῆς, ποὺ μποροῦσε νὰ ἐλέγχη τὸν εἴσπλουν καὶ ἔκπλουν καὶ τοῦ Στρυμόνος. Ἡ σιγὴ τῶν πηγῶν καὶ ἡ ἔλλειψη ὁποιασδήποτε ἄλλης πληροφορίας, ἐπιβάλλουν ἡ συσχέτιση τοῦ μνημείου μ' ἕνα ἀπὸ τὰ τρία πιὸ πάνω ἱστορικὰ περιστατικὰ νὰ μὴ προχωρήση πιὸ πέρα ἀπὸ μιὰ ἁπλὴ ὑπόθεση.

Πιὸ βέβαιο φαίνεται τὸ γεγονὸς πὼς ὁ ἐχθρὸς μὲ τὸν ὁποῖο συγκρούσθηκε ὁ Τοκης ἐρχόταν ἀπὸ τὸ ἐσωτερικό. Προκαλεῖ στ' ἀλήθεια ἔκπληξη ἡ μνεία τοῦ ὀνόματος τῆς πόλης σὲ ἐπιτύμβιο μνημεῖο ποὺ βρέθηκε στὸ βόρειο τεῖχος τῆς Ἀμφιπόλεως, σὲ ἀπόσταση 200 - 300 μέτρων ἀπὸ τὴν ἀριστερὴ ὄχθη τοῦ Στρυμόνος. Ὁ ὄγκος καὶ τὸ βάρος τῆς βάσης κάνουν ἀπίθανη τὴν ὑπόθεση τῆς μεταφορᾶς της ἀπὸ τὴν Ἠιόνα, ποὺ ἀπεῖχε, σύμφωνα μὲ τὸν Θουκυδίδη[4], 25 στάδια ἀπὸ τὴν Ἀμφίπολη, γιὰ νὰ χρησιμοποιηθῆ σὰν οἰκοδομικὸ ὑλικὸ σὲ μιὰ ἐπουσιώδη θέση τῆς ἑλληνιστικῆς πύλης. Εἶναι πιὸ πιθανή, κατὰ τὴ γνώμη μου, ἡ ἐκδοχὴ πὼς τὸ ἐπιτύμβιο μνημεῖο τοῦ νέου δὲν βρισκόταν σὲ νεκρόπολη, ἀλλὰ στήθηκε στὸν τόπο ὅπου βρῆκε τὸ θάνατο πολεμώντας, κάπου κοντὰ στὴ θέση τῆς ἀνεύρεσης τοῦ ἐνεπιγράφου βάθρου, ὅπου καὶ τὸ βρῆκαν οἱ οἰκοδόμοι τοῦ ἑλληνιστικοῦ τείχους καὶ τὸ χρησιμοποίησαν σὰν ὑλικό. Καὶ ἴσως νὰ

1. ΗΡΟΔΟΤΟΣ V 14 - 16. Γιὰ τὴν ἄμυνα τῆς ἐνδοχώρας καὶ τὴν ἀντιμετώπιση εἰσβολῆς ἀπὸ τὴ θάλασσα, ὑπάρχει μιὰ καὶ μοναδικὴ θέση, ἡ θέση τῆς Ἀμφιπόλεως. Ἐδῶ οἱ πρόποδες τοῦ Παγγαίου καὶ τοῦ Κερδυλίου ἀφήνουν ἕνα στενὸ πέρασμα, ὅπου βρίσκει διέξοδο ὁ Στρυμὼν γιὰ νὰ ἐκβάλη στὴ θάλασσα καὶ ἀπ' ὅπου περνοῦσε ὁ δρόμος γιὰ τὸ ἐσωτερικὸ τῆς Θράκης.

2. Αὐτ. V 11, 23, 24. Βλ. καὶ P. PERDRIZET, ἔ.ἀ. 3 κέ.

3. ΗΡΟΔΟΤΟΣ V 124, 126. ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ IV 102. Βλ. καὶ P. PERDRIZET, ἔ.ἀ. 4.

4. ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ IV 102.

μὴν εἶναι ἄσχετη μὲ τὴν ἀπόσταση τοῦ μνημείου ἀπὸ τὴν Ἠιόνα ἡ χρησιμοποίηση μὲ τοπικὴ σημασία τῆς πρόθεσης «ἀμφί» (*Ἠιόνος ἀνφ' ἐρατῆς*), ποὺ σὲ μιὰ τέτοια περίπτωση θὰ σήμαινε περὶ τὴν καὶ γιὰ τὴν Ἠιόνα.

Θὰ μποροῦσε ἴσως νὰ διατυπωθῆ ἡ γνώμη, πὼς οἱ Πάριοι τῆς ἐπιγραφῆς εἶναι Θάσιοι. Εἶναι γνωστὲς βέβαια οἱ στενὲς καὶ πάντα καλὲς σχέσεις τῆς μητρόπολης καὶ τῆς ἀποικίας καὶ ἡ ἐπέμβαση ἢ μεσολάβηση τῆς μητρόπολης σὲ δύσκολες στιγμὲς τῆς Θάσου[1]. Μάλιστα ἕνα ψήφισμα τῆς Πάρου τοῦ 340 π.Χ. περίπου, πρὸς τιμὴν τοῦ Ἀθηναίου στρατηγοῦ Κηφισοφῶντος, ποὺ ἦταν *ἀνὴρ ἀγαθὸς περὶ τὸν δῆμον τὸν Παρίων καὶ Θασίων*, δείχνει τὴν ὕπαρξη συμπολιτείας μεταξὺ τῶν δύο πόλεων[2]. Ἡ γνώμη μου εἶναι πὼς οἱ Πάριοι τῆς ἐπιγραφῆς μας εἶναι πολίτες τῆς Πάρου καὶ ὄχι τῆς Θάσου, κι αὐτὸ γιατὶ ἀπὸ τὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ οἱ Θάσιοι, ἔστω κι ἂν ἀνήκουν στὶς πρῶτες γενιὲς τῶν Παρίων ἀποίκων ποὺ ἐγκαταστάθηκαν στὸ νησί, ἀναφέρονται μὲ τὸ δικό τους ἐθνικὸ ὄνομα. Ὁ Ἀρχίλοχος γράφει *κλαίω τὰ Θασίων, οὐ τὰ Μαγνήτων κακὰ*[3] καὶ ὁ Ἀκήρατος καυχιέται στὸ ἀνάθημά του πρὸς τὸν Ἡρακλῆ, πὼς μόνος αὐτὸς ἦταν ἄρχοντας σὲ ἀμφοτέρους, στοὺς Παρίους καὶ τοὺς Θασίους[4].

Ἀπροσδόκητο εἶναι τὸ ὄνομα τοῦ νεκροῦ, γνήσιο θρακικό, καθὼς ἀναγράφεται σ' ἕνα μνημεῖο ποὺ ἔστησαν οἱ Πάριοι γιὰ νὰ τιμήσουν τὴν ἀρετὴ ἑνὸς γενναίου Θρακός(;). Τὸ γεγονὸς θὰ μποροῦσε νὰ ἐξηγηθῆ μόνον ἀπὸ τὴ συνύπαρξη τοῦ παριακοῦ καὶ θρακικοῦ στοιχείου στὴν ἴδια κοινωνία ἢ ἀπὸ μιὰ στενὴ συμμαχία γιὰ τὴν ὑπεράσπιση κοινῆς ὑπόθεσης. Θὰ πρέπει δηλαδὴ μὲ τὴ σύνθεση τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἠιόνος νὰ συνέβαινε κάτι ἀντίστοιχο μ' αὐτὸ ποὺ συνέβη καὶ μὲ τὸν πληθυσμὸ τῆς Θάσου. Κι αὐτὸ δὲν εἶναι παράξενο γιὰ μιὰ πόλη ποὺ ἱδρύθηκε σὲ περιοχὴ πυκνὰ κατοικημένη ἀπὸ θρακικὰ φύλα. Ὁ J. Pouilloux[5] ἔδειξε, πὼς ἡ Θάσος ἀπὸ τὴν ἵδρυσή της ἦταν πόλη μὲ μικτὸ πληθυσμό, πὼς τὸ θρακικὸ στοιχεῖο παρέμεινε ἀκμαῖο κατὰ τὶς διάφορες ἐποχές, καθὼς δείχνουν οἱ ἐπιγραφές της καὶ πὼς οἱ πρῶτοι ἄποικοι πῆραν γυναῖκες ἀπὸ θρακικὲς οἰκογένειες. Ἔτσι ἐξηγεῖται καὶ τὸ φαινόμενο πὼς στὴν ἀριστοκρατικὴ τάξη τῆς Θάσου βρίσκονται θρακικὰ ὀνόματα[6]. Ἀκόμη καὶ τὸ ὄνομα Βρεντης, ποὺ ἀναγράφεται στὴν ἀρχαιότερη ἐπιγραφὴ τῆς Θάσου, τὴ χαραγμένη στὸ κενοτάφιο τοῦ στρατηγοῦ Γλαύκου, δὲν εἶναι γνωστὸ ἂν εἶναι ἑλληνικὸ ἢ βαρβαρικό[7]. Θὰ μείνη ἔτσι ἀνικανοποίητη ἡ ἐπιθυμία μας νὰ πληροφορηθοῦμε γιὰ τὸ νεκρὸ τοῦ ἐπιγράμματος ἂν εἶναι Θρὰξ (Βισάλτης;)[8] ἢ ἂν ἀνήκει σὲ θρακικὴ οἰκογένεια ποὺ ἐξελληνίστηκε

1. O. Rubensohn, ἔ.ἀ. στ. 1807 καὶ 1814. J. Pouilloux, ET. III, 56, 58, 138, 177, 178, 187, 191, 218. L. Jeffery, ἔ.ἀ. 300.
2. IG XII 5, ἀρ. 114. O. Rubensohn, ἔ.ἀ. στ. 1813. L. Robert, Inscription hellénistique de Dalmatie, BCH 59, 1935, 500 καὶ σημ. 3.
3. Elegy and Iambus (Loeb), ΑΡΧΙΛΟΧΟΣ, ἀπ. 20.
4. M. Launey, Une dédicace thasienne à Héraklès, BCH 58, 1934, 173 κέ. L. Robert, ἔ.ἀ. 500. O. Rubensohn, ἔ.ἀ. στ. 1813.
5. J. Pouilloux, ET. III, 15 - 17, 27, 34, 48, 310 κέ.
6. H. Seyrig, Quatre cultes de Thasos, BCH 51, 1927, 216, 217 σημ. 8, σ. 218.
7. J. Pouilloux, Glaucos fils de Leptine Parien, BCH 79, 1955, 83 κέ. Ὁ κ. Pouilloux μοῦ ὑπέδειξε τὴν ἀντίθεση ποὺ ὑπάρχει στὴ συσχέτιση τῶν δυὸ ἐπιγραφῶν τῆς κατὰ 150 χρόνια περίπου ἀρχαιότερης ἐπιγραφῆς τοῦ Γλαύκου καὶ αὐτῆς τοῦ Τοκη. Στὴ Θάσο ἦταν τὰ παιδιὰ τοῦ Βρεντεω, μιᾶς θρακικῆς πιθανὰ οἰκογένειας, ποὺ τίμησαν μ' ἕνα μνημεῖο τὸν στρατηγὸ τῶν Παρίων, ἐνῶ στὴν Ἀμφίπολι εἶναι οἱ Πάριοι, ποὺ τιμοῦν τὸν Τοκη, γόνο θρακικῆς οἰκογένειας.
8. Τὸ ὄνομα τοῦ νεκροῦ εἶναι γνωστὸ μόνο ἀπὸ τὴ Βισαλτία, τὴν περιοχὴ τοῦ Κερδυλίου δυτικὰ ἀπὸ τὸν Στρυ-

καὶ πῆρε τὸ δικαίωμα τοῦ πολίτη, ἢ ἂν εἶναι γόνος ἑλληνικῆς οἰκογένειας ποὺ εἴτε πῆρε θρακικὸ ὄνομα εἴτε εἶχε ἐπιγαμία μὲ μιὰ οἰκογένεια Θρακῶν[1].

Μένει νὰ ἐξετασθῆ τί ἦταν τὸ μνημεῖο ποὺ ὑψωνόταν ἐπάνω στὴ βάση. Στὴν πλίνθο ὑπάρχουν σαφῆ ἴχνη ἀπὸ τὰ περιγράμματα τῶν πελμάτων τετραπόδου, ποὺ καθὼς βρισκόταν σὲ κίνηση πρὸς τὰ ἀριστερά, πρόβαλλε τὰ δυὸ ἀριστερὰ πόδια, ἐνῶ τὰ δυὸ δεξιὰ ἀκολουθοῦσαν. Ἡ ἀπόσταση ποὺ χωρίζει τὰ δυὸ ἀριστερὰ ἄκρα τοῦ ζώου εἶναι ± 0.70 μ., ἐνῶ αὐτὴ ποὺ χωρίζει τὰ δυὸ δεξιὰ εἶναι ± 0.73 μ. Στὸ περίγραμμα τοῦ πρόσθιου ἀριστεροῦ ποδιοῦ οἱ πλάγιες πλευρὲς τοῦ πέλματος σχηματίζουν αἰσθητὴ

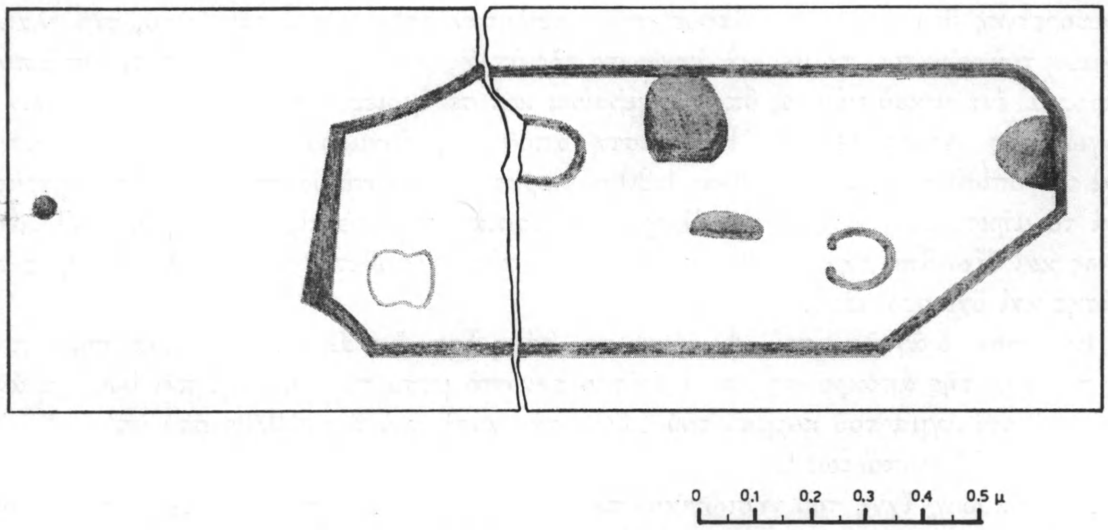

Εἰκ. 1. Σχέδιο τῆς πλίνθου τοῦ ἀγάλματος μὲ τὰ διατηρούμενα πάνω σ' αὐτὴ ἴχνη.

καμπύλη πρὸς τὰ μέσα (πίν. 63α-β καὶ εἰκ. 1). Ἡ μορφὴ αὐτὴ τοῦ περιγράμματος κάνει νὰ σκεφτοῦμε ἕνα ζῶο ποὺ τὰ ἄκρα του καταλήγουν σὲ δάκτυλα, ἕνα λιοντάρι λ.χ. ποὺ εἶναι τὸ πιὸ συνηθισμένο ζῶο γιὰ ἐπιτύμβιο[2]. Ὅμως μιὰ τέτοια ὑπόθεση θὰ πρέπει νὰ ἀποκλεισθῆ καὶ γιατὶ τὸ λιοντάρι στὴν ἀρχαϊκὴ πλαστικὴ δὲν ἀπεικονί-

μόνα· βλ. πιὸ πάνω σ. 171 σημ. 1. Πολὺ σημαντικὸ γιὰ τὴ διαπίστωση σχέσεων ἀνάμεσα στοὺς Παρίους καὶ τοὺς Βισάλτες, εἶναι τὸ ἀπόσπασμα ἀρ. 104 τοῦ ΚΑΛΛΙΜΑΧΟΥ (βλ. R. Pfeiffer, Fragmenta, I, Oxonii, 1949), τὸ σχετικὸ μὲ τὸ φόνο τοῦ Θρακὸς Οἰσύδρη ἀπὸ τοὺς Παρίους: Ἔπειτα ἀπὸ τὰ δεινὰ ποὺ ἀκολούθησαν, οἱ Πάριοι ζήτησαν νὰ χρησμοδοτήση ὁ Ἀπόλλων τῶν Δελφῶν, ποὺ τοὺς ἐπέβαλε κάποιο πρόστιμο ... *τὸ ἀρέσκον Βισάλταις* [ἐ]*πιτίμιο*[ν τ]*ίνειν ἔχρησεν ὁ θεός*. Βλ. σχετικὰ J. Pouilloux, ET. III, 30, 31. Hiller v. Gaertringen, Noch einmal das Archilochos Denkmal von Paros. Nachrichten von der Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen (Neue Folge, Band I, ἀρ. 2. 1934) 58. Σχέσεις Παρίων-Θασίων καὶ Βισαλτῶν διαφαίνονται καὶ ἀπὸ τὰ νομίσματα τῶν Βισαλτῶν, καθὼς οἱ ἐπιγραφὲς τῶν νομισμάτων εἶναι γραμμένες σὲ πάριο ἀλφάβητο. Βλ. σχετικὰ L. H. Jeffery, ἔ.ἀ. 300. J. N. Svoronos, Numismatique de la Péonie et de la Macédoine (1913) 243.

1. J. Pouilloux ET. III, 34, 48. H. Seyrig, BCH 51, 1927, 216, 217. Ὁ κ. Pouilloux εἶχε τὴν καλωσύνη νὰ μοῦ γράψη πὼς κατὰ τὴ γνώμη του ὁ Τοκης ἦταν Θρακο-ἕλληνας, πολίτης τῆς νέας πόλης, σὰν κι αὐτοὺς ποὺ συναντᾶ κανεὶς τὴν ἴδια ἐποχὴ τῆς ἐπιγραφῆς, στὶς οἰκογένειες τῆς Θάσου.

2. M. Collignon, Les statues funéraires dans l'art grec (1911) 88 κέ. καὶ 226. G. Richter, Animals in Greek Sculpture (1930) 3 κέ. Τῆς ἴδιας, Catalogue of Greek Sculpture (1954) 82.

ζεται σὲ τέτοια κίνηση, ἀλλὰ εἴτε ξαπλωμένο εἴτε καθισμένο στὰ πίσω πόδια[1], ἀλλὰ καὶ γιατὶ τὰ περιγράμματα τῶν τριῶν ἄλλων ἄκρων, ὅσο ἐπιτρέπουν οἱ κακώσεις τοῦ μαρμάρου νὰ κρίνη κανείς, δὲν ἔχουν τὶς ἐσοχὲς τοῦ προσθίου ἀριστεροῦ ποδιοῦ, ἀλλὰ τὸ σχῆμα ὁπλῆς. Ἰδιαίτερα καθαρὸ εἶναι τὸ περίγραμμα τῆς ὁπλῆς τοῦ πίσω ἀριστεροῦ ποδιοῦ, ποὺ διατηρεῖται καλύτερα ἀπὸ ὅλα (πίν. 63γ). Στὴν πλίνθο λοιπὸν θὰ πρέπει νὰ ὑψωνόταν ἕνα ἄλογο, ποὺ δὲν εἶναι ἄγνωστο καὶ σὰν ἐπιτύμβιο μνημεῖο[2], σὰν θέμα δὲ ἀπὸ τὰ πιὸ προσφιλῆ τῆς ἀρχαίας πλαστικῆς καὶ ἰδιαίτερα τῆς ἀρχαϊκῆς, ὅπως δείχνουν καὶ τὰ λαμπρὰ ἀναθήματα τῆς Ἀκροπόλεως τῶν Ἀθηνῶν[3]. Τὸ διαφορετικὸ περίγραμμα τοῦ προσθίου ἀριστεροῦ ποδιοῦ θὰ μποροῦσε νὰ ἐξηγηθῆ ἀπὸ τὴ διαφορετικὴ θέση του στὸ ἔδαφος, ποὺ ὀφειλόταν στὴν κίνηση τοῦ ζώου, τὴν ἐλαφρὰ κάμψη τοῦ γόνατος, τὴ μερικὴ ἀνύψωση τῆς ὁπλῆς καὶ τὴν ὑποστήριξή της στὸ πίσω μέρος μ' ἕνα μικρὸ γόμφο, ὅπως συμβαίνει καὶ σὲ ὅμοιες περιπτώσεις ἀγαλμάτων ἀλόγων τῆς Ἀκροπόλεως[4]. Ἡ μέγιστη ἀπόσταση ἀνάμεσα στὴν πρόσθια ἀριστερὰ καὶ τὴν ὀπίσθια δεξιὰ ὁπλὴ εἶναι 1.20 μ. περίπου καὶ αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ ἦταν περίπου καὶ τὸ μῆκος τοῦ κορμοῦ τοῦ ἀλόγου[5]. Φυσικὰ θὰ προεξεῖχε τὸ ρύγχος τοῦ ζώου, ἴσως καὶ ἔξω ἀπὸ τὴν πλίνθο, ποὺ ἴσως γι' αὐτὸ τοποθετήθηκε στὸ δεξιὸ μέρος τῆς βάσης καὶ ὄχι στὸ μέσο.

Ἐφ' ὅσον τὸ ἄγαλμα ποὺ ὑψωνόταν στὴ βάση ἦταν ἕνα ἄλογο, τότε εἶναι πολὺ πιθανὸ τὰ ἴχνη τῆς ἀπόκρουσης, ποὺ βρίσκονται στὸ μέσο περίπου τῆς πλίνθου, νὰ ἀνήκουν σὲ στήριγμα τοῦ κορμοῦ τοῦ ζώου, σὰν αὐτὸ ποὺ διασώθηκε στὸ ὑπ' ἀριθ. 700 ἄλογο τῆς Ἀκροπόλεως[6].

Στὰ σκιώδη ἴχνη τοῦ νησιώτικου πλαστικοῦ ἔργου τίποτε δὲν σώζεται ποὺ νὰ δείχνη, ἂν τὸ ἄλογο ἦταν μόνο ἢ μὲ τὸν ἱππέα του. Πιστεύω τὸ δεύτερο, γιατὶ ἔτσι μόνο θὰ εἶχε μιὰ ὁλοκληρωμένη μορφὴ τὸ «μνῆμ' ἀρετῆς» τοῦ ἥρωος ἱππέως[7], ποὺ προχωρώντας μὲ τὸ εὐγενικό του ζῶο, ἔπεσε στὴ μάχη γιὰ τὴν κατάκτηση ἢ τὴν ἐλευθε-

1. M. Collignon, ἔ.ἀ. 89, εἰκ. 47, σ. 90, εἰκ. 48. O. Broneer, The Lion Monument at Amphipolis, Cambridge Massachusetts (1941) 44-45. F. N. Pryce, Catalogue of the Sculpture in the Department of Greek and Roman Antiquities in the British Museum 112 κέ., B. 281, πίν. XVI. C. Blümmel, Die archaisch-griechischen Sculpturen der Staatlichen Museen zu Berlin (1963) 40, ἀρ. 32, εἰκ. 87-89, σ. 59, ἀρ. 52, εἰκ. 179-183. G. Richter, Animals in Greek Sculpture 3, εἰκ. 3, 4, 5, εἰκ. 6, 10. Τῆς ἰδίας, Catalogue of Greek Sculpture (1954) 5, ἀρ. 6, πίν. IX. J. Charbonneaux - R. Martin - Fr. Villard, Grèce archaique 257, εἰκ. 298. Br. Freyer-Schauenburg, Samos XI (1974) ἀρ. 83, πίν. 69.

2. M. Collignon, ἔ.ἀ. 62 κέ. εἰκ. 34.

3. E. Langlotz - W. Schuchhardt, Archaische Plastik auf der Akropolis ἀρ. 5, 52, 53, 55. H. Schrader, Die archaischen Marmorbildwerke der Akropolis 212 κέ., 225, 226, 229, 240. J. Charbonneaux - R. Martin - Fr. Villard, ἔ.ἀ. 253, εἰκ. 292, σ. 254, εἰκ. 293. G. Richter, Animals in Greek Sculpture 14-16.

4. Ἐλαφρὰ ἀνύψωση τοῦ πρόσθιου ἀριστεροῦ ποδιοῦ ὑπάρχει στὰ ὑπ' ἀρ. 697 καὶ 700 ἀγάλματα ἀλόγων τῆς Ἀκροπόλεως, βλ. E. Langlotz - W. Schuchhardt, ἔ.ἀ. ἀρ. 53 καὶ 55. H. Schrader, ἔ.ἀ. 226, εἰκ. 249, σ. 240, εἰκ. 267. J. Charbonneaux - R. Martin - Fr. Villard, ἔ.ἀ. 254, εἰκ. 293.

5. Ὁ κορμὸς τοῦ ὑπ' ἀρ. 700 ἀγάλματος ἀλόγου τῆς Ἀκροπόλεως ἔχει μῆκος ± 0.80 μ.

6. E. Langlotz - W. Schuchhardt, ἔ.ἀ. ἀρ. 53, 54. H. Schrader, ἔ.ἀ. 241, εἰκ. 267.

7. Ὁ φίλος καθηγητὴς J. Pouilloux σὲ γράμμα του τῆς 20-7-1974, διατύπωσε τὴ γνώμη, πὼς ὁ Τοκης ἦταν πιθανὰ ἥρως-προστάτης τῆς πόλης καὶ γράφει πὼς «δὲν θὰ ἐκπλησσόταν καθόλου πὼς ἕνας τάφος αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἐπέβαλε μιὰ δημόσια λατρεία τῆς πόλης».

ρία τῆς ποθητῆς Ἠιόνος. Ἡ ὁλικὴ καταστροφὴ τοῦ γλυπτοῦ μᾶς στέρησε τὴ δροσιὰ καὶ τὴ συγκίνηση ποὺ θὰ χάριζε στὸν ἀρχαῖο θεατή, στημένο στὴν ἀριστερὴ ὄχθη τοῦ Στρυμόνος· καὶ ἡ θλίψη γιὰ τὴν ἀπώλεια μεγαλώνει, ὅταν ἀναλογισθῆ κανείς, πόσο ἀξιόλογο ἦταν τὸ καλλιτεχνικὸ κέντρο ποὺ δημιούργησε τὸ ἔργο, πόσο σημαντικὴ εἶναι ἡ περίοδος τῆς τέχνης ἡ πρὶν ἀπὸ τὰ περσικὰ καὶ ποιὰ εἶναι ἡ ποιότητα τοῦ ἐπιγράμματος, ποὺ καὶ μόνο του εἶναι ἕνα ἔργο τέχνης. Ἡ τύχη θὰ εἶναι μοναδική, ἂν μὲ τὴν πρόοδο τῆς ἀνασκαφῆς στὴν περιοχὴ τῆς πύλης τοῦ βορείου τείχους τῆς Ἀμφιπόλεως, βρεθῆ κάτι ἀκόμη ἀπὸ τὸ λαμπρὸ μνημεῖο.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Ι. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ

ΑΥΣΤΗΡΟΡΡΥΘΜΙΚΟ ΚΕΦΑΛΙ ΚΟΥΡΟΥ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΟΡΙΝΘΟ

Στὴ μνήμη Φείμου Χαριτωνίδη

Σκοπὸς αὐτοῦ τοῦ ἄρθρου εἶναι ἡ παρουσίαση ἑνὸς αὐστηρορρυθμικοῦ κεφαλιοῦ μοναδικῆς ὡραιότητας καὶ σημασίας ἀπὸ τὴν Ἀρχαία Κόρινθο, καθὼς καὶ ἡ ἔνταξή του μέσα στὸ χῶρο τῆς τέχνης τῆς ἐποχῆς του. Συγκεκριμένα πρόκειται γιὰ τὸ ΒΕ 35 (ἀρ. ἑλλην. εὑρετ. Μουσείου Ἀρχαίας Κορίνθου) κεφάλι κούρου ἀπὸ λευκὸ χοντρόκοκκο νησιωτικὸ μάρμαρο, ποὺ κοσμεῖ τὴν ἀρχαϊκὴ αἴθουσα τοῦ Μουσείου τῆς Ἀρχαίας Κορίνθου.

Βρέθηκε τὸν Μάρτη τοῦ 1964 ἀπὸ τὸν ἀρχιφύλακα κ. Σπῦρο Μαρινὸ τυχαῖα στὸν ἀγρὸ τοῦ Γεωργίου Λέκκα στὴ θέση «Καλντερίμι», 3 χλμ. ἀνατολικὰ τοῦ τείχους τῆς ἀρχαίας πόλης. Τὸ ἱστορικὸ τῆς εὕρεσης καὶ λίγα λόγια γιὰ τὸ ἴδιο τὸ ἔργο ἐδόθηκαν ἀπὸ τὸν ἀείμνηστο Νῖκο Βερδελῆ, τότε ἔφορο ἀρχαιοτήτων τῆς περιοχῆς[1]. Μνεῖες του βασισμένες στὴ δημοσιευμένη γνωστὴ πλάγια ὄψη ἔχουν γίνει ἀπὸ πολλοὺς ἀρχαιολόγους[2]. Ἡ προσωπικότητα καὶ ἡ μοναδικότητα, θὰ ἔλεγα, τοῦ κεφαλιοῦ αὐτοῦ μὲ θάμπωσε, ὅταν τὸ πρωτοεῖδα στὸ Μουσεῖο τῆς Κορίνθου τὸ 1965. Ὁ ἀξέχαστος Φεῖμος Χαριτωνίδης, ἔφορος τότε τῆς περιοχῆς, μοῦ τὸ παραχώρησε γιὰ δημοσίευση ἀμέσως μόλις τὸ ζήτησα, μὲ τὴ γνωστὴ σ᾽ ὅλους ἐκείνους ποὺ τὸν γνώρισαν πνευματικὴ ἀπλοχεριὰ ποὺ τὸν διάκρινε. Φυσικὰ στὴν παραχώρηση αὐτὴ εἶχε συμφωνήσει καὶ ὁ ἰδιαίτερα μεγαλόκαρδος Ν. Βερδελῆς. Ἐπειδὴ μιὰ συνθετικὴ ἐργασία καθυστερεῖ ἀκόμα, ἐπιχειρῶ ἐδῶ μιὰ σχετικὰ ὁλοκληρωμένη παρουσίαση τοῦ ξεχωριστοῦ αὐτοῦ ἔργου, καθὼς καὶ τὴν κατάταξή του μέσα στὰ καλλιτεχνικὰ ρεύματα τῆς κεντρικῆς Ἑλλάδας, προκειμένου νὰ πάρη τὴν ὁριστικὴ θέση του ἀνάμεσα στὰ ἐμπνευσμένα ἔργα τῆς αὐστηρορρυθμικῆς πλαστικῆς.

Τὸ γεγονὸς ὅτι, ἐκτὸς ἀπὸ ἕνα ἄλλο μικρὸ συντρίμι μαρμάρινου κεφαλιοῦ[3] καὶ ἕνα ὡραιότατο κορμὸ κόρης[4] δὲν εἴχαμε ἕως τελευταῖα ἄλλο δεῖγμα πλαστικῆς ἀπὸ τὴ γῆ τῆς Κορίνθου κάνει ἰδιαίτερα πολύτιμο τὸ μοναδικὸ τοῦτο ἀπόκτημα, ὀρθώνοντας παράλληλα μέσα μας τὸ πρόβλημα τῆς ὕπαρξης μιᾶς ξεχωριστῆς ἰδιοτυπίας τῆς ἐντόπιας

1. ΑΔ 1964, Β', 128, πίν. 126α.

2. AJA 71, 1967, 297, πίν. 90, B.S. Ridgway, The Severe Style in Greek Sculpture 59, εἰκ. 75, G.M.A. Richter, Kouroi 157, ἀρ. 163, εἰκ. 640, Cl. Rolley, RA 1970, 16, εἰκ. 8 καὶ M. Sprenger, Die etruskische Plastik des V. Jahrhunderts v. Chr. und ihr Verhältnis zur griechischen Kunst 55.

3. Τὸ ὑπ᾽ἀριθ. 92390 εὕρημα τῆς Ἀμερ. Σχ. Κλασσικῶν Σπουδῶν ποὺ ἔχει παρουσιάσει ὁ Ch. H. Morgan, Excavations at Corinth, 1938, στὸ AJA 43, 1939, 267 εἰκ. 10.

4. F. J. de Waele, AJA 39, 1935, 358 - 359, εἰκ. 4: «It would seem to be a work of the first half of the fifth century B.C. and consequently a rare find for Corinth».

σχολῆς γλυπτικῆς. Τὸ εὐρύτερο πρόβλημα τῆς ὕπαρξης κορινθιακοῦ ἐργαστηρίου γιὰ τὰ ἀρχαϊκὰ χρόνια ἔχει ἀντιμετωπιστῆ κατὰ καιροὺς ἀπὸ πολλοὺς μελετητές, τελευταῖα μάλιστα δύο εἰδικώτερες ἐργασίες ἦλθαν νὰ βοηθήσουν τὴ σύλληψη καὶ τὴν ἀνάλυση τοῦ προβλήματος τῆς κορινθιακῆς τέχνης τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων. Εἶναι ἡ διατριβὴ τοῦ Klaus Wallenstein[1] καὶ ἡ ἐξαίρετη σὲ ἐπεξεργασία καὶ σύνθεση καὶ πλούσια σὲ γόνιμα συμπεράσματα διατριβὴ τῆς Ἰουλίας Βοκοτοπούλου-Κουλεϊμάνη[2]. Μεστὸ σὲ νοήματα καὶ συμπεράσματα γιὰ τὴν ἀρχαϊκὴ Κόρινθο καὶ τὸν κύκλο της εἶναι καὶ τὸ ἄρθρο τοῦ Γ. Δοντᾶ στά «Πελοποννησιακά»[3].

Γιὰ τὸν 5ο π.Χ. αἰῶνα καὶ κυρίως γιὰ τὸ πρῶτο μισό του, ὅταν εἶναι ἀκόμη δυνατὸς ὁ ἐντοπισμὸς τῶν ἀντιπροσωπευτικῶν στοιχείων τῶν διαφόρων ἐργαστηρίων βασικὸ παραμένει τὸ ἔργο τοῦ Poulsen, ὅπου ὅμως ὁ συγγραφέας ὁδηγεῖται μὲ μιὰ καταφανῆ προκατάληψη σὲ ὑπερεκτίμηση τῆς σχολῆς τοῦ Ἄργους[4]. Βασικὸ βέβαια παραμένει πάντοτε καὶ τὸ τόσο πρωτοπορειακὸ γιὰ τὴν ἐποχή του ἔργο τοῦ Langlotz[5], τὸ θέμα ὅμως ἰδιαίτερα τῆς σχολῆς τῆς Κορίνθου στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 5ου π.Χ. αἰώνα τὸ ἔχει ἐξάλλου ἐπεξεργασθῆ πολὺ θετικὰ σὲ μιὰ μικρή του μελέτη ὁ Schuchhardt[6].

Ἐπιστρέφοντας στὴν παρουσίαση τοῦ κεφαλιοῦ τῆς Κορίνθου μετὰ ἀπὸ τὴν παραπάνω παρέκβαση, θὰ ἤθελα νὰ τονίσω ὅτι τοῦτο ὁπωσδήποτε δὲν εἶναι τὸ κλειδὶ γιὰ τὴ λύση τοῦ προβλήματος τοῦ κορινθιακοῦ ἐργαστηρίου, ἀλλὰ μιὰ συμβολὴ στὴν ἔρευνα καὶ ἴσως ἕνας ἐντοπισμὸς τῆς ἔκφρασης ἑνὸς τοπικοῦ ἐργαστηρίου.

Περιγραφή[7]

Τὸ κεφάλι ἔχει ὕψος 0.145 μ. μὲ σχετικὰ ἐπίπεδο κρανίο καὶ ἐπιμήκεις ἀναλογίες (πίν. 64α - β). Στὸ μέσο τοῦ κρανίου ὑπάρχει ὑπόλοιπο σιδερένιου μηνίσκου. Ἀπὸ τὴν κορυφὴ τοῦ κεφαλιοῦ ξεκινοῦν κυματιστὰ τὰ μαλλιά, ποὺ καταλήγοντας σὲ μιὰ σειρὰ βοστρύχους πάνω στὸ μέτωπο περιβάλλουν τὸ πρόσωπο φτάνοντας ἕως τὸ ὕψος τῶν αὐτιῶν. Κάτω ἀπὸ τ' αὐτιὰ δένονται σὲ πλεξίδες, ποὺ διασταυρώνονται στὸν αὐχένα καὶ ἀνεβαίνουν ψηλά, ἕως τὸ σημεῖο ὅπου ἡ ἀπόσταση ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσα στὰ δυὸ ἄκρα ἑνώνεται μὲ ταινία.

Τὰ μάτια μεγάλα ἀμυγδαλόσχημα ἔχουν ἔξεργη τὴν κόρη — «ἐξωφθαλμία» χαρακτηριστικὴ πολλῶν ἔργων αὐτῆς τῆς ἐποχῆς — καὶ ἔντονα ἔκτυπη τὴν πάνω καὶ κάτω γραμμὴ τῶν βλεφάρων. Ἡ θέση τῶν ματιῶν εἶναι ψηλὰ σὲ σχέση μὲ τὸ πρόσωπο, ποὺ ἔχει σχῆμα ὠοειδές. Στοιχεῖο ἄξιο νὰ σημειωθῆ εἶναι ὅτι ὁ κανθὸς εἶναι ἀσύμμετρος, μὲ διαφορετικὸ σχῆμα σὲ κάθε μάτι.

1. K. Wallenstein, Korinthische Plastik des 7en und 6en Jahrhunderts vor Christus (1971).

2. Ι. Βοκοτοπουλου - Κουλεϊμανη, Χαλκαῖ κορινθιουργεῖς πρόχοι (1975).

3. Γ. Δοντας, Ἕνα κεφάλι μικροῦ κορινθιακοῦ κούρου ἀπὸ τὴν Κέρκυρα, Πελοποννησιακὰ Ζ', 1969 - 1970, 29 - 49.

4. V. H. Poulsen, Der strenge Stil, AA 1937, βλέπε καὶ κριτικὴ τοῦ Ch. Picard στὸ Gnomon 15, 1939, 412 - 413.

5. E. Langlotz, Frühgriechische Bildhauerschulen (1927).

6. W. H. Schuchhardt, Köpfe des strengen Stiles, Festschrift für Carl Weickert 59-73.

7. Ὁ ἀείμνηστος Νικος Βερδελης στὴν πρώτη παρουσίαση μιλάει διεξοδικὰ γιὰ τὶς φθορὲς ποὺ ἔχει ὑποστῆ, βλ. ΑΔ 1964, Χρον. 128. Πολλὲς εὔστοχες σχετικὲς παρατηρήσεις κάνει καὶ ὁ Cl. Rolley, βλ. RA 1970, 16.

Τὸ πλάσιμο τῶν παρειῶν εἶναι ἄνισο, μὲ φανερὴ ἔξαρση τῆς ἀριστερῆς παρειᾶς. Ἡ ὑπερβολὴ αὐτὴ συνεχίζεται καὶ στὴ διόγκωση τῆς σάρκας δίπλα στὴ μύτη, στοιχεῖο ποὺ δίνει ἕνα ἀσυνήθιστο τόνο ζωῆς στὸ ἄψυχο μάρμαρο. Ἡ διόγκωση αὐτὴ εἶναι μικρότερη στὸ δεξιὸ τμῆμα.

Πολὺ ζωντανὲς καὶ κινημένες ἐπιφάνειες εἶναι στὸ κεφάλι οἱ ἐπιφάνειες γύρω στὰ σβυσίματα τῶν χειλιῶν, ποὺ καὶ αὐτὰ εἶναι ἰδιαίτερα ἐκφραστικά. Τὸ κάτω χεῖλος εἶναι παχύτερο, ἐνῶ τὸ ἐπάνω δημιουργεῖ ἕνα χαρακτηριστικὸ κυματισμό. Ἡ ἔνταση τῶν χειλιῶν συντείνει στὴν ἰδιαίτερη αἴσθηση ζωντάνιας ποὺ ἀποπνέει τὸ κεφάλι. Τὸ σαγόνι, σπασμένο σὲ μεγάλο τμῆμα τῆς ἐπιφάνειάς του, μαντεύεται θερμὸ καὶ παλλόμενο, γεμάτο δυναμισμό. Τὸ αὐτὶ εἶναι ἐργασμένο μὲ ἰδιαίτερη λεπτότητα καὶ χάρη.

Ἔτσι λοιπὸν τὸ κεφάλι τῆς Κορίνθου, διαποτισμένο ἀπὸ μιὰ βαθύτατη ἐσωτερικότητα καὶ ζωντάνια, στέκει αἰνιγματικὸ μπροστά μας, θέτοντας μεγάλα τὰ ἐρωτηματικὰ γιὰ τὰ μηνύματα ποὺ μᾶς φέρνει[1]. Σὰν χρονολόγηση τοῦ κεφαλιοῦ βλέπω πιθανότερη τὴ δεκάδα 490 - 480 π.Χ.

Συγγενικὰ πρωτότυπα τῆς μεγάλης πλαστικῆς

Ἀπὸ τὴν πρώτη ματιὰ εἶναι σίγουρο ὅτι τὸ ἔργο αὐτὸ δὲν ἀνήκει οὔτε στὸν ἀττικὸ οὔτε στὸν ἰωνικὸ ἀλλὰ οὔτε καὶ στὸν ἀργείτικο καλλιτεχνικὸ χῶρο. Τὰ μόνα κοντινὰ καὶ πρόσφορα γιὰ ἐξέταση καὶ σύγκριση πεδία μένουν ἡ ἴδια ἡ Κόρινθος καὶ ἡ γειτονικὴ Αἴγινα. Ἀφήνοντας γιὰ παρακάτω τὴν ἐξέταση τῶν ἔργων, ποὺ ἔχουν προέλευση τὴν ἴδια τὴν Κόρινθο, ἐπισημαίνω ἀμέσως τὴν ἰδιαίτερα μεγάλη ὁμοιότητα ποὺ παρουσιάζει τὸ κεφάλι τῆς Κορίνθου μὲ τὰ κεφάλια τῶν Αἰγινητῶν, μὲ βασικὴ διαφορὰ ὅτι ἐκεῖνα εἶναι πιὸ σαρκωμένα στὸ κατώτερο τμῆμα τοῦ προσώπου. Ἂς μοῦ ἐπιτραπῆ ν' ἀποτολμήσω τὴν παρατήρηση ὅτι τὸ συγγενικώτερο μὲ τὸ κεφάλι τῆς Κορίνθου εἶναι τὸ ὑπ' ἀριθ. IV τοῦ ἀνατολικοῦ ἀετώματος (πίν. 65α), ὅπως ἐκτίθεται στὴ νέα παρουσίαση στὴν Γλυπτοθήκη τοῦ Μονάχου[2], καθὼς καὶ τὸ κεφάλι τῆς Σφίγγας ἀπὸ ἀκρωτήριο τοῦ ναοῦ (πίν. 65β). Στενὴ σχέση μὲ ἄλλα ἔργα αἰγινητικῆς καταγωγῆς θὰ συναντήσουμε πολλὲς φορὲς στὸ χῶρο τῆς μικροκαλλιτεχνίας.

Ἄλλο κομμάτι ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς Αἰγινῆτες μὲ χτυπητὴ ὁμοιότητα χαρακτηριστικῶν καὶ ἐκτέλεσης εἶναι τὸ μαρμάρινο κεφάλι μετόπης ἀπὸ τὸν μακρινὸ σικελικὸ Σελινοῦντα, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸ ναὸ Ε[3]. Θὰ πρέπει νὰ τονιστῆ ἰδιαίτερα ἡ συγγένεια τῶν ἔκτυπων βλεφάρων καὶ τοῦ ὅμοιου σχηματισμοῦ τοῦ κανθοῦ τοῦ ματιοῦ τῆς σικελικῆς μετόπης μὲ τὸ κεφάλι τοῦ κούρου.

Γενικὰ στὰ ἔργα μὲ προέλευση τοὺς ναοὺς τοῦ Σελινοῦντος παρατηρεῖται μεγάλη συγγένεια μὲ τὴν Πελοπόννησο καὶ ἰδιαίτερα μὲ τὴν Κόρινθο, τὴ Σικυώνα καὶ τὸ Ἄργος[4] σὲ σημεῖο ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ γραφῆ ὁλόκληρη μελέτη γιὰ τὸ θέμα αὐτό. Ἡ

1. Οἱ φωτογραφίες ὀφείλονται στὴν κ. Hassia.
2. Dieter Ohly, Die Aegineten, τ. I, Die Ostgiebelgruppe πίν. 27, 28, 29.
3. R. Ross Holloway, Influences and Styles in the Late Archaic and Early Classical Greek Sculpture of Sicily and Magna Graecia, εἰκ. 140 - 141.
4. Vollgraff - Beyen, Argos et Sicyone, Hagélaïdas 20 - 23 μὲ παράθεση σχετικῆς βιβλιογραφίας.

ἐπίδραση τῆς καλλιτεχνικῆς δραστηριότητας τῆς Πελοποννήσου στὴ Σικελία καὶ στὴν Κάτω Ἰταλία ἐμπεδώνεται καὶ ἀπὸ τὴ φιλολογικὴ παράδοση.

Ἡ σχετικὴ μαρτυρία[1] γιὰ τὸν ἰταλιώτη γλύπτη Πυθαγόρα, ὅτι δηλαδὴ οἱ ἀρχὲς τῆς τέχνης του κρατοῦν ἀπὸ τὸν Ρηγῖνο Κλέαρχο, ποὺ καὶ ἐκεῖνος μὲ τὴ σειρά του ἦταν μαθητὴς τοῦ Κορίνθιου Εὔχειρου, ἐνισχύει αὐτὴ τὴν πίστη. Μέσα στὸν κύκλο αὐτὸν τῶν ἀλληλοεπιδράσεων Κεντρικῆς Ἑλλάδας, Σικελίας μπορεῖ νὰ σημειωθῆ καὶ ἡ σχετικὴ συγγένεια ποὺ παρουσιάζει τὸ κεφάλι τῆς Κορίνθου μὲ τὸ κοντινὸ στὴ χρονολόγηση, ἀλλὰ ὁπωσδήποτε νεώτερό του κεφάλι τοῦ πολεμιστῆ τοῦ Μουσείου τοῦ Ἀκράγαντα ποὺ ὁ De Miro τὸ ἀποδίδει στὸ μεγάλο Πυθαγόρα[2]. Τὸ κεφάλι τοῦ πολεμιστῆ ὁ De Miro τὸ σχετίζει «al frontone est di Egina (testa dell' arciere B), alla testa 644 dell' Acropoli e con un riferimento cronologico più sicuro all' efebo Biondo»[3]. Στὸν χῶρο αὐτὸ ἔχει ἀκόμα τὴ θέση της ἡ παράθεση τῆς ὁμοιότητας τοῦ κεφαλιοῦ μὲ τὸν τόσο συζητούμενο Ἀπόλλωνα Piombino[4]. Τυπολογικὰ παίρνοντας σὰν βασικὸ στοιχεῖο γιὰ τὸ σχηματισμὸ τῆς ὁμάδας τὸ ἰδιαίτερα σύνθετο χτένισμα τοῦ κορινθιακοῦ κούρου μὲ τὶς σειρὲς τῶν βοστρύχων στὸ μέτωπο καὶ μὲ τὶς δυὸ διασταυρούμενες πλεξίδες στὸ πίσω μέρος τοῦ κεφαλιοῦ «a type limited to the beginning of severe period», ὅπως χαρακτηριστικὰ γράφει ἡ Ridgway[5], ἐκτὸς ἀπὸ τὴ μεγάλη ὁμοιότητα χτενίσματος ποὺ ἔχει μὲ τὸν αἰνιγματικὸ ξανθὸ ἔφηβο τῆς Ἀκρόπολης[6], βρίσκεται πολὺ κοντὰ κυρίως πρὸς τὸ κεφάλι τῆς Κυρήνης[7], ὅπου ἀναφερόμενος ὁ Paribeni, ἀπόλυτα βέβαιος γιὰ τὴν πελοποννησιακή του καταγωγή, κάνει μιὰ πολὺ ἐνδιαφέρουσα παρατήρηση: «Testa di giovanette, marmo pario, opera peloponnesiaca 480 a.C. Si confronti anche la testa di Atena da una metopa fittile di Corinto». Ἀρκετὰ μεγάλη συγγένεια ἐμφανίζει καὶ ἐκφραστικὰ μὲ τὸ κεφάλι τοῦ Ἁλμυροῦ, ποὺ βρίσκεται στὸ μουσεῖο τοῦ Βόλου[8]. Ἀνάμεσα στὰ ἄλλα ὅμοια σὲ χτένισμα κεφάλια μὲ διάφορες ἐλαφρὲς παραλλαγὲς ποὺ ἔχει συγκεντρώσει ἡ Ridgway μεγάλη παρουσιάζεται ἡ σχέση καὶ μὲ τὸ κεφάλι τῆς Κύπρου[9]. Τὴν ἐξέλιξη αὐτοῦ τοῦ χτενίσματος μὲ τὴν ἀπελευθέρωση τῶν βοστρύχων τοῦ μετώπου παρακολουθοῦμε στὸν «Ἀπόλλωνα τοῦ ὀμφαλοῦ»[10]. Πέρα ὅμως ἀπὸ τὴν ὁμάδα αὐτή, τὴν ἤδη γνωστή, θὰ

1. ΠΑΥΣ. VI 4,4: *Τὸν δὲ ἀνδριάντα Πυθαγόρας ἐποίησεν ὁ Ρηγῖνος, εἴπερ τις καὶ ἄλλος ἀγαθὸς τὰ ἐς πλαστικήν. διδαχθῆναι δὲ παρὰ Κλεάρχῳ φασὶν αὐτόν, Ρηγίνῳ μὲν καὶ αὐτῷ, μαθητῇ δὲ Εὐχείρου. τὸν δὲ Εὔχειρον εἶναι Κορίνθιον, φοιτῆσαι δὲ ὡς Σπάδραν τε καὶ Χάρταν Σπαρτιάτας.*

2. E. DE MIRO, Il Guerriero di Agrigento et la sculptura di stile severo in Sicilia, Cronache di Archaeologia e di storia dell' arte 7, 1968, 143 - 156 πίν. XXXV, XXXVII, XXXIX.

3. Αὐτ. 153 - 154.

4. B. S. RIDGWAY, Antike Plastik VII (1967), The Bronze Apollo from Piombino in the Louvre 43 - 75.

5. B.S. RIDGWAY, The Severe Style in Greek Sculpture 60.

6. Ξανθὸς ἔφηβος: RIDGWAY, The Severe Style in Greek Sculpture 57 εἰκ. 72 - 74. L. ALSCHER, Griechische Plastik, τ. II, μέρ. I σ. 175. LANGLOTZ, Frühgriech. Bildhauerschulen 78, W. FUCHS, Die Sculptur der Griechen 551 εἰκ. 653.

7. E. PARIBENI, Catalogo di sculpture di Cirene, ἀρ. 14, σ. 14 - 15, πίν. 20 - 21.

8. AM 1965, 1940. F. BROMMER, Neue thessalische Bildwerke vorklassischer Zeit πίν. 63 - 66. H. BIESANZ, Die thessalischen Grabreliefs L. 17 σ. 29, πίν. 35.

9. P. DIKAIOS, Guide to the Cyprus Museum σ. 101 βάση 27, πίν. 20, 2. B. S. RIDGWAY, ὅ.π. 57 - 58, εἰκ. 84 - 87.

10. ΧΡ. ΚΑΡΟΥΖΟΣ, Ὁ Ποσειδῶν τοῦ Ἀρτεμισίου, ΑΔ 1930 - 31, 41 - 104.

ἤθελα νὰ προσθέσω τὸ μαρμάρινο γενειαφόρο κεφάλι τοῦ Μουσείου τοῦ Παλέρμου[1] καθὼς καὶ τὸ μεγάλο πήλινο ἐτρουσκικὸ κεφάλι τοῦ Μουσείου τοῦ Orvieto, ποὺ ἐμφανίζει ὄχι μόνο τυπολογική, ἀλλὰ καὶ οὐσιαστικώτερη σχέση ἔκφρασης μὲ τὸ κεφάλι τῆς Κορίνθου[2].

Καλλιτεχνικὴ προέλευση

Ὁ Ν. Βερδελῆς στὴ μικρὴ παρουσίαση ποὺ ἔχει κάνει σημειώνει, ὅτι κατὰ τὴ γνώμη τῶν Χρήστου καὶ Σέμνης Καρούζου τὸ κεφάλι ΒΕ 35 μπορεῖ νὰ θεωρηθῇ ἀργείτικο, ἐνῶ ὁ ἴδιος δὲν ἐμποδίζεται νὰ δεχτῇ τὴν κορινθιακή του προέλευση[3]. Ὁ Claude Rolley ἀναφερόμενος στὴν ὁμοιότητα μὲ ἕνα κεφάλι πάνω σὲ στατῆρα τῆς Κορίνθου ἀποκλίνει κι αὐτὸς στὴ γνώμη τῆς κορινθιακῆς καταγωγῆς του[4].

Ἐπειδὴ τὸ πρόβλημα αὐτὸ ὅσο πιὸ βαθιὰ ἀντιμετωπίζεται, τόσο συνθετώτερο καὶ περιπλοκώτερο γίνεται, προτίμησα γιὰ τὴν ἐξέταση τῆς καλλιτεχνικῆς πατρίδας τοῦ κεφαλιοῦ τῆς Κορίνθου νὰ ἀκολουθήσω μιὰ ἐσωτερικὴ συγκριτικὴ πορεία μὲ τὴν παράθεση ἔργων, ποὺ πρέπει νὰ προέρχονται ἀπὸ τὴν Κόρινθο. Φυσικὰ στὴν ἔρευνα αὐτὴ προστρέχω καὶ στὴ βοήθεια στοιχείων ἀπὸ ἄλλα ὑλικὰ καὶ κυρίως σὲ πήλινα, ἐπειδή, ὅπως εἶναι γνωστό, ὑπάρχει ἔλλειψη ἔργων μεγάλης πλαστικῆς.

Ἔτσι τὸ κεφάλι TF 37 τοῦ Μουσείου τῆς Κορίνθου (πίν. 66α), ποὺ χρονολογεῖται γύρω στὰ 510 - 500 π.Χ. καὶ προέρχεται ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὲς τῆς Λέρνας, μπορεῖ νὰ θεωρηθῇ ὅτι περιέχει προδρομικὰ στοιχεῖα τοῦ ΒΕ 35. Δίκαια ὁ μελετητὴς τὸ κατονομάζει «the best piece from the Asklepieion»[5]. Στὸν χαρακτηρισμὸ τοῦτο μπορεῖ νὰ προστεθῇ καὶ ἡ διαπίστωση ὅτι τὸ πήλινο κεφάλι TF 37 ἀποτελεῖ τὸ ὡραιότερο δεῖγμα κορινθιακῆς πλαστικῆς τοῦ τέλους τοῦ 6ου π.Χ. αἰώνα.

Τὰ μάτια καὶ σ' αὐτό (TF 37) εἶναι τοποθετημένα ἀρκετὰ ψηλὰ μέσα στὸ χῶρο τοῦ προσώπου. Μεγάλα καὶ ἀρχαϊκὰ ἀκόμα, τονίζονται ἀπὸ ἔντονο περίγραμμα βλεφάρων καὶ ἀψῖδα φρυδιῶν. Τὸ πρόσωπο ἔχει ἀσυμμετρίες στὸ πλάσιμό του. Κινημένες πλαστικὰ καὶ γεμάτες ζωὴ παλλόμενες ἐπιφάνειες ὑπάρχουν γύρω ἀπὸ τὰ ρουθούνια καὶ τὰ χείλη. Τὸ κατώτερο χεῖλος εἶναι παχύτερο. Δυὸ ἔντονες αὐλακώσεις, ποὺ ξεκινοῦν ἀπὸ τὴ μύτη καὶ ἀπολήγουν στὰ δυὸ ἄκρα τοῦ στόματος, κάνουν ἀκόμα πιὸ ἀξιοπρόσεκτη τὴ μοναδικότητα τῆς ἔκφρασής του. Τὸ σύνολο κλείνει μὲ τὸ ὑπερτονισμένο, ἀλλὰ ἐκφραστικὸ σαγόνι. Τὸ σχῆμα τοῦ προσώπου εἶναι περισσότερο στρογγυλὸ μὲ σαφῆ μείωση στὸ κατώτερο μισὸ τμῆμα του, ποὺ τὸ πλησιάζει στὸ ὡοειδὲς τοῦ κούρου ΒΕ 35. Ἡ μεγάλη καὶ κυρίαρχη ἐξ ἄλλου σχέση ἀνάμεσα στὰ δυὸ κεφάλια εἶναι τὸ περίτεχνο παλλόμενο πλάσιμο τῶν ἐπιφανειῶν κυρίως τῶν παρειῶν καὶ τοῦ χώρου γύρω στὴ μύτη καὶ τὰ χείλη, ποὺ πραγματικὰ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι τυχαία. Καὶ πάνω

1. H. Ross Holloway, ὅ.π. εἰκ. 133, 134, 135.

2. M. Sprenger, Die etruskische Plastik des V. Jahrhunderts v. Chr. und ihr Verhältnis zur griechischen Kunst 55, πίν. XXV.

3. ΑΔ 1964, Β', 128.

4. Cl. Rolley, Une nouvelle tête de kouros archaïque au Musée du Louvre RA, 1970, 16.

5. C. Roebuck, The Asklepieion and Lerna, The Votive Offerings and Miscellaneous Objects, Corinth XIV, 140 (ἀρ. 15) πίν. 55 καὶ F. J. de Waele, The Sanctuary of Asklepios and Hygieia at Corinth, AJA 37, 1933, 445, εἰκ. 5.

ἀπ' ὅλα καὶ στὰ δυὸ πρόσωπα ὑπάρχει αὐτὴ ἡ διάχυτη αἴσθηση τῆς πνευματικῆς ὀξύνοιας τῆς ἀνάμικτης μὲ χάρη καὶ τὸ αἴσθημα τῆς χαρᾶς τῆς ζωῆς, ποὺ θἄλεγε κανεὶς ὅτι ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸ τοῦ κορινθιακοῦ χώρου. Καὶ στὰ δυὸ κεφάλια δὲν διακρίνεται οὔτε στὸ ἐλάχιστο ἡ βαρύτητα, τὸ συμπαγὲς καὶ ἡ αὐστηρότητα τῶν μορφῶν τοῦ Ἄργους ἢ ἡ πνευματοποιημένη ἁπλότητα καὶ ξηρότητα τῶν ἀντίστοιχων ἀττικῶν.

Δεύτερο κομμάτι ἀπὸ τὴν ἴδια κορινθιακὴ γῆ ποὺ ἔχει μιὰ μεγάλη τεχνοτροπικὴ ὁμοιότητα μὲ τὸ κεφάλι τοῦ κούρου εἶναι τὸ μικρὸ πήλινο κεφάλι Ἀθηνᾶς μὲ τὰ στοιχεῖα MF 8631 ποὺ προέρχεται ἀπὸ μετόπη καὶ βρέθηκε στό «Tile factory» (πίν. 66β). Στὸ κεφάλι αὐτὸ ἀναφέρεται ὁ Paribeni, ὅταν μιλάει γιὰ τὸ κεφάλι τῆς Κυρήνης κι ὅπως τονίζει ὁ Weinberg, «the workmanship on this metope is among the best from archaic Corinth». Ἄλλη βαρύνουσα παρατήρηση εἶναι καὶ ἡ διαπίστωση τοῦ ἐρευνητῆ ὅτι «the head is finely modelled in a style which recalls the Aegina sculptures[1]. Πραγματικὰ ἡ σχέση μὲ τὰ κεφάλια τῶν Αἰγινητῶν εἶναι φανερή, καθὼς καὶ ἡ σχέση μὲ κεφάλια μορφῶν - λαβῶν χάλκινων κατόπτρων ποὺ ἀποδίδονται στὸ αἰγινητικὸ ἐργαστήριο[2].

Πέρα ὅμως ἀπὸ τὰ συμπεράσματα αὐτὰ ποὺ πυκνώνουν τὸν ἱστὸ τῆς σχέσης ἀνάμεσα σὲ Κόρινθο καὶ Αἴγινα, εἶναι πραγματικὰ μεγάλη ἡ ὁμοιότητα ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσα στὸ κεφάλι τοῦ κούρου καὶ στὸ κεφάλι τῆς Ἀθηνᾶς. Ἔτσι σ' αὐτὸ τὸ τελευταῖο ἔχουμε τὸ ἴδιο ὠοειδὲς σχῆμα προσώπου, τὶς ἴδιες χυμώδεις ἐπιφάνειες τῶν παρειῶν, χωρὶς ὅμως τὴν τόση ἐσωτερικὴ ζωντάνια τοῦ κούρου, τὸ ἴδιο δυναμικὸ σαγόνι. Στὰ μάτια, ἴσως ἐπειδὴ τὸ ὑλικὸ δὲν εἶναι μάρμαρο, δὲν ἔχουμε τὴν ἴδια ἐργασία. Κοινὸ στοιχεῖο ὅμως γι' αὐτὰ εἶναι ἡ τοποθέτησή τους ψηλὰ μέσα στὸ πρόσωπο. Ἀνάμεσα στὰ ἄλλα στοιχεῖα ἀναφορᾶς γιὰ ὁμοιότητα μὲ τὸ κεφάλι τοῦ κούρου θὰ πρέπει νὰ ἀναφερθῆ καὶ ἕνα ἀρκετὰ κατεστραμμένο πήλινο κεφάλι ἀπὸ τὸν ἀρχαϊκὸ ἀποθέτη τῆς Συκιᾶς[3] (πίν. 66γ). Ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν Κόρινθο, δουλεμένο σὲ μάρμαρο νησιωτικό, ἔχουμε ἐδῶ καὶ πολλὰ χρόνια ἕνα μικρὸ τμῆμα κεφαλιοῦ λίγο νεώτερο σὲ ἡλικία ἀπὸ τὸ ἐξεταζόμενο κεφάλι τοῦ κούρου[4] (πίν. 67α).

Δυστυχῶς ἀπὸ τὸ σπάραγμα αὐτὸ δὲ μποροῦμε νὰ ἔχουμε σαφῆ ἰδέα τῆς ὁλοκληρωμένης ἔκφρασης τοῦ κεφαλιοῦ. Τὸ τμῆμα τοῦ κεφαλιοῦ ποὺ διατηρεῖται μᾶς δείχνει τοὺς κατὰ ἀραιὰ διαστήματα χωρισμένους κυματοειδεῖς βοστρύχους νὰ ξεκινοῦν ἀπὸ τὸ κέντρο τοῦ κρανίου καὶ νὰ πλαισιώνουν τὸ μέτωπο καὶ προφανῶς ὁλόκληρο τὸ κεφάλι πλεγμένοι σὲ πλεξίδα. Ἡ ἐπεξεργασία τῶν μαλλιῶν εἶναι πιὸ νηφάλια ἀπὸ τοῦ κούρου ΒΕ 35 ἐνῶ ἡ ἐπεξεργασία τῶν ματιῶν ἔχει σχετικὴ ὁμοιότητα. Ἔχουμε κι ἐδῶ τὴ χαρακτηριστικὴ ἐξωφθαλμία καὶ ἀρκετὰ ἔξεργα δουλεμένα τὰ βλέφαρα. Τὸ σχῆμα τοῦ κρανίου φαίνεται πιὸ σφαιρικὸ ἀπὸ τοῦ δικοῦ μας κούρου. Γενικὰ ἡ ποιότητα τῆς

1. Εἶναι δημοσιευμένο μαζὶ μὲ ἄλλα πολλὰ τεμάχια ἀπὸ ἀρχιτεκτονικὰ πήλινα, J. S. Weinberg, Terracotta Sculpture at Corinth, Hesperia 21, 1957, 317 (45) πίν. 73.

2. Κεφάλι κατόπτρου στὸ Μουσεῖο τῆς Βοστώνης: E. Langlotz, Frühgriech. Bildhauerschulen 99, πίν. 54b.

3. Πρόκειται γιὰ ἀρχαϊκὸ ἀποθέτη ποὺ βρέθηκε τυχαῖα στὸ χωριὸ αὐτὸ τῆς Κορινθίας. Τὸ ὑλικό του, ἀδημοσίευτο ἀκόμα, πρόκειται νὰ τὸ δώση στὴ δημοσιότητα ἡ γράφουσα.

4. Ch. Morgan, AJA 43, 1939, 267 εἰκ. 10 (ἀρ. εὑρ. Ἀμερ. Σχολῆς Κλασσικῶν Σπουδῶν 92390).

δουλειᾶς καὶ σ' αὐτὸ εἶναι καλή, χωρὶς ὅμως νὰ ἀποτολμάη κανεὶς νὰ ἐκφραστῆ γιὰ μιὰ πιὸ ἄμεση ὁμοιότητα τῶν δύο ἔργων. Ὁ Morgan πάντως δικαιολογημένα τὸ θεωρεῖ «an original of that period, shedding useful light on Corinthian sculpture of the Transitional Age[1].

Μὲ τὸ πολὺ κατεστραμμένο μισὸ τμῆμα μαρμάρινου ἀρχαϊκοῦ κεφαλιοῦ (S-70-10), ποὺ βρέθηκε σχετικὰ πρόσφατα στὸ χῶρο τοῦ γυμνασίου στὴν Κόρινθο δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ὑποστηριχτῆ κανενὸς εἴδους ὁμοιότητα, γιατὶ οἱ κακώσεις ποὺ ἔχει ὑποστῆ τὸ ἀλλοιώνουν τελείως[2]. Ἔτσι τὸ πνεῦμα καὶ ἡ τεχνοτροπικὴ ἰδιοτυπία τοῦ κεφαλιοῦ εἶναι ἀδύνατο νὰ συλληφθοῦν. Ἰδιαίτερη ἐντύπωση προκαλοῦν τὰ μικρά, λεπτὰ καὶ ἀνέκφραστα χείλη. Ἡ ἐργασία ὅμως τῆς ἐπιφάνειας στὰ σημεῖα ὅπου αὐτὴ σώζεται, μᾶς κάνει νὰ δεχτοῦμε τὴ χρονολόγησή του στοὺς ἀρχαϊκοὺς χρόνους.

Ἄλλο ἀξιόλογο, πρόσφατο κι αὐτό, εὕρημα ἀπὸ τὴν Κόρινθο, ἀπὸ μάρμαρο πεντελικὸ αὐτὴ τὴ φορά, ἀποτελεῖ ἕνα τμῆμα ἀναθηματικοῦ ἀναγλύφου (πίν. 67γ) ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν ἴδια περιοχή, ὅπου βρέθηκε καὶ τὸ κεφάλι τοῦ κούρου[3]. Τὸ ἀνάγλυφο, ποὺ γιὰ πολὺ καιρὸ δίχασε τὴ σκέψη μου ὡς πρὸς τὴν ἀρχαϊκὴ ἢ ἀρχαΐστική του χρονικὴ στιγμή, καταλήγει κανεὶς νὰ τὸ πιστέψη μανιεριστικὸ ἔργο τῶν γύρω στὸ 460 π.Χ. χρόνων, ἀρκετὰ πρόχειρη δουλειὰ ἐντόπιου τεχνίτη[4]. Παρ' ὅλη ὅμως τὴν προχειρότητα τῆς ἐργασίας καὶ παρ' ὅλη τὴ χρονικὴ ἀπόσταση ἀνάμεσα στὰ δυὸ ἔργα, ὑπάρχει μιὰ ἔντονη ὁμοιότητα στὴν πλαστικὴ τῶν ὄγκων — κυρίως στὴ μιὰ ἀπὸ τὶς δυὸ ἀνάγλυφες μορφὲς — μὲ τὸ κεφάλι τοῦ κούρου. Συγκεκριμένα ἡ ὡραία λεία ἐπιφάνεια τοῦ μαρμάρου εἶναι ἐργασμένη μὲ τρόπο ποὺ νὰ ἀποδίδη τὴν ἔνταση καὶ τὴν ἐξόγκωση ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ ζωικότητα ποὺ χαρακτηρίζει καὶ τὸν κοῦρο.

Τέλος, ἂς ἐπιτραπῆ νὰ ἀναφερθῶ στὴ σχετικὴ ὁμοιότητα, παρὰ τὴ χρονικὴ ἀπόσταση ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσα στὸ κεφάλι τοῦ κούρου καὶ στὸ πήλινο κεφάλι KT 24-8 τοῦ Μουσείου Κορίνθου (πίν. 67β). Ἔχουμε καὶ σ' αὐτὴ τὸ ἴδιο μακρόστενο πρόσωπο, ὅμοια ἀπόδοση τῶν ματιῶν, ἀλλὰ καὶ τὸ ἴδιο εὐαίσθητο πλάσιμο τῶν παρειῶν καὶ τοῦ χώρου γύρω στὴ μύτη καὶ τὸ στόμα[5]. Πιὸ συγκεχυμένη, ἀλλὰ ὑπαρκτὴ γιὰ κάποιον ποὺ παρατήρησε πολὺ τὰ δυὸ ἔργα στὴ βάση τῆς γενικῆς ἔκφρασης τοῦ προσώπου, εἶναι καὶ ἡ σχέση μὲ τὸ πήλινο τοῦ ἀναγερμένου συμποσιαστῆ KT-19-1 τοῦ Μουσείου Κορίνθου[6] (πίν. 68α).

1. Αὐτ. 267 σημ. 33.

2. J. Wiseman, The Gymnasium Area at Corinth 1969 - 70, Hesperia 76, 1972, 24, πίν. 9: «the head is likely to be an early greek work perhaps Archaic».

3. Τὸ ἀνάγλυφο βρέθηκε καὶ μεταφέρθηκε στὸ Μουσεῖο Ἀρχαίας Κορίνθου τὸ 1971 (ἀρ. εὑρετ. ἑλλην. ἀποθηκῶν MK 1632) καὶ πάλι ἀπὸ τὸν κ. Σπῦρο Μαρινό. Μικρὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, ποὺ ἐπιχειρήθηκε ἀπὸ τὴν Ἐφορεία στὸν τόπο τῆς εὕρεσής του, δὲν ἔδωσε θετικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν ὕπαρξη συγκεκριμένου οἰκοδομήματος στὴν περιοχή. Εἶναι γεγονὸς ὅμως ὅτι τὸ κεφάλι τοῦ κούρου, ἡ μαρμάρινη ἀνάγλυφη πλάκα, καθὼς καὶ τμῆμα χάλκινης φιάλης ἄριστης κατασκευῆς, ποὺ βρέθηκε ἐκεῖ, ὁδηγοῦν στὴ σκέψη τῆς ὕπαρξης ἑνὸς μικροῦ ἀρχαϊκοῦ ἱεροῦ κάπου κοντὰ στὴ θέση αὐτή.

4. Ἡ δημοσίευση τοῦ ἀναγλύφου μοῦ ἔχει εὐγενικὰ παραχωρηθῆ ἀπὸ τὴν Ἔφορο κ. Εὐαγγελία Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη καὶ γιὰ τοῦτο θερμὰ τὴν εὐχαριστῶ καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτή.

5. Agness Stillwell, The Potters' Quarter, Terracotta Figurines, Class XVIII, Corinth XVII, σ. 137 (3) πίν. 30.

6. Αὐτ. Class XIV, σ. 106 (2) πίν. 20.

Ἄλλο συγκριτικὸ στοιχεῖο ἀπὸ τὴν Κόρινθο εἶναι καὶ ἕνα μικρὸ πήλινο στρογγυλὸ πλακίδιο μὲ ἀνάγλυφο κεφάλι, Ἀπόλλωνα μᾶλλον, ποὺ ἔχει ὅμως κατεστραμμένο ὅλο τὸ πρόσωπο. Ὅμως στὸ σπάραγμα αὐτὸ ποὺ σώζεται, ἰδιαίτερα ἐντυπωσιάζει ἡ συγγένεια τῆς κόμμωσης καὶ ἡ εὐγενική, καλόσχημη καμπύλη τοῦ λαιμοῦ ποὺ βρίσκει ἀπόλυτη ἀνταπόκριση στὴν τρυφερότητα καὶ τὴ λυγερότητα ποὺ χαρακτηρίζει τὸ λαιμὸ τοῦ δικοῦ μας κούρου[1]. Φαίνεται βέβαιο ὅτι, παρὰ τὶς μικρὲς διαστάσεις τοῦ ἔργου, ἂν σωζόταν τὸ πρόσωπο ἡ ἔρευνα θὰ εἶχε κερδίσει ἕνα πολὺ θετικὸ στοιχεῖο.

Ἀντίθετα πρὸς τὴ σχέση ποὺ ὑπάρχει μὲ ὅλα τὰ παραπάνω ἔργα ἀπὸ τὴν Κόρινθο, τεχνοτροπικὴ συγγένεια φανερὴ δὲν ἐπιβεβαιώνεται οὔτε μὲ τὸ ἐκπληκτικῆς ὡραιότητας κεφάλι τῆς νεκρῆς Ἀμαζόνας (MF 1944) «from temple E area, well 3»[2], οὔτε μὲ τὸ κεφάλι τοῦ πολεμιστῆ ποὺ προέρχεται ἀπὸ μικρὸ σύμπλεγμα[3] (MF 145). Φυσικὰ καὶ τὰ δυὸ αὐτὰ ἔργα ἐκπροσωποῦν τύπους τοῦ τέλους τοῦ 6ου π.Χ. αἰώνα, παράδοξο ὅμως εἶναι γιατὶ καὶ τὰ δυὸ αὐτὰ κεφάλια ἔχουν γίνει γενικὰ παραδεκτὰ σὰν ἔργα ἐγχώριων καλλιτεχνῶν.

Τελικά, στὸ κεφάλι τοῦ κούρου, καθὼς σὲ ὅλα τὰ ἄλλα τῆς συγγενικῆς σειρᾶς ποὺ παράθεσα, θἄπρεπε ἴσως νὰ ἰδοῦμε τὴν ἀποκρυσταλλοποίηση ἑνὸς ὁρισμένου τύπου ποὺ γίνεται ὁ ἐκφραστὴς τοῦ κορινθιακοῦ ἰδανικοῦ στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 5ου π.Χ. αἰώνα καὶ ποὺ προέρχεται ἀπὸ ἕνα κορινθιακὸ ἐργαστήρι.

Ἐξαιρετικὰ συγγενὴς μὲ τὸ κεφάλι τοῦ κούρου ἐμφανίζεται μιὰ ὁρισμένη σειρὰ γυναικείων χάλκινων ἀγαλματιδίων, ποὺ λειτουργοῦσαν σὰν λαβὲς κατόπτρων καὶ εἶναι διάσπαρτα στὰ διάφορα μουσεῖα μὲ κοινὸ σημεῖο τὴν ὑποδήλωση κοινῆς καταγωγῆς ἀπὸ τὴν Κορινθία ἢ ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἴδια τὴν Κόρινθο. Στὸ σύνολό της ἡ σειρὰ αὐτὴ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἔργα, ποὺ ἔχουν σχετικὴ χρονικὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ κεφάλι ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ, καὶ ἔτσι δὲν ἐπιτρέπεται ἡ ἄμεση ἀναζήτηση ὁμοιότητας, ἀλλὰ ὁπωσδήποτε ἀποδεικνύεται σταθερὰ καὶ γιὰ συνεχῆ χρονικὴ διάρκεια ἡ ὕπαρξη τῆς μορφῆς μὲ τὸ χαρακτηριστικὰ ᾠοειδὲς πρόσωπο, τὸ δυνατὸ σαγόνι, τὶς σαρκωμένες ἐπιφάνειες τοῦ προσώπου καὶ τὴν ἰδιαίτερη ζωντανὴ ἔκφραση, ὅπως τὴν ἀναπτύξαμε καὶ πιὸ πάνω.

Πρώτη στὴ σειρὰ ἀναφέρω τὴν κόρη - στήριγμα κατόπτρου τοῦ Μουσείου τοῦ Λούβρου, καθὼς καὶ τὰ πρόσωπα τῶν ἐρώτων ποὺ τῆς παραστέκονται[4] (πίν. 68β). Ἀκολουθεῖ ἡ κόρη - λαβὴ κατόπτρου τοῦ Μουσείου τῆς Κοπεγχάγης[5], ποὺ ὁ μὲν Langlotz τὴν κατατάσσει στὰ λακωνικὰ ἔργα, ὁ δὲ Poulsen τὴ θεωρεῖ, καὶ δίκαια νομίζω, κορινθιακὸ ἐπίτευγμα. Ἄλλη λαβὴ κατόπτρου μὲ συγγενικὴ πρὸς τὸν κοῦρο δομὴ προσώπου εἶναι μία τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου[6], ποὺ ἀπὸ τὸν Langlotz ἀποδίδεται στὴ

1. Πρόκειται γιὰ τὸ πλακίδιο 67-9-31 τῆς Ἀμερικανικῆς Σχολῆς Κλασσικῶν Σπουδῶν Ἀρχαίας Κορίνθου.

2. S. S. Weinberg : Terracotta Sculpture at Corinth, Hesperia 26, 1957, 308 (ἀρ. 12) πίν. 67.

3. Αὐτ. 307 (ἀρ. 10a) πίν. 66.

4. Br. 1689 τοῦ Μουσείου τοῦ Λούβρου. G. Richter, Korai εἰκ. 656 καὶ 658 - 660.

5. Μουσεῖο Κοπεγχάγης ἀρ. 294, Langlotz Frühgr. Bildhauerschulen 87 (ἀρ. 31) πίν. 47 c. καὶ H. V. Poulsen, Der strenge Stil, AA 1937, 17, πίν. 1 - 2.

6. E. Langlotz, ὅ.π. (Brit. Mus. 242) πίν. 16b. G. Richter, Korai εἰκ. 661.

Σικυώνια σχολή[1]. Ἀρκετὰ σημαντικὴ ὁμοιότητα παρουσιάζει καὶ ἡ μορφὴ τοῦ κατόπτρου τῆς Λυών[2], ποὺ καὶ πάλι ἀπὸ τὸν Langlotz ἀποδίδεται στὴ Σικυώνα, ἐνῶ σὰν τόπος εὕρεσης φέρεται μὲ πιθανότητα ἡ Κόρινθος. Σχετικὴ ὁμοιότητα παρατηρεῖται ἀκόμη μὲ τὴ γυναικεία μορφὴ τοῦ κατόπτρου τῆς Βοστώνης, ποὺ ἡ κόμμωσή της ἔχει μεγάλη τεχνολογικὴ ὁμοιότητα[3] μὲ τὸ μικρὸ πήλινο κεφάλι τῆς Ἀθηνᾶς ἀπὸ τὴν Κόρινθο[4], καθὼς καὶ μὲ τὴν ἄλλη γυναικεία μορφὴ τοῦ Λούβρου, ποὺ ἀποδίδεται καὶ πάλι στὴ Σικυώνα ἀπὸ τὸν Langlotz[5]. Ἀπὸ τὴ σειρὰ αὐτὴ δὲν πρέπει νὰ παραλειφθῇ καὶ μιὰ δεύτερη μορφὴ ἀπὸ τὸ Μουσεῖο τῆς Βοστώνης ποὺ κατατάσσεται χαρακτηριστικὰ ἀπὸ τὸν Langlotz στὸν αἰγινητικὸ κύκλο[6].

Ἄλλο αἰσιόδοξο στοιχεῖο γιὰ τὴν ἐντόπια καταγωγὴ τοῦ κεφαλιοῦ ποὺ ἐξετάζεται σ' αὐτὴ τὴ μελέτη εἶναι καὶ ἡ σύγκριση μὲ τὸ χάλκινο ἀγαλματάκι μιᾶς ὄρθιας κόρης τῆς Warren Collection τοῦ Bowdoin College Museum of Art (1913 - 33)[7] (πίν. 69α - β). Σ' αὐτὸ ἔχουμε σχετικὰ ὅμοια σύλληψη προσώπου καὶ ἔκφραση συγγενικὴ πρὸς τὸ κεφάλι τοῦ κούρου. Ἀξίζει ἀκόμα στὴν περίπτωση αὐτὴ νὰ τονιστῇ καὶ ἡ τεχνοτροπικὴ σχέση τοῦ σώματος μὲ τὸν ὡραῖο κορμὸ κόρης ποὺ ἔχουμε στὴν Κόρινθο[8]. Καὶ στὰ δυὸ ἔργα ἔχουμε ἁδρὸ πλάσιμο καὶ διαγραφὴ τοῦ σώματος κάτω ἀπὸ τὸν χιτῶνα, τὴν ἴδια ἀθόρυβη ἀλλὰ ζωντανὴ ἐξόγκωση τοῦ νεανικοῦ στήθους καὶ τὶς ἴδιες βαρειὲς πτυχώσεις τοῦ ἐνδύματος. Τέλος ἡ Ἀθηνᾶ Elgin, ποὺ ὁ Schuchhardt τὴν ἐντάσσει σὲ κύκλο κορινθιακῶν ἔργων, ἐμφανίζει μιὰ κάποια τεχνοτροπικὴ ὁμοιότητα μὲ τὰ κεφάλια τῶν κορῶν - λαβῶν ποὺ ἀναφέρονται παραπάνω[9]. Ἀπὸ τὸν ἑλλαδικὸ χῶρο, συγγενικὰ πήλινα ἔχουμε μιὰ προτομὴ γυναικεία στὸ Μουσεῖο τοῦ Ἄργους[10] (πίν. 70α) κορινθιακῆς προέλευσης, καθὼς καὶ μιὰ σειρὰ ἀπὸ πήλινα προσωπεῖα στὸ Μουσεῖο τῶν Δελφῶν[11]. Ἀνάμεσα στοὺς ὀκτὼ χαρακτηριστικοὺς τύπους μητρῶν ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τῶν Δελφῶν, ἕνας γυναικεῖος τύπος, ποὺ ἐπαναλαμβάνεται πολὺ καὶ χρονολογεῖται γύρω στὰ 465 - 455 π.Χ., μαρτυρεῖ ἔντονα γιὰ μιὰ κορινθιακὴ προέλευση ἢ γιὰ μιὰ ἐντόπια παραγωγὴ βασισμένη σὲ ἀρχικὴ κορινθιακὴ μήτρα. Στὸν τύπο αὐτὸ ἡ κόμη, κυματιστή, χωρισμένη στὴ μέση, πλαισιώνει τὸ πρόσωπο. Τὸ ἀκάλυπτο τμῆμα τοῦ μετώπου ἐμφανίζεται τριγωνικό. Μάτια ἴσια, ἔντονα, μὲ τονισμένο τὸν κανθό. Τὸ πλάσιμο τοῦ προσώπου ἁδρό, ἀλλὰ μὲ μαλακὲς με-

1. Ἡ ἐντόπιση ποὺ ἔχει γίνει τὰ τελευταῖα χρόνια ἀπὸ τὴ γράφουσα τῆς κλασσικῆς πόλης τῆς Σικυώνας καὶ ὁ προγραμματισμὸς τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ ἀσύλητου κλασσικοῦ νεκροταφείου της στὴν πεδιάδα τοῦ Βασιλικοῦ ἴσως σύντομα νὰ ρίξουν νέο φῶς στὸ πρόβλημα ποὺ ὑπάρχει γύρω ἀπ' αὐτήν. Ἄξιο νὰ σημειωθῇ εἶναι ὅτι οἱ τάφοι ἔχουν σὰν κτερίσματα πάμπολλα πήλινα προφανῶς ἐγχωρίων ἐργαστηρίων.

2. E. Langlotz, ὅ.π. 15a. S. Boucher, Bronzes grecs, helléniques et celtiques des Musées de Lyon 28.

3. E. Langlotz, ὅ.π. πίν. 16a.

4. Βλ. παραπάνω σ. 187 σημ. 1.

5. E. Langlotz, ὅ.π. πίν. 18c.

6. Αὐτ. πίν. 54b.

7. D. Gordon - Mitten - S. F. Doeringer, Master Bronzes from the Classical World 95 ἀρ. 90.

8. Πρόκειται γιὰ τὸν κορμὸ ποὺ ἀναφέρεται στὴ σ. 182 σημ. 4.

9. Βλ. W. H. Schuchhardt, Köpfe des strengen Stiles, Festschrift für Carl Weickert.

Ὁ K. Schefold, Meisterwerke griechischer Kunst ἀρ. 264 τὴ χαρακτηρίζει ἀττικὸ ἔργο.

10. Προέρχεται ἀπὸ ἀρχαϊκὲς ταφὲς τοῦ Ἄργους ποὺ ἔχουν δημοσιευτῇ ἀπὸ τὴν ἀνασκάψασα Σ. Καρουζου, Ἀνασκαφὴ τάφων τοῦ Ἄργους, ΑΔ 1933 - 35, 31 - 32, παρένθ. πίν. 2.

11. Προέρχονται ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὲς τῆς Γαλλικῆς Σχολῆς στὴν Κίρρα καὶ εἶναι ἀδημοσίευτες.

ταβάσεις. Ἀπὸ τὰ ἐκφραστικά, τρυφερὰ χείλη, παχύτερο εἶναι τὸ κάτω. Ἔντονα καὶ μὲ ἰδιαίτερη εὐαισθησία δουλεμένος ὁ χῶρος γύρω ἀπὸ τὰ ρουθούνια καὶ τὸ διαχωριστικὸ αὐλάκι μεταξὺ μύτης καὶ πάνω χείλους. Στὸν τύπο αὐτὸ ἀνήκουν τὰ ὑπ' ἀριθ. 6596, 10067, 10065, 10064, 10066, 10068, 6597 (πρόκειται γιὰ ἀριθμοὺς δοσμένους ἀπὸ τὸν μελετητή)[1].

Ὁμοιότητα μὲ ρωμαϊκὰ ἀντίγραφα

Ὁμοιότητα μεγάλης βαρύτητας παρουσιάζεται, ὅσο τοῦτο εἶναι δυνατὸ νὰ ἀποδοθῇ, παρὰ τὸ ψυχρὸ δούλεμα τῆς ὕλης καὶ τὴ χρονικὴ ἀπόσταση, σὲ ἕνα ἀντίγραφο ρωμαϊκῶν χρόνων ἑνὸς πρωτότυπου ἑλληνικοῦ τῶν γύρω στὰ 470 π.Χ. χρόνων, δηλαδὴ στὸν Ἀπόλλωνα Townley τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου[2]. Γιὰ τὸ ἔργο αὐτὸ διατυπώνονται ἀπὸ τὸν Pfeiff οἱ ἀπόψεις ὅτι τοῦτο εἶναι ἀντίγραφο ἀπὸ πάριο μάρμαρο πρωτότυπου ἔργου τῶν γύρω στὰ 470 - 460 π.Χ. χρόνων, ἔργο καλλιτέχνη τῆς βορειοανατολικῆς Πελοποννήσου. Χῶροι προέλευσής του ἀναφέρονται οἱ σχολὲς Κορίνθου, Αἴγινας καὶ Σικυώνας, σύμφωνα δὲ μὲ τὴν προσωπικὴ κρίση τοῦ συγγραφέα τοῦτο ἐντάσσεται μὲ μεγάλες πιθανότητες στὴ σχολὴ τῆς Σικυώνας.

Ὁ Ἀπόλλων Townley ἔχει τὸ μετωπικὸ χῶρο σχετικὸ μὲ τὸν ἀντίστοιχο τοῦ κούρου τῆς Κορίνθου καὶ συγγενικὸ τὸ πλάσιμο τῶν παρειῶν καὶ τοῦ πηγουνιοῦ καὶ πέρα ἀπὸ τὴν κενότητα τῆς ἔκφρασης τοῦ ἀντιγράφου μᾶς ἀφήνει νὰ μαντεύουμε τὴν ὑπερήφανη καὶ συνάμα γοητευτικὴ τοῦ πρωτοτύπου. Κατὰ τὸν Pfeiff πάλι «Die Vorderansicht zeigt das volle schwellende Oval des Gesichts überspannt vom Bogen der Schädelwölbungen».

Ἡ χρησιμοποίηση του ἀπὸ τὸν Beyen[3] σὰν συνδετικοῦ κρίκου μεταξὺ τοῦ Ἀπόλλωνα Strangford καὶ τοῦ Ποσειδώνα τοῦ Ἀρτεμισίου, καθὼς καὶ ἡ ἔνταξή του στὴ Σικυώνια σχολὴ ἐνισχύει τὴν παράθεσή του δίπλα στὰ παραδοσιακὰ κοντινὰ πρὸς τὸ κεφάλι τῆς Κορίνθου ἔργα. Πραγματικὰ ἡ ἔκφραση τοῦ κεφαλιοῦ Townley δὲν ἔχει ἀντίστοιχη οὔτε στὴν ἀττικὴ οὔτε στὴν ἀργείτικη τέχνη. Ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ συγκεντρώνει φαίνεται ὅτι ὁ μόνος χῶρος ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ παραγάγῃ τὸ πρωτότυπο αὐτοῦ τοῦ ἔργου θὰ ἦταν πιθανότατα ἡ βορειοανατολικὴ Πελοπόννησος.

Προέχει ἀκόμα νὰ τονιστῇ ἡ μακρυνὴ κοινότητα ἔκφρασης τῶν δύο ἔργων μὲ τὴν ἔννοια πάντοτε τῆς ἀποτύπωσης ἢ διαιώνισης τῶν παραδεδομένων καλλιτεχνικῶν στοιχείων, ἑνὸς αἰσθητικοῦ τύπου δημιουργημένου στὴν Κόρινθο, στοιχείων ποὺ ἐνυπάρχουν καὶ μεταδίδονται σὲ μεταγενέστερα ἔργα στὰ πλαίσια τῆς δραστηριότητας ἑνὸς κορινθιακοῦ ἐργαστηρίου.

1. Πέρα ἀπὸ τὴ σειρὰ αὐτὴ ἀπὸ σχετικὰ μεγάλα προσωπεῖα, μεγάλης ἀξίας γιὰ τὴν ἔρευνα τῆς παρουσίας τῆς Σικυώνας καὶ τῆς Κορίνθου στοὺς Δελφοὺς θὰ ἀποδειχθῇ χωρὶς ἄλλο ἡ μελέτη τοῦ F. Croissant γιὰ τὰ εἰδώλια ποὺ βρέθηκαν τελευταῖα στὸ Κωρύκειο ἄντρο.

2. Pfeiff, Apollon 73 - 74, πίν. 19 - 23 (Brit. Mus. Cat. of. Sculp. 1.208).

3. Vollgraff - Beyen, Argos et Sicyone 76: «il vaut la peine, d' autre part, de rapprocher le profil de l' Apollon Strangford de ceux de l' Apollon Townley et du Poséidon d' Artémision, et la vue de face de l' Apollon Townley n' est pas non plus à négliger» καὶ παρακάτω στὴν ἴδια σελίδα «Dans l' Apollon Townley, ce n' est plus Kanachos, c' est le jeune sculpteur du Poséidon dont on reconnaît la main».

Τέλος, σὰν ἀπόηχο αὐτῆς τῆς εἰκονιστικῆς τάσης καὶ σὰν ἀπόσταγμα τοῦ πνευματικοῦ πιστεύω τῆς περιοχῆς τῆς Κορίνθου θὰ μποροῦσε νὰ θεωρηθῆ ἕνα κεφάλι νέας γυναίκας (πίν. 70β), ἀντίγραφο ἔργου τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. (440 - 430), ποὺ βρίσκεται στὸ Μουσεῖο Κορίνθου[1], μὲ κόμμωση τῆς Φαυστίνας τῆς νεώτερης. Ἴσως ἡ μεγάλη χρονικὴ ἀπόσταση καὶ ἡ διαφοροποίηση τοῦ ἀρχικοῦ πνεύματος στὸ ἀντίγραφο νὰ δημιουργῆ τὴν ἐντύπωση μιᾶς ἐξεζητημένης ἀναζήτησης ὁμοιοτήτων ἀνάμεσα στὰ δυὸ ἔργα. Ἀπὸ τὴν πρώτη ματιὰ ἡ γνώμη αὐτὴ θὰ φαινόταν σωστὴ ἀλλὰ μιὰ βαθύτερη καὶ οὐσιαστικότερη ἐξέταση πιστεύω ὅτι θὰ δικαίωνε τὴν ἄποψή μου.

Ἀπὸ τὴν ὅλη παράθεση καὶ ἄλλων στοιχείων, ποὺ θὰ μακρυγορούσαμε ἂν τὰ ἀναφέραμε, φαίνεται ὅτι μπορεῖ νὰ γίνη παραδεκτὸ γιὰ τὴν Κόρινθο τὸ γεγονὸς ὅτι κατὰ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 5ου π.Χ. αἰώνα θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχε ἐντόπια ἐργαστήρια ποὺ θὰ παρήγαγαν ἔργα μὲ προσωπικὴ σφραγίδα τέτοια ποὺ νὰ εἶναι δυνατὴ ἡ παρακολούθησή της ὡς τὴ ρωμαϊκὴ ἐποχή, μὲ τὰ προσαρμοσμένα στὴ τεχνικὴ ἐκτέλεση τῆς ἐποχῆς ἀντίγραφα.

Ἔτσι ἡ γνώμη γιὰ τὴν προσωπικότητα καὶ τὴν πολλαπλότητα τῆς κορινθιακῆς τέχνης ποὺ ἔχει ἐκφράσει ὁ Himmelmann γιὰ τοὺς ἀρχαϊκοὺς χρόνους «Der allgemeine Charakter der korinthischen Tradition wird über einen langen Zeitraum und in den verschiedensten Medien bezeugt»[2] ἀποκτᾶ καθολικότητα γιὰ τὴν πορεία ἑνὸς τουλάχιστον ἐργαστηρίου τῆς Κορίνθου ὡς τὴ ρωμαϊκὴ ἐποχή.

Ἡ ἁλυσίδα ὅμως τῶν συσχετίσεων, ποὺ ἔγιναν παραπάνω, καθὼς καὶ τὸ κλείσιμο τῆς ἔρευνας γύρω ἀπὸ τὸ μοναδικὸ αὐτὸ ἔργο τῆς κορινθιακῆς αὐστηρορρυθμικῆς πλαστικῆς, δὲν ἐπαρκεῖ γιὰ νὰ καλύψη τὰ πάμπολλα προβλήματα ποὺ ὀρθώνονται μέσα μας ἀναφορικὰ μὲ τὴν τέχνη τῆς Κορίνθου καὶ ποὺ μποροῦν νὰ συγκεφαλαιωθοῦν στὰ παρακάτω ἐρωτήματα: α) Ἂν ἡ Κόρινθος εἶχε τόσο σημαντικὰ ἐργαστήρια μεγάλης πλαστικῆς, γιατὶ ἀπουσιάζουν ἀπὸ τὴ φιλολογικὴ παράδοση τὰ ὀνόματα τῶν δημιουργῶν τους, ἐνῶ γιὰ τὴ γειτονικὴ Σικυῶνα καὶ τὴν Αἴγινα ἔχουμε τόσα μαρτυρημένα ὀνόματα καλλιτεχνῶν; β) Μήπως ἡ δραστηριότητα στὴν πλαστικὴ καλυπτόταν κυρίως ἀπὸ μεγάλες μονάδες κοροπλαστικῆς, ποὺ ἡ παρουσία τους εἶναι βέβαιη[3], ἢ καὶ τορευτικῆς; γ) Ποιὲς εἶναι στὴν πραγματικότητα οἱ βαθύτερες σχέσεις Κορίνθου - Αἴγινας, οἱ ὁποῖες ἀπὸ τὰ καλλιτεχνικὰ ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὰ πολιτικὰ δεδομένα τῆς ἐποχῆς ἐμφανίζονται νὰ ἔχουν πολὺ στενὲς σχέσεις; Ὅπως παρατηρεῖ καὶ ὁ E. Will στὸ πρόσφατο βιβλίο του[4] ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν Μηδικῶν «sans doute la Confédération péloponnésienne affectait-elle déjà les traits d'un organisme politique». δ) Μπορεῖ νὰ τεθῆ συγκεκριμένη διαχωριστικὴ γραμμὴ τοῦ αἰσθητικοῦ πιστεύω τῆς Σικυῶνας καὶ ἐκείνου τῆς Κορίνθου, ὅπως ἔχει γίνει γιὰ τὸ Ἄργος; ε) Μήπως θὰ πρέπει νὰ παραδεχτοῦμε τελικὰ ὅτι στὴ ΒΑ. Πελοπόννησο καὶ στὴν Αἴγινα καὶ μέσα στὰ πλαί-

1. E. H. Swift, A Marble Head from Corinth, AJA 20, 1916, 350 - 355 πίν. XIV - XV.

2. N. Himmelmann, Wildschütz, Archaischer Bronzekuros in Wien, AA 80, 1965, 130.

3. Σοβαρὴ μαρτυρία γι' αὐτὸ ἀποτελοῦν τὰ εὑρήματα τῆς Α.Σ.Κ.Σ. ἀπὸ τὸ ἱερὸ Δήμητρας καὶ Κόρης τῆς Ἀκροκορίνθου, βλ. Hesperia 41, 1972, 283-317, πίν. 55-64.

4. E. Will, Le monde grec et l' Orient 109.

σια μιᾶς κοινῆς πολιτικῆς ἀτμόσφαιρας, ἡ ὁποία κυριαρχοῦσε σ' αὐτοὺς τοὺς χώρους ἔχουμε ταχτικὲς μετακινήσεις καὶ συνεργασίες καλλιτεχνῶν ποὺ καλύπτουν ἔτσι τὴν καλλιτεχνικὴ σφαῖρα δημιουργίας τῆς Κορίνθου;

Ἡ παράδοση τοῦ Παυσανία ὅτι ὁ Αἰγινήτης Συννόων, ποὺ ἦταν μαθητὴς τοῦ Σικυώνιου Ἀριστοκλῆ, ἔβγαλε ἄξιο μαθητὴ τὸ γιό του Πτόλιχο [1], εἶναι μιὰ μαρτυρία γιὰ τὶς καλλιτεχνικὲς ἀλληλεπιδράσεις καὶ ἀλληλεξαρτήσεις τῶν καλλιτεχνῶν σ' αὐτὸ τὸ χῶρο. Ἀπόμακρο ἀντίλαλο γιὰ τὴν ἀκμὴ ἑνὸς κορινθιακοῦ ἐργαστηρίου ἀποτελεῖ καὶ τὸ διάβασμα μὲ τὸ σωστὸ τρόπο τῆς ἀφαιρετικῆς γραφῆς τῆς παράδοσης ποὺ ἐπιβεβαιώνει τὴν ἐπίδραση ποὺ ἄσκησε ἡ Κόρινθος στὸν κόσμο τῶν Ἐτρούσκων [2].

Ἡ M. Sprenger [3] στὴν προσπάθειά της νὰ δείξη τὸ βαθμὸ ἐπίδρασης τῆς κυρίως Ἑλλάδας στὸν ἐτρουσκικὸ χῶρο δικαιώνει τὰ μακρινὰ μηνύματα. Πιὸ πάνω εἴδαμε πάλι πόσο κοντὰ στὴν Κόρινθο βρίσκονται οἱ σικελικὲς σχολὲς καὶ κυρίως τοῦ Σελινοῦντα.

Ἔτσι, προχωρώντας ἀνάμεσα ἀπὸ μακρινὲς μαρτυρίες καὶ ὑπαρκτὰ δεδομένα δὲν μᾶς μένει παρὰ νὰ ἀποθέσουμε τὶς ἐλπίδες μας γιὰ πιὸ χειροπιαστὲς ἀποδείξεις - ἀπαντήσεις στὰ ἐρωτήματα ποὺ θέσαμε παραπάνω στὰ προσεχῆ εὑρήματα.

Σὰν κατακλείδα ἀκόμη μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι τὸ ΒΕ 35 αὐστηρορρυθμικὸ κεφάλι τῆς Κορίνθου συγκεντρώνει πολλὰ στοιχεῖα ποὺ συνηγοροῦν γιὰ μιὰ ἐντόπια καταγωγὴ ποὺ βρίσκεται ὅμως σὲ στενὴ συνάρτηση μὲ τοὺς τότε ἰσχύοντες καλλιτεχνικοὺς νόμους ποὺ χαρακτήριζαν τοὺς καλλιτεχνικοὺς φορεῖς τῆς Αἴγινας, μὲ τὴν ὁποία ἡ Κόρινθος τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. βρίσκεται σὲ στενὴ πολιτιστικὴ ἐπαφή.

Κ. ΚΡΥΣΤΑΛΛΗ - ΒΟΤΣΗ

1. ΠΑΥΣ. VI 9, 1: *Θεογνήτῳ δὲ Αἰγινήτῃ πάλης μὲν στέφανον λαβεῖν ὑπῆρξεν ἐν παισί, τὸν δὲ ἀνδριάντα οἱ Πτόλιχος ἐποίησεν Αἰγινήτης. διδάσκαλοι δὲ ἐγεγόνεσαν Πτολίχῳ μὲν Συννοῶν ὁ πατήρ, ἐκείνῳ δὲ Ἀριστοκλῆς Σικυώνιος, ἀδελφός τε Κανάχου καὶ οὐ πολὺ τὰ ἐς δόξαν ἐλασσούμενος.*

2. ΣΩΤΗΡΙΑΔΗΣ, Ἀνασκαφαὶ ἐν Θέρμῳ, ΑΕ 1900, 189 - 190, σημ. 1.

3. M. Sprenger, Die etruskische Plastik des V. Jahrhunderts v. Chr. und ihr Verhältnis zur griechischen Kunst.

ΘΗΣΕΩΣ ΣΗΚΟΣ

Κατὰ τὸ 1970 ἠθέλησα νὰ πληροφορηθῶ ποῦ ἀκριβῶς ἔκειτο τὸ Θησεῖον, συμφώνως πρὸς τὰς τελευταίας ἀπόψεις τῆς ἐπιστήμης. Ἀνέτρεξα εἰς τὸ σύγγραμμα τοῦ Ἰ. Τραυλοῦ, Ἡ πολεοδομικὴ ἐξέλιξις τῶν Ἀθηνῶν (1960) σ. 29 καὶ 60, καὶ ἐπληροφορήθην ὅτι ἔκειτο βορείως τῆς ἀκροπόλεως, εἰς μήπω ἀνασκαφεῖσαν περιοχήν, πλησίον τοῦ Ἐλευσινίου, ἐ κ τ ὸ ς τ ῆ ς ἀ γ ο ρ ᾶ ς.

Μετὰ δέκα ἔτη ὁ Τραυλός, Bildlexikon zur Topographie der antiken Athen, σ. 234, μεταβάλλει γνώμην καὶ μᾶς πληροφορεῖ ὅτι τὸ Θησεῖον ἔκειτο ἀλλοῦ, καὶ μάλιστα παρὰ τήν «Μεσαίαν στοάν», ἐ ν τ ὸ ς τ ῆ ς ἀ γ ο ρ ᾶ ς.

Μετά τινα χρόνον ὁ Τραυλός, Bildlexikon, σ. 578 - 579, μεταβάλλει γνώμην καὶ πιστεύει ὅτι τὸ Θησεῖον ἔκειτο ἐ κ τ ὸ ς τ ῆ ς ἀ γ ο ρ ᾶ ς ἀκολουθῶν τὰς θεωρίας τοῦ Homer A. Thompson, ὅστις θεωρεῖται αὐθεντία εἰς τὰ ἀνασκαφικὰ θέματα τῆς ἀρχαίας ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν, ἔχει ἀσχοληθῆ δὲ εἰδικῶς περὶ τὸ Θησεῖον.

Ἐνώπιον τοιαύτης καταστάσεως μία καὶ μόνη λύσις ὑπῆρχε, νὰ ἀγνοήση τις παντάπασιν τὰ συμπεράσματα τῶν ἀνασκαφέων καὶ νὰ μελετήση τὰς πηγὰς ἐν πρωτοτύπῳ. Βεβαίως ἡ παροῦσα μελέτη πολλὰς χάριτας ὀφείλει εἰς τὸν συλλεκτικὸν ζῆλον τοῦ κ. Wycherley, τόσον μοχθήσαντος διὰ τὴν συλλογὴν τῶν περισσοτέρων χωρίων, ἅτινα ἀναφέρονται εἰς τὰ Θησεῖα.

Ὁ ἀναγνώστης τοῦ Στράβωνος θὰ συναντήση δύο χωρία, τὰ ὁποῖα ἀναφέρουν τὸ Λεωκόριον: IX 1, 16. *Ἔπεισι γὰρ ὅ φησιν Ἡγησίας· ὁρῶ τὴν ἀκρόπολιν καὶ τὸ τῆς περιττῆς τριαίνης ἐκεῖθι σημεῖον· ὁρῶ τὴν Ἐλευσῖνα καὶ τῶν ἱερῶν γέγονα μύστης· ἐκεῖνο Λεωκόριον, τοῦτο Θησεῖον· οὐ δύναμαι δηλῶσαι καθ᾽ ἓν ἕκαστον.* IX 1, 17. *καὶ ἔτι τὸ Λεωκόριον καὶ τὸ Θη⟨σεῖον μύθ⟩ους ἔχει, καὶ τὸ Λύκειον. . .*

Εἰς τὸ πρῶτον χωρίον, εἰς τὸ ὁποῖον σῴζεται ἀπόσπασμα τοῦ Ἡγησίου, συγγραφέως τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., καὶ εἰς τὸ δεύτερον, τὸ ὁποῖον ἀνήκει εἰς τὸν Στράβωνα, βλέπομεν τὸ Λεωκόριον καὶ τὸ Θησεῖον νὰ ἀναφέρωνται κατὰ ζεῦγος, ὥστε δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν ὅτι τὰ δύο ταῦτα μνημεῖα εὑρίσκονται εἰς ἄμεσον τοπογραφικὴν σχέσιν, διότι ἀπὸ θρησκειολογικῆς ἀπόψεως οὐδὲν φαίνεται ὅτι συνδέει ταῦτα. Ἰδίᾳ εἰς τὸ πρῶτον χωρίον παρέχονται ἕτερα δύο ζεύγη, *ἀκρόπολις — τριαίνης σημεῖον, Ἐλευσίς — μυστήρια,* ἅτινα οὐ μόνον καθ᾽ ἡμᾶς εὑρίσκονται εἰς ἀναμφισβήτητον τοπογραφικὴν συνάφειαν.

Μέχρι πρό τινος ἠγνοεῖτο ἡ ἀκριβὴς θέσις τοῦ Λεωκορίου ἀλλ᾽ ἦτο προφανὲς ἐκ τῶν ἀρχαίων [1] ὅτι τοῦτο εὑρίσκετο *ἐν μέσῳ τῷ Κεραμεικῷ* (Φανόδημος, παρ᾽ Ἁρποκρα-

1. Ἰδὲ τὰ χωρία ἐν R. E. Wycherley, The Literary and Epigraphical Testimonia (1957), The Athenian

τίωνι ἐν λ. *Λεωκόρειον*). Ἀδυνατῶ νὰ δεχθῶ τὴν ἄποψιν τοῦ Ἀλ. Ν. Οἰκονομίδου, ἔ.ἀ. 21, ὅτι τὸ Λεωκόριον δύναται νὰ ἔχῃ σχέσιν πρὸς τὸ Πελαργικόν. Οἱ νεώτεροι μελετηταὶ ἐνδιεφέρθησαν διὰ τὸ ποῖον σημεῖον οἱ Ἀθηναῖοι ἐθεώρουν κέντρον τῆς πόλεώς των. Ἐν τῷ βιβλίῳ The Athenian Agora, a Guide to the Excavation and Museum (1962), τὸ ὁποῖον κατὰ τὴν ρητὴν ὁμολογίαν τοῦ Homer A. Thompson ἐκφράζει «the opinio communis of the Agora staff», ἐν σ. 66 διατυποῦται ἡ ὀρθοτάτη ἄποψις ὅτι ὁ βωμὸς τῶν Δώδεκα Θεῶν, τοῦ ὁποίου ἡ ταυτότης εἶναι ἀναμφισβήτητος λόγῳ εὑρέσεως ἐπιγραφῆς κατὰ χώραν, «was also considered the central point of Athens from which distances to outside places were measured, δηλαδὴ εὑρίσκετο *ἐν μέσῳ τῷ Κεραμεικῷ*, ἢ κατ' ἄλλην ὁρολογίαν *ἐν μέσῃ τῇ ἀγορᾷ* ἢ *ἐν μέσῃ τῇ πόλει*. Ἡ γνώμη τοῦ Thompson μᾶς ἀπαλλάσσει τῆς ὑποχρεώσεως νὰ παραπέμπωμεν διὰ τὰ πρὸ τοῦ 1962 ἀνασκαφικὰ εὑρήματα τῆς ἀρχαίας ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν εἰς ἄλλα δημοσιεύματα. Ἡ ἀμερικανικὴ αὕτη ἄποψις ἐστηρίχθη ἰδίᾳ εἰς τὸ ὑπ' ἀριθ. 75 ἀπόσπασμα τοῦ Πινδάρου[1] ἀλλὰ προηγουμένως ὑπῆρξεν αὕτη πολλῶν ἄλλων ἐπιστημόνων, φιλολόγων καὶ ἀρχαιολόγων, γνώμη.

Δεῦτ' ἐν χορόν, Ὀλύμπιοι,
ἐπί τε κλυτὰν πέμπετε χάριν, θεοί,
πολύβατον οἵτ' ἄστεος ὀμφαλὸν θυόεντα
ἐν ταῖς ἱεραῖς Ἀθάναις
οἰχνεῖτε πανδαίδαλόν τ' εὐκλέ' ἀγοράν.

Ἐν τῇ ἀνωτέρω μνημονευθείσῃ ἐκδόσει Loeb, σ. 553, σημ. 1, ὁ Sir John Sandys σχολιάζων τὸν τρίτον στίχον γράφει: «The altar of the Twelve Gods, set up in the market-place...» ὡσαύτως μεταφράζει τὴν φράσιν *ὀμφαλὸν θυόεντα* centre of the city. Εἰς ταῦτα καλὸν εἶναι νὰ ἀντιπαραθέσωμεν τὰ ὅσα γράφει ὁ Wycherley, ἔ.ἀ. σ. 122: «However Pindar's language is quite vague; the altar now proves to be something quite different from Delphic omphalos; and *ἄστεος ὀμφαλὸν* may mean nothing more precise than «heart of the city». Τὰ ἀνωτέρω εἶναι τοὐλάχιστον παράδοξα· ἡ ἄποψις ὅτι ἡ γλῶσσα τοῦ Πινδάρου εἶναι quite vague εἶναι ἀφελής, διότι ἡ γλῶσσα τῶν ποιητῶν, ἰδίως τῶν μεγάλων ἀρχαίων Ἑλλήνων ποιητῶν, παρέχει τόσον σαφὲς καὶ ἀκριβὲς νόημα, ὅσον καὶ μία σύγχρονος πινακίς.

Κατ' εὐτυχῆ συγκυρίαν τὸ Λεωκόριον εὑρέθη πρὸ ὀλίγων ἐτῶν κατὰ τὰς ἀνασκαφικὰς ἐργασίας ἐν τῇ Ἀγορᾷ τῶν Ἀθηνῶν ὑπὸ τῶν Ἀμερικανῶν[2] ἀλλὰ δὲν ἀνεγνω-

Agora. Results of the Excavations conducted by the American School of Classical Studies at Athens, τ. III σ. 109 - 113. Φρονῶ ὅτι τὸ Λεωκόριον μνημονεύεται καὶ παρὰ ΜΕΝΑΝΔΡΩ, Δύσκολος, στίχ. 174:

Τουτὶ στοὰν νενομίκατ' ἢ τὸ τοῦ Λεώ;

Τὴν ἄποψίν μου ταύτην ἐδημοσίευσα τῷ 1959 εἰς τὸ περιοδικόν «Πλάτων» σ. 90 (Πρβ. Mnemosyne 1965 282 - 284).

1. Ἔκδοσις Loeb (1957) σ. 552 - 554.

2. Ὁ χῶρος ἀπηλλοτριώθη ὑπὸ τοῦ Ἑλληνικοῦ δημοσίου. Τὰς ἀνασκαφὰς ἐξετέλεσεν ἡ Ἀμερικανικὴ Σχολὴ Κλασσικῶν Σπουδῶν.

ρίσθη ὑπὸ τοῦ δημοσιεύσαντος τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἀνασκαφῶν T. L. Shear Jr.[1]

Τὴν θέσιν τοῦ Λεωκορίου εἶχεν ὁρίσει κατὰ μεγίστην προσέγγισιν κατὰ τρόπον εὔλογον, κατόπιν τῆς εὑρέσεως ἀρχαίας ἐπιγραφῆς, ὁ ἀρχαιολόγος Κυριακὸς Πιττάκης, τῷ 1835, L'Ancienne Athènes, σ. 77 - 78:

ὁ δῆμος
. . . . *Μελανίππου*. . . .
. . . *Λεωκορείωι*. . . .

Ἡ προταθεῖσα ὑπὸ τοῦ Πιττάκη θέσις ἦτο ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Φιλίππου πρὸς Βορρᾶν τοῦ βωμοῦ τῶν δώδεκα θεῶν, δεξιᾷ τῷ ἀνερχομένῳ τὴν ὁδὸν Ἀδριανοῦ. Τὸ Λεωκόριον εὑρέθη εἰς ἀπόστασιν ὀλίγων μέτρων ἀπὸ τῆς θέσεως, τὴν ὁποίαν καθώρισεν ὁ Πιττάκης. Δυστυχῶς δὲν ἀνέπτυξεν εὐρύτερον τὰς ἀπόψεις του καὶ δὲν δυνάμεθα νὰ γνωρίζωμεν ποίαν σημασίαν ἀπέδιδεν εἰς τὰς ἄλλας ἀρχαίας πηγάς.

Ὁ W. Dörpfeld, ἔ.ἀ. σ. 39 καὶ 69, στηριζόμενος εἰς τὰς ἀρχαίας πηγὰς ὥρισε τὴν θέσιν τοῦ Λεωκορίου πλησιέστατα πρὸς τὸ ἀνευρεθὲν μνημεῖον, ἀλλ' ἐταύτισε τοῦτο πρὸς τὸν εὑρεθέντα τότε περίβολον τοῦ βωμοῦ τῶν δώδεκα θεῶν.

Ὁ Τραυλὸς[2] ἐθεώρησεν ὡς τοῦτο μνημεῖον ὑπερκείμενον τοῦ ἀνευρεθέντος Λεωκορίου. Μετὰ τὴν κατὰ τὸ 1971 ἀνασκαφὴν τῶν Ἀμερικανῶν εἶναι πλέον ἢ βέβαιον ὅτι τὸ Λεωκόριον εὑρέθη καὶ κεῖται εἰς τὸ βορειότατον ἄκρον τῆς Ἀγορᾶς, μεταξὺ τῆς Βασιλείου στοᾶς, τοῦ βωμοῦ τῶν δώδεκα θεῶν καὶ τῆς Παναθηναϊκῆς ὁδοῦ. Τὰ εὑρήματα τοῦ ἱεροῦ, ἀναθήματα κατὰ τὸ πλεῖστον, προδίδουν λατρείαν ὑπὸ γυναικῶν. Μεταξὺ αὐτῶν[3] καταλέγεται καὶ μικρὸν ἐνεπίγραφον μελαμβαφὲς ἀγγεῖον τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. φέρον τὴν ἐπιγραφήν:

Ἀλύπε̄τος ἐμοὶ ὄ(ν)ομα

Εἰς τὴν τελευταίαν λέξιν ὁ χαράξας ἐπλανήθη γράψας *ὄμομα* ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ *ὄνομα*. Ἐπειδὴ τὸ ἀγγεῖον ὡς ἐκ τοῦ σχήματός του δηλοῖ ὅτι ἐχρησιμοποιεῖτο ὑπὸ παιδὸς διὰ τὴν πόσιν ὑγρῶν, πιθανῶς γάλακτος, δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν ὅτι προσεφέρθη ὑπὸ κορίσκης εἰς τὸ Λεωκόριον. Τὸ ὄνομα *Ἀλύπητος* φέρεται ἤδη εἰς τὰ λεξικὰ ὡς κύριον ὄνομα ἀνδρός, ἀλλὰ δεδομένου ὅτι παράγεται ἐξ ἐπιθέτου τριγενοῦς καὶ δικαταλήκτου *ὁ, ἡ ἀλύπητος, τὸ ἀλύπητον* εἶναι καὶ θηλυκόν, ὥστε οὐδὲν κώλυμα δύναται νὰ προκύψῃ ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς διὰ τὴν ἀπόδοσιν τοῦ μνημείου εἰς τὸ Λεωκόριον.

Κατόπιν τῆς διαπιστώσεως ὅτι τὸ Λεωκόριον εὑρίσκεται σχεδὸν ἐν ἐπαφῇ πρὸς τὸν

1. Hesperia 42, 1973, σ. 126 κέ. καὶ σ. 360 κέ. (Ἀνασκαφαὶ 1971 καὶ 1972). Οἱ Thompson - Wycherley, The Athenian Agora XIV (1972) σ. 121 - 123, γράψαντες περὶ τοῦ Λεωκορίου, εἰς Addendum ἀναφέρουν: «a more promising site has been found» καὶ ἐννοοῦν τὸ ὑπὸ τοῦ Shear δημοσιευθὲν κτίσμα.

2. Πολεοδομικὴ ἐξέλιξις τῶν Ἀθηνῶν, σ. 41. Πάντως ὑπέδειξεν ὅτι τὸ Λεωκόριον «πρέπει νὰ ζητηθῇ ἐγγύτατα τοῦ βωμοῦ τῶν δώδεκα θεῶν».

3. Ἐνθυμοῦμαι τὴν ἐπιγραφὴν ταύτην, ἀλλ' οὐδεμίαν δημοσίευσιν ἠδυνήθην νὰ ἴδω.

βωμὸν τῶν δώδεκα θεῶν, ἀντιλαμβανόμεθα ὅτι ἡ φράσις τοῦ Πινδάρου *ὀμφαλὸς ἄστεως* (=κέντρον τῆς πόλεως) καὶ ἡ φράσις τοῦ Φανοδήμου ἐν μέσῳ τῷ Κεραμεικῷ δηλοῦν τὸ αὐτὸ τοπογραφικὸν σημεῖον τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν. Χωρίον τοῦ Παυσανίου, Ι 28, 4, παρέχει τὴν πληροφορίαν ὅτι κατὰ τὸν 2ον τοὐλάχιστον αἰῶνα μ.Χ. ἡ περιοχὴ τῆς ἀγορᾶς ἐκαλεῖτο *κάτω πόλις*, ἐν ἀντιδιαστολῇ πρὸς τὴν ἀκρόπολιν καὶ τὰ περὶ αὐτήν, ἡ ὁποία θὰ ἐκαλεῖτο *ἄνω πόλις*: *Καταβᾶσι δὲ οὐκ ἐς τὴν κάτω πόλιν ἀλλ' ὅσον ὑπὸ τὰ Προπύλαια πηγή τε ὕδατός ἐστι καὶ πλησίον Ἀπόλλωνος ἱερὸν ἐν σπηλαίῳ... Ἔστι δὲ Ἄρειος πάγος... Πλησίον δὲ ἱερὸν θεῶν ἐστιν ἃς καλοῦσιν Ἀθηναῖοι Σεμνάς...*

Μεταξὺ τῶν χωρίων, τὰ ὁποῖα παρέχουν πληροφορίας σχετικῶς πρὸς τὰ μνημεῖα τῶν ἀρχαίων Ἀθηνῶν, εἶναι καὶ σχόλιον εἰς τὸν Αἰσχίνην, ΙΙΙ 13, β: *Δύο Θησεῖα· ἐν τῇ πόλει, αὐτοῦ* (=Κίμωνος) *ἐπιτάφιον ποιήσαντος· καὶ ἔξω τῆς πόλεως, ὃ ἔκτισεν αὐτῷ ἱερόν, ὅτε κατήνεγκεν αὐτοῦ ἐκ Σκύρου τὰ ὀστᾶ.*

Ἡ ὀρθὴ ἑρμηνεία τοῦ χωρίου τούτου ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς σημασίας τὴν ὁποίαν ἔχει ἐνταῦθα ἡ λέξις *πόλις*. Εἶναι ἀναγκαῖον νὰ συνοψίσω ἐνταῦθα τὰς διαφόρους σημασίας τῆς λέξεως ταύτης εἰς τὸν Θουκυδίδην κατὰ πρῶτον, διότι ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, οὗτος ὁρίζει τὴν θέσιν τοῦ Θησείου, ἀλλὰ καὶ εἰς ἄλλους τινὰς συγγραφεῖς μεταγενεστέρων χρόνων.

α) *ὅσοι Ἑρμαῖ ἦσαν λίθινοι ἐν τῇ πόλει τῇ Ἀθηναίων...* Θουκ. Ζ 27. Ὡς ἤδη ἔδειξα ἐν τῇ μελέτῃ μου «Περιεκόπησαν τὰ πρόσωπα» (1966) σ. 26, ἐνταῦθα ὁ ὅρος *πόλις* δηλοῖ τὸ ἐντὸς τῶν τειχῶν περικλειόμενον τμῆμα τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν, περιλαμβανομένου τοῦ Πειραιῶς καὶ τοῦ ἐντὸς τῶν μακρῶν τειχῶν μέρους. Τοῦτο ἐπιβεβαιοῦται καὶ ἐξ ἑτέρου χωρίου τοῦ Θουκυδίδου, Ι 91, 4: *ἡ μὲν πόλις σφῶν τετείχισται.*

β) *Τὸ δὲ πρὸ τοῦ ἡ ἀκρόπολις ἡ νῦν οὖσα πόλις ἦν, καὶ τὸ ὑπ' αὐτὴν πρὸς νότον μάλιστα τετραμμένον... καλεῖται δὲ διὰ τὴν παλαιὰν ταύτῃ κατοίκησιν καὶ ἡ ἀκρόπολις μέχρι τοῦδε ἔτι ὑπ' Ἀθηναίων πόλις*, Θουκ. Β 15, 3 - 6.

Ἐκ τοῦ χωρίου τούτου προκύπτει ὅτι ἡ λέξις *πόλις* κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Θουκυδίδου ἐδήλου ἐκτὸς τῶν ἄλλων τὴν ἀκρόπολιν καὶ τὰ ὑπ' αὐτήν. Τοῦτο ἐπικυροῦται καὶ ἐξ ἑτέρου χωρίου τοῦ Θουκυδίδου Ζ 61, 2: *καί τινα μίαν νύκτα καὶ κατέδαρθον ἐν Θησείῳ τῷ ἐν πόλει ἐν ὅπλοις*. Ἐκ τοῦ χωρίου τούτου προκύπτει ὅτι τὸ Θησεῖον εὑρίσκετο περὶ τὴν ἀκρόπολιν καὶ ὅτι ἀναντιρρήτως ὁ Θουκυδίδης γνωρίζει τὴν ὕπαρξιν δύο τοὐλάχιστον Θησείων ἐν τῷ ἄστει, διότι ἄλλως ὁ προσδιορισμὸς *τῷ ἐν πόλει* θὰ ἦτο περιττός.

γ) *Τόν τε Πειραιᾶ ὠφελιμώτερον ἐνόμιζε τῆς ἄνω πόλεως*, Θουκ. Α 93, 7. *Καὶ τὸ πρῶτον ἐν τῷ Πειραιεῖ ἥψατο τῶν ἀνθρώπων... ὕστερον δὲ καὶ ἐς τὴν ἄνω πόλιν καὶ ἔθνησκον πολλῷ μᾶλλον ἤδη* Β 48, 2. Διὰ τοῦ ὅρου *ἄνω πόλις* δηλοῦται ἡ στενοτέρα περιοχὴ τῶν Ἀθηνῶν ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν Πειραιᾶ.

Ἡ ὁρολογία αὕτη δὲν παρέμεινεν ἀμετάβλητος, ἀλλὰ εἰς μεταγενεστέρους χρόνους, μετὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἀγορᾶς ἐν τῷ Κεραμεικῷ, ἡ ἀκρόπολις διατηρεῖ τὴν μεγάλην της σημασίαν ὡς θρησκευτικὸν κέντρον, ἀλλ' εἰς τὴν ἀγορὰν συγκεντροῦται ὁ δημόσιος

καὶ ὁ ἰδιωτικὸς βίος. Οὕτως ἡ λέξις *πόλις* εἰς τοὺς μεταγενεστέρους χρόνους, καθ' οὓς π.χ. γράφει ὁ ἀνώνυμος Σχολιαστὴς τοῦ Αἰσχίνου (κατὰ Κτησιφῶντος) III 13β, σημαίνει τὴν ἀγορὰν ἐν τῷ Κεραμεικῷ. Ὁ Παυσανίας, I 28, 4, χρησιμοποιεῖ τὸν ὅρον *κάτω πόλις* εἰς δήλωσιν τῆς ἀγορᾶς, καὶ δυνάμεθα νὰ εἰκάσωμεν ὅτι τὰ περὶ τὴν ἀκρόπολιν ὠνομάζοντο *ἄνω πόλις*.

Συνεπῶς ὁσάκις πρόκειται νὰ ἑρμηνεύσωμεν τὴν λέξιν *πόλις*, προκειμένης τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν, πρέπει νὰ ἀνευρίσκωμεν τὴν εἰδικὴν σημασίαν τῆς λέξεως, ἀκόμη καὶ ἂν πρόκειται περὶ λέξεως τοῦ αὐτοῦ συγγραφέως. Εἰδικώτερον διὰ τὸν Θουκυδίδην, ἀλλὰ καὶ τοὺς ἄλλους συγγραφεῖς, φρονῶ ὅτι αἱ εἰδικαὶ σημασίαι τῆς λέξεως δὲν ἀποτελοῦν ὁρολογίαν ἐπινοηθεῖσαν ὑπ' αὐτῶν, ἀλλ' οὗτοι χρησιμοποιοῦν τὰς λέξεις *πόλις*, (ἄνω) *πόλις*, (κάτω) *πόλις* ἀποδίδοντες τὴν ἑκάστοτε λαϊκὴν χρῆσιν.

Ὁ Wycherley, ἔ.ἀ. ἀριθ. 359, ἀξιολογῶν διὰ τὴν ἐπιστημονικὴν ἔρευναν τὴν πληροφορίαν τοῦ Σχολιαστοῦ τοῦ Αἰσχίνου, γράφει τὰ ἑξῆς: «The Schol. on Aischines III, 13, speaks of *δύο Θησεῖα ἐν τῇ πόλει* but the note is confused and corrupt». Δὲν ἐξηγεῖ ὅμως διατί ἡ πληροφορία τοῦ Σχολιαστοῦ εἶναι «confused and corrupt». Ἐκ τῶν νεωτέρων ἐρευνητῶν ὁ Ἀλ. Ν. Οἰκονομίδης, ἔ.ἀ. σ. 69, πρῶτος ἀντελήφθη τὴν σημασίαν τοῦ χωρίου τούτου καὶ συνεπλήρωσεν αὐτὸ ὡς ἑξῆς: *Δύο Θησεῖα ἐν τῇ πόλει ⟨τέμενος Θησέως, Κίμωνος⟩ αὐτοῦ ἐπιτάφιον ποιήσαντος* κτλ. Ὁ Οἰκονομίδης, ἐπειδὴ ἐπίστευσεν ὅτι ἡ λέξις *πόλις* εἰς τὸν Σχολιαστὴν ἔχει τὴν ἰδίαν σημασίαν, τὴν ὁποίαν ἔχει καὶ εἰς τὸν Θουκυδίδην, ἐνετόπισε τὸ ἓν ἐκ τῶν δύο Θησείων, τὸ *ἐν τῇ πόλει*, ὡς χαρακτηρίζει τοῦτο ὁ Σχολιαστὴς τοῦ Αἰσχίνου, νοτίως τῆς ἀκροπόλεως: . . .«the Acropolis and the area before the south slope were the old town and the scholion says that the one «Theseion» where Theseus' remains were buried was there, and the other «outside the old town».

Ὡς θὰ δειχθῇ κατωτέρω, ἡ ἄποψις τοῦ Οἰκονομίδου ὅτι τὸ Θησεῖον ἦτο πρὸς νότον τῆς ἀκροπόλεως δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γίνῃ δεκτή, διότι δὲν συμφωνεῖ πρὸς τὰς πληροφορίας τῶν ἄλλων ἀρχαίων πηγῶν, αἱ δὲ φράσεις τοῦ Σχολιαστοῦ *ἐν τῇ πόλει* καὶ *ἔξω τῆς πόλεως* σημαίνουν *ἐν τῇ ἀγορᾷ* καὶ *ἐκτὸς τῆς ἀγορᾶς*.

Ὁ Παυσανίας I 17, 2 - 6, δίδει πληροφορίας σχετικὰς πρὸς τὴν θέσιν τοῦ Θησείου: *Ἐν δὲ τῷ γυμνασίῳ, τῆς ἀγορᾶς ἀπέχοντι οὐ πολύ. . . Πρὸς δὲ τῷ γυμνασίῳ Θησέως ἐστὶν ἱερόν· γραφαὶ δέ εἰσι πρὸς Ἀμαζόνας Ἀθηναῖοι μαχόμενοι* κτλ. 2 - 3.

Ὁ μὲν δὴ Θησέως σηκὸς Ἀθηναίοις ἐγένετο ὕστερον ἢ Μῆδοι Μαραθῶνι ἔσχον, Κίμωνος τοῦ Μιλτιάδου Σκυρίους ποιήσαντος ἀναστάτους — δίκην δὴ τοῦ Θησέως θανάτου — καὶ τὰ ὀστᾶ κομίσαντος εἰς Ἀθήνας.

Ἡ φράσις *τῆς ἀγορᾶς ἀπέχοντι οὐ πολὺ* πείθει ὅτι ἄνευ οὐδεμιᾶς ἀπολύτως ἀμφιβολίας τὸ Θησεῖον τοῦτο, τὸ ἓν τῶν Θησείων, ἦτο ἔξω τῆς ἀγορᾶς, ἔξω τῆς πόλεως, ὡς λέγει ὁ Σχολιαστὴς τοῦ Αἰσχίνου. Ἡ πληροφορία αὕτη τοῦ Παυσανίου ἔρχεται κατ' ἐπίφασιν εἰς ἀπόλυτον ἀντίθεσιν πρὸς τὴν πληροφορίαν τοῦ Πλουτάρχου, Θησεύς, 36, 2, σχετικῶς πρὸς τὴν θέσιν τοῦ Θησείου: *κομισθέντων δὲ τούτων* (= τῶν ὀστῶν) *ὑπὸ Κίμωνος ἐπὶ τῆς τριήρους, ἡσθέντες οἱ Ἀθηναῖοι πομπαῖς τε λαμπραῖς ἐδέξαντο*

καὶ θυσίαις ὥσπερ αὐτὸν ἐπανερχόμενον εἰς τὸ ἄστυ καὶ κεῖται μὲν ἐν μέσῃ τῇ πόλει παρὰ τὸ νῦν γυμνάσιον... Ἐκ τοῦ χωρίου τούτου τοῦ Πλουτάρχου προκύπτει ὅτι τὰ λείψανα τοῦ Θησέως — τὸ Θησεῖον, ἄλλως — ἔκειντο *ἐν μέσῃ τῇ πόλει*, συμφώνως καὶ πρὸς τὴν ὁρολογίαν τοῦ Σχολιαστοῦ τοῦ Αἰσχίνου.

Ἡ φαινομενικὴ αὕτη ἀντίθεσις μεταξὺ τῆς πληροφορίας τοῦ Πλουτάρχου καὶ τῆς πληροφορίας τοῦ κατά τι νεωτέρου Παυσανίου αἴρεται, ἐὰν γίνῃ ἀντιληπτὸν ὅτι ὁ δεύτερος ἀναφέρει *τὸ Θησεῖον*, δηλαδὴ τὸ *ἱερὸν τοῦ Θησέως*, τὸ ὁποῖον ἔκειτο βορείως τῆς ἀκροπόλεως, καὶ τὸ *Θησεῖον*, δηλαδὴ τὸν *Θησέως σηκόν*, ἐνῷ ὁ Πλούταρχος ἀναφέρει μόνον τὸ *Θησεῖον*, δηλαδὴ τὸν *Θησέως σηκόν*.

Ἐπειδὴ μέχρι τοῦδε οὐδέποτε ἔγινεν ἡ διάκρισις μεταξὺ τῶν δύο τούτων, τελείως διαφόρων καὶ τοπογραφικῶς μνημείων, αἱ μνεῖαι τῶν ἀρχαίων συγγραφέων δὲν κατετάγησαν οὕτως, ὥστε νὰ διακριθοῦν δύο ὁμάδες πληροφοριῶν, ἤτοι πληροφορίαι ἀφορῶσαι εἰς τὸ ἐκτὸς τῆς ἀγορᾶς *ἱερὸν τοῦ Θησέως* καὶ εἰς τὸν ἐντὸς τῆς ἀγορᾶς *σηκὸν τοῦ Θησέως*. Εἰς τὴν σύγχυσιν ταύτην συνετέλεσε τὸ γεγονὸς ὅτι καὶ τὸ *ἱερὸν τοῦ Θησέως* καὶ ὁ *σηκὸς τοῦ Θησέως* ἔκειντο πλησίον γυμνασίων.

Ὁ Πλούταρχος, Κίμων, 8, 6, ὁμιλῶν περὶ τῆς ἐπισημάνσεως τοῦ τάφου τοῦ Θησέως ἐν Σκύρῳ ἀναφέρει τὰ ἑξῆς: ... *ἐσπούδασε τὸν τάφον ἀνευρεῖν*·... *τότε δὴ πολλῇ φιλοτιμίᾳ τοῦ σηκοῦ μόγις ἐξευρεθέντος, ἐνθέμενος ὁ Κίμων εἰς τὴν αὐτοῦ τριήρη τὰ ὀστᾶ καὶ τἆλλα κοσμήσας μεγαλοπρεπῶς κατήγαγεν εἰς τὴν αὐτοῦ δι' ἐτῶν σχεδὸν ὀκτακοσίων*.

Εἶναι λίαν ἀξιοπρόσεκτον τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Παυσανίας I 17, 6 χρησιμοποιεῖ ὡσαύτως τὴν λέξιν *σηκὸς* διὰ νὰ δηλώσῃ τὸν τόπον, ἔνθα ἔκειντο τὰ λείψανα τοῦ Θησέως. Εἶναι δύσκολον νὰ πιστεύσωμεν ὅτι ἡ χρῆσις τοῦ ὅρου *σηκὸς* ὑπὸ τῶν δύο τούτων συγγραφέων εἶναι τυχαία. Εἶναι σαφὲς καθ' ἡμᾶς ὅτι ὁ ὅρος *σηκὸς* ἐδήλου καὶ τὸν τάφον τοῦ Θησέως ἐν Σκύρῳ καὶ τὴν ἐν Ἀθήναις «λειψανοθήκην».

Κατόπιν τῆς διαπιστώσεως ὅτι ὁ σηκὸς τοῦ Θησέως εἶχε κατασκευασθῆ ἐντὸς τῆς ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν, καθίσταται σαφὴς ἡ σύνδεσις τοῦ Λεωκορίου καὶ τοῦ Θησείου ὑπὸ τοῦ Στράβωνος εἰς τὰ ἐν ἀρχῇ ἐκτεθέντα χωρία τοῦ ἀρχαίου γεωγράφου, καὶ δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν ὅτι τὸ Θησεῖον καὶ τὸ Λεωκόριον ἔκειντο πλησίον ἀλλήλων.

Εἶναι χρήσιμον νὰ ἴδωμεν πῶς οἱ ἀρχαῖοι ὥριζον τὴν θέσιν τῶν δύο τούτων μνημείων καὶ τοῦ βωμοῦ τῶν δώδεκα θεῶν.

ὀμφαλὸς ἄστεως: Βωμὸς δώδεκα θεῶν (Πίνδαρος).
ἐν μέσῃ τῇ πόλει: Θησέως σηκός (Πλούταρχος).
ἐν μέσῳ τῷ Κεραμεικῷ: Λεωκόριον (Φιλόχορος).

Ἐξ ὅσων ἐλέχθησαν ἀνωτέρω προκύπτει ὅτι οἱ τρεῖς ἀνωτέρω τοπογραφικοὶ προσδιορισμοὶ συμπίπτουν καὶ πρέπει νὰ ἀναζητήσωμεν *τὸν Θησέως σηκὸν* οὐ μόνον ἐντὸς τῆς ἀγορᾶς, ἀλλὰ πλησίον καὶ τοῦ Λεωκορίου καὶ τοῦ βωμοῦ τῶν δώδεκα θεῶν. Οἱ

ἀρχαιολόγοι[1] ἀπὸ ἱκανοῦ χρόνου ἐτοποθέτουν τὸ Θησεῖον ἐντὸς τῆς ἀγορᾶς, ἀλλὰ μὴ ποιούμενοι τὴν διάκρισιν μεταξὺ *ἱεροῦ* καὶ *σηκοῦ* ἐτοποθέτουν ἐντὸς τῆς ἀγορᾶς καὶ τὸ *ἱερὸν τοῦ Θησέως*, τὸ ὁποῖον, ὡς εἴδομεν, ἔκειτο ἐκτὸς τῆς ἀγορᾶς, καὶ οὐχὶ μόνον *τὸν σηκόν*, ὅστις ὄντως ἔκειτο ἐντὸς τῆς ἀγορᾶς.

Ὁ Πλούταρχος, Θησεύς, 36, 2, ἀναφέρων περὶ τῆς θέσεως, ἔνθα ἔκειντο ἐν Ἀθήναις τὰ λείψανα τοῦ Θησέως, ἀναφέρει ὅτι *κεῖται μὲν ἐν μέσῃ τῇ πόλει παρὰ τὸ νῦν γυμνάσιον*. Τὸ γυμνάσιον τοῦτο δὲν πρέπει νὰ ταυτισθῇ πρὸς τὸ γυμνάσιον, τὸ ὁποῖον ἀναφέρει ὁ Παυσανίας, Ι 17, 2, διότι τὸ γυμνάσιον τοῦτο κεῖται ἐκτὸς τῆς ἀγορᾶς καὶ διότι πλησίον τούτου ἔκειτο *τὸ ἱερὸν* τοῦ Θησέως, καὶ οὐχὶ *ὁ σηκὸς* τοῦ Θησέως. Πρέπει λοιπὸν νὰ ζητηθῇ ἕτερον γυμνάσιον ἐντὸς τῆς ἀγορᾶς, πλησίον τοῦ ὁποίου ἔκειντο τὰ λείψανα τοῦ Θησέως. Ὁ Πλούταρχος, ἔ.ἀ. ἀναφέρει ὅτι ταῦτα ἔκειντο *π α ρ ὰ τ ὸ ν ῦ ν γ υ μ ν ά σ ι ο ν*· τοῦτο σημαίνει ὅτι τὸ κτήριον τοῦτο ἀρχικῶς, πρὸ τοῦ Πλουτάρχου, δὲν ἦτο γυμνάσιον ἀλλ' ἕτερόν τι. Τὸ μόνον κτήριον τῆς ἀγορᾶς, τὸ ὁποῖον ἀρχικῶς ἦτο ἕτερόν τι καὶ εἶτα μετετράπη ὁπωσδήποτε εἰς γυμνάσιον, εἶναι τὸ Ὠδεῖον τοῦ Ἀγρίππα. Ἡ μετατροπὴ αὕτη μαρτυρεῖται κατὰ τρόπον βέβαιον ὑπὸ τῶν ἀρχαίων συγγραφέων.

Παυσανίου Ι 8, 6: *Τοῦ θεάτρου δὲ ὃ καλοῦσιν Ὠιδεῖον*. . . Ἐκ τῆς φράσεως αὐτῆς καὶ μόνης προκύπτει ὅτι, ὅτε ὁ Παυσανίας ἐπεσκέφθη τὰς Ἀθήνας, εἶχεν ἤδη γίνει ἡ μετατροπὴ τῆς χρήσεως τοῦ κτηρίου. Τοῦτο δὲν ἐχρησιμοποιεῖτο πλέον ὡς ᾠδεῖον ἀλλ' ὁ θεατρικός του χῶρος εἶχε δοθῆ εἰς τὴν διδασκαλίαν μαθημάτων, ἤτοι ἦτο γυμνάσιον, ἐνῷ τὸ κτήριον ἐξηκολούθει νὰ φέρῃ τὸ παλαιόν του ὄνομα, *Ὠιδεῖον*. Τοῦτο συμπίπτει ἀπολύτως πρὸς πληροφορίας τοῦ Φιλοστράτου, σχετικὰς πρὸς τὴν δρᾶσιν τοῦ σοφιστοῦ Ἡρῴδου, Βίοι σοφιστῶν Β 247 : *ξυνελέγοντο μὲν δὴ ἐς τὸ ἐν τῷ Κεραμεικῷ θέατρον, ὃ δὴ ἐπωνόμασται Ἀγριππεῖον*. . .

Ἐκ τοῦ χωρίου τούτου προκύπτει ὅτι κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἀκμῆς τοῦ Ἡρῴδου ὁ θεατρικὸς χῶρος τοῦ κτηρίου ἐχρησιμοποιεῖτο ὡς τόπος διδασκαλίας, δηλαδὴ τὸ κτήριον ἦτο πλέον γυμνάσιον καὶ οὐχὶ ᾠδεῖον.

Τὸ αὐτὸ συμπέρασμα ἐξάγεται καὶ ἐξ ἄλλου χωρίου τοῦ Φιλοστράτου, Βίοι σοφιστῶν, Β 251, Ι - ΙΙ: *ἐβάδιζε μὲν γὰρ δείλης ἐν Κεραμεικῷ μετὰ τεττάρων*. . . *ταῦτα μὲν οὖν ἐν τῷ Ἀγριππείῳ ἐπράχθη*· ἐνταῦθα γίνεται διάλογος σοφιστῶν καὶ μαθητῶν αὐτῶν ἐν τῷ θεάτρῳ τοῦ Ὠδείου τοῦ Ἀγρίππα. Συμφώνως πρὸς τὴν γνώμην τοῦ Thompson ἔ.ἀ. σ. 70 κέ., τὸ Ὠδεῖον τοῦ Ἀγρίππα ἐβλάβη σοβαρῶς κατὰ τὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. καὶ ἀνεκτίσθη περὶ τὸ 150 μ.Χ. εἰς τοὺς χρόνους τοῦ Ἀντωνίνου Πίου, ὀλίγον μετὰ τὴν ἐπίσκεψιν τοῦ Παυσανίου «ὁ ὁποῖος προφανῶς εἶδε τὸ κτήριον εἰς τὴν πρώτην του μορφήν, δηλαδὴ ἑνὸς κανονικοῦ ᾠδείου» (σ. 74).

Ἀλλ' ὁ Παυσανίας, ὡς δύναται νὰ ἀντιληφθῇ πᾶς τις, παρὰ τὰς διαβεβαιώσεις τῶν Ἀμερικανῶν ἀνασκαφέων, ἐγνώρισε τὴν δευτέραν φάσιν, διότι οὐδαμοῦ ὁμιλεῖ περὶ *ᾠδείου ὃ καλοῦσιν Ὠιδεῖον* ἀλλὰ περὶ *θεάτρου ὃ καλοῦσιν Ὠιδεῖον*· δηλαδὴ λέγει ὅτι

1. Dörpfeld, ἔ.ἀ. σ. 69 καὶ πίν. III. Θεωρεῖ ὡς Θησεῖον τὸ Ὠιδεῖον τοῦ Ἀγρίππα.

τὸ κτήριον παρὰ τὴν νέαν του χρῆσιν ἐξακολουθεῖ νὰ φέρῃ τὸ παλαιόν του ὄνομα. Τὸν ὅρον *θέατρον* γνωρίζει καὶ ὁ Φιλόστρατος, ὅστις χρησιμοποιεῖ τοῦτον ἀναφερόμενος εἰς τὴν δρᾶσιν τοῦ Ἡρῴδου Ἀττικοῦ, ὅστις ἀπέθανε τὸ 177 μ.Χ. Ὁ Πλούταρχος χρησιμοποιεῖ τὸν ὅρον *γυμνάσιον*, θέτων καὶ τὸν προσδιορισμὸν *παρὰ τὸ νῦν*, δηλαδὴ ὁμιλεῖ περὶ τόπου διδασκαλίας. Ἡ πληροφορία αὕτη τοῦ Πλουτάρχου εἶναι ἄκρως πολύτιμος, διότι ἐξ αὐτῆς τεκμαίρεται ὅτι ἡ χρῆσις τοῦ Ἀγριππείου εἶχε μεταβληθῆ πρὸ τῆς ἐπισκέψεως τοῦ Παυσανίου, ἐφ' ὅσον ὁ Πλούταρχος, γνωρίζων τὴν νέαν χρῆσιν ἀπέθανεν ὀλίγον μετὰ τὸ 120 μ.Χ. Ἡ ἄποψις ὅτι ἡ μεταβολὴ τῆς χρήσεως τοῦ Ἀγριππείου συμπίπτει μὲ τὴν οἰκοδομικὴν μετατροπὴν τοῦ κτηρίου οὔτε ἀναγκαία εἶναι οὔτε ἀποδεικνύεται ἐξ οὐδενὸς τεκμηρίου φιλολογικοῦ, ἐπιγραφικοῦ ἢ ἀρχαιολογικοῦ ἐν γένει. Δεδομένου ὅτι ὁ θεατρικὸς χῶρος τοῦ κτηρίου ὑπῆρχε καὶ κατὰ τὴν πρώτην καὶ κατὰ τὴν δευτέραν οἰκοδομικήν του φάσιν, μικρότερος κατά τι, ἦτο δυνατὸν νὰ δοθῇ εἰς διδασκαλίας, καὶ αἱ ἐπισκευαὶ καὶ μετασκευαί, τὰς ὁποίας οἱ ἀνασκαφεῖς τοποθετοῦν εἰς τοὺς περὶ τὸ 150 μ.Χ. χρόνους[1], οὐδόλως ἀπητοῦντο διὰ τὴν νέαν του χρῆσιν.

Κατόπιν τούτων δυνάμεθα νὰ χωρίσωμεν τὰς φάσεις τῶν χρήσεων τοῦ Ἀγριππείου — οὐχὶ τὰς οἰκοδομικὰς φάσεις — ὡς ἑξῆς:

α) Ὠδεῖον, ca. 15 π.Χ. — πρὸ τοῦ 120 μ.Χ. (θάνατος Πλουτάρχου).

β) Θέατρον - γυμνάσιον, ὀλίγον πρὸ τοῦ 120 μ.Χ. — 267 μ.Χ.

Δι' ἄλλην μίαν φορὰν πρέπει νὰ ἐπισημανθῇ ὅτι ὁ Παυσανίας ἠναγκάσθη νὰ συμφωνήσῃ πρὸς τὰ νεώτερα «συμπεράσματα»: Ἐνῷ γνωρίζει καὶ σαφῶς λέγει ὅτι τὸ Ἀγριππεῖον εἶχε παύσει νὰ εἶναι ᾠδεῖον, φέρεται λέγων τὸ ἀντίθετον. Πάντως διὰ τὴν ἀκρίβειαν ὀφείλομεν νὰ ἀναφέρωμεν ὅτι οἱ H. A. Thompson καὶ R. A. Wycherley, The Agora of Athens, 1972, The Athenian Agora, XIV, σ. 114, λέγουν ὅτι τὸ ᾠδεῖον «in its later form, as perhaps also originally, would have played a role in Athenian education etc.».

Διὰ νὰ ἀξιολογηθοῦν κατὰ τὸ πληρέστερον δυνατὸν αἱ ἀρχαῖαι πηγαί, πρέπει νὰ καταταγοῦν κατὰ τρόπον ὥστε α) νὰ διαχωρίζωνται τὰ Θησεῖα, β) νὰ ἀναδεικνύωνται αἱ πηγαὶ κατὰ τὴν πρωτοτυπίαν των, τὴν παλαιότητά των καὶ νὰ δηλοῦται ἐνδεχομένη ἐξάρτησις, διότι ἡ ἀλφαβητική των κατάταξις ὑπὸ τοῦ Wycherley μόνον σύγχυσιν δύναται νὰ προκαλέσῃ.

Α. Γενικὰ

1) Πλουτάρχου, Θησεύς, 35, 2 - 3. . . *λυθεὶς ὁ Θησεὺς ἐπανῆλθε μὲν εἰς Ἀθήνας οὐδέπω παντάπασι τῶν φίλων αὐτοῦ κεκρατημένων, καὶ ὅσα ὑπῆρχε τεμένη πρότερον αὐτῷ τῆς πόλεως ἐξελούσης ἅπαντα καθιέρωσε τῷ Ἡρακλεῖ καὶ προσηγόρευσεν ἀντὶ Θησείων Ἡράκλεια, πλὴν τεσσάρων, ὡς Φιλόχορος ἱστόρηκεν.*

Τὰ τέσσαρα Θησεῖα, περὶ ὧν ἀναφέρει ὁ Φιλόχορος, δὲν εἶναι σαφὲς ποῦ ἔκειντο

1. Ἡ χρονολόγησις αὕτη ἔχει γίνει βάσει «τῶν ανασκαφικῶν δεδομένων» ἀλλ' ὁ ἔλεγχός των δὲν ἀφορᾷ εἰς τὴν παροῦσαν μελέτην.

Πάντως ἐὰν ἑρμηνεύσωμεν κατὰ γράμμα τὸ ἀπόσπασμα τοῦ Φιλοχόρου, πρέπει νὰ συμπεράνωμεν ὅτι ὁ ἀριθμὸς οὗτος ἀναφέρεται εἰς τὰ Θησεῖα, τὰ ὁποῖα ὑπῆρχον κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Θησέως. Ἡ πληροφορία τοῦ Φιλοχόρου εἶναι σημαντική, διότι ἑρμηνεύει τὴν μεγάλην ἔκτασιν τῆς λατρείας τοῦ Ἡρακλέους ἐν Ἀθήναις καὶ τὴν μικρὰν τῆς λατρείας τοῦ Θησέως.

2) Εὐριπίδου, Ἡρακλῆς, στίχ. 1326 - 1331.

Ἃ δ' ἐκ πολιτῶν δῶρ' ἔχω σώσας κόρους
δὶς ἑπτά, ταῦρον Κνώσιον κατακτανών,
σοὶ ταῦτα δώσω. Πανταχοῦ δέ μοι χθονὸς
τεμένη δέδασται· ταῦτα ἐπωνομασμένα
σέθεν τὸ λοιπὸν ἐκ βροτῶν κεκλήσεται
ζῶντος.

Τὰ ἀναφερόμενα ἐν τῷ χωρίῳ τούτῳ συμφωνοῦν πρὸς τὰ ἱστορούμενα ὑπὸ τοῦ Φιλοχόρου, ἀλλ' οὐδὲν ἀναφέρεται περὶ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μὴ ἀφιερωθέντων εἰς τὸν Ἡρακλέα Θησείων, οὐδὲ ἀνεμένομεν τοιοῦτόν τι ἐκ μέρους ποιητοῦ. Τὸ χωρίον τοῦτο τοῦ Εὐριπίδου εἶναι ἄλλη μία ἀπόδειξις ὅτι τὸ argumentum ex silentio διὰ τὰς ἱστορικὰς ἐπιστήμας εἶναι ἄκρως ἐπισφαλές.

3) IG II² 1035, στίχ. 47, περὶ τὸ 150 μ.Χ. (διὰ τὴν χρονολόγησιν ἰδὲ Dinsmoor, Archons of Athens, σ. 294): *τεμένη Θησέως*.
Ἡ ἐπιγραφὴ ἀναφέρεται εἰς ἀποκατάστασιν ἱερῶν καὶ τεμενῶν ἐν Ἀθήναις· μεταξὺ τούτων μνημονεύονται καὶ τεμένη Θησέως, ἄγνωστον πόσα τὸν ἀριθμόν.

4) Σχόλια εἰς Αἰσχίνην, κατὰ Κτησιφῶντος, 13β. *Δύο Θησεῖα· ἐν τῇ πόλει, αὐτοῦ ἐπιτάφιον ποιήσαντος· καὶ ἔξω τῆς πόλεως, ὃ ἔκτισεν ἱερόν, ὅτε κατήνεγκεν αὐτοῦ ἐκ Σκύρου τὰ ὀστᾶ* κτλ.
Ἐπειδὴ τὸ χωρίον τοῦτο εἶναι τὸ καιριώτατον διὰ τὴν ἀναγνώρισιν δύο Θησείων ἐντὸς τοῦ ἄστεως, παραθέτω κατωτέρω τὴν μετάφρασιν.
Δύο Θησεῖα· (ἓν) ἐν τῇ ἀγορᾷ, τὸ ὁποῖον κατεσκεύασεν οὗτος (δηλ. ὁ Κίμων) ὡς ἐπιτάφιον μνημεῖον· καί (ἓν) ἔξω τῆς ἀγορᾶς, τὸ ὁποῖον ἔκτισεν ὡς ἱερόν, ὅτε ἔκαμε τὴν ἀνακομιδὴν τῶν ὀστῶν αὐτοῦ ἐκ τῆς Σκύρου κτλ.

Περὶ τοῦ σχολίου τούτου ἐλέχθησαν τὰ δέοντα ἀνωτέρω. Ἐνταῦθα θὰ προσθέσωμεν ὀλίγα τινὰ περὶ τῶν χρόνων τῆς συντάξεως τοῦ σχολίου. Ἐπειδὴ ὡς ἐδείχθη ἡ λέξις *πόλις* ἔχει διὰ τὸν Σχολιαστὴν τὴν νεωτερικὴν σημασίαν τῆς *ἀγορᾶς*, δυνάμεθα νὰ εἰκάσωμεν ὅτι τοῦτο συνετάγη εἰς χρόνους ἱκανῶς μεταγενεστέρους τοῦ Αἰσχίνου, πιθανῶς εἰς τοὺς μετὰ Χριστὸν χρόνους, ἐφ' ὅσον καὶ ὁ Πλούταρχος, Θησεύς, 36, 2, χρησιμοποιεῖ τὴν λέξιν μετὰ τῆς αὐτῆς σημασίας.

5) Ἡσύχιος, ἐν λ. *Θησεῖον. Θησεῖον· νεὼς Θησέως, ἐφ' ὃν οἱ ἀποδιδράσκοντες καφτέευγον. δηλοῖ δὲ καὶ φυτόν τι ποιόν· καὶ τὸ δεσμωτήριον παρ' Ἀθηναίοις.*

6) Μέγα Ἐτυμολογικόν: *Θησεῖον, τέμενός ἐστι τῷ Θησεῖ· ὃ τοῖς οἰκέταις ἄσυλον ἦν· ἐλέγοντο δὲ δίκαι ἐνταῦθα. ἢ ναὸς τοῦ Θησέως· ἐφ' ὃν οἱ ἀποδιδράσκοντες δοῦλοι προσέφευγον. Φιλόχορος δὲ οὐ μόνον τοὺς οἰκέτας τὸ παλαιόν φησιν καταφεύγειν εἰς τὸ Θησεῖον, ἀλλὰ καὶ τοὺς ὁπωσοῦν ἱκετεύοντας. δηλοῖ δὲ καὶ φυτόν τι ποιόν. καὶ τὸ δεσμωτήριον παρὰ Ἀθηναίοις.*

Θησειότριψ, ὁ ἐν τῷ Θησέως διατρίψας, Ἀριστοφάνης.

Τὸ κείμενον τοῦ μεταγενεστέρου τούτου λεξικογράφου εἶναι ἀποτέλεσμα συμπιλήσεως φιλολογικῶν μαρτυριῶν καὶ διὰ τοῦτο πρέπει νὰ ἐξετασθῇ μὲ κριτικὴν διάθεσιν, διότι ἐνδέχεται νὰ ὑπάρχουν παρανοήσεις.

ὃ τοῖς οἰκέταις ἄσυλον ἦν. Ἀναφέρεται εἰς τὸ τέμενος τοῦ Θησέως τὸ ἐν τῇ ἀγορᾷ, ἐντὸς τοῦ ὁποίου, ὡς θὰ ἐκθέσωμεν κατωτέρω, συμφώνως καὶ πρὸς ἄλλας μαρτυρίας κατέφευγον ὡς ἱκέται οἱ δοῦλοι.

ἐλέγοντο δὲ δίκαι ἐνταῦθα. Ἡ πληροφορία αὕτη ἀφορᾷ εἰς τὸ τέμενος τὸ παρὰ τὴν ἀκρόπολιν, τὸ ὁποῖον διέθετε κατάλληλον χῶρον διὰ τὴν σύγκλησιν δικαστηρίου. Ἔχει γίνει δεκτὸν ὅτι οὐδέποτε ὑπῆρξεν ἐν Ἀθήναις ναὸς τοῦ Θησέως.

δηλοῖ δὲ καὶ φυτόν τι ποιόν. Νομίζομεν ὅτι ἡ λέξις *ποιὸν* πρέπει νὰ διορθωθῇ εἰς *ποίαν*, ἢ *πόαν* διότι ἡ λέξις *ποιὸν* οὐδένα ἔχει νοῦν. Φυτὸν καλούμενον *Θησεῖον* μαρτυρεῖται καὶ ὑπὸ τοῦ Θεοφράστου, Περὶ φυτῶν, VII 12, 3: *ἡ δὲ τοῦ θησείου τῇ μὲν γεύσει πικρά, τριβομένη δὲ κοιλίαν ὑποκαθαίρει.*

(Θησεῖον) *καὶ τὸ δεσμωτήριον παρ' Ἀθηναίοις.* Ἐκ πρώτης ὄψεως ἡ πληροφορία ὅτι τὸ δεσμωτήριον ἐκαλεῖτο *Θησεῖον* φαίνεται τοὐλάχιστον παράδοξος. Νομίζομεν ὅτι τὸ δεσμωτήριον ἔκειτο πλησίον τοῦ Θησείου τοῦ ἐν τῇ ἀγορᾷ καὶ πάντως ἐκτὸς αὐτῆς, διότι εἶναι τερατῶδες οἱ Ἀθηναῖοι νὰ ἔχουν ἐγκαταστήσει τὰς φυλακάς των ἐντὸς τῆς ἀγορᾶς. Εἶναι φυσικὸν ἡ περὶ τὸ Θησεῖον περιοχὴ νὰ καλῆται ὑπὸ τοῦ λαοῦ τῶν Ἀθηνῶν Θησεῖον ὡσαύτως, ἀλλὰ καὶ τὸ δεσμωτήριον, ἐφ' ὅσον ἔκειτο ἐν τῇ περιοχῇ αὐτῇ. Εἰς τὴν ἐκδοχὴν ὅτι τὸ δεσμωτήριον εὑρίσκεται ὁπωσδήποτε ἐκτὸς τῆς ἀγορᾶς συνηγορεῖ χωρίον τῶν Ἑλληνικῶν τοῦ Ξενοφῶντος, Β ΙΙΙ 52 - 56, σχετικὸν πρὸς τὴν δίκην καὶ τὴν καταδίκην τοῦ Θηραμένους κατὰ τὸ 403 π.Χ.: *Ἡ δὲ βουλὴ ἡσυχίαν εἶχεν ὁρῶσα καὶ τοὺς ἐπὶ τοῖς δρυφάκτοις ὁμοίους Σατύρῳ καὶ τὸ ἔμπροσθεν τοῦ βουλευτηρίου πλῆθος τῶν φρουρῶν καὶ οὐκ ἀγνοοῦντες ὅτι ἐγχειρίδια ἔχοντες παρῆσαν. Οἱ δ' ἀπήγαγον τὸν ἄνδρα δ ι ὰ τ ῆ ς ἀ γ ο ρ ᾶ ς μάλα μεγάλῃ τῇ φωνῇ δηλοῦντα οἷα ἔπασχε.* Ἐκ τῆς περιγραφῆς ταύτης προκύπτει ὅτι ἡ βουλὴ τῶν τυράννων εἶχε συνέλθει ἐν τῷ βουλευτηρίῳ τῆς ἀγορᾶς, ὁ δὲ Σάτυρος καὶ οἱ σὺν αὐτῷ ὡδήγησαν τὸν Θηραμένη διὰ τῆς ἀγορᾶς εἰς τὸ δεσμωτήριον, τὸ ὁποῖον ἔκειτο ἐκτὸς αὐτῆς καὶ κατὰ τὸ βόρειον μέρος αὐτῆς, ὡς φρονῶ. Ἐνταῦθα ὁ Θηραμένης ἔπιε τὸ κώνειον, ὡς μετά τινα ἔτη ἐν τῷ αὐτῷ δεσμωτηρίῳ, προφανῶς, ὁ Σωκράτης. Ἴσως ἡ λέξις *Θησειότριψ*, τὴν ὁποίαν οἱ σχολιασταὶ καὶ οἱ λεξικογράφοι παραλαμβάνουν ἐκ τοῦ Ἀριστοφάνους, ἔχουσα ὑποτιμητικὸν χαρακτῆρα, δηλοῖ ἄνδρα πολὺν χρόνον διατρίψαντα ἐν τῷ δεσμωτηρίῳ, *ἐν τῷ Θησείῳ*, τὸν τρόφιμον τῶν φυλακῶν, καὶ οὐχὶ δοῦλον πολλάκις διατρίψαντα ἐν τῷ Θησείῳ, ὡς ἀναφέρεται ἐν τῷ Lidell - Scott: «one who is always

in the Theseum, i.e. a runaway slave. (Περὶ τοῦ ἐν Ἀθήναις δεσμωτηρίου θὰ διαλάβω προσεχῶς)

7) Σούδα ἐν λ. *Θησειότριψ· ὁ ἐν τοῖς Θησέως* (Θησέοις V, Θησείοις I) *διατρίψας.*

8) IG II² 5076, 2ος αἰ. μ.Χ. *Ἱερέως Θησέως.*

Ἐπιγραφὴ ἐπὶ ἑδωλίου τοῦ Διονυσιακοῦ θεάτρου τῶν Ἀθηνῶν.

Β. Θησέως ἱερὸν

1) Θουκυδίδου VI 61, 2. *Καί τινα μίαν νύκτα κατέδαρθον ἐν Θησείῳ τῷ ἐν πόλει ἐν ὅπλοις.*

Τὸ περιστατικὸν ἀναφέρεται εἰς τὸ 415 π.Χ., ὅτε περιεκόπησαν οἱ Ἑρμαῖ. Ὡς ἐδείξαμεν ἀνωτέρω, τὸ Θησεῖον τοῦτο ἔκειτο πλησίον τῆς ἀκροπόλεως εἰς τοὺς βορείους πρόποδας αὐτῆς, παρὰ τὸ Ἐλευσίνιον, εἰς περιοχὴν ἡ ὁποία δὲν ἔχει ἀκόμη ἀνασκαφῆ.

2) Ἀνδοκίδου, Περὶ τῶν μυστηρίων, 45: *Ἀνακαλέσαντες δὲ τοὺς στρατηγοὺς ἀνειπεῖν ἐκέλευσαν Ἀθηναίων τοὺς μὲν ἐν ἄστει οἰκοῦντας ἰέναι εἰς τὴν ἀγορὰν τὰ ὅπλα λαβόντας, τοὺς δὲ ἐν μακρῷ τείχει εἰς τὸ Θησεῖον, τοὺς δ' ἐν Πειραιεῖ εἰς τὴν Ἱπποδάμειαν ἀγοράν, τοὺς δ' ἱππέας ἔτι ⟨πρὸ⟩ νυκτὸς σημῆναι τῇ σάλπιγγι ἥκειν εἰς τὸ Ἀνάκειον, τὴν δὲ βουλὴν εἰς τὴν ἀκρόπολιν κἀκεῖ καθεύδειν, τοὺς δὲ πρυτάνεις ἐν τῇ θόλῳ.*

Ὁ Wycherley, ἔ.ἀ. σ. 118, κατέληξεν εἰς τὸ ἑξῆς συμπέρασμα: «The Theseion in which those living *ἐν μακρῷ τείχει* muster in Andokides, I (De Mysteriis) 45, was presumably in or near the Long Walls». Τὸ συμπέρασμα τοῦτο εἶναι αὐθαίρετον, διότι καὶ ὁ Ἀνδοκίδης καὶ ὁ Θουκυδίδης ὁμιλοῦν περὶ τοῦ αὐτοῦ Θησείου, ἐφ' ὅσον ἀναφέρονται εἰς τὰ αὐτὰ γεγονότα. Τὸ Θησεῖον «in or near the Long Walls» κατεσκευάσθη ὑπὸ τοῦ Wycherley, ἀλλ' οὐδέποτε ὑπῆρξεν.

Προσφάτως ὁ Wycherley ἐπικουρούμενος ὑπὸ τοῦ Thompson, The Athenian Agora XIV, The Agora of Athens (1972) σ. 125, σημείωσις ἀριθ. 49, ἀνεκάλυψεν ὅτι ὁ Θουκυδίδης προξενεῖ σύγχυσιν: Andokides, I (De Mysteriis) 45; «Theseion however may be a shrine between the Long Walls. Thucydides (VI, 61, 2) confuses the issue by saying «They» (i. e. the Athenians generally; Thucydides does not differentiate as Andokides does) «slept one night in the Theseion under arms». Πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς γνώμης του παραπέμπει εἰς τὸ ἔργον τοῦ D. Macdowell, Andokides on the Mysteries (1926) σ. 95, ἔνθα ὁ συγγραφεὺς ἀπορρίπτει τὴν ἄποψιν τοῦ Wycherley, JHS 79, 1959, σ. 156, σημ. 20, ὅτι ὑπῆρξε Θησεῖον εἰς τὰ Μακρὰ Τείχη, λέγει δὲ ὅτι καὶ ὁ Θουκυδίδης καὶ ὁ Ἀνδοκίδης ὁμιλοῦν περὶ τοῦ αὐτοῦ Θησείου. Ἐπὶ τῶν ἀπόψεων τοῦ Wycherley παρατηροῦμεν τὰ ἑξῆς:

Ὁ Ἀνδοκίδης ἀναφέρει ὅτι κατ' ἐντολὴν τῶν στρατηγῶν οἱ πολῖται τοῦ ἄστεως, πλὴν τῶν ἱππέων καὶ τῶν πρυτάνεων καὶ τῶν βουλευτῶν, θὰ συγκεντρωθοῦν εἰς δύο χώρους, εἰς τὸ Θησεῖον καὶ εἰς τὴν ἀγοράν. Οὐδαμοῦ λέγει ὅτι οἱ μὲν διῆλθον τὴν νύκτα ἐν τῷ Θησείῳ, οἱ δὲ ἐν τῇ ἀγορᾷ. Συμφώνως πρὸς τὸ κείμενον τοῦ Ἀνδοκίδου δυνάμεθα

νὰ χωρίσωμεν τὴν κινητοποίησιν τῶν Ἀθηναίων τοῦ ἄστεως εἰς δύο φάσεις. Κατὰ τὴν πρώτην, οἱ μὲν ἱππεῖς, βουλευταὶ καὶ πρυτάνεις λαμβάνουν ἐντολὴν νὰ συνέλθουν ἀντιστοίχως εἰς τὸ Ἀνάκειον, τὴν ἀκρόπολιν καὶ τὴν Θόλον καὶ ἐκεῖ νὰ διέλθουν τὴν νύκτα. Οἱ πολῖται οἱ ἀνήκοντες εἰς τὸ πεζικὸν καλοῦνται εἰς δύο ὁμάδας, οἱ μὲν εἰς τὸ Θησεῖον, οἱ δὲ εἰς τὴν ἀγοράν, ἀλλὰ δὲν ὁρίζεται ὁ τόπος, ἔνθα θὰ διέλθουν τὴν νύκτα, καὶ ἀναμένουν νεωτέρας διαταγάς.

Κατὰ τὴν δευτέραν φάσιν τῆς κινητοποιήσεως καὶ αἱ δύο ὁμάδες λαμβάνουν τὴν ἐντολὴν νὰ διέλθουν τὴν νύκτα ἐν τῷ Θησείῳ, τῷ ἐν πόλει. Ὁ Θουκυδίδης οὐδὲν ἀναφέρει περὶ τῆς πρώτης φάσεως τῆς κινητοποιήσεως ἀλλὰ μόνον περὶ τῆς δευτέρας, ὁ δὲ Ἀνδοκίδης ὁμιλεῖ περὶ τῆς πρώτης φάσεως καὶ μόνης. Ποῦ εἶναι ἡ σύγχυσις;

Πρέπει νὰ γίνῃ ἀντιληπτὸν ὅτι ὁ Θουκυδίδης δὲν γράφει περιττὰς λέξεις· ἂν τὸ Θησεῖον ἔκειτο μεταξὺ τῶν Μακρῶν τειχῶν, θὰ ἔγραφε *ἐν Θησείῳ τῷ ἐν μακρῷ τείχει* (ἢ *τῷ ἐν μακροῖς τείχεσι*) ἀλλὰ δυστυχῶς γράφει *ἐν Θησείῳ τῷ ἐν πόλει*. Ἐκτὸς τούτου, δεδομένου ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι διὰ τὸν πόλεμον ἦσαν ἐγκατεστημένοι ἐντὸς τῆς πόλεως, θὰ ἦτο ἄτοπον νὰ πιστεύσῃ τις ὅτι ὑπῆρχε πιθανότης νὰ νομισθῇ ὅτι κατὰ τὴν κατάστασιν ἀνάγκης, ἡ ὁποία ὑπῆρχε, θὰ ἦτο δυνατὸν ὁ ἀρχαῖος ἀναγνώστης νὰ σκεφθῇ ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι συνεκεντρώθησαν εἰς Θησεῖόν τι ἐκτὸς τῆς πόλεως.

3) Ἀνέκδοτος ἐπιγραφὴ Ἐλευσῖνος, ψήφισμα ἐκμισθώσεως τοῦ λατομείου τοῦ *Ἡρακλέους τοῦ ἐν Ἄκριδι*, ἐπὶ Νικήτου ἄρχοντος, 332/1 π.Χ. στίχ. 24 - 28: *τὸν δὲ μισθωσάμενον ἀποδιδόναι τὴν μίσθωσιν τὴν μὲν ἐπὶ Νικήτου ἄρχοντος ἐν ᾧ ἂν χρόνωι τοὺς δημότας πε[ί]θει, πρὸ τῆς θυσίας, μετὰ δὲ Νικήτην ἄρχοντα εἰς τὸν Μεταγειτνιῶνα μῆνα ταῖς ἀρχαιρεσίαις, ὅταν οἱ δημόται ἀγοράζωσιν ἐν τῷ Θησείωι.*

Ἡ ἐπιγραφὴ εὑρέθη κατὰ τὸ 1970 εἰς τὰ θεμέλια οἰκίας τῶν ὑστέρων ρωμαϊκῶν χρόνων. Εἶναι προφανὲς ὅτι ἐκ ταύτης ἀρυόμεθα τὴν ἀσφαλεστάτην πληροφορίαν ὅτι οἱ δημόται ὅλων τῶν ἀττικῶν δήμων συνεκεντροῦντο κατὰ τὸν Μεταγειτνιῶνα μῆνα ἐν τῷ Θησείῳ τῷ ἐν ἄστει, ἤτοι ἐν τῷ ἱερῷ τοῦ Θησέως, τὸ ὁποῖον εὑρίσκετο παρὰ τὴν ἀκρόπολιν, πρὸς ἐκλογὴν τῶν δημοτικῶν ἀρχόντων, δηλαδὴ τοῦ δημάρχου, τοῦ ταμίου κλπ. Καὶ ἄλλαι ἀρχαῖαι πηγαὶ[1] ἀναφέρουν ὅτι ἐν τῷ Θησείῳ ἐγίνοντο συγκεντρώσεις ἀφορῶσαι εἰς τὴν λειτουργίαν τοῦ πολιτεύματος. Ἡ πληροφορία τῆς ἐπιγραφῆς περὶ τῆς ἐκλογῆς τῶν δημοτικῶν ἀρχόντων ἐν τῷ Θησείῳ διασταυροῦται πρὸς ἄλλας ἀρχαίας πηγάς, τὰς ὁποίας ἀναφέρω κατωτέρω. Ἐξ αὐτῶν τῶν πληροφοριῶν καὶ ἐξ ἄλλων[2] προκύπτει ὅτι εἰς τὸ ἱερὸν τοῦ Θησέως ὑπῆρχε κτήριον εὐρύχωρον, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἦτο δυνατὸν νὰ συλλέγηται σημαντικὸς ἀριθμὸς ἀνθρώπων. Ἐντὸς αὐτοῦ τοῦ κτηρίου ὑπῆρχον καὶ αἱ τοιχογραφίαι τοῦ Πολυγνώτου, τὰς ὁποίας ἀναφέρουν οἱ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς, ἰδίᾳ δὲ ὁ Παυσανίας Ι 17, 2 - 3.

4) Αἰσχίνου, κατὰ Κτησιφῶντος, 13: *Ἀρχὰς δὲ φήσουσιν ἐκείνας εἶναι, ἃς οἱ θεσμοθέται ἀποκληροῦσιν ἐν τῷ Θησείῳ, κἀκείνας, ἃς ὁ δῆμος εἴωθε χειροτονεῖν ἐν ἀρχαιρεσίαις.*

1. Ἰδὲ κατωτέρω, Β Θησέως ἱερὸν ἀριθ. 5, 9, 16.
2. Ἰδὲ κατωτέρω.

5) Σχόλια εἰς Αἰσχίνου κατὰ Κτησιφῶντος, 13: *Ἀποκληροῦσιν· ἀντὶ τοῦ διὰ κλήρου παρέχουσι τὴν ἀρχὴν ἐν τῷ Θησείῳ, ἴσως τῶν θεσμοθετῶν ἐκεῖ ἀεὶ χειροτονούντων εὐτελεῖς τινας διοικήσεις, ὡς πρὸς τιμὴν τοῦ Θησέως τοῦ οἰκιστοῦ, οὗτινος τὰ ὀστᾶ ἐκεῖ ἔκειτο. Νόμος δ' ἦν τοὺς ἀποφυγόντας τῶν οἰκετῶν εἰς τὸ τοῦ Θησέως τέμενος ἀτιμωρήτους ἰέναι.*

Μόνος ὁ Σχολιαστὴς οὗτος, διάφορος τοῦ ἑπομένου, ἀναφέρει ὅτι τὰ ὀστᾶ τοῦ Θησέως ἔκειντο ἐντὸς τοῦ φερωνύμου ἱεροῦ, δηλαδὴ ἐντὸς τοῦ παρὰ τὴν ἀκρόπολιν Θησείου. Τὸ ἀκολουθοῦν ἕτερον σχόλιον ὡσεὶ διορθωτικὸν τῆς πληροφορίας ὅτι ὁ σηκὸς καὶ τὸ ἱερὸν ἦσαν ἐν τῷ αὐτῷ τόπῳ: *δύο Θησεῖα*. Καθ' ἡμᾶς ἡ πληροφορία τοῦ πρώτου τῶν σχολίων εἶναι ἐσφαλμένη, διότι δὲν διασταυροῦται πρὸς τὰς πληροφορίας τῶν ἄλλων ἀρχαίων πηγῶν, καὶ ἐὰν γίνῃ δεκτή, ὡς ἐγένετο ὑπὸ τῶν συγχρόνων ἀρχαιολόγων, φιλολόγων καὶ ἀνασκαφέων, μόνον σύγχυσιν δύναται νὰ προκαλέσῃ. Αἱ πληροφορίαι τῶν σχολιαστῶν καὶ τῶν λεξικογράφων, ἐπειδὴ δὲν προέρχονται ἐκ προσωπικῆς ἐπαφῆς των μὲ τὰ πράγματα πρέπει νὰ ὑπόκεινται εἰς ἔλεγχον, ὡς ἐὰν ἦσαν γνῶμαι νεωτέρων ἐπιστημόνων, διὰ τοῦτο δὲ τολμῶ νὰ εἴπω ὅτι ὁ σχολιαστὴς οὗτος πλανᾶται.

6) Σχόλια εἰς Αἰσχίνου κατὰ Κτησιφῶντος, 13β: *Δύο Θησεῖα· ἐν τῇ πόλει, αὐτοῦ* (= Κίμωνος) *ἐπιτάφιον ποιήσαντος· καὶ ἔξω τῆς πόλεως, ὃ ἔκτισεν αὐτῷ ἱερόν, ὅτε κατήνεγκεν αὐτοῦ ἐκ Σκύρου τὰ ὀστᾶ.*

7) IG II² 1672, 329/8 π.Χ.

Στίχ. 65, 123, 237 ἐκ τοῦ Θησείου.

Στίχ. 10, 68, 167, 292 ἐκ τοῦ Θησείου.

Ἐπιγραφὴ ἐξ Ἐλευσῖνος παρέχουσα πληροφορίας διὰ δαπάνας ἔργων διὰ τὸ Ἐλευσίνιον τὸ ἐν ἄστει καὶ διὰ τὸ ἐν Ἐλευσῖνι. Ἐκ τῶν δύο ἀναγραφῶν, γίνεται ἀντιληπτὸν ὅτι τὸ ἓν τῶν Θησείων, τὸ ἱερόν, ἔκειτο πλησίον τοῦ Ἐλευσινίου τοῦ ἐν ἄστει.

8) Ἀριστοτέλους, Ἀθηναίων Πολιτεία, XV 4: . . .*ἐν τῷ Θησείῳ*. . .*ἐκκλησιάζειν ἐπεχείρει, καί* [χρόνον μὲν ἠκκλησί]*ασεν μικρόν· οὐ φασκόντων δὲ κατακούειν, ἐκέλευσεν αὐτοὺς προσαναβῆναι πρὸς τὸ πρόπυλον τῆς ἀκροπόλεως, ἵνα γεγωνῇ μᾶλλον, ἐν ᾧ δ' ἐκεῖνος διέτριβε δημηγορῶν, ἀνελόντες οἱ ἐπὶ τούτῳ τεταγμένοι τὰ ὅπλα, καὶ* [κατα]*κλείσαντες εἰς τὰ πλησίον οἰκήματα τοῦ Θησείου, διεσήμηναν ἐλθόντες πρὸς τὸν Πεισίστρατον.*

Ὡς ὀρθῶς ὑπέδειξεν ὁ Wycherley, ἔ.ἀ. ἀριθ. 344, ἡ φράσις *τὰ πλησίον οἰκήματα τοῦ Θησείου* εἶναι ὀρθότερον νὰ νοηθῇ «τὰ οἰκήματα τοῦ Θησείου, τὰ ὁποῖα ἦσαν πλησίον» καὶ ὄχι «τὰ οἰκήματα, τὰ ὁποῖα ἦσαν πλησίον τοῦ Θησείου».

9) Ἀριστοτέλους, Ἀθηναίων Πολιτεία, LXII 1: *Αἱ δὲ κληρωταὶ ἀρχαὶ πρότερον μὲν ἦσαν αἱ μετ' ἐννέα ἀρχόντων ἐκ τῆς φυλῆς ὅλης κληρούμεναι, αἱ δ' ἐν Θησείῳ κληρούμεναι διῃροῦντο εἰς τοὺς δήμους.*

1. Πρβ. Σ. Ν. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΝ, Νέον Ἀθήναιον 4, 1963, σ. 105.

10) IG II² 956, στίχ. 16 - 17, 160/59 π.Χ.: *ἀνέθηκεν δὲ καὶ στήλην ἐν τῷ τοῦ Θησέως τεμένει, εἰς ἣν ἀνέγραψε τοὺς νικήσαντας.*

Διὰ τῆς ἐπιγραφῆς τιμᾶται ἀγωνοθέτης τῶν Θησείων. Ὁμοίου περιεχομένου ἐπιγραφαὶ δημοσιεύονται ἐν IG II² 957 - 965 (156 - ca. 130 π.Χ.), προέρχονται δὲ ὅλαι ἐκ τῆς περιοχῆς τῆς πάλαι ἐκκλησίας τοῦ ἁγίου Δημητρίου τοῦ Κατηφόρη, βορειοανατολικῶς τῆς ἀκροπόλεως.

11) IG II² 1039, στίχ. 2 - 3, 79/78 π.Χ., κατὰ νέαν συμπλήρωσιν ὑπὸ Μ. Μιτσοῦ, ΑΕ 1964 (ἐκδ. 1967) σ. 37 (=SEG 32 [1967] ἀριθ. 110)

[ἐν] *τῶι Θησε*[ίωι ἐκ]*σταδ*[ίου]

12) Πλουτάρχου, Θησεύς, 25, 5: *ἀλλὰ τοῦ γε τὸν πόλεμον εἰς σπονδὰς τελευτῆσαι μαρτύριόν ἐστι ἥ τε τοῦ τόπου κλῆσις τοῦ παρὰ τὸ Θησεῖον, ὅνπερ Ὁρκωμόσιον καλοῦσιν, ἥ τε γιγνομένη πάλαι θυσία ταῖς Ἀμαζόσι πρὸ τῶν Θησείων.*

Ἐπειδὴ τὸ παρὰ τὴν ἀκρόπολιν Θησεῖον εἶναι παλαιότερον, δυνάμεθα νὰ πιθανολογήσωμεν ὅτι τὸ Ὁρκωμόσιον εὑρίσκετο ἐκεῖ.

13) Πλουτάρχου, Περὶ φυγῆς, 17: *ἀλλὰ οὐχ ὁρῶμεν, ὥσπερ τὸν Παρθενῶνα καὶ τὸ Ἐλευσίνιον, οὕτω καὶ τὸ Θησεῖον ἅπαντας προσκυνοῦντας;*

14) Παυσανίου, Ι 17, 2 - 3: *Ἐν δὲ τῷ γυμνασίῳ τῆς ἀγορᾶς ἀπέχοντι οὐ πολύ, Πτολεμαίου δὲ ἀπὸ τοῦ κατασκευασαμένου καλουμένῳ... Πρὸς δὲ τῷ γυμνασίῳ Θησέως ἐστὶν ἱερόν· γραφαὶ δέ εἰσιν...* (ἕπεται περιγραφὴ τῶν τοιχογραφιῶν).

15) Ἁρποκρατίων ἐν λ. *Πολύγνωτος... ἐπεὶ* (Πολύγνωτος) *τὴν Ποικίλην στοὰν ἔγραψε προῖκα, ἢ ὥς ἕτεροι, τὰς ἐν τῷ θησαυρῷ καὶ τῷ Ἀνακείῳ γραφάς...*

Ὁ Wycherley, ἔ.ἀ. σ. 116, μνημονεύει τὴν διόρθωσιν *Θησείῳ* ἀντὶ *θησαυρῷ*. Ἀλλ' ἡ διόρθωσις *Θησέως ἱερῷ*, ἥτις πλησιάζει περισσότερον πρὸς τὴν γραφὴν τῶν κωδίκων καὶ πρέπει νὰ προτιμηθῇ, ἔχει γίνει δεκτὴ ἀπὸ πολλοῦ. Ταύτην ἀποδέχεται καὶ ὁ H. Herter, RE² Supplement XIII, σ. 1225, 9.

16) Hesperia 7, 1938, σ. 3, ἀριθ. 1, στίχ. 92. Θυσίαι Σαλαμινίων, ἐξ ἀττικῆς ἐπιγραφῆς τοῦ ἔτους 363/2 π.Χ., πρὸς τιμὴν τοῦ Θησέως.

17) Φώτιος: *Θησεῖον: τὸ Θησέως ἡρῷον, ὅ τοῖς οἰκέταις ἄσυλον ἦν· ἐλέγοντο δὲ δίκαι καὶ ἐνταῦθα.*

Νομίζω ὅτι ἐκ τοῦ χωρίου τούτου μόνον ἡ δευτέρα ἡμιπερίοδος δύναται νὰ ἀναφέρηται εἰς τὸ παρὰ τὴν ἀκρόπολιν Θησεῖον· ἐφ' ὅσον ἐκεῖ συνήρχοντο οἱ δημόται, ἐνίοτε καὶ ἡ βουλή, οὐδὲν ἀποκλείει καὶ τὴν σύγκλησιν αὐτόθι καὶ δικαστηρίου.

Γ. Θησέως σηκὸς

1) Σχόλια εἰς Ἀριστοφάνους Πλοῦτον, στίχ. 627 - 628: *Ἀθηναῖοι δέ... κελευσθέντες ἐκδικῆσαι τῷ Θησεῖ, τὸν μὲν Λυκομήδην ἀνεῖλον, τὰ δὲ ὀστᾶ μεταστειλάμενοι καὶ τὸ Θησεῖον οἰκοδομήσαντες ἰσοθέους αὐτῷ τιμὰς νέμουσι.*

2) Σούδα, ἐν λ. *Θησείοισιν. Θησείοισιν : ἑορτή τις τελουμένη παρ' Ἀθηναίοις... Ἀθηναῖοι δὲ λιμώξαντες (λοιμώξαντες) καὶ κελευσθέντες ἐκδικῆσαι τῷ Θησεῖ, τὸν μὲν Λυκομήδην ἀνεῖλον, τὰ δὲ ὀστᾶ μεταστειλάμενοι καὶ τὸ Θησεῖον οἰκοδομήσαντες ἰσοθέους αὐτῷ τιμὰς νέμουσι...*

3) Ἀριστοφάνους, Ἱππῆς, στίχ. 1311 - 1312: *ἢν δ' ἀρέσκῃ ταῦτ' Ἀθηναίοις, καθῆσθαί μοι δοκεῖ ἐς τὸ Θησεῖον πλεούσαις ἢ 'πὶ τῶν σεμνῶν θεῶν.*

4) Σχόλια εἰς Ἀριστοφάνους Ἱππῆς, στίχ. 1311 - 1312: *Εἰς τὸ Θησεῖον: ἐνταῦθα οἱ καταφεύγοντες τῶν οἰκετῶν ἀσυλίαν εἶχον.*

5) Σούδα, ἐν λ. *Θησεῖον: Θησεῖον· καθῆσθαί μοι δοκῶ ἐπὶ τὸ Θησεῖον ἢ ἐπὶ τῶν Σεμνῶν θεῶν. τουτέστι τῶν Ἐριννύων, εἰς γὰρ ταῦτα τὰ ἱερὰ οἱ οἰκέται καθήμενοι ἀσυλίαν εἶχον. ἔστι δὲ τὸ Θησεῖον τέμενος ἀνειμένον τῷ Θησεῖ.*

6) Δημοσθένους, XV (Περὶ τοῦ στεφάνου), 129: *ἀπορῶ τοῦ πρώτου μνησθῶ· πότερ' ὡς ὁ πατήρ σου Τρόμης ἐδούλευε παρ' Ἐλπίᾳ τῷ πρὸς τῷ Θησείῳ διδάσκοντι γράμματα, χοίνικας παχείας ἔχων καὶ ξύλον;*

Ὁ αὐτὸς Δημοσθένης XIX (Περὶ τῆς παραπρεσβείας) 249 ἀναφέρει περὶ τοῦ πατρὸς τοῦ Αἰσχίνου, ὡς καὶ ἐν τῷ προηγουμένῳ χωρίῳ: *διδάσκων δ' ὁ πατὴρ γράμματα, ὡς ἐγὼ τῶν πρεσβυτέρων ἀκούω, πρὸς τῷ τοῦ ἥρω τοῦ ἰατροῦ.* Ἡ δευτέρα πληροφορία τοῦ Δημοσθένους περὶ τοῦ πατρὸς τοῦ Αἰσχίνου εἶναι νεωτέρα τῆς πρώτης.

7) Ἀπολλώνιος, Westermann, Biographi Graeci, σ. 265... *φασί... γεγονέναι* (τὸν πατέρα τοῦ Αἰσχίνου) *τὸ κατ' ἀρχὰς δοῦλον καὶ πέδας ἔχοντα διδάσκειν γράμματα πρὸς τῷ Θησείῳ καὶ τῷ τοῦ Ἰατροῦ ἡρῴῳ.* Ἡ πληροφορία τοῦ Ἀπολλωνίου κατὰ πᾶσαν πιθανότητα προέρχεται ἐκ τῶν δύο μνημονευθέντων χωρίων τοῦ Δημοσθένους. Τὸ τέμενος τοῦ Ἥρωος Ἰατροῦ ἔκειτο βορειοανατολικῶς τῆς ἀγορᾶς, ὡς ὑποδεικνύει ὁ τόπος εὑρέσεως τῶν ἐν IG II² 839 καὶ 840 ἐπιγραφῶν, αἱ ὁποῖαι ἀναφέρονται εἰς τὴν λατρείαν αὐτοῦ. Πιθανῶς δυνάμεθα νὰ συναγάγωμεν ὅτι τὸ διδασκαλεῖον τοῦ Ἐλπίου, παρ' ᾧ ἐδούλευεν ὁ πατὴρ τοῦ Αἰσχίνου, ἀναφέρεται καὶ εἰς τὰ δύο χωρία καὶ ἔκειτο μεταξὺ τοῦ Θησείου τοῦ ἐν ἀγορᾷ καὶ τοῦ ἡρῴου τοῦ Ἥρωος Ἰατροῦ, καὶ διὰ τοῦτο ὁ Δημοσθένης ὁρίζει τὴν θέσιν τοῦ διδασκαλείου ὁτὲ μὲν ἀπὸ τοῦ Θησείου, ὁτὲ δὲ ἀπὸ τοῦ ἡρῴου τοῦ Ἥρωος Ἰατροῦ, ἐφ' ὅσον ἀμφότερα κεῖνται πλησίον ἀλλήλων. Αἱ ἐπιφυλάξεις τοῦ Judeich, Topographie von Athen, σ. 379, σημ. 7, ὅτι δηλαδὴ δὲν εἶναι βέβαιον ὅτι ὁ Δημοσθένης καὶ εἰς τὰ δύο μνημονευθέντα χωρία ἀναφέρεται εἰς τὸ αὐτὸ διδασκαλεῖον, ἴσως εἶναι ὑπερβολικαί.

8) Ἁρποκρατίων, ἐν λ. *Θησεῖον: Θησεῖον, Δημοσθένης ἐν τῷ ὑπὲρ Κτησιφῶντος, τέμενός ἐστι ἀνειμένον τῷ Θησεῖ.*

9) Διόδωρος Σικελιώτης, IV 62, 4: *Οἱ δὲ Ἀθηναῖοι...τά τε ὀστᾶ μετήνεγκαν καὶ τιμαῖς ἰσοθέοις ἐτίμησαν αὐτόν, καὶ τέμενος ἄσυλον ἐποίησαν ἐν ταῖς Ἀθήναις προσαγορευόμενον ἀπ' ἐκείνου Θησεῖον.*

Ἐκ τοῦ χωρίου τούτου καὶ ἐξ ἄλλων μνημονευθέντων ἀνωτέρω (Γ 3, Γ 4, Γ 5) πληροφορούμεθα ὅτι τὸ Θησεῖον τὸ ἐν ἀγορᾷ ἦτο ἄσυλον, κυρίως τῶν δούλων. Πρέπει νὰ παρατηρηθῇ ὅτι ὁ βωμὸς τῶν δώδεκα θεῶν, ὁ ὁποῖος ἔκειτο πλησίον, εἰς ἀπόστασιν ὀλίγων μέτρων, ἦτο ἄσυλον τῶν ἐλευθέρων[1].

10) Ἡγησίας παρὰ Στράβωνι, IX 1, 16: *Ἔπεισι γάρ ὅ φησιν Ἡγησίας· Ὁρῶ τὴν ἀκρόπολιν καὶ τὸ τῆς περιττῆς τριαίνης ἐκεῖθι σημεῖον· ὁρῶ τὴν Ἐλευσῖνα καὶ τῶν ἱερῶν γέγονα μύστης· ἐκεῖνο Λεωκόριον, τοῦτο Θησεῖον· οὐ δύναμαι δηλῶσαι καθ' ἓν ἕκαστον.*

11) Στράβων, IX 1, 17: *καὶ ἔτι τὸ Λεωκόριον καὶ τὸ Θη⟨σεῖον μύθ⟩ους ἔχει, καὶ τὸ Λύκειον...*

12) Πλουτάρχου, Περὶ φυγῆς, 17: *ἀλλ' οὐχ ὁρῶμεν, ὥσπερ τὸν Παρθενῶνα καὶ τὸ Ἐλευσίνιον, οὕτω καὶ τὸ Θησεῖον ἅπαντας προσκυνοῦντας;*

13) Πλουτάρχου, Θησεύς, 36, 1 - 2: *εὑρέθη δὲ θήκη τε μεγάλου σώματος αἰχμή τε παρακειμένη χαλκῆ καὶ ξίφος. κομισθέντων δὲ τούτων ὑπὸ Κίμωνος ἐπὶ τῆς τριήρους, ἡσθέντες οἱ Ἀθηναῖοι πομπαῖς τε λαμπραῖς ἐδέξαντο καὶ θυσίαις, ὥσπερ αὐτὸν ἐπανερχόμενον ἐν τῷ ἄστει. καὶ κεῖται ἐν μέσῃ τῇ πόλει παρὰ τὸ νῦν γυμνάσιον, ἔστι δὲ φύξιμον οἰκέταις καὶ πᾶσι τοῖς ταπεινοτέροις καὶ δεδιόσι κρείττονας.*

14) Πλουτάρχου, Κίμων, 8, 6:...(Κίμων) *ἐσπούδασε τὸν τάφον ἀνευρεῖν·... τότε δὴ πολλῇ φιλοτιμίᾳ τοῦ σηκοῦ μόγις ἐξευρεθέντος, ἐνθέμενος ὁ Κίμων εἰς τὴν ἑαυτοῦ τριήρη τὰ ὀστᾶ καὶ τἆλλα κοσμήσας μεγαλοπρεπῶς κατήγαγεν εἰς τὴν αὐτοῦ δι' ἐτῶν σχεδὸν ὀκτακοσίων.*

15) Παυσανίου, I 17, 6: *Ὁ μὲν δὴ Θησέως σηκὸς Ἀθηναίοις ἐγένετο ὕστερον ἢ Μῆδοι Μαραθῶνι ἔσχον, Κίμωνος τοῦ Μιλτιάδου Σκυρίους ποιήσαντος ἀναστάτους— δίκην δὴ τοῦ Θησέως θανάτου—καὶ τὰ ὀστᾶ κομίσαντος εἰς Ἀθήνας.*

16) Bekker, Anecdota Graeca, I 264, 21: *Θησεῖον: τὸ τοῦ Θησέως ἡρῷον. ἔστι δὲ ἄσυλον τοῖς οἰκέταις.*

17) Σχόλια εἰς Αἰσχίνου, κατὰ Κτησιφῶντος, 13α: *Ἀποκληροῦσιν· ἀντὶ τοῦ διὰ κλήρου παρέχουσι τὴν ἀρχὴν ἐν τῷ Θησείῳ, ἴσως τῶν θεσμοθετῶν ἐκεῖ χειροτονούντων εὐτελεῖς τινας διοικήσεις, ὡς πρὸς τιμὴν τοῦ Θησέως τοῦ οἰκιστοῦ, οὗτινος τὰ ὀστᾶ ἐκεῖ ἔκειτο. Νόμος δὲ ἦν τοὺς ἀποφυγόντας τῶν οἰκετῶν εἰς τὸ τοῦ Θησέως ἀτιμωρήτους ἰέναι.*

Ἰδὲ σχολιασμὸν τοῦ χωρίου ἀνωτέρω, Β ἀριθ. 5.

18) Σχόλια εἰς Αἰσχίνου κατὰ Κτησιφῶντος, 13β: *Δύο Θησεῖα· ἐν τῇ πόλει αὐτοῦ* (= Κίμωνος) *ἐπιτάφιον ποιήσαντος· καὶ ἔξω τῆς πόλεως, ὃ ἔκτισεν ἱερόν, ὅτε κατήνεγκεν αὐτοῦ ἐκ Σκύρου τὰ ὀστᾶ.*

Ἰδὲ σχολιασμὸν τοῦ χωρίου ἀνωτέρω, Β ἀριθ. 5 κλπ.

1. ΗΡΟΔ. VI 108, 4, ΛΥΚΟΥΡΓΟΣ, Κατὰ Λεωκράτους, 93 κλπ.

19) Πολυδεύκους, Ὀνομαστικόν, VII 13: *ὁ δὲ οἱ νῦν φασί, τοὺς οἰκέτας πρᾶσιν αἰτεῖν, ἔστιν εὑρεῖν ἐν ταῖς Ἀριστοφάνους Ὥραις:*

ἐμοὶ
κράτιστόν ἐστι εἰς τὸ Θησεῖον δραμεῖν
ἐκεῖ δ', ἕως ἂν πρᾶσιν εὕρωμεν, μένειν.

Ἰδὲ σχολιασμὸν τοῦ χωρίου ἀνωτέρω, Α ἀριθ. 5.

20) *Θησεῖον· νεὼς Θησέως, ἐφ' ὃν οἱ ἀποδιδράσκοντες κατέφευγον. δηλοῖ δὲ καὶ φυτόν τι ποιόν· καὶ τὸ δεσμωτήριον παρ' Ἀθηναίοις.*

Ἰδὲ σχολιασμὸν τοῦ χωρίου ἀνωτέρω Α ἀριθ. 5.

21) Φώτιος: *Θησεῖον: τὸ Θησέως ἡρῷον, ὃ τοῖς οἰκέταις ἄσυλον ἦν· ἐλέγοντο δὲ δίκαι καὶ ἐνταῦθα.*

Μεταξὺ τῶν πηγῶν διὰ τὴν ὕπαρξιν τοῦ σηκοῦ τοῦ Θησέως πρέπει νὰ περιληφθοῦν καὶ μνημεῖα σχετικὰ πρὸς αὐτόν, ἀναφερόμενα ὑπὸ τῶν ἀρχαίων συγγραφέων ἢ ἀνακαλυφθέντα ὑπὸ τῶν Ἀμερικανῶν ἀνασκαφέων τῆς ἀγορᾶς.

22) Παυσανίου, I (Ἀττικὰ) 8, 4: . . .*περὶ δὲ τὸν ναόν* (τοῦ Ἄρεως) *ἑστᾶσιν Ἡρακλῆς καὶ Θησεύς. . . οὐ πόρρω δὲ ἑστᾶσιν Ἁρμόδιος καὶ Ἀριστογείτων οἱ κτείναντες Ἵππαρχον.*

23) Μεταξὺ τῶν εὑρημάτων τῶν ἀμερικανικῶν ἀνασκαφῶν ἐν τῇ ἀγορᾷ περιλαμβάνεται καὶ τρίπλευρος βάσις χαλκοῦ τρίποδος, μὴ εὑρεθεῖσα κατὰ χώραν, ἀρχαϊστικῆς τεχνοτροπίας, φέρουσα παραστάσεις σχετικὰς πρὸς τὴν λατρείαν τοῦ Θησέως, Thompson - Wycherley, The Athenian Agora, XIV, σ. 126. Κατὰ τὴν γνώμην τῶν Ἀμερικανῶν ἀνασκαφέων τὸ μνημεῖον πρέπει νὰ τεθῇ εἰς τὸν 2ον αἰ. π.Χ.

Μία τῶν πλευρῶν φέρει παράστασιν ἀνδρὸς περιγραφομένην οὕτω: «One of the figures is indubitably recognizable from his slender club and prominent cloak as Theseus (rather than Herakles).

24) Κατέταξα τελευταίαν πληροφορίαν σημαντικωτάτην, ἡ ὁποία εἶχε καταστῆ ἄχρηστος διὰ τὴν ἐπιστήμην. Ἀριστοφάνους Ἐκκλησιάζουσαι, στίχ. 673 - 675:

Πραξαγόρα: . . .*Τὸ γὰρ ἄστυ*
μίαν οἴκησίν φημι ποιήσειν συρρήξασ' εἰς ἓν ἅπαντα,
ὥστε βαδίζειν. . .

Εἶναι προφανής, νομίζω, ἡ ἀναφορὰ εἰς τὴν συνένωσιν τῆς πόλεως τῶν Ἀθηναίων ὑπὸ τοῦ Θησέως. Ἐνταῦθα ἡ Πραξαγόρα ἐμφανίζεται ὑπὸ τοῦ Ἀριστοφάνους ὡς νέος Θησεύς. Κατωτέρω ὁ Ἀριστοφάνης στίχ. 681 - 687, λέγει:

Βλέπυρος: *Τὰ δὲ κληρωτήρια ποῖ τρέψεις;*

Πραξαγόρα: *Εἰς τὴν ἀγορὰν καταθήσω·*
κᾆτα στήσασα παρ' Ἁρμοδίῳ κληρώσω πάντας, ἕως ἂν
εἰδὼς ὁ λαχὼν ἀπίῃ χαίρων ἐν ὁποίῳ γράμματι δειπνεῖ·
καὶ κηρύξει τοὺς ἐκ τοῦ βῆτ' ἐπὶ τὴν στοιὰν ἀκολουθεῖν
τὴν βασίλειον δειπνήσοντας· τὸ δὲ θῆτ' εἰς τὴν παρὰ ταύτην,
τοὺς δ' ἐκ τοῦ κάππ' εἰς τὴν στοιὰν χωρεῖν τὴν ἀλφιτόπωλιν.
Βλέπυρος: *Ἵνα κάπτωσιν;*

Εἶναι σαφὴς ἡ λογοπαικτικὴ ὑφὴ τοῦ ὅλου χωρίου. Τὰ μνημεῖα τῆς ἀγορᾶς, τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται ἐν τῷ χωρίῳ τούτῳ εὑρίσκονται τὸ ἓν πλησίον τοῦ ἄλλου: τὸ ἄγαλμα τῶν τυραννοκτόνων, ἡ Βασίλειος στοά, ἡ στοὰ ἡ ἀλφιτόπωλις. Οἱ κληρούμενοι ἐκ τοῦ Β θὰ δειπνήσουν εἰς τὴν Βασίλειον στοάν, οἱ ἐκ τοῦ Θ, συμφώνως πρὸς τὸν Σχολιαστήν, θὰ δειπνήσουν εἰς *τὴν παρὰ ταύτην* (=τὴν Βασίλειον) στοάν, ἡ ὁποία εὑρίσκετο πλησίον τοῦ Θησείου, οἱ δὲ ἐκ τοῦ Κ εἰς τὴν στοὰν τὴν ἀλφιτόπωλιν *ἵνα κάπτωσιν.*

Σχετικῶς πρὸς τὴν ἀνώνυμον ταύτην στοὰν ὁ σχολιαστὴς ἀναφέρει τὰ ἑξῆς: *εἰς τὴν παρὰ ταύτην· τοὺς θῆτας, τοὺς μισθωτοὺς εἰς τὸ Θησεῖον· ἐπεὶ πάλιν ἀπὸ τοῦ θῆτα ἄρχεται.* Ὁ ἀρχαῖος σχολιαστὴς ὀρθότατα διεῖδεν ὅτι ἐνταῦθα νοεῖται στοὰ ὁριζομένη ἀπὸ τοῦ Θησείου, δηλαδὴ τοῦ Θησέως σηκοῦ, τοῦ ἐν τῇ ἀγορᾷ. Ἀλλ' ὁ Wycherley, ἔ.ἀ. σ. 114, συμπεραίνει ὅτι ἡ ἄποψις τοῦ Σχολιαστοῦ «is no doubt mistaken» καὶ ὅτι «in fact the passage has no connection with the Theseion».

25) Εἰς τὸ περιοδικὸν Hesperia 33, 1964, σ. 225 ἐδημοσιεύθη ὑπὸ τοῦ B. D. Meritt ἐπιγραφὴ εὑρεθεῖσα ἐν τῇ ἀγορᾷ τῶν μέσων τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.:

vacat?
. . .ης π - - - - - - - -
. . .ι . αι του - - - - - -
3 *κα*[ὶ] *τάσδε προσ*[- - -
vacat
Ἐ[ν] *Θησείο*[ις - - - -
Ὁ τὸν σῖτον παρα[- - - -
6 *ὁ τὸν σῖτον πρι*[άμενος? -
ὑπηρέτης ἐξα [- - - - - -
καὶ τάσδε προ[σ - - - - -
9 *ὑπηρέτης ἐπ* [- - - - - -

Ὁ Meritt ἐσχολίασε διὰ βραχέων τὴν ἐπιγραφὴν γράφων τὸ ἑξῆς: «The reference to the Theseia, if such it is, offers the chief interest (and enigma) of the fragment.

Ἔχομεν νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι ὁ Meritt δὲν ἀναφέρει τί ἀκριβῶς νοεῖ ὑπὸ τὴν συμ-

πλήρωσιν *ἐν Θησείο*[ις- - -: Ἡ λέξις *Θησεῖα* εἶναι δυνατὸν νὰ δηλοῖ τὴν ἑορτὴν πρὸς τιμὴν τοῦ Θησέως ἢ τὰ τεμένη τοῦ Θησέως, ἀλλὰ καὶ εἰς ἀμφοτέρας τὰς ἐκδοχὰς παραμένει σκοτεινὸν τὸ κείμενον τῆς ἐπιγραφῆς καὶ ἡ σχέσις του πρὸς τὰ τεμένη τοῦ Θησέως ἢ τὴν ἑορτὴν τοῦ Θησέως. Ἐξ ὅσων σῴζονται ἐν τῇ ἐπιγραφῇ δυνάμεθα νὰ ἀντιληφθῶμεν ὅτι αὕτη ἀναφέρεται εἰς τὴν διάθεσιν σίτου εἰς τὸ κοινὸν καὶ κατὰ συνέπειαν πρέπει νὰ ἀπορρίψωμεν τυχὸν εἰκασίαν ὅτι ἡ φράσις *ἐν Θησείο*[ις δηλοῖ χρονικὸν προσδιορισμόν. Παραμένει λοιπὸν ἡ ἐκδοχὴ τοῦ τοπικοῦ προσδιορισμοῦ.

Ἤδη ὁ Ἀ. Ν. Οἰκονομίδης[1] συνεπλήρωσε τὸν στίχον τῆς ἐπιγραφῆς ἄλλως: *ἐν Θησείο*[υ στοᾶι] καὶ διετύπωσε τὴν ἄποψιν ὅτι ἐν τῇ ἐπιγραφῇ ἀναφέρεται ἡ ἀνώνυμος στοά, τὴν ὁποίαν ἀναφέρει ὁ Ἀριστοφάνης, καὶ ὀρθῶς συμπεραίνει ὅτι τὸ Θησεῖον ἔκειτο ἐν τῇ αὐτῇ περιοχῇ, ἔνθα καὶ ἡ Ἀλφιτόπωλις καὶ ἡ Βασίλειος στοά· δὲν δύναμαι ὅμως νὰ δεχθῶ τὴν ἄποψίν του ὅτι τὸ Θησεῖον τὸ ἐν τῇ ἀγορᾷ «was either a stoa itself or had a stoa or perhaps was a building as large and spacious as a stoa which might then been called one, διότι ἐκ τῶν πηγῶν προκύπτει ὅτι τὸ Θησεῖον τὸ ἐν τῇ ἀγορᾷ ὁπωσδήποτε δὲν ἦτο στοά, ἀλλὰ σηκός, ἔνθα ἔκειντο τὰ λείψανα τοῦ Θησέως. Τὸ μόνον βέβαιον εἶναι ὅτι παρὰ τὸ Θησεῖον τὸ ἐν τῇ ἀγορᾷ, πιθανῶς δὲ ἐκεῖθεν τῆς Παναθηναϊκῆς ὁδοῦ, εἰς τὸ μὴ ἀνασκαφὲν τμῆμα, ἔκειτο *ἡ παρὰ ταύτην* (= τὴν Βασίλειον) *στοὰ* τοῦ Ἀριστοφάνους, ἡ ὁποία ἐν τῇ ἀνωτέρω ἐπιγραφῇ, στίχ. 5, ἀναφέρεται ὡς *ἐ*[ν] *Θησείο*[υ στοᾶι], κατὰ τὴν λίαν πιθανὴν συμπλήρωσιν τοῦ Οἰκονομίδου.

Κατόπιν τούτων ἡ κατηγορηματικὴ διαβεβαίωσις τοῦ Whycherley ὅτι ὁ Σχολιαστὴς τοῦ Ἀριστοφάνους πλανᾶται καὶ ὅτι ἡ ἀνώνυμος στοὰ δὲν ἔχει σχέσιν πρὸς τὸ Θησεῖον εἶναι τελείως ἀστήρικτος.

Δ. Ἕτερα Θησεῖα ἐν Ἀθήναις

1) IG II^2 2498 (321/20 π.Χ.), στίχ. 1 - 3, 10, 15 - 16. *Ἐπὶ Ἀρχίππου ἄρχοντος, Φρυνίωνος δημαρχοῦ*[ντος]. *Κατὰ τάδε μισθοῦσι Πειραιεῖς Παραλίαν καὶ Ἁλμυρί*[δ]*α καὶ τὸ Θησεῖον καὶ τἆλλα τεμένη ἅπαντα.*

2) Παυσανίου Ι 30, 4: *Δείκνυται δὲ καὶ χῶρος καλούμενος Κολωνὸς Ἵππιος. . . ἡρῷον δὲ Πειρίθου καὶ Θησέως.*

Ἐν ἀττικῇ ἐπιγραφῇ, IG II^2 30, στίχ. 11 (386/5 π.Χ.) μνημονεύεται Θησεῖον ἐν Λήμνῳ.

Εἶναι ἀξιοπαρατήρητον ὅτι ὁ Παυσανίας δὲν ἀναφέρει τὸ Θησεῖον τὸ ἐν ἀγορᾷ κατὰ τὴν περιγραφὴν τῶν μνημείων τῆς περιοχῆς ταύτης, ἀλλὰ λέγει περὶ τοῦ Θησέως σηκοῦ, ὅταν ἀναφέρῃ τὰ περὶ τοῦ Θησείου τοῦ παρὰ τὴν ἀκρόπολιν. Ἀλλὰ ὁ Παυσανίας παραλείπει νὰ ἀναφέρῃ πλεῖστα ἄλλα μνημεῖα τῆς ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν, ὁρατὰ κατὰ τὸν χρόνον τῆς ἐπισκέψεώς του, ὡς ἡ στοὰ τοῦ Ἀττάλου, ὁ βωμὸς τῶν δώδεκα θεῶν,

1. The two agoras in ancient Athens (1964) σ. 88 - 90.

κ.ἄ., τὰ ὁποῖα οὐ μόνον ἡμεῖς, ἀλλὰ καὶ οἱ ἀρχαῖοι ἐθεώρουν σημαντικά. Διὰ τὴν ἑρμηνείαν τῶν παραλείψεων τοῦ Παυσανίου ἐν γένει δύναταί τις νὰ ἀναπέμπεται εἰς τὰς κατὰ καιροὺς δοθείσας ἑρμηνείας ὑπὸ τῶν μελετητῶν τοῦ Παυσανίου, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰς ἀπόψεις τῶν ἀνασκαφέων τῶν ἑκάστοτε χώρων, ὁσάκις οὗτοι ἐξ ἀνασκαφικῶν τεκμηρίων συμπεραίνουν ὅτι μνημεῖον ἢ μνημεῖα ἦσαν ἤδη κεχωσμένα κατὰ τοὺς χρόνους τῆς περιηγήσεως τοῦ Παυσανίου. Γράφω ταῦτα διὰ νὰ προλάβω τὸν συλλογισμόν, ὅστις ἐχρησιμοποιήθη διὰ νὰ ἀποδειχθῇ, παραδείγματος χάριν, ὅτι ὁ βωμὸς τῶν δώδεκα θεῶν εἶχε μετατραπῇ[1] εἰς βωμὸν τοῦ Ἐλέου, ἐπειδὴ δὲν ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ Παυσανίου. Ἐκτὸς τοῦ βωμοῦ τῶν δώδεκα θεῶν, τὸν ὁποῖον ὁ Thompson, The Athenian Agora, a Guide, σ. 67, ἔταυτισε πρὸς τὸν βωμὸν τοῦ Ἐλέου, ἡ Βασίλειος στοὰ καὶ ἡ στοὰ τοῦ Διὸς ἔσχον τὴν αὐτὴν τύχην: «Even now however, it appears virtually impossible that there was room for another important building between the known stoa and the northwest corner of the square. . . It seems more probable, therefore, that there was but one stoa known under two names, the one derived from its sacred the other from its civic function (αὐτ. σ. 63).

Καὶ ὅμως ὁ Παυσανίας (I 3) ἀναφέρει σαφέστατα δύο στοάς: *πρώτη δέ ἐστιν ἐν δεξιᾷ καλουμένη στοὰ βασίλειος. . . Στοὰ δὲ ὄπισθεν ᾠκοδόμηται γραφὰς ἔχουσα θεοὺς ⟨τοὺς⟩ δώδεκα καλουμένους.*

Αἱ νεώτεραι ἀποχωματώσεις ἐν τῇ ἀρχαίᾳ ἀγορᾷ ὑπὸ τῶν Ἀμερικανῶν ἀνασκαφέων ἀπεκάλυψαν ἀ ν α ν τ ι ρ ρ ή τ ω ς — εὑρέθησαν ἐπιγραφαὶ κατὰ χώραν — τὴν Βασίλειον στοάν, ἡ ὁποία ὡς γνωστὸν εἶναι διάφορος τῆς στοᾶς τοῦ Διὸς τοῦ Ἐλευθερίου.

Μεταξὺ τῶν ἄλλων μνημείων, τὰ ὁποῖα ἀπεκαλύφθησαν ὑπὸ τῶν Ἀμερικανῶν ἀνασκαφέων πλησίον τοῦ βωμοῦ τῶν δώδεκα θεῶν, τοῦ Λεωκορίου, τοῦ Ἀγριππείου καὶ παρὰ τὴν Παναθηναϊκὴν ὁδὸν ἀνεσκάφη μνημεῖον, τὰ εὑρήματα τοῦ ὁποίου ἐπέτρεψαν εἰς τοὺς ἀνασκαφεῖς νὰ συμπεράνουν ὅτι τοῦτο ἦτο ἀφιερωμένον εἰς τὴν λατρείαν ἀττικοῦ ἥρωος. Ἐπειδὴ τὸ πρᾶγμα δὲν στερεῖται ἐνδιαφέροντος θὰ ἀναφέρω ἐνταῦθα τὴν γνώμην τῶν Ἀμερικανῶν ἐν Thompson, ἔ.ἀ. σ. 69: Between the Altar of Ares and the Panathenaic Way we look down into a modern stone-lined pit at an underground repository consisting of a stone well-curb resting on and surrounded by large re-used blocks of poros. This little cylindrical chamber was originally closed by means of a stopper cut from an old Doric capital and secured by iron clamps (now in the Museum magazine). When the installation was first made, the top of the stopper was buried to a d e p t h o f a b o u t t w o f e e t. Οἱ ἀνασκαφεῖς περαιτέρω συμπεραίνουν ὅτι «τὸ φρέαρ» ἐσυλήθη εἰς ἀρχαίους χρόνους (πότε;), τὰ εὑρήματα τὰ διασωθέντα ἦσαν ἀναθηματικοῦ χαρακτῆρος καὶ ὅλα προσιδιάζουν εἰς τὴν λατρείαν ἥρωος καὶ ἀνάγονται εἰς τὸν 7ον, τὸν 6ον καὶ τὸν 5ον αἰῶνα π.Χ. Ἀφηρέθησαν ἀπό τινος ἑτέρας θέσεως καὶ ἐτέθησαν ἐντὸς τοῦ φρέατος κατὰ τὸν 5ον αἰ. π.Χ. Ἡ ἑρμηνεία τὴν ὁποίαν προσφέρουν — ἐρήμην ἀρχαίων συγγραφέων — εἶναι:

1. Πρβ. Σ. Ν. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΝ, Νέον Ἀθήναιον 1, 1955, σ. 195 - 202.

«the tomb or sanctuary may have been disturbed accidentally in the 5th century, after which the old offerings were piously re-buried in the stone container». Κρίνω σκόπιμον νὰ παρατηρήσω ὅτι αἱ γνῶμαι τοῦ H. A. Thompson καὶ P. E. Whycherley περὶ τοῦ αὐτοῦ μνημείου, ὡς αὗται διετυπώθησαν εἰς τὸν 14ον τόμον τῆς σειρᾶς, The Athenian Agora, Cult of the heroized dead (1972) σ. 119 - 120, οὐδόλως διαφέρουν τῆς γνώμης τῶν ἐπιτελῶν των, ἐκτὸς ἀσημάντων λετομερειῶν. Πάντως πρέπει νὰ ἀναφερθῇ ἡ παρατήρησις αὐτῶν ὅτι: «It may be that after some serious disturbance, perhaps in the Persian War, the site was cleared up, and a set of votives, together with the bones from the sacrifice, was carefully tucked away in this cache, and after this final act of scrupulous piety the cult was discontinued».

Εἶναι λίαν ἐνδιαφέρουσα ἡ παρατήρησις ὅτι τὸ μνημεῖον κατεσκευάσθη μετὰ τὰ Περσικὰ καὶ μάλιστα ὅτι ἐγένετο θυσία καὶ ὅτι ὁ ἀποθέτης ἐκλείσθη, καὶ μέχρι τῆς ἐποχῆς καθ' ἣν ἐσυλήθη οὐδέποτε πλέον ἠνεῴχθη. Ὁ H. A. Thompson ἤδη τὸ 1958, Hesperia 27, σ. 148 - 153, ἐδημοσίευσε τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ μνημείου ἀλλὰ δὲν ἐδημοσίευσεν ὅλα τὰ εὑρήματα τῆς ἀνασκαφῆς, παρ' ὅλον ὅτι ἐξ αὐτῶν συνήγαγε τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ «τάφος» ἀνῆκεν εἰς ἥρωα, καὶ μάλιστα σημαντικόν, καὶ ἔκειτο ἐν μέσῃ τῇ πόλει καὶ παρὰ τὴν Παναθηναϊκὴν ὁδόν. Παρῃτήθη δὲ ὁ αὐτὸς Thompson πάσης προσπαθείας νὰ ἀποδώσῃ τὸ ἡρῷον εἰς Ἀθηναῖον ἥρωα, γνωστὸν ἐκ τῆς παραδόσεως.

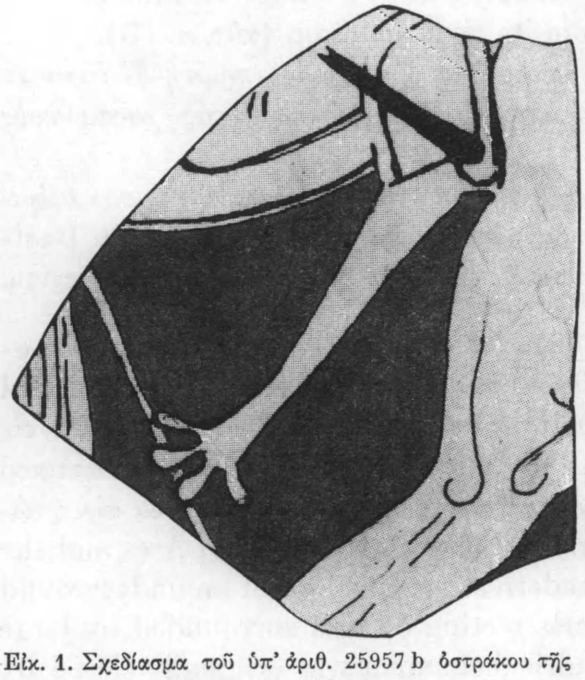

Εἰκ. 1. Σχεδίασμα τοῦ ὑπ' ἀριθ. 25957 b ὀστράκου τῆς Ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν.

Μεταξὺ τῶν εὑρημάτων τῆς ἀνασκαφῆς, τὰ ὁποῖα οὐδεὶς ἐδημοσίευσε καὶ οὐδεὶς ἡρμήνευσεν, εἶναι καὶ τὰ ὑπ' ἀριθμὸν καταλόγου τῶν ἀμερικανικῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ἀγορᾶς *P 25957b* καὶ *P 25957d* τεμάχια ἐρυθρομόρφου ἀττικοῦ ἀγγείου. Εἰδικώτερον, τὰ ὄστρακα ταῦτα ἀνήκουν εἰς μέγαν ἐρυθρόμορφον κρατῆρα, τοῦ ὁποίου ἐσώθησαν ἕτερα πέντε ὄστρακα.

Ἐπὶ τοῦ ὑπ' ἀριθ. *P 25957b* ὀστράκου ἀναγνωρίζεται δεξιὰ μὲν τὸ γυμνὸν σκέλος ἀνδρὸς ἀπὸ τοῦ γλουτοῦ σχεδὸν μέχρις ἄνω τῶν ἀστραγάλων, βλέποντος πρὸς τὰ δεξιά, ἀριστερὰ δὲ ἀνιχνεύεται γυναικεία μορφή, βλέπουσα πρὸς τὰ δεξιά· ἔφερε ποδήρη χιτῶνα, ἐκράτει δὲ διὰ τῆς ἀριστερᾶς μὲν στρογγύλην ἀσπίδα, ἧς διακρίνεται σαφῶς τὸ ἔσω μέρος, διὰ τῆς δεξιᾶς δὲ δόρυ, φθάνον μέχρι τοῦ ἐδάφους (εἰκ. 1). Ἡ ἀνδρικὴ μορφὴ εἶχεν ἐρριμμένην ἐπὶ τῶν ὤμων λεοντῆν· ἓν τῶν τεσσάρων ἄκρων αὐτῆς δια-

κρίνεται σαφέστατα μεταξὺ τῶν δύο μορφῶν τοῦ θραύσματος. Δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ οὐδεμία ἀμφιβολία ἐπ' αὐτοῦ, διότι διακρίνονται ὁ ἄκρος ποὺς καὶ οἱ δάκτυλοι τῆς δορᾶς.

Καὶ ἐκ τεχνοτροπικῶν λόγων τὸ ἀγγεῖον δύναται νὰ χρονολογηθῇ εἰς τοὺς ὀλίγον μετὰ τὰ Περσικὰ χρόνους. Ἐξ ὅσων δυνάμεθα νὰ γνωρίζωμεν, τὰ προσφερόμενα πρὸς τοὺς ἥρωας ἔχουν θεματικὴν σχέσιν ὄχι μόνον πρὸς τὴν διαμορφωθεῖσαν περὶ αὐτῶν λατρείαν, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὰ μυθολογούμενα περὶ αὐτῶν. Οὕτως ἡ ἀνδρικὴ μορφὴ ἡ εἰκονιζομένη ἐπὶ τοῦ ὀστράκου πρέπει νὰ ἔχῃ ἀμεσωτάτην σχέσιν πρὸς τὸν αὐτόθι λατρευόμενον ἀττικὸν ἥρωα. Ἡ ἔνοπλος γυναικεία μορφὴ εἶναι ἀναμφισβητήτως ἡ Ἀθηνᾶ. Ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ ἀγγειογραφία ἔχει διασώσει παραστάσεις τοῦ Θησέως φέροντος λεοντῆν.

1) P. E. Arias - M. Hirmer, Tausend Jahre griechische Vasenkunst (1960) εἰκ. 50.

Μελανόμορφος κύλιξ Γλαυκύτου καὶ Ἀρχικλέους, περὶ τὸ 540 π.Χ. (Μόναχον, Museum Antiker Kleinkunst, ἀριθ. 2243).

Εἰκονίζεται ὁ Θησεὺς ἀγένειος· φέρει βραχὺν χιτῶνα, ἐφ' οὗ ἔχει ἐπιβάλει λευκὴν στικτὴν λεοντῆν, βλέπει δὲ πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ συμπλέκεται μετὰ τοῦ Μινωταύρου. Μεταξὺ τῶν ἄλλων μορφῶν, αἵτινες περιλαμβάνονται εἰς τὴν σύνθεσιν, ἀριστερὰ τοῦ Θησέως παρίσταται γυναικεία μορφὴ φέρουσα ἀχειρίδωτον χιτῶνα ποδήρη, πεποικιλμένον κατὰ τὸ στέρνον· τείνει τὴν ἀριστερὰν χεῖρα ὑψωμένην πρὸς τὸν Θησέα, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ λύραν. Πρὸ αὐτῆς ἀναγινώσκεται ἡ ἐπιγραφὴ ΑΘΕΝΑΙΑ.

2) E. Pfuhl, MuZ III, σ. 93 (British Museum E 37 [828]).

Ἐρυθρόμορφος κύλιξ τοῦ Ἐπικτήτου. Εἰκονίζεται ὁ Θησεὺς φονεύων τὸν Μινώταυρον. Ὁ ἥρως φέρει λεοντῆν (πίν. 71α).

3) E. Pfuhl, ἔ.ἀ. ἀριθ. εἰκ. 576 (Πρβ. Ch. Dugas, Aison et la peinture céramique à Athènes à l'époque de Périclès (1930) σ. 62 - 64, εἰκ. 9).

Ἐρυθρόμορφος κύλιξ τοῦ Αἴσωνος, περὶ τὰ 450 π.Χ. (Μαδρίτη).

Εἰκονίζεται ὁ Θησεὺς καταβαλὼν τὸν Μινώταυρον. Ἀριστερὰ τοῦ ἥρωος παρίσταται ἡ Ἀθηνᾶ φέρουσα κράνος, ποδήρη χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ αἰγίδα· κρατεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς δόρυ, τοῦ ὁποίου ἡ αἰχμὴ στηρίζεται εἰς τὸ ἔδαφος (πίν. 71β).

Ἐπὶ τοῦ ὑπ' ἀριθ. *P 25957d* ὀστράκου τῆς ἀγορᾶς σώζεται δεξιὰ χεὶρ ἀνδρὸς κρατοῦσα ρόπαλον. Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα εἰκονίζετο ὁ Θησεύς. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἀφήγησις τοῦ Πλουτάρχου σχετικὴ πρὸς τὸ ρόπαλον τοῦ Θησέως: *καὶ πρῶτον μὲν ἐν τῇ Ἐπιδαυρίᾳ Περιφήτην, ὅπλῳ χρώμενον κορύνῃ καὶ διὰ τοῦτο Κορυνήτην ἐπικαλούμενον. . . συμβαλὼν ἀπέκτεινεν· ἡσθεὶς δὲ τῇ κορύνῃ, λαβὼν ὅπλον ἐποιήσατο καὶ διετέλει χρώμενος ὥσπερ ὁ Ἡρακλῆς τῷ δέρματι τοῦ λέοντος·* (Θησεύς, 8).

Ἐπειδὴ δὶς ἐπὶ τῶν σωζομένων θραυσμάτων τοῦ μεγάλου τούτου κρατῆρος εἰκονίζεται Θησεύς, νομίζω ὅτι δυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ὅλος ὁ κρατὴρ διεκοσμεῖτο ὑπὸ σκηνῶν ἐκ τοῦ βίου καὶ τῶν ἄθλων τοῦ Θησέως καὶ εἶχε ποιηθῇ ad hoc.

Κατόπιν τούτων ἀποδεικνύεται ὅτι τὰ ὄστρακα ταῦτα ἔχουν μεγάλην σημασίαν, διότι στηρίζουν καὶ αὐτὰ τὴν ἄποψιν ὅτι τὸ ἄγνωστον κατὰ τοὺς ἀνασκαφεῖς ἡρῷον εἶναι αὐτὸ τοῦτο τὸ ἡρῷον τοῦ Θησέως, ἐντὸς τοῦ ὁποίου οἱ Ἀθηναῖοι ἀπέθεσαν τὰ θεωρούμενα λείψανα τοῦ Θησέως μετὰ τῶν κτερισμάτων τοῦ ἐν Σκύρῳ τάφου καὶ ὅσων ἄλλων ἀπεκάλυψαν αἱ ἀνασκαφαί. Διὰ τοὺς τεχνικοὺς τῆς ἀνασκαφῆς, οἱ ὁποῖοι θὰ ἀντιτάξουν τὴν παρατήρησιν, ὅτι ἐφ' ὅσον ἡ μεταφορὰ καὶ ὁ ἐνταφιασμὸς τῶν ὀστῶν τοῦ Θησέως ἐν Ἀθήναις ἐγένετο μεταξὺ τῶν ἐτῶν 476/5 - 469/8 π.Χ. συμφώνως πρὸς τὰς γνώμας τῶν νεωτέρων ἱστορικῶν [1], δὲν δικαιολογοῦνται τὰ ἀναθήματα τοῦ 7ου καὶ τοῦ 6ου αἰῶνος π.Χ., ἔχω νὰ παρατηρήσω ὅτι: α) ὁ ἐν Σκύρῳ θεωρηθεὶς σηκὸς - τάφος τοῦ Θησέως ἦτο ἐκτερισμένος καὶ κατὰ πᾶσαν βεβαιότητα τινὰ τῶν κτερισμάτων τούτων μετεφέρθησαν ὁμοῦ μετὰ τῶν λειψάνων τοῦ ἥρωος εἰς τὰς Ἀθήνας, ὡς ἀναφέρει ὁ Πλούταρχος, Θησεύς, 36, 1: *εὑρέθη θήκη μεγάλου σώματος αἰχμή τε παρακειμένη χαλκῆ καὶ ξίφος.* β) καὶ ἄλλα κτερίσματα - ἀναθήματα προσετέθησαν, ὡς δηλοῖ ὁ Πλούταρχος, Κίμων, 8: *ἐνθέμενος ὁ Κίμων τὰ ὀστᾶ καὶ τἆλλα κοσμήσας μεγαλοπρεπῶς...* Τὰ νέα κτερίσματα - ἀναθήματα προσιδίαζον εἰς τὴν λατρείαν τῶν ἡρώων ἀλλὰ ἀνῆκον καὶ εἰς παλαιοτέρας ἐποχάς. Φαίνεται ὅτι εἰς τὸν χῶρον, ὅπου ἐπὶ Κίμωνος ἱδρύθη ὁ Θησέως σηκὸς ἐν τῇ ἀγορᾷ, ὑπῆρχεν ἤδη λατρεία τις παλαιοτέρα καὶ ὅτι τὰ εὑρήματα τοῦ 7ου καὶ τοῦ 6ου αἰῶνος προέρχονται ἐκ ταύτης καὶ ἀπετέθησαν ὁμοῦ μετὰ τῶν ἄλλων, ὅτε κατεσκευάσθη τὸ μνημεῖον τοῦ 5ου αἰῶνος. γ) Εἰδικῶς ἐκοσμήθησαν τὰ λείψανα τοῦ Θησέως διὰ τοῦ μεγάλου ἐρυθρομόρφου κρατῆρος, ὅστις φέρει παραστάσεις ἐκ τοῦ βίου καὶ τῶν ἄθλων τοῦ Θησέως. δ) Ὡς ἀναφέρει ὁ Πλούταρχος, Θησεύς, 36, 1, οἱ Ἀθηναῖοι *πομπαῖς τε λαμπραῖς ἐδέξαντο καὶ θυσίαις.* Τὰ ἀμερικανικὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα λοιπὸν συμφωνοῦν ἀπολύτως πρὸς τὴν γραπτὴν παράδοσιν.

ΣΤΕΦΑΝΟΣ Ν. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ

1. Hans Herter, Pauly - Wissowa, RE² Suppl. XIII (1973), σ. 1200, 40 κέ.

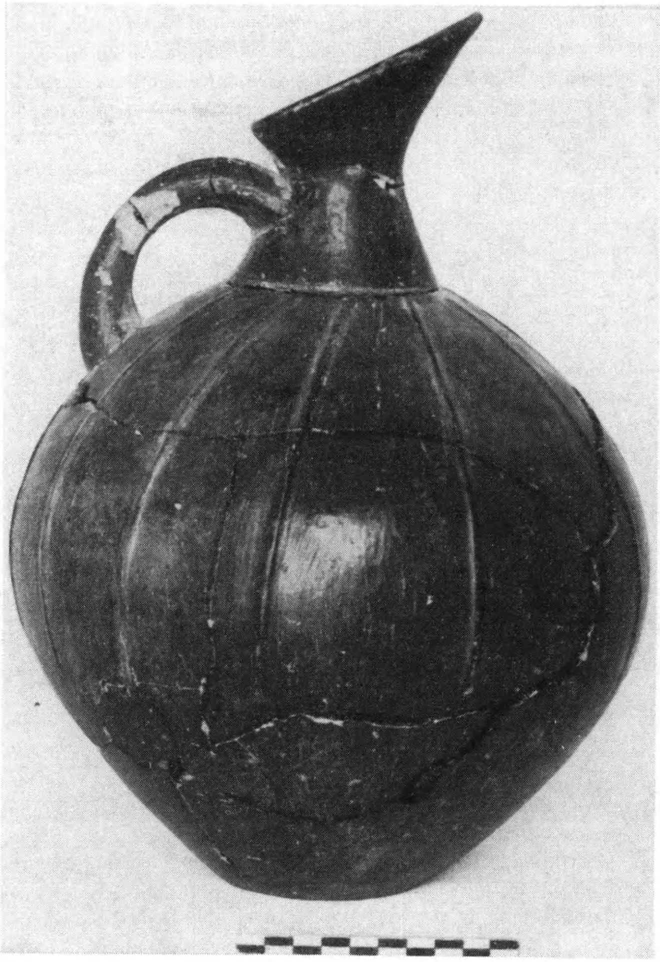

α. Ραμφοειδόστομη πρόχους ἀριθ. 1716. β. Κρατηρίσκος ἀριθ. 1717 (ἀριστ.) καὶ ραμφοειδόστομη πρόχους ἀριθ. 1718 (δεξ.).

α

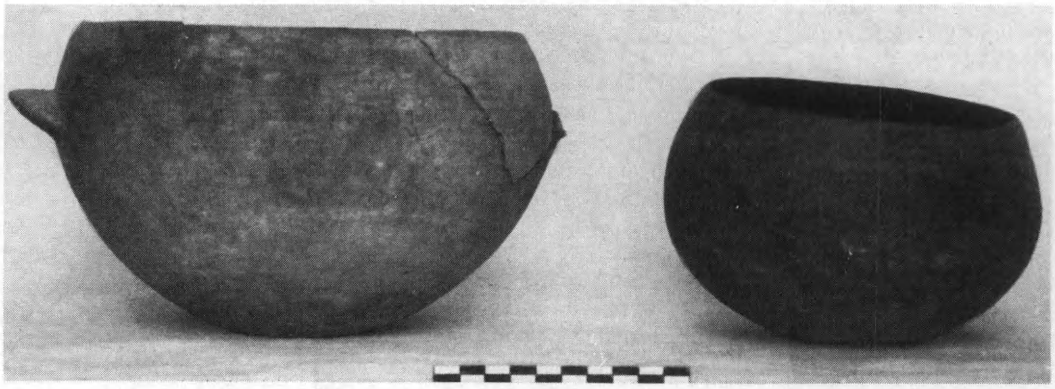

β

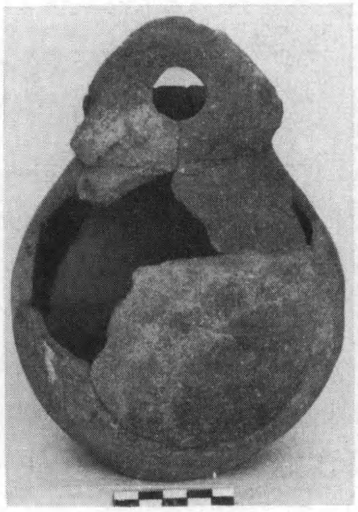

γ

δ

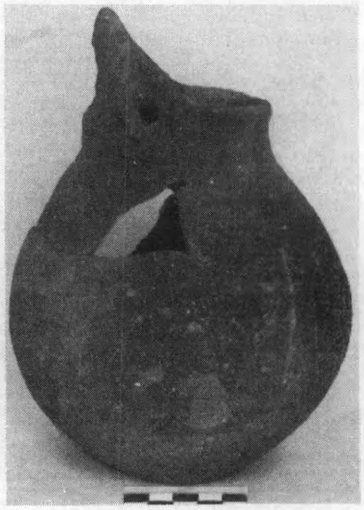

ε

α. Ραμφοειδόστομες πρόχοι ἀριθ. 1823 (ἀριστ.) καὶ 1825 (δεξ.). β. Βαθειὲς φιάλες ἀριθ. 1822 (ἀριστ.) καὶ 1827 (δεξ.).
γ - ε. Εὐρύστομο ἀγγεῖο ἀριθ. 1824.

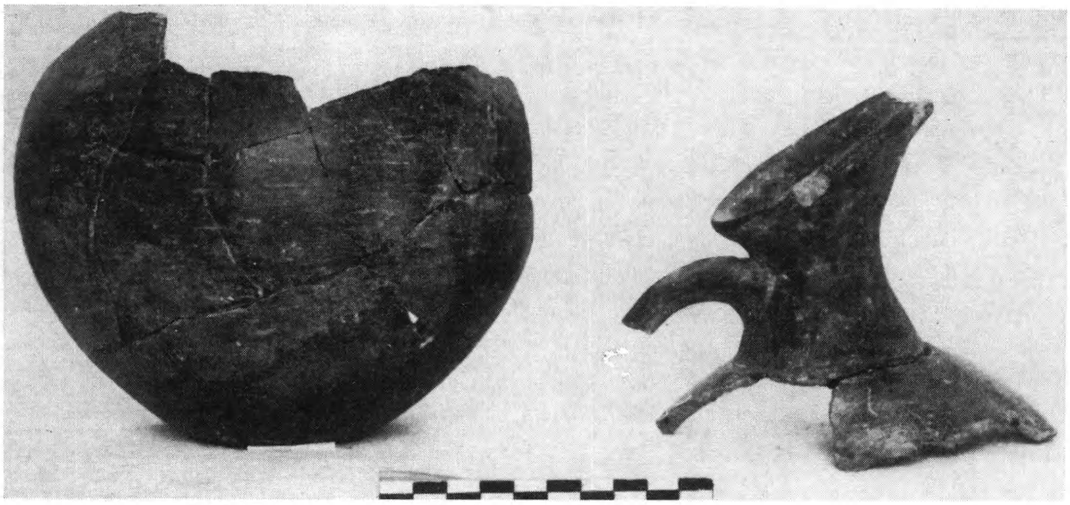

α

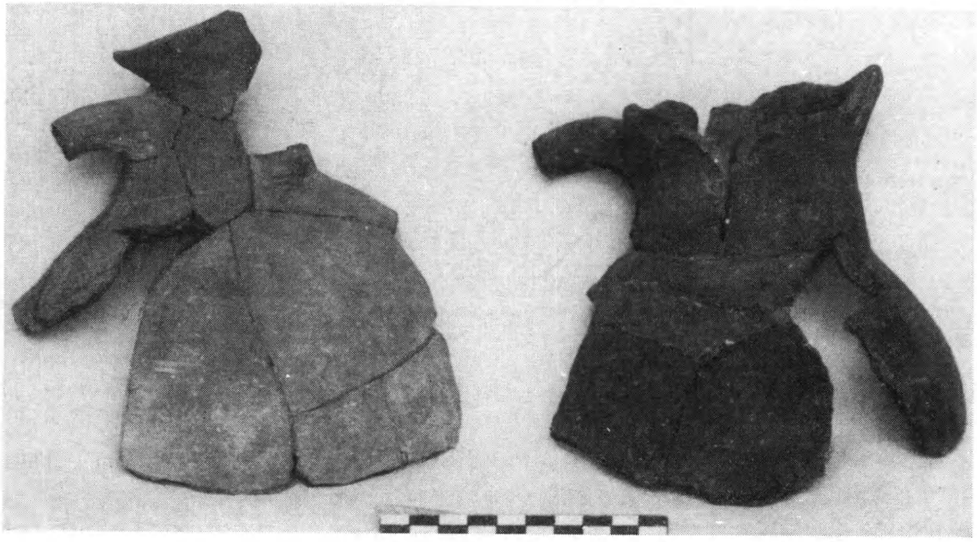

β

γ

δ

ε

α. Ραμφοειδόστομη πρόχους ἀριθ. 1830. β. Πάνω μέρος δυὸ ραμφοειδόστομων πρόχων ἀριθ. 1832 (ἀριστ.) καὶ 1833 (δεξ.). γ. Κρατηρίσκος ἀριθ. 1829. δ. Φιάλη ἀριθ. 1828 (ἀριστ.) καὶ ἀπιόσχημο ἀριθ. 1826 (δεξ.). ε. Κάτω μέρος κλειστοῦ ἀγγείου ἀριθ. 1831.

α

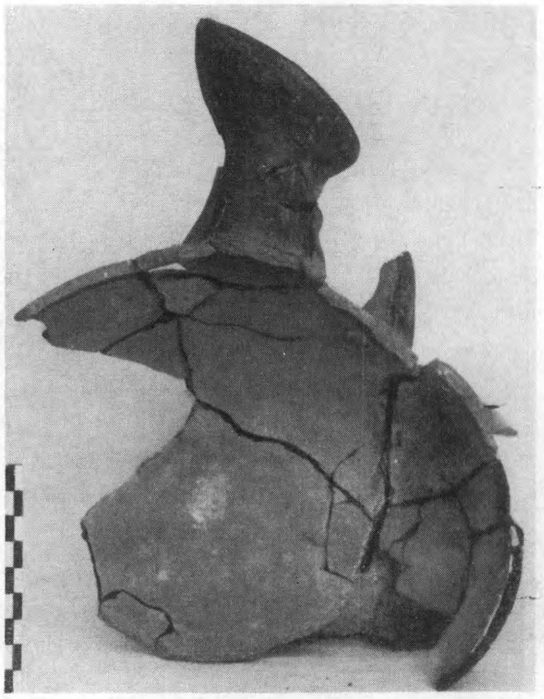
β

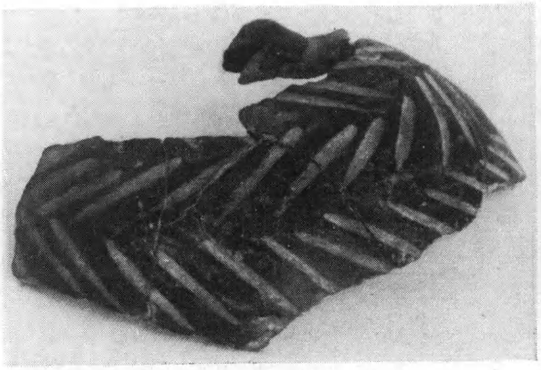
γ

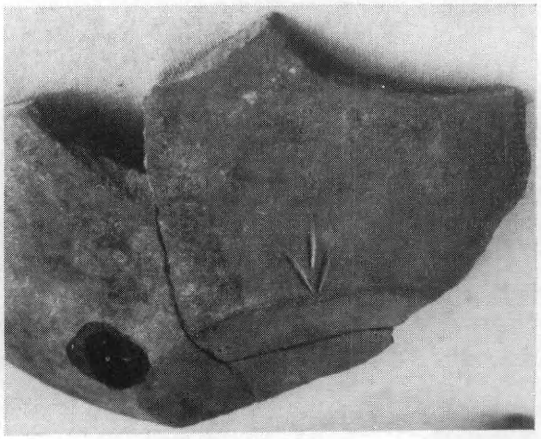
δ

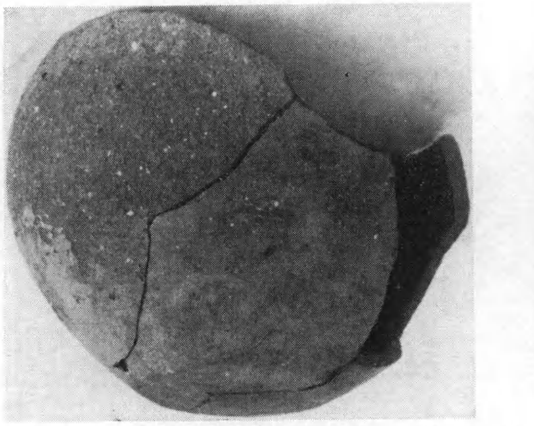
ε

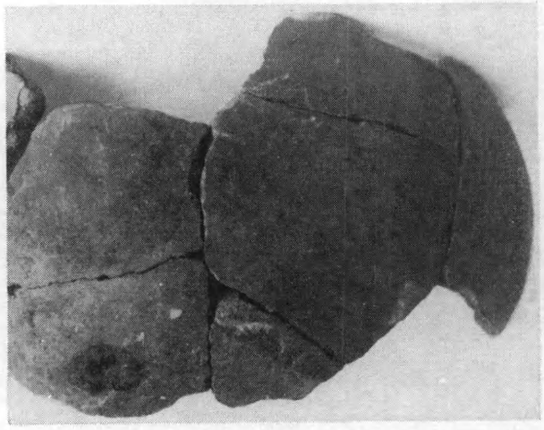
ς'

α. Ραμφοειδόστομη πρόχους ἀριθ. 1834. β. Ραμφοειδόστομη πρόχους ἀριθ. 1835. γ. Ὄστρακο ἀριθ. 1836. δ. Βάση κλειστοῦ ἀγγείου μὲ σημεῖο τοῦ ἀγγειοπλάστη ἀριθ. 1837. ε. Τὸ κάτω μέρος κλειστοῦ ἀγγείου μὲ σημεῖο τοῦ ἀγγειοπλάστη ἀριθ. 1838. ς'. Μέρος κλειστοῦ ἀγγείου μὲ σημεῖο τοῦ ἀγγειοπλάστη ἀριθ. 1840.

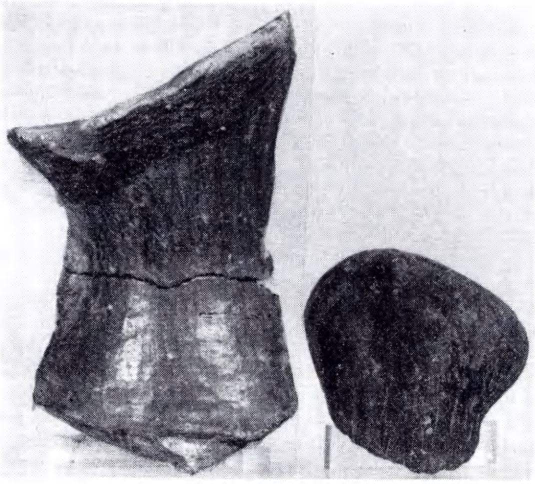

α

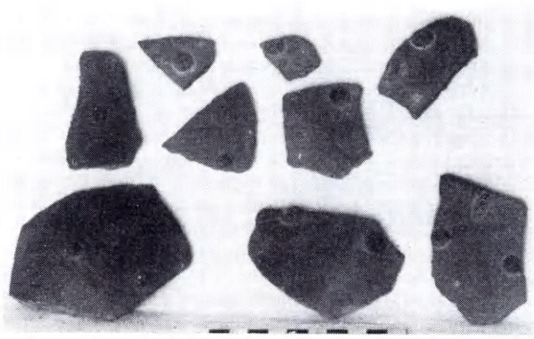

β

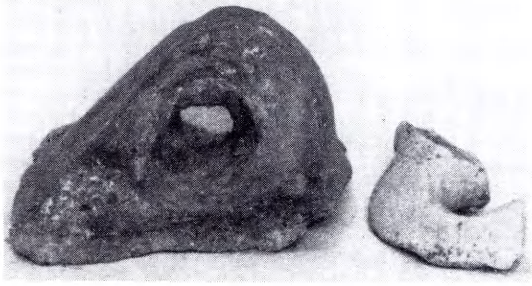

γ

δ

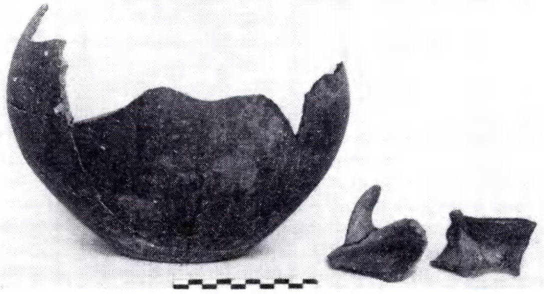

ε

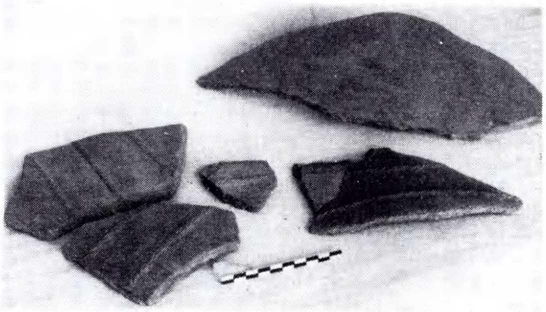

ς′

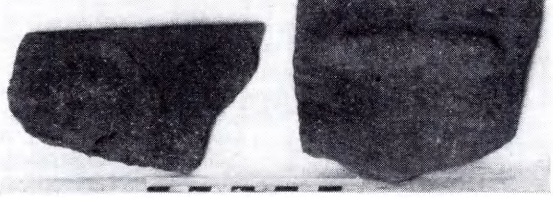

ζ

α. Στόμια πρόχων ἀπὸ τὴν Ἄσπρη Πέτρα τῆς Κῶ. β. Ὄστρακα μεγάλου ἀγγείου ἀριθ. 1844. γ. Ταινιωτὴ (ἀριστ.) καὶ μηνοειδὴς (δεξ.) λαβή. δ. Ὄστρακο πιθαριοῦ μὲ ἀνάγλυφη διακόσμηση σχοινιοῦ ἀριθ. 1848. ε. Ραμφοειδόστομη πρόχους ἀριθ. 1842 ς′. Ὄστρακα μεγάλου ἀγγείου ἀριθ. 1841. ζ. Δύο ὄστρακα ἀπὸ τὸ στόμιο φιαλῶν ἀριθ. 1845 (ἀριστ.) καὶ 1846 (δεξ.).

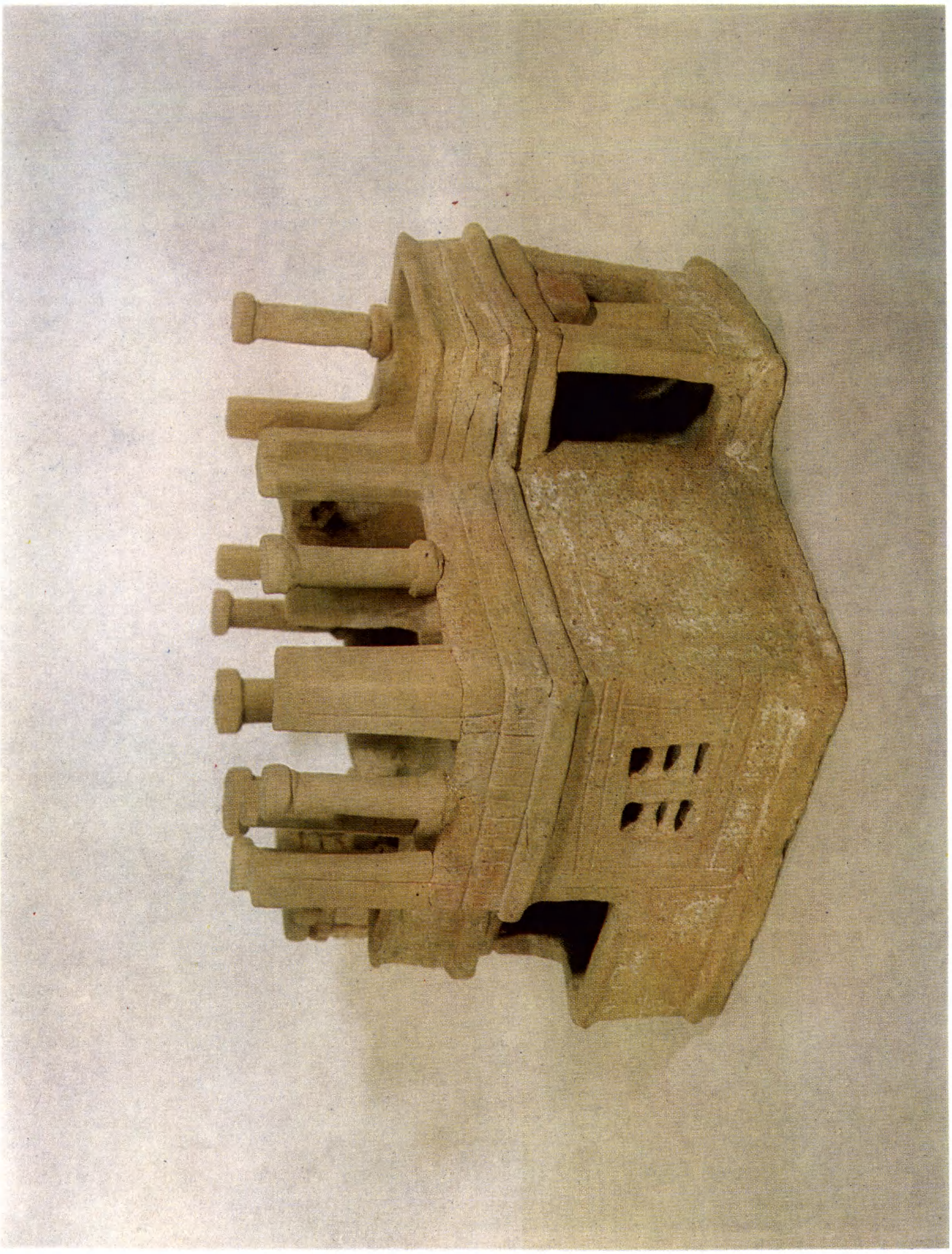

Ὄψεις Α-Β καὶ Δ-Α τοῦ οἰκίσκου τῶν Ἀρχανῶν.

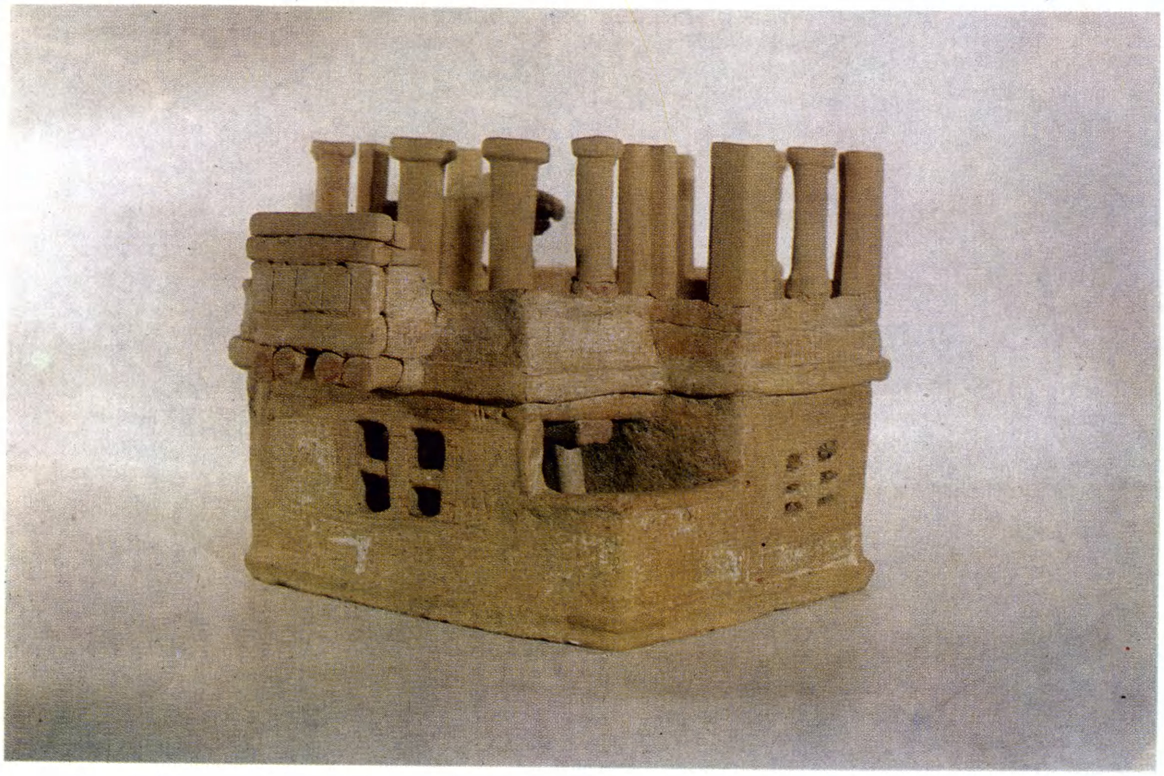

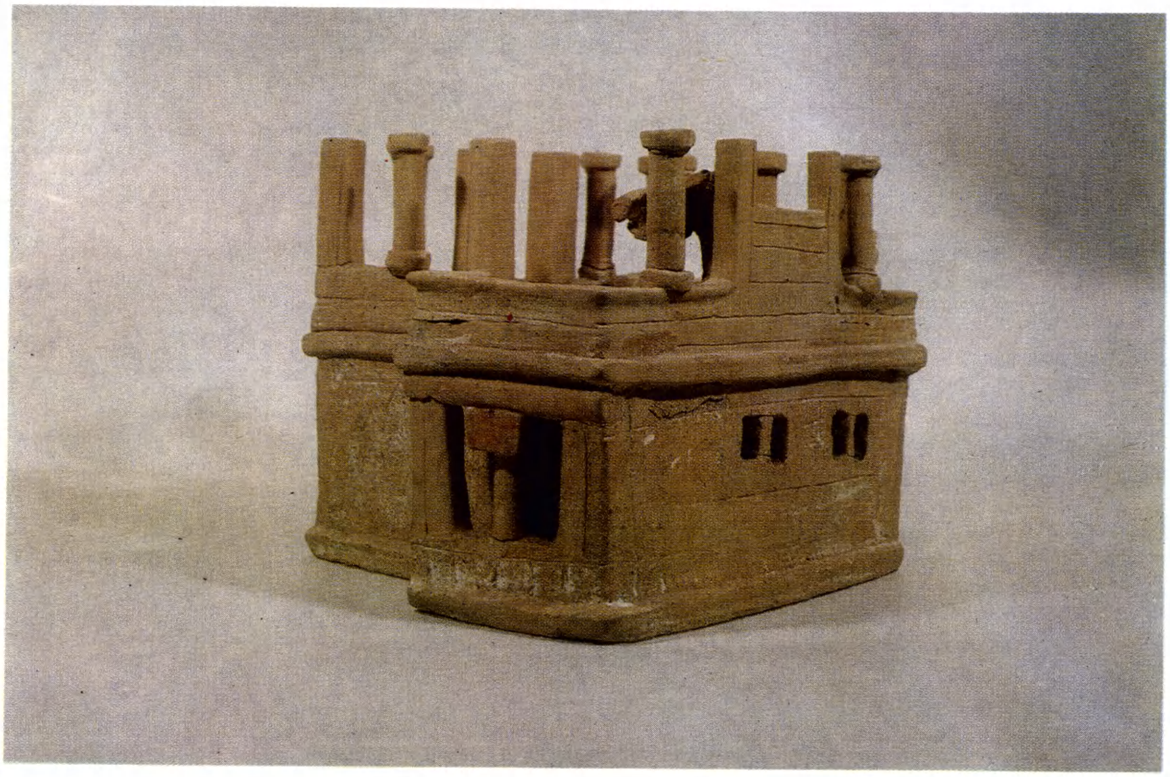

α. Ὄψεις Γ-Δ καὶ Δ-Α. β. Ὄψεις Α-Β καὶ Β-Γ.

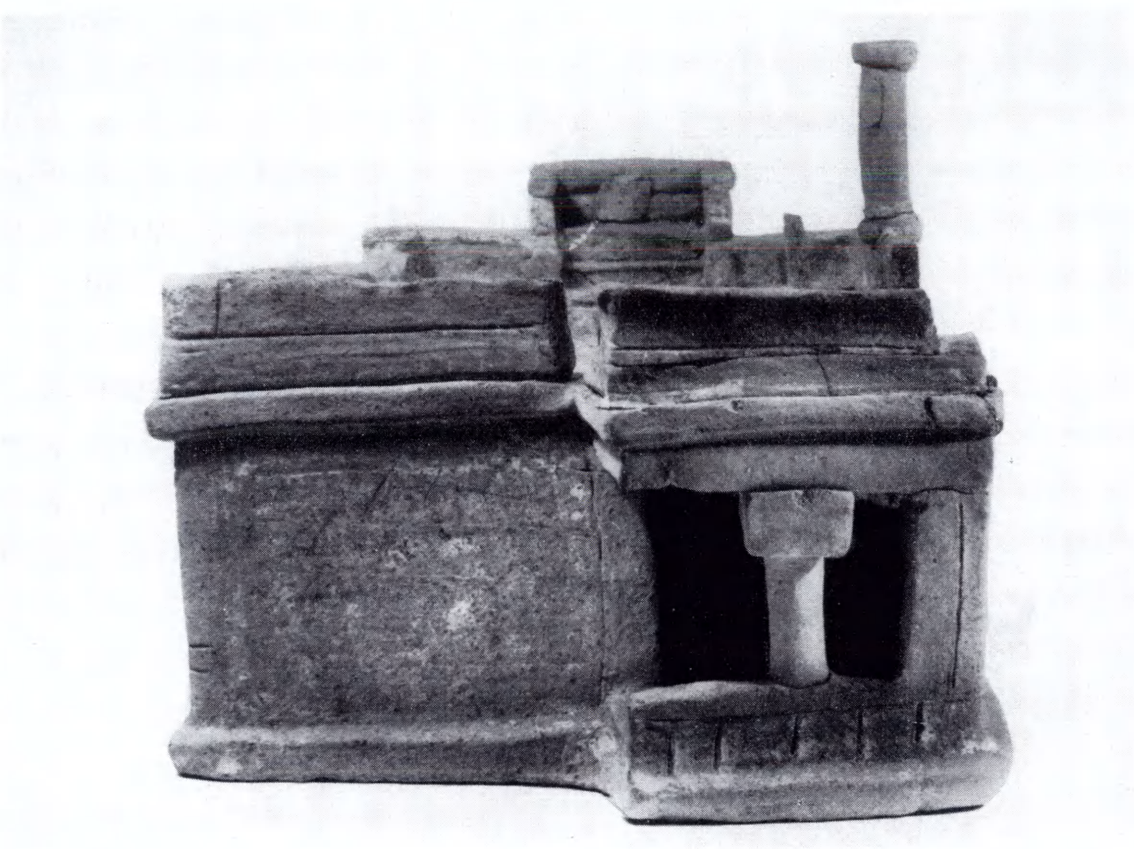

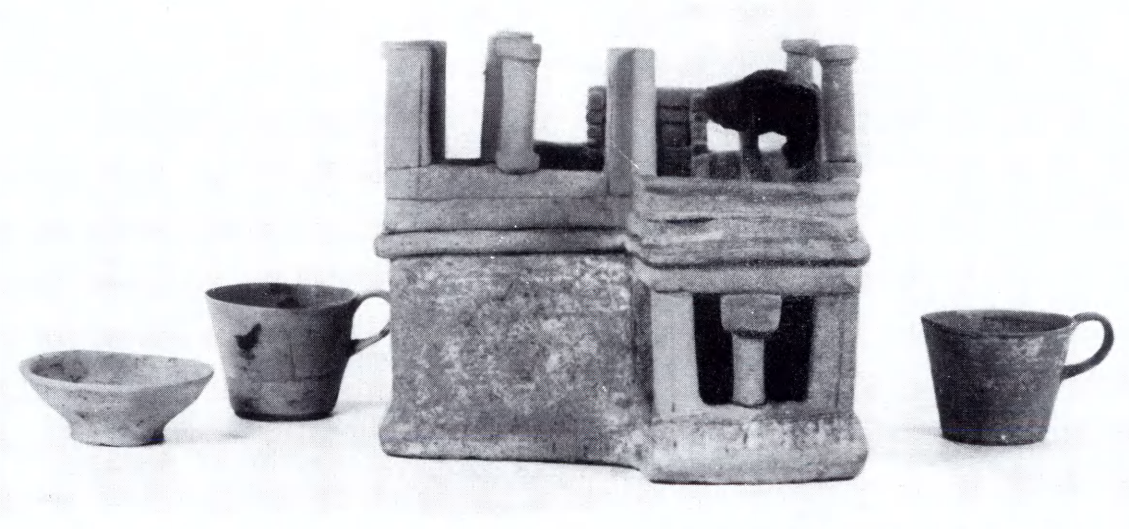

α - β. Ἡ ὄψη Α - Β πρὶν καὶ μετὰ τὴ συμπλήρωση καὶ τὰ ἀγγεῖα ποὺ βρέθηκαν μὲ τὸν οἰκίσκο.

α - β. Ἡ ὄψη Γ - Δ πρὶν καὶ μετὰ τὴ συμπλήρωση.

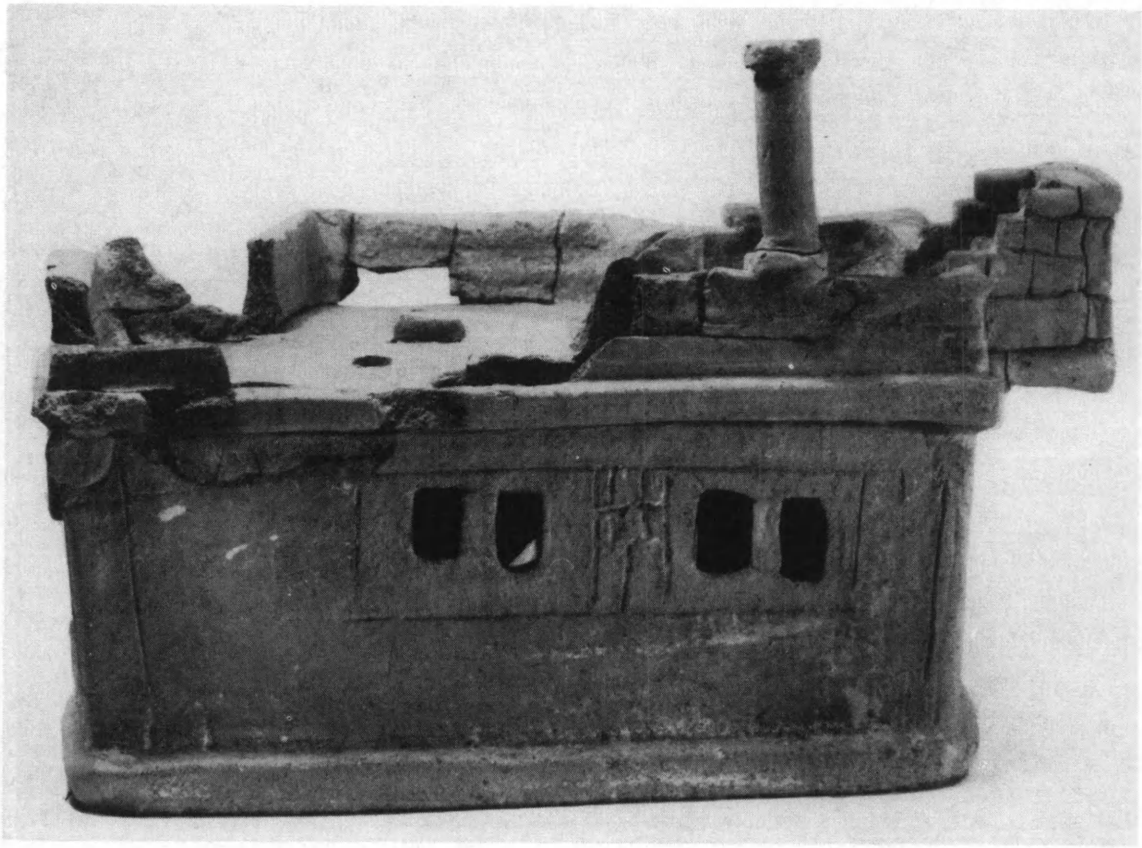

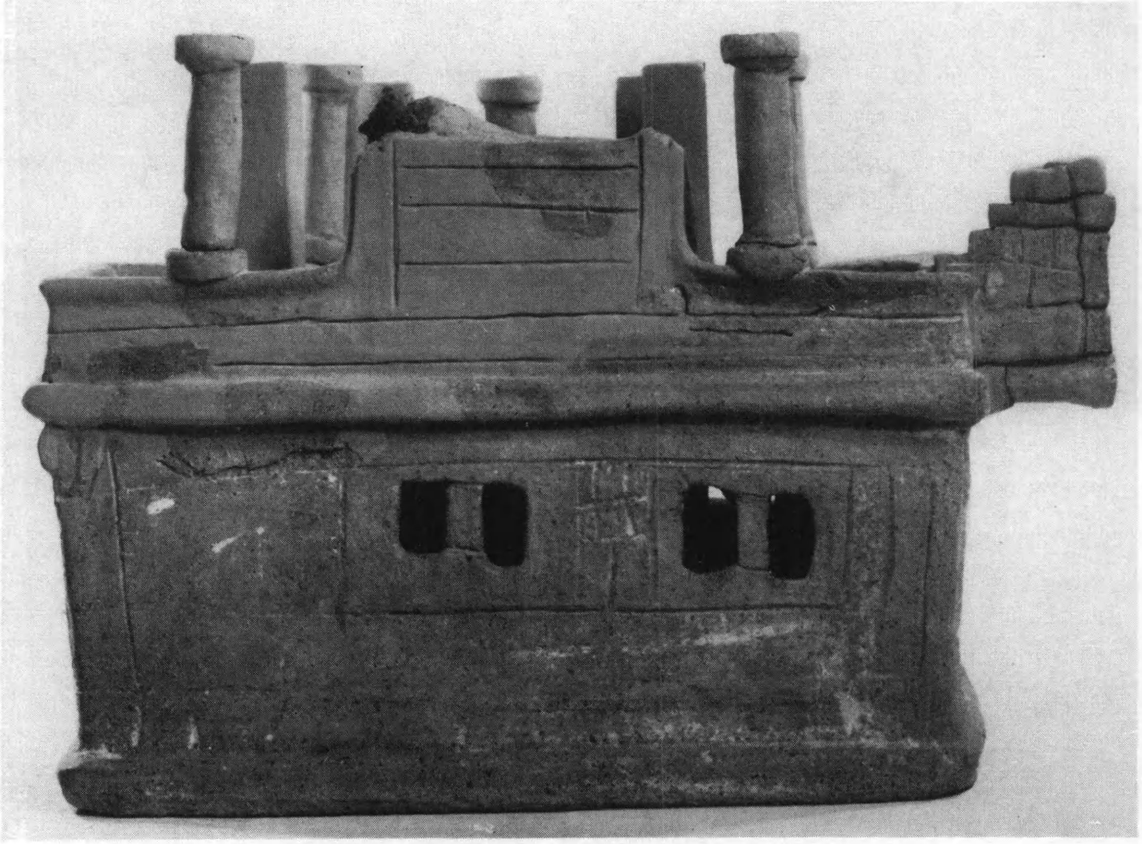

α - β. Ἡ ὄψη Β - Γ πρὶν καὶ μετὰ τὴ συμπλήρωση.

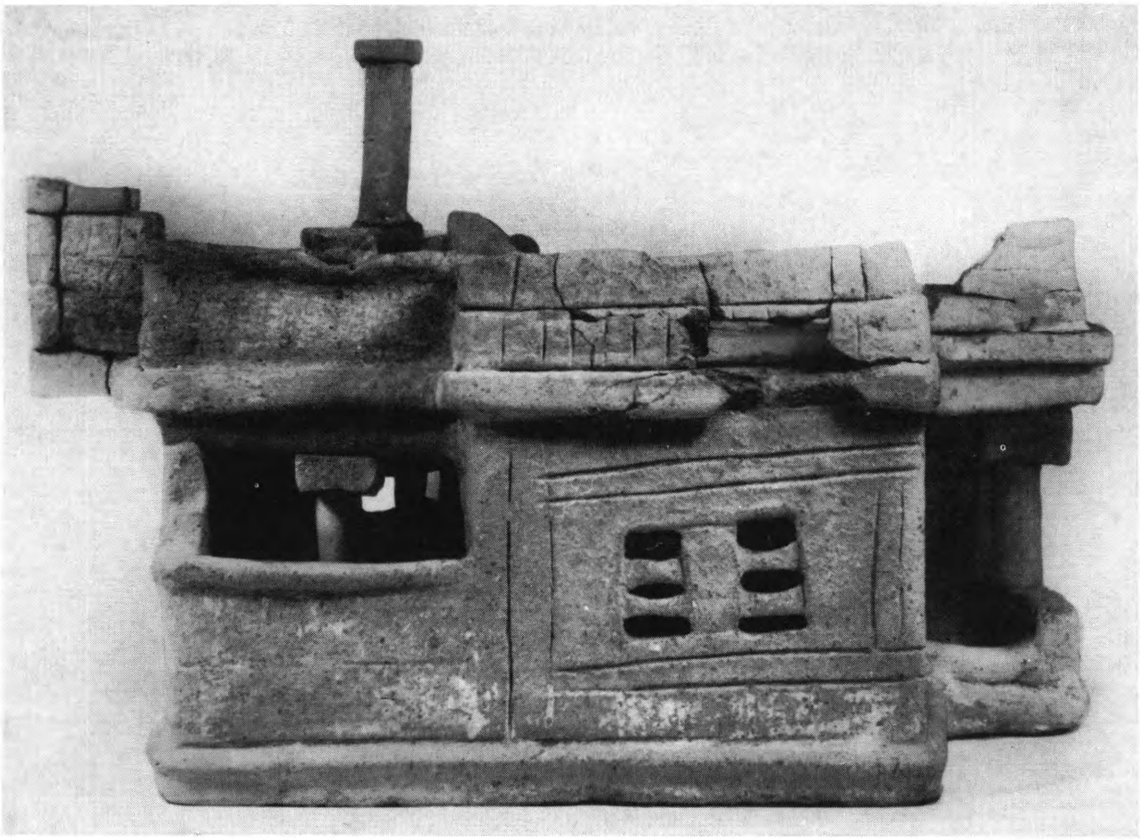

α - β. Ἡ ὄψη Δ - Α πρὶν καὶ μετὰ τὴ συμπλήρωση.

α. Λεπτομέρεια τῆς ὀροφῆς τοῦ προθαλάμου. β. Ὁ φωταγωγὸς στὴ γωνία Δ τοῦ οἰκίσκου.

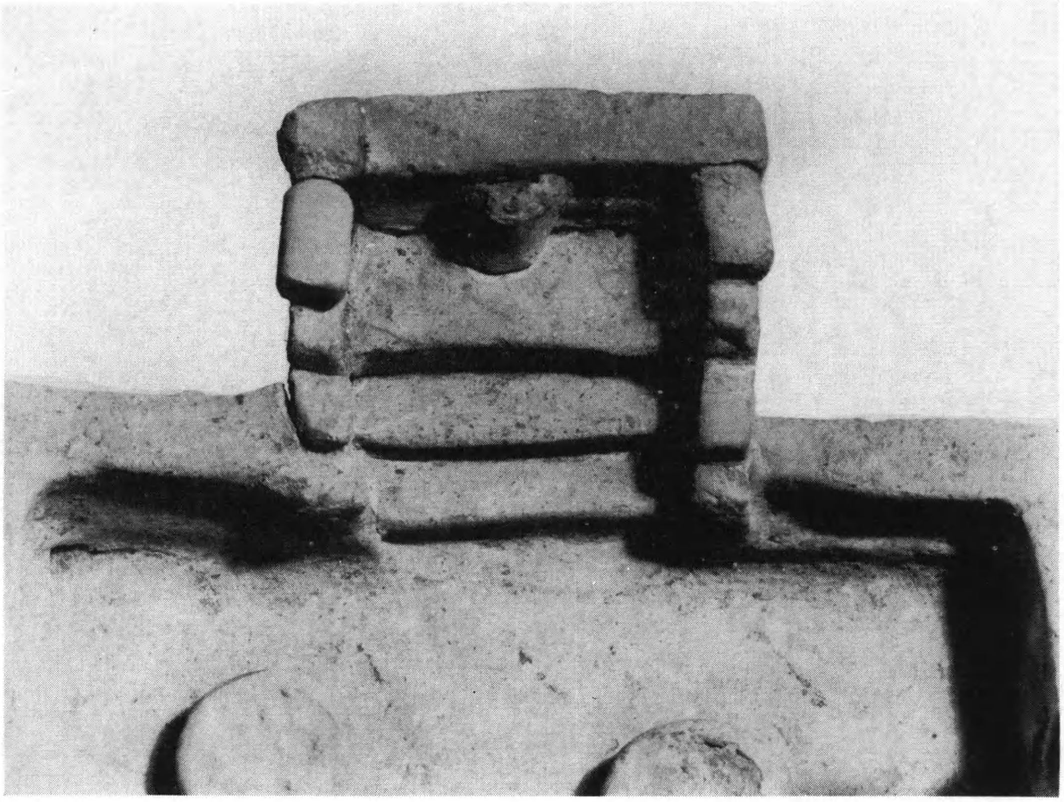

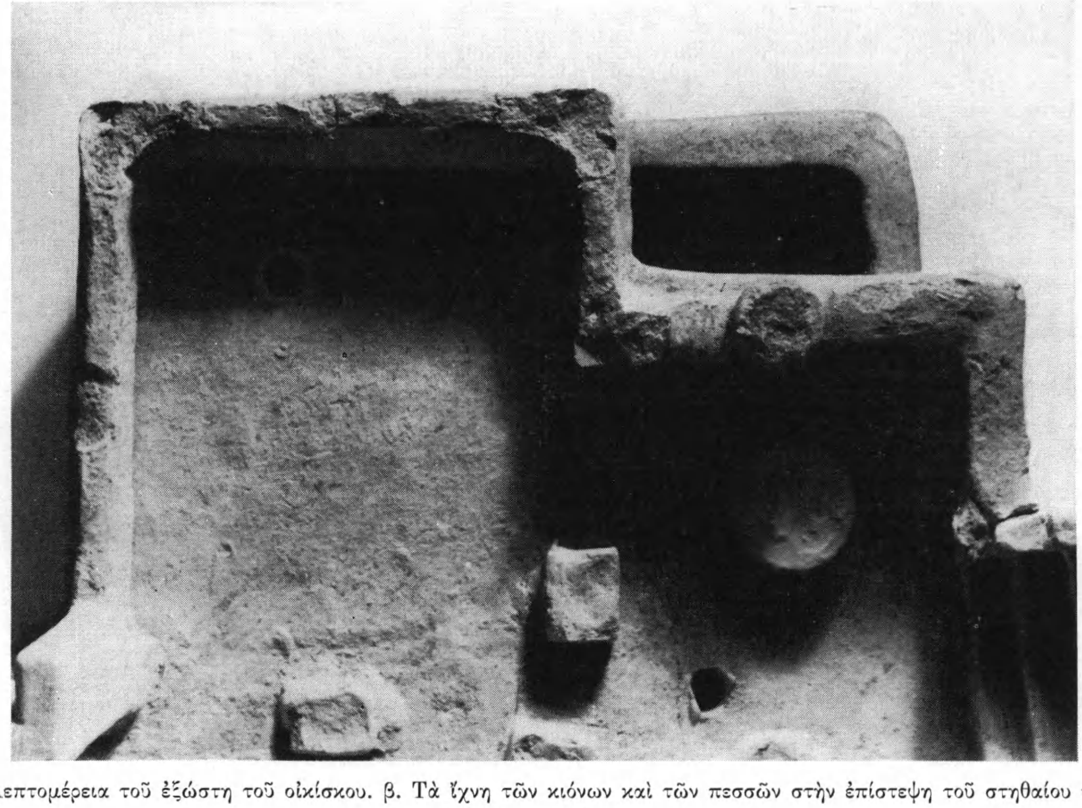

α. Λεπτομέρεια τοῦ ἐξώστη τοῦ οἰκίσκου. β. Τὰ ἴχνη τῶν κιόνων καὶ τῶν πεσσῶν στὴν ἐπίστεψη τοῦ στηθαίου πρὶν ἀπὸ τὴ συμπλήρωση.

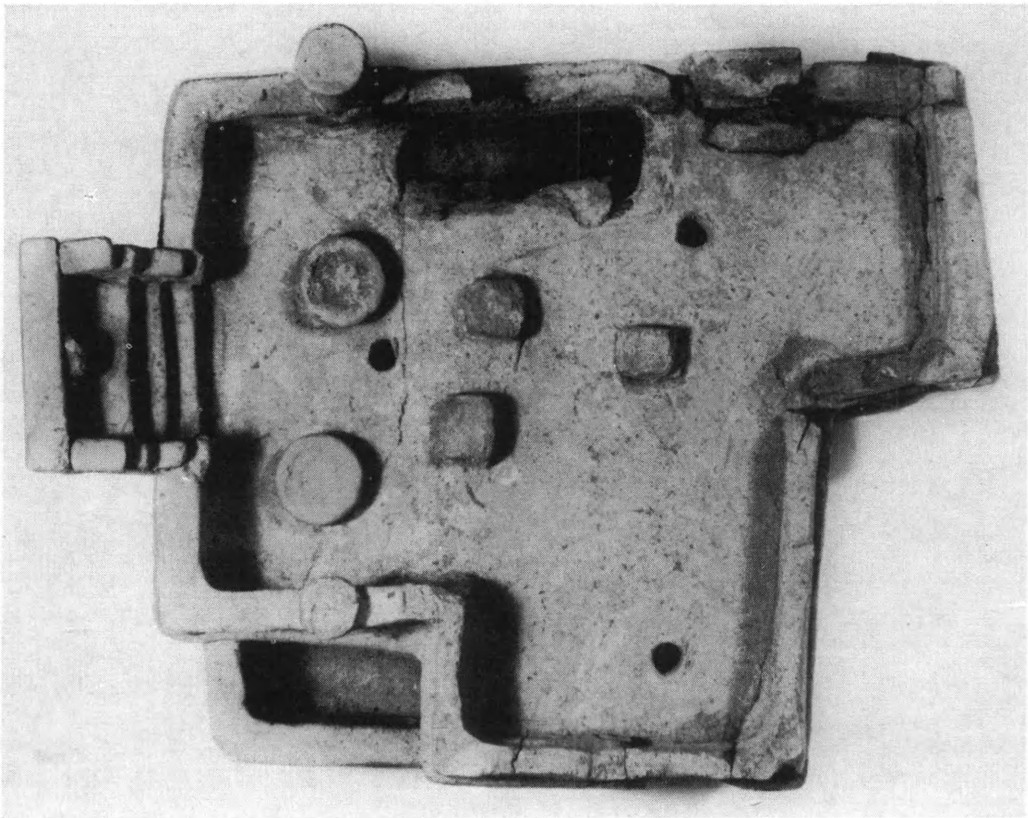

α. Τὸ δῶμα πρὶν νὰ συμπληρωθοῦν ὅλες οἱ τεκτονικὲς μορφές. β. Ἡ κάτω ἐπιφάνεια τῆς πλάκας τοῦ δαπέδου.

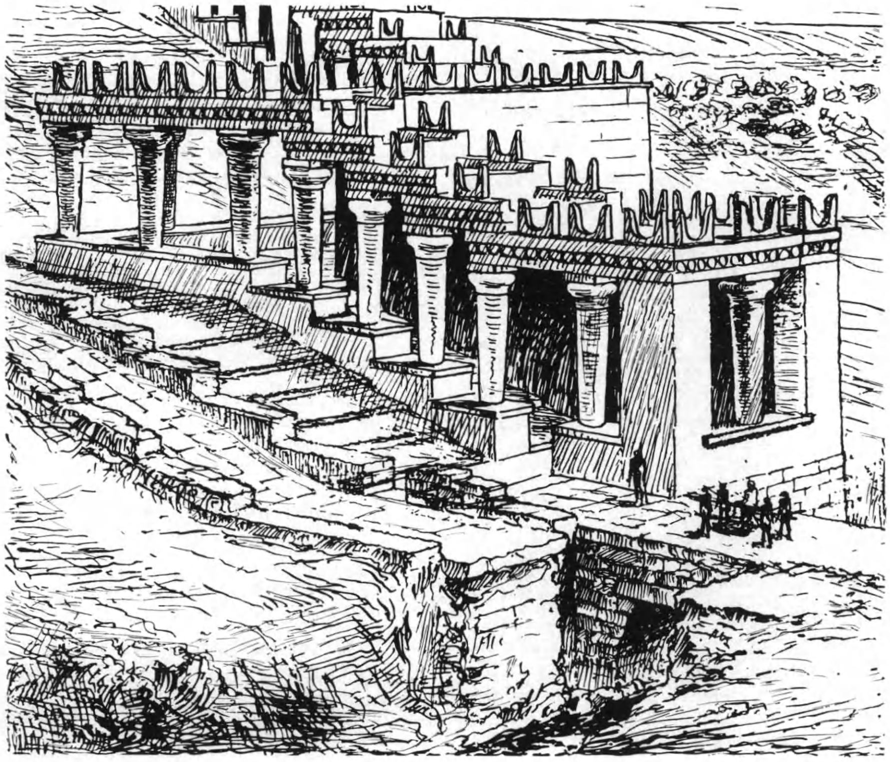

α. Ἀναπαράσταση τῆς Βαθμιδωτῆς Στοᾶς τοῦ Ἀνακτόρου τῆς Κνωσοῦ. β. Ὁ προθάλαμος τῆς Οἰκίας Α τῆς Τυλίσου.

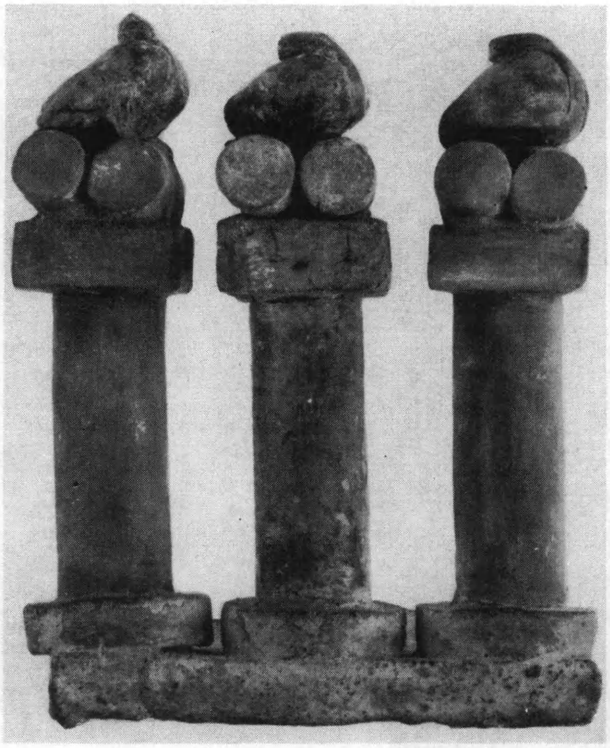

α

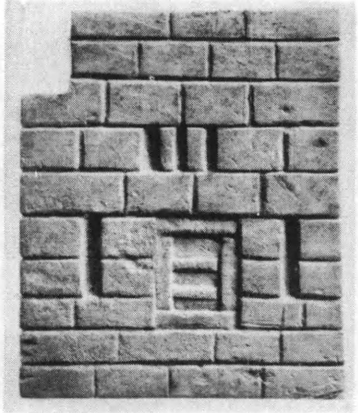

γ

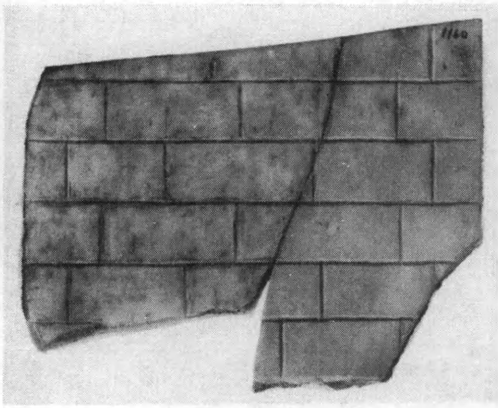

δ

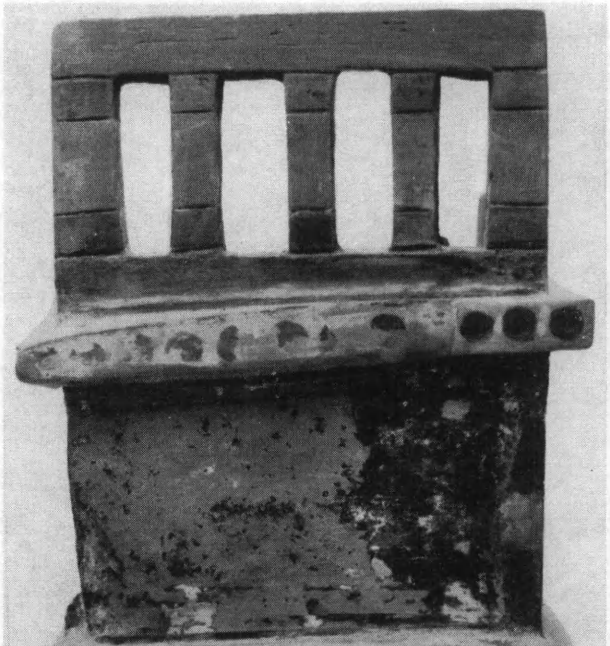

β

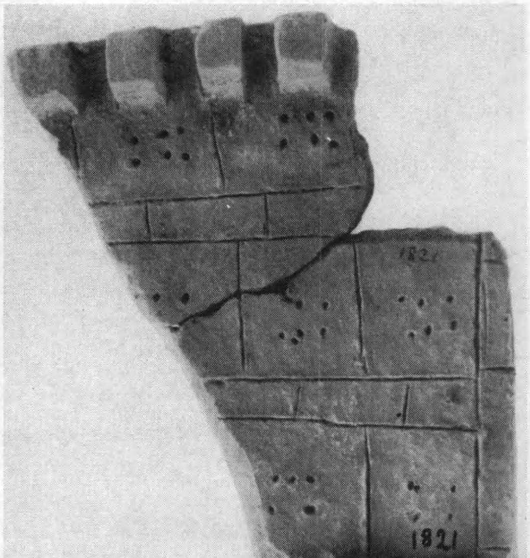

ε

α. Τὸ ὁμοίωμα τοῦ Τρικιόνιου Ἱεροῦ ἀπὸ τὴν Κνωσό. β. Ὁμοίωμα κτίσματος ἀπὸ τὴν Κνωσό. γ. Πλακίδιο ἀπὸ ἐλεφαντοκόκαλο μὲ παράσταση οἰκίας ἀπὸ τὴν Κνωσό. δ. Τμῆμα μαρμάρινου ὁμοιώματος ἀπὸ τὴν Ψύρα. ε. Πήλινο ὁμοίωμα κτίσματος ἀπὸ τὴν Ἁγία Τριάδα.

β. «Ποντιακὸς» ἀμφορεύς. Würzburg.

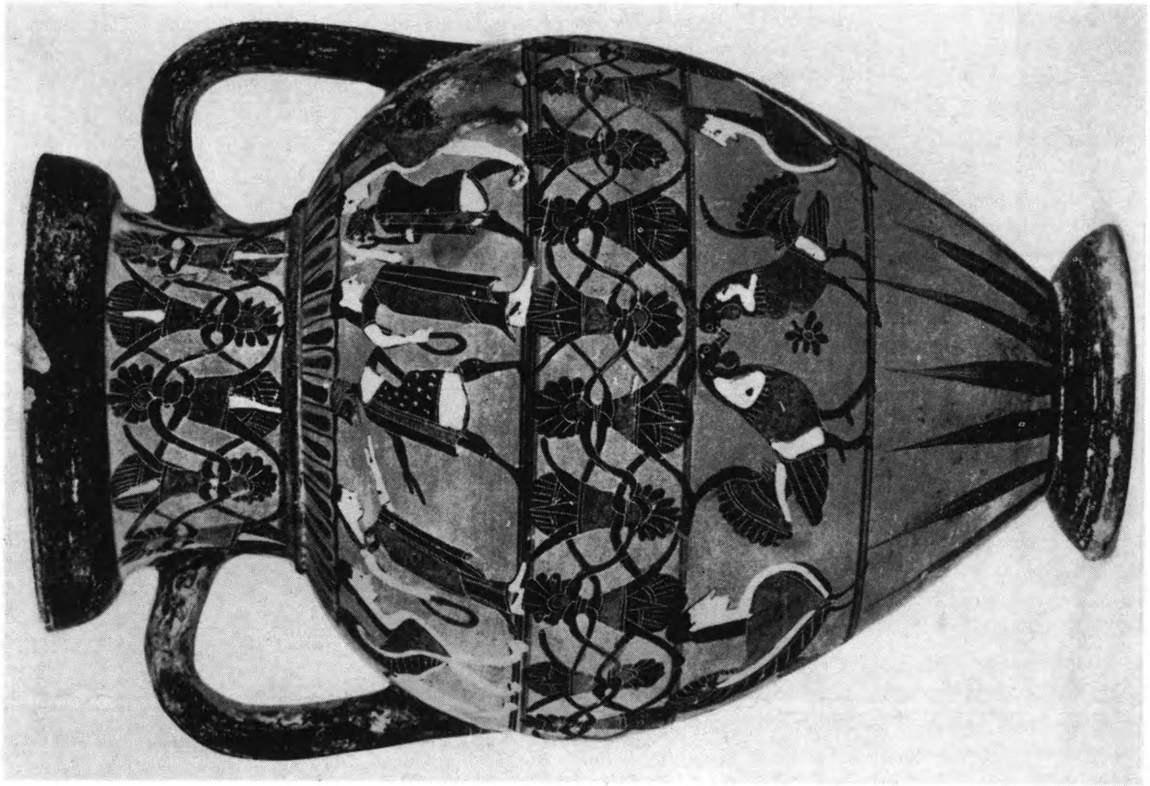

α. «Τυρρηνικὸς» ἀμφορεύς. Maplewood (Συλλογὴ J. V. Noble).

α. «Τυρρηνικὸς» ἀμφορέας. Βοστώνη.

β. «Τυρρηνικὸς» ἀμφορέας. Παρίσι (Μουσεῖο Λούβρου).

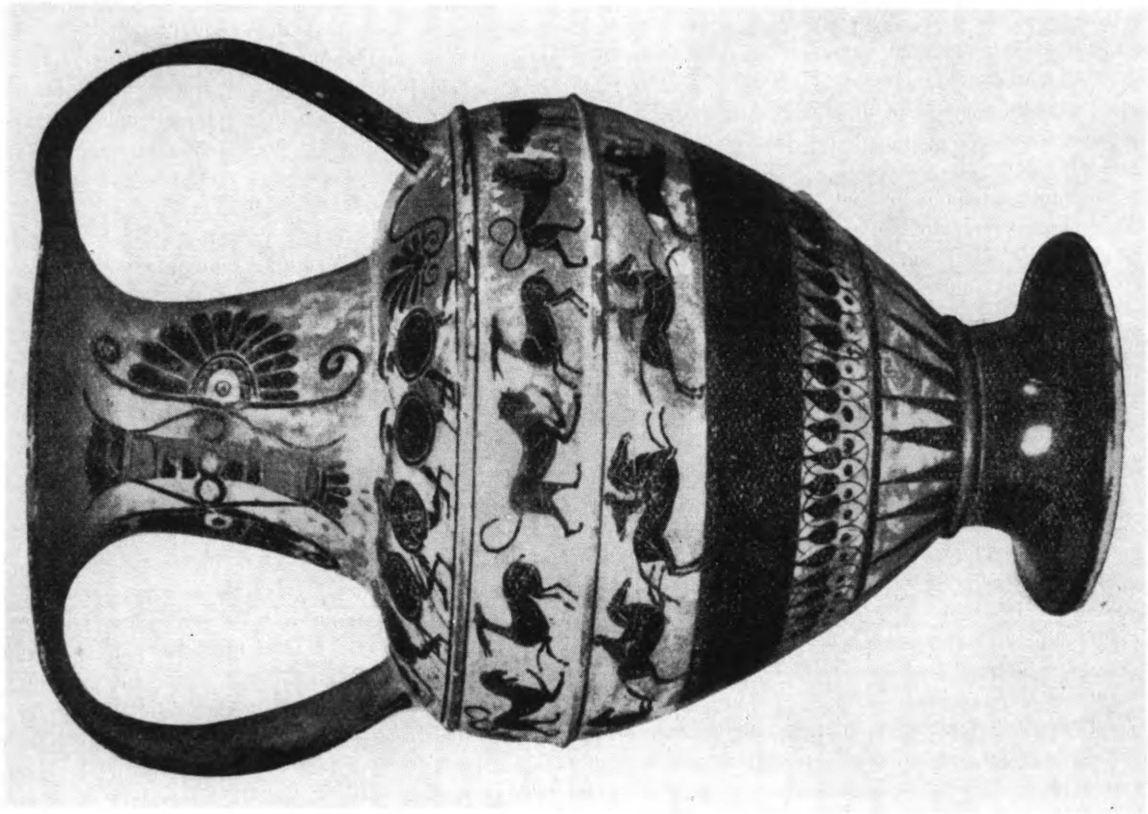

β. Νικοσθενικὸς ἀμφορεύς. Παρίσι (Συλλογὴ Jameson).

α. «Τυρρηνικὸς» ἀμφορεύς. Leiden.

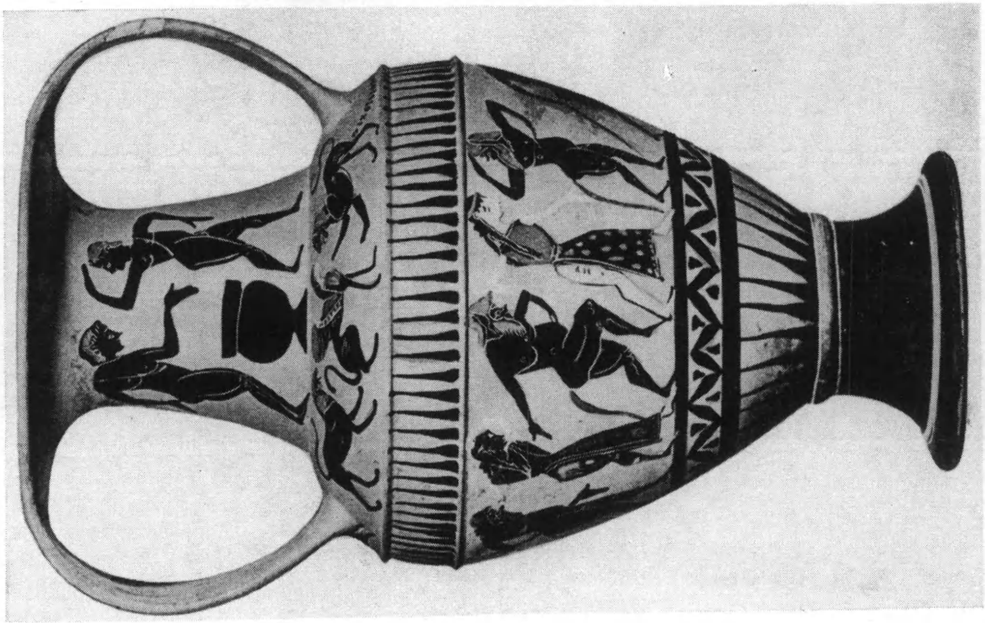

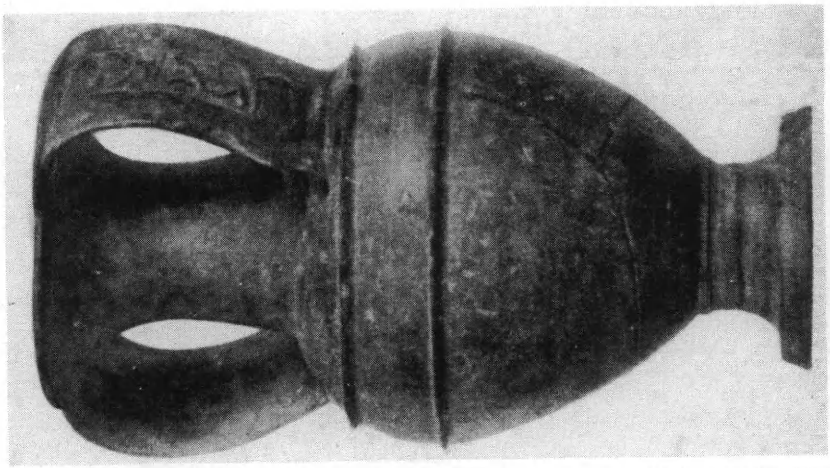

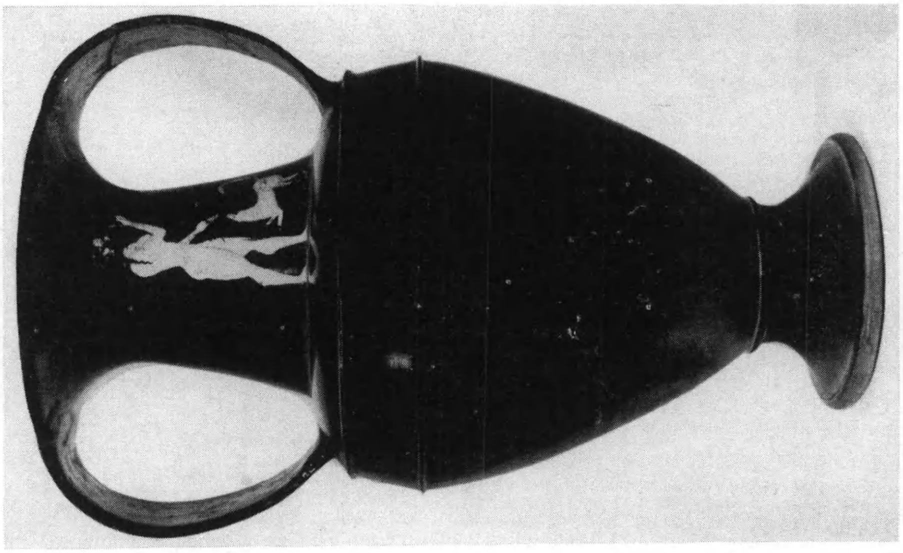

α. Νικοσθενικὸς ἀμφορέας. Bellinzona. β. Ἐτρουσκικὸς ἀμφορέας. Ρώμη (Villa Giulia). γ. Νικοσθενικὸς ἀμφορέας. Παρίσι (Μουσεῖο Λούβρου).

α. «Ποντιακὸς» ἀμφορέας. Χαϊδελβέργη.

β. «Τυρρηνικὸς» ἀμφορέας. Μόναχο.

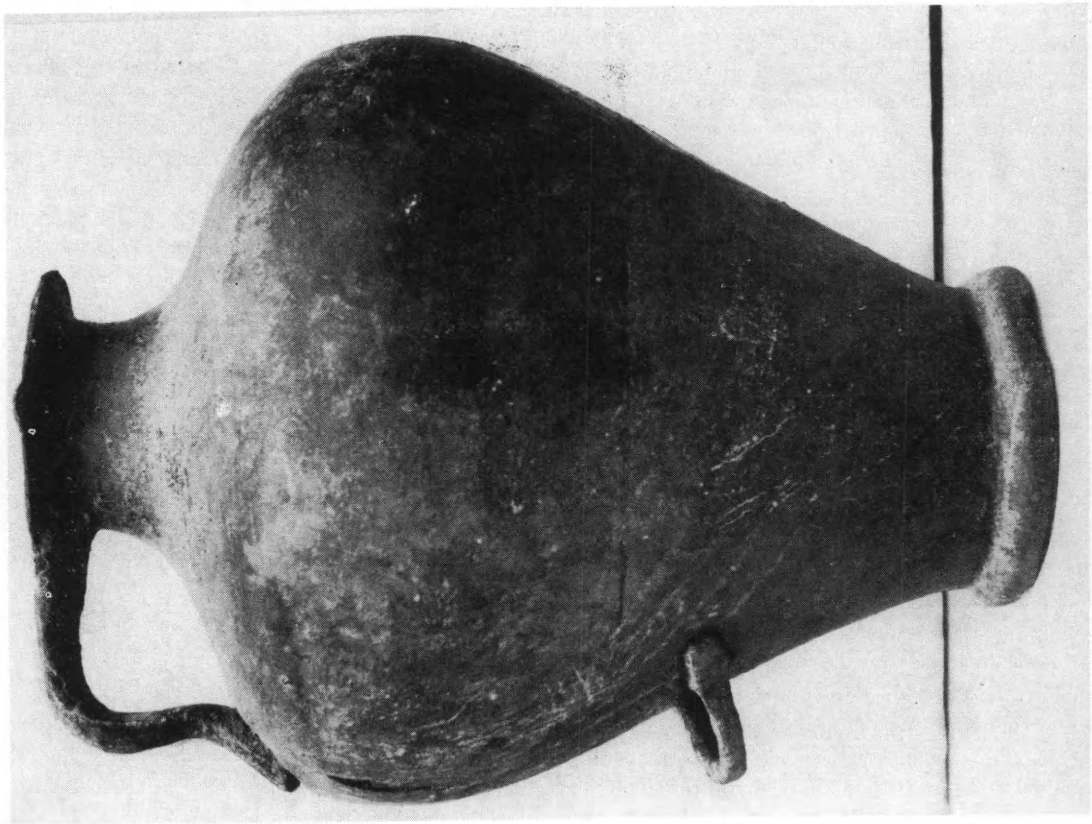

α. Μουσεῖον Ρεθύμνης. Χαλκίνη ὑδρία ἐκ Κούφης Ρεθύμνης.

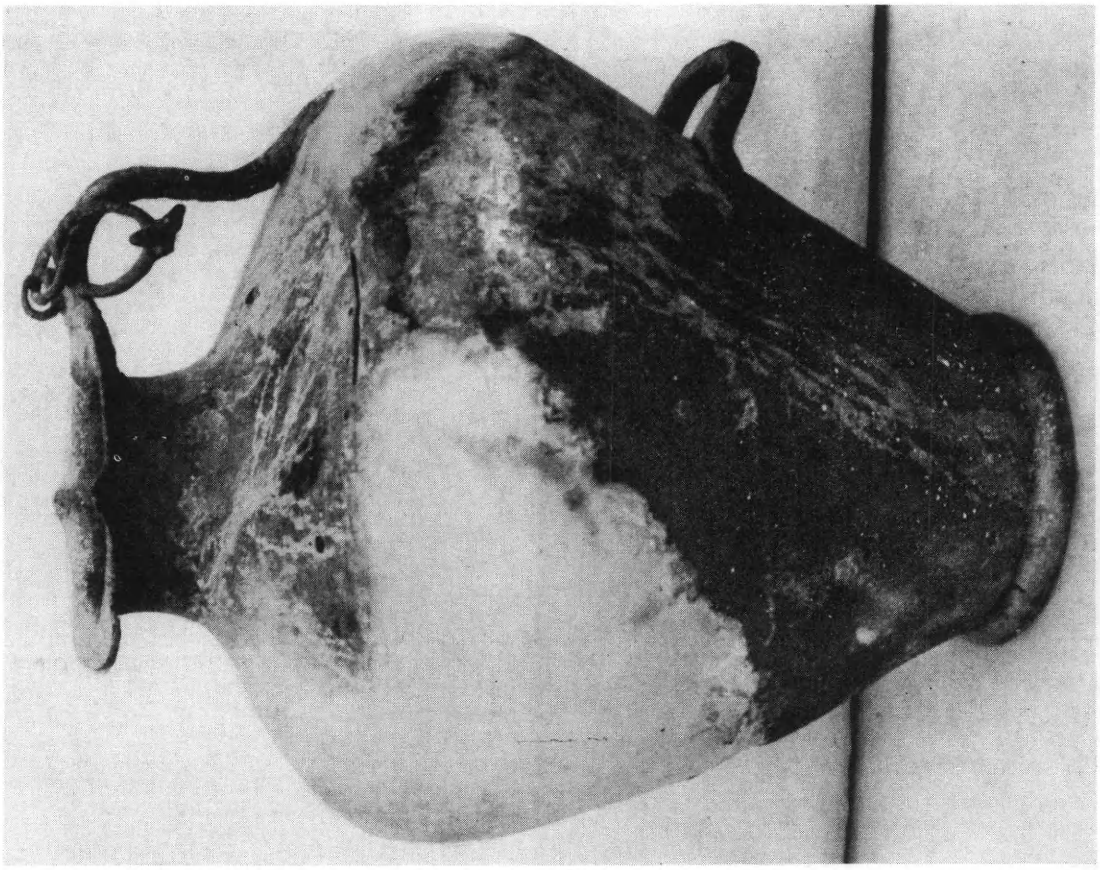

β. Μουσεῖον Ρεθύμνης. Χαλκίνη ὑδρία ἀγνώστου προελεύσεως.

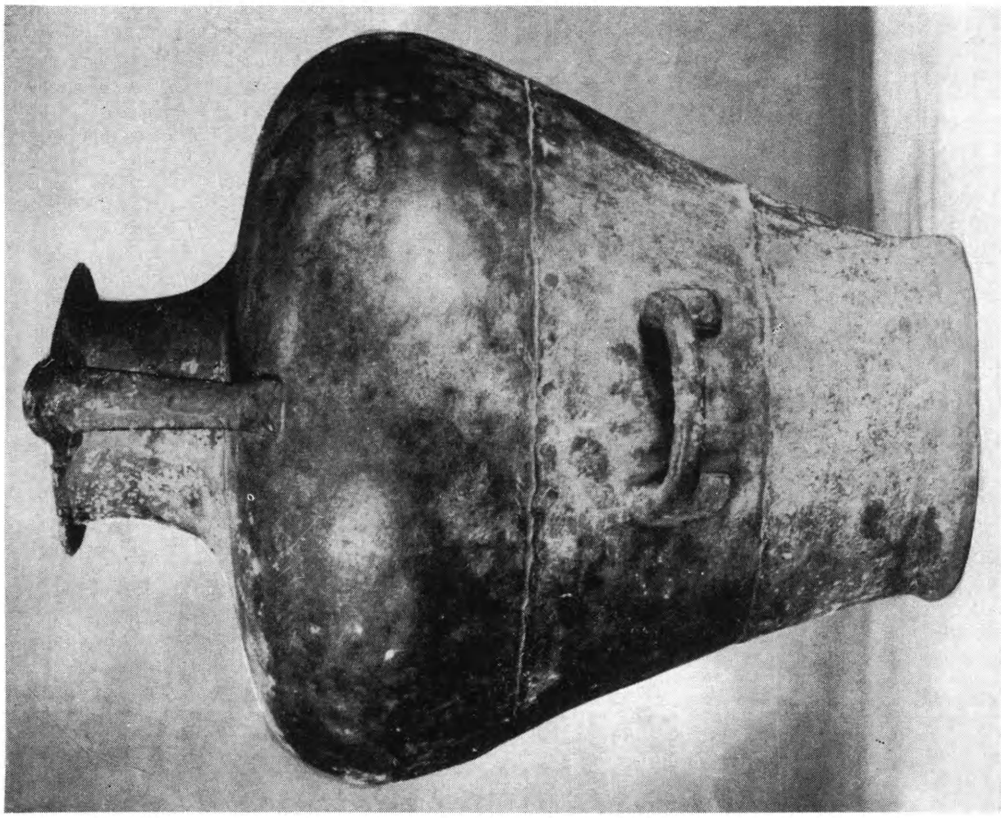

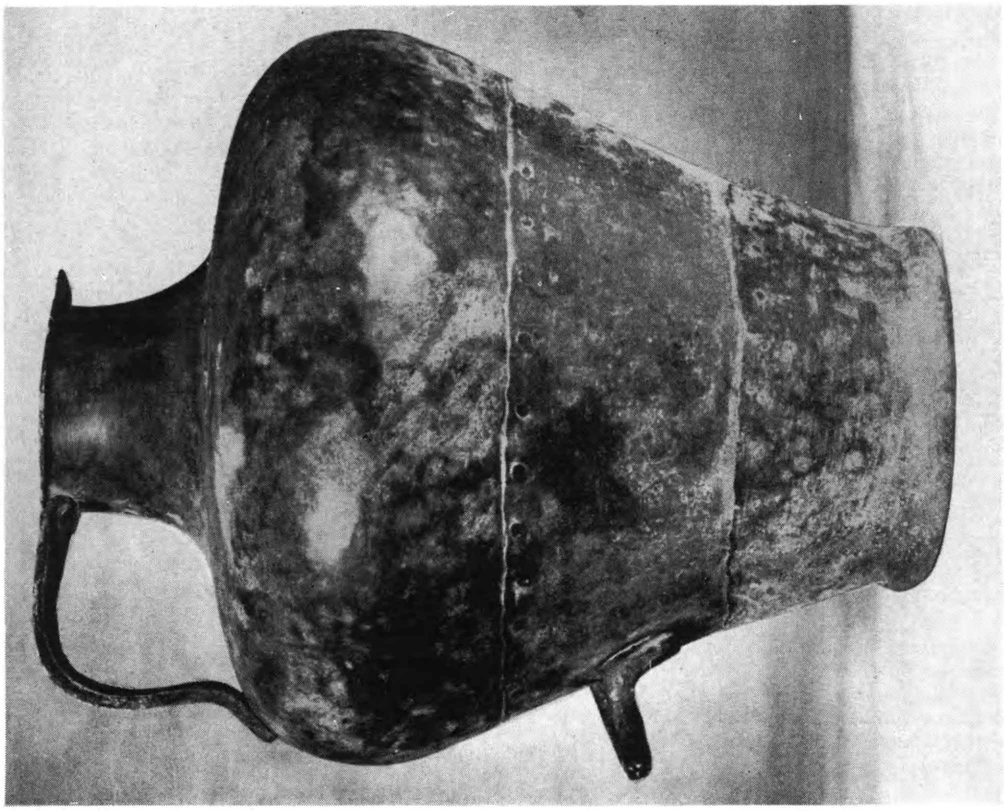

α - β. Μουσεῖον Χανίων. Χαλκίνη ὑδρία ἐκ τῆς πόλεως Χανίων.

α. Λεπτομέρεια τῆς χαλκίνης ὑδρίας τοῦ πίν. 23.

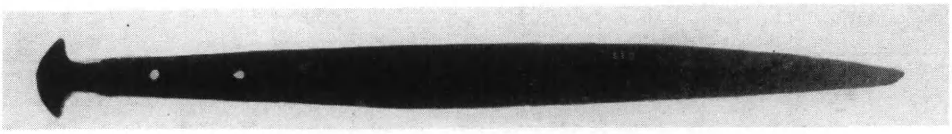

β. Μουσεῖον Χανίων. Μάχαιρα «ἐκδορέως;» ἐκ τῆς πόλεως Χανίων.

γ - δ. Μουσεῖον Χανίων. Τριποδικὸς λέβης ἐκ τῆς πόλεως Χανίων.

α - β. Μουσεῖον Χανίων. Τριποδικὴ λεκάνη ἐκ τῆς πόλεως Χανίων.

γ - δ. Μουσεῖον Χανίων. Κυλινδρικὴ λεκάνη ἐκ τῆς πόλεως Χανίων.

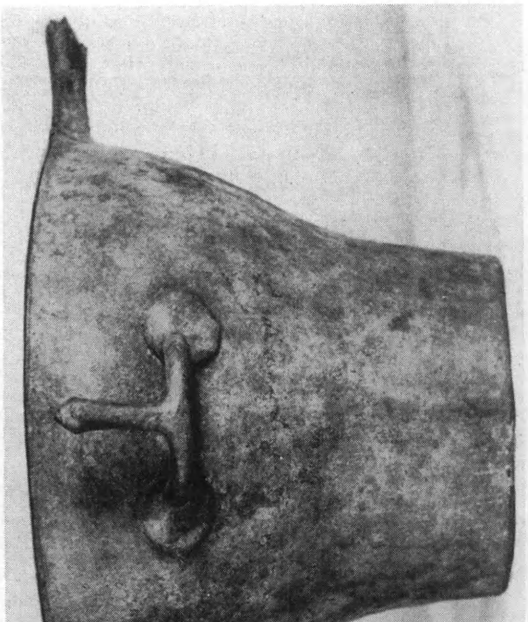

α - β. Μουσεῖον Χανίων. Κωνικὸς σκύφος ἐκ τῆς πόλεως Χανίων.

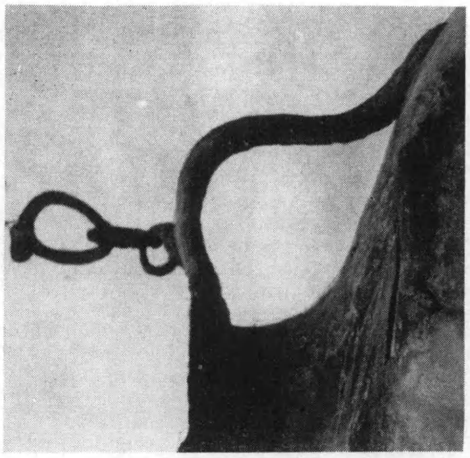

γ. Μουσεῖον Ρεθύμνης. Λεπτομέρεια τῆς χαλκίνης ὑδρίας τοῦ πίν. 22β.

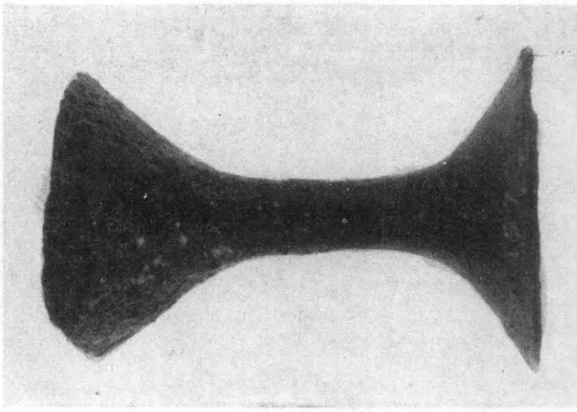

δ. Μουσεῖον Χανίων. Ἐλλιπὴς χαλκίνη κύλιξ, ἐνδεχομένως ἐκ τῆς πόλεως Χανίων.

β. Ἐπιγραφὴ στήλης ἐκ «Κορώνι» Λυγουριοῦ.

α. Τιμητικὸν ψήφισμα Ἐπιδαυρίων.

Ἐπιτύμβια στήλη τῆς Ἀπολλωνίας, τοῦ Κοίρανου καὶ τοῦ Εὐρυμήδη.

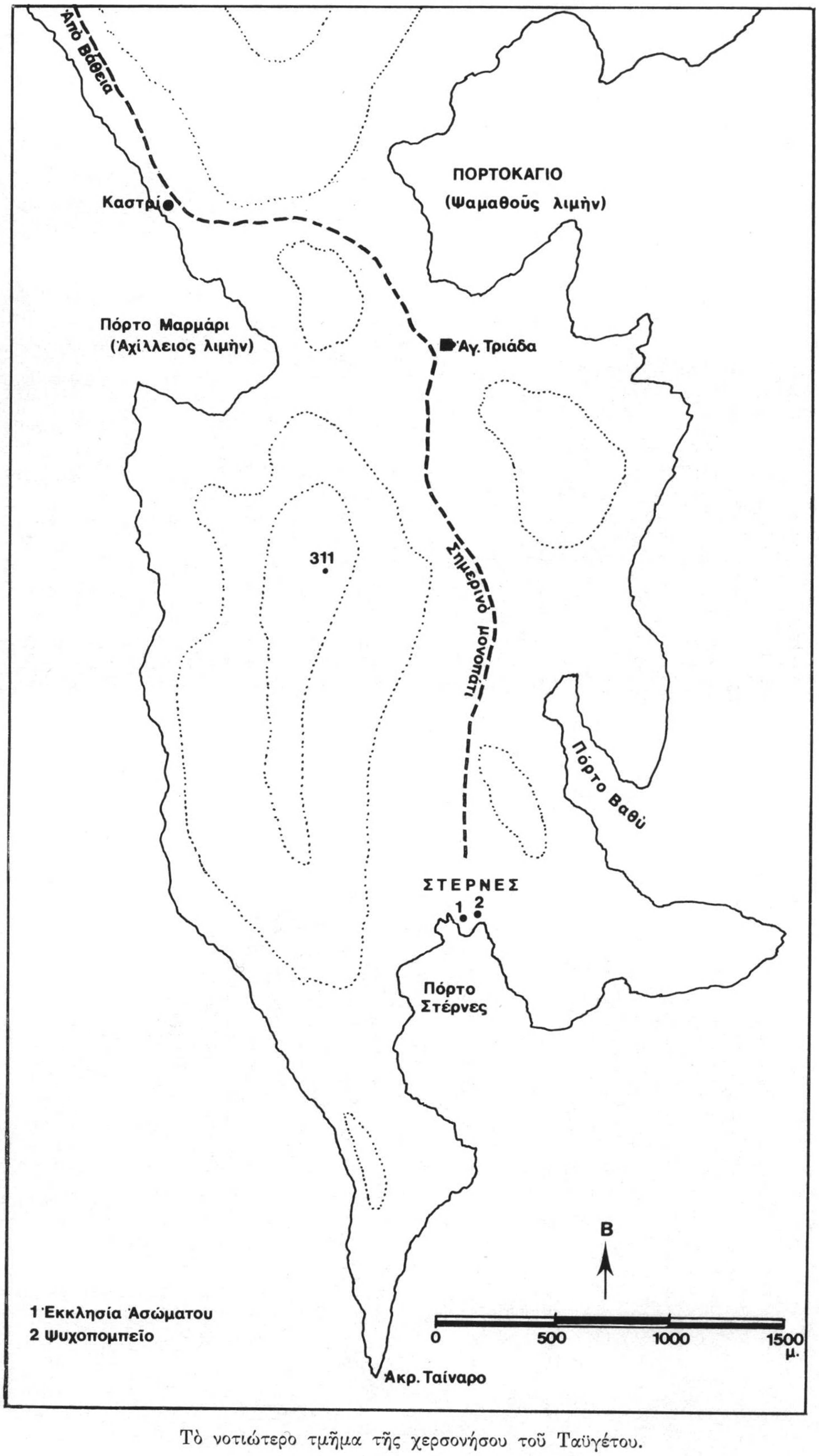

Τὸ νοτιώτερο τμῆμα τῆς χερσονήσου τοῦ Ταϋγέτου.

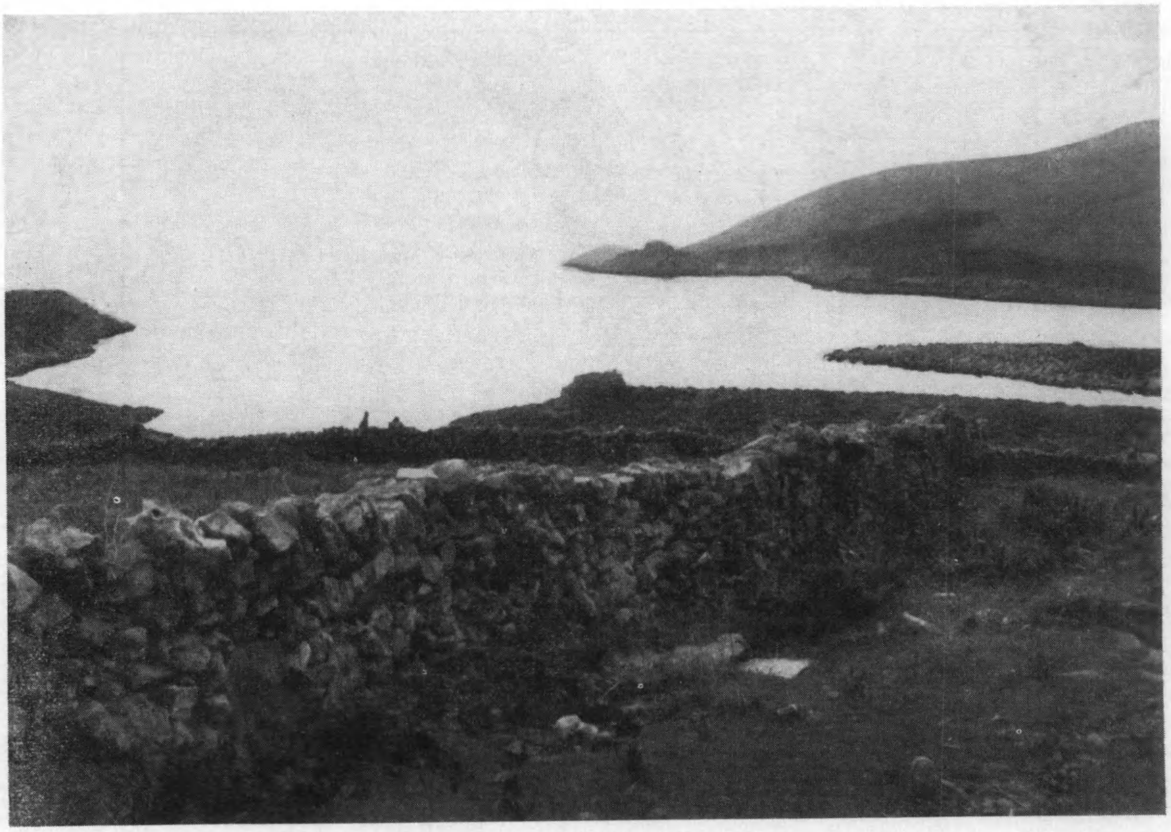

α. Ὁ ὅρμος τῶν Στερνῶν. Στὴ μέση τῆς εἰκόνας, κοντὰ στὴ θάλασσα, τὸ ἐκκλησάκι τοῦ Ἀσώματου. Ὁ φάρος τοῦ Ταινάρου πίσω ἀπὸ τὸ ὕψωμα, δεξιά.

β. Τὸ ἐρειπωμένο ἐκκλησάκι τοῦ Ἀσώματου. Φαίνεται ὁ βόρειος τοῖχος του ποὺ ἀνήκει στὸν προχριστιανικὸ ναὸ καὶ εἶναι χτισμένος μὲ ὀρθογώνιους πωρόλιθους. Στὸ πέρας του, ἀριστερά, ἀρχαῖο ἄνοιγμα μὲ ὀρθογώνιο ὀγκόλιθο ὡς ὑπέρθυρο.

α. Οἱ διατηρούμενοι κάτω δόμοι τοῦ ἀρχαίου τοίχου προχωροῦν πολὺ δυτικώτερα ἀπὸ τὴν εἴσοδο τῆς μικρῆς ἐκκλησίας.

β. Λεπτομέρεια τῆς τοιχοδομίας (τμῆμα ἀπὸ τὴ μέση τοῦ βόρειου τοίχου τῆς ἐκκλησίας).

α. Σημερινὴ ὄψη τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἀσώματου, ὅπου εἶναι ἡ εἴσοδός της. Σωρὸς μεγάλων ὀρθογώνιων πωρόλιθων ἀπὸ τοὺς τοίχους τοῦ ἀρχαίου οἰκοδομήματος.

β. Τὸ ἕνα ἀπὸ τὰ δυὸ ὅμοια ἰωνικὰ κιονόκρανα ποὺ σώζονται στὸ ἱερὸ τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἀσώματου. Χρησιμεύει ὡς πρόθεση καὶ εἶναι στηριγμένο πολὺ χαμηλά, σχεδὸν στὸ ἔδαφος.

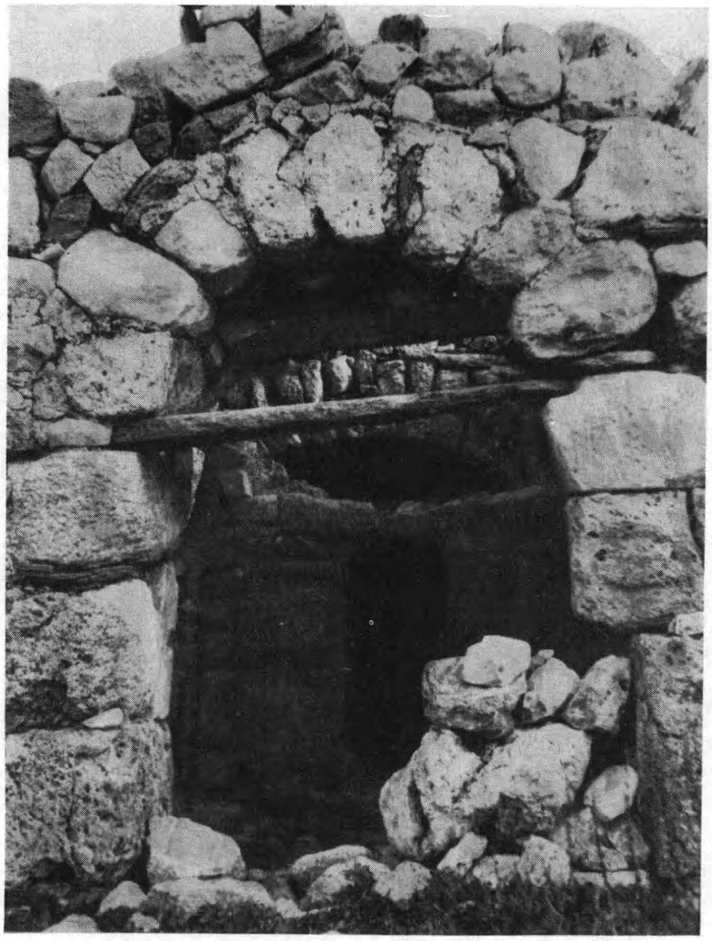

α. Ἡ τοξωτὴ εἴσοδος τῆς ἐρειπωμένης ἐκκλησίας, ὅπως σώζεται.

β. Ἡ σωζόμενη ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ στὴν ἐκκλησία τοῦ Ἀσώματου. Ἀμελὲς χτίσιμο σὲ νεώτερη ἐπισκευή.

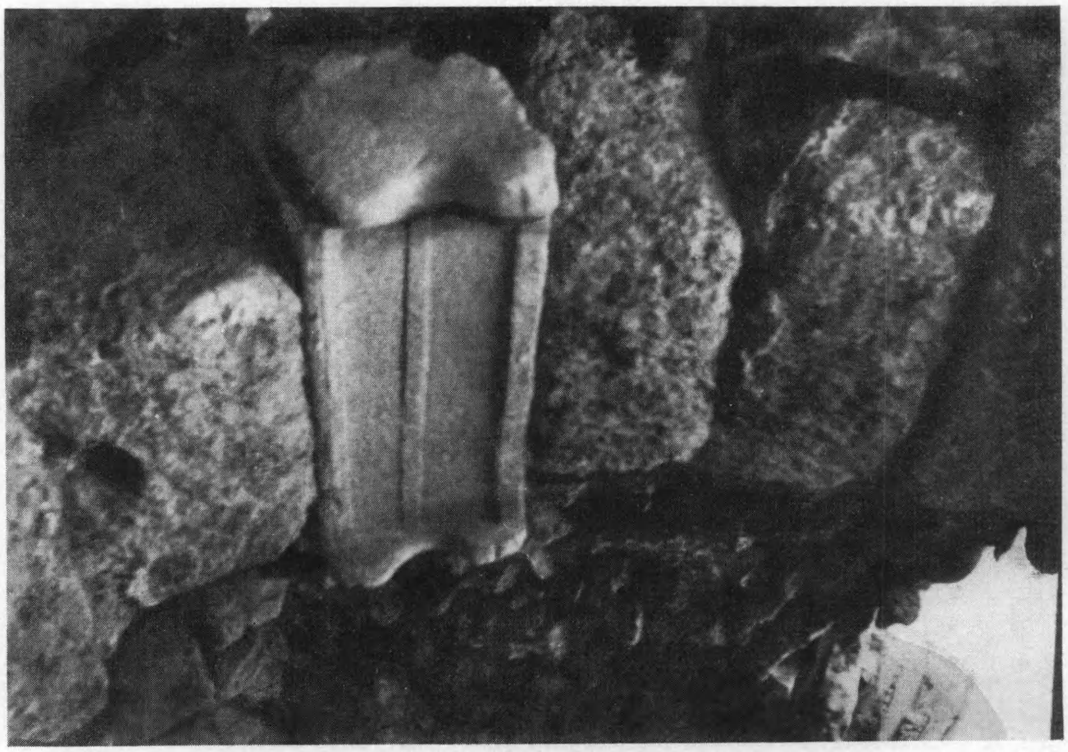

α. Καλοδουλεμένο τετράπλευρο ἀρχαῖο κομμάτι μαρμάρου, χρησιμοποιημένο μὲ ἀρχαίους πωρόλιθους σὲ τόξο τῆς ὀροφῆς τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἀσώματου.

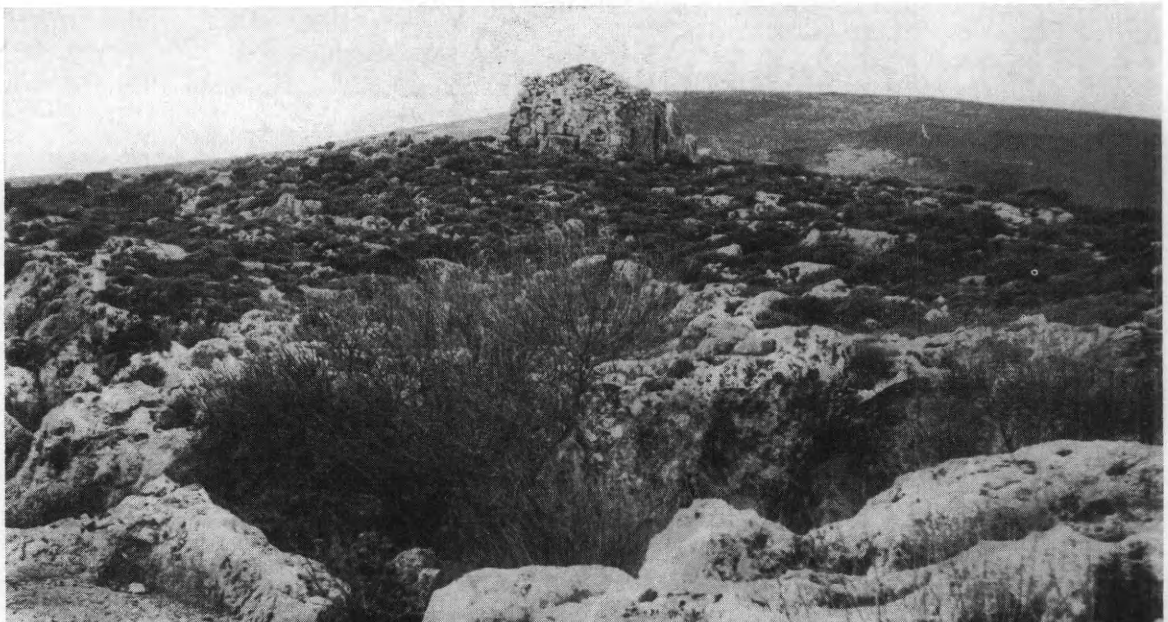

β. Ψηλά, στὴ μέση τῆς εἰκόνας, ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἀσώματου. Κάτω, σ' ἀπόσταση 54 μέτρων (λιγώτερο σὲ εὐθεῖα γραμμὴ) ἡ σπηλιὰ τοῦ ψυχοπομπείου, σήμερα χωρὶς στέγη.

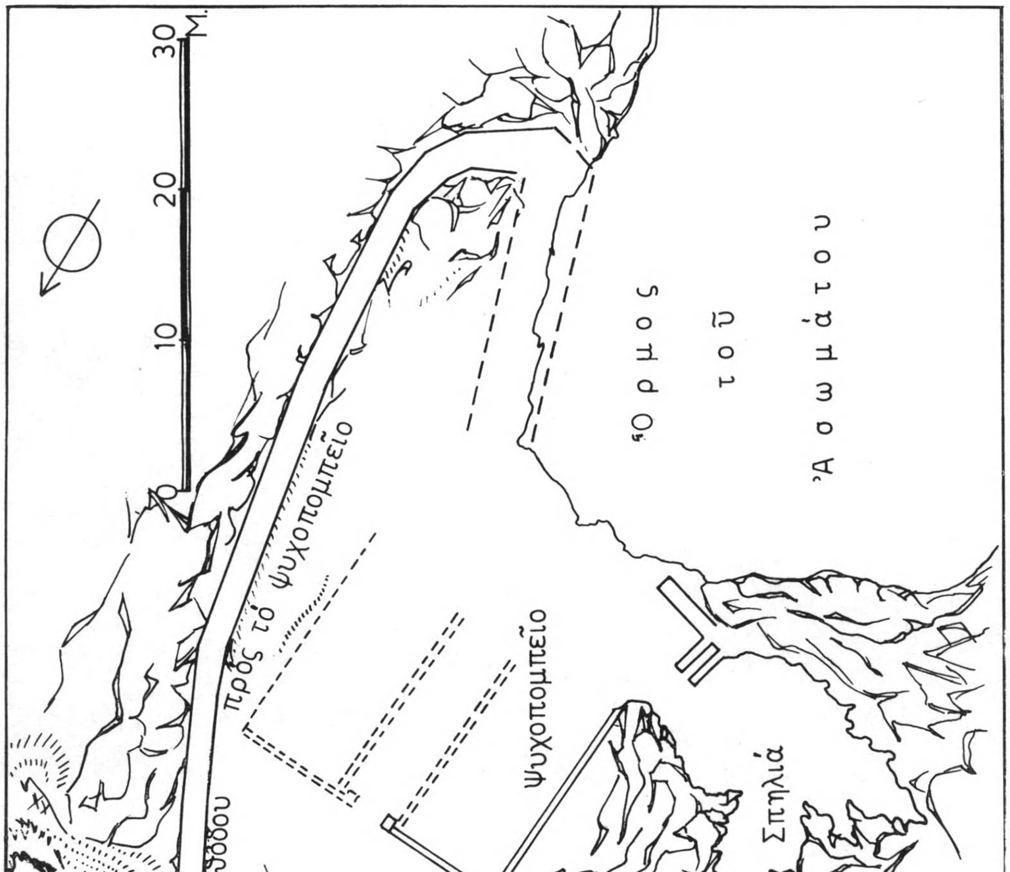

Ἡ περιοχὴ τῆς σπηλιᾶς καὶ τοῦ ψυχοπομπείου στὸ ἱερὸ τοῦ ταιναρίου Ποσειδώνα.

α. Σημερινὴ ὄψη τοῦ χώρου τοῦ ψυχοπομπείου. Ἡ σπηλιὰ δεξιὰ τῆς εἰκόνας, στὸ βράχο.

β. Ἡ μόνη γωνία τοῦ οἰκοδομήματος τοῦ ψυχοπομπείου ποὺ ἄφησε ἀσφαλῆ ἴχνη (βλ. τὸ σχέδιο τοῦ πίν. 35).

α. Ἡ λαξευμένη στὸ βράχο τάφρος καθόδου πρὸς τὸ ψυχοπομπεῖο.

β. Ἄλλη ἄποψη τῆς τάφρου καθόδου. Ἀριστερὰ ἡ πλευρὰ τῆς ἀνωφέρειας, λαξευμένη μὲ ἐξαιρετικὴ ἐπιμέλεια.

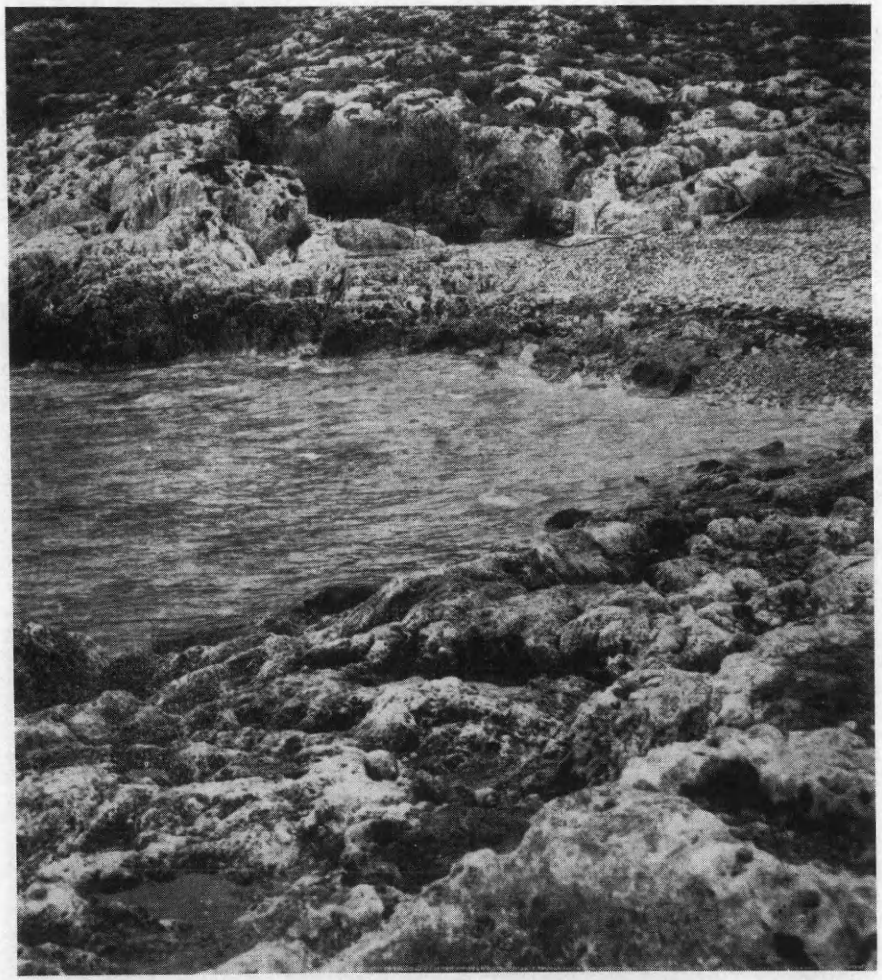

α. Ὁ φυσικὸς βράχος δεξιὰ ἀποτελεῖ τὸ πέρας τῆς τάφρου καθόδου στὸ ψυχοπομπεῖο. Ἀπ' αὐτοῦ ἄρχιζε λαξευτὴ στὸ βράχο τῆς ἀκρογιαλιᾶς ἐπίπεδη πρόσβαση μὲ κατεύθυνση τὸ ψυχοπομπεῖο. Πάνω, στὴ μέση τῆς εἰκόνας, ἡ σπηλιά, μὲ θάμνους φυτρωμένους στὸ ἄλλοτε στόμιό της.

β. Νόμισμα τῆς βοιωτικῆς Ἁλιάρτου μὲ τὴ βοιωτικὴ ἀσπίδα καὶ τὴν τρίαινα ὡς «ἐπίσημα.»

α. Ὁ Πήγασος σὲ ἀρχαϊκὸ κορινθιακὸ νόμισμα.

β. Ἵππιος Ποσειδῶν σὲ γραπτὸ πήλινο πίνακα ἀπὸ τὸ παρὰ τὸν Ἀκροκόρινθο ἀρχαϊκὸ ἱερό του.

γ. Ὁ ἴδιος ἔφιππος Ποσειδῶν σὲ νόμισμα τῆς Ποτείδαιας.

δ. Νόμισμα τῆς Τεγέας μὲ παράσταση τῆς «πολιάτιδος» Ἀθηνᾶς ποὺ δίνει στὸ βασιλιὰ Κηφέα βόστρυχο τοῦ γοργονείου.

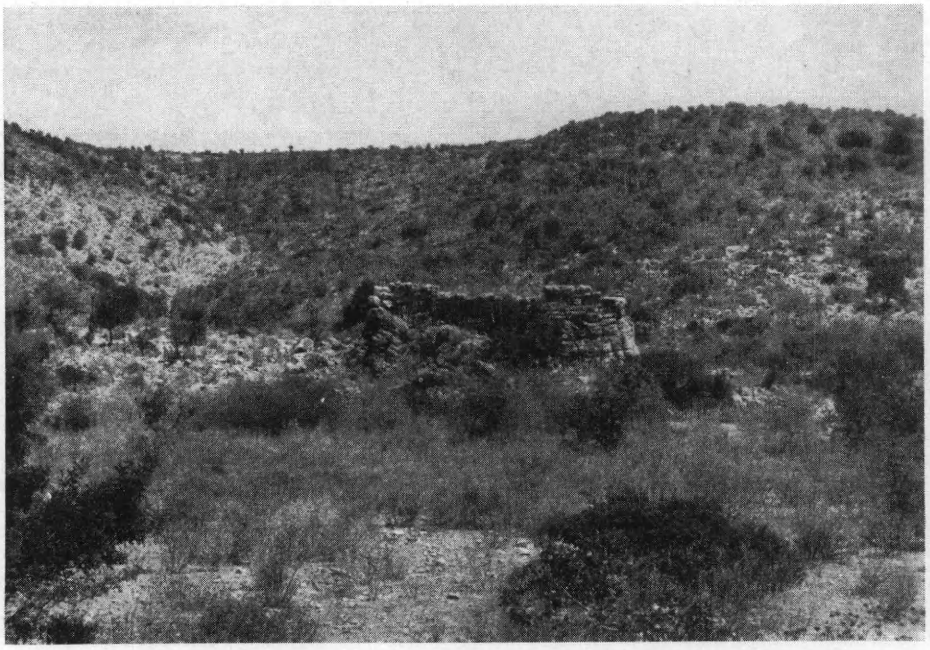

a. Kastell bei Iria.

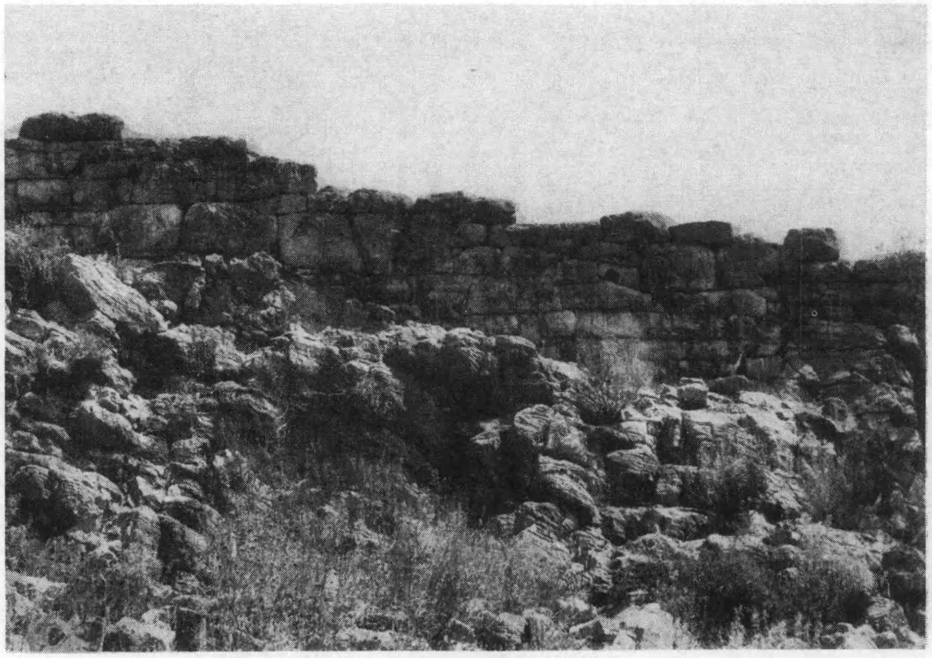

b. W. Seite des Kastells.

a. Ringmauer des Kastells von oben.

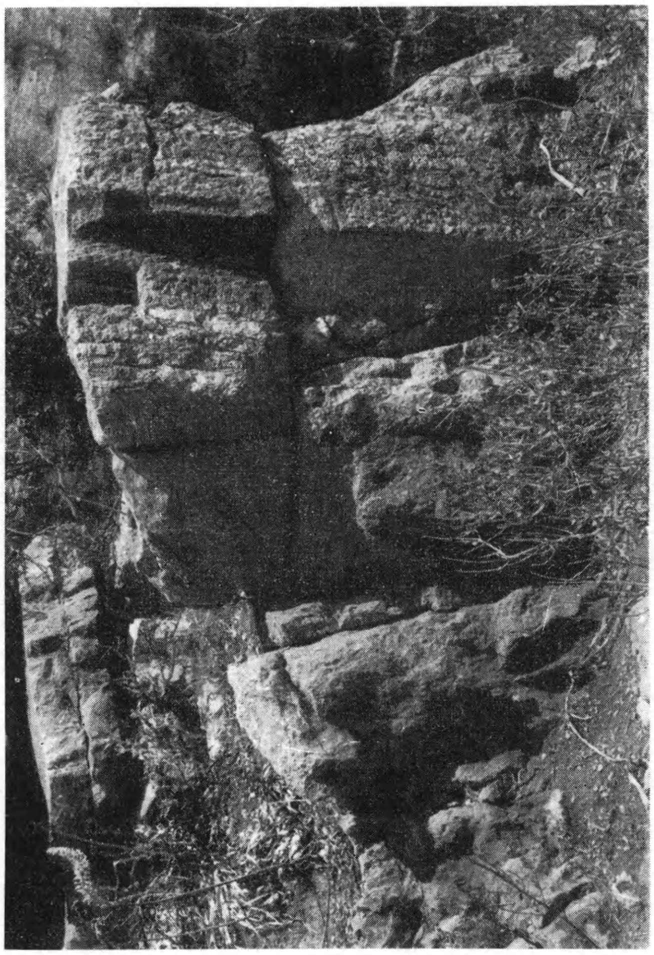

b. Eingang des Kastells.

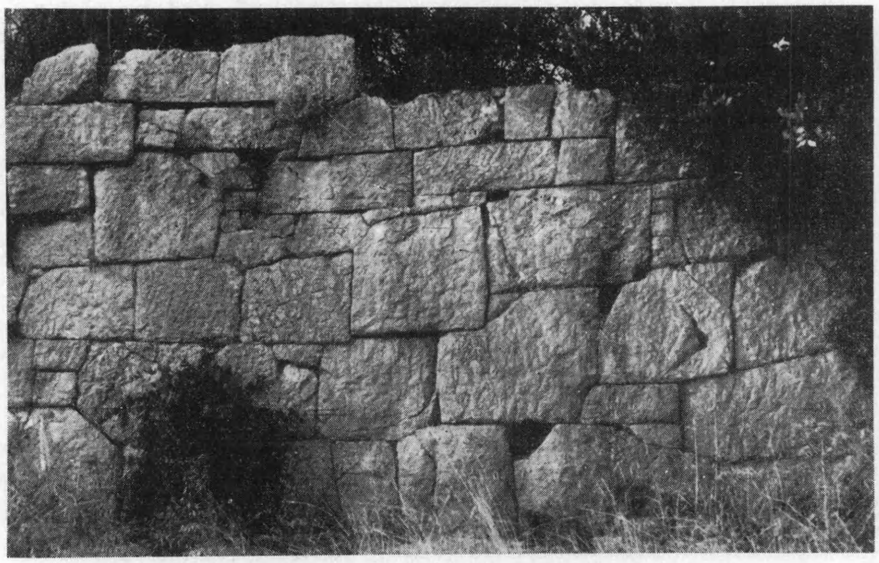

a. Epidauros. Stadtmauer im S.

b. Hermione. Stadtmauer beim Eingang im NW.

α - β. Κεφαλὴ Φαυστίνας τῆς πρεσβύτερης. Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν.

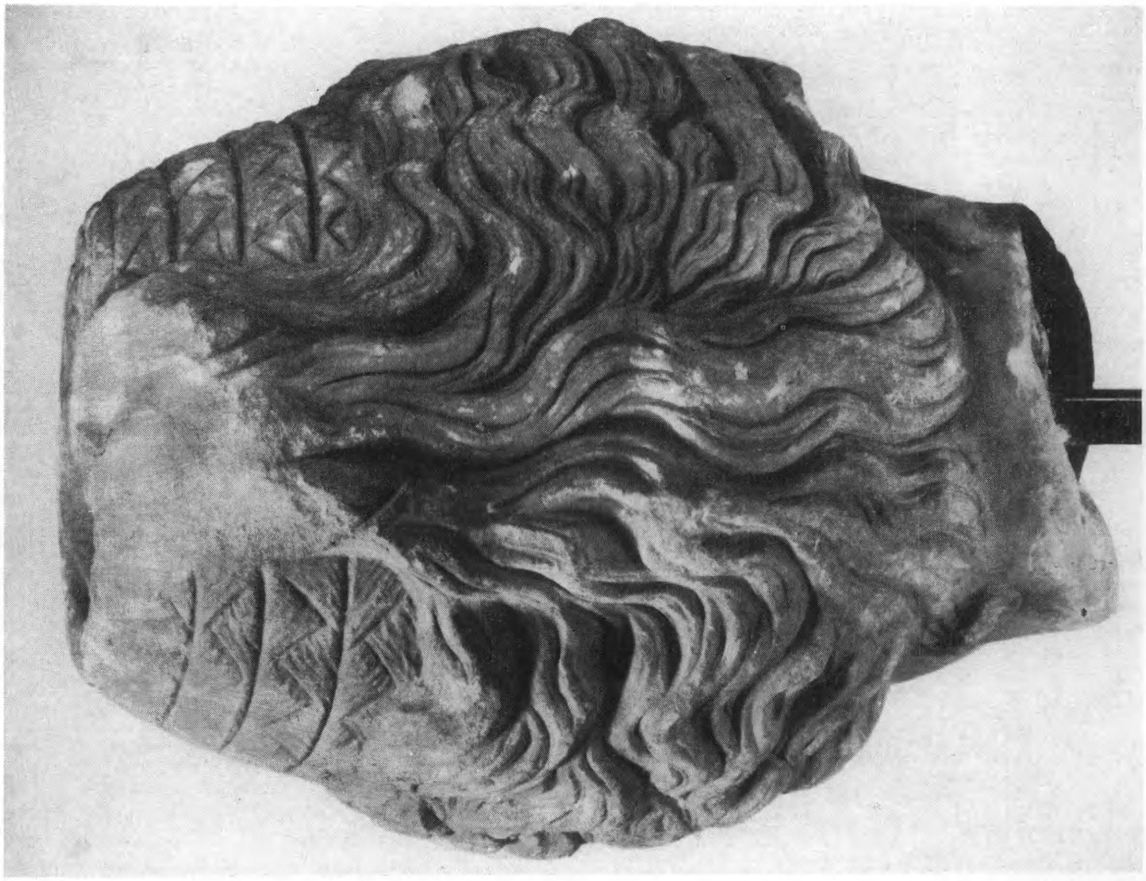

α - β. Ἡ κεφαλὴ τοῦ πίν. 43.

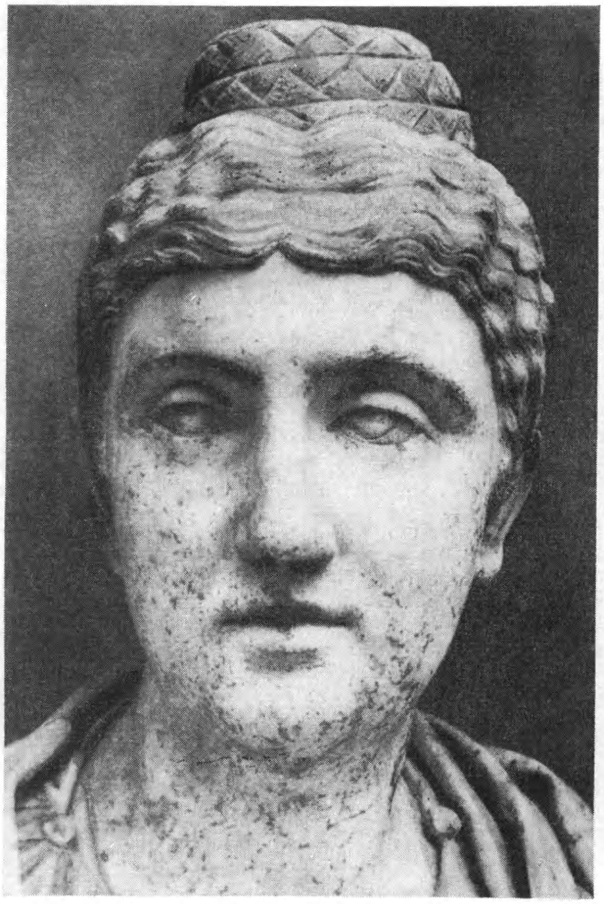

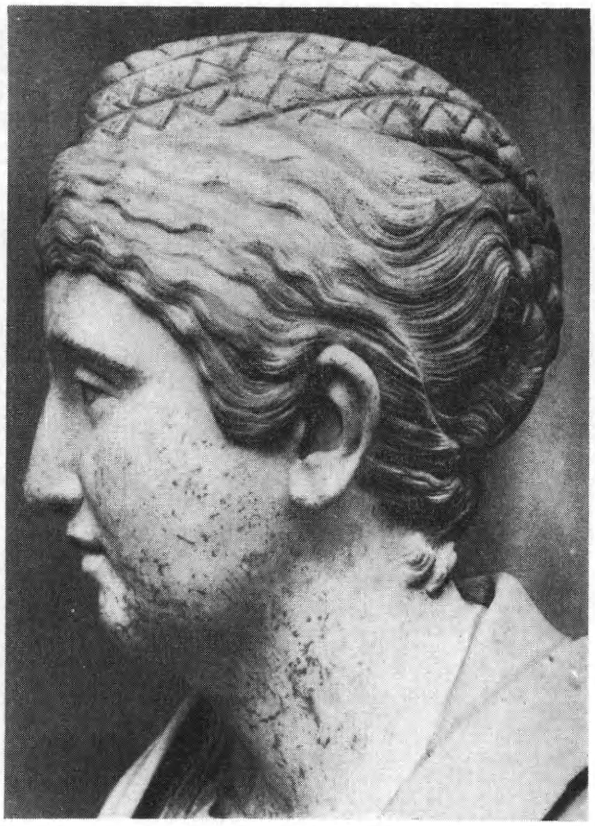

α - β. Προτομή Φαυστίνας τῆς πρεσβύτερης. Ρώμη, Museo Capitolino Imperatori 36.

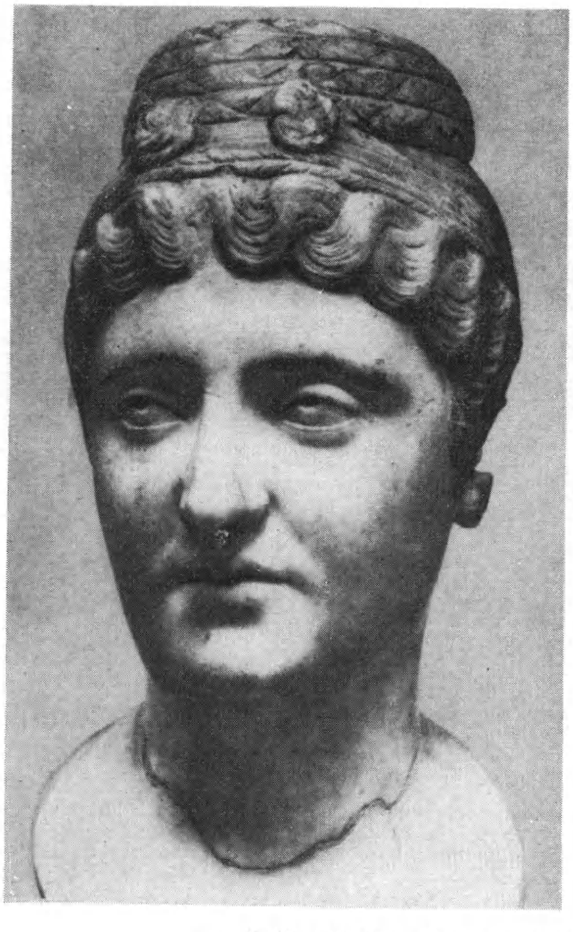

γ - δ. Κεφαλή Φαυστίνας τῆς πρεσβύτερης. Δρέσδη, Skulpturen - Sammlung 384.

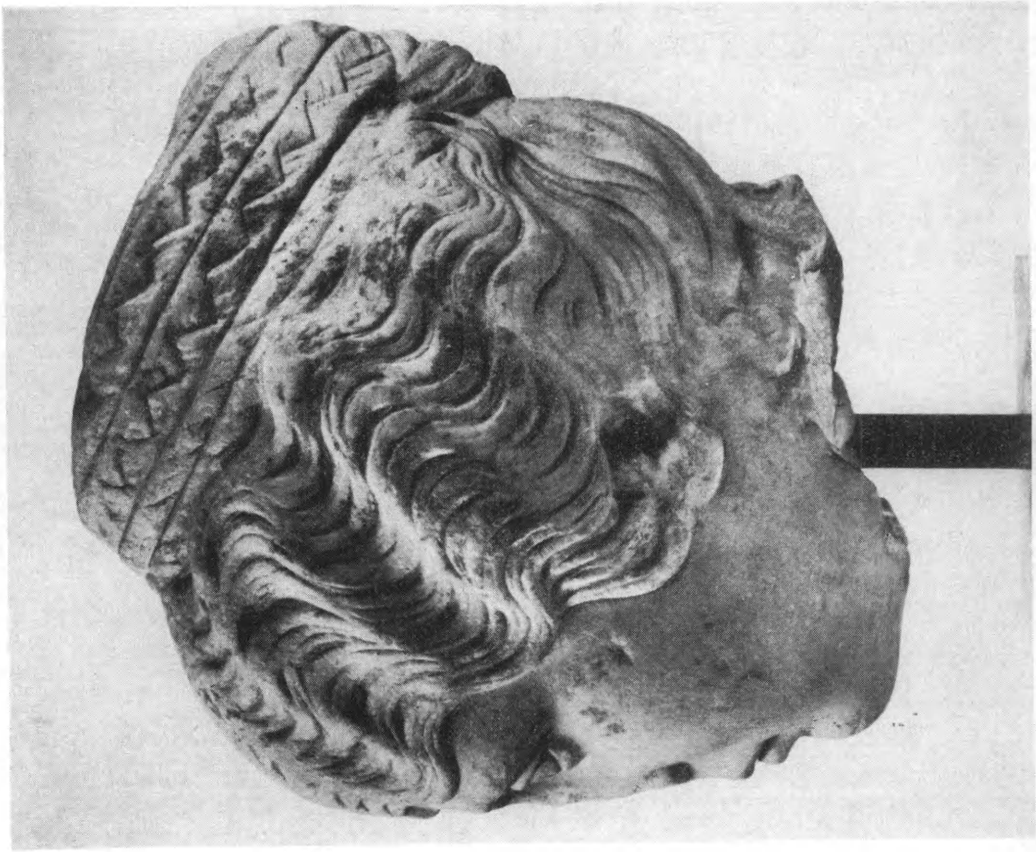

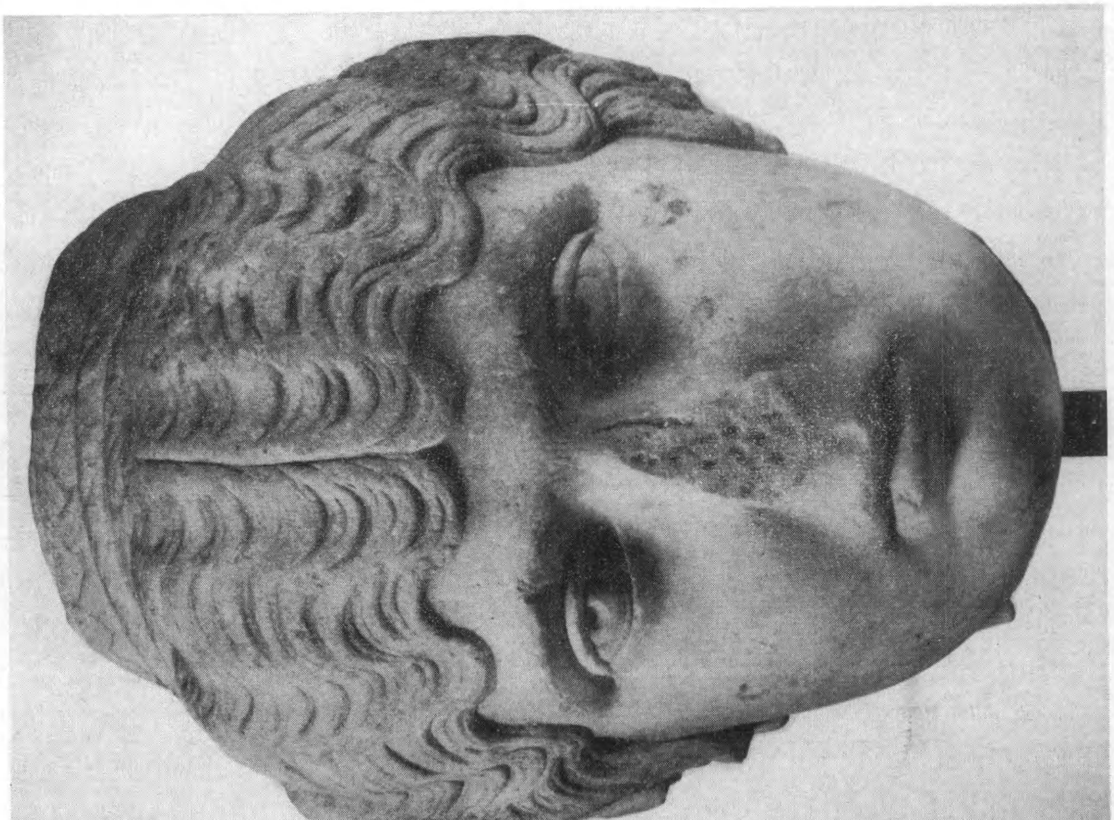

α - β. Κεφαλὴ Φαυστίνας τῆς πρεσβύτερης. Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν.

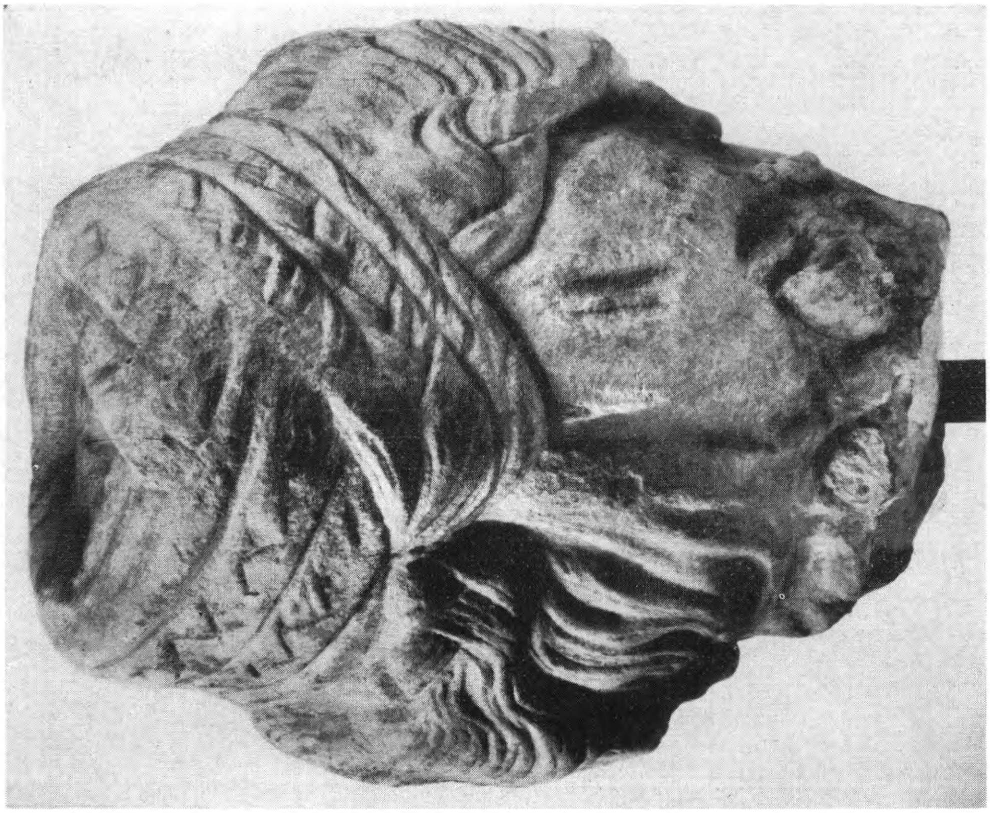

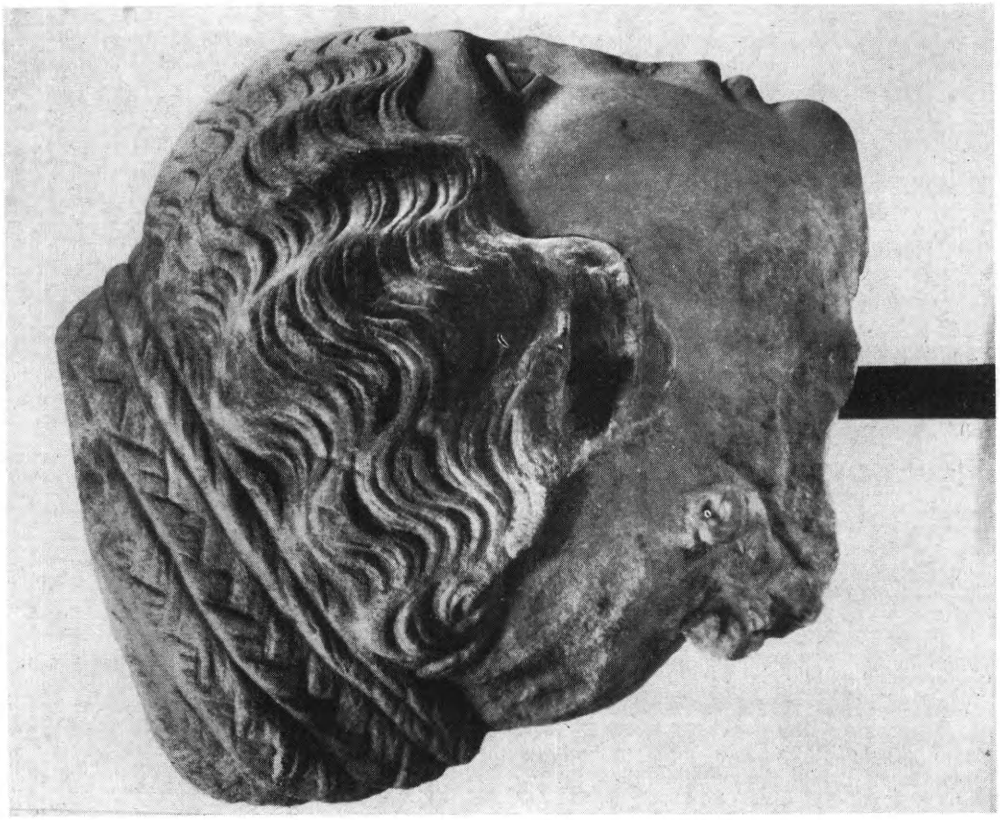

α - β. Ἡ κεφαλὴ τοῦ πίν. 46.

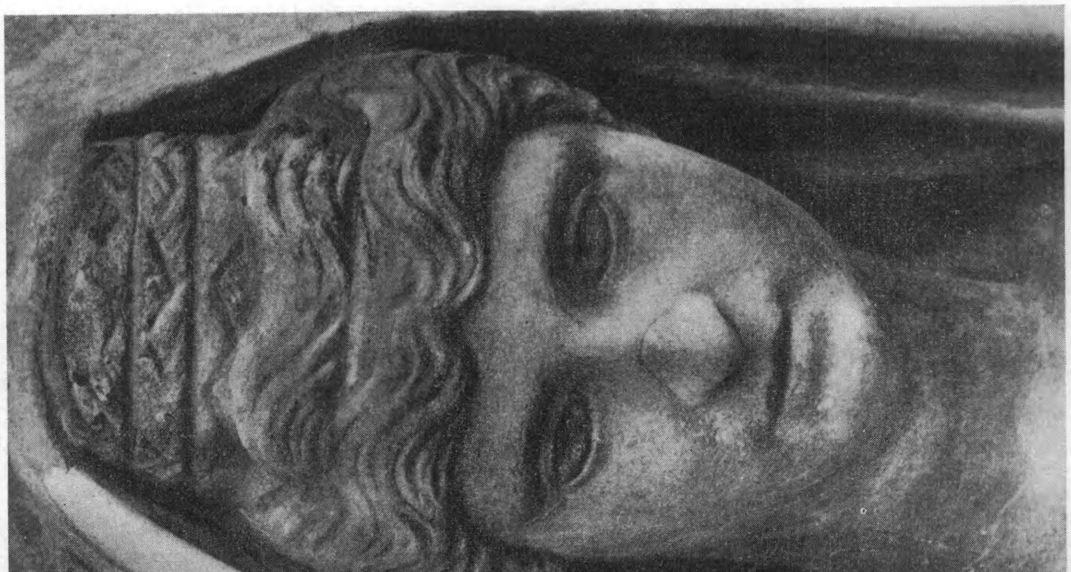

α. Προτομὴ ἀνάγλυφη Φαυστίνας τῆς πρεσβύτερης. Ἀπὸ τὴν ἀποθέωση τῆς Φαυστίνας καὶ τοῦ Ἀντωνίνου τοῦ Εὐσεβοῦς. Ρώμη, Museo del Vaticano, Giardino della Pigua 223.

β. Ἄγαλμα Φαυστίνας τῆς πρεσβύτερης. Μουσεῖο Ὀλυμπίας.

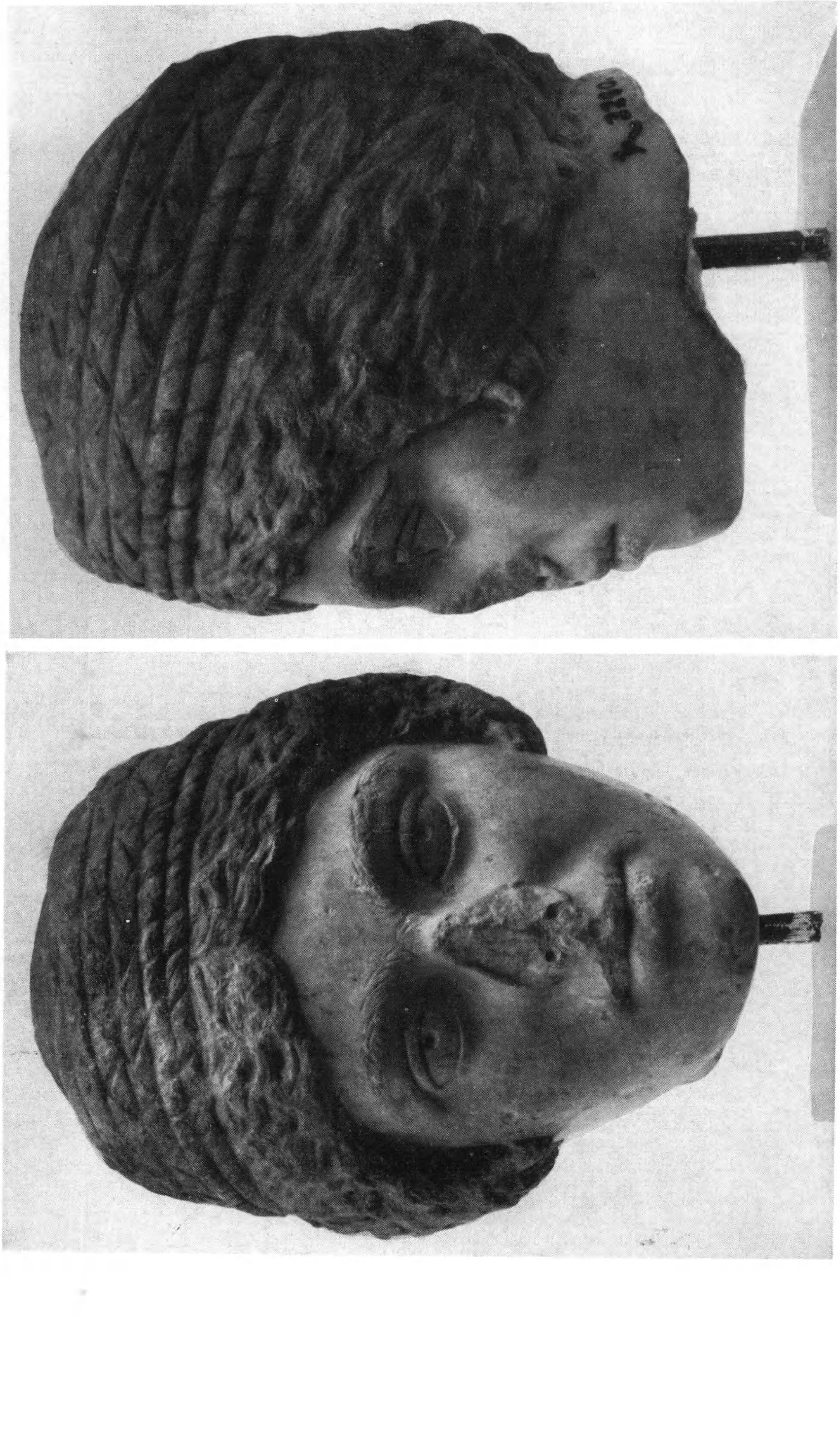

α - β. Κεφαλὴ Φαυστίνας τῆς πρεσβύτερης. Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν.

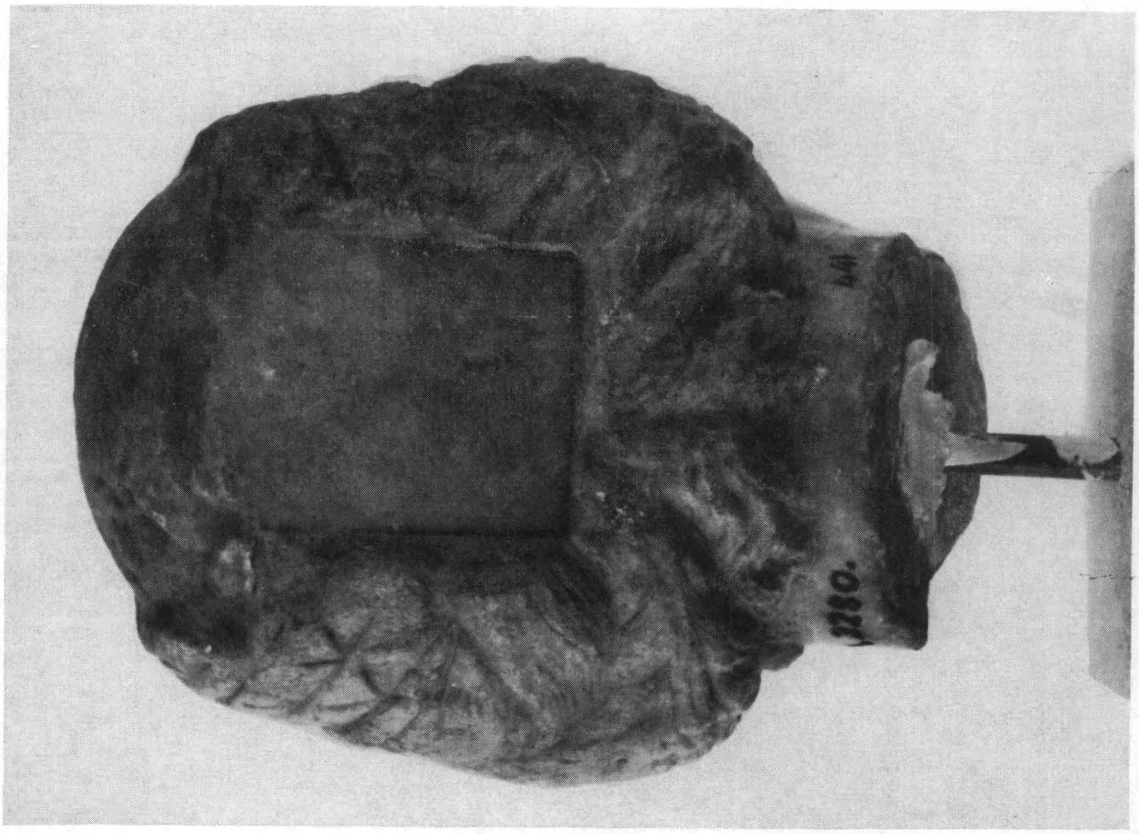

α - β. Ἡ κεφαλὴ τοῦ πίν. 49.

α - β. Ἄγαλμα Φαυστίνας τῆς πρεσβύτερης. Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ρεθύμνου.

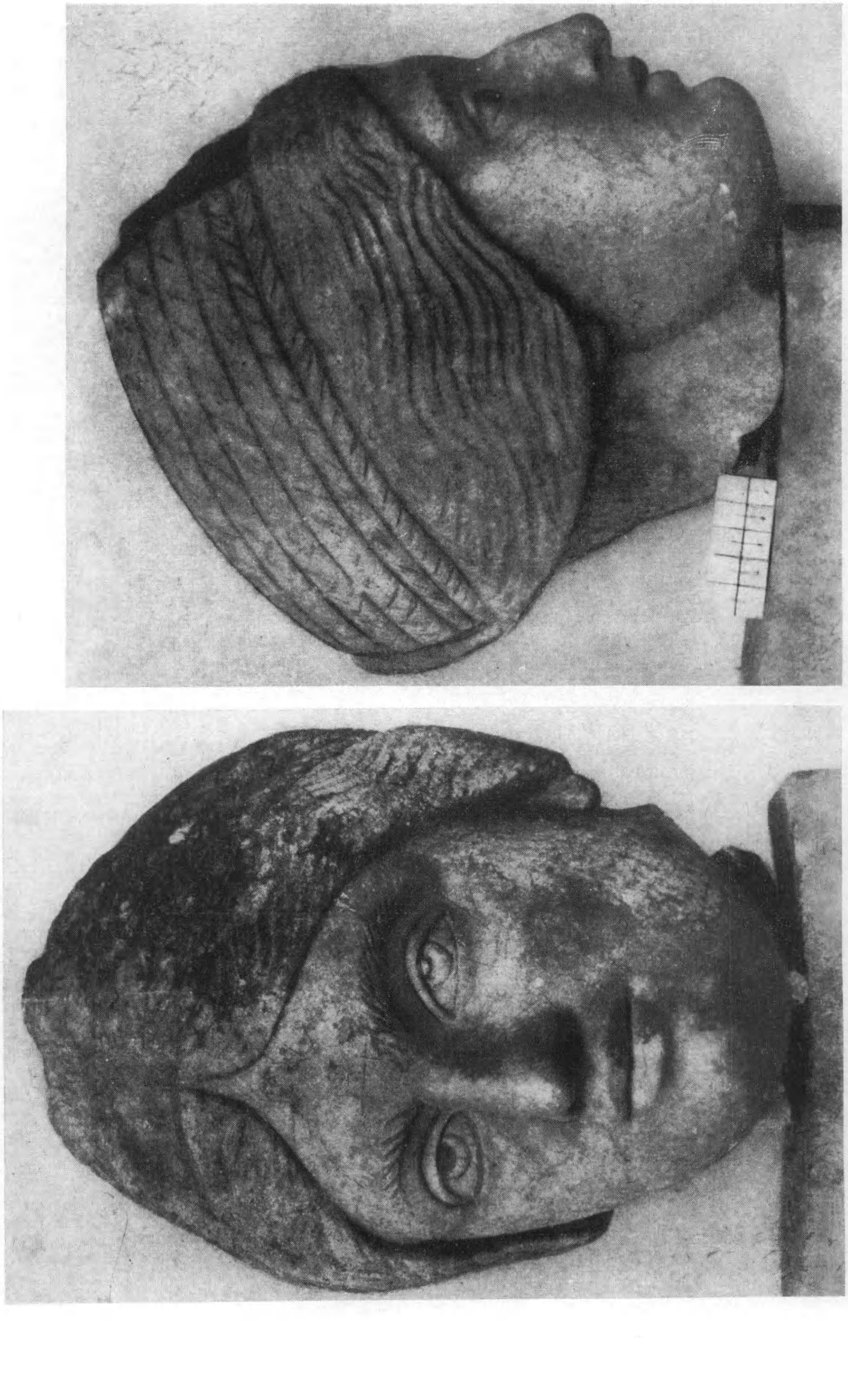

α - β. Κεφαλή Φαυστίνας τῆς πρεσβύτερης. Ἀρχαιολογικό Μουσεῖο Θήρας.

α - β. Κεφαλὴ γυναίκας. Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν.

β. Λεπτομέρεια τῆς στήλης.

α. Ἡ στήλη τῆς Ἀριστιαγόρας.

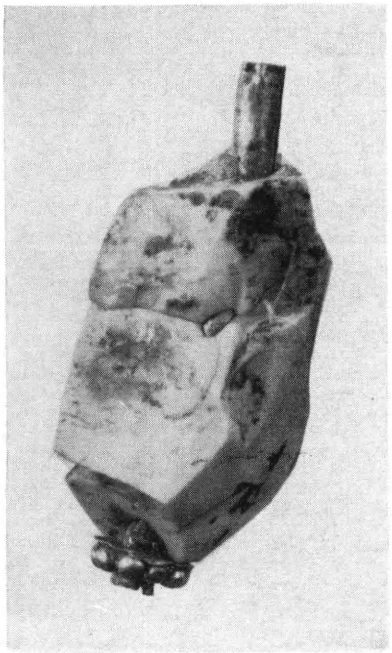

α

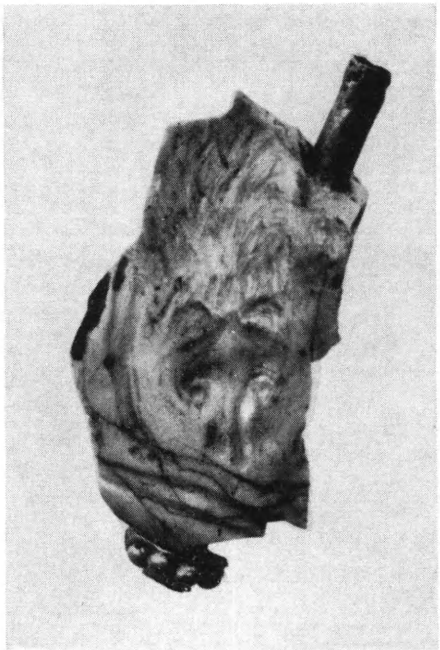

β

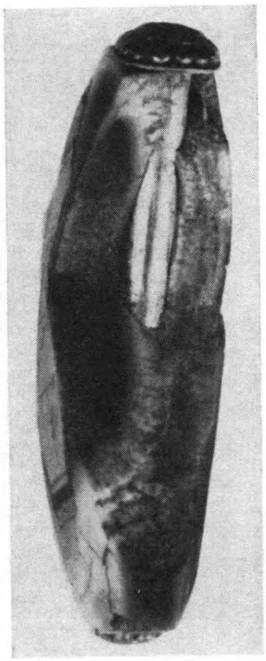

γ

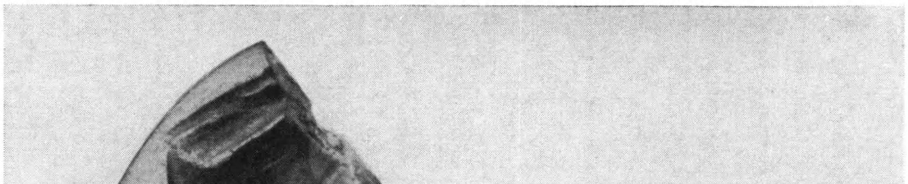

δ

α - β. Σῳζόμενον τεμάχιον σφραγιδολίθου ἐκ Βαφειοῦ (CMS I ἀριθ. 247). Εἰς τὴν ὄψιν β διακρίνεται πρόσθιον τμῆμα λέοντος. γ - δ. Ἐφθαρμένος σφραγιδόλιθος ἐκ Βαφειοῦ (CMS I ἀριθ. 249).

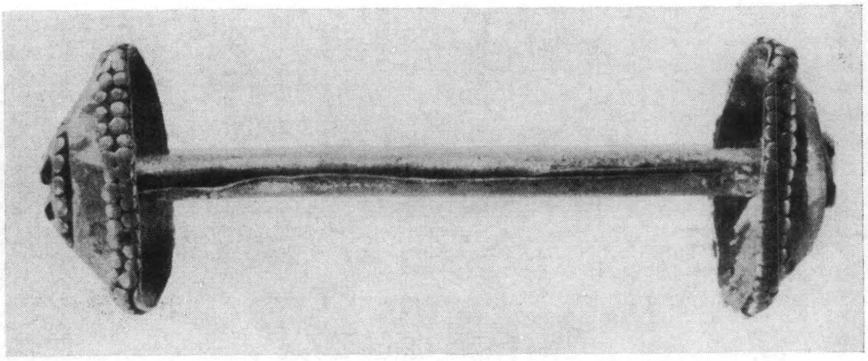

α

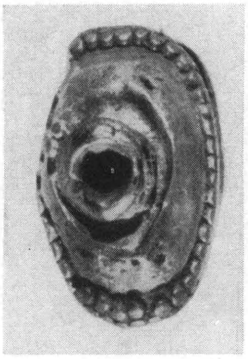

β

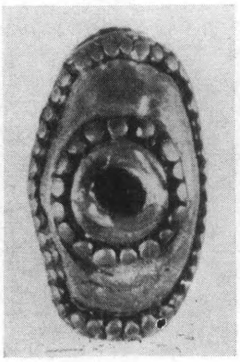

γ

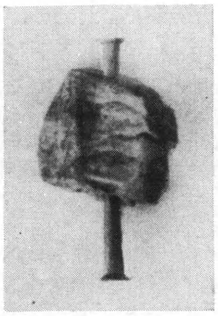

δ

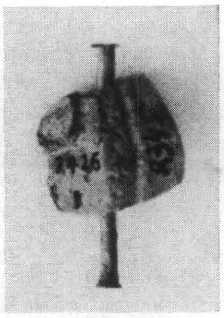

ε

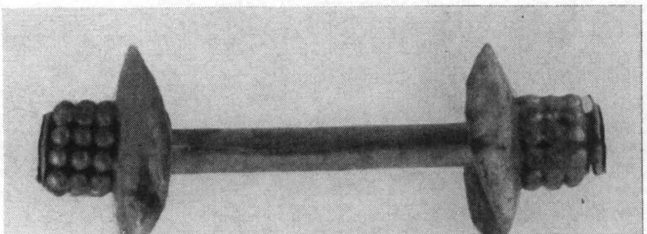

α - γ. Χρυσοῦς σωληνίσκος Βαφειοῦ ('Εθνικὸν Μουσεῖον 1828). δ - ε. Μερικῶς σῳζόμενος σφραγιδόλιθος ἐκ Ρούτση (Μουσεῖον Χώρας 2726, πρώην 'Εθν. Μουσείου 8345). ϛ'. Χρυσοῦς σωληνίσκος Μενιδίου ('Εθνικὸν Μουσεῖον 2913).

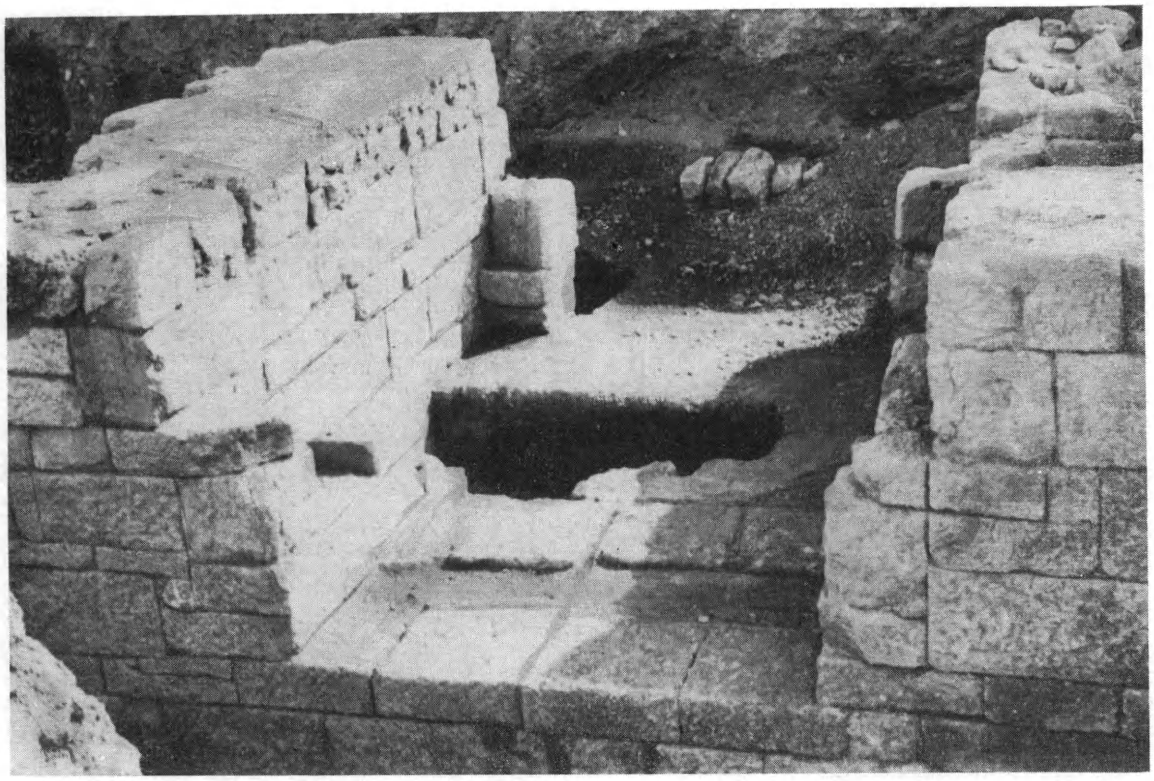

α. Ἡ ἑλληνιστικὴ πύλη τοῦ βορείου τείχους τῆς Ἀμφιπόλεως.

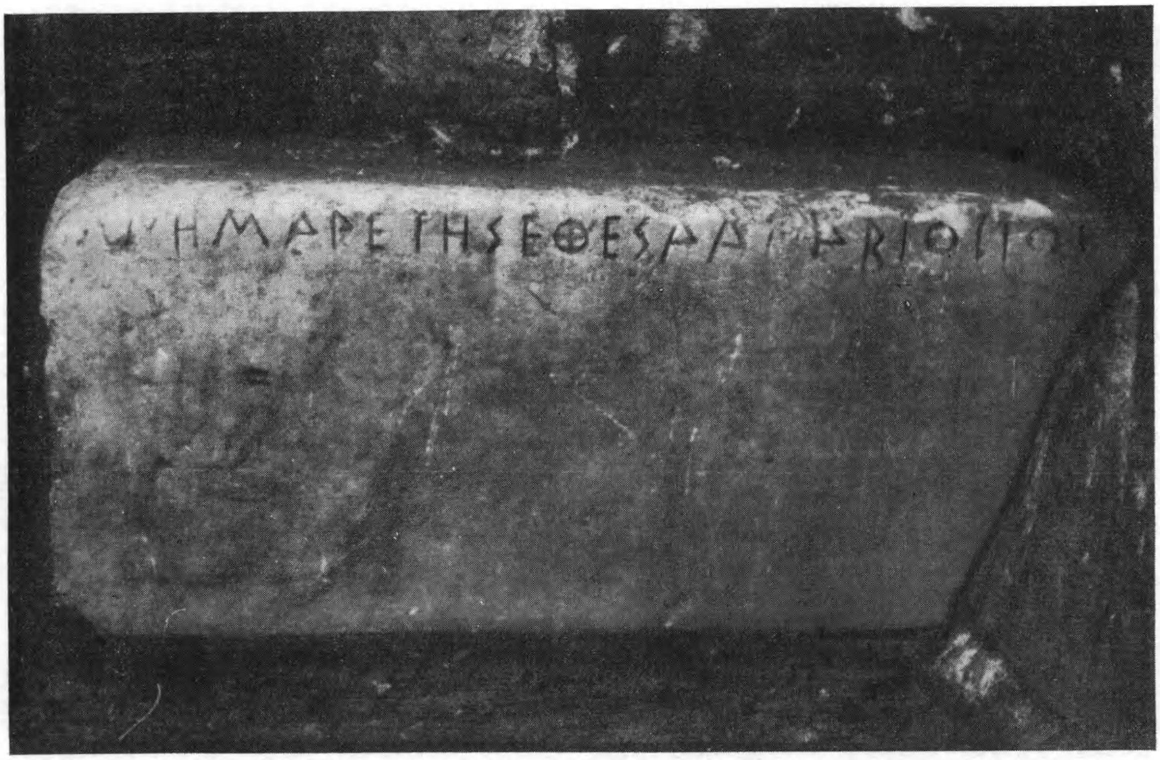

β. Τὸ ἐπίγραμμα, ὅπως ἀποκαλύφθηκε ἐντειχισμένο στὸ τεῖχος.

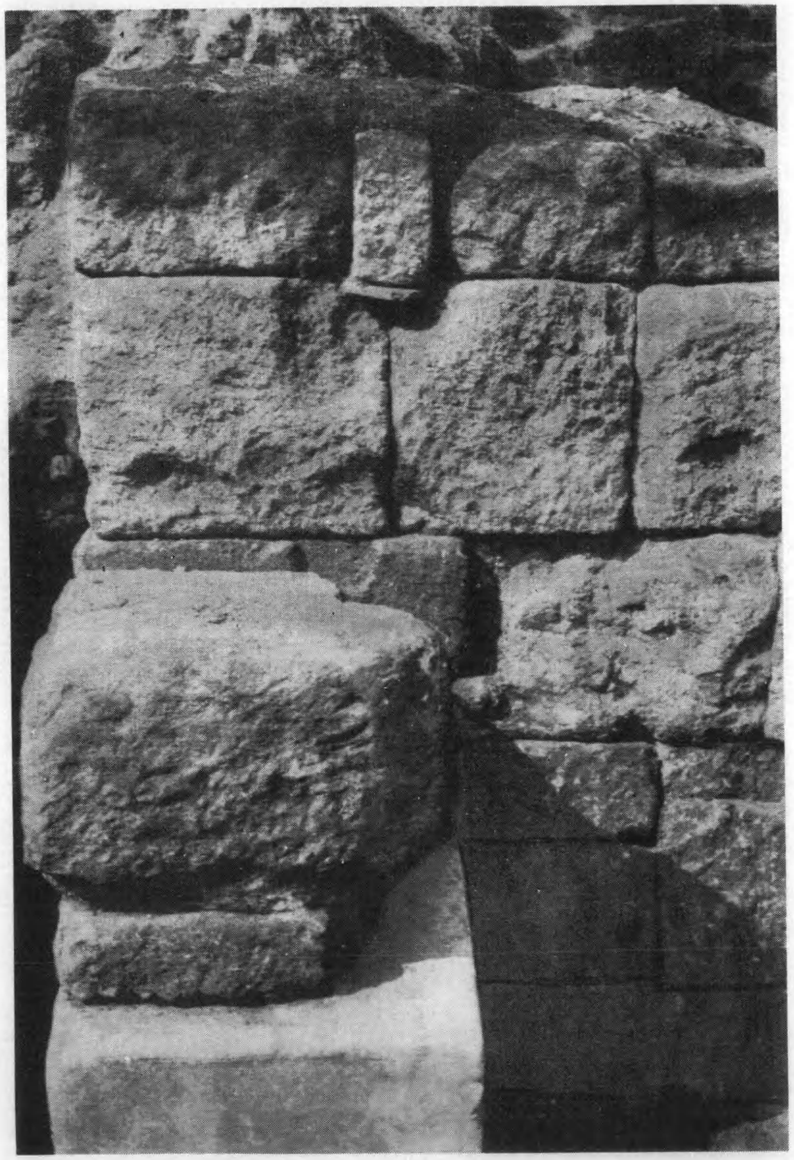

α. Ἡ δυτικὴ παραστάδα τῆς ἑλληνιστικῆς πύλης. Κάτω ἐντειχισμένη ἡ ἐνεπίγραφη βάση.

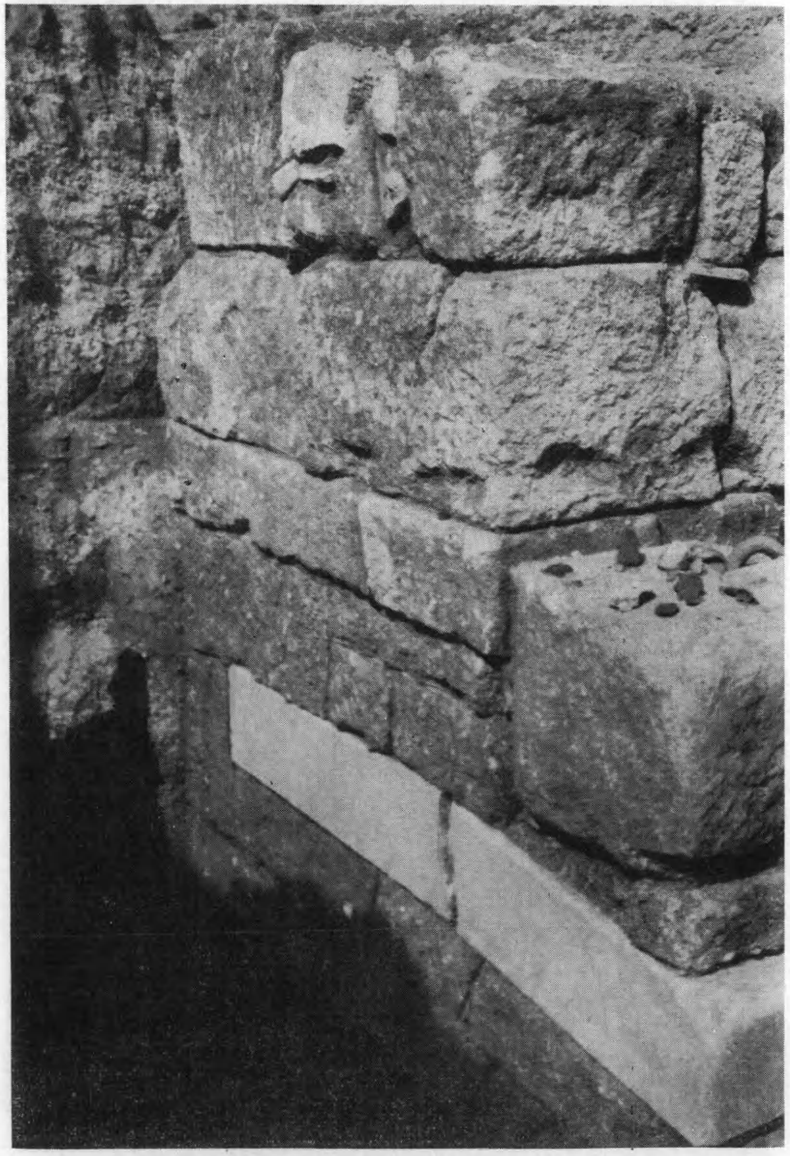

β. Τὸ πίσω μέρος τῆς ἐνεπίγραφης βάσης, ὅπως ἀποκαλύφθηκε ἐντειχισμένη στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τῆς ἑλληνιστικῆς πύλης.

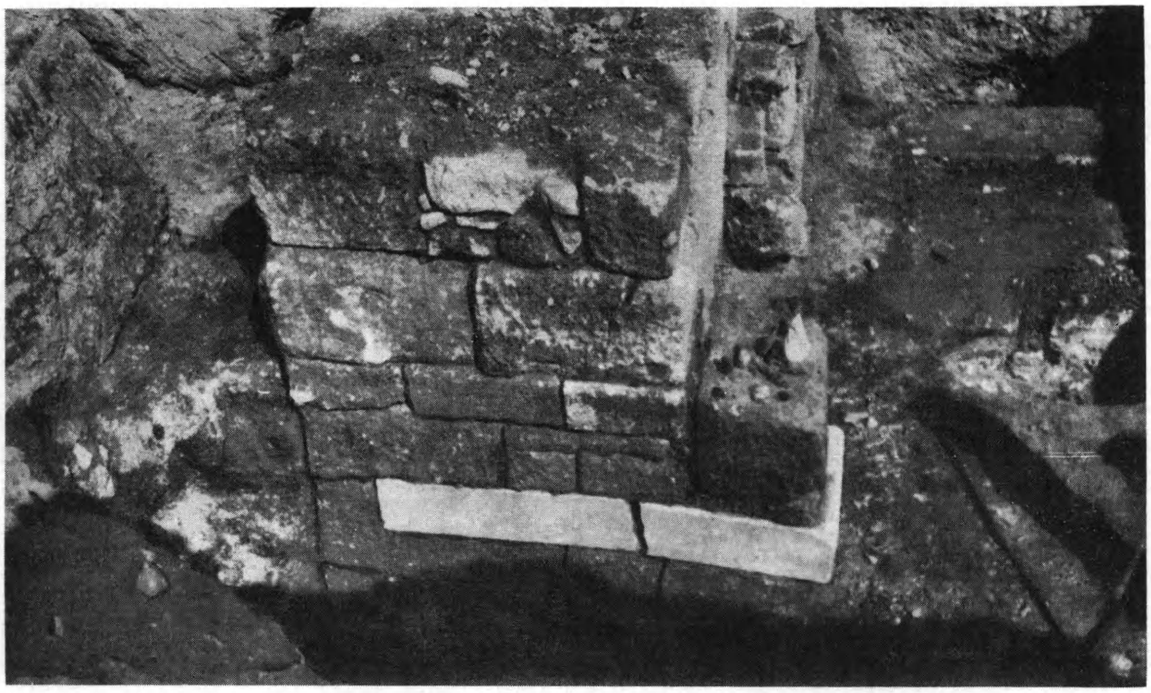

α. Ἡ ἐνεπίγραφη βάση, ἐντειχισμένη στὸ τεῖχος. Ἄποψη ἀπὸ Ν.

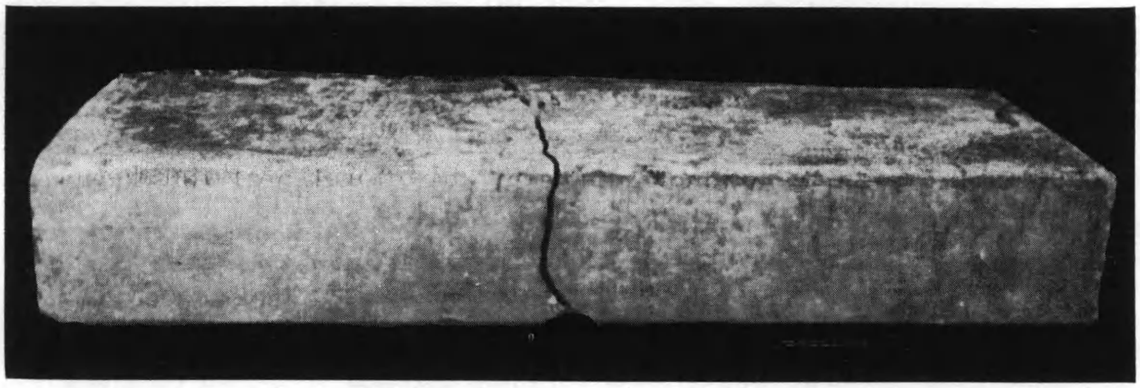

β. Ἡ ἐνεπίγραφη βάση μετὰ τὴν ἀποτείχισή της.

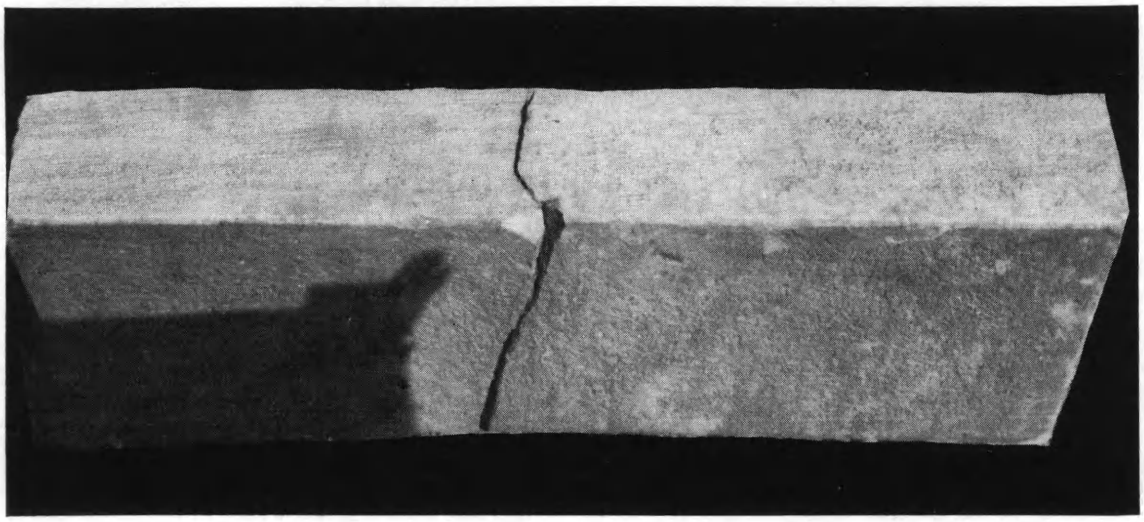

γ. Ἡ κάτω ἐπιφάνεια τῆς ἐνεπίγραφης βάσης.

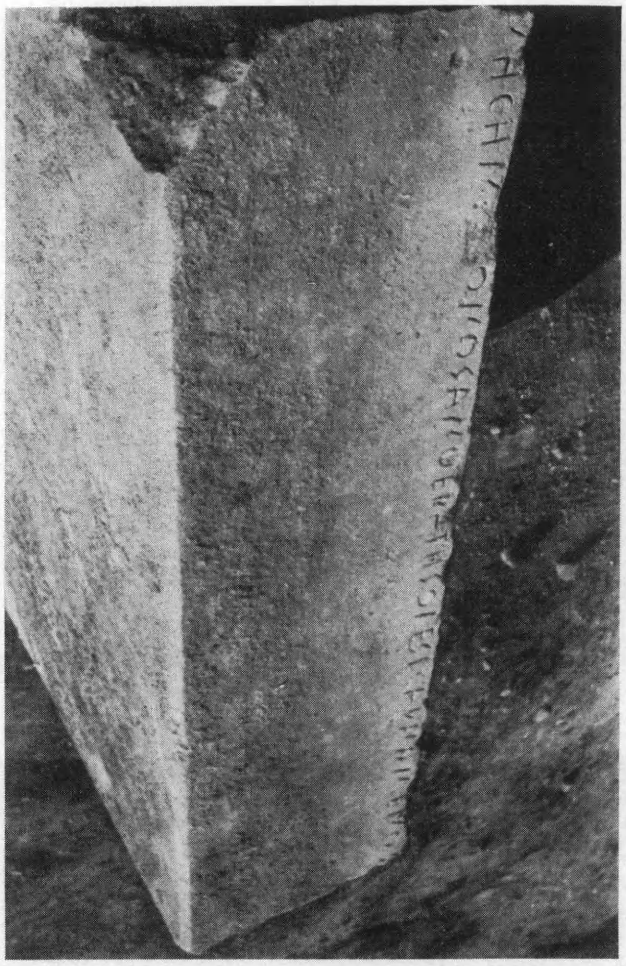

β. Ταινία κατὰ μῆκος τῶν πλευρῶν τῆς κάτω ἐπιφανείας τῆς ἐνεπίγραφης βάσης.

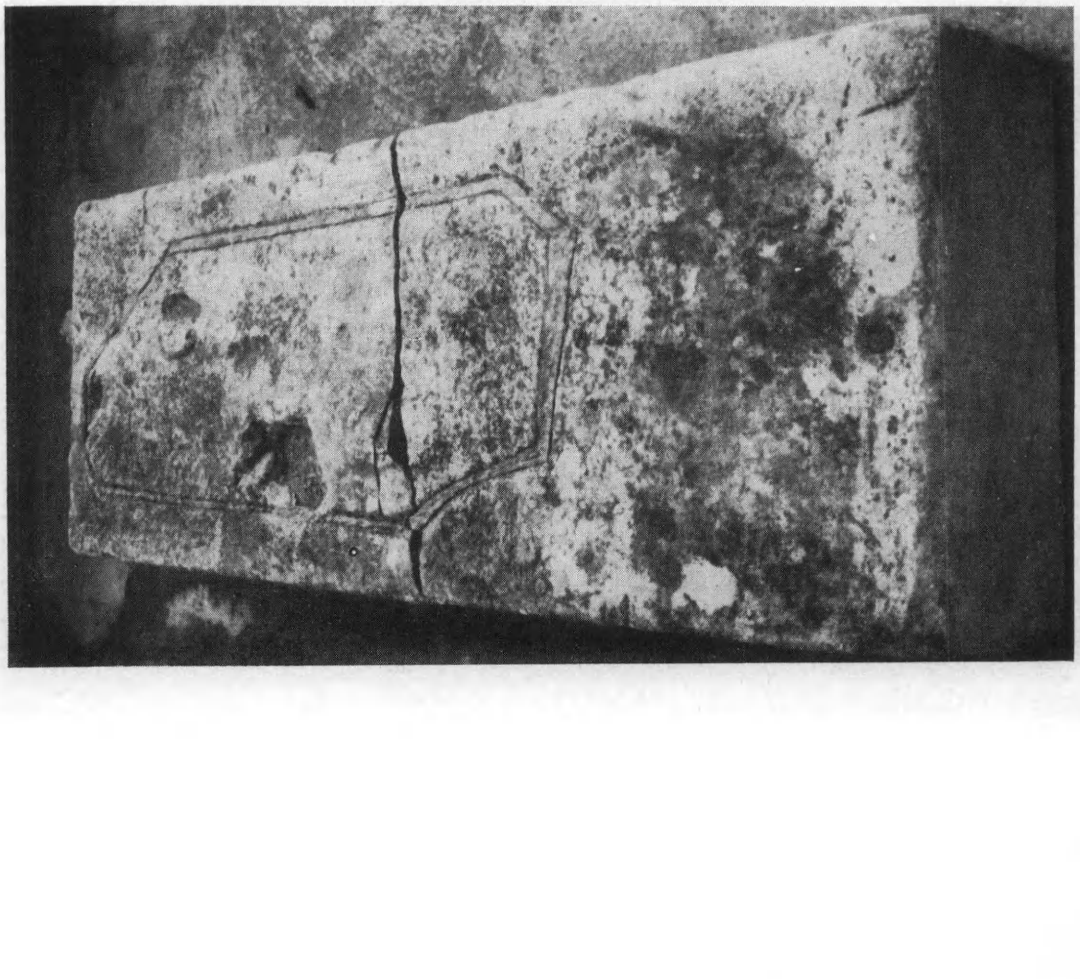

α. Ἡ πάνω ἐπιφάνεια τῆς βάσης μὲ τὴν πλίνθο τοῦ ἀγάλματος.

α. Τὸ ἀριστερὸ τμῆμα τοῦ ἐπιγράμματος.

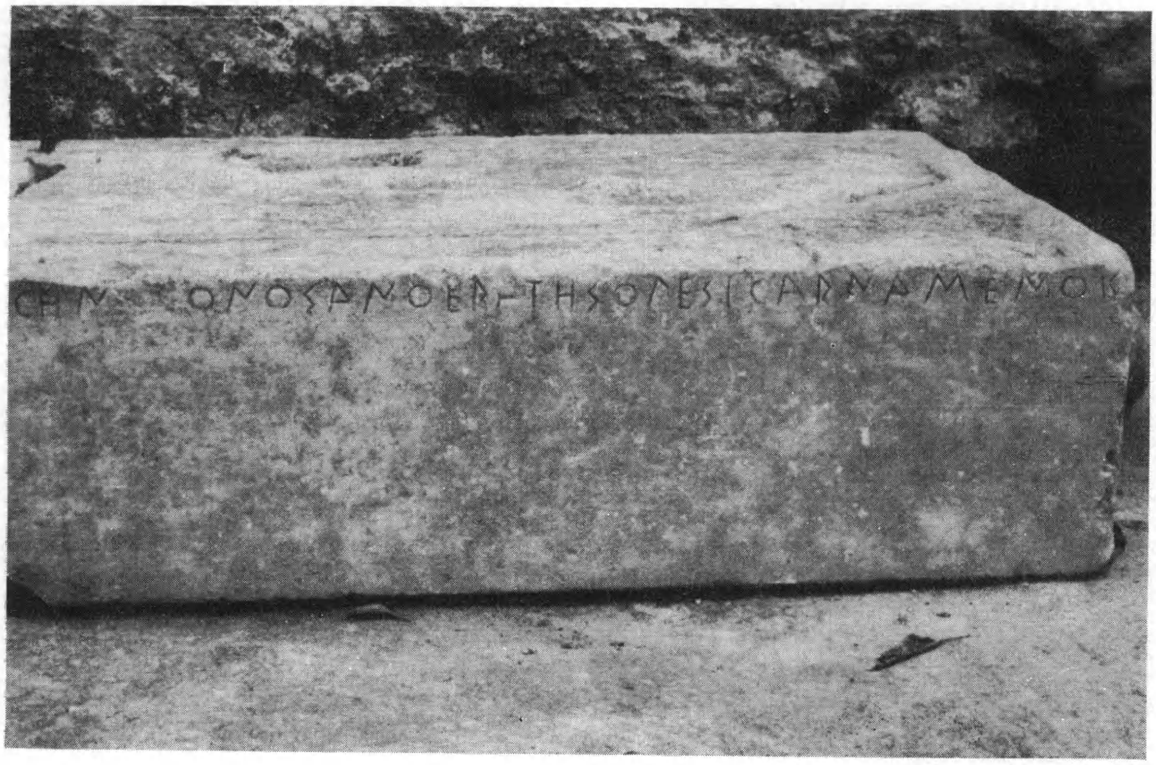

β. Τὸ δεξιὸ τμῆμα τοῦ ἐπιγράμματος.

α

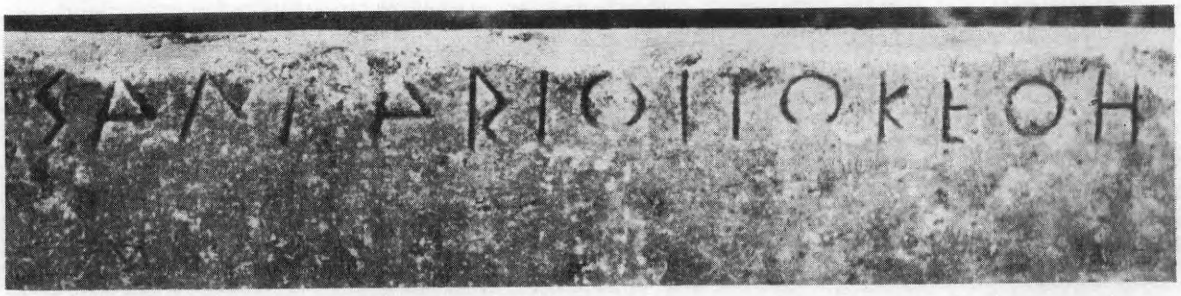

β

γ

δ

ε

α - ε. Διαδοχικὲς λήψεις τοῦ ἐπιγράμματος ποὺ δείχνουν τὶς λεπτομέρειες τῶν γραμμάτων.

α. Ἡ πάνω ἐπιφάνεια τῆς βάσης μὲ τὴν πλίνθο καὶ τὰ σωζόμενα ἴχνη.

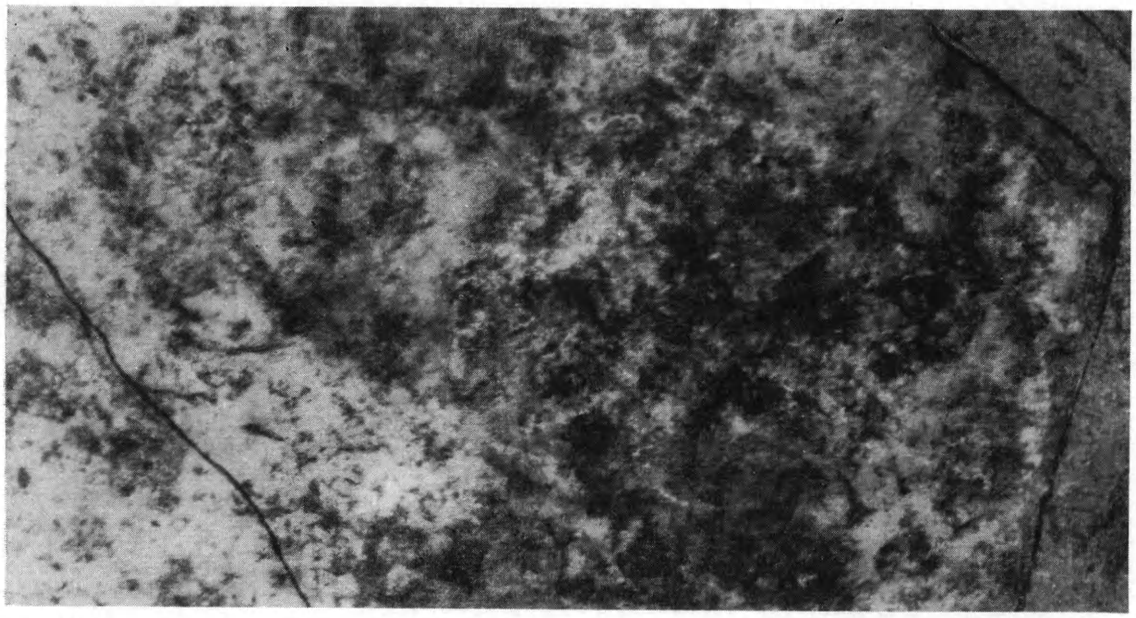

β. Τὰ διατηρούμενα πάνω στὴν πλίνθο ἴχνη ἀπὸ τὸ περίγραμμα ὁπλῆς τοῦ πρόσθιου ἀριστεροῦ ποδιοῦ ζώου.

γ. Τὰ διατηρούμενα πάνω στὴν πλίνθο ἴχνη ἀπὸ τὸ περίγραμμα ὁπλῆς τοῦ ὀπισθίου ἀριστεροῦ ποδιοῦ ζώου.

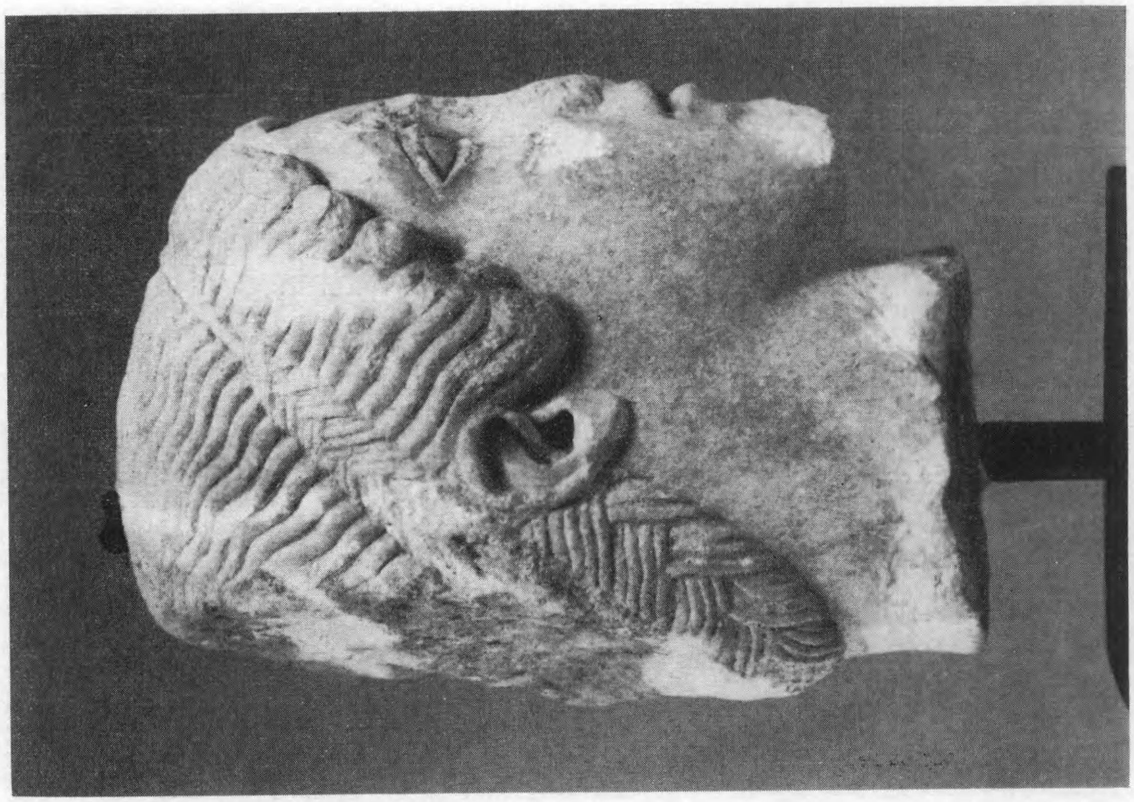

α - β. Τὸ αὐστηρορρυθμικὸ κεφάλι τοῦ κούρου ΒΕ35 τῆς Κορίνθου.

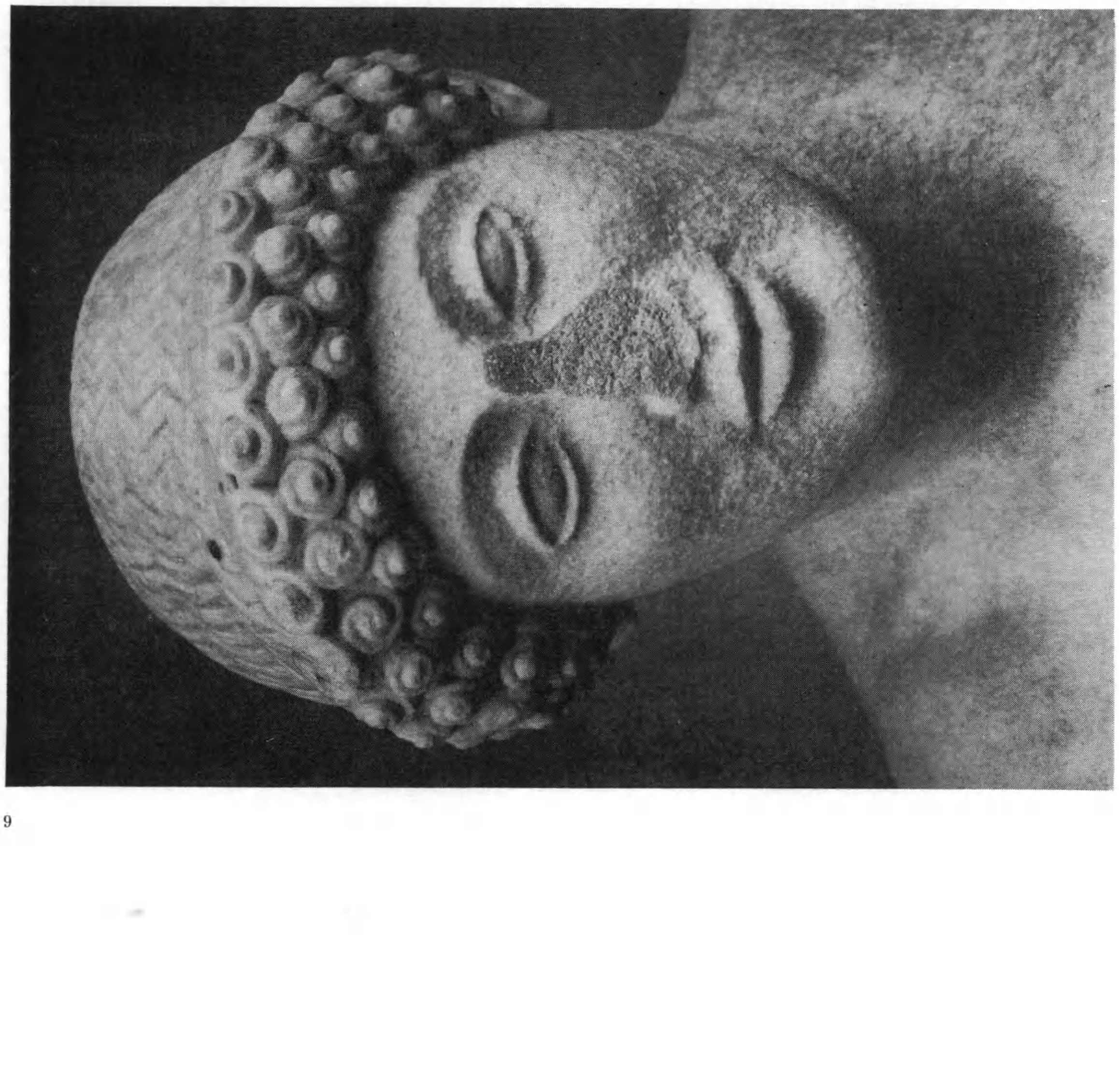

α. Κεφάλι πολεμιστῆ ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ ἀέτωμα τοῦ ναοῦ τῆς Ἀφαίας στὴν Αἴγινα.

β. Κεφάλι Σφίγγας ἀπὸ ἀκρωτήριο τοῦ ναοῦ τῆς Ἀφαίας.

α. Πήλινο κεφάλι (TF 37) ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Κορίνθου.

β. Πήλινο κεφάλι Ἀθηνᾶς (MF 8631) ἀπὸ μικρὴ κορινθιακὴ μετόπη.

γ. Κεφάλι μικρῆς τερρακόττας ἀπὸ τὸν ἀποθέτη τοῦ χωριοῦ Συκιὰ Κορινθίας.

α. Τμῆμα αὐστηρορρυθμικοῦ κεφαλιοῦ ἀπὸ τὴν Κόρινθο.

β. Τὸ κεφάλι τῆς τερρακόττας ΚΤ 24 - 8 τῆς Κορίνθου.

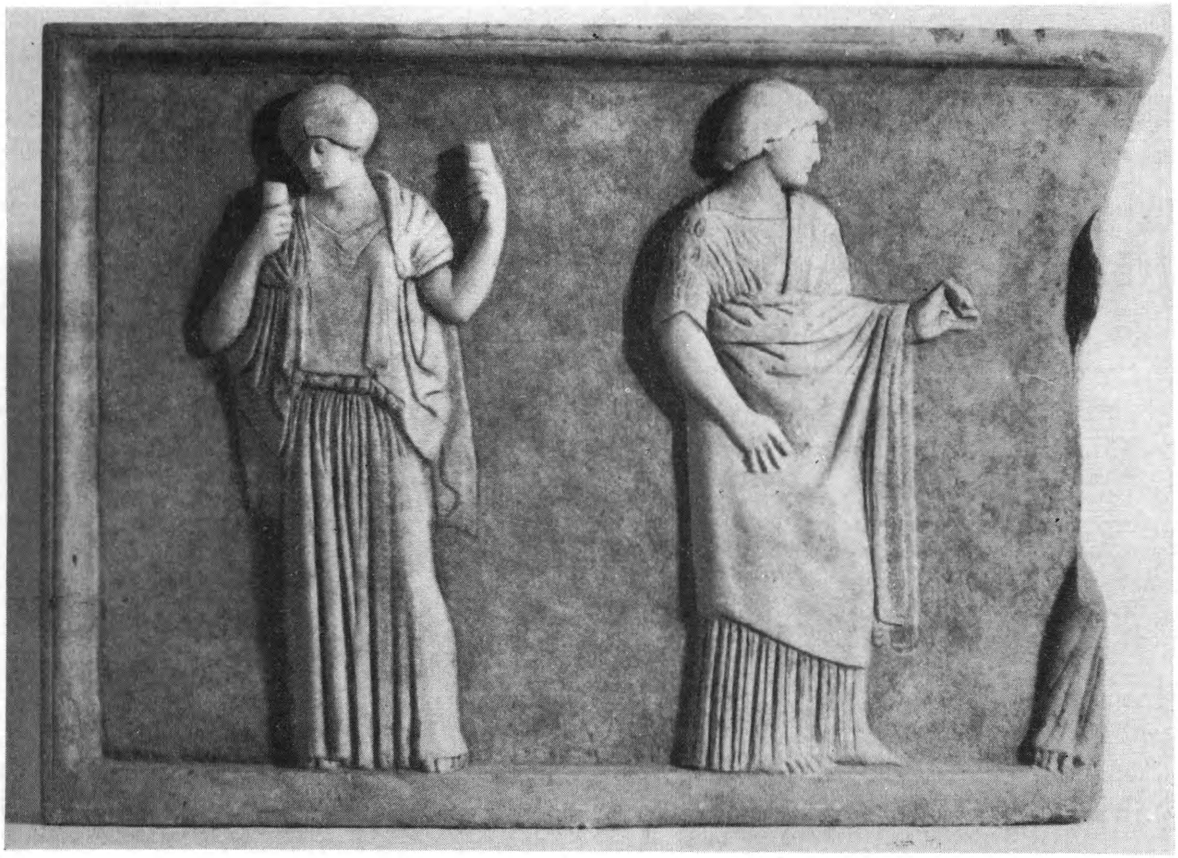

γ. Ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο ἀπὸ τὴν ἴδια περιοχὴ ἀπ' ὅπου προέρχεται καὶ τὸ κεφάλι ΒΕ35.

α. Ὁ ἀναγερτὸς συμποσιαστὴς ΚΤ 19-1 τῆς Κορίνθου.

β. Λεπτομέρεια λαβῆς κατόπτρου τοῦ Λούβρου (Br. 1689).

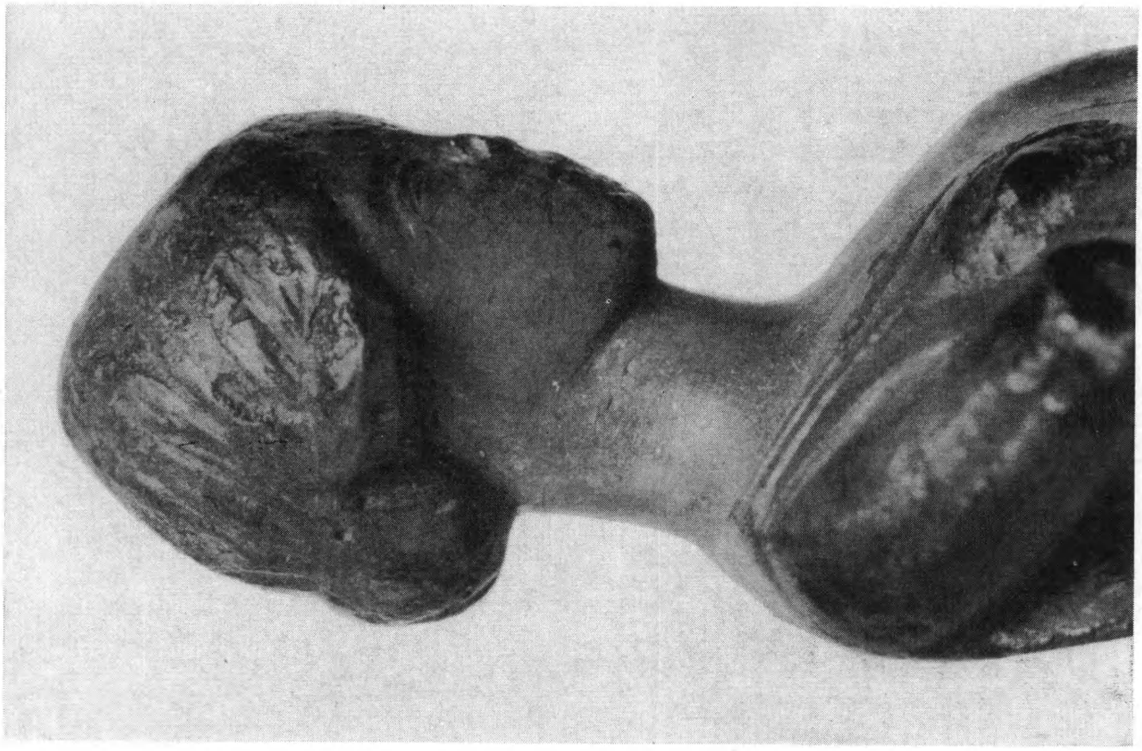

α - β. Κεφάλι ὄρθιας κοπέλλας τῆς Warren Collection τοῦ Bowdoin College Museum of Art.

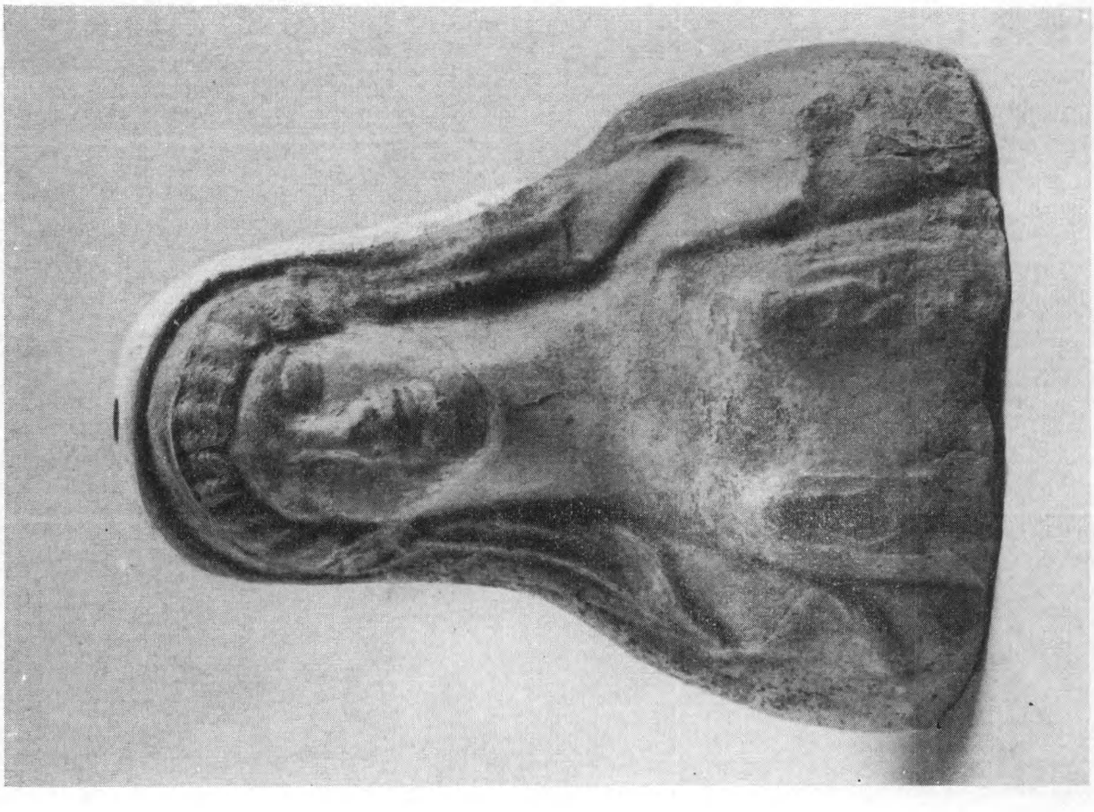

α. Κεφάλι τερρακόττας ἀπὸ τὸ Μουσεῖο τοῦ Ἄργους.

β. Γυναικεῖο κεφάλι κόρης. Ρωμαϊκὸ ἀντίγραφο πρωτοτύπου τοῦ 5ου π.Χ. αἰώνα.

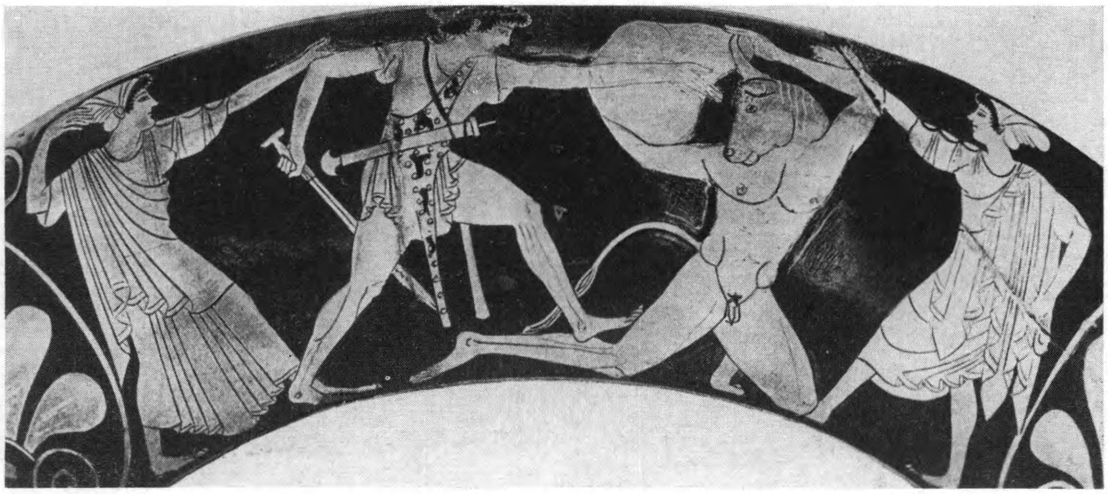

α. Ἐρυθρόμορφος κύλιξ τοῦ Ἐπικτήτου.

β. Ἐρυθρόμορφος κύλιξ τοῦ Αἴσωνος.

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

ΑΡΧΑΪΚΗ ΚΕΡΑΜΕΙΚΗ ΕΞ ΕΡΕΤΡΙΑΣ

Λίαν σημαντικὰ ὑπῆρξαν τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀνασκαφῆς, ἡ ὁποία διεξήχθη κατὰ τὸ θέρος τοῦ ἔτους 1973 ἐντὸς τοῦ ἐν Ἐρετρίᾳ ΟΤ 112α[1], προσόψεως ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Ἀριστονίκου Ἐρατωνύμου ἐννέα καὶ βάθους δέκα ὀκτὼ μέτρων (εἰκ. 1). Ἀπεκαλύφθη τμῆμα τοῦ δυτικοῦ τείχους τῆς πόλεως[2] τῶν περὶ τὸ 400 π.Χ. χρόνων, μία ὀρθογώνιος λιθόστρωτος κατασκευή, ἐφαπτομένη τῆς ἐξωτερικῆς παρειᾶς τοῦ τείχους, τμῆμα ἀρχαίας ὁδοῦ καί — τὸ σπουδαιότερον — στρῶμα μελαίνης γῆς, πλῆρες θραυσμάτων μελανομόρφων κυρίως ἀγγείων[3], χρονολογουμένων ἀπὸ τοῦ β' τετάρτου τοῦ 6ου π.Χ. αἰ. μέχρι τῶν περὶ τὰ Περσικὰ χρόνων.

Τὸ τεῖχος: Τοῦτο ἀπεκαλύφθη εἰς βάθος 0.40 μ. ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους καὶ ἀνεσκάφη εἰς μῆκος 18 μ. Τὸ πλάτος του εἶναι 3 μ. Καταλαμβάνει τὸ ΝΑ. τμῆμα τοῦ οἰκοπέδου καὶ ἔχει κατεύθυνσιν ἀπὸ Βορρᾶ πρὸς Νότον μὲ ἐλαφρὰν ἀπόκλισιν πρὸς ΝΔ. Ἄνωθεν τῆς θεμελιώσεως, ἡ ὁποία ἑδράζεται ἐπὶ τοῦ φυσικοῦ τοῦ ἐδάφους, διατηρεῖ μίαν μόνον σειρὰν ἀσβεστολίθων, μεγάλων, πολυγωνικῶν, μὲ ἐλαφρῶς κυρτουμένην ἐπιφάνειαν (en bosse) (πίν. Αα - β). Πρόκειται μνημειώδης τοιχοβάτης, ἐφ' οὗ ἔβαινεν ἡ ἐξ ὠμοπλίνθων ἀνωδομή.

Ἡ λιθόστρωτος κατασκευή: Ἐν ἐπαφῇ πρὸς τὴν ἐξωτερικὴν παρειὰν τοῦ τείχους καὶ ἀκριβῶς κατὰ τὴν βάσιν τοῦ τοιχοβάτου ἀπεκαλύφθη μοναδική, καθ' ὅσον τοὐλάχιστον γνωρίζω, κατασκευή, ἐπιμήκης, ὀρθογώνιος, ἐκ μιᾶς σειρᾶς πεπλατυσμένων ἀσβεστολίθων (πίν. Αα, γ). Ἔχει συνολικὸν μῆκος 6.30, πλάτος 2.20 καὶ ὕψος 0.20 μ.

Τὸ φρέαρ. Κατὰ τὴν γωνίαν, ἡ ὁποία σχηματίζεται μεταξὺ τῆς νοτίου πλευρᾶς τῆς κατασκευῆς ταύτης καὶ τῆς δυτικῆς παρειᾶς τοῦ τείχους καὶ εἰς βάθος 1.20 μ. ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους ἦλθεν εἰς φῶς φρέαρ ἐκ πηλίνων δακτυλίων[4], διαμέτρου 0.75 καὶ πάχους χείλους 0.04 μ.

Ἡ ἀρχαία ὁδός: Δυτικῶς τοῦ φρέατος καὶ βαῖνον παραλλήλως πρὸς τὸ τεῖχος ἀπεκαλύφθη κατασκεύασμα, ὁμοιάζον πρὸς κατάστρωμα δρόμου. Ἐντὸς ἀβαθοῦς χάνδακος, πλάτους 2 μ. καὶ σωζομένου μήκους 6 μ., «ριχτοὶ» ἀργοὶ λίθοι σχηματίζουν κατὰ μῆκος τῆς ἀνατολικῆς του πλευρᾶς λιθόστρωτον, πλάτους 1 μ. καὶ πάχους 0.10 μ. Τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ χάνδακος καταλαμβάνει τοῖχος, πλάτους 0.45 μ. καὶ ὕψους 0.40 μ., διατηρούμενος εἰς μῆκος 2.50 μ. Ἴσως ἦτο ἀναλημματικὸς τοῦ δρόμου. Τὸ μεταξὺ τῶν δύο λιθίνων κατασκευῶν κενὸν διάστημα, πλάτους 0.60 μ., πληροῦται διὰ στρώματος ἄμμου, πάχους 0.40 μ. Τὸ πρὸς Νότον συνεχόμενον τμῆμα τοῦ δρόμου εἰσέρχεται ὑπὸ τὴν σημερινὴν ὁδὸν Ἀριστονίκου Ἐρατωνύμου, ἐνῷ τὸ

1. Ὁ ἀριθμὸς τοῦ οἰκοδομικοῦ τετραγώνου (ΟΤ) λαμβάνεται ἐκ τοῦ ἀπὸ τοῦ ἔτους 1834 ἰσχύοντος βαυαρικοῦ σχεδίου τῆς πόλεως. Ὀλίγα τινὰ περὶ τῆς ἀνασκαφῆς ταύτης βλ. ἐν ΑΓΓ. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, ΑΑΑ VII, 1974, 230 κέ. καὶ ΑΕ 1975, 207, πίν. 52γ.

2. Περὶ τῶν μέχρι σήμερον γνωστῶν τμημάτων τοῦ δυτικοῦ τείχους βλ. P. AUBERSON - K. SCHEFOLD, Führer durch Eretria (1972) 130.

3. Πολλῶν τούτων ἀρίστης ποιότητος, ὡς π.χ. τὰ ἐν ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, ΑΑΑ VII, 1974, 230 - 231 εἰκ. 1 - 2.

4. Εἰς ὅλα σχεδὸν τὰ οἰκόπεδα, εἰς τὰ ὁποῖα ἀνεσκάψαμεν ὑπολείμματα κλασσικῶν καὶ ἑλληνιστικῶν οἰκιῶν, ἀπεκαλύψαμε καὶ ἓν τοὐλάχιστον παρόμοιον φρέαρ. Βλ. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, ΑΔ 29, 1974, Χρον. (ὑπὸ ἐκτύπωσιν). Πρβ. ΑΔ 23, 1966 (1968), Χρον. πίν. 18. Ἡ χρῆσις φρεάτων ἐκ πηλίνων κυλίνδρων ἐξακολουθεῖ μέχρι τῆς ὑστάτης ἀρχαιότητος. Βλ. Π. ΛΑΖΑΡΙΔΗΝ, ΠΑΕ 1965, 17 - 18 εἰκ. 4 καὶ πίν. 12.

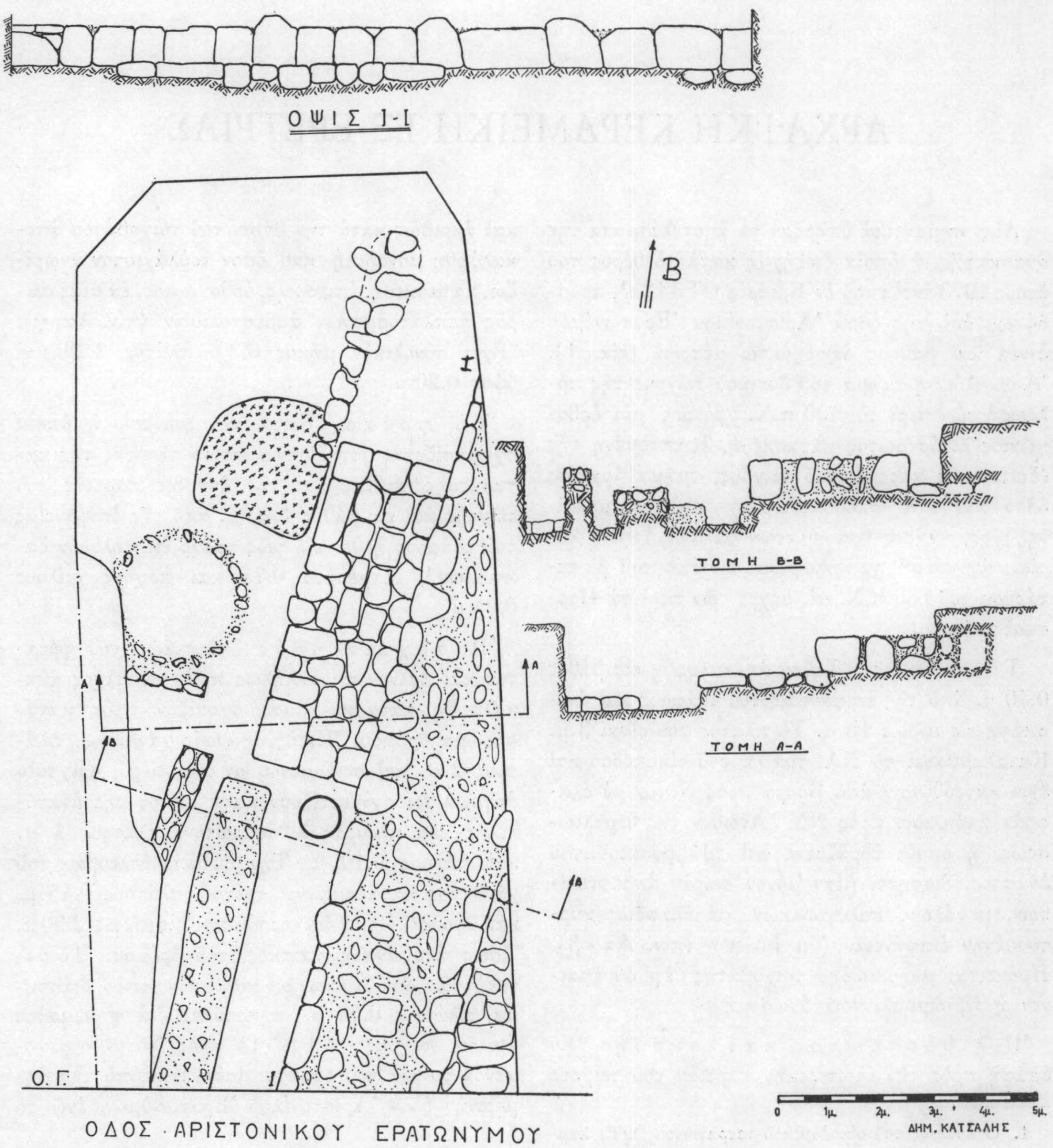

Εἰκ. 1. Τμῆμα τοῦ δυτικοῦ τείχους τῆς Ἐρετρίας μετὰ τῆς πρὸ τούτου «ἐξέδρας».

βόρειον ἄκρον τοῦ σῳζομένου τμήματός του ἡδράζετο ἐπὶ τῆς πρὸ τοῦ τείχους λιθοστρώτου ὀρθογωνίου κατασκευῆς, τῆς ὁποίας, ὡς φαίνεται, ἦτο μεταγενέστερος ὁ δρόμος.

'Ο «ἀποθέτης»: Καθ' ὅλην τὴν ἔκτασιν τοῦ οἰκοπέδου καὶ μέχρι τοῦ βάθους τῶν 0.80 μ. ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους ἀπουσίαζε σχεδὸν παντελῶς ἡ κεραμεική. Τὰ ἐν τῷ πίν. Βα ὄστρακα ἐξ ἐρυθρομόρφων ἀγγείων τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.[1] συνελέγησαν ἐκ τοῦ ἄνω μέρους τοῦ ἑπομένου στρώματος. 'Αντιθέτως, κατὰ τὸ ΒΔ. τμῆμα τοῦ οἰκοπέδου καὶ εἰς βάθος 1.10 μ. ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους ἀπεκαλύφθη στρῶμα μελαίνης γῆς, πάχους 0.40 μ. καὶ ἐπιφανείας 6 - 7 μ.[2], πλῆρες θραυσμάτων μελανομόρφων κυρίως ἀγγείων. "Ανωθεν τοῦ στρώματος τούτου εὑρέθησαν ὠμαὶ πλίνθοι ἐκ συμπαγοῦς κιτρινωποῦ πηλοῦ, προερχόμεναι ἀσφαλῶς ἐκ τῆς καταπεσούσης ἀνωδομῆς τοῦ παραπλεύρως τείχους. 'Εκ διαφόρων σημείων τοῦ οἰκοπέδου περισυνελέγησαν καὶ σχετικῶς ὀλίγα, ἐλλιπῆ κατὰ τὸ πλεῖστον εἰδώλια·

'Εντὸς τοῦ στρώματος τῆς μελαίνης γῆς, Β. τῆς πρὸ τοῦ τείχους «ἐξέδρας» καὶ εἰς βάθος 1.30 μ. ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους ἀνεφάνη τοῖχος μήκους 4.80 καὶ πλάτους 0.30 μ., διατηρούμενος εἰς μίαν μόνον σειρὰν λίθων κατὰ πλάτος καὶ καθ' ὕψος. Οὗτος βαίνει παραλλήλως πρὸς τὸ τεῖχος καὶ διὰ τῆς πρὸς ΝΔ. νοητῆς προεκτάσεώς του σχηματίζει μετὰ τοῦ κατὰ τὸ ΝΔ. ἄκρον τῆς «ἐξέδρας» ἐγκαρσίου τοίχου ὀρθὴν γωνίαν. Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς γωνίας ταύτης καὶ εἰς βάθος 1.70 μ. ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας ἀπεκαλύφθη ἀβαθὲς φρέαρ, φέρον ἐπιστόμιον δι' ἀργολιθοδομῆς. 'Εσωτ. διάμ. στομίου 1.60, πάχ. λιθίνης ἐπενδύσεως 0.25 μ. Μέχρι τοῦ βάθους τῶν 0.20 μ. τὸ φρέαρ ἐπληροῦτο ἰλύος, θαλασσίου ὕδατος καὶ μελανομόρφων ὀστράκων. Τὸ ἑπόμενον στρῶμα ἀπετελεῖτο ἐκ καθαρᾶς ἄμμου καὶ θαλασσίου ὕδατος.

'Η ἀρχαϊκὴ κεραμεική: Σημαντικὴ διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς 'Ερετρίας ὑπῆρξεν ἡ ἀνεύρεσις τοῦ στρώματος τούτου τῶν ὀστράκων. Τὰ θραύσματα ἑκατοντάδων ἀγγείων καλῆς ποιότητος μαρτυροῦν περὶ τῆς ἀκμῆς τῆς πόλεως κατὰ τὸ β' ἥμισυ τοῦ 6ου π.Χ. αἰ.[2] Τὰ πλεῖστα τούτων ἀποτελοῦν χαρακτηριστικὰ δείγματα τῆς μελανομόρφου ἀττικῆς κεραμεικῆς, ἐνῷ ἡ πρώιμος ἐρυθρόμορφος[3] ἐλάχιστα ἀντιπροσωπεύεται. Μικρὸς ἀριθμὸς ὀστράκων προέρχεται ἐξ ἀγγείων τοῦ τοπικοῦ μᾶλλον ἐργαστηρίου (πίν. Ββ[4]-γ[5]), ἐνῷ εἷς ἔτι μικρότερος ἀποτελεῖται ἐξ εἰσαγωγῶν ἐκ τῆς περιοχῆς τοῦ ἰωνικοῦ κόσμου (πίν. Βδ)[6].

Φιάλαι[7], κύλικες καὶ σκύφοι διαφόρων τύπων (πίν. Βε[8] - Ϛ'[9]), κοτύλαι, κρατηρίσκοι καὶ ἀμφορίσκοι, λήκυθοι κυρίως (πίν. Βζ[10], η[11],

1. Πρβ. H. Metzger, Les représentations dans la céramique attique du IVe siècle (1951) πίν. 2 καὶ 34.

2. Τοῦτο, ἄλλωστε, ἐπιβεβαιοῖ καὶ ὁ Διόδωρος (βλ. R. Helm, Hermes 61, 1926, 250), ἀναφέρων, ὅτι ἀπὸ τοῦ 505 - 490 π.Χ. οἱ 'Ερετριεῖς ἦσαν κυρίαρχοι τῆς θαλάσσης. Περὶ τῆς οἰκονομικῆς ἰσχύος τῆς πόλεως καὶ τῆς πολιτιστικῆς της ἀκμῆς μαρτυρεῖ καὶ τὸ κατὰ τὰς προσφάτους ἀνασκαφάς μας ἀποκαλυφθὲν λαμπρὸν οἰκοδόμημα τῶν ὡρίμων ἀρχαϊκῶν χρόνων, τὸ ἐκτισμένον κατὰ τὸ πολυγωνικὸν σύστημα. Βλ. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, ΑΕ 1975, 208, πίν. 52δ καὶ ΑΔ 29, 1974, Χρον. (ὑπὸ ἐκτύπωσιν).

3. Θραῦσμα ταινιωτῆς κύλικος μετὰ παραστάσεως κεφαλῆς ἀθλητοῦ τοῦ ζωγράφου Εὐεργίδου εἶναι ἐκ τῶν καλυτέρων εὑρημάτων τῆς ἀνασκαφῆς.

4. Πρβ. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, ΑΑΑ VII, 1974, 239 εἰκ.8-9.

5. 'Αρ. εὑρ. 3652. Πηλὸς κιτρινέρυθρος, γάνωμα ἐσωτερικῶς ἐρυθρόν, ἐξωτερικῶς ἀπὸ τοῦ ἐρυθροῦ μέχρι τοῦ καστανομέλανος.

6. 'Αρ. εὑρ. 3849. Πρβ. BSA 34, 1933/34, πίν. 10c.

7. Μιᾶς μεσομφάλου ἀδελφὸν ἀγγεῖον βλ. ἐν Graef - Langlotz, Akropolis Vasen, I πίν. 86 ἀρ. 1168.

8. 'Εκ τοὐνομόρφων κυλίκων. 'Αρ. εὑρ. πυθμένος μελα 3506, 2730, 4439, 4487, 4580. Πρβ. CV Heidelberg 4, πίν. 162, 8 (τοῦ γ' τετάρτου τοῦ 6ου π.Χ. αἰ.).

9. 'Αρ. εὑρ. 4399. Θραῦσμα ταινιωτῆς κύλικος. Πηλὸς κιτρινέρυθρος, καθαρός, ἄριστα ὠπτημένος· γάνωμα μέλαν. 'Επὶ τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφανείας τοῦ χείλους λεπτὴ ἐξῃρημένη ταινία· ἐξωτερικῶς καὶ κατὰ τὴν βάσιν τοῦ χείλους λεπτὴ γραμμὴ διὰ λευκοῦ· ἐπὶ τῆς χαίτης ἐπίθετον ἐρυθρόν. Τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ 6ου π.Χ. αἰ. Πρβ. Hesperia 9, 1940, 202 εἰκ. 33 ἀρ. 138. 'Αρ. εὑρ. 4295 καὶ 4351. Δύο θραύσματα ἐκ τοῦ αὐτοῦ σκύφου. Πηλὸς κιτρινόφαιος, καθαρός, εὐκόλως ἀποτριβόμενος. 'Επὶ τοῦ χείλους λεπτοτάτη ἐξῃρημένη γραμμή· ἐπὶ τῆς μελαμβαφοῦς ἐσωτερικῆς ἐπιφανείας τοῦ ἀγγείου καὶ ὑπὸ τὸ χεῖλος γραμμὴ δι' ἐρυθροῦ ἐπιχρίσματος· ἐρυθρὸν καὶ ἐπὶ τῆς χαίτης καὶ ἐπὶ τῆς οὐρᾶς τῶν ἵππων· ἐπὶ τοῦ ἡνιόχου ὑπολείμματα λευκοῦ. Περὶ τὸ 500 π.Χ. Βλ. αὐτόθι 184 εἰκ. 23 ἀρ. 85.

10. 'Αρ. εὑρ. 4560, 3528, 3621, 3616. 'Επὶ τῶν ἀσπίδων ἐπίθετον λευκὸν καὶ ἰῶδες. Τοῦ τέλους τοῦ 6ου π.Χ. αἰ. Πρβ. Haspels, ABL πίν. 29, 5 (τοῦ ζωγράφου τοῦ 'Εδιμβούργου).

11. 'Αρ. εὑρ. 3940, 3702, 4418, 3998, 4010. 'Επὶ τῶν

θ[1], Γα[2]) ἀποτελοῦν τὰ συνηθέστερα τῶν ἀγγείων. 'Αλλὰ καὶ μεγαλυτέρων ἀγγείων θραύσματα περισυνελέξαμεν: ἀμφορέων μετὰ σαφῶς διακρινομένου τοῦ λαιμοῦ (neck-amphora) τῆς ὁμάδος τοῦ Καλοῦ Λεάγρου καὶ τοῦ τύπου Β, κρατήρων, πολλῶν λουτροφόρων[3] καὶ ὀλίγων ὑδριῶν. Προσέτι θραύσματα ἐπινήτρων (πίν. Γβ[4]-γ[5]), ὀλίγων μικρῶν δίνων (πίν. Γδ)[6], κυλινδρικῶν πυξίδων, μιᾶς πυξίδος τοῦ τύπου μεθ' ὑψηλοῦ ποδὸς[7] καὶ πολλῶν πυξίδων τριποδικῶν τοῦ 6ου π.Χ. αἰ.[8]· ἐλαχίστων κωθώνων (πίν. ΓϚ')[9], ὀλίγων ἀλαβάστρων μετὰ λευκοῦ βάθους[10], ἀλλὰ καὶ ἀλαβάστρων, κοσμουμένων διὰ ζωνῶν ζατρικίου, ὡς ἄλλωστε διὰ ζατρικίου κοσμοῦνται καὶ λήκυθοι καὶ πολλὰ μεγαλύτερα ἀγγεῖα (πίν. Γζ)[11]· ἐλαχίστων φορμίσκων[12] καὶ ᾠῶν[13], ἀλλὰ καὶ ὀλίγων μικκύλων ἀγγείων καί τινων πινακίων[14]· τεμάχια, τέλος, μελανομόρφων πινάκων[15] ἀρίστης τέχνης. Τὸ σπάνιον σχετικῶς σχῆμα τοῦ καλυκοσχήμου κρατηρίσκου (chalice)[16] ἀπαντᾷ ἐν 'Ερετρίᾳ ἀρκετὰ συχνά. Παράστασις ταύρων ἐξαιρέτου τέχνης, εἰκονιζομένων κάτωθεν τοῦ χείλους ἑνὸς τῶν ὡς ἄνω ἀγγείων, ἐνθυμίζει τοὺς ταύρους ἐπὶ ἀγγείου τοῦ ἐρετριακοῦ ἐργαστηρίου, εὑρεθέντος ἐν Ν. Ρωσίᾳ[17]. Τὸ ἐν 'Ερετρίᾳ εὑρεθὲν ἀττικὸν ἀγγεῖον[18] μὲ τοὺς πλήρεις ἐλαστικότητος καὶ ἐξαιρέτου σωματικῆς διαπλάσεως ταύρους ὑπερέχει καταφανῶς τοῦ ἐκ Ν. Ρωσίας ἐρετριακοῦ.

ἀσπίδων καὶ τῶν κρανῶν ἐπίθετον λευκὸν καὶ ἐρυθρόν. Τῶν περὶ τὸ 500 π.Χ. χρόνων. Διὰ τὸν τύπον τῆς ληκύθου πρβ. αὐτόθι πίν. 29, 2· διὰ τὰς παραστάσεις πίν. 31, 3.

1. 'Αρ. εὑρ. 3458, 3958, 3450, 3464, 2810, 3899. 'Ο πηλὸς καὶ τὸ γάνωμα ἀρίστης ποιότητος· ἡ «ἐπιδερμὶς» τοῦ ἀγγείου στίλβουσα· ἐπίθετον ἐρυθρὸν ἐπὶ τῆς κόμης καὶ τῆς γενειάδος τῶν μορφῶν. Περὶ τὸ 500 π.Χ. Πρβ. αὐτόθι πίν. 29, 2. 31, 1, 2, 3.

2. 'Αρ. εὑρ. 2436, 3905. Ὄστρακα μᾶλλον μὴ συνανήκοντα. 'Επὶ τοῦ κράνους τοῦ ὁπλίτου καὶ ἐπὶ τοῦ καρποῦ τῆς δεξιᾶς μορφῆς ἐπίθετον ἐρυθρόν. Τὸ σχῆμα μᾶς ὁδηγεῖ εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν ληκύθων τοῦ Φανύλλιδος, ἐνῷ ἡ τεχνοτροπία εἰς τὴν ὁμάδα τοῦ ζωγράφου τῆς «προετοιμασίας πολεμιστοῦ» (The «Arming» Group). Βλ. αὐτόθι 64 καὶ 199.

3. Βλ. πίν. Δγ-δ, ς'· προσέτι AAA VII, 1974, 230 εἰκ. 1. Διὰ θραύσματα ἐκ τοῦ χείλους ἄλλων λουτροφόρων πρβ. AM 78, 1963, πίν. 41 καὶ JdI 61/62, 1946/47, πίν. 21 ἀρ. 71, πίν. 22 ἀρ. 73a - b.

4. 'Αρ. εὑρ. τῶν τριῶν πρώτων: 3960, 2611, 3832. Πρβ. L. Kahil, Quelques vases du sanctuaire d'Artémis à Brauron (AntK I. Beih.) πίν. 5, 2 (τῶν περὶ τὸ 500 π.Χ. χρόνων). Graef-Langlotz, ἔ.ἀ. πίν. 111 ἀρ. 2595. Hesperia 9, 1940, 147 εἰκ. 2. Περὶ τῶν ἐπινήτρων γενικῶς βλ. D. Robinson, A New Attic Onos, AJA 49, 1945, 480 κέ.

5. 'Αρ. εὑρ. 4035. Σῳζ. ὕψ. 0.06 μ. Πηλὸς κιτρινέρυθρος καθαρός, εὐκόλως ἀποτριβόμενος· γάνωμα μέλαν, στιλπνόν· ἐπίθετον λευκὸν ἐπὶ τῶν γυμνῶν τῶν γυναικῶν. Μαινάδες ὀρχούμεναι μεταξὺ κλάδων. Πρβ. Kahil, ἔ.ἀ. πίν. 5, 1, 3 (περὶ τὸ 500 π.Χ.).

6. 'Αρ. εὑρ. 4506β, 2425, 4532. Ταῦτα ἀνήκουν τοὐλάχιστον εἰς δύο δίνους (μήπως εἰς ἐξάλειπτρα;). Πηλὸς καστανός, καθαρός, ἀρίστης ὀπτήσεως· γάνωμα μέλαν, στιλπνότατον. 'Εξ ἑτέρου θραύσματος, μὴ εἰκονιζομένου, συμπληροῦται ἡ εἰκὼν τῶν δίνων τούτων: ἡ κάτω ἐπιφάνειά των καλύπτεται δι' ἀρίστης ποιότητος μέλανος γανώματος, διακοπτομένου κατ' ἀποστάσεις ὑπὸ τριῶν λεπτοτάτων ἐξῃρημένων δακτυλίων· τὸ ἐσωτερικόν των, τὸ ὁποῖον ἔχει ἀφεθῇ εἰς τὸ φυσικὸν τοῦ πηλοῦ, φέρει κατὰ τὸν πυθμένα πλατεῖαν ζώνην διὰ μέλανος. Αἱ μικρογραφικαὶ παραστάσεις ἁρματοδρομιῶν καὶ τὸ ζατρίκιον ἐπὶ λευκοπέδου ἐπιφανείας. Οὐδὲν ἐπίθετον χρῶμα διακρίνεται. Τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ 6ου π.Χ. αἰ. Πρβ. Hesperia 4, 1935, 227 εἰκ. 6 ἀρ. 18.

7. Πρβ. CV Grèce I, πίν. I, 3 - 4.

8. Πρβ. Agora XII_2 εἰκ. 11 ἀρ. 1285. 'Επίσης JdI 61/62, 1946/47, πίν. 14 ἀρ. 47 - 52 καὶ S. Matheson Burke - J. Pollitt, Greek Vases at Yale (1975) ἀρ. 30 εἰκ. A - C (περὶ τὸ 560 - 540 π.Χ.).

9. 'Αρ. εὑρ. 2657α, γ. Διάμ. στομίου 0.11. Πηλὸς κιτρινέρυθρος καθαρός, ἄριστα ὠπτημένος· γάνωμα ἀπὸ τοῦ μέλανος μέχρι τοῦ φωτεινοῦ καστανοῦ: αἱ γλῶσσαι διὰ μέλανος καὶ ἰώδους ἐναλλάξ. Πρβ. Graef - Langlotz, ἔ.ἀ. I πίν. 70 ἀρ. 1235.

10. Πρβ. CV Bruxelles 3, III Jb πίν. 5.

11. Τὸ ὄστρακον α (ἀρ. εὑρ. 4376) προέρχεται ἐκ τοῦ χείλους μεγάλου ἀγγείου (ἀμφορέως;)· διὰ τὸ θέμα τοῦ ζατρικίου ἐπὶ τῆς στεφάνης τοῦ χείλους μεγάλου δίνου βλ. BSA 60, 1965, πίν. 28 ἀρ. 37. Τὸ β (ἀρ. εὑρ. 4013) ἐκ τοῦ στομίου ληκύθου (;)· διὰ τὰ λοιπά, ἐκ τοῦ κορμοῦ ληκύθων ἢ ἀλαβάστρων, πρβ. Haspels, ABL πίν. 37 - 38, 41 καὶ 54, 3.

12. Πρβ. CV Heidelberg 4, πίν. 165 ἀρ. 3 (περὶ τὸ 530 - 520 π.Χ.). 'Επίσης JdI 61/62, 1946/47 πίν. 13 ἀρ. 44.

13. Πρβ. αὐτόθι πίν. 12 ἀρ. 41 καὶ πίν. 13 ἀρ. 38.

14. Πρβ. αὐτόθι πίν. 3 ἀρ. 10. D. Callipolitis - Feytmans, Les plats attiques à figures noires (1974) πίν. 8 ἀρ. 52, 56. πίν. 12 ἀρ. 61.

15. Πρβ. JdI 61/62, 1946/47, πίν. 1, 1 - 2.

16. J. Boardman, Athenian Black Figure Vases (1974) εἰκ. 28.

17. AR 1962/63, 43 εἰκ. 21.

18. Πρέπει νὰ προέρχηται ἐκ τοῦ ἐργαστηρίου τοῦ Λυ-

'Ικανὸς ἀριθμὸς ὀστράκων ἀνήκει εἰς ἀγγεῖα τῶν καλυτέρων ἀττικῶν ἐργαστηρίων. Πλὴν τοῦ κύκλου τοῦ Λυδοῦ, ἀντιπροσωπεύεται ὁ κύκλος τοῦ 'Εξηκίου, τῶν ζωγράφων τοῦ 'Ανδοκίδου, ἡ ὁμὰς τοῦ Καλοῦ Λεάγρου (πίν. Γε)[1], ὁ Λυσιππίδης, ὁ Εὐχαρίδης, ὁ Affekter κ.ἄ. 'Εκ τῶν ἐρυθρομόρφων ζωγράφων ὁ ζ. τοῦ Εὐεργίδου καὶ ὁ κύκλος τοῦ Δούριδος.

Μεταξὺ τῶν ὀστράκων ἄξια μνείας εἶναι καί τινα, προερχόμενα ἐξ ἐξαλείπτρων μετὰ λευκοῦ βάθους ἢ μικρῶν δίνων μετὰ μικρογραφικῶν παραστάσεων ἁρματοδρομιῶν[2]· ἐπίσης μερικὰ θραύσματα ἀλαβάστρων μετὰ μικρογραφικῶν παραστάσεων ἐν σκιαγραφίᾳ, ἄνευ ἐγχαράξεων[3].

Κατωτέρω παρουσιάζονται ὀλίγα τεμάχια ἀγγείων χωρὶς ἰδιαιτέραν ἐπιλογήν:

1. 'Αρ. εὑρ. 2602. Θραῦσμα ἐκ τῆς κοιλίας κλειστοῦ ἀγγείου (πίν. Δα). Πλάτ. σῳζ. 0.086 μ. Πηλὸς καθαρός, ἀρίστης ὀπτήσεως, ἀποχρώσεως ἀπὸ τοῦ κιτρινερύθρου μέχρι τοῦ φαιοῦ· τὸ βάθος τῆς παραστάσεως ἀπὸ τοῦ ζωηροῦ κιτρινερύθρου μέχρι τοῦ καστανοφαίου· γάνωμα ἀπὸ τοῦ σκοτεινοῦ μέχρι τοῦ λίαν ἀνοικτοῦ καστανοῦ· ἐπὶ τῆς πτέρυγος παχεῖα γραμμὴ δι' ἐρυθροῦ· ἴσως διὰ τοῦ αὐτοῦ χρώματος ἐκαλύπτετο καὶ ἡ τὸ ἔδαφος ὑποδηλοῦσα ταινία. Σῶμα σφιγγὸς πρὸς τ' ἀριστερὰ καὶ ἀντίνωτος ἱσταμένη μορφὴ μετὰ ποδήρους χιτῶνος, σῳζομένη τὸ κάτω μέρος. 'Εργασία λίαν ἐπιμεμελημένη[4]· καθαρὰ περιγράμματα, βαθεῖαι ἐγχαράξεις.

2. 'Αρ. εὑρ. 2788. Δύο συνεφαπτόμενα θραύσματα ἐκ τοῦ λαιμοῦ καὶ τοῦ ὤμου ἀμφορέως (πίν. Δβ ἀριστ.). Πάχ. τοιχ.: α) κοιλίας 0.0015, β) λαιμοῦ 0.003, γ) χείλους 0.006 μ. Πηλὸς ἀπὸ τοῦ κιτρινερύθρου μέχρι τοῦ φαιοῦ· γάνωμα μέλαν στιλπνὸν καὶ ἐνιαχοῦ καστανόν· ἐπὶ τῆς πτέρυγος τῆς σειρῆνος κηλὶς ἐρυθροῦ χρώματος. 'Ενῷ ἡ στεφάνη τοῦ χείλους ἐξαιρεῖται, τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ λαιμοῦ, ἀκριβῶς κάτωθεν τοῦ χείλους, φέρει ταινίαν πλάτους 0.025 μ. Τὸ ὡς ἄνω τμῆμα ἀγγείου καὶ τὸ ἐν τῷ πίν. Δβ ὑπὸ τὸ στοιχεῖον γ θραῦσμα ἀνήκουν εἰς ἕνα τύπον μελανομόρφου ἀμφορέως[5], ὁ ὁποῖος χαρακτηρίζεται ὑπὸ τῶν ἑξῆς: α) ἡ διακόσμησις τίθεται ἐντὸς μετόπης, β) ἡ μετόπη ὁρίζεται ἄνω ὑπὸ ταινίας, κοσμουμένης δι' ἀτέχνων φύλλων κισσοῦ, γ) αἱ μορφαὶ ἀποδίδονται ἀδρομερῶς καὶ δι' ὀλίγων συμβατικῶν καὶ ἀτέχνων ἐγχαράξεων.

3. Τέσσαρα θραύσματα ἐκ τοῦ λαιμοῦ λουτροφόρου συνανήκοντα, ἀλλὰ μὴ συνεφαπτόμενα (πίν. Δγ / α - δ). 'Αρ. εὑρ. 3708, 2650, 2804, 3928. 'Εξωτ. διάμ. λαιμοῦ 0.10 μ. Πηλὸς ἐρυθροκίτρινος, καθαρός, ἄριστα ὠπτημένος· γάνωμα μέλαν στιλπνότατον· διὰ λευκοῦ καλύπτονται τὰ γυμνὰ τῶν θρηνωδῶν καὶ σχηματίζονται συστάδες τελειῶν ἐπὶ τῶν ἐνδυμάτων· λευκαὶ τελεῖαι περιβάλλουν τὸν ἐπὶ τοῦ ὀστράκου γ στέφανον, ἐνῷ δι' ἰώδους σχηματίζονται οἱ ἐπὶ τοῦ ὀστράκου α πλοχμοὶ καί τινες κηλῖδες ἐπὶ τῶν ἐνδυμάτων. 'Η ἐξαιρέτου ποιότητος ἐργασία μᾶς ὁδηγεῖ εἰς τὸν κύκλον τοῦ 'Εξηκίου[6] καὶ τοὺς περὶ τὸ 540 π.Χ. χρόνους.

4. Θραύσματα λουτροφόρων βλέπομεν καὶ ἐπὶ τοῦ πίν. Δδ, Ϛ' (πλήν, ἴσως, τοῦ δ ὀστράκου τῆς τελευταίας εἰκόνος), προερχόμενα ὅμως ἐκ τοῦ ὤμου τῶν ἀγγείων.

Πίν. Δδ. Πιθανὸν συνανήκουν, ἀλλὰ δὲν συνεφάπτονται. 'Αρ. εὑρ. 4554, 3442, 4553. Τὸ τελευταῖον θραῦσμα, τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖται ἐκ δύο συνεφαπτομένων ὀστράκων, ἔχει ὕψος 0.057 καὶ συνολικὸν πλάτος 0.056 μ. Τὸ αὐτὸ πάχος τοιχώματος ἔχουν καὶ τὰ λοιπὰ ἐπὶ τῆς εἰκόνος ὄστρακα, τὰ ὁποῖα διακρίνει ἡ αὐτὴ τεχνική: πηλὸς καθαρός, κιτρινέρυθρος, μεταβαλλόμενος ἐνιαχοῦ

δοῦ. Πρβ. G. Richter, «Lydos», Metr. Mus. Studies, IV, 1932/33, 173 εἰκ. 4. Μ. Τιβεριος, 'Ο Λυδὸς καὶ τὸ ἔργο του (1976) πίν. 55α.

1. 'Αρ. εὑρ. 2780. Πάχ. τοίχ. 0.006 μ. Πηλὸς κιτρινέρυθρος, καθαρώτατος, ἄριστα ὠπτημένος. Γάνωμα μέλαν, στιλπνότατον. Πρβ. CV Leipzig 2, πίν. 13 (περὶ τὸ 500 π.Χ.).

2. Πρβ. Graef - Langlotz, ἔ.ἀ. I πίν. 113 ἀρ. 2639a. Hesperia 4, 1935, 227 εἰκ. 6 ἀρ. 18 (τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ 6ου π.Χ. αἰ.). Hesperia 9, 1940, 154, εἰκ. 9 (τοῦ κύκλου τοῦ 'Εξηκίου).

3. Πρβ. BCH 95, 1971, 648 εἰκ. 10.

4. Πρβ. A. Rumpf, Chalkidische Vasen πίν. 24. CV Heidelberg 4, πίν. I.

5. Βλ. Hesperia 9, 1940, 178 εἰκ. 20 (περὶ τὸ 520 π.Χ.).

6. Πρβ. AM 78, 1963, πίν. 42 καὶ 44 - 45.

εἰς φαιὸν λόγῳ καύσεως, ἐπιδερμὶς καστανόφαιος· γάνωμα μέλαν στιλπνότατον· παχὺ στρῶμα ἐπιθέτου λευκοῦ διὰ τὰ γυμνὰ τῶν γυναικῶν. Παριστῶνται γυναῖκες θρηνωδοὶ πρὸ τῆς κλίνης τοῦ νεκροῦ[1].

Πίν. ΔϚ'. Ἀρ. εὑρ. 3921, ἄνευ ἀριθμοῦ, 3659, 3549, 3681. Ὁ καθαρός, κιτρινέρυθρος καὶ ἐνιαχοῦ καστανόφαιος πηλός, τὸ στιλπνότατον γάνωμα καὶ τὸ παχὺ ἐπίθετον λευκὸν χρῶμα χαρακτηρίζουν καὶ τὰ ὄστρακα ταῦτα. Ἐπὶ τοῦ ἐνδύματος τῆς γυναικὸς τοῦ ὀστράκου α ὑπολείμματα ἐπιθέτου ἰώδους. Ὡς ἐπὶ τῶν ὀστράκων τῆς προηγουμένης εἰκόνος, οὕτω καὶ ἐπ' αὐτῶν τῆς ἄνω σειρᾶς τοῦ πίν. ΔϚ' ἔχομεν παράστασιν θρηνωδῶν γυναικῶν. Τὸ τελευταῖον ὄστρακον τῆς δευτέρας σειρᾶς διασῴζει τὴν πολιὰν κεφαλὴν γέροντος πρὸς τ' ἀριστερὰ καὶ τὴν ὑψουμένην δεξιὰν ἑτέρας μορφῆς ὄπισθεν τούτου. Πρόκειται περὶ τῆς παραστάσεως θρηνωδῶν ἀνδρῶν, ἡ ὁποία τίθεται ἐπὶ τῆς ὀπισθίας πλευρᾶς λουτροφόρων μετὰ παραστάσεως προθέσεως[2].

5. Θραύσματα ὀφθαλμωτῶν κυλίκων τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ 6ου π.Χ. αἰ. (πίν. ΔΖ). Τὸ α[3] πανταχόθεν ἀποκεκρουμένον· δύο γυναικεῖαι μορφαὶ πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ μεταξὺ των ὁπλίτης πρὸς τ' ἀριστερά· τὰ γυμνὰ τῶν γυναικῶν, τὸ ἐπίσημα τῆς ἀσπίδος καὶ σειρὰ τελειῶν ἐπὶ τῆς βάσεως τοῦ λοφίου τοῦ κράνους διὰ λευκοῦ· τὸ λοφίον τονίζεται διὰ παχείας ἐρυθρᾶς γραμμῆς. Τὰ λοιπὰ ὄστρακα διατηροῦν τὴν ἀπόληξιν τοῦ χείλους. Τὸ γ[4] τῆς αὐτῆς τεχνικῆς καὶ τῶν αὐτῶν ζωηρῶν χρωμάτων μὲ τὸ α· τὸ πρόσωπον τῆς γυναικὸς καλύπτεται διὰ λευκοῦ ἐπιχρίσματος ἀρίστης ποιότητος. Οἱ ὀφθαλμοὶ εἰς ἀμφότερα[5] τὰ θραύσματα σχηματίζονται δι' ἐγχαράξεως, ἐνῷ ἡ κόρη ὑποδηλοῦται διὰ μέλανος ἢ καστανοῦ. Τὰ θραύσματα β καὶ δ χρονολογοῦνται εἰς τὸ τέλος τοῦ 6ου π.Χ. αἰ.[6]

6. Δύο θραύσματα ἐκ τοῦ πυθμένος ἐρυθρομόρφων κυλίκων μετὰ χθαμαλοῦ ποδός (πίν. Δε). α: Σωζ. μῆκος 0.06, σωζ. ὕψος 0.032, διάμ. ποδὸς 0.035. Πηλὸς κιτρινέρυθρος, καθαρός, ἄριστα ὠπτημένος· γάνωμα μέλαν στιλπνότατον. Κατὰ τὴν μετάβασιν ἀπὸ τοῦ ποδὸς εἰς τὸν κορμὸν πλαστικὸς δακτύλιος, φέρων ταινίαν δι' ἐρυθροῦ χρώματος· διὰ τοῦ αὐτοῦ χρώματος τονίζονται οἱ ὀδόντες τοῦ γοργονείου καὶ αἱ ἐπὶ τοῦ μετώπου πίπτουσαι γλῶσσαι τῆς κόμης. Καὶ λευκοῦ ὑπολείμματα. Τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ 6ου π.Χ. αἰ.[7] β: Ὀλίγον νεώτερον τοῦ προηγουμένου· τοῦ αὐτοῦ πηλοῦ καὶ τοῦ αὐτοῦ γανώματος, ἄνευ ὅμως ἐπιθέτων χρωμάτων. Παράστασις γυμνῆς μορφῆς, κρατούσης διὰ τῆς δεξιᾶς[8] ῥόπαλον ἢ λαγωβόλον.

Ἐν τῇ προσπαθείᾳ μας νὰ ἑρμηνεύσωμεν τὸν χαρακτῆρα τοῦ «ἀποθέτου» ἤχθημεν εἰς τὰς ἑξῆς παρατηρήσεις:

Τὰ ἐντὸς τοῦ στρώματος μελαίνης γῆς ἀποκαλυφθέντα ὄστρακα πρέπει νὰ μετεφέρθησαν ἀλλαχόθεν ἤδη ὡς θραύσματα, διότι: α) ἐκ τῶν χιλιάδων ὀστράκων οὐδὲν ἀγγεῖον κατέστη δυνατὸν νὰ συμπληρωθῇ, β) τὰ πλεῖστα τῶν μετὰ παραστάσεων θραυσμάτων προέρχονται ἕκαστον ἐξ ἄλλου ἀγγείου, γ) εἰς ἃς περιπτώσεις ἔχομεν ὄστρακα συνανήκοντα, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ταῦτα εἶναι μικρὰ καὶ συνεφάπτονται· τοῦτο ἀποδεικνύει, ὅτι τὸ μεῖζον ὄστρακον, ἐκ τοῦ ὁποίου προῆλθον, ἐθραύσθη κατὰ τὴν ἀπόρριψίν του εἰς τόν «ἀποθέτην». Τὰ συνανήκοντα, ἀλλὰ μὴ συνεφαπτόμενα ὄστρακα ἀποδεικνύουν, ὅτι κατὰ τὴν ἀποκομιδὴν των πρὸς ἀπελευθέρωσιν τοῦ χώρου, ἐν ᾧ ἀρχικῶς ἀπέκειντο τὰ ἐξ ὧν προέρχονται ἀγγεῖα (ἱερὸν ἢ νεκροταφεῖον; βλ. κατωτέρω), ὅλως τυχαίως εὑρέθησαν ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ μέσου μεταφορᾶς των πρὸς τόν «ἀποθέτην». Ἐπειδὴ καὶ ὀλίγαι εἶναι αἱ περιπτώσεις συνανηκόντων, ἀλλὰ μὴ συνεφαπτομένων θραυσμάτων καὶ εἰς ἑκάστην περί-

1. Πρβ. αὐτόθι πίν. 50 - 51 (περὶ τὸ 500 π.Χ.).
2. Βλ. αὐτόθι πίν. 50 - 51.
3. Ἀρ. εὑρ. 2439. Πηλὸς κιτρινέρυθρος, ἄριστα ὠπτημένος· γάνωμα μέλαν στιλπνότατον.
4. Ἀρ. εὑρ. 4068. Πάχ. τοίχ. 0.003 μ. Κάτωθι τοῦ χείλους ἐσωτερικῶς μὲν ἐξῃρημένη γραμμή, ἐξωτερικῶς δὲ λεπτὴ ταινία δι' ἐρυθροῦ.
5. Χρονολογοῦνται εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ αἰῶνος. Πρβ. Pease, Hesperia 4, 1935, 262 εἰκ. 25 ἀρ. 88. CV Italia 42, πίν. 20, 1.
6. Πρβ. Hesperia 4, 1935, 262 εἰκ. 25 ἀρ. 114.
7. Πρβ. Hesperia 9, 1940, 207 εἰκ. 35 ἀρ. 156 - 157.
8. Διὰ τὴν κίνησιν τῆς χειρὸς πρβ. Graef-Langlotz, ἔ.ἀ. II πίν. 32 ἀρ. 435.

πτωσιν τὰ θραύσματα ταῦτα οὐχὶ πλείονα τῶν δύο ἢ τριῶν (εἰς μίαν μόνον περίπτωσιν ἔχομεν ὑπὲρ τὰ δέκα θραύσματα καὶ εἰς δύο-τρεῖς περὶ τὰ πέντε ἕως ὀκτώ), ἐξάγεται ὡς λογικὸν τὸ συμπέρασμα ἢ ὅτι κατὰ γενομένην κανονικὴν κάθαρσιν τὰ θραυσθέντα ἀγγεῖα ἐρρίφθησαν προσωρινῶς εἴς τινα χῶρον καὶ ἐκεῖθεν ἀναμεὶξ καὶ εἰκῇ καὶ ὡς ἔτυχε λαμβανόμενα τὰ θραύσματά των μετεφέρθησαν εἰς τὸν ὁριστικὸν ἀποθέτην των[1] ἢ ὅτι εὑρισκόμεθα πρὸ μιᾶς ἀνηλεοῦς καταστροφῆς (κατὰ τὴν περσικὴν εἰσβολήν;), καθ' ἣν τὰ ἀγγεῖα θραυσθέντα ἐσκορπίσθησαν εἰς τοὺς τέσσαρας ἀνέμους καὶ κατὰ τὴν κάθαρσιν τοῦ χώρου τὰ θραύσματά των εὑρέθησαν εἰς διάφορα σημεῖα. Οἱανδήποτε πάντως ἐκδοχὴν καὶ ἐὰν δεχθῶμεν, βέβαιον εἶναι ὅτι καὶ ἄλλα σημεῖα, γειτνιάζοντα μᾶλλον, πρέπει νὰ ὑπῆρχον, εἰς τὰ ὁποῖα νὰ εἶχον ταφῆ θραύσματα, συνανήκοντα τοῖς ἡμετέροις. Πολὺ πιθανὸν μάλιστα τὸ κατὰ ἕνα αἰῶνα νεώτερον τεῖχος νὰ ἡδράσθη ἐπὶ τοῦ στρώματος τῆς πυρᾶς καὶ νὰ κατεκάλυψε διὰ παντὸς μέγα μέρος τῶν ὀστράκων.

Ὡς πρὸς τὸ θέμα τῆς προελεύσεως τῶν ὀστράκων παρατηροῦμεν τὰ ἑξῆς: 'Επειδὴ σχετικῶς πολλὰ τούτων ἀνήκουν εἰς ληκύθους καὶ ὁ ἀποθέτης εὑρίσκεται ἐν ἀμέσῳ γειτνιάσει πρὸς τὸ ὑστεροαρχαϊκὸν νεκροταφεῖον τῆς πόλεως, θὰ ἠδύνατό τις νὰ ὑποθέσῃ, ὅτι προέρχονται ἐκ τῆς καθάρσεως τμήματος τοῦ νεκροταφείου τούτου[2]. Πρόβλημα δημιουργεῖ μόνον ἡ ἀρίστη ποιότης πολλῶν ὀστράκων καὶ τὸ σχῆμα τῶν ἀγγείων, ἐκ τῶν ὁποίων προέρχονται, ἀγγείων, τὰ ὁποῖα δὲν συνιστοῦν συνήθως κτερίσματα, ἀλλ' ἀνευρίσκονται ἐντὸς ἀποθετῶν ἱερῶν[3]. Πλὴν τῶν γνωστῶν νεκροταφείων, ἀναφέρω, ὅτι καὶ κατὰ τὰς προσφάτους ἐν 'Ακραιφνίῳ ἀνασκαφὰς[4] μεταξὺ τῶν ἀγγείων, τὰ ὁποῖα ἀνέρχονται εἰς πέντε χιλιάδας καὶ τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν τὸ περιεχόμενον ἑξακοσίων εἴκοσι τάφων, οὐδεμίαν ἀττικὴν κυλινδρικὴν ἢ τριποδικὴν πυξίδα ἢ πυξίδα μεθ' ὑψηλοῦ ποδὸς εὕρομεν, οὐδὲ δῖνον μετὰ ἢ ἄνευ μικρογραφικῶν παραστάσεων ἢ καλυκόσχημον κρατηρίσκον ἢ λουτροφόρον ἢ ἐπίνητρον ἢ φορμίσκον· ἀλλ' οὐδὲ μεγάλους ἀμφορεῖς (neck-amphora καὶ τύπου B) ἢ πίνακας.

'Εξαίρεσιν, ἡ ὁποία βεβαίως φέρει εἰς ἄμεσον σχέσιν τὴν ἰωνικὴν 'Ερέτριαν πρὸς τὴν ὅμαιμον 'Αττικήν, ἀποτελεῖ τὸ ἀρχαϊκὸν νεκροταφεῖον τοῦ Κεραμεικοῦ. Ὁ Lullies[5] τονίζει τὴν ἰδιομορφίαν ταύτην τοῦ ἀθηναϊκοῦ νεκροταφείου καὶ τὴν ἀποδίδει εἰς τὰ ἰδιάζοντα τοπικὰ ἔθιμα τῆς λατρείας τῶν νεκρῶν. «Dagegen sind im Kerameikos Pinakes, Teller, Toteneier, sogenannte Phormiskoi, Lekythen und Lutrophoren verhältnismässig zahlreich vertreten, eine Erscheinung, deren Grund in den besonderen Bedingungen des attischen Totenkultes zu suchen ist».

'Εὰν τελικῶς δεχθῶμεν τὸ ἐν ἀρχῇ ὑποτεθέν, ὅτι τὰ προσφάτως ἀποκαλυφθέντα ἀρχαϊκά, ἀρίστης ποιότητος, ὄστρακα προέρχονται ἐκ τῆς καθάρσεως νεκροταφείου, τότε πρέπει νὰ θεωρήσωμεν, ὅτι κατὰ τὸ β' ἥμισυ τοῦ 6ου π.Χ. αἰ. παρεμφερῆ ταφικὰ ἔθιμα ἐπεκράτουν ἐν 'Αθήναις καὶ ἐν 'Ερετρίᾳ.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ

1. Ἡ ὑπόθεσις, ὅτι ταῦτα πιθανὸν ἐξήχθησαν ἐκ τῆς τάφρου, ἡ ὁποία διηνοίγη διὰ τὴν θεμελίωσιν τοῦ παραπλεύρως τείχους τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου π.Χ. αἰ., ἀπορρίπτεται ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι τὸ στρῶμα τῆς πυρᾶς εὑρέθη ἄθικτον καὶ ἐπ' αὐτοῦ in situ τὸ ἄνω ἥμισυ εἰδωλίου γυναικὸς ἐκ τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ β' τετάρτου τοῦ 5ου π.Χ. αἰ., δύο πήλινα ᾠά, μικρὰ μελανόμορφος λήκυθος καὶ τρεῖς κοτύλαι (βλ. ΑΑΑ VII, 1974, 232).

2. Βλ. αὐτόθι 231 - 232.

3. Βλ. μεταξὺ ἄλλων: Graef-Langlotz, ἔ.ἀ. passim. Hesperia 4, 1935, 214 κέ. passim. Hesperia 9, 1940, 141 κέ. passim. Kahil, Brauron, passim.

4. Βλ. Αγγ. Ανδρειωμενου, ΑΑΑ VII, 1974, 325 κέ. καὶ ΑΔ 29, 1974, Χρον. (ὑπὸ ἐκτύπωσιν).

5. JdI 61/62, 1946/47, 55.

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΜΟΡΦΗ ΑΠΟ ΤΟ ΑΝΑΤΟΛΙΚΟ ΑΕΤΩΜΑ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΟΥ ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ ΤΩΝ ΔΕΛΦΩΝ

Εἰσαγωγικὰ

Ὁ ἰσχυρὸς σεισμὸς τοῦ 373 π.Χ., ὁ ἴδιος ἴσως ποὺ προκάλεσε καὶ τὸν καταποντισμὸ τῆς Ἑλίκης στὴ βόρεια παραλία τῆς Ἀχαΐας[1], εἶναι, καθὼς φαίνεται, καὶ ἡ αἰτία τῆς καταστροφῆς τοῦ ἀρχαϊκοῦ ναοῦ τῶν Ἀλκμεωνιδῶν. Οἱ ἐργασίες ἀνοικοδόμησης τοῦ νέου ναοῦ ἀρχίζουν τὸ 369 π.Χ. μὲ συνεισφορὲς τῶν ἑλληνικῶν πόλεων, προχωροῦν ὅμως ἀργὰ καὶ μὲ μακροχρόνιες διακοπὲς ἐξαιτίας τῶν γεγονότων τοῦ τρίτου (356 - 346 π.Χ.) καὶ τοῦ τέταρτου ἱεροῦ πολέμου (339 π.Χ.). Ὕστερα ἀπ᾽ ὅλες αὐτὲς τὶς περιπέτειες τὰ ἐγκαίνια τοῦ νέου ναοῦ γιορτάζονται ἐπίσημα γύρω στὸ 330 π.Χ. Τὸ 329 π.Χ. χαράχτηκε σὲ στήλη ὁ γενικὸς ἀπολογισμὸς τῶν δαπανῶν, ποὺ ἔφτασαν τὰ 600 περίπου τάλαντα, ποσὸ τεράστιο γιὰ τὴν ἐποχή, σὲ σύγκριση μάλιστα μὲ τὰ 300 περίπου τάλαντα ποὺ εἶχαν ξοδευτῆ γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ ἀρχαϊκοῦ ναοῦ τῶν Ἀλκμεωνιδῶν.

Ὁ ναὸς ἦταν δωρικὸς περίπτερος μὲ 6 κίονες στὶς στενὲς καὶ 15 στὶς μακρὲς πλευρές, διαστάσεων 60.32 × 23.82 μ. Οἱ βαθμίδες τοῦ κρηπιδώματος, ἡ ἐσωτερικὴ πλακόστρωση καὶ οἱ τοῖχοι τοῦ σηκοῦ ἦταν ἀπὸ σταχτὴ τιτανόλιθο τοῦ Παρνασσοῦ, ἐνῶ οἱ κίονες κι ὁ θριγκὸς ἀπὸ πωρόλιθο ἐπιχρισμένο μὲ μαρμαροκονία. Ἡ διχρωμία αὐτὴ τοῦ λευκοῦ καὶ τοῦ γκρίζου, συνδυασμένη μὲ τὴ λαμπρότητα τοῦ πεντελικοῦ μαρμάρου στὶς ἀετωματικὲς συνθέσεις, δημιουργοῦσε ἕνα ἐντυπωσιακὸ σύνολο. Ἀρχιτέκτονες ἀναφέρονται ἀρχικὰ ὁ Κορίνθιος Σπίνθαρος κι ἀργότερα ὁ Ξενόδωρος καὶ ὁ Ἀγάθων.

Γιὰ τὰ θέματα τῶν γλυπτικῶν συνθέσεων στὰ ἀετώματα μᾶς πληροφορεῖ ὁ Παυσανίας (Χ 19, 4): *Τὰ δὲ ἐν τοῖς ἀετοῖς, ἔστιν Ἄρτεμις καὶ Λητὼ καὶ Ἀπόλλων καὶ Μοῦσαι δύσις τε Ἡλίου καὶ Διόνυσός τε καὶ αἱ γυναῖκες αἱ Θυιάδες.*

Ἀνάλογα μὲ τὴ σειρὰ ποὺ τὰ εἶδε καὶ τὰ περιγράφει ὁ περιηγητὴς πρέπει νὰ δεχτοῦμε ὅτι στὸ ἀνατολικὸ ἀέτωμα παριστανόταν ἡ θεϊκὴ τριάδα Ἄρτεμις - Λητὼ - Ἀπόλλων, πλαισιωμένη ἀπὸ τὶς Μοῦσες, ἐνῶ στὸ δυτικὸ ἀέτωμα ὁ Διόνυσος καὶ οἱ Θυιάδες (Μαινάδες), καθὼς καὶ ἡ Δύση τοῦ Ἥλιου.

Ὁ Παυσανίας δὲν περιορίζεται μόνο στὴν περιγραφὴ τοῦ θέματος τῶν ἀετωματικῶν συνθέσεων, ἀλλὰ μᾶς δίνει καὶ τὰ ὀνόματα τῶν καλλιτεχνῶν ποὺ τὶς ἔπλασαν: *Τὰ μὲν δὴ πρῶτα αὐτῶν ἀθηναῖος Πραξίας μαθητὴς Καλάμιδός ἐστιν (ὁ) ἐργασάμενος... τὰ δὲ ὑπολειπόμενα τοῦ ἐν τοῖς ἀετοῖς κόσμου ἐποίησεν Ἀνδροσθένης, γένος μὲν καὶ οὗτος ἀθηναῖος, μαθητὴς δὲ Εὐκάδμου.*

Εἶναι φανερὸ ὅτι τὰ *πρῶτα αὐτῶν* εἶναι τὰ γλυπτὰ τοῦ ἀνατολικοῦ ἀετώματος, ἔργα τοῦ Ἀθηναίου γλύπτη Πραξία, μαθητῆ τοῦ Κάλαμη. Τὰ *ὑπολειπόμενα*, δηλαδὴ τὰ γλυπτὰ τοῦ δυτικοῦ ἀετώματος, ἀποδίδει ὁ Παυσανίας στὸν Ἀθηναῖο γλύπτη Ἀνδροσθένη, ποὺ συνέχισε τὸ ἔργο μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Πραξία.

Οἱ Γάλλοι ἀνασκαφεῖς πίστευαν ὅτι κανένα θραῦσμα ἀπὸ τὰ ἀετωματικὰ γλυπτὰ δὲν εἶχε βρεθῆ στοὺς Δελφούς. Γι᾽ αὐτὸ καὶ ὑπέθεσαν ὅτι τὰ ἔργα εἶχαν μεταφερθῆ στὴν Κωνσταντινούπολη ἢ τὴ Ρώμη[2]. Ὡστόσο τὸ μαρμάρινο ἀρι-

1. Archaeology 13, 1960, 186 κἑ. AAA I, 1968, 1 κἑ.

2. Th. Homolle, BCH 1902, 637 - 639. F. Courby, FD II, 1927, 20 καὶ 117.

στουργηματικὸ κεφάλι ἀριθ. 2380 τοῦ Μουσείου Δελφῶν[1] ἀναγνωρίστηκε ὡς κεφάλι τοῦ Διονύσου ἀπὸ τὸ δυτικὸ ἀέτωμα καὶ συνδέθηκε πρόσφατα μὲ τὸν κορμὸ ἀριθ. 1344[2], ποὺ συμπληρώθηκε καὶ μ' ἕνα ἀκόμη θραῦσμα ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ βραχίονα καὶ ὦμο[3] μὲ ἐγκοπὴ γιὰ τὴ στερέωση κιθάρας (;) (πίν. Εα).

Ἡ κεντρικὴ αὐτὴ μορφὴ τοῦ δυτικοῦ ἀετώματος (ὁ τόπος εὕρεσης τοῦ κορμοῦ 1344 καὶ τοῦ κεφαλιοῦ 2380 δὲν ἀφίνουν ἀμφιβολίες γι' αὐτό), σύμφωνα μὲ ἐπιχειρήματα τοῦ J. Marcadé[4], πρέπει ν' ἀναγνωριστῇ ὡς Μιτρηφόρος - Κιθαρωδός. Ὁ Παυσανίας ὅμως δὲν ἀναφέρει καὶ μορφὴ Ἀπόλλωνος στὸ δυτικὸ ἀέτωμα δίπλα στὸ Διόνυσο μὲ τὶς Θυιάδες γυναῖκες. Ἔτσι ἡ ταύτιση τῆς μορφῆς παραμένει προβληματική. Ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ Διόνυσο ἢ μὲ Ἀπόλλωνα; Πρέπει νὰ δεχτοῦμε ἕνα Διόνυσο μεταμφιεσμένο σὲ Ἀπόλλωνα Κιθαρωδὸ ἢ ἕνα Ἀπόλλωνα ἐξομοιωμένο μὲ τὸ Διόνυσο, ὅπως προτείνει ὁ J. Marcadé[5];

Ἀπὸ τὶς Θυιάδες τοῦ δυτικοῦ ἀετώματος ἔχουν ταυτισθῆ ἀρκετὰ θραύσματα[6]. Ἄγνωστη καὶ προβληματικὴ παραμένει ἀκόμη ἡ μορφὴ τῆς Δύσης τοῦ Ἥλιου, ποὺ ἀναφέρει ὁ Παυσανίας[7].

Οἱ μορφὲς ποὺ συνθέτουν τὸ δυτικὸ ἀέτωμα πρέπει νὰ ἦταν πολὺ ζωηρὰ κινημένες. Ἡ διαφοροποίηση ἀνάμεσα στὸ ἤρεμο ἀνατολικὸ καὶ τὸ κινημένο δυτικὸ ἀέτωμα, ποὺ ἀπαντᾶ καὶ στὶς ἀετωματικὲς συνθέσεις τοῦ ἀρχαϊκοῦ ναοῦ τῶν Ἀλκμεωνιδῶν[8] εἶναι σχεδὸν κανόνας γιὰ τοὺς ἑλληνικοὺς ναούς[9].

Στὸ ἀνατολικὸ ἀέτωμα παριστανόταν ὁ θεὸς Ἀπόλλωνας, καθισμένος ἢ ὄρθιος, πλαισιωμένος ἀπὸ τὴ μητέρα του Λητὼ καὶ τὴν ἀδελφή του Ἄρτεμη· δεξιὰ κι ἀριστερὰ ἡ θεϊκὴ συνοδία τοῦ Μουσαγέτη θεοῦ, οἱ ἐννέα Μοῦσες[10]. Οἱ πλάκες τῆς βάσης τῆς Μαντίνειας μὲ τὴν καθιστὴ ἐπιβλητικὴ μορφὴ τοῦ Ἀπόλλωνα καὶ τὶς καθισμένες ἢ ὄρθιες σὲ ἤρεμες στάσεις Μοῦσες ἀποτελοῦν τὸ πλησιέστερο χρονολογικὰ παράλληλο, ποὺ μπορεῖ νὰ μᾶς βοηθήσῃ ν' ἀναπλάσουμε mutatis mutandis τὴ σύνθεση τοῦ ἀνατολικοῦ ἀετώματος τοῦ δελφικοῦ ναοῦ. Στὴ θέση τοῦ Μαρσύα καὶ τοῦ Σκύθη θὰ πρέπει νὰ φανταστοῦμε τὴ Λητὼ καὶ τὴν Ἄρτεμη.

Νέα μορφὴ ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ ἀέτωμα

Ἐπιθυμία μου εἶναι νὰ βοηθήσω τὴ μελέτη καὶ δημοσίευση τῶν ἀετωματικῶν γλυπτῶν ποὺ ἑτοιμάζουν οἱ Γάλλοι ἀρχαιολόγοι J. Marcadé καὶ Fr. Croissant, ἐπισημαίνοντας τὴν παρουσία ἑνὸς σημαντικοῦ γλυπτοῦ ποὺ ἔχει μείνει ὡς σήμερα παραμελημένο στὸ ὕπαιθρο ἀπὸ τὸ 1894, γιατὶ θεωρήθηκε ρωμαϊκό[11]. Ἀπὸ τὸ χῶρο ὅπου βρι-

---

1. Σύμφωνα μὲ ὅσα γράφονται στὸ εὑρετήριο βρέθηκε ΝΔ. τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος.

2. Σύμφωνα μὲ τὸ εὑρετήριο καὶ πάλι βρέθηκε πρὸς Δυσμὰς τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος στὶς 20 Ἀπριλίου 1894.

3. BCH 96, 1972, 887 - 895. BCH 98, 1974, 785, ἀρ. 1.

4. BCH, Suppl. IV, Etudes Delphiques, 1977, 389 - 408.

5. Ὅ.π. 408: «Dieu vainqueur, musicien inspiré, prophète de surcroit, Apollon ne manque pas de titres pour ceindre, sans changer son apparence ordinaire, une bandelette frontale qui, par ailleurs, l'assimile à Dionysos dans un temps et dans un lieu où il peut être important pour le Musagète d'affirmer aussi sa suzeraineté vis-à-vis des Thyiades».

6. Βλ. BCH 96, 1972, 887 κέ.

7. Ὁ καθιστὸς ἀνδρικὸς κορμὸς ποὺ ὁ Croissant τὸν θεωρεῖ Ἀπόλλωνα Κιθαρωδὸ ἢ Ὀρφέα (BCH 96, 1972, 892, εἰκ. 12 καὶ BCH 98, 1974, 785 - 786, εἰκ. 4 καὶ 5) καὶ ποὺ οἱ μικρὲς διαστάσεις του δείχνουν ὅτι δὲν μπορεῖ ν' ἀποτελῇ κεντρικὴ μορφὴ τοῦ ἀετώματος, εἶναι ἴσως δυνατὸ ν' ἀναγνωρισθῇ ὡς παράσταση τοῦ δύοντος Ἡλίου.

8. Ἀνατολικὸ ἀέτωμα: Ἐπιφάνεια τοῦ Ἀπόλλωνος. Δυτικὸ ἀέτωμα: Γιγαντομαχία. Πρβ. A. Delivorrias, Attische Giebelskulpturen, Tübinger Studien I, 1974, 177.

9. Πρβ. Χρ. Καρουζου, Δελφοί (ἔκδ. Ἑρμῆς 1974) 122.

10. Οἱ δελφικὲς Μοῦσες ἦταν τρεῖς, κάθε μιά τους ἔφερε συμβολικὰ τὸ ὄνομα μιᾶς τῶν χορδῶν τῆς λύρας: Πρβ. G. Roux, Delphi, Orakel und Kultstätte (1971) 169. Ὁ ἀριθμός τους ὅμως γιὰ τὶς ἀετωματικὲς συνθέσεις εἶναι μικρός. Πρέπει νὰ δεχτοῦμε ὅτι στὸ ἀνατολικὸ ἀέτωμα παριστάνονταν οἱ ἐννέα Μοῦσες, ὄχι οἱ τρεῖς δελφικές.

11. Εὐχαριστῶ θερμὰ τὸν διευθυντὴ τῆς Γαλλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς κ. P. Amandry, ποὺ μοῦ ἔδωσε τὶς παραπάνω πληροφορίες καὶ τὴν πρόθυμη συγκατάθεσή του νὰ γράψω τὶς παρατηρήσεις μου γιὰ τὸν ἀδημοσί-

σκόταν τὸ γλυπτό (στὸ δεξιὸ τῆς ἱερᾶς ὁδοῦ, ἀμέσως νότια ἀπὸ τὴ βάση τοῦ τρίποδα τῶν Πλαταιῶν, πίν. Εβ) μεταφέρθηκε μὲ πολὺ κόπο ἀπὸ συνεργεῖο τεχνιτῶν τοῦ Μουσείου καὶ στήθηκε προσωρινὰ στὸ προστῶο τῶν γραφείων τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Δελφῶν. Πῆρε νέο ἀριθμὸ εὑρετηρίου 10.950 (παλιὸς ἀριθ. εὑρ. 823). Εἶναι μιὰ μεγαλόπρεπη καθιστὴ μορφή, χωρὶς κεφάλι καὶ χέρια, μὲ μεγάλες ἐλλείψεις στὸ ὕψος τοῦ στήθους καὶ τῶν ὤμων (πίν. Ηα καὶ Fα). Τὸ δεξὶ χέρι καὶ τὸ κεφάλι ἦταν ἔνθετα, ὅπως δείχνουν τὰ σωζόμενα ἴχνη τῶν τόρμων καὶ τῶν ἐγκοπῶν. Φορεῖ ζωσμένο ψηλὰ ποδήρη χιτώνα καὶ ἀναριγμένο στοὺς ὤμους ἱμάτιο, ποὺ γυρίζει μπροστὰ καὶ καλύπτει τοὺς μηροὺς καὶ τὶς κνῆμες μέχρι τὰ μισά (πίν. Ζα). Ἡ μορφὴ τοῦ καθίσματος δὲν εἶναι σαφής, πάντως δὲν ἔχει ἐρεισίνωτο οὔτε ἐρεισίχειρα. Φορεῖ σανδάλια (τὸ δεξὶ ἄκρο τοῦ ποδιοῦ ποὺ λείπει ἦταν ἔνθετο) καὶ πατᾶ σὲ ψηλὸ ὑποπόδιο. Τὸ σωζόμενο ὕψος της εἶναι περίπου 1.73 μ. Μαζὶ μὲ τὸ κεφάλι καὶ τὸ λαιμὸ ξεπερνοῦσε τὰ δύο μέτρα.

Ἡ πίσω πλευρὰ τοῦ ἀγάλματος εἶναι ἀδρὰ δουλεμένη καὶ τὸ πάνω μέρος τῆς πλάτης ἔχει ἰσοπεδωθῆ μὲ καλέμι (πίν. Ζβ). Στὸ πάνω δεξὶ μέρος τῆς πλάτης σώζεται καὶ ὀρθογώνιος τόρμος γιὰ τὴ στήριξη τοῦ γλυπτοῦ πίσω σὲ κατακόρυφη ἐπιφάνεια. Τὸ κάθισμα τῆς μορφῆς δὲν εἶναι συμπαγὴς κύβος. Ὁ μεγαλύτερος ὄγκος τοῦ μαρμάρου ἔχει ἀφαιρεθῆ ἀπὸ τὰ πλάγια καὶ ἔχει ἀφεθῆ μόνο ἡ ὁριζόντια πλάκα καὶ ἕνα ἐγκάρσιο συμφυὲς στήριγμα στὴ μέση, ποὺ δίνει ἔτσι στὸ κάθισμα ἀπὸ πίσω τὴ μορφὴ ἑνὸς Τ (πίν. Fβ καὶ Ζβ). Τὸ χαρακτηριστικὸ αὐτό «σκάψιμο» τοῦ μαρμάρου, ποὺ γινόταν γιὰ νὰ μειωθῆ τὸ βάρος τοῦ γλυπτοῦ, ἀπαντᾶ καὶ στὸ πίσω μέρος τοῦ κορμοῦ τοῦ Μιτρηφόρου Διονύσου ἢ Ἀπόλλωνος [1]. Ὁπωσδήποτε τὸ τεχνικὸ αὐτὸ στοιχεῖο τῆς ἀφαίρεσης περιττοῦ μαρμάρου (ἀπὸ τὶς μὴ ορατὲς πλευρὲς τῶν μορφῶν) γιὰ μείωση τοῦ ὑπερβολικοῦ βάρους χαρακτηρίζει κατὰ κύριο λόγο ἀετωματικὰ γλυπτά.

Δὲν μποροῦμε νὰ ποῦμε μὲ ἀπόλυτη βεβαιότητα, ἂν ἡ μορφὴ εἶναι γυναικεία ἢ ἀνδρική, γιατὶ τὸ μέρος ἀκριβῶς τοῦ στήθους ποὺ θὰ μᾶς βοηθοῦσε ἔχει ἀποσπασθῆ. Πάντως δὲν παρουσιάζει τὸ χαλαρὸ ἄπλωμα καὶ τὴ μητροπρέπεια, ποὺ παρατηρεῖται γιὰ παράδειγμα στὴν Κυβέλη τοῦ Μοσχάτου [2] ἢ τὴ Δήμητρα τῆς Κνίδου [3], γιὰ νὰ περιοριστοῦμε σὲ ἔργα τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. Ἀκόμη οἱ πτυχὲς τοῦ χιτώνα ποὺ σώζονται πάνω ἀπὸ τὸ ψηλὸ ζώσιμο τῆς μέσης εἶναι περισσότερο κατακόρυφες ἀπ' ὅσο θὰ περιμέναμε, ἂν τὸ ἄγαλμα ἦταν γυναικεῖο. Φαίνεται λοιπὸν πιθανότερο ὅτι τὸ καθιστὸ ἄγαλμα ἦταν ἀνδρικό. Πάνω στὸ δεξιὸ μηρό του σώζεται μάζα πτυχῶν τοῦ ἱματίου, ποὺ ἐξηγεῖται μόνο ἂν δεχτοῦμε ὅτι τὶς συγκρατοῦσε μὲ τὸ δεξὶ χέρι ποὺ λείπει, ὅπως περίπου ὁ καθιστὸς Κιθαρῳδὸς Ἀπόλλων τῆς βάσης τῆς Μαντίνειας (πίν. Ηβ) συγκρατεῖ τὴ μάζα τῶν πτυχῶν τοῦ μανδύα του.

Ἡ πλαστικὴ ἀντίληψη τοῦ ἔργου, ἡ μαρτυρία τῆς πτυχολογίας, ποὺ δὲν εἶναι τοῦ παρόντος νὰ ἀναλύσουμε, δὲν ἀφίνουν ἀμφιβολίες ὅτι ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ πρωτότυπο ἔργο τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. Ἡ στυλιστικὴ σχέση του μὲ τὸν Μιτρηφόρο Διόνυσο - Ἀπόλλωνα τοῦ δυτικοῦ ἀετώματος εἶναι ἀπαραγνώριστη, μολονότι τὸ καθιστὸ ἄγαλμα παρουσιάζει πλουσιότερη καὶ πιὸ εὔχυμη πτυχολογία ποὺ δείχνει παλιότερο ἢ τουλάχιστο ἔργο ποὺ βγῆκε ἀπὸ τὸ χέρι δυνατότερου καλλιτέχνη.

Ἡ ἐποχὴ κατασκευῆς τοῦ ἔργου καὶ οἱ τεχνικὲς λεπτομέρειες ποὺ σημειώσαμε παραπάνω (ἀδρὸ δούλεμα πίσω, «σκάψιμο», ἔνθετα χέρια καὶ κεφάλι) κάνουν σχεδὸν βέβαιη τὴν ἄποψή μας ὅτι ὁ καθιστὸς κορμὸς ἀνήκει στὸ γλυπτικὸ διάκοσμο τοῦ ἀνατολικοῦ ἀετώματος τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος [4] καὶ εἶναι ἔργο τοῦ Ἀθηναίου γλύ-

---

ευτο καθιστὸ κορμό, ποὺ εἶχε μείνει ὣς σήμερα ἐκτεθειμένος στὸ ὕπαιθρο.

1. Βλ. BCH 98, 1974, 785, ἀρ. 1.

2. Βλ. Ιω. ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ, Ἄγαλμα καὶ ναὸς Κυβέλης ἐν Μοσχάτῳ Ἀττικῆς, ΑΕ 1973, πίν. 89 - 92.

3. Καλὴ ἀπεικόνιση στῆς G. Richter, Handbook of Greek Art (1959) εἰκ. 209. R. Carpenter Greek Sculpture (1960) εἰκ. XL.

4. Ἡ θέση ποὺ βρέθηκε δὲν ἀφίνει ἀμφιβολίες γι' αὐτό: στὴν ἱερὰ ὁδό, δίπλα στὸ ἀνάλημμα, ἀμέσως νότια ἀπὸ τὸ βωμὸ τῶν Χίων, δηλαδὴ στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ ναοῦ. Τὸ μεγάλο βάρος καὶ ὁ ὄγκος τοῦ ἀγάλματος ἀποκλείουν τὴ μεταφορά του ἀπὸ μακρυά. Πρβ. FD II, 1927, 152, εἰκ. 115, ὅπου ἀνάμεσα σὲ διάφορα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη διακρίνεται καὶ ὁ κορμὸς τῆς καθιστῆς μορφῆς. Λίγο ἀργότερα στήθηκε στὴν ἀπέναντι ἀκριβῶς πλευρὰ τῆς ἱερᾶς ὁδοῦ.

πτη Πραξία. Οἱ διαστάσεις του (τὸ ὕψος του ὅπως εἴπαμε ξεπερνοῦσε τὰ 2 μ.)[1] δείχνουν ὅτι ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ κεντρικὴ μορφὴ τοῦ ἀνατολικοῦ ἀετώματος. Ἀπὸ τὴ θεϊκὴ τριάδα τοῦ ἀετώματος αὐτοῦ μόνο ἡ Λητὼ ἢ καὶ ὁ Ἀπόλλων μποροῦσαν νὰ εἶχαν παρασταθῆ καθισμένοι. Ἂν δὲν πέφτουμε ἔξω στὴν ἀναγνώριση τοῦ φύλου, πρέπει νὰ δεχτοῦμε γιὰ σίγουρο τὸν ταυτισμὸ τοῦ καθισμένου κορμοῦ μὲ τὸν θεὸ Ἀπόλλωνα, κεντρικὴ μορφὴ τοῦ ἀνατολικοῦ ἀετώματος. Δὲν μποροῦμε ὅμως ν' ἀποκλείσουμε τελείως καὶ τὴ δυνατότητα νὰ παριστάνεται ἡ Λητώ.

Ὅπως καὶ νἄχη τὸ πράγμα κερδίζουμε ἕνα πρωτότυπο ἔργο τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. ὑπερφυσικοῦ μεγέθους, μιὰ ἀπὸ τὶς κεντρικὲς θεϊκὲς μορφὲς τοῦ ἀνατολικοῦ ἀετώματος, τὴ Λητὼ ἢ καὶ τὸν ἴδιο τὸν Μουσαγέτη Ἀπόλλωνα, ἔργο ποὺ πρέπει ν' ἀποδώσουμε χωρὶς δισταγμὸ στὸν Ἀθηναῖο γλύπτη Πραξία.

ΠΕΤΡΟΣ Γ. ΘΕΜΕΛΗΣ

1. Τὸ ὕψος τοῦ τυμπάνου τοῦ ἀετώματος ἦταν περίπου 2.30 μ., ἐνῶ τὸ μῆκος του ἔφτανε τὰ 18.50 μ. περίπου. Τὸ ὁλικὸ ὕψος τῆς καθιστῆς μορφῆς μας ὑπολογίζεται σὲ 2.15 μ. περίπου.

ΕΡΕΥΝΑΙ ΚΑΙ ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΕΝ ΒΟΙΩΤΙΑι

Κατὰ τὸ ἔτος 1973 διενηργήθησαν ἀνασκαφαὶ ἐν Ἐρετρίᾳ, Θήβαις, Ἀκραιφνίῳ καὶ ἀλλαχοῦ. Κατωτέρω ἐκτίθενται τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐρευνῶν μας ἐν τῷ προαστίῳ τῶν Θηβῶν Τάχι καὶ ἐν Ἁλιάρτῳ καὶ δημοσιεύονται ἀρχαῖά τινα παραδοθέντα ὑπὸ ἰδιωτῶν.

Ι. Τάχι Θηβῶν

Εἰς τὸ προάστιον Τάχι, τὸ ὁποῖον ἀπέχει περὶ τὰ τρία χιλιόμετρα ἀπὸ τῆς πόλεως τῶν Θηβῶν πρὸς τὴν κατεύθυνσιν τῶν Λεύκτρων καὶ ἐντὸς τοῦ ἀγροῦ τοῦ κ. Σ. Λαλιώτου διενηργήσαμεν ἀνασκαφὴν[1] πρὸς διερεύνησιν τοῦ χώρου, ὁ ὁποῖος παρουσίαζεν ἐπιφανειακῶς ὄστρακα μελαμβαφῶν κυρίως, ἀλλὰ καὶ ὀλίγων μελανομόρφων καὶ ἐρυθρομόρφων ἀγγείων. Κατὰ τὸ ἔτος 1971 καὶ ἐν ἀγνοίᾳ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας τὸ κτῆμα εἶχεν ὀργωθῆ διὰ μηχανήματος βαθείας ἀρόσεως, τὸ ὁποῖον ἔφθασε μέχρι βάθους 0.80 μ. καὶ κατέστρεψεν ὅ,τι ἀρχαῖον ὑπῆρχεν ἐντὸς τοῦ στρώματος τούτου. Εἰρήσθω, ὅτι εἰς πλεῖστα σημεῖα τοῦ ἀγροῦ ὁ φυσικὸς βράχος εὑρίσκεται εἰς μικρότερον τοῦ 1.20 μ. βάθος.

Ἕνεκα τῆς μεγάλης ἐκτάσεως τοῦ κτήματος (τοῦτο καταλαμβάνει χῶρον δέκα ὀκτὼ στρεμμάτων) ἡ ἔρευνα διεξήχθη διὰ τοῦ συστήματος τῶν δοκιμαστικῶν τάφρων. Διηνοίχθησαν περὶ τὰς δέκα πέντε τομαί, διαστάσεων 2.50 × 5 μ. Δύο τούτων (αἱ τομαὶ Κ καὶ Μ) διηυρύνθησαν πρὸς πλήρη ἀποκάλυψιν τῶν ἐντὸς αὐτῶν ἀνευρεθέντων ἀρχαίων τοίχων.

Τ ο μ ή Κ

Αὕτη διηνοίχθη εἰς τὸ νότιον τμῆμα τοῦ ἀγροῦ. Εἰς βάθος 1.10 μ. ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους ἀπεκαλύφθησαν τρεῖς τοῖχοι, σχηματίζοντες δύο χώρους, τῶν ὁποίων ὁ εἷς ἔχει μῆκος 4.60 μ. Οἱ τοῖχοι εἶναι ἐκτισμένοι διὰ πωρολίθων, διαστάσεων 0.40 × 0.30 × 0.30 μ. καὶ διατηροῦνται εἰς μίαν μόνον σειρὰν λίθων (πίν. Θα). Τὰ ἐντὸς τῶν δωματίων τούτων ἐλάχιστα εὐτελῆ εὑρήματα ἀνάγονται εἰς τοὺς κλασσικοὺς χρόνους.

Τ ο μ ή Μ

Περὶ τὰ ἑξήκοντα μέτρα πρὸς Β. τοῦ οἰκοδομήματος τούτου ἀπεκαλύφθησαν ἕτεροι τοῖχοι, σχηματίζοντες ἐπιμήκη ὀρθογώνιον αἴθουσαν, ἐσωτερικῶν διαστάσεων 7.80 × 4.80 μ. (εἰκ. 1, πίν. Θβ-γ). Καὶ αὐτοὶ οἱ τοῖχοι εἶναι ἐκτισμένοι διὰ λαξευτῶν πωρολίθων καὶ διατηροῦνται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον εἰς μίαν σειρὰν λίθων. Χαρακτηριστικὸν τῆς αἰθούσης εἶναι, ὅτι ὁ νότιος τοῖχος της δὲν συνεχίζει πρὸς Δ., ἵνα συναντήσῃ τὸν δυτικόν, ἀλλὰ κατὰ τὸ μέσον τοῦ μήκους του κάμπτεται κατ' ὀρθὴν γωνίαν πρὸς Β., σχηματίζων μετὰ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου στενὸν χῶρον.

Ἐκ τῆς τομῆς Μ περισυνελέγησαν μεταξὺ ἄλλων καὶ τὰ μικκύλα ἀβαφῆ ἀγγεῖα τοῦ πίν. Ια[2] καὶ τὰ κάτωθι πήλινα εἰδώλια:

1. Τὸ ἄνω τμῆμα εἰδωλίου (πίν. Ιβ/α), τοῦ τύπου τοῦ ἐφήβου, τοῦ κρατοῦντος διὰ τῆς ἀριστερᾶς λαγωόν[3]. Καλύπτεται διὰ λευκοῦ ἐπιχρίσματος.

2. Εἰδώλιον γυμνοῦ νέου, ἐλλιπὲς τὴν κεφαλὴν καὶ τοὺς κάτω πόδας (πίν. Ιβ/γ). Διὰ τοῦ ἱματίου

---

1. Σχετικὴ ἀνακοίνωσις ἐγένετο ἐν τῷ ἐν Montreal Β' Διεθνεῖ Συνεδρίῳ περὶ τῆς ἀρχαίας Βοιωτίας. Βλ. Teiresias 4, 1974, 2 κέ.

2. Ἡ ὕψους 0.06 μ. πρόχους ἔχει ἀρ. εὑρ. 1451, τὰ τρία «θυμιατήρια» ἀρ. εὑρ. 1452α-γ. Μικκύλα ἀγγεῖα, ἀβαφῆ ἢ μετ' ἀραιοῦ γανώματος, εὕρομεν ἐντὸς πολλῶν τάφων ἐν Ἀκραιφνίῳ.

3. Πρβ. S. Mollard - Besques, Musée du Louvre, Catalogue des figurines et reliefs, I πίν. 67, C68 (τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ 5ου π.Χ. αἰ.).

ἔχει κεκαλυμμένην τὴν ράχιν καὶ τὰς καθειμένας χεῖρας, ἐνῷ διὰ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ ἀπιόσχημον ἀντικείμενον (μᾶλλον φορμίσκον)[1]. Καλύπτεται διὰ λευκοῦ ἐπιχρίσματος.

3. Εἰδώλιον γυμνοῦ νέου, κρατοῦντος διὰ τῆς ἀριστερᾶς ἀλέκτορα (πίν. Ιβ/δ)[2]. Ἐλλείπουν οἱ κάτω πόδες. Σωζ. ὕψ. 0.183 μ. Καλύπτεται δι' ἐπιχρίσματος.

4. Εἰδώλιον παιδὸς ὀκλάζοντος, ἀκέραιον (πίν. Ιβ/β). Ὕψ. 0.073 μ. Διατηρεῖ ὑπολείμματα λευκοῦ ἐπιχρίσματος Τῶν πρωίμων κλασσικῶν χρόνων[3].

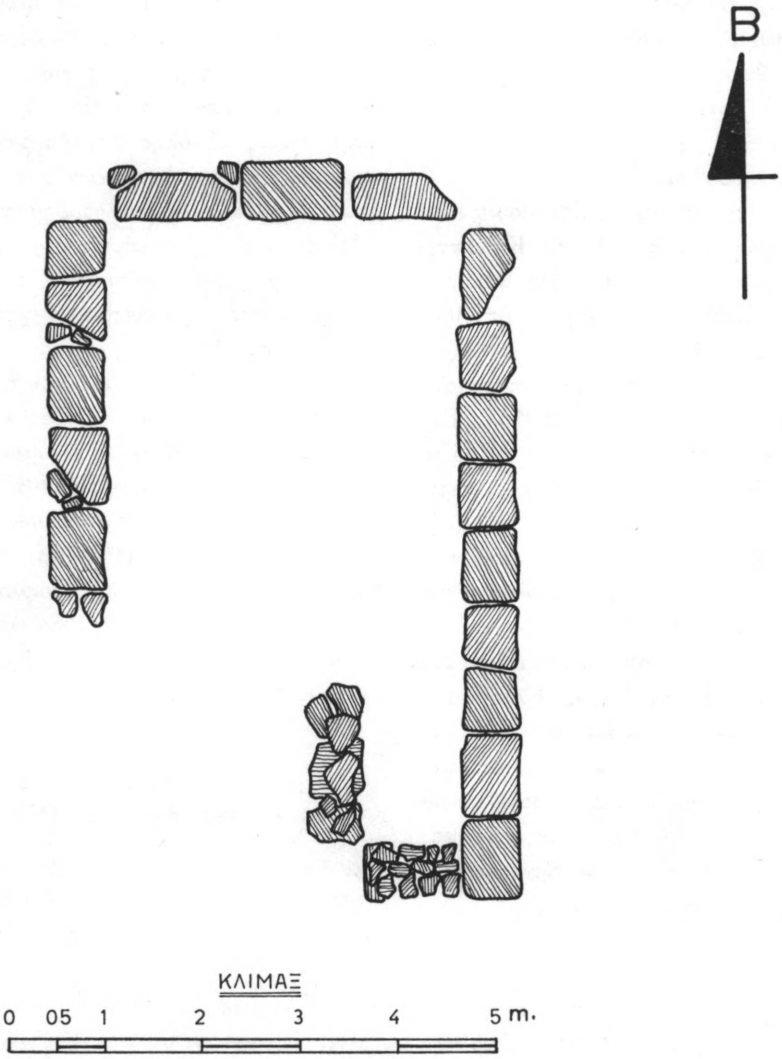

Εἰκ. 1. Τάχι Θηβῶν. Ὀρθογώνιον κατασκεύασμα κλασσικῶν χρόνων.

1. Διὰ τὸν τύπον, ὁ ὁποῖος χρονολογεῖται εἰς τὸν 5ον π.Χ. αἰ., πρβ. B. SCHMALTZ, Terrakotten aus dem Kabirenheiligtum bei Theben (1974) πίν. 9 ἀρ. 127 (νέος κρατῶν διὰ τῆς ἀριστερᾶς ἀρύβαλλον καὶ διὰ τῆς δεξιᾶς στλεγγίδα). Παῖδες καὶ ἔφηβοι κρατοῦντες φορμίσκον ἀπαντοῦν ἀρκετὰ συχνὰ καὶ μεταξὺ τῶν ἐκ Τανάγρας εἰδωλίων. R. HIGGINS, Greek Terracottas (1967) 103. Περὶ φορμίσκων γενικῶς βλ. R. HAMPE, Tönerner Phormiskos aus Metapont, AA 91, 1976, 192 κέ.

2. Πρβ. SCHMALTZ, ἔ.ἀ. πίν. 10 ἀρ. 143 καὶ 141 (τῶν μέσων τοῦ 5ου π.Χ. αἰ.· ἴσως πρόκειται περὶ τοῦ ἥρωος Καβείρου).

3. Εἰδώλιον τοῦ τύπου τούτου εὕρομεν παλαιότερον ἐντὸς τάφου ἐν Χαλκίδι ὁμοῦ μετὰ ληκύθων τοῦ α' τετάρτου τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. Βλ. ΑΔ 27, 1972, Μελέται, πίν. 59γ. Περὶ τοῦ τύπου γενικῶς βλ. SCHMALTZ, ἔ.ἀ. 103 κέ. πίν. 21 - 22.

5. Εἰδώλιον καθημένης γυναικός, ἐλλιπὲς τὴν δεξιὰν ἀπὸ τοῦ βραχίονος καὶ τοὺς πόδας ἀπὸ τῶν κνημῶν (πίν. Ιγ/α). Ὕψ. σωζ. 0.08 μ. Πρόκειται περὶ σχετικῶς σπανίου τύπου. Καλύπτεται ὑπὸ παχέος λευκοῦ ἐπιχρίσματος.

6. Εἰδώλιον καθημένης γυναικός, διατηρούμενον μόνον κατὰ τὸ ἄνω τμῆμα του μετὰ τῆς κεφαλῆς (πίν. Ιγ/β). Ἡ γυνὴ καλύπτεται διὰ λευκοῦ ἐπιχρίσματος, ἐνῷ τὸ ἐρεισίνωτον τοῦ θρόνου δι' ἐπιχρίσματος καστανερύθρου.

7. Τὸ ἄνω τμῆμα τοῦ σώματος εἰδωλίου γυναικός, πλουσίως ἐνδεδυμένης (πίν. Ιγ/γ). Καλύπτεται διὰ παχέος στρώματος λευκοῦ ἐπιχρίσματος.

8. Εἰδώλιον περιστερᾶς, ἐλλιπὲς τὸ ὀπίσθιον τμῆμα του (πίν. ΙΑα/α)[1].

9. Εἰδώλιον καθημένης παιδίσκης, φερούσης ἐζωσμένον χειριδωτὸν χιτῶνα (πίν. ΙΑα/β)[2]. Ἐλλείπει ἡ κεφαλὴ καὶ οἱ πόδες. Σωζ. ὕψ. 0.056 μ.

10. Μικρὸν εἰδώλιον καθημένης μορφῆς, περιβεβλημένης βαρὺ ἱμάτιον, ἐλλιπὲς τὴν κεφαλήν (πίν. ΙΑα/γ). Ἀνήκει εἰς τὸν τύπον τοῦ νεαροῦ ποιμένος μετὰ κωνικοῦ πίλου[3] καὶ χρονολογεῖται εἰς τὰ μέσα τοῦ 5ου π.Χ. αἰ.

11. Εἰδώλιον γυμνοῦ παιδός, καθημένου ἐπὶ σκίμποδος (ἀρ. εὑρ. 249, πίν. ΙΑβ). Ἐλλείπει ἡ κεφαλή, αἱ χεῖρες ἀπὸ τῶν ἀγκώνων, οἱ πόδες ἀπὸ τῶν γονάτων καὶ εἷς τῶν ποδῶν τοῦ σκίμποδος. Σωζ. ὕψ. 0.063 μ. Καλύπτεται διὰ λευκοῦ ἐπιχρίσματος. Ἡ ἁρμονικὴ διάπλασις τῶν μερῶν τοῦ σώματος καὶ ἡ ἐλευθερία τῆς στάσεως μᾶς ὁδηγεῖ εἰς προκεχωρημένους χρόνους[4].

Τομὴ Μβ

Περὶ τὰ 10 μ. πρὸς Δ. τῆς τομῆς Μ, ἐντὸς τῆς μικρᾶς τομῆς Μβ καὶ εἰς βάθος 0.20 μ. ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας εὑρέθη εἰς τεμάχια ὁ συγκολληθεὶς καὶ συμπληρωθεὶς πρωτογεωμετρικὸς ἀμφορεὺς τοῦ πίν. ΙΑγ, ὕψους 0.62 μ.[5] Πρόκειται περὶ ἑνὸς σπουδαίου ἀγγείου τῶν πρωίμων πρωτογεωμετρικῶν χρόνων.

Αἱ λοιπαὶ τομαὶ ἐλάχιστα ἀπέδωκαν, πλὴν εὐτελῶν τινων τοιχαρίων. Τὰ ὀλίγα κινητὰ εὑρήματα περισυνελέγησαν ἐκ τοῦ ἐπιφανειακοῦ, λίαν τεταραγμένου στρώματός των, δι' ὃ καὶ παρουσιάζονται ἀμέσως κατωτέρω ὁμοῦ μετὰ τῶν συστηματικῶς ἐξ ὅλης τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἀγροῦ περισυλλεγέντων ὀστράκων καὶ ἐλαχίστων ἀκεραίων ἀγγείων καὶ μικροευρημάτων.

Ἡ ἐκ τοῦ ἀγροῦ κεραμεικὴ ἀποδεικνύει, ὅτι ὁ χῶρος ἐχρησιμοποιεῖτο ἐπὶ αἰῶνας, ἀπὸ τῶν πρωίμων πρωτογεωμετρικῶν χρόνων μέχρι τῶν πρωίμων ἑλληνιστικῶν.

Εἴδομεν, ὅτι ἡ πρώιμος πρωτογεωμετρικὴ περίοδος ἐκπροσωπεῖται δι' ἑνὸς λαμπροῦ μνημείου· τοῦ ἀμφορέως μεθ' ὁμάδων ὁμοκέντρων κύκλων. Ὀλίγα ὄστρακα (πίν. ΙΒα[6]-β[7], ΙΓα/α[8]) καὶ ἡ ἐξαιρέτου διατηρήσεως τριφυλλόσχημος ἀβαφὴς οἰνοχοΐσκη τοῦ πίν. ΙΓβ (ἀρ. εὑρ. 1447)[9] ἐκπροσωποῦν τοὺς ὑστέρους γεωμετρικοὺς χρόνους. Εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν «βοιωτικῶν κυλίκων», Ὁμάδα Γ', ἀνήκουν πιθανὸν θραύσματα κανθάρων, ὡς τὸ τοῦ πίν. ΙΓα/β[10].

---

1. Πρβ. N. Breitenstein, Danish National Museum. Catalogue of Terracottas, πίν. 17 ἀρ. 169. ΑΔ 27, 1972, Μελέται, πίν. 63δ (τῶν ὑστέρων ἀρχαϊκῶν χρόνων).

2. Διὰ τὴν πτυχολογίαν πρβ. Mollard-Besques, ἔ.ἀ. πίν. 66, C63 (περὶ τὸ 400 π.Χ.).

3. Περὶ τοῦ τύπου γενικῶς βλ. Schmaltz, ἔ.ἀ. 99 κέ., πίν. 20-21.

4. Πρβ. εἰδώλιον παιδός, καθημένου ἐπὶ βράχου, τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. Higgins, ἔ.ἀ. πίν. 41C.

5. Περὶ αὐτοῦ βλ. ΑΓΓ. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, Πρωτογεωμετρικὸς ἀμφορεὺς ἐκ Τάχι Θηβῶν, Στήλη. Τόμος εἰς μνήμην Ν. Μ. Κοντολέοντος (ὑπὸ ἐκτύπωσιν).

6. Τὰ δύο πρῶτα, σωζ. ὕψους 0.05 μ., ἀνήκουν εἰς γνωστῶν τύπων σκύφους· τὸ τελευταῖον προέρχεται ἐκ τῆς κοιλίας μεγάλου κλειστοῦ ἀγγείου.

7. Τὸ α ἀνήκει εἰς σκύφον ἢ κρατηρίσκον, τὸ β μᾶλλον εἰς κρατηρίσκον (πρβ. A. Ruckert, Frühe Keramik Boeotiens, 1976, πίν. 28 ἀρ. 6), τὸ γ προέρχεται ἐκ τῆς κοιλίας μεγάλου κλειστοῦ ἀγγείου (πρβ. αὐτόθι πίν. 24 ἀρ. 3), τὸ δ ἀνήκει εἰς πῶμα πυξίδος (πρβ. αὐτόθι πίν. 28 ἀρ. 9). Διὰ θραύσματα γεωμετρικῶν ἀγγείων μετὰ συστάδων ὁμοκέντρων δακτυλίων βλ. ΑΝΤ. ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΛΟΥ, Θηβαϊκά, ΑΔ 3, 1917, εἰκ. 57.

8. Ἀρ. εὑρ. 1489. Ὕψ. σωζ. 0.065 μ. Ἐκ τοῦ λαιμοῦ καὶ τοῦ ὤμου κλειστοῦ ἀγγείου. Πρβ. A. Ruckert, ἔ.ἀ. πίν. I,1.

9. Ὕψ. 0.09, διάμ. βάσ. 0.04 μ. Πηλὸς κιτρινόλευκος, ἄνευ ἐπιχρίσματος· βάσις ἐπίπεδος, λαβὴ ταινιόσχημος, κοσμουμένη εἰς τὸ ἄνω ὁριζόντιον τμῆμα της δι' ἐπαλλήλων ἐντύπων σιγμοειδῶν γραμμῶν. Ὁ λαιμός, ὁ ὦμος καὶ τὸ ἄνω ἥμισυ τῆς κοιλίας φέρουν πλούσιον ἔντυπον καὶ ἐγχάρακτον γεωμετρικὸν διάκοσμον. Πρβ. CVA München 3, πίν. 145,3.

10. Ἀρ. εὑρ. 1473. Πρβ. P. N. Ure, Sixth and Fifth

Τὸ β' ἥμισυ τοῦ 6ου, ὁ 5ος καὶ ὁ 4ος π.Χ. αἰ. ἐκπροσωποῦνται δι' ὀλίγων μελανομόρφων (πίν. ΙΓγ[1] - ΙΔα[2]) καὶ ἐρυθρομόρφων ὀστράκων (πίν. ΙΔβ-γ), ἐλαχίστων μελαμβαφῶν μικκύλων ἀγγείων (πίν. ΙΔδ)[3] καὶ ἀφθόνων ὀστράκων μελαμβαφῶν ἀγγείων (πίν. ΙΔε[4], ΙΕα[5], β[6], γ[7], ΙΗε/β,γ). Μεταξὺ τῶν ὀστράκων ὑπερτεροῦν ἀριθμητικῶς τὰ προερχόμενα ἐκ κανθάρων διαφόρων τύπων τοῦ 6ου[8], τοῦ 5ου[9] καὶ τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. (πίν. ΙϜα[10]) καὶ ἐκ διώτων σκύφων[11], πολλοὶ τῶν ὁποίων φέρουν ἐπὶ τοῦ πυθμένος ἔντυπον διάκοσμον (πίν. ΙϜβ[12], γ[13]). Ἔντυπα ἀνθέμια, ἀλλ' ἐπὶ τοῦ πυθμένος ἀ β α φ ῶ ν ἀνοικτῶν ἀγγείων, βλέπομεν ἐπὶ τοῦ πίν. ΙϜδ (διάμ. βάσεως 0.045 καὶ 0.048 ἀντιστοίχως)[14]. Τὸ τελευταῖον τρίτον τοῦ 5ου καὶ τὸ πρῶτον τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. ἐκπροσωποῦν τὰ ὄστρακα ἀγγείων (κυλίκων ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον) μετ' ἀνθεμωτοῦ διακόσμου (πίν. ΙΖα[15] - β[16], ΙΗα - β, εἰκ. 2, 2 - 3[17], πίν. ΙΗγ[18] - δ, εἰκ. 2, 4[19]). Ἐνδιαφέρον εἶναι τὸ ἐν τῷ πίν. ΙΗϚ καὶ εἰκ. 2, 5 πῶμα πυξίδος[20], τὸ ὁποῖον καλύπτεται ἐσωτερικῶς διὰ μέλανος γανώματος. Μεταγενέστερον εἶναι τὸ μελαμβαφὲς ἀνοικτὸν ἀγγεῖον τοῦ πίν. ΙΗε/α, τὸ ὁποῖον φέρει φυτικὸν διάκοσμον διὰ παχέος λευκοῦ ἐπιχρίσματος[21].

Century Pottery from Ritsona (1927) 19, πίν. VI καὶ VII.

1. Διὰ τὸ μήκους 0.06 μ. ὄστρακον α, τὸ ὁποῖον προέρχεται ἐκ τοῦ ὤμου κλειστοῦ ἀγγείου πρβ. Hesperia 40, 1971, πίν. 88 ἀρ. 36. Διὰ τὰ λοιπὰ Hesperia 5, 1936, 254 εἰκ. 1, περὶ τὸ 540 π.Χ.

2. Τοῦ κύκλου τοῦ ζωγράφου τοῦ Αἵμονος. Πρβ. Olynthus V, πίν. 51 ἀρ. 37.

3. Διὰ τὸ μόνωτον κύπελλον πρβ. Αγγ. Ανδρειωμενου, ΑΔ 27, 1972, Μελέται, πίν. 59γ (ἐκ τάφου τοῦ πρωίμου 5ου π.Χ. αἰ.)

4. Πώματα μεγάλων κυλινδρικῶν πυξίδων τοῦ τύπου Α'. Ἀμφοτέρων τὸ ἐσωτερικὸν ἀβαφές. α. Ἀρ. εὑρ. 1469. Διάμετρος κατὰ συμπλήρωσιν 0.22 μ. Πηλὸς κιτρινέρυθρος, γάνωμα ἀπὸ τοῦ μέλανος μέχρι τοῦ ἐρυθροῦ· κατὰ τὴν περιφέρειαν δύο ἔντυποι δακτύλιοι, βεβαμμένοι διὰ λευκοῦ. β. Ἀρ. εὑρ. 1468, εἰκ. 2,1. Διάμετρος κατὰ συμπλήρωσιν 0.15 μ.· πηλὸς κιτρινέρυθρος, γάνωμα μέλαν. Ἡ πλαστικὴ διαμόρφωσις τῆς περιφερείας τονίζεται διὰ δύο ἐντύπων δακτυλίων, βεβαμμένων διὰ λευκοῦ. Πρβ. Agora XII, 2, πίν. 43 ἀρ. 1290, εἰκ. 11 (τοῦ γ' τετάρτου τοῦ 5ου π.Χ. αἰ.).

5. Διὰ τὴν ὅλπην πρβ. αὐτόθι πίν. 13 ἀρ. 273 (περὶ τὸ 400 π.Χ.). Διὰ τὴν βάσιν ἀνοικτοῦ ἀγγείου πρβ. αὐτόθι πίν. 31 ἀρ. 748 (τοῦ β' τετάρτου τοῦ 5ου π.Χ. αἰ.).

6. Τμῆμα ἐκ τοῦ πυθμένος ἀνοικτοῦ ἀγγείου. Διὰ τὸ χάραγμα πρβ. αὐτόθι εἰκ. 22 ἀρ. 116 (τοῦ τέλους τοῦ 5ου π.Χ. αἰ.).

7. Ἅπαντα τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. Πρβ. P. N. Ure, Black Glaze Pottery from Ritsona (1913) πίν. XV, τάφ. 55.1, τάφ. 34.23. Agora XII, 2, πίν. 5 ἀρ. 104.

8. Πρβ. Ure, ἔ.ἀ. πίν. II, AAA VII, 1974, 331 εἰκ. 9.

9. Πρβ. P.N. Ure, Sixth and Fifth Century Pottery from Ritsona πίν. X, 123.7 (.21). 123.22 (.14).

10. Ἀρ. εὑρ. 1462. Ὕψος 0.12, διάμ. βάσεως 0.09 μ. Διὰ παρεμφερῆ καρχήσια βλ. ΑΕ 1974, πίν. 76α-β.

11. Πρβ. Ure, Black Glaze Pottery πίν. XVI, τάφ. 33.4.24.

12. Πρβ. αὐτόθι πίν. 55 ἀρ. 607 (περὶ τὸ 380 π.Χ.).

13. Ἀρ. εὑρ. 1453. Πρβ. αὐτόθι πίν. XIII, τάφ. 59, 16. Agora XII, 2, πίν. 59 ἀρ. 1052 (τοῦ β' τετάρτου τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.).

14. Ὁ ἴδιος τύπος ἀνθεμίου χαρακτηρίζει τὰ βοιωτικὰ ἀγγεῖα μετ' ἀνθεμωτοῦ διακόσμου. Πρβ. ἀμέσως κατωτέρω πίν. ΙΖβ, ΙΗγ.

15. Ἀρ. εὑρ. 1474. Σῳζ. μῆκος 0.15 μ. Πρβ. Ure, Sixth and Fifth Century Pottery πίν. 25 ἀρ. 114b.11.

16. Πρβ. αὐτόθι πίν. 24.

17. α. Ἀρ. εὑρ. 10008. Σῳζ. ὕψος 0.03. Γάνωμα ἐρυθρόν. Ἐκ τοῦ χείλους ἀνοικτοῦ ἀγγείου, καλυπτομένου εἰς τὸ ἐσωτερικὸν διὰ γανώματος. β. Ἀρ. εὑρ. 10009. Ἐκ τοῦ χείλους ἀνθεμωτῆς κύλικος. Πηλὸς καθαρός, ἐρυθροκίτρινος· γάνωμα ἐρυθρωπόν. Διακρίνονται τρία φύλλα ἀνθεμίου.

18. Ἀρ. εὑρ. 1470. Ἐκ τῆς κοιλίας στάμνου - πυξίδος. Ὕψ. σῳζ. 0.07 μ. Γάνωμα ἀπὸ τοῦ μέλανος μέχρι τοῦ καστανοῦ. Πρβ. CVA Reading 1, πίν. 18 ἀρ. 3 (τοῦ πρωίμου 4ου π.Χ. αἰ.).

19. Ἀρ. εὑρ. 1461. Πῶμα λεκανίδος(;). Μῆκος τόξου περιφερείας 0.06 μ. Πηλὸς κιτρινέρυθρος, καθαρός, συμπαγοῦς σκληρᾶς προσμείξεως, ἀρίστης ποιότητος. Ἡ κάτω ἐπιφάνεια ἐξῃρημένη· ἡ ἄνω πιθανὸν ἐκαλύπτετο διὰ κιτρινερύθρου ἀλοιφῆς, ἐφ' ἧς ἐτέθη ὁ διάκοσμος διὰ καστανομέλανος.

20. Ἀρ. εὑρ. 1490. Διάμ. κατὰ συμπλήρωσιν 0.10 μ. Πηλὸς κιτρινέρυθρος, καθαρός, ἄριστα ὠπτημένος· γάνωμα καστανομέλαν· ἐπὶ τῆς ἄνω ἐξῃρημένης ἐπιφανείας ὑπολείμματα μίλτου· ὁ ἐπὶ ταύτης ἔντυπος δακτύλιος τονίζεται διὰ γανώματος. Βοιωτικοῦ ἐργαστηρίου τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. Πρβ. CVA Reading I, πίν. 18 ἀρ. I.

21. Πρβ. Ν. Φαρακλα, Ἀνασκαφὴ οἰκοπέδου Θεοδώρου Κριμπᾶ ἐν Ἁλιάρτῳ, ΑΕ 1967, Χρον. πίν. ΙΗδ (τοῦ πρωίμου 3ου π.Χ. αἰ.).

Ἐκ τῶν ὀλίγων μικροαντικειμένων (πηλίνων καὶ μολυβδίνων ἀγνύθων, χαλκῶν περονῶν καὶ θραυσμάτων χαλκῶν ἐλασμάτων κτλ.) παρουσιάζομεν ἐνταῦθα τὰ ἐκ μολύβδου βάρη τοῦ πίν. ΙΗζ[1]. Ὁ ἀνάγλυφος διάκοσμος ἐπαναλαμβάνεται καὶ ἐπὶ τῆς ἄλλης πλευρᾶς των.

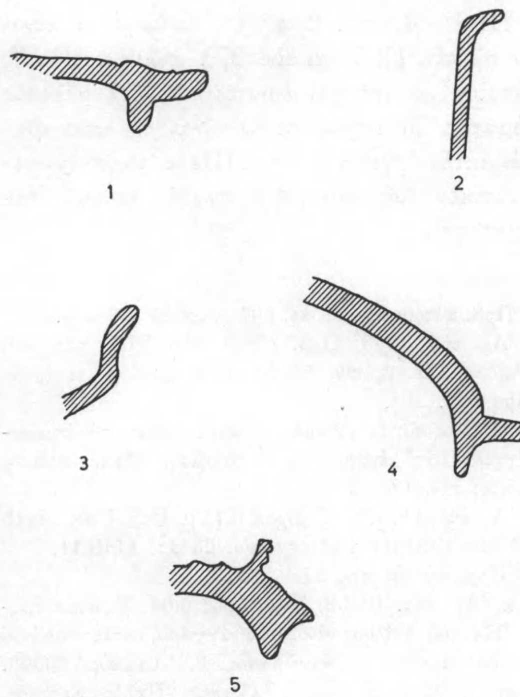

Εἰκ. 2. Τομαὶ θραυσμάτων ἀγγείων: 1 καὶ 5, πώματα πυξίδων· 2 καὶ 3, ἐκ τοῦ χείλους ἀνοικτῶν ἀγγείων μετὰ φυτικοῦ διακόσμου· 4, ἐκ τοῦ πώματος λεκανίδος.

Ἕνεκα τῆς εἰς βάθος ἀναμοχλεύσεως τοῦ ἐδάφους καὶ τῆς ὑπὸ τοῦ μηχανήματος βαθείας ἀρόσεως θραύσεως καὶ διαλύσεως τῶν πάντων, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ προσδιορίσωμεν εἰς τί ἐχρησίμευεν ὁ χῶρος κατὰ τὰς διαφόρους πολιτιστικὰς φάσεις. Πιθανὸν κατὰ τὴν πρωτογεωμετρικὴν ἐποχὴν ἐχρησιμοποιήθη ὡς νεκροταφεῖον[2]. Ἴσως καὶ κατὰ τὰς ἑπομένας περιόδους αὐτὸς ἦτο ὁ χαρακτὴρ τοῦ χώρου. Τὰ πλεῖστα πάντως τῶν συλλεγέντων θραυσμάτων ἀνήκουν εἰς ἀγγεῖα, ὅμοια τῶν ὁποίων εὑρέθησαν ἐν Ριτσώνᾳ[3], Ἐξάρχῳ τῆς Λοκρίδος καὶ ἀλλαχοῦ ἐντὸς τάφων καὶ κατὰ δεκάδας ἢ καὶ ἑκατοντάδας ἐν τῷ ἐν Ἀκραιφνίῳ νεκροταφείῳ[4]. Παρόμοια ἐπίσης εὑρίσκομεν καθημερινῶς ἐν Τανάγρᾳ, τῆς ὁποίας τὸ ἀρχαϊκὸν καὶ κλασσικὸν νεκροταφεῖον, ἀσύλητον[5], ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἀνασκάπτεται ἀπὸ ἑξαμήνου. Ὡς πρὸς τὰ εἰδώλια τοῦ πίν. Ιβ, εἶναι ἀληθές, ὅτι μέγας ἀριθμὸς ὁμοίων των προέρχεται ἐκ τοῦ Καβειρίου[6]. Πολλάκις ὅμως οἱ τύποι οὗτοι ἀπαντοῦν καὶ ἐντὸς παιδικῶν τάφων[7]. Ἡ εὕρεσίς των εἰς Τάχι δὲν δύναται κατ' ἀκολουθίαν νὰ ἀποτελέσῃ ἐπιχείρημα διὰ τὸν ἀποκλεισμὸν τῆς ἐκδοχῆς, ὅτι πιθανὸν ὁ δοκιμαστικῶς ἐρευνηθεὶς χῶρος ἐχρησιμοποιεῖτο ἐπὶ αἰῶνας ὡς νεκροταφεῖον. Ἡ ἱερότης τῶν ἀντικειμένων τοὐναντίον φαίνεται νὰ ἀποκλείῃ τὴν ἑρμηνείαν τῶν

1. Ἀρ. εὑρ. 10001 - 10005 καὶ 271. Λίαν συγγενὲς πρὸς τὸ μεσαῖον τῆς ἄνω σειρᾶς (διάμ. 0.036 μ.) εὕρομεν ἐν Ἐρετρίᾳ κατὰ τὰς ἀνασκαφάς μας τοῦ ἔτους 1973. Βλ. ΑΔ 29,1974, Χρον. (ὑπὸ ἐκτύπωσιν). Πανομοιότυπα ἀλλ' ὀλίγον μικρότερα διάτρητα ἀμφίκυρτα δισκάρια (τὰ ὁποῖα περιγράφονται ὡς mould-made rings, ἑρμηνεύονται ὡς βάρη, ραπτόμενα ἐντὸς τῶν ἐνδυμάτων καὶ χρονολογοῦνται εἰς τὴν κλασσικὴν ἐποχὴν) εὑρέθησαν κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς τῆς Πνυκός. G. Davidson - D. Burr Thompson, Small Objects from the Pnyx: I (1943) εἰκ. 45, ἀρ. 23 - 26. Διὰ πυραμιδοειδεῖς μολυβδίνας ἀγνῦθας, ἄνευ ὅμως πλαστικοῦ ἢ ἐντύπου διακόσμου βλ. αὐτόθι εἰκ. 42, ἀρ. 154 - 155.

2. Ὁ μέγας πρωτογεωμετρικὸς ἀμφορεὺς τοῦ πίν. ΙΑγ φαίνεται, ὅτι θὰ ἦτο τεφροδόχος. Βλ. Στήλη. Τόμος εἰς μνήμην Ν. Μ. Κοντολέοντος, ὑπὸ ἐκτύπωσιν (Αγγ. Ανδρειωμενου). Προσέτι V. Desborough, Protogeometric Pottery (1952) 3.

3. Διά τινα τούτων βλ. Ure, Sixth and Fifth Century Pottery πίν. X, XXIV, XXV.

4. Βλ. ΑΑΑ VII, 1974, 325 κέ.

5. Ἡ ὑπὸ τῶν Ure-Burrows, BSA 14,1907/8, σ. 250 παρεχομένη πληροφορία, ὅτι κατὰ τὸν 19ον καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 20οῦ αἰ. οἱ τυμβωρύχοι τῆς Τανάγρας ἐνδιεφέροντο μόνον διὰ τὰς ταναγραίας, δι' ὃ καὶ ἄφινον ἀθίκτους τοὺς ἀρχαϊκοὺς τάφους, ἀποδεικνύεται καὶ ἀνασκαφικῶς ὀρθή. Ἐκ τῶν ὑφ' ἡμῶν ἀνασκαφέντων δεκάδων κιβωτιοσχήμων ἑλληνιστικῶν τάφων, τῶν πλείστων μνημειώδους κατασκευῆς καὶ περικλειομένων ἐντὸς ταφικοῦ περιβόλου, οὐδεὶς εὑρέθη ἀσύλητος. Ἐξ ἀντιθέτου, οἱ ἀρχαϊκοί, λακκοειδεῖς ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον καὶ οἱ κλασσικοί, κυρίως κεραμοσκεπεῖς ἢ ἐντὸς μονολιθικῶν σαρκοφάγων μετὰ λεπτῶν τοιχωμάτων, ἦσαν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἄθικτοι.

6. Βλ. Schmaltz, ἔ.ἀ. (ἐν τοῖς σχετικοῖς κεφαλαίοις).

7. «Denn vermutlich waren diese Statuetten in erster Linie Weihegaben von Kinder», αὐτόθι 107.

ἐν τοῖς πίν. Θα - γ εἰκονιζομένων κτισμάτων ὡς κοσμικῶν χώρων καὶ ὁδηγεῖ εἰς τὴν ἄποψιν, ὅτι πιθανὸν ταῦτα ἦσαν ταφικοὶ περίβολοι[1].

II. Ἁλίαρτος

Ἐντὸς τοῦ οἰκοπέδου τοῦ κ. Γρηγ. Ἰωάννου, κειμένου κατὰ τὴν πρὸς Λεβάδειαν ἔξοδον τῆς συγχρόνου πόλεως καὶ κατὰ τὴν Β. παρυφὴν τῆς ἐπαρχιακῆς ὁδοῦ, Ν. τοῦ χθαμαλοῦ λόφου, ἐφ' οὗ ἡ ἀρχαία ἀκρόπολις[2], ἀπεκαλύφθη μνημειώδης ταφικὸς περίβολος, περικλείων τέσσαρας κεραμοσκεπεῖς τάφους (εἰκ. 3, πίν. ΙΘα)[3]. Οὗτος ἔκειτο εἰς τὸ Ν. ἄκρον τοῦ οἰκοπέδου, τὸ ὁποῖον ἔχει πρόσοψιν ἐπὶ τῆς λεωφόρου, ἀπεκαλύφθη δὲ εἰς βάθος 0.20 μ. ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους κατὰ τὰς ἐκσκαφικὰς ἐργασίας πρὸς θεμελίωσιν ἀποθήκης.

Κατὰ τὴν ἀναληφθεῖσαν συστηματικὴν ἀνασκαφὴν τοῦ χώρου διηνοίγησαν δύο τομαί, διαστάσεων 5 × 5 μ. ἑκάστη, συνεχόμεναι ἀπὸ Δ. πρὸς Ἀ. Ἐντὸς τούτων παρηκολουθήθησαν οἱ τρεῖς τοῖχοι τοῦ περιβόλου, οἱ σχηματίζοντες Π[4]. Τὸ ἐξωτερικὸν μῆκος τοῦ ὀρθογωνίου περιβόλου εἶναι 8.40, τὸ δὲ σωζ. μῆκος ἑκάστης τῶν καθέτων σκελῶν του περίπου 3 μ. Οἱ τοῖχοι εἶναι κατεσκευασμένοι διὰ μιᾶς σειρᾶς ὀρθογωνίων λελαξευμένων ἀσβεστολιθικῶν ὀγκολίθων, μήκους 1 μ. περίπου, πλάτους 0.50 καὶ ὕψους 0.60 μ.,

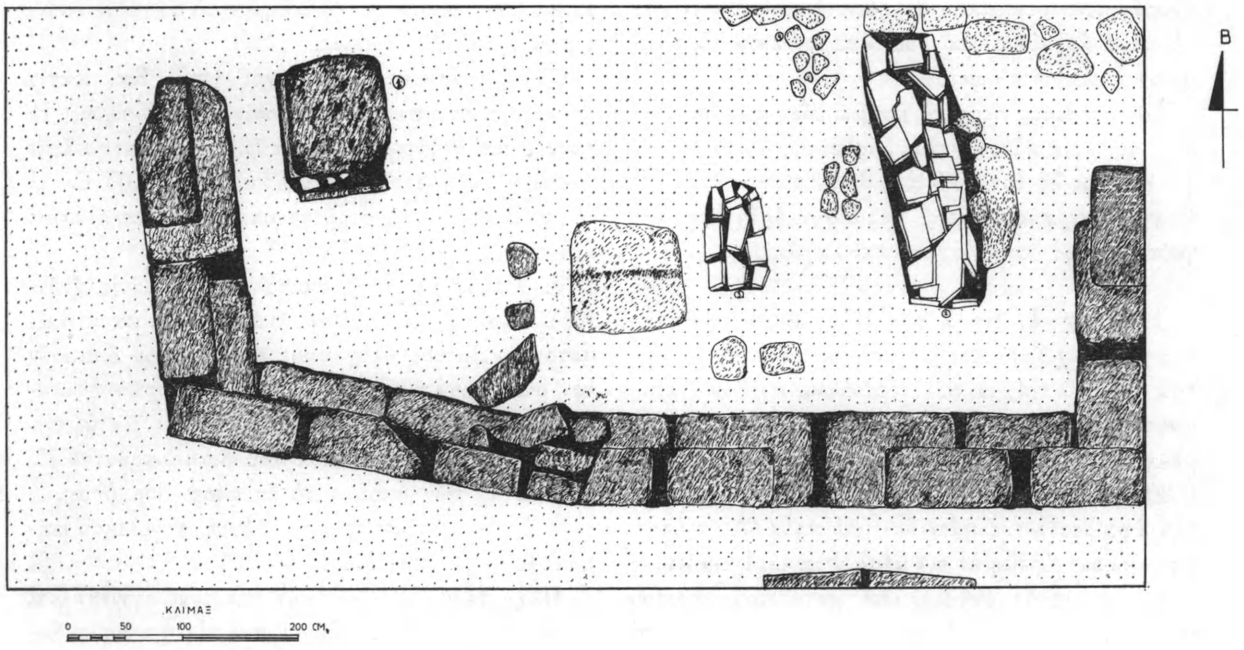

Εἰκ. 3. Ἁλίαρτος. Μνημειώδης ταφικὸς περίβολος.

1. Πρβ. ΑΔ 27, 1972, Χρον., πίν. 112α. Παρεμφερεῖς ἀνεσκάψαμε καὶ ἡμεῖς κατὰ τὴν ἐφετινὴν περίοδον ἐν Τανάγρᾳ· βλ. ἀνωτ. σ. 16 σημ. 5 καὶ κατωτ. σημ. 4.

2. Περὶ τῆς ἀρχαίας Ἁλιάρτου γενικῶς βλ. R. P. Austin, BSA 32, 1931/32, 209 κέ.

3. Ταφικὸς περίβολος μετὰ πολλῶν τάφων ἀνεσκάφη πρὸ ἐτῶν ἐντὸς τοῦ πρὸς Δ. ὁμόρου οἰκοπέδου τοῦ κ. Θεοδ. Κριμπᾶ. Βλ. Ν. Φαρακλαν, ΑΕ 1967, Χρον., 21 κέ.

4. Περίβολοι ἐν σχήματι Π, περικλείοντες ὅμως μνημειώδεις κιβωτιοσχήμους τάφους, διατηροῦντας ἐνίοτε καὶ ὑπολείμματα τοιχογραφιῶν, εἴδομεν (ἀνωτ. σ. 16 σημ. 5 καὶ σ. 17 σημ. 1), ὅτι ἀπεκαλύφθησαν κατὰ τὰς ἐφετινὰς ἐν Τανάγρᾳ ἀνασκαφάς. Διὰ παρεμφερεῖς κατασκευὰς βλ. Λ. Παρλαμα, Νεκροταφεῖον τοῦ Δ' αἰ. π.Χ. παρὰ τὸ Μάζι Ὀλυμπίας, ΑΑΑ V, 1972, 207 κέ. σχέδ. 1, εἰκ. 1 καὶ 5. Προσέτι Αικ. Κωστογλου, Εἰδήσεις ἐξ Ἰονίων Νήσων, ΑΑΑ III, 1970, 70 εἰκ. 3. Ι. Βοκοτοπουλου, Νέα εὑρήματα ἐξ Ἠπείρου, αὐτόθι 42, εἰκ. 5, ἔνθα ὅμως οἱ πλεῖστοι τῶν περικλειομένων τάφων ἦσαν «ἀσήμαντοι κεραμοσκεπεῖς ἢ τυχαῖαι ταφαί».

ἑδραζομένων ἐπὶ τοιχοβάτου ἐξ ἀσβεστολιθικῶν πλακῶν, ὕψους 0.10 καὶ πλάτους 0.70 μ. Τὸ πλεονάζον πλάτος τοῦ τοιχοβάτου εὑρίσκεται ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τοῦ περιβόλου (πίν. ΙΘβ), ἐνῷ κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν ἐπιφάνειαν τῶν τοίχων καὶ ἰδιαιτέρως τοῦ ἐπιμήκους νοτίου ἡ ἀνωδομὴ εὐθυγραμμίζεται πρὸς τὴν εὐθυντηρίαν. Τὰ μεταξὺ τῶν λίθων κενὰ καὶ ἡ ἀπόκλισις τοῦ ἐπιμήκους τοίχου ἀπὸ τῆς εὐθείας πρέπει νὰ ὀφείλωνται εἰς ἰσχυράν τινα σεισμικὴν δόνησιν, ἐπισυμβᾶσαν κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους, ὅτε πιθανὸν τὸ μνημεῖον ἦτο εἰσέτι ὁρατόν.

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ μνημειῶδες τοῦ περιβόλου, οἱ ἐντὸς αὐτοῦ ἀποκαλυφθέντες ὀλίγοι τάφοι (πέντε ἕως ἓξ τὸν ἀριθμὸν) ἦσαν λίαν εὐτελεῖς[1]· ἅπαντες κεραμοσκεπεῖς, περιεῖχον ἐλάχιστα ἀγγεῖα, κυρίως δακρυδόχους καὶ λαγύνους.

Τάφος 1. Κατὰ τὴν ΒΔ. ἄκραν τοῦ ἀνασκαφέντος χώρου καὶ εἰς ἀπόστασιν 0.80 μ. ἀπὸ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ περιβόλου, σχεδὸν δ' ἐπιφανειακῶς, ἀπεκαλύφθησαν ἀνωμάλως συσσωρευμέναι τέσσαρες ὀρθογώνιοι λίθιναι πλάκες, διαστ. 0.80 × 0.70 μ. Μετὰ τὴν ἀπομάκρυνσίν των καὶ τὴν ἀφαίρεσιν τῆς κάτωθεν καὶ πρὸς Ἀ. τούτων ἐπιχώσεως εὑρέθη ἐν τῷ μέσῳ θραυσμάτων κεραμίδων σκελετὸς ἐν διαλύσει μετὰ τοῦ κρανίου πρὸς Ἀ. Πλησίον τοῦ πρώτου τούτου νεκροῦ καὶ ἐν τῷ μέσῳ σωροῦ κεραμίδων εὑρέθη ἕτερος σκελετὸς ἐν διαλύσει, ἔχων τὸ διατηρηθὲν κρανίον του εἰς τὸ ΝΔ. ἄκρον τῆς συστάδος. Πρόκεινται δύο ταφαί, πιθανὸν σύγχρονοι. Ἕνεκα τῆς διαταράξεως τοῦ στρώματος, ὀφειλομένης εἰς τὴν ἐπισυμβᾶσαν καταστροφὴν τῶν τάφων ἐκ τῆς ἐπισωρεύσεως τῶν λιθίνων πλακῶν[2], δὲν κατέστη δυνατὸν νὰ διακρίνωμεν, ἐὰν τὰ συλλεγέντα, ἀμέσως κατωτέρω δημοσιευόμενα, κτερίσματα ἀνῆκον εἰς τὸν ἕτερον τῶν τάφων ἢ εἰς ἀμφοτέρους.

1. Λάγυνος ἀβαφής, συγκολληθεῖσα ἐκ πλειόνων τεμαχίων καὶ συμπληρωθεῖσα (πίν. Κα/α)[3]. Ἀρ. εὑρ. 182. Ὕψ. 0.185, μεγ. διάμ. 0.15. Πηλὸς κιτρινόλευκος. Λαβὴ ταινιόσχημος μετὰ δύο κατὰ μῆκος αὐλακώσεων.

2. Μόνωτος εὐρύλαιμος πρόχους, ἀκεραία (πίν. Κα/β). Ἀρ. εὑρ. 186. Ὕψος 0.05, διάμ. στομίου 0.04 μ. Πηλὸς καστανός· καστανέρυθρος ἀραιὰ βαφὴ καλύπτει ὁλόκληρον τὸ ἀγγεῖον ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς.

3-6. Τέσσαρες δακρυδόχοι (πίν. Κα, κάτω σειρά), πηλοῦ φαιοῦ, διαφόρων ἀποχρώσεων. Ἡ πρώτη ἀπ' ἀριστερῶν (ἀρ. εὑρ. 188) διατηρεῖται ἀκεραία καὶ ἔχει ὕψος 0.20 καὶ διάμ. 0.07 μ. Αἱ λοιπαὶ ἐλλιπεῖς τὸ στόμιον καὶ αἱ δύο τελευταῖαι καὶ τμῆμα τοῦ λαιμοῦ.

7. Μέγας χαλκοῦς δακτύλιος, ἀκέραιος (πίν. Κγ). Ἀρ. εὑρ. 203. Διάμ. 0.11 μ. Δύο κατὰ διάμετρον κείμενοι ὀλόγλυφοι ἀστράγαλοι διαιροῦν τὸν δακτύλιον εἰς τὰ δύο. Τὸ ἕτερον τῶν ἡμικυκλίων, τὸ ταινιόσχημον, διακόπτεται κατὰ τὴν κορυφήν του καὶ τὰ ἄκρα του διαμορφοῦνται εἰς ἐλάσματα, τῶν ὁποίων τὸ ἓν φέρει δύο ὀπάς.

8. Σιδηρᾶ στλεγγὶς εἰς τεμάχια, συνολικοῦ μήκους 0.25 μ. (πίν. Κβ).

Πλὴν τῶν εἰκονιζομένων περισυνελέγησαν καὶ ἄλλαι τέσσαρες δακρυδόχοι καὶ εἷς χαλκοῦς δακτύλιος, ἀκέραιος.

Τάφος 2. Κατὰ τὸ Ἀ. τμῆμα τοῦ χώρου, ὁ ὁποῖος περικλείεται ὑπὸ τοῦ περιβόλου καὶ εἰς βάθος 0.50 μ. ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους, ἀπεκαλύφθη ἡμικατεστραμμένος κεραμοσκεπὴς τάφος, μήκους 2.15 καὶ πλάτους 0.50 μ. (πίν. ΚΑα-β, εἰκ. 4). Ἡ καταστροφὴ τοῦ τάφου ὀφείλεται ἴσως εἰς τὴν ἐπ' αὐτοῦ πτῶσιν τῶν λίθων, οἱ ὁποῖοι εὑρέθησαν συσσωρευμένοι κατὰ τὴν Ἀ. μακρὰν πλευράν του. Ὁ ἐντὸς τοῦ τάφου σκελετὸς νεαροῦ ἀτόμου ἦτο διαλελυμένος, διετήρει ὅμως τὸ κρανίον του εἰς τὸ Β. ἄκρον τοῦ τάφου καὶ μάλιστα κατὰ τὴν ΒΑ. γωνίαν του. Πλη-

1. Δὲν ἀποκλείεται, λοιπόν, καὶ ὁ ἐν τῷ οἰκ. Θ. Κριμπᾶ ἀναλημματικὸς τοῖχος Δ (ἢ περίβολος ἢ ἁπλῶς κρηπὶς περιβόλου, βλ. ΑΕ 1967, Χρον., 28) νὰ ἀπέβλεπεν εἰς τὴν ἔξαρσιν εὐτελῶν τάφων. Θὰ ἠδύνατό τις νὰ ἰσχυρισθῇ βεβαίως ὅτι ὁ περίβολός μας εἶχε κατασκευασθῆ παλαιότερον καὶ περιέκλειε τάφους μνημειώδους κατασκευῆς, οὐδεὶς ὅμως τοιοῦτος τάφος εὑρέθη.

2. Δὲν νομίζω, ὅτι αἱ πλάκες αὗται ἔχουν σχέσιν τινὰ πρὸς τὸν ἕτερον τῶν νεκρῶν.

3. Πρβ. H. Thompson, Two Centuries of Hellenistic Pottery, Hesperia 3, 1934, 377 εἰκ. 63, D30. ΑΕ 1967, Χρον., πίν. ΚΑα (τῶν μέσων τοῦ 2ου π.Χ. αἰ.).

σίον τῆς κεφαλῆς εἶχον τοποθετηθῆ ὀκτὼ δακρυδόχοι, παρὰ τὸν ἀριστερὸν δὲ καρπὸν ἡ ὑπ' ἀρ. εὑρ. 183 λάγυνος (πίν. ΚΑβ-ΚΒα). Αὕτη ἔχει ὕψος 0.155 καὶ διάμ. 0.15 μ. Πηλὸς καστανέρυθρος μετὰ λείας ἐπιδερμίδος· λαβὴ ταινιωτὴ μετὰ καθέτων αὐλακώσεων. Μᾶλλον τῶν μέσων τοῦ 2ου π.Χ. αἰ.[1]

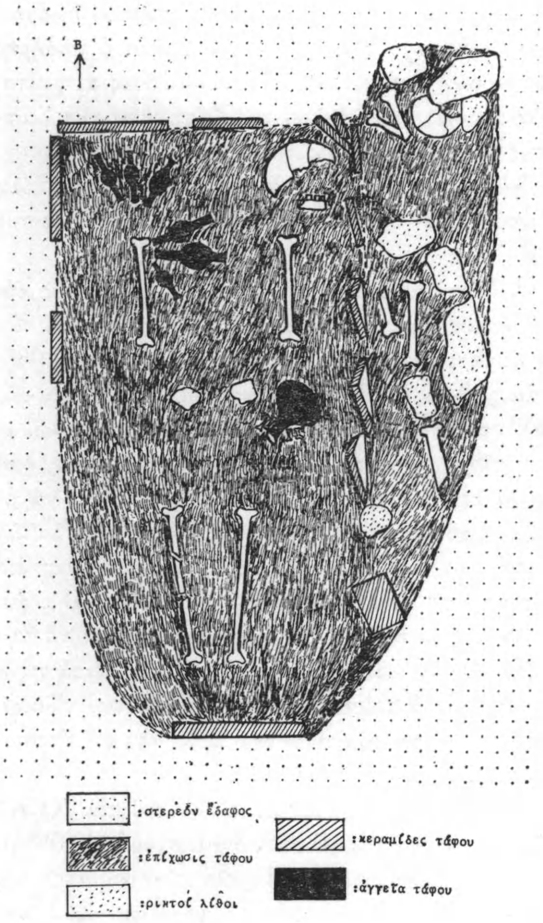

Εἰκ. 4. Ἁλίαρτος. Τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ τάφου 2.

Ἔξωθι ἀκριβῶς τῆς Ἀ. πλευρᾶς τοῦ τάφου καὶ μεταξὺ τῶν συσσωρευμένων λίθων ὀστᾶ ἑτέρου νεκροῦ, ἀτάκτως ἐρριμμένα. Πιθανὸν προέρχονται ἐκ τῆς καθάρσεως παλαιοτέρου τάφου, φαίνεται δὲ ὅτι ἀνῆκον εἰς ἐνήλικα καὶ δὴ ἄρρενα.

Τάφος 3. Περὶ τὰ 1.50 μ. Δ. τοῦ τάφου 2 καὶ εἰς τὸ αὐτὸ βάθος ἀπεκαλύφθη ἡμικατεστραμμένος κεραμοσκεπὴς τάφος, πλάτους 0.50 καὶ σωζ. μήκους 0.90 μ. Ὡς ἀποδεικνύουν τὰ διασωθέντα μηριαῖα ὀστᾶ, ὁ νεκρὸς ἀνῆκεν εἰς ἐνήλικα. Ὁ τάφος κατεστράφη κατὰ τὸ βόρειον ἥμισυ ἐκ τῆς ἐπ' αὐτοῦ πτώσεως σωροῦ λίθων, οἵτινες συνέθλιψαν καὶ μετεκίνησαν τὰς κεραμίδας καὶ τὸ ὑπ' αὐτὰς τμῆμα τοῦ σκελετοῦ μετὰ τοῦ κρανίου. Τὰ ὑπὸ τὰς κεραμίδας ὄστρακα συγκολληθέντα ἔδωκαν τὰ ἑξῆς δύο ἀγγεῖα:

1. Δίωτον χυτροειδὲς ἀγγεῖον, ἐλλιπὲς μέγα τμῆμα τοῦ ὑψηλοῦ ταινιοσχήμου λαιμοῦ, τὴν ἑτέραν τῶν λαβῶν καὶ μικρὰ τμήματα κατὰ τὸν πυθμένα (ἀρ. εὑρ. 184, πίν. ΚΒβ/α, ΚΒγ/α). Ὕψ. 0.09, διάμ. κοιλίας 0.10 μ. Πηλὸς καστανός· διὰ φωτεινοῦ ἐρυθροῦ γανώματος καλύπτεται ὁλόκληρον τὸ ἀγγεῖον ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς.

2. Πρόχους μετὰ κορμοῦ ἐν σχήματι πεπλατυσμένης σφαίρας (ἀρ. εὑρ. 185, πίν. ΚΒβ/β, ΚΒγ/β), ἐλλιπὴς μεγάλα τμήματα κατὰ τὸν πυθμένα. Ὕψ. 0.06, διάμ. 0.10 μ. Πηλὸς φαιός· γάνωμα μελανόφαιον, καλύπτον ὁλόκληρον τὸ ἀγγεῖον ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς, ἀπολεπισμένον εἰς πολλὰ σημεῖα. Πρέπει νὰ χρονολογῆται εἰς τὸν πρώιμον 3ον π.Χ. αἰ.[2]

Τάφος 4. Περὶ τὰ 1.50 μ. Β. τοῦ προηγουμένου τάφου καὶ εἰς τὸ αὐτὸ βάθος, ἐν τῷ μέσῳ δὲ σωροῦ λίθων ἀπεκαλύφθη τελείως κατεστραμμένος κεραμοσκεπὴς τάφος. Πλὴν τῶν διαλελυμένων ὀστῶν ἀνευρέθησαν τρία τεμάχια σιδηρᾶς στλεγγίδος, ὁμοίας πρὸς τὴν τοῦ τάφου 1, ἡ δακρυδόχος τοῦ πίν. ΚΓα, ἐκ τῶν πρωιμωτέρων τοῦ εἴδους καὶ χαλκοῦν νόμισμα Περδίκκα τοῦ III (365/64 - 359 π.Χ.)[3].

Ἐκ τῆς ἐξετάσεως τῶν κτερισμάτων ἐφάνη, ὅτι ὁ χῶρος ἐχρησιμοποιήθη εἰς δύο ἀπ' ἀλλήλων ἀπεχούσας χρονικὰς περιόδους. Εἰς τὴν πρώτην περίοδον (τέλος τοῦ 4ου ἢ ἀρχαὶ τοῦ 3ου π.Χ. αἰ.) ἀνήκουν οἱ τάφοι 3 καὶ 4, εἰς δὲ τὴν δευτέραν (μέσα τοῦ 2ου π.Χ. αἰ.) οἱ τάφοι 1 καὶ 2. Τὸ ἴδιον φαινόμενον παρετηρήθη καὶ ἐντὸς τοῦ ὁμόρου οἰκοπέδου[4]. Τίνες λόγοι ὡδήγησαν εἰς τὴν

1. Πρβ. Hesperia 3, 1934, 404 εἰκ. 92, Ε70.

2. Πρβ. ΑΕ 1967, Χρον., πίν. Κα.

3. B. V. Head, Historia nummorum² 222.

4. ΑΕ 1967, Χρον., 29.

ἐγκατάλειψιν τοῦ νεκροταφείου κατὰ τὸ β' τέταρτον τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. καὶ τί συνετέλεσεν, ὥστε κατὰ τὰ μέσα τοῦ 2ου π.Χ. αἰ. ὁ χῶρος νὰ χρησιμοποιηθῇ ἐκ νέου δι' ἐνταφιασμούς, παραμένει ἄγνωστον.

III. Ἀρχαῖα παραδοθέντα ὑπὸ ἰδιωτῶν

Τὰ κατωτέρω ἀρχαῖα παρεδόθησαν εἰς τὸ Μουσεῖον Θηβῶν ὑπὸ ἰδιωτῶν:

Ὑπὸ τοῦ κ. Κων. Κασσίτα, κατοίκου Θίσβης, τὸ εἰδώλιον τοῦ πίν. ΚΓβ, ὕψους 0.09 μ. Ὑπὸ τοῦ κ. Γεωργ. Μελισσάρη, κατοίκου Θεσπιῶν, τὸ κάτω δεξιὸν τμῆμα ἀναθηματικοῦ ἀναγλύφου ἐκ λευκοῦ λεπτοκόκκου μαρμάρου (πίν. ΚΓγ)[1], σῳζ. μήκους 0.16 μ., τὰ μικκύλα ἀγγεῖα τῶν πιν. ΚΓδ[2] - ΚΓε[3] καὶ ἡ μελανόμορφος κύλιξ τοῦ πίν. ΚΓς', τοῦ κύκλου τοῦ ζωγράφου τοῦ Αἵμονος[4]. Ἅπαντα εὑρέθησαν ἐν Θεσπιαῖς, παρὰ τὴν θέσιν Μπαρμπακᾶς.

Κατὰ τὴν διάνοιξιν τῆς ἐπαρχιακῆς ὁδοῦ Ἀσωπίας-Τανάγρας ἦλθον εἰς φῶς καὶ παρεδόθησαν εἰς τὸν Ἀστυνομικὸν Σταθμὸν Τανάγρας τὰ κατωτέρω ἀρχαῖα, τὰ ὁποῖα νῦν εὑρίσκονται ἐν τῷ Μουσείῳ Θηβῶν:

1. Δέκα μικροὶ σφαιρικοὶ ἀρύβαλλοι, κοσμούμενοι διὰ τοῦ γνωστοῦ τετραφύλλου εἰς διαφόρους παραλλαγάς. Πέντε τούτων εἰκονίζονται ἐν τῷ πίν. ΚΔα. Ὁ πρῶτος ἀπ' ἀριστερῶν (ἀρ. εὑρ. 153) ἔχει ὕψος 0.07, οἱ δὲ λοιποὶ 0.05 μ.

2. Τὰ μελαμβαφῆ ἀγγεῖα τοῦ πίνακος ΚΔβ[5].

3. Ὁ χειροποίητος μικκύλος χυτροειδὴς ἀμφορίσκος τοῦ πίν. ΚΔγ (ἀρ. εὑρ. 164) καὶ τὸ παραπλεύρως εἰκονιζόμενον μικκύλον, ὕψους 0.04 μ., ἐξάλειπτρον.

4. Τὸ ἄνω τμῆμα μελανομόρφου ληκύθου μετὰ παραστάσεως ἁρματοδρομίας (πίν. ΚΔδ, ἀρ. εὑρ. 167). Εἰκονίζονται δύο ἅρματα μετὰ τῶν ἡνιόχων των. Διὰ παχέος λευκοῦ ὑποδηλοῦται ὁ ποδήρης χιτὼν τῶν ἡνιόχων· διὰ καστανοϊώδους αἱ χαῖται τῶν ἵππων. Τοῦ κύκλου τοῦ ζωγράφου τῆς Σαπφοῦς[6].

5. Τὸ μόνωτον ἀνοικτὸν ἀγγεῖον καὶ ἡ μικκύλη (ὕψους 0.07 μ., ἀρ. εὑρ. 180) ἀβαφὴς ὑδρία τοῦ πίν. ΚΔε.

6. Μία λίαν ἐνδιαφέρουσα μικρὰ τετράωτος κύλιξ, ἐλλιπὴς μέγα τμῆμα τῆς κοιλίας, τὰς δύο τῶν λαβῶν καὶ τμῆμα τοῦ κωνικοῦ ποδός. Ὕψος 0.085, διάμ. χείλους 0.16 μ. Ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς καλύπτεται διὰ καστανοφαίου στιλπνοῦ γανώματος, πλὴν τῆς κατὰ τὸ ὕψος τῶν λαβῶν ζώνης καὶ τριῶν λεπτῶν δακτυλίων ἐπὶ τῆς κοιλίας, τὰ ὁποῖα ἔχουν ἐξαιρεθῆ. Ἐπὶ τῆς ζώνης τῶν λαβῶν ὀξυκόρυφα φυλλάρια καὶ συνεχὴς μαίανδρος· ἐπὶ τῆς κοιλίας σπειρομαίανδρος καὶ ἑπτάφυλλα ἀνθέμια διὰ λευκοῦ. Τὸ σχῆμα κατατάσσει τὸ ἀγγεῖον εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν κυλίκων μετὰ πτηνῶν (Vogelschalen), ἐνῷ ἡ τεχνική του εἰδικώτερον τὸ φέρει πλησιέστατα πρὸς τὸν ἐκ Ριτσώνας σκύφον τῆς Ὁμάδος III[7].

7. Τὸ δίωτον ἀβαφὲς κύπελλον τοῦ πίν. ΚΕα/β Ἀρ. εὑρ. 162. Ὕψος 0.055, διάμ. στομίου 0.085 μ. Λαβαὶ ταινιόσχημοι. Ἡ πλατεῖα κυματοειδὴς ταινία[8] ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας καὶ ἐπάλληλοι δακτύλιοι εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ἀγγείου διὰ πορτοκαλλερύθρου γανώματος.

8. Ἡ ὑψίλαιμος πρόχους τῶν πιν. ΚΕα/α,

---

1. Πρβ. U. Hausmann, Griechische Weihreliefs (1960) εἰκ. 32.

2. Ἀρ. εὑρ. 132 (ὕψ. 0.05, διάμ. χείλους 0.088 μ.)· διὰ παρεμφερεῖς ταινιωτὰς κύλικας μετ' ἀνθεμωτοῦ διακόσμου, παραγομένας καθ' ὅλον τὸν 5ον π.Χ. αἰ. βλ. Eug. Vanderpool, Hesperia 15, 1946, πίν. 62, ἀρ. 218 - 225.

3. Ἀρ. εὑρ. 135, 137, 136. Ὁ ἀβαφὴς καλαθίσκος (ἀρ. εὑρ. 135, συνολικὸν ὕψος 0.058 μ.), πηλοῦ ὑπολεύκου, δύναται νὰ συγκριθῇ πρὸς παρεμφερεῖς, εὑρεθέντας ἐντὸς τάφων ἐν Ἀκραιφνίῳ ὁμοῦ μετ' ἀγγείων τῶν ὡρίμων ἀρχαϊκῶν χρόνων. Διὰ τοὺς κανθαρίσκους πρβ. H. Thompson, Hesperia 6, 1937, 207 εἰκ. 125.

4. Ἀρ. εὑρ. 131 (ὕψ. 0.112, διάμ. χείλους 0.178, διάμ. βάσεως 0.105 μ. Πηλὸς ροδόχρους). Πρβ. πίν. ΙΔα.

5. Ἀρ. εὑρ. 177, 176, 175. Διὰ τὸν κάνθαρον (ἀρ. εὑρ. 176, ὕψ. 0.095 μ.) πρβ. Ure, Sixth and Fifth Century Pottery πίν. X, 114a· 12.

6. Πρβ. Haspels, ABL πίν. 33, 1. Διὰ τὸν τύπον τῆς ληκύθου πρβ. αὐτόθι πίν. 38, 2.

7. Ure, Sixth and Fifth Century Pottery πίν. VII, 31· 42.

8. Διὰ τὴν τεχνικὴν καὶ τὸν διάκοσμον πρβ. αὐτόθι πίν. VII, 102· 3.

ΚΕγ διατηρεῖται ἀκεραία, πλὴν μικροῦ τμήματος τῆς ἐν σχήματι κολούρου κώνου βάσεως, τὸ ὁποῖον ἐλλείπει. Ἀρ. εὑρ. 170. Ὕψος 0.15, διάμ. στομίου 0.06 μ. Ὁ ἐπὶ τοῦ φυσικοῦ τοῦ πηλοῦ διάκοσμος διὰ μέλανος γανώματος. Τὸ σχῆμα [1] καὶ ἡ διάταξις τοῦ διακόσμου μᾶς ὁδηγοῦν μᾶλλον εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 6ου π.Χ. αἰ. Πιθανὸν πρόκειται περὶ προϊόντος τοπικοῦ ἐργαστηρίου, ὑποστάντος τὴν ἐπίδρασιν ἔργων εἰσαχθέντων ἐξ Ἐρετρίας [2].

9. Τοῦ πίν. ΚΕδ τὸ μὲν ἱππάριον (ἀρ. εὑρ. 163) χρονολογεῖται εἰς τὸν πρώιμον 6ον, ὁ δὲ κύων (ἀρ. εὑρ. 166, μῆκος 0.07 μ.) εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. Τὸ νεώτερον εἰδώλιον εἶναι ἐλλιπὲς τοὺς πόδας καὶ τμῆμα τῆς οὐρᾶς· καλύπτεται διὰ κιτρίνου στιλπνοῦ χρώματος καὶ φέρει ἐπὶ τοῦ περιλαιμίου, τῶν χειλέων καὶ τῶν ρωθώνων χρῶμα ἐρυθρόν. Πανομοιότυπον εἰδώλιον εἶχεν εὑρεθῇ παλαιότερον ἐν Τανάγρᾳ [3].

10. Αἱ κύλικες τῶν πιν. ΚΕβ, ε, ς [4], ὕψους ± 0.08 καὶ διαμ. χείλους ± 0.135 μ.

Παρεδόθη προσέτι εἰς τὸ Μουσεῖον Θηβῶν τὸ ἐν Τάχι εὑρεθὲν ὑπ' ἀρ. 10015 τμῆμα ἄποδος κύλικος τῆς κατηγορίας τῶν λεγομένων βοιωτικῶν ἢ κυλίκων μετὰ πτηνῶν (Vogelschalen) [5]. Ὕψος 0.032, διάμ. χείλους κατὰ συμπλήρωσιν 0.16 μ. Πηλὸς ἐρυθρόλευκος, γάνωμα ἀπὸ τοῦ καστανοῦ μέχρι τοῦ φωτεινοῦ ἐρυθροῦ· ἐπίχρισμα κιτρινόλευκον. Τὸ ὠτίον διάτρητον· ἐπὶ τοῦ χείλους γραμμίδια. Ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας τοῦ κορμοῦ ἑπτὰ ὁριζόντιοι λεπτοὶ δακτύλιοι καὶ συστάδες καθέτως τεθλασμένων γραμμῶν (Treppenmuster). Ἡ ἐλαφρῶς κοιλαινομένη βάσις κοσμεῖται διὰ δίσκου μετ' ἀκτινοειδῶς διατεταγμένων πλατειῶν ταινιῶν. Τὸ σχῆμα καὶ ὁ διάκοσμος μᾶς ὁδηγοῦν εἰς τοὺς πρωίμους χρόνους τοῦ 6ου π.Χ. αἰ. [6]

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ

1. Πρβ. J. Boardman - F. Schweitzer, Clay Analysis of Archaic Greek Pottery, BSA 68, 1973, πίν. 55a (Oxford 1960. 741) σ. 276, ὅπου σημειοῦνται καὶ αἱ τρεῖς μέχρι τότε γνωσταὶ πρόχοι τοῦ αὐτοῦ σχήματος (Λούβρου CA 2365, Βερολίνου 2664, Ἐθνικοῦ Μουσείου 2244). Τὸ αὐτόθι ἀναφερόμενον, ὅτι ἡ χρῆσις τοῦ πολλαπλοῦ χρωστῆρος εἶναι χαρακτηριστικὸν τῆς ὑπογεωμετρικῆς ἐρετριακῆς κεραμεικῆς, πρέπει νὰ συμπληρωθῇ διὰ τοῦ «καὶ μάλιστα ἡ τοῦ ἑ ξ α π λ ο ῦ (χρωστῆρος), ἡ ὁποία ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι πολὺ ἀγαπητὴ εἰς τὸ ἐρετριακὸν ἐργαστήριον καθ' ὅλον τὸν 6ον καὶ τὸ α' ἥμισυ τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. Βλ. Αγγ. Ανδρειωμενου, Ἐκ τῆς Δυτικῆς Νεκροπόλεως τῆς Ἐρετρίας, ΑΑΑ VII, 1974, 240 σημ. 14. Πρβ. προσέτι L. Kahil, ΑΔ 20, 1965, Χρον., πίν. 336f καὶ πρὸ παντὸς πίν. 337e. Ἡ ἐνταῦθα εἰκονιζομένη πρόχους ἐξ Ἐρετρίας, ἐφ' ἧς ἐχρησιμοποιήθη κατὰ κόρον ὁ ἑξαπλοῦς χρωστήρ, ὁμοιάζει πρὸς τὴν τῆς Ὀξφόρδης 1960. 741, ἡ ὁποία ἐχαρακτηρίσθη ὡς ὑπογεωμετρικῶν χρόνων. Νομίζω, ὅτι ἡ πρόχους αὕτη καὶ αἱ πρόχοι τῆς Ἐρετρίας, τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου (ἐκ Τανάγρας προερχομένη) καὶ ἡ ἡμετέρα πρέπει νὰ θεωρηθοῦν νεώτεραι τῆς πρόχου τοῦ Λούβρου, ἡ ὁποία χρονολογεῖται εἰς τὸ τελευταῖον τέταρτον τοῦ 7ου π.Χ. αἰ. CVA Louvre 17, πίν. 48.

2. Βλ. J. Boardman, Early Euboean Pottery and History, BSA 52, 1957, 15. Πρόδρομον τῆς σειρᾶς ταύτης τῶν πρόχων, χρονολογουμένην εἰς τοὺς ὑστάτους γεωμετρικοὺς ἢ τοὺς ὑπογεωμετρικοὺς χρόνους, εὕρομεν ἐν Ἐρετρίᾳ κατὰ τὰς ἀνασκαφάς μας τοῦ ἔτους 1973. Βλ. Αγγ. Ανδρειωμενου, Γεωμετρικὴ καὶ ὑπογεωμετρικὴ κεραμεικὴ ἐξ Ἐρετρίας, ΑΕ 1975, 218.

3. Βλ. R. Higgins, Catalogue of the Terracottas in the British Museum (1954) πίν. 110 ἀρ. 807.

4. Πρβ. Ure, Sixth and Fifth Century Pottery πίν. XXII, 139· 40.

5. Βλ. ἀνωτέρω σ. 20.

6. Πρβ. CVA Berlin 4, πίν. 188, 1 - 2. Reading I, πίν. 15, Ia.

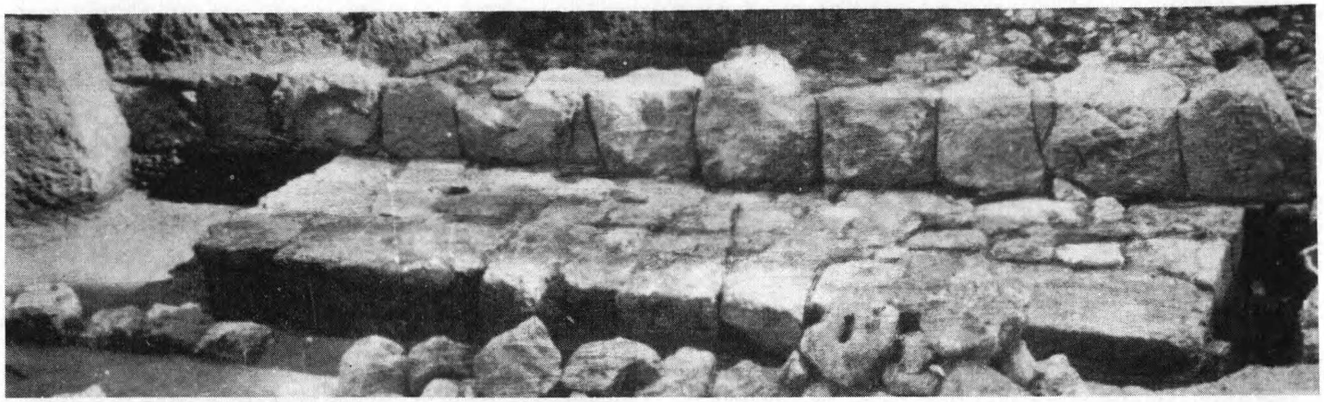

α. Τμῆμα τοῦ δυτικοῦ τείχους τῆς Ἐρετρίας μετὰ τῆς πρὸ τούτου «ἐξέδρας». β. Τμῆμα τοῦ τείχους· ἀριστερὰ ἡ «ἐξέδρα», ἐν τῷ μέσῳ τὸ φρέαρ, δεξιὰ τμῆμα τῆς μεταγενεστέρας ὁδοῦ. γ. Λεπτομέρεια τῆς «ἐξέδρας».

α

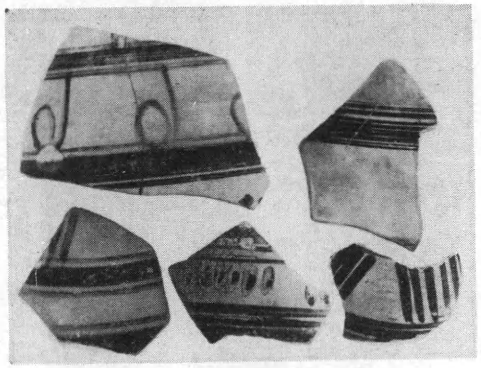

β

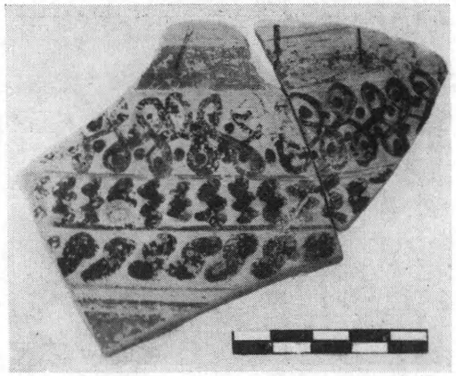

γ

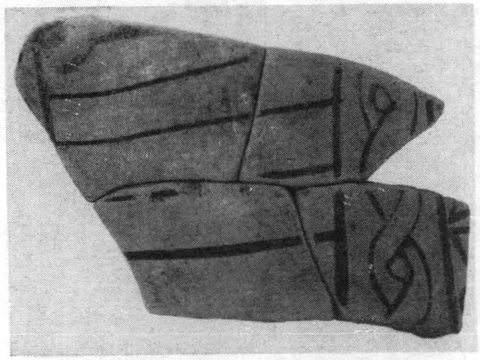

δ

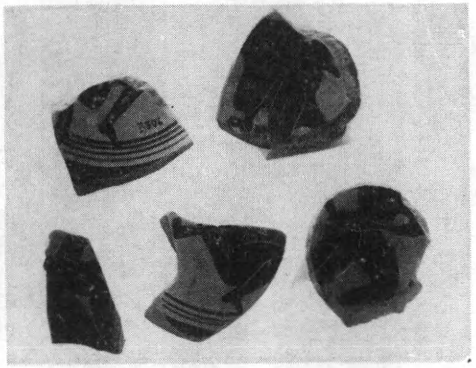

ε

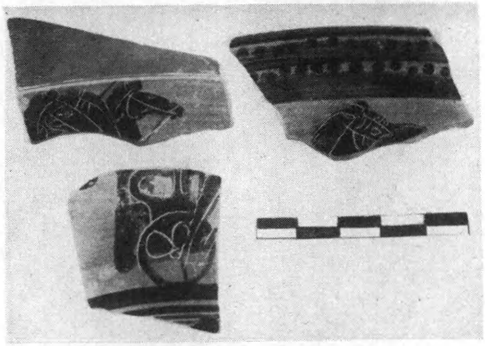

ς′

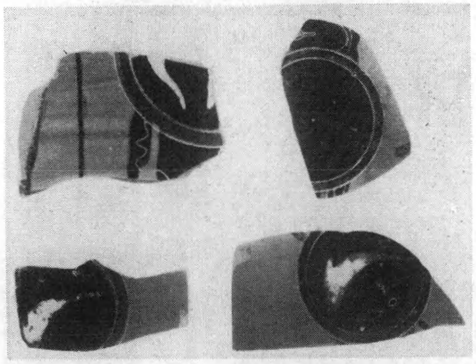

ζ

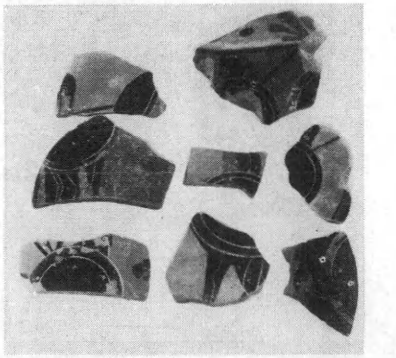

η

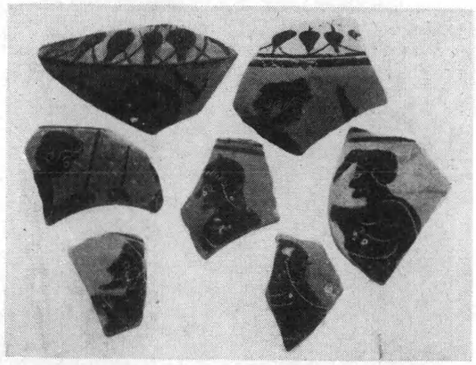

θ

α. Ἐρυθρόμορφα ὄστρακα ἐκ διαφόρων θέσεων τοῦ οἰκοπέδου. β - γ. Θραύσματα ἀγγείων τοῦ ἐρετριακοῦ ἐργαστηρίου. δ. Τμῆμα ἀγγείου τοῦ ρυθμοῦ τῆς Φικελλούρας. ε - ς′. Θραύσματα μελανομόρφων κυλίκων καὶ σκύφων. ζ - θ. Θραύσματα μελανομόρφων ληκύθων.

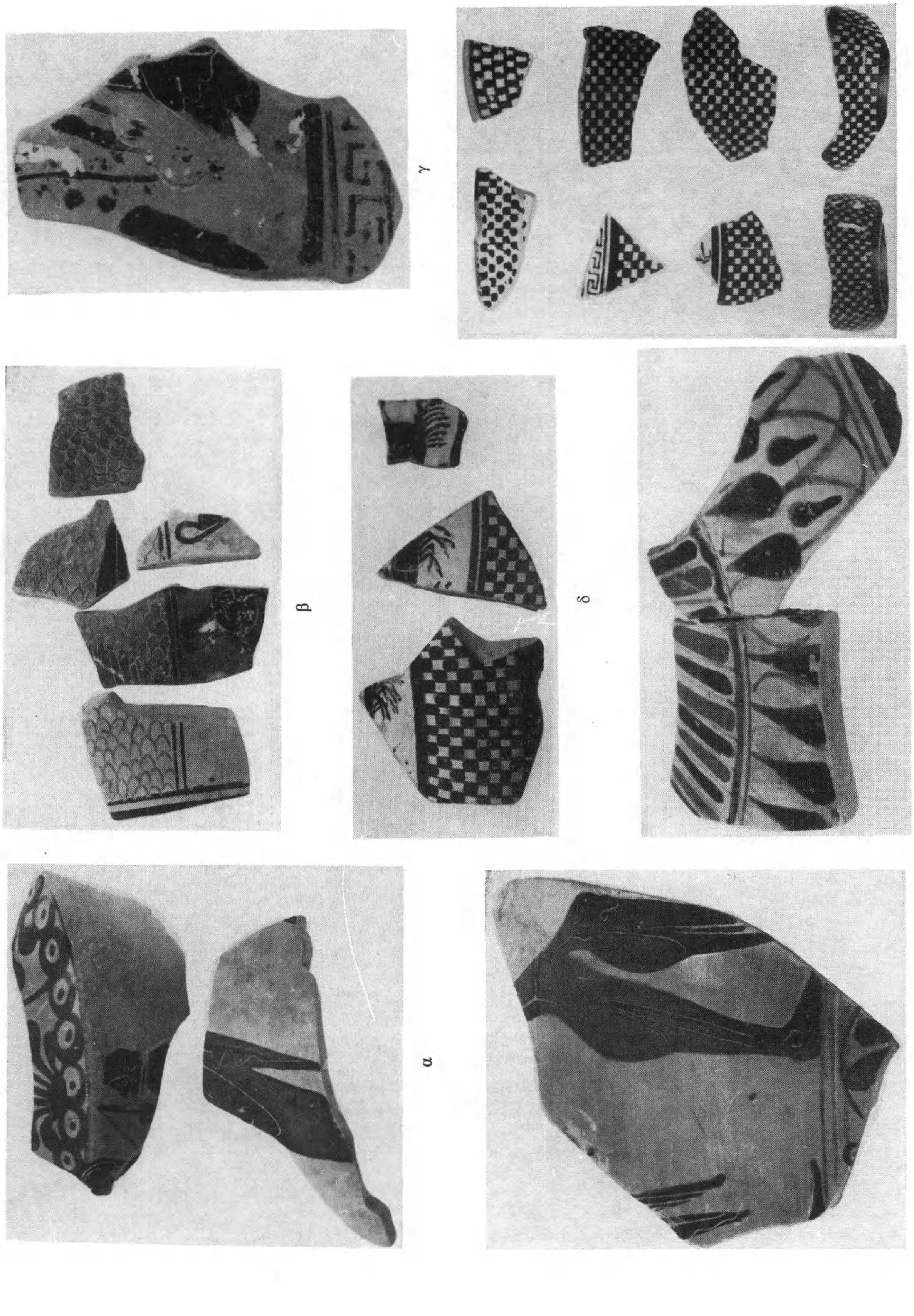

α. Θραύσματα μελανομόρφου ληκύθου. β - γ. Θραύσματα ἐπινήτρων. δ. Θραύσματα μικρῶν δίνων. ε. Θραῦσμα ἐκ τῆς κοιλίας μεγάλου κλειστοῦ ἀγγείου. ς΄. Ἐκ τοῦ ἄνω τμήματος ἐξαλείπτρου. ζ. Ὄστρακα ποικίλων ἀγγείων μετ' ἀβακωτοῦ κοσμήματος.

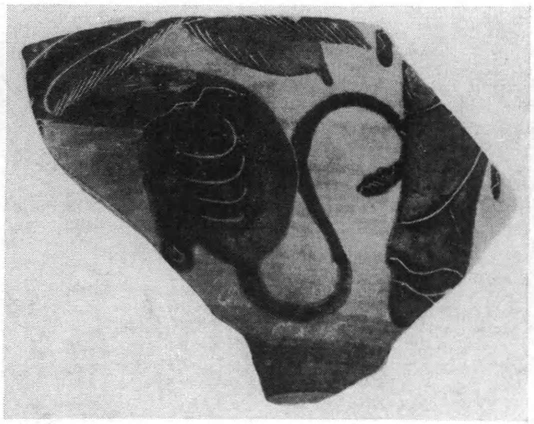

α

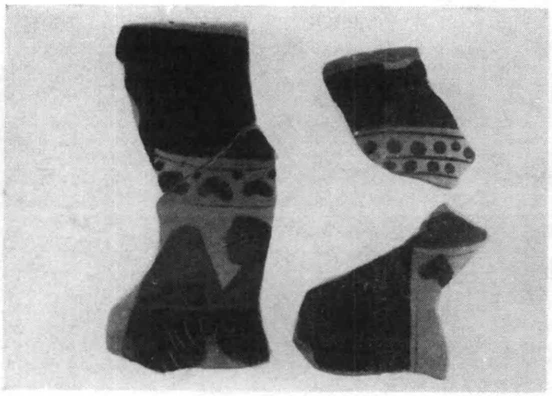

β

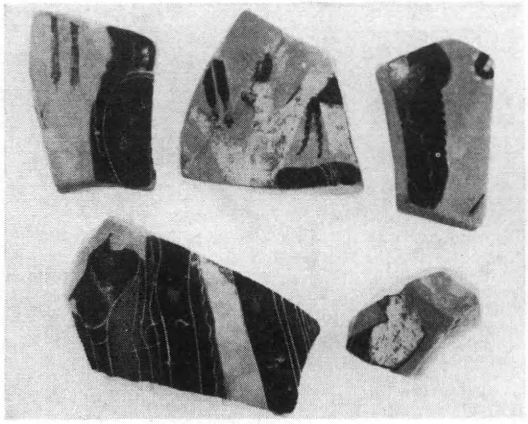

γ

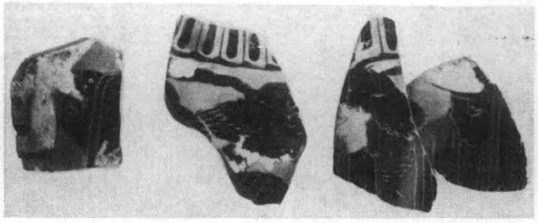

δ

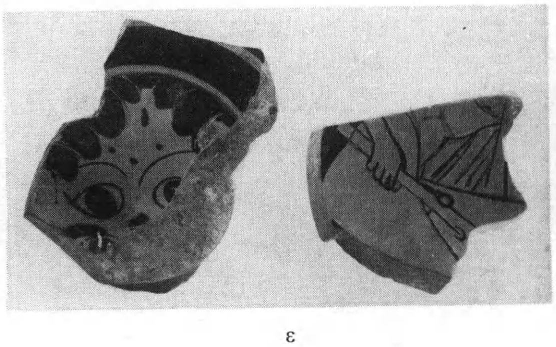

ε

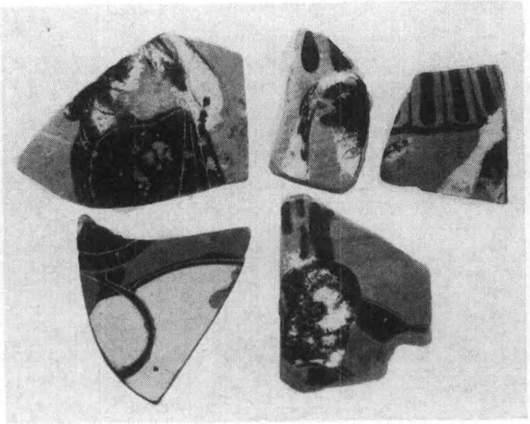

ς΄

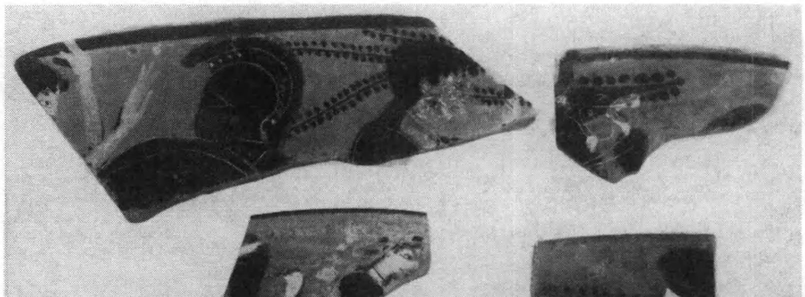

ζ

α. Θραῦσμα ἐκ τῆς κοιλίας μεγάλου κλειστοῦ ἀγγείου. β. Θραύσματα μελανομόρφων ἀμφορέων. γ - δ, ς΄. Θραύσματα μελανομόρφων ἀγγείων, τὰ πλεῖστα λουτροφόρων, μετ' ἐπιθέτου λευκοῦ χρώματος. ε. Ἐκ τοῦ ἐμβλήματος ἐρυθρομόρφων κυλίκων. ζ. Θραύσματα ὀφθαλμωτῶν κυλίκων.

α. Κορμὸς Διονύσου ἀπὸ τὸ δυτικὸ ἀέτωμα συμπληρωμένος μὲ τὰ νέα θραύσματα (φωτ. Β. Σταματόπουλου).

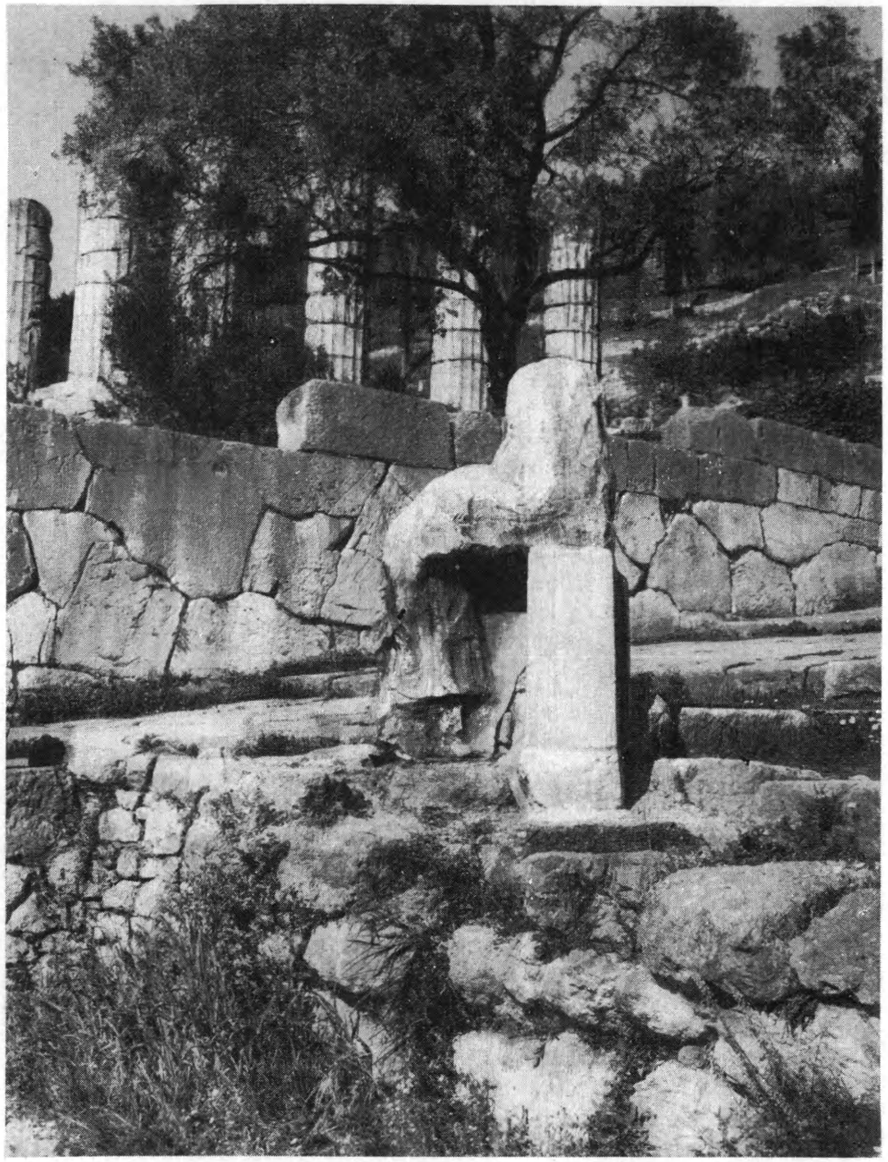

β. Ἡ καθιστὴ μορφὴ στημένη στὸν ἀρχαιολογικὸ χῶρο Δελφῶν, πρὶν ἀπὸ τὴ μεταφορά της (φωτ. Β. Σταματόπουλου).

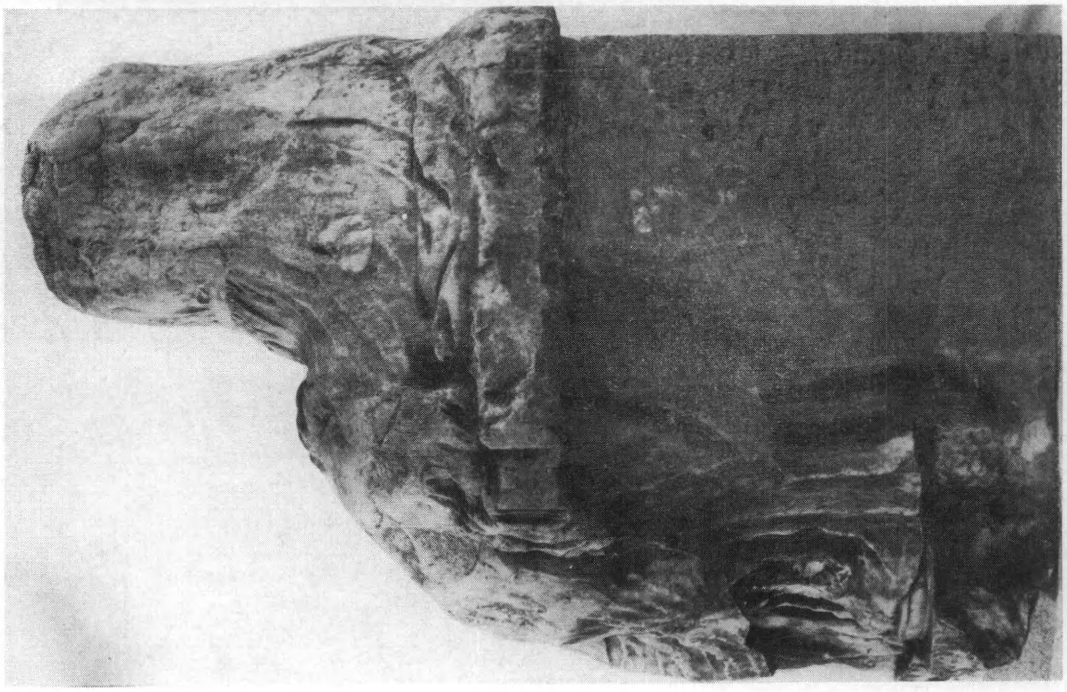

α. Καθιστὴ μορφή. Ἀριστερὴ πλάγια ὄψη (φωτ. Σ. Τσαβδάρογλου).

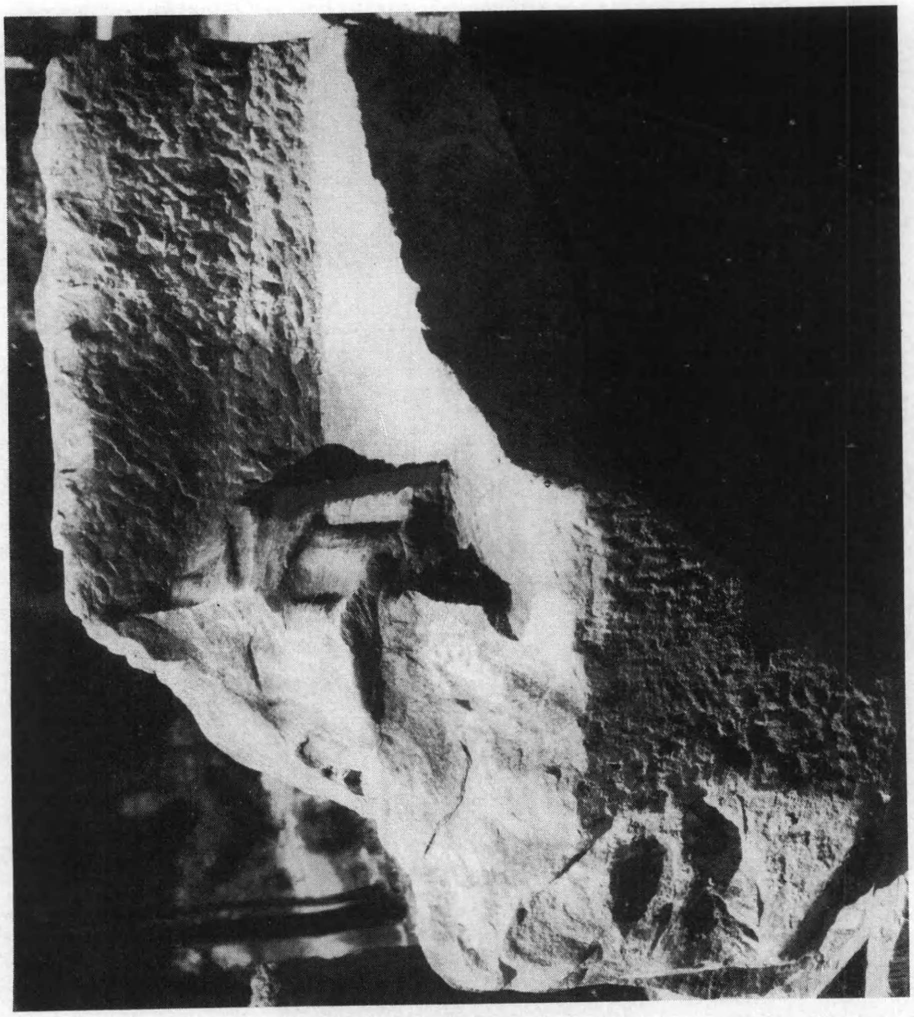

β. Καθιστὴ μορφή. Κάτω ὄψη τοῦ καθίσματος (φωτ. Β. Σταματόπουλου).

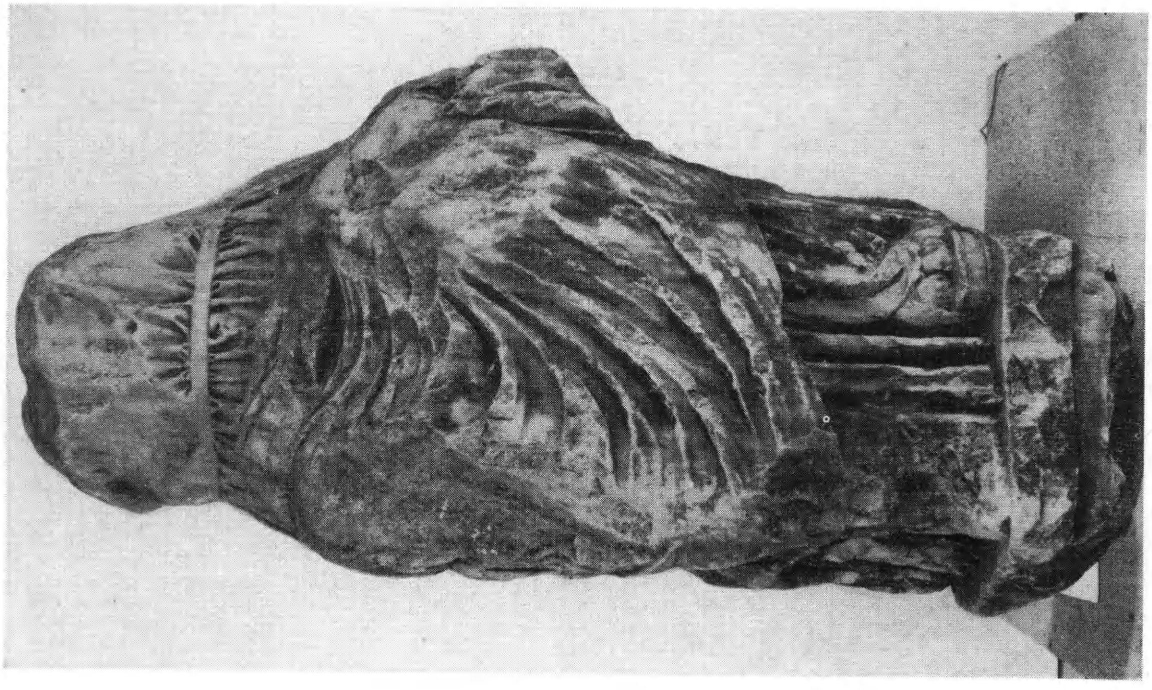

α. Ἡ καθιστὴ μορφὴ ἀπὸ μπροστά. Κύρια ὄψη (φωτ. Σ. Τσαβδάρογλου).

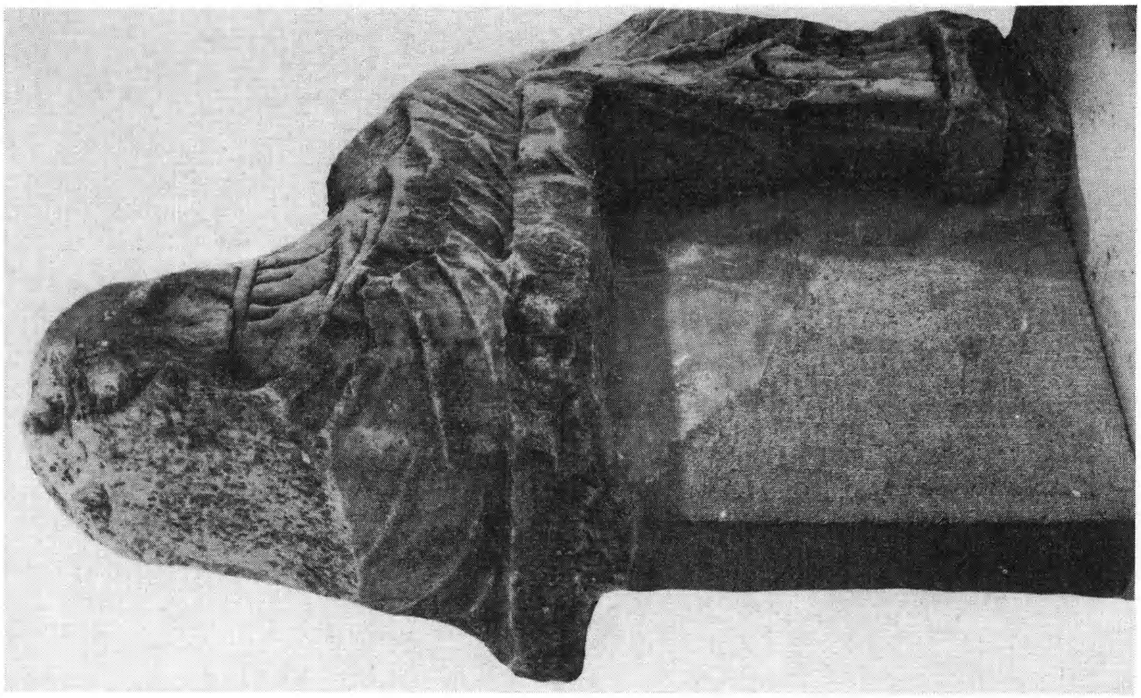

β. Καθιστὴ μορφή. Πίσω καὶ δεξιὰ πλάγια ὄψη (φωτ. Σ. Τσαβδάρογλου.)

α. Καθιστὴ μορφή. Δεξιὰ πλευρὰ (φωτ. Σ. Τσαβδάρογλου).

β. Ὁ Ἀπόλλων Κιθαρῳδὸς τῆς βάσης τῆς Μαντινείας (Ἐθνικὸ Μουσεῖο) (φωτ. Κ. Κωνσταντόπουλου).

β

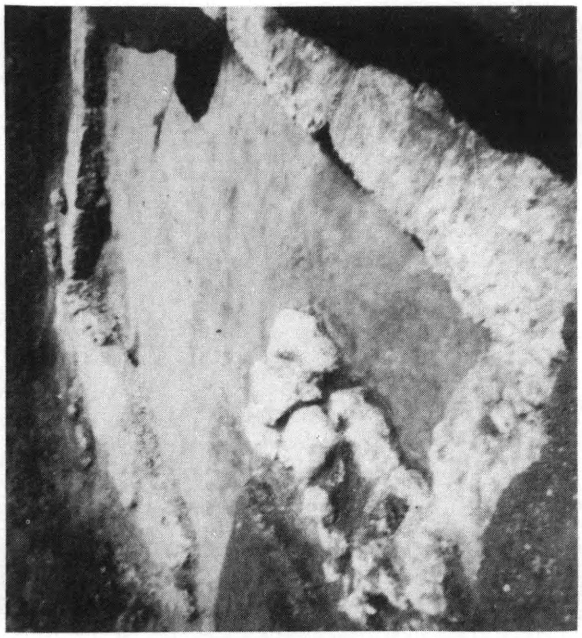

γ

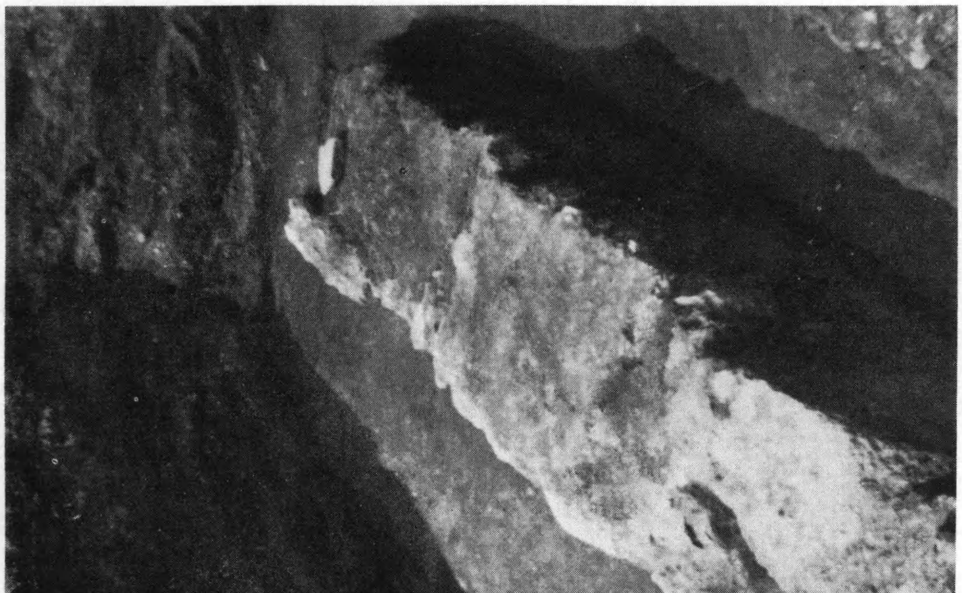

α

Τάχι Θηβῶν. α. Τοῖχος ἐκ μεγάλων πωροπλίνθων. β-γ. Ὁ ὀρθογώνιος χῶρος ὁρώμενος ἀπὸ ΒΔ. καὶ ΝΑ. ἀντιστοίχως.

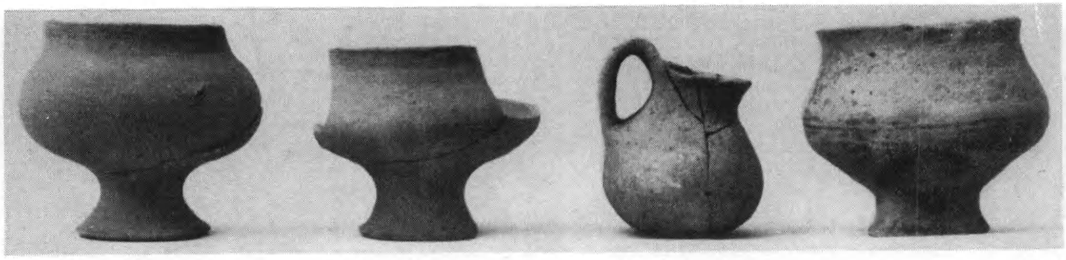

α

β

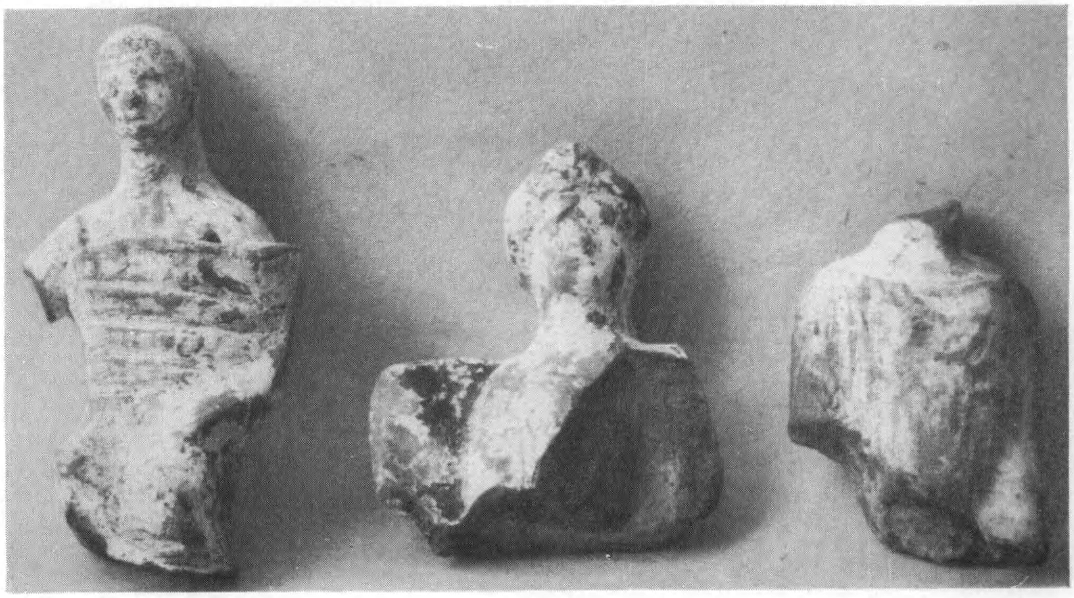

γ

α. Μικκύλα ἀγγεῖα ἐκ τῆς τομῆς Μ. β-γ. Εἰδώλια ἐκ τῆς τομῆς Μ.

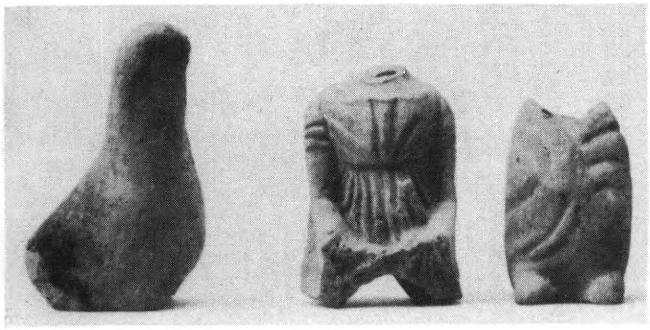

α

β

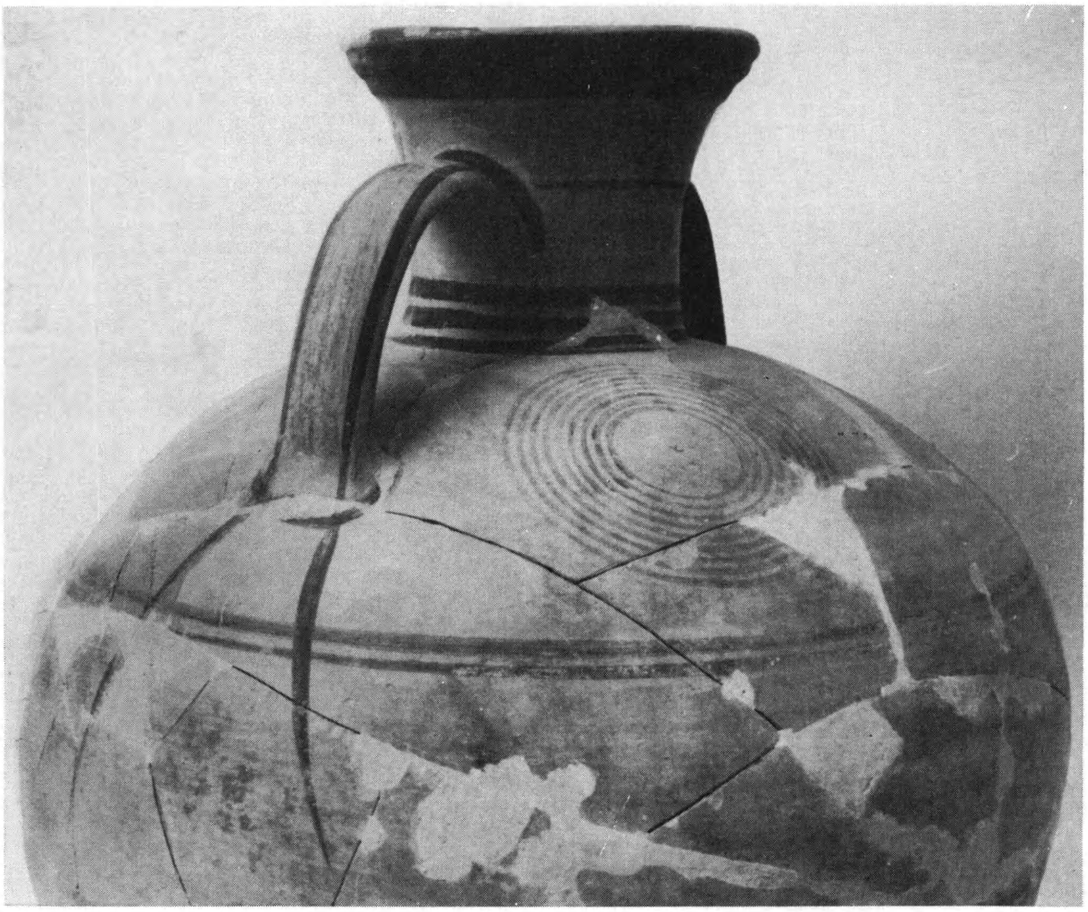

γ

α-β. Εἰδώλια ἐκ τῆς τομῆς Μ. γ. Ὁ πρωτογεωμετρικὸς ἀμφορέας.

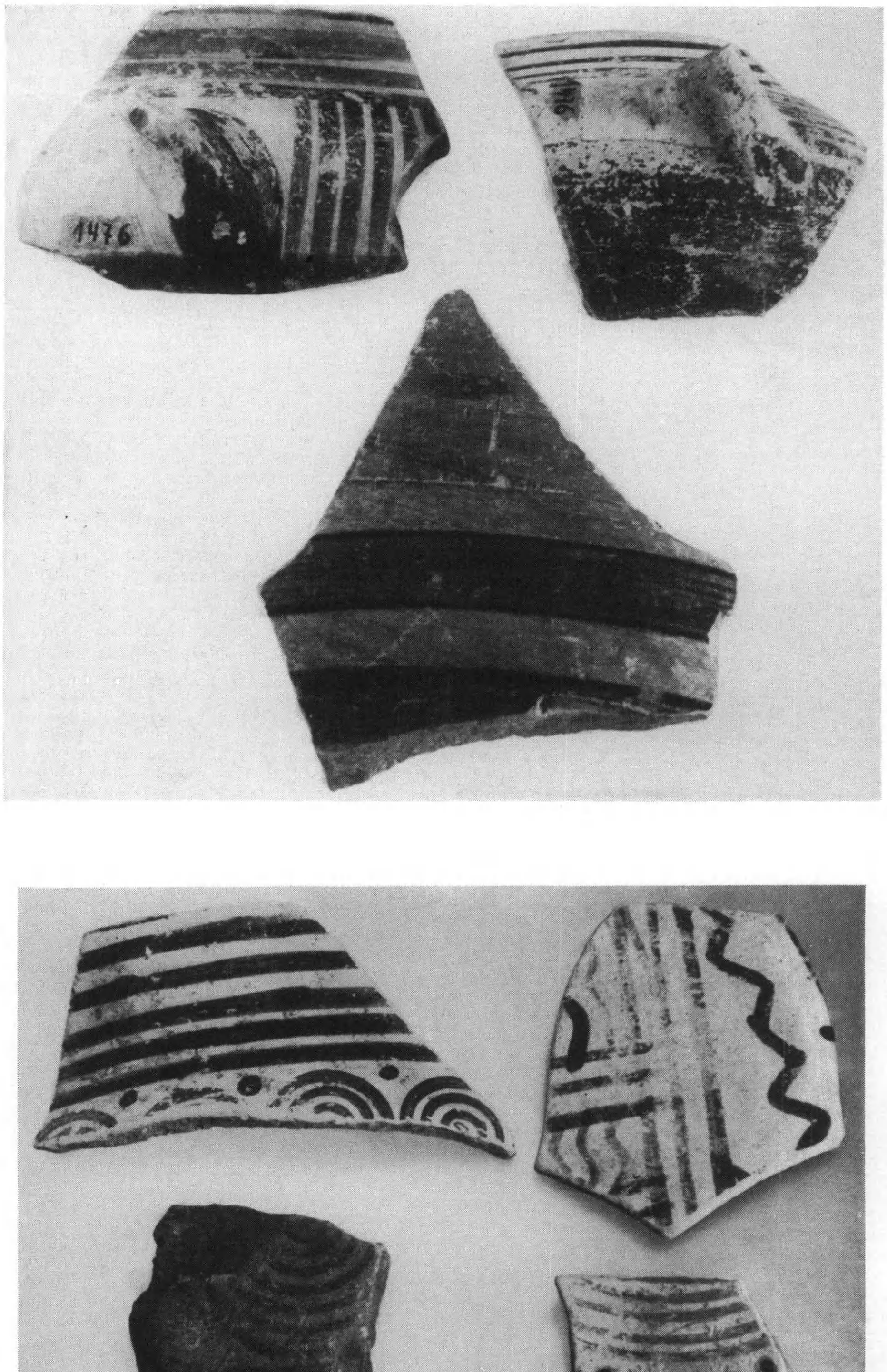

α-β. Θραύματα γεωμετρικῶν ἀγγείων ἐκ περισυλλογῆς.

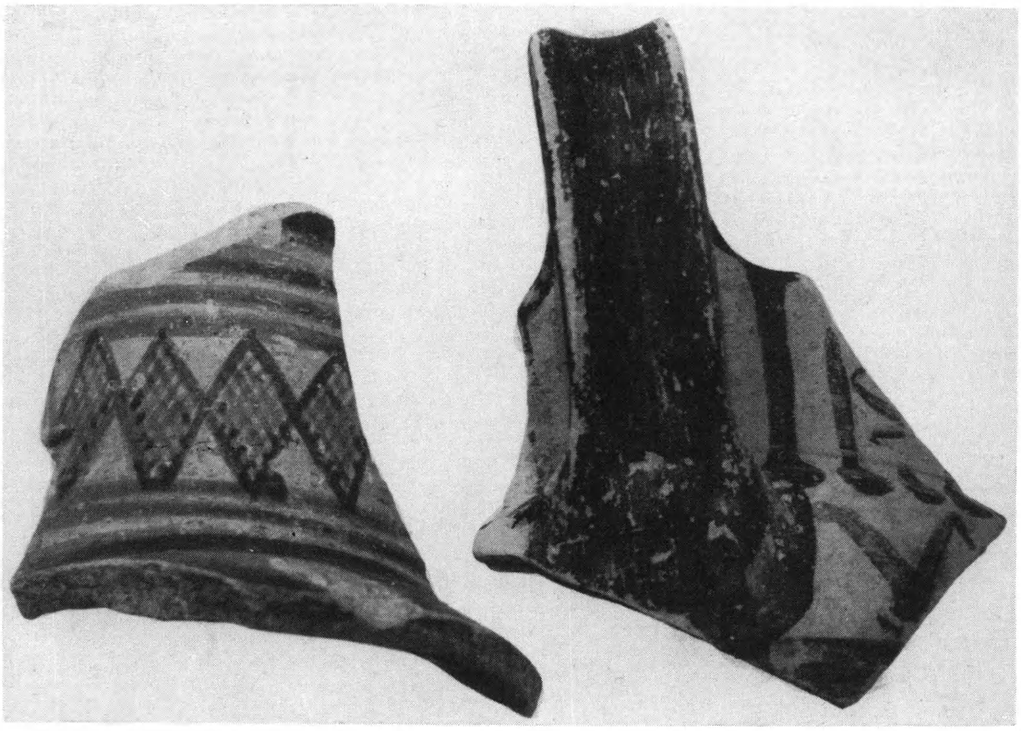

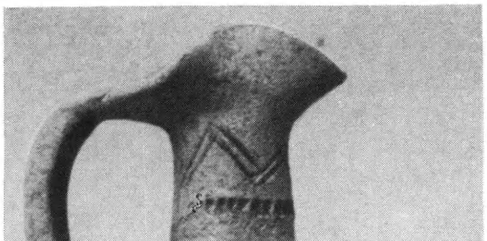

α. Ἀριστερά, ἐκ τοῦ λαιμοῦ κλειστοῦ γεωμετρικοῦ ἀγγείου· δεξιά, θραῦσμα ἀρχαϊκοῦ κανθάρου. β. Ἀβαφὴς τριφυλλόσχημος οἰνοχοΐσκη ἐκ περισυλλογῆς. γ. Ὄστρακα μελανομόρφων ἀγγείων ἐκ περισυλλογῆς.

α

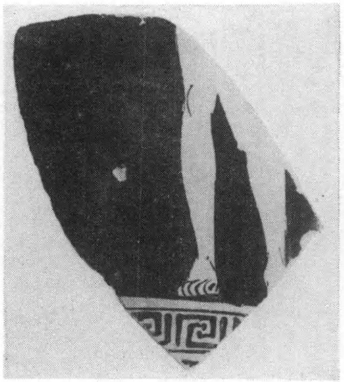
β

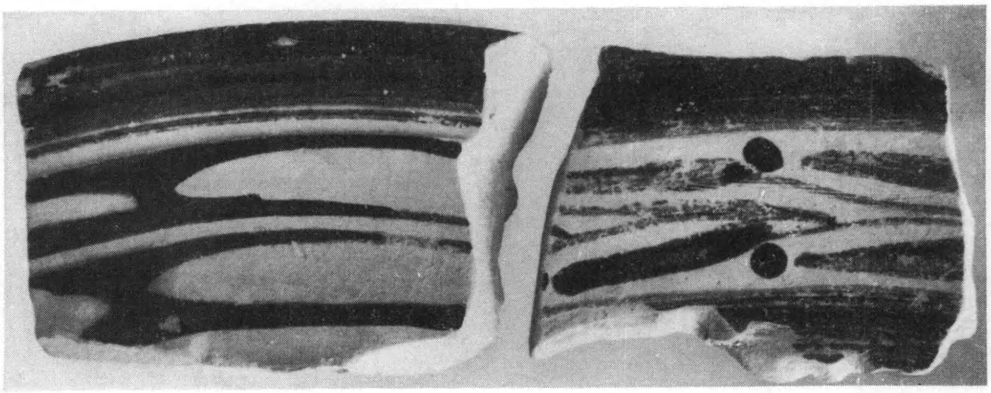
γ

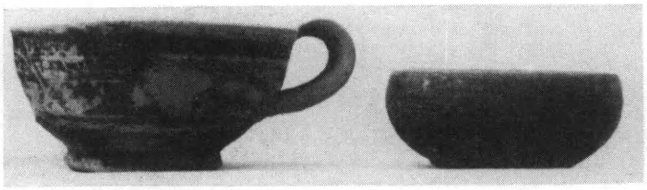
δ

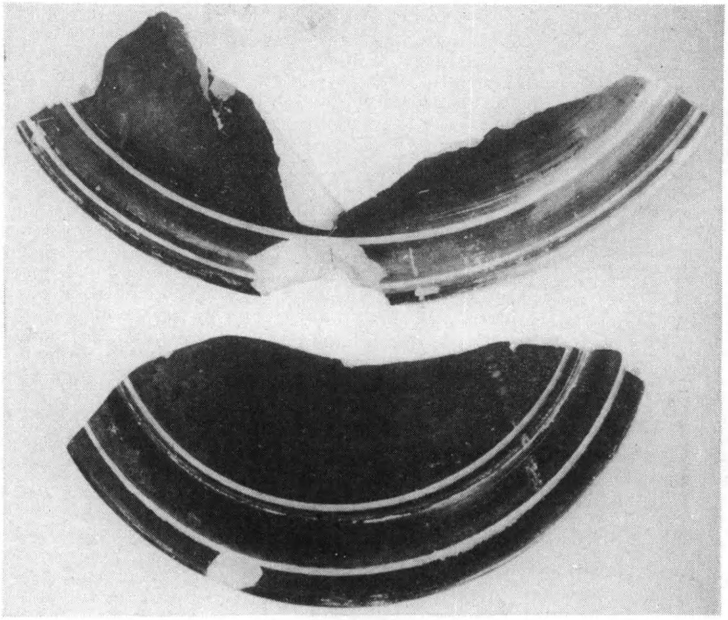
ε

α. Θραῦσμα μελανομόρφου κύλικος. β. Ἐρυθρομόρφου σκύφου. γ. Ἐκ τοῦ χείλους ἐρυθρομόρφων κρατήρων. δ. Μικκύλα ἀγγεῖα ἐκ περισυλλογῆς. ε. Πώματα μεγάλων πυξίδων.

α

β

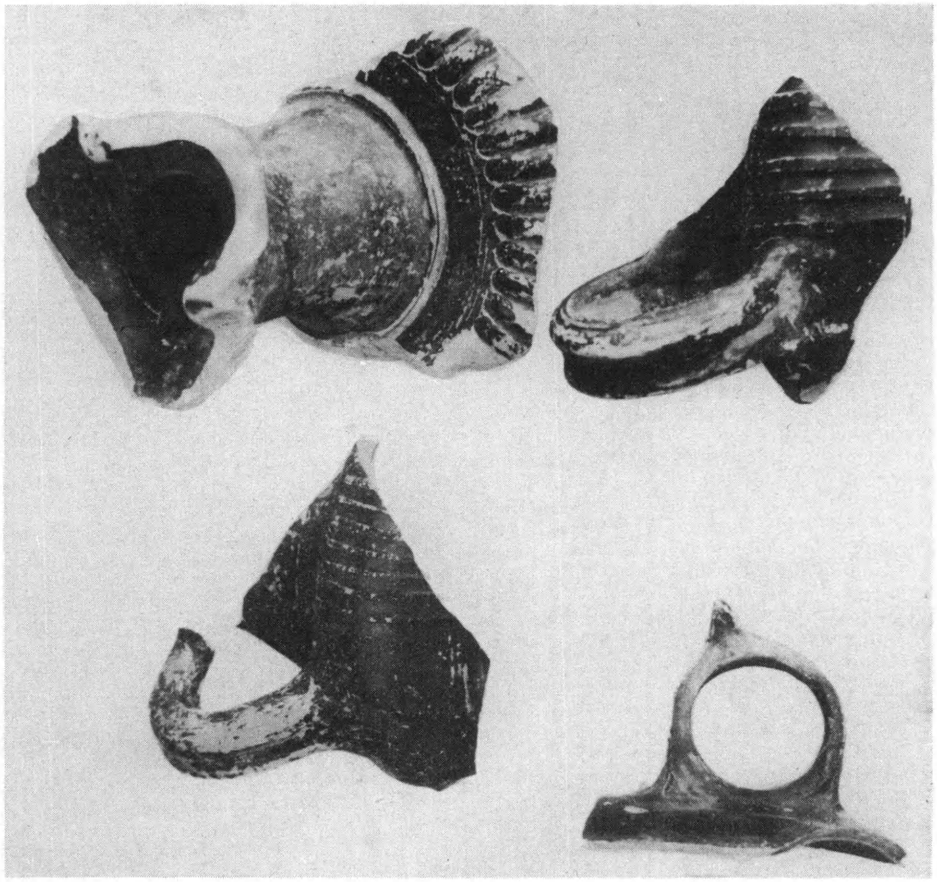

γ

α. Θραύσματα μελαμβαφῶν ἀγγείων ἐκ περισυλλογῆς. β. Χάραγμα ἐπὶ τοῦ πυθμένος σκύφου. γ. Μελαμβαφῆ ἀγγεῖα, τὰ πλεῖστα μετ' ἐντύπου διακόσμου.

α

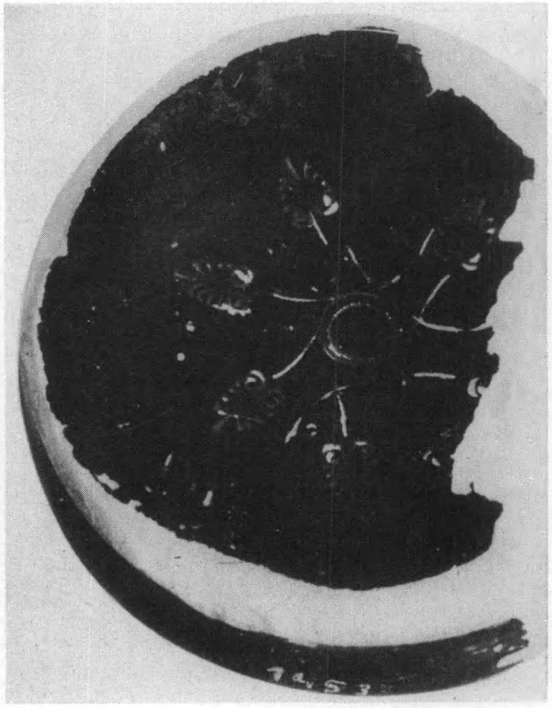

γ

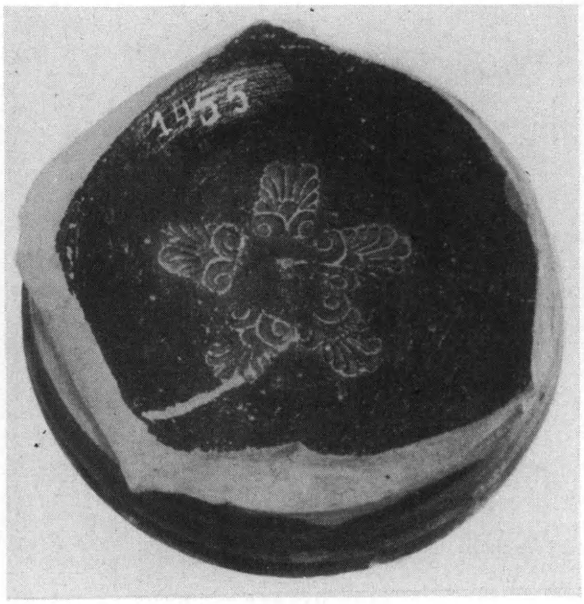

β

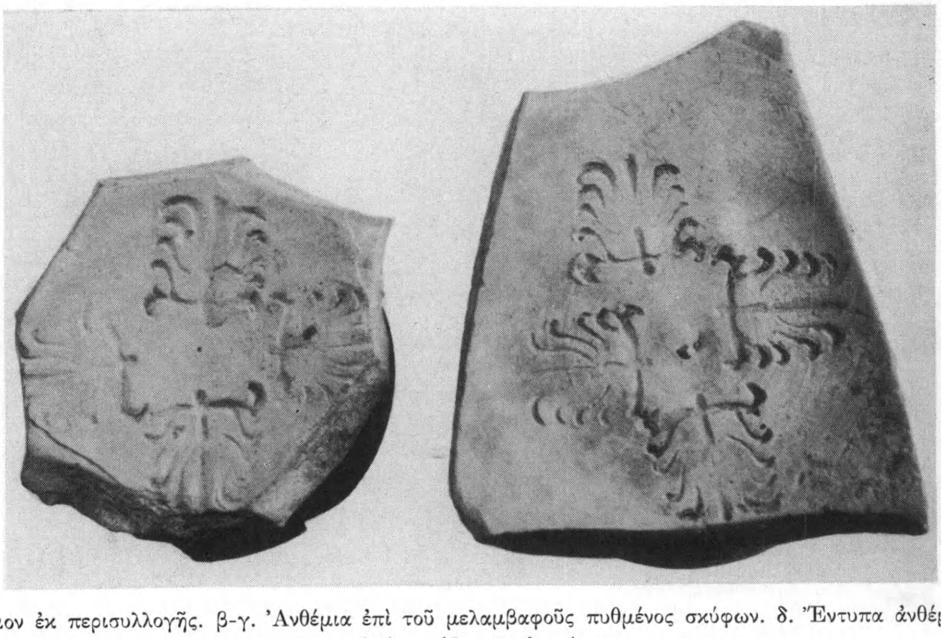

δ

α. Καρχέσιον ἐκ περισυλλογῆς. β-γ. Ἀνθέμια ἐπὶ τοῦ μελαμβαφοῦς πυθμένος σκύφων. δ. Ἔντυπα ἀνθέμια ἐπὶ τοῦ πυθμένος ἀβαφῶν ἀγγείων.

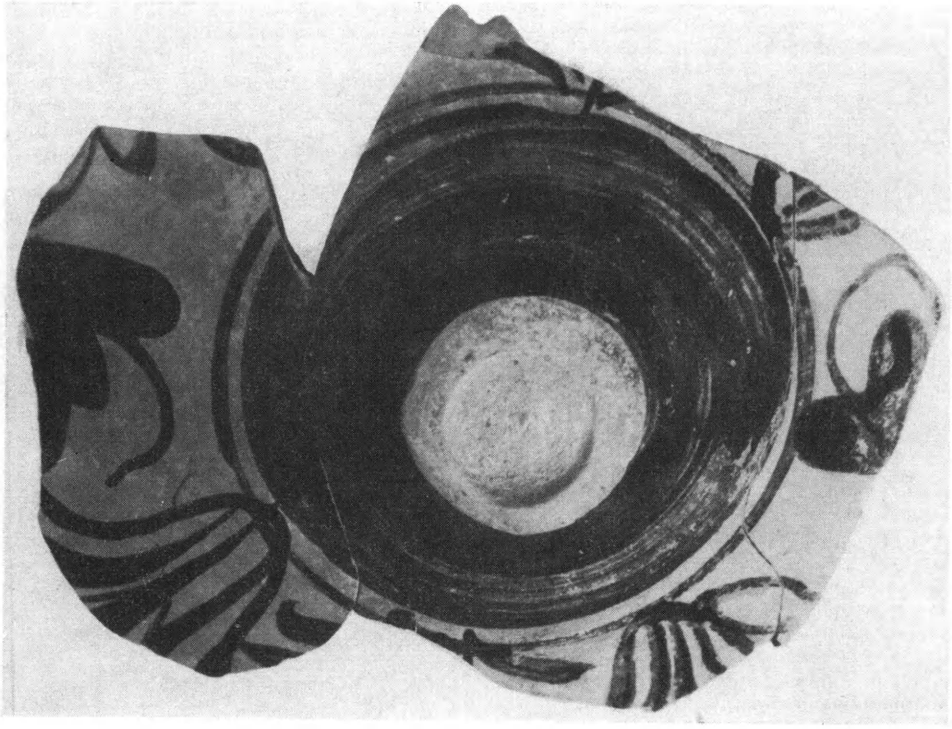

α. Τμῆμα ἀνθεμωτῆς κύλικος. β. Θραύσματα ἀνθεμωτῶν κυλίκων.

α

γ

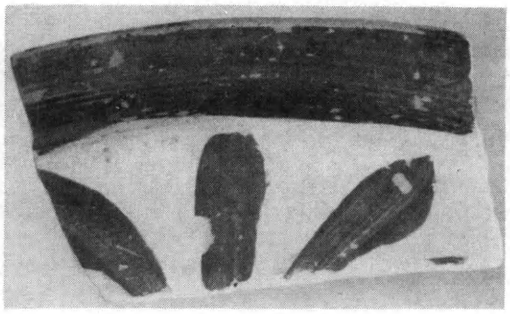
β

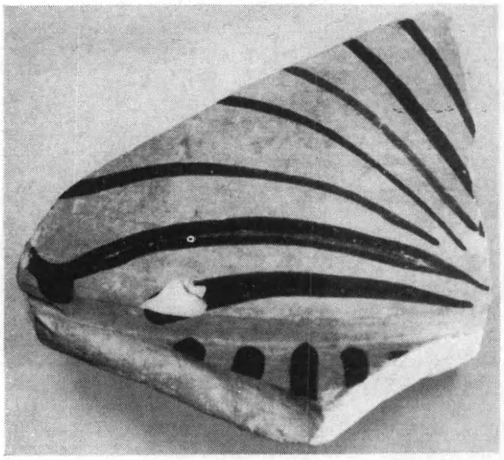
δ

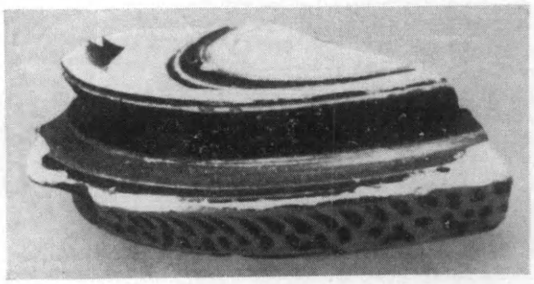
ς'

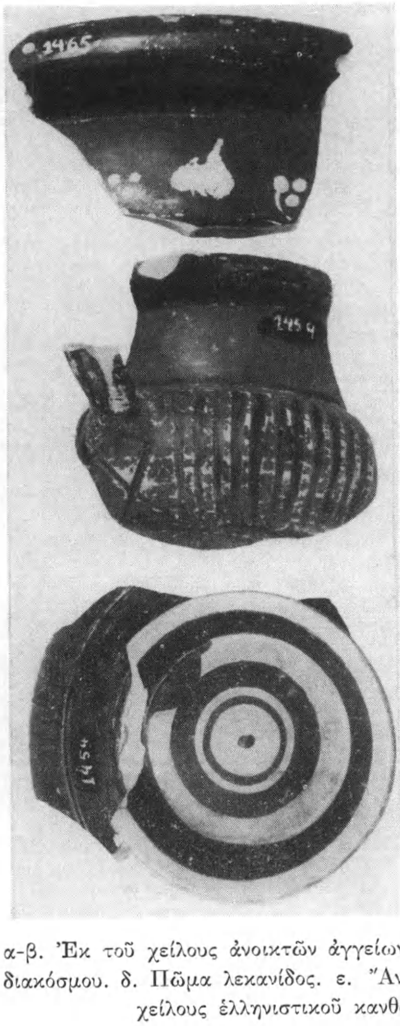
ε

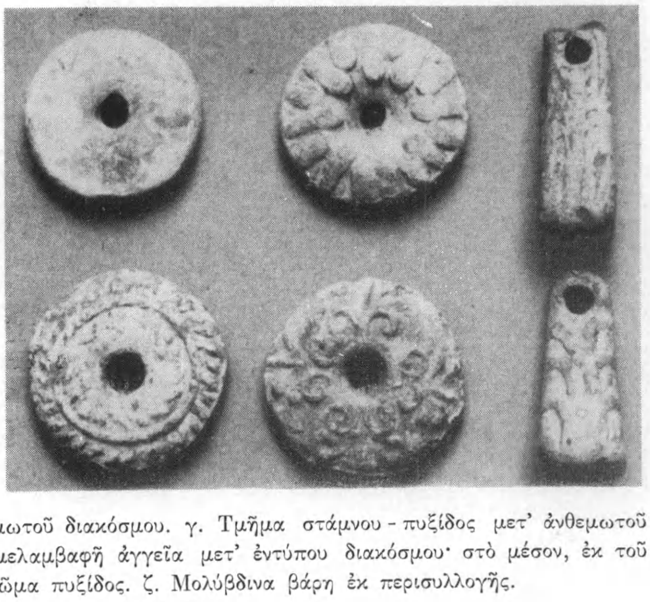
ζ

α-β. Ἐκ τοῦ χείλους ἀνοικτῶν ἀγγείων μετ' ἀνθεμωτοῦ διακόσμου. γ. Τμῆμα στάμνου - πυξίδος μετ' ἀνθεμωτοῦ διακόσμου. δ. Πῶμα λεκανίδος. ε. Ἄνω, κάτω: μελαμβαφῆ ἀγγεῖα μετ' ἐντύπου διακόσμου· στὸ μέσον, ἐκ τοῦ χείλους ἑλληνιστικοῦ κανθάρου. ς'. Πῶμα πυξίδος. ζ. Μολύβδινα βάρη ἐκ περισυλλογῆς.

Ἁλίαρτος. α. Γενικὴ ἄποψις τοῦ μνημειώδους ταφικοῦ περιβόλου. β. Ἡ ΝΔ. γωνία τοῦ περιβόλου ἐκ τῶν ἔσω.

α

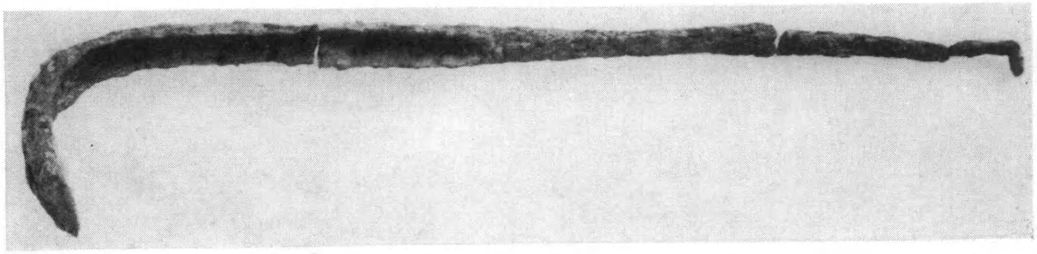

β

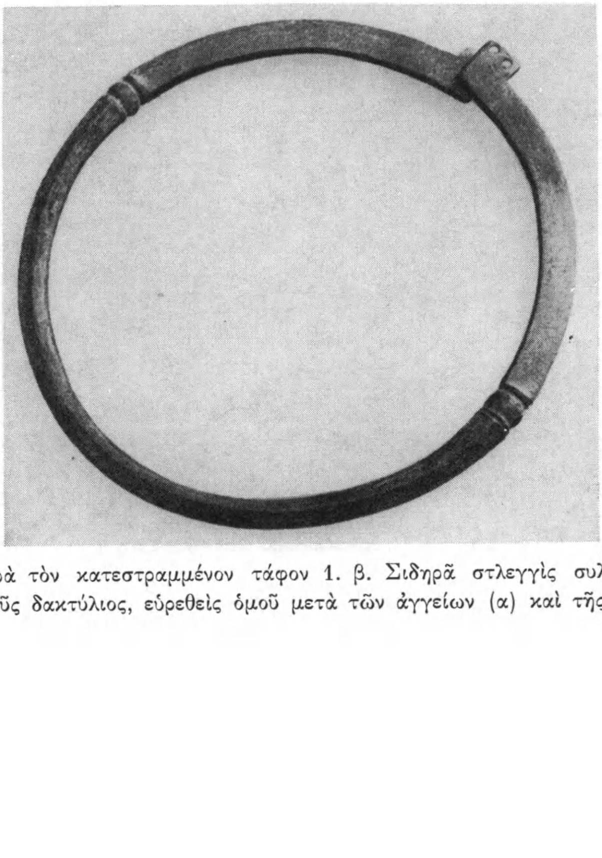

γ

α. Ἀγγεῖα συλλεγέντα παρὰ τὸν κατεστραμμένον τάφον 1. β. Σιδηρᾶ στλεγγὶς συλλεγεῖσα παρὰ τὸν τάφον 1
γ. Μέγας χαλκοῦς δακτύλιος, εὑρεθεὶς ὁμοῦ μετὰ τῶν ἀγγείων (α) καὶ τῆς στλεγγίδος (β).

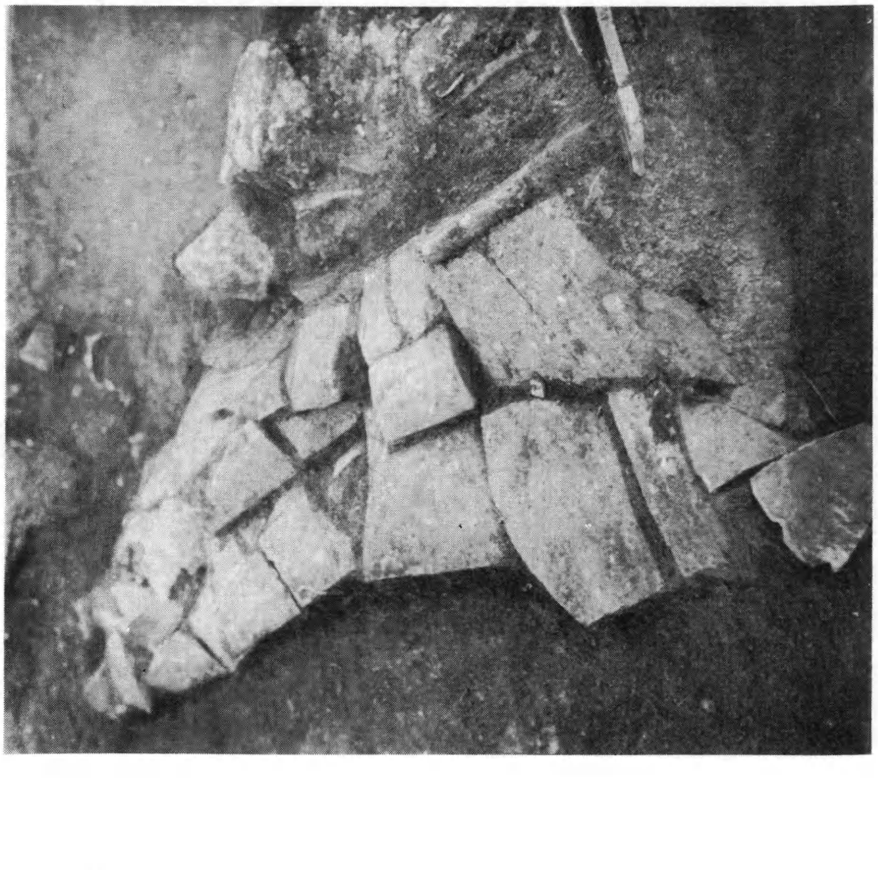

α. Ὁ τάφος 2 μετὰ τῶν καλυπτηρίων πλακῶν του. β. Τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ κεραμοσκεποῦς τάφου 2.

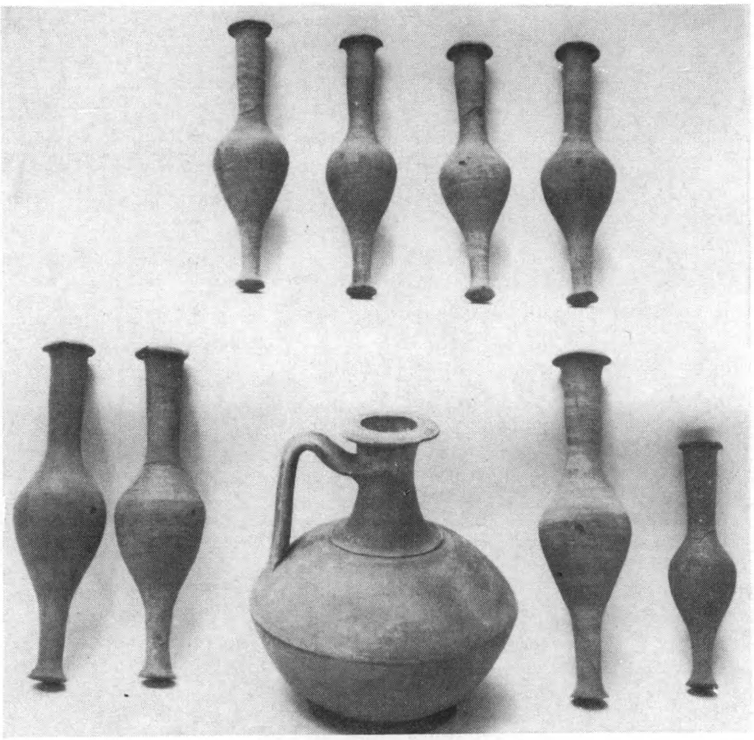

α. Τὸ περιεχόμενον τοῦ τάφου 2. β. Τὸ περιεχόμενον τοῦ τάφου 3. γ. Τὰ ἀγγεῖα τῆς προηγουμένης εἰκόνος (β) ὁρώμενα ἐκ τῶν κάτω.

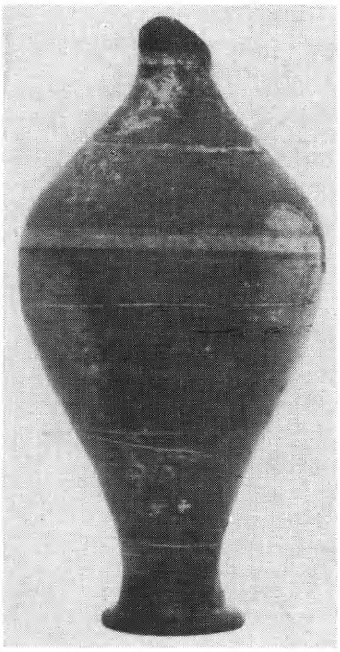

α

γ

δ

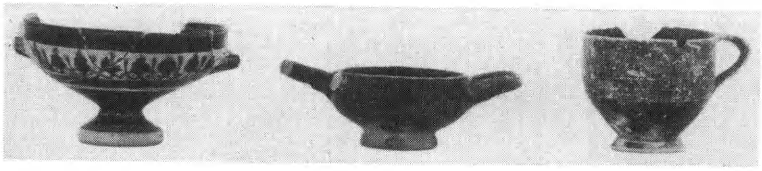

β

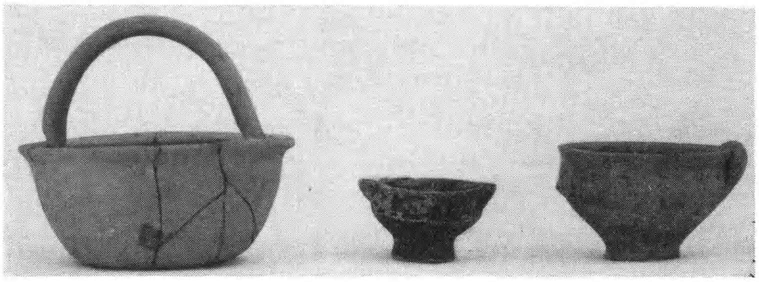

ε

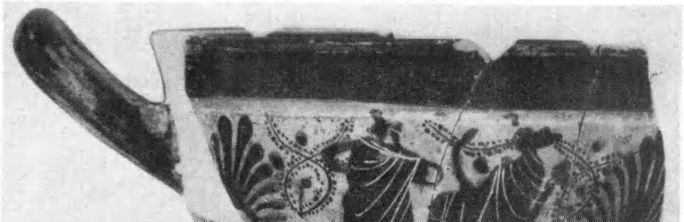

ς'

α. Δακρυδόχος ἐκ τοῦ τάφου 4. β. Εἰδώλιον ἐκ Θίσβης. γ. Τμῆμα ἀναθηματικοῦ ἀναγλύφου ἐκ Θεσπιῶν. δ-ε. Μικκύλα ἀγγεῖα ἐκ Θεσπιῶν. ς'. Μελανόμορφος κύλιξ ἐκ Θεσπιῶν.

α

β

γ

δ

ε

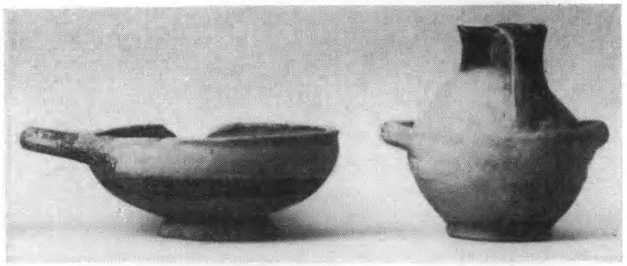

'Αγγεῖα ἐξ 'Ασωπίας: α. Σφαιρικοὶ ἀρύβαλλοι. β. Μελαμβαφῆ ἀγγεῖα. γ. Μικκύλα ἀγγεῖα. δ. Μελανόμορφος λήκυθος. ε. Μικκύλα ἀγγεῖα.

α

γ

β

δ

ε

ς΄

Εὑρήματα ἐξ Ἀσωπίας. α. Ἀγγεῖα. β. Μελανόμορφος βοιωτικὴ κύλιξ. γ. Ἡ ἑτέρα ὄψις τῆς πρόχου τοῦ πίν. ΚΕα. δ. Εἰδώλια. ε. Κύλικες ὡς αἱ τῶν πιν. ΚΕβ, ς΄. ς΄. Θραύματα κυλίκων.

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

(1837-1977)

Α. ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ

Δραχμαὶ

1. ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ (ΕΑ) 1837 - 1909, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ (ΑΕ) 1910 - 1976 (1 - 115: πρβ. πινάκιον παρὰ «Β. Λεονάρδῳ», Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος λεύκωμα, σ. 1 - 3). Σχῆμα 4ον .... —

Περίοδος Α΄: τόμος 1 - 16 (1837 - 1860): *1837*: τεύχη 4 (Ὀκτώβριος, Νοέμβριος καὶ Δεκέμβριος α΄ καὶ β΄), (1838 - 1857 δὲν πωλοῦνται), *1858,* τεῦχος 50, *1859,* τεῦχος 51 (1860 δὲν πωλεῖται)· ἕκαστον τεῦχος .... 200.—

Περίοδος Β΄: τόμος 17 - 21 (1862 - 1874): *17 (1862):* τεύχη α΄ - ιβ΄ (τὰ τεύχη θ΄ - ιβ ἐξεδόθησαν τῷ 1863)· ἕκαστον τεῦχος .... 200.—
18 - 21 (1869 - 1874): 18 (1869): τεῦχος ιγ΄· 19 (1870): τεῦχος ιδ΄· 20 (1872): τεύχη ιε΄ καὶ ιστ΄ (τὸ ιστ΄ ἐξεδόθη τῷ 1873)· 21 (1874): τεῦχος ιζ΄· ἕκαστον τεῦχος .... 200.—

Περίοδος Γ΄: τόμος 22 - 62 (1883 - 1923): *22 - 62 (1883 - 1923):* 1883 - 1884, (1885 - 1892 δὲν πωλοῦνται), 1893 - 1894, (1895 - 1897 δὲν πωλοῦνται), 1898 - 1899, (1900 - 1904 δὲν πωλοῦνται), 1905 - 1918· εἷς τόμος κατ' ἔτος (ἐκ τεσσάρων τευχῶν συγκείμενος)· ἕκαστος τόμος .... 300.—
1919 - 1923· εἷς τόμος κατ' ἔτος· ἕκαστος τόμος .... 300.—

Περίοδος Δ΄: τόμος 63 κέ. (1924 κέ.): *63 - 75 (1924 - 1936),* εἷς τόμος κατ' ἔτος· ἕκαστος τόμος .... 400.—
76 (1937): πανηγυρικὸς τόμος ἑκατονταετηρίδος εἰς 3 μέρη ἑκατὸν εἴκοσι περίπου τυπογραφικῶν φύλλων· α΄ καὶ β΄ μέρος· ἕκαστος τόμος .... 800.—
γ΄ μέρος .... 300.—
77 - 91 (1938 - 1952)· ἕκαστος τόμος .... 400.—
92/3 (1953 - 4): Εἰς μνήμην ΓΕΩΡΓΙΟΥ Π. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ Α΄ μέρος .... 500.—
Β΄ καὶ Γ΄ μέρος· ἕκαστος τόμος .... 450.—
94 - 103 (1955 - 1964)· ἕκαστος τόμος .... 450.—
104 - 105 (1965 - 1966)· ἕκαστος τόμος .... 500.—
106 (1967) .... 600.—
107 - 108 (1968 - 1969)· ἕκαστος τόμος .... 500.—
109-111 (1970, 1971, 1972)· ἕκαστος τόμος .... 450.—
112 - 113 (1973- 1974)· ἕκαστος τόμος .... 800.—
114 (1975) .... 1000.—
115 (1976) .... —

Δραχμαί

Εὑρετήριον τῆς 'Αρχαιολογικῆς 'Εφημερίδος τῆς τρίτης περιόδου ὑπὸ **'Αλεξάνδρου Λαμπροπούλου**· τόμος 1ος: 1883 - 1887. Σχῆμα 4ον, σελίδες η' + στῆλαι 550. 1902 .... 300.—

Εὑρετήριον τῆς 'Αρχαιολογικῆς 'Εφημερίδος τῆς πρώτης καὶ δευτέρας περιόδου (1837 - 1874) ὑπὸ **'Αθηνᾶς Γ. Καλογεροπούλου** καὶ **Μαρίας Προύνη - Φιλίπ**· τόμος 1ος. Σχῆμα 4ον, σελίδες ροθ' + 243. 1973 .... 600.—

2. ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ 1837 - 1975 (ΠΑΕ 1 - 131: πρβ. πινάκιον ἐν ΠΑΕ 1921, σ. 77 - 79).

Περίοδος Α': τόμος 1 - 13 (1837 - 1848/9): *1 - 3 (1837 - 1837/8, 1838/9):* Σύνοψις τῶν πρακτικῶν <τῆς Α' - Γ' συνεδριάσεως> τῆς 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας τῶν 'Αθηνῶν <"Εκδοσις 1η>. 'Ελληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 16ον, σελίδες 93. 1840. (Δὲν πωλεῖται) .... —

4 (1940/41): Πρακτικὰ τῆς Δ' συνεδριάσεως τῆς ἐν 'Αθήναις 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας <"Εκδοσις 1η>. 'Ελληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 16ον, σελίδες 77. 1840. (Δὲν πωλεῖται) .... —

5 (1840/1): Πρακτικὰ τῆς Ε' Γενικῆς συνεδριάσεως τῆς ἐν 'Αθήναις 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας <"Εκδοσις 1η>. 'Ελληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 16ον, σελίδες 87. 1841. (Δὲν πωλεῖται) .... —

6 (1841/2): Πρακτικὰ τῆς Ζ' (γράφε: F') Γενικῆς συνεδριάσεως τῆς ἐν 'Αθήναις 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας <"Εκδοσις 1η>. 'Ελληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 16ον, σελίδες 31. 1842. (Δὲν πωλεῖται) .... —

7 - 11 (1842/3 - 1846/7): Δὲν ἐξετυπώθησαν ἰδιαιτέρως .... —

1 - 11 (1837 - 1846/7): Σύνοψις τῶν πρακτικῶν <τῆς Α' - ΙΑ' Γενικῆς συνεδριάσεως> τῆς 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας τῶν 'Αθηνῶν. <"Εκδοσις 2α>. 'Ελληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 8ον, σελίδες 325, πίναξ 1. 1846 (1847). (Δὲν πωλεῖται). —

12 (1847/8): Πρακτικὰ τῆς ΙΒ' Γενικῆς συνεδρίας τῆς 'Ελληνικῆς 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας. 'Ελληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 8ον, σελίδες 31. 1848. (Δὲν πωλεῖται) .... —

13 (1848/9): Πρακτικὰ τῆς ΙΓ' Γενικῆς συνεδριάσεως τῆς 'Ελληνικῆς 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας, 'Ελληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 8ον, σελίδες 37. 1849. (Δὲν πωλεῖται) .... —

Περίοδος Β': τόμος 14 - 25 (1858/9 - 1869/70): *14 (1858/9):* Συνοπτικὴ ἔκθεσις τῶν πράξεων τῆς 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας. Σχῆμα 8ον, σελίδες α' +43. 1858/9. *15 - 25 (1859/60 - 1869/70):* Γενικαὶ συνελεύσεις τῶν ἑταίρων τῆς 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας 1859/60, 1860/1, 1861/2, 1862/3 (ἐξεδόθη τῷ 1864), (1863/4, 1864/5 δὲν πωλοῦνται), 1865/6, (1866/7, 1867/8 δὲν πωλοῦνται), 1868/9, 1869/70. Σχῆμα 8ον· ἕκαστον τεῦχος .... 100.—

Περίοδος Γ': τόμος 26 - 74 (1870/1 - 1916/9): *26 - 74 (1870/1 - 1916/9):* Πρακτικὰ 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας (1870/1 δὲν πωλεῖται), 1871/2, 1872/3, 1873/4,

Δραχμαί

1874/5, 1876 - 1882, (1883 - 1884 δὲν πωλοῦνται), 1885, (1886 - 1887 δὲν πωλοῦνται), 1888, 1889, 1890, 1891, 1892, 1893, (1894 - 1909 δὲν πωλοῦνται), 1910, 1911, (1912-1913 δὲν πωλοῦνται), 1914-1916/19. Σχῆμα 8ον· ἕκαστος τόμος 300.—

Περίοδος Δ': τόμος 75 κἑ. (1920 κἑ.): *75 - 107 (1920 - 1951):* Πρακτικὰ 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας 1920, 1921, 1922/4, 1925/6, 1927, 1928, 1929, 1930, 1931, 1932, 1933, 1934, 1935, 1936, 1937, 1938, 1939, 1940, 1941/4, 1945/8, 1949, 1950, 1951. Σχῆμα 8ον· ἕκαστος τόμος .... 300.—

108 (1952): .... 400.—
109 - 110 (1953 - 1954)· ἕκαστος τόμος .... 200.—
111 - 115 (1955 - 1959)· ἕκαστος τόμος .... 250.—
116 (1960) .... 500.—
117 (1961) .... 250.—
118 (1962) .... 350.—
119 (1963) .... 450.—
120 (1964) .... 350.—
121 (1965) .... 450.—
122 (1966) .... 350.—
123 (1967) .... 450.—
124 (1968) .... 350.—
125 (1969) .... 400.—
126 (1970) .... 450.—
127 (1971) .... 700.—
128 (1972) .... 900.—
129 - 130 (1973 - 1974) ἕκαστος τόμος .... 800.—
131 (1975) .... —

3. ΤΟ ΕΡΓΟΝ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ [ἐπιμελείᾳ **'Αναστασίου Κ. 'Ορλάνδου**]

κατὰ τὰ ἔτη 1954, 1955, 1956· ἕκαστον τεῦχος.............................. 100.—
» » » 1957, 1958, 1959· ἕκαστον τεῦχος.............................. 150.—
» » » 1960, 1961, 1962, 1963, 1964, 1965, 1966, 1967, 1968, 1969, 1970, 1971, 1972, 1973, 1974 · ἕκαστον τεῦχος.............................. 200.—
» » » 1975, 1976 · ἕκαστον τεῦχος.............................. 250.—

B. ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

4. *'Επιγραφαὶ ἀνέκδοτοι,* ἀνακαλυφθεῖσαι καὶ ἐκδοθεῖσαι ὑπὸ τοῦ 'Αρχαιολογικοῦ συλλόγου. Φυλλάδιον 1ον: 1851 (σελίδες 12, πίνακες 15· δὲν πωλεῖται), 2ον: 1852 (σελίδες ια' + 22+5, πίνακες 8), 3ον: 1855 (σελίδες 60, πίνακες 4). Σχῆμα 4ον· τὸ φυλλάδιον ἑκάτερον. 100.—

5. *Πρακτικὰ τῆς ἐπὶ τοῦ 'Ερεχθείου ἐπιτροπείας* ἢ ἀναγραφὴ τῆς ἀληθοῦς καταστάσεως τοῦ 'Ερεχθείου, γενομένη κατ' ἐντολὴν τοῦ 'Αρχαιολογικοῦ συλλόγου. Σχῆμα 4ον, σελίδες 12, πίνακες 8. 1853. (Δὲν πωλεῖται) .... —

6. *'Επιγραφαὶ 'Ελληνικαί,* κατὰ τὸ πλεῖστον ἀνέκδοτοι. Φυλλάδιον α' (ἄλλο δὲν ἐξεδόθη). Σχῆμα 4ον, σελίδες β' +34, πίνακες 9. 1860 .... 100.—

7. **Εὐθύμιος Καστόρχης·** *'Ιστορικὴ ἔκθεσις τῶν πράξεων τῆς ἐν 'Αθήναις 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως αὐτῆς τῷ 1837 μέχρι τοῦ 1879 τελευτῶντος.* Σχῆμα 8ον, σελίδες F' +130. 1879. (Δὲν πωλεῖται) .... —

Δραχμαί

7α. *Κατάλογος τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας* (Τεῦχος 1ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 124, 1887. (Τεῦχος 2ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 126. 1906. (Δὲν πωλοῦνται) ... —

8. **A. G. Lolling**· *Κατάλογος τοῦ ἐν Ἀθήναις Ἐπιγραφικοῦ μουσείου*· τόμος 1ος: Ἐπιγραφαὶ ἐκ τῆς Ἀκροπόλεως, τεῦχος α': Ἀρχαϊκαὶ ἀναθηματικαὶ ἐπιγραφαί. Σχῆμα 4ον, σελίδες η' + στῆλαι 152 + η', πίναξ 1. 1899 .... 150.—

9. **Π. Καββαδίας**· *Τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἐν Ἐπιδαύρῳ καὶ ἡ θεραπεία τῶν ἀσθενῶν.* Σχῆμα 8ον, σελίδες 304, εἰκόνες 9, πίνακες 10, ὧν εἷς τοπογραφικός. 1900. (Δὲν πωλεῖται) .... —

10. **Π. Καββαδίας**· *Ἱστορία τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀπὸ τῆς ἐν ἔτει 1837 ἱδρύσεως αὐτῆς μέχρι τοῦ 1900.* Σχῆμα 8ον, σελίδες 115. 1900 .... 100.—

10α. **<Βαλέριος Στάης>**· *Τὰ εὑρήματα τοῦ ναυαγίου τῶν Ἀντικυθήρων* (=ΑΕ 1902, στήλη 145 - 173/4), εἰκόνες 21, πίνακες 8 (παρένθετοι) + 11. (Δὲν πωλεῖται) ... —

11. *Comptes rendus du Congrès international d' archéologie, Ière session: Athènes 1905.* Σχῆμα 8ον, σελίδες 400, μετ' εἰκόνων. 1905 .... 200.—

12. Μνημεῖα τῆς Ἑλλάδος· τόμος 1ος: Γλυπτὰ ἐκ τοῦ Μουσείου τῆς Ἀκροπόλεως (συντάκται: **Καββαδίας, Καστριώτης, Κουρουνιώτης, Lechat, Λεονάρδος, Schrader, Schroeder, Στάης, Σωτηριάδης, Wolters**). Σχῆμα 4ον, σελίδες β' + στῆλαι 118, πίνακες 36 (ἀρ. 1 - 33). 1906 .... 250.—

13. **P. Kavvadias + G. Kawerau**· *Die Ausgrabung der Akropolis vom Jahre 1885 bis zum Jahre 1890.* **Π. Καββαδίας + Γ. Καβεράου.** *Ἀνασκαφὴ τῆς Ἀκροπόλεως ἀπὸ τοῦ 1885 μέχρι τοῦ 1890.* Ἑλληνιστὶ καὶ γερμανιστί. Σχῆμα φύλλου, στῆλαι 150 + σελίδες 2, εἰκόνες 14, πίνακες 13. 1906 - 1907 [1974] .... 1.000.—

14. **Χρῆστος Τσούντας**· *Αἱ προϊστορικαὶ ἀκροπόλεις Διμηνίου καὶ Σέσκλου.* Σχῆμα 4ον, στῆλαι ιϜ' + 432, εἰκόνες 312, πίνακες 47. 1908 .... 600.—

15. **Γεώργιος Ἀ. Παπαβασιλείου**· *Περὶ τῶν ἐν Εὐβοίᾳ ἀρχαίων τάφων μετὰ παραρτήματος Εὐβοϊκῶν ἐπιγραφῶν.* Σχῆμα 4ον, στῆλαι β' + 108, εἰκόνες 53, πίνακες 21. 1910. 200.—

16. **Κωνσταντῖνος Κουρουνιώτης**· *Κατάλογος τοῦ Μουσείου Λυκοσούρας*· Σχῆμα 8ον, σελίδες 72, εἰκόνες 74. 1911 .... 150.—

16α. **<Βασίλειος Λεονάρδος>**· *Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος ἀναγραφή.* Σχῆμα 4ον, σελίδες 4. 1912. (Δὲν πωλεῖται) .... —

16β. **<Βασίλειος Λεονάρδος>**· *Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος λεύκωμα.* Σχῆμα 4ον, σελίδες 8. (Δὲν πωλεῖται) .... —

17. **Γεώργιος Π. Οἰκονόμος**· *Ἐπιγραφαὶ τῆς Μακεδονίας*· τεῦχος 1ον. Σχῆμα 4ον, σελίδες 40, εἰκόνες 29. 1915 .... 150.—

18. **Γεώργιος Κ. Γαρδίκας**· *Μελετήματα ἀρχαιολογικά.* Σχῆμα 8ον, σελίδες 48. 1915 150.—

19. **Ἀντώνιος Δ. Κεραμόπουλλος**· *Τοπογραφία τῶν Δελφῶν*· τεῦχος 1ον. Σχῆμα 8ον, σελίδες 113, εἰκόνες (παρένθετοι) 11, πίνακες 3. 1912 - 1917 .... 150.—

20. **Βαλέριος Στάης**· *Τὸ Σούνιον καὶ οἱ ναοὶ τοῦ Ποσειδῶνος καὶ Ἀθηνᾶς.* Σχῆμα 8ον, σελίδες 55, εἰκόνες 14, πίνακες 5. 1920. (Δὲν πωλεῖται) .... —

Δραχμαί

21. **Georgius P. Oeconomus·** *De profusionum receptaculis sepulcralibus inde ab antiquissimis temporibus usque ad nostram fere aetatem usitatis.* Σχῆμα 8ον, σελίδες 63, εἰκόνες 17. 1921 .... 150.—

22. **Ἀντώνιος Δ. Κεραμόπουλλος·** *Ὁ ἀποτυμπανισμός,* συμβολὴ ἀρχαιολογικὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ ποινικοῦ δικαίου καὶ τὴν λαογραφίαν. Σχῆμα 8ον, σελίδες 144, εἰκόνες 21, ἐξ ὧν 7 παρένθετοι. 1923. (Δὲν πωλεῖται) .... —

23. **Ἀπόστολος Σ. Ἀρβανιτόπουλος·** *Γραπταὶ στῆλαι Δημητριάδος - Παγασῶν.* Σχῆμα 2ον, σελίδες 179, εἰκόνες 203, πίνακες παρένθετοι 7, πίνακες ἐν τέλει ἔγχρωμοι, 10. 1928. 900.—

24. **Γεώργιος Ἐ. Μυλωνᾶς·** *Ἡ νεολιθικὴ ἐποχὴ ἐν Ἑλλάδι.* Σχῆμα 8ον, σελίδες 174, εἰκόνες 86, πίνακες 2, γεωγραφικοὶ χάρται 3. 1928. Ἀνατύπωσις μετὰ προσθήκης. 1975 200.—

25. **Ἰωάννης Γ. Γεννάδιος·** *Ὁ Λόρδος Ἔλγιν καὶ οἱ πρὸ αὐτοῦ ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὰς Ἀθήνας ἰδίως ἀρχαιολογήσαντες ἐπιδρομεῖς 1440 - 1837.* Σχῆμα 8ον, σελίδες κF′ +257, πίνακες 5. 1930 .... 200.—

26. **Ἰωσὴφ Χατζιδάκης·** *Ἱστορία τοῦ Κρητικοῦ Μουσείου καὶ τῶν ἀρχαιολογικῶν ἐρευνῶν ἐν Κρήτῃ.* Σχῆμα 8ον, σελίδες 74. 1931 .... 100.—

26α. **Γεώργιος Σωτηρίου·** *Χριστιανικαὶ Θῆβαι* (=ΑΕ 1929). Σχῆμα 4ον, σελίδες 256, εἰκόνες 270, πίνακες 5. 1931. .... 600.—

27. **<Γεώργιος Π. Οἰκονόμος>·** *Τὸ ἔργον τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατὰ τὴν πρώτην αὐτῆς ἑκατονταετίαν 1837 - 1937,* ἐν ἀλφαβητικῇ διατάξει. Σχῆμα 8ον, σελίδες 104. 1938. .... 150.—

28. **Γεώργιος Π. Οἰκονόμος·** *Τὰ ἑκατὸν ἔτη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.* Λόγος πανηγυρικὸς τοῦ Γραμματέως τοῦ Συμβουλίου, ῥηθεὶς τῇ 23ῃ Ὀκτωβρίου 1938 ἐν τῷ Παρθενῶνι κατὰ τὴν πανηγυρικὴν συνεδρίαν τῆς Ἑκατονταετηρίδος. Σχῆμα 4ον, σελίδες 14 [1942] .... 150.—

28α. *Λεύκωμα τῆς Ἑκατονταετηρίδος τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1837 - 1937.* Σχῆμα 4ον, 62+(51). Ἐν Ἀθήναις [1937 - 1952] .... 400.—

29. **Νικόλαος Μ. Κοντολέων·** *Τὸ Ἐρέχθειον ὡς οἰκοδόμημα χθονίας λατρείας.* Σχῆμα 8ον, σελίδες δ′ +102, εἰκὼν 1. 1949. Ἀνατύπωσις 1975 .... 100.—

30. **Φοῖβος Δ. Σταυρόπουλλος·** *Ἡ ἀσπὶς τῆς Ἀθηνᾶς Παρθένου τοῦ Φειδίου.* Σχῆμα 8ον, σελίδες η′ +84, εἰκόνες 31, παρένθετος πίναξ 1. 1950 .... 200.—

31. **Ἀνδρέας Ξυγγόπουλος·** *Συλλογὴ Ἑλένης Ἀ. Σταθάτου. Κατάλογος περιγραφικὸς τῶν εἰκόνων, τῶν ξυλογλύπτων καὶ τῶν μεταλλίνων ἔργων τῶν Βυζαντινῶν καὶ τῶν μετὰ τὴν Ἅλωσιν χρόνων.* Σχῆμα 4ον, σελίδες η′ +47, πίνακες 27. 1950 .... 350.—

32. **Κωνσταντῖνος Θ. Συριόπουλος·** *Ὁ Στερεοβάτης τοῦ Παρθενῶνος.* Σχῆμα 8ον, σελίδες F′ +121, εἰκόνες 8. 1951 .... 150.—

33. **Κωνσταντῖνος Α. Ρωμαῖος·** *Κέραμοι τῆς Καλυδῶνος. Συμβολὴ εἰς ἀκριβεστέραν θεώρησιν τῆς Ἑλληνικῆς τέχνης.* Σχῆμα 4ον, σελίδες F′ +144, εἰκόνες 76. 1951 .... 400.—

34. **Μάρκελλος Μιτσός·** *Ἀργολικὴ προσωπογραφία.* Σχῆμα 8ον, σελίδες 211. 1952 .. 300.—

35. **Γεώργιος καὶ Μαρία Σωτηρίου·** *Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονί-*

Δραχμαί

κης. Κείμενον καὶ λεύκωμα. Σχῆμα 4ον, σελίδες ιβ' + 278, εἰκόνες 98, πίνακες VII + 102. 1952 .... 900.—

36. **Ἀναστάσιος Κ. Ὀρλάνδος·** *Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς μεσογειακῆς λεκάνης.* Σχῆμα 4ον, Τόμ. Α' (1952) + Β' (1954), σελίδες 605 + κη', εἰκόνες 549, πίνακες Α + Β καὶ *«Εὑρετήριον»* τοῦ Α' καὶ τοῦ Β' Τόμου (1957), σελίδες 136 .. 1.000.—
Τόμος Α'. .... 400.—
Τόμος Β'. .... 450.—
Εὑρετήριον .... 150.—

37. **Ἀναστάσιος Κ. Ὀρλάνδος·** *Τὰ ὑλικὰ δομῆς τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ οἱ τρόποι ἐφαρμογῆς αὐτῶν κατὰ τοὺς συγγραφεῖς, τὰς ἐπιγραφὰς καὶ τὰ μνημεῖα.* Σχῆμα 4ον.
Τχ. 1ον. *Τὸ ξύλον καὶ ὁ πηλός.* Σελίδες 154, εἰκόνες 64. 1955 .... 400.—
Τχ. 2ον. *Τὰ μέταλλα, τὸ ἐλεφαντοστοῦν, τὰ κονιάματα καὶ οἱ λίθοι.* Σελίδες 426, εἰκόνες 405. 1959 - 60 .... 600.—

38. **Νικόλαος Κ. Μουτσόπουλος·** *Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν ἐκκλησιῶν καὶ τῶν μοναστηρίων τῆς Γορτυνίας.* Σχῆμα 8ον, σελίδες ιε' + 238, εἰκόνες 142. 1956 .... 250.—

39. **Γεώργιος Ἐ. Μυλωνᾶς·** *Ὁ πρωτοαττικὸς ἀμφορεὺς τῆς Ἐλευσῖνος.* Σχῆμα 4ον, σελίδες ιε' + 135, εἰκόνες 39, πίνακες 16 καὶ ἔγχρωμοι Α + Β. 1957 .... 450.—

40. **Ἀνδρέας Ξυγγόπουλος·** *Σχεδίασμα ἱστορίας τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς μετὰ τὴν ἅλωσιν.* Σχῆμα 4ον, σελίδες μς' + 380, πίνακες 72. 1957 .... 800.—

41. **Ἰωάννα Κ. Κωνσταντίνου·** *Ρυθμοὶ κινήσεων καὶ λοξαὶ στάσεις εἰς τὴν ἀρχαιοτέραν ἑλληνικὴν πλαστικήν.* Σχῆμα 8ον, σελίδες ια' + 58, εἰκόνες 31, πίνακες 16. 1957 ...... 150.—

42. **Νικόλαος Μ. Βερδελῆς·** *Ὁ πρωτογεωμετρικὸς ρυθμὸς τῆς Θεσσαλίας.* Σχῆμα 8ον, σελίδες η' + 102, εἰκόνες 25, πίνακες 15. 1958 .... 150.—

43. **Ἰωάννης Δ. Κοντῆς·** *Τὸ ἱερὸν τῆς Ὀλυμπίας κατὰ τὸν Δ' π.Χ. αἰῶνα.* Σχῆμα 8ον, σελίδες η' + 120, πίνακες 17. 1958 .... 150.—

44. **Βασίλειος Γ. Καλλιπολίτης·** *Χρονολογικὴ κατάταξις τῶν μετὰ μυθολογικῶν παραστάσεων ἀττικῶν σαρκοφάγων τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς.* Σχῆμα 8ον, σελίδες 79 + πίνακες 6. 1958 .... 150.—

45. **Χαρίκλεια Μπάρλα·** *Μορφὴ καὶ ἐξέλιξις τῶν βυζαντινῶν κωδωνοστασίων.* Σχῆμα 8ον, σελίδες 52, εἰκόνες 12, πίνακες 14. 1959 .... 150.—

46. **Γεώργιος Σ. Δοντᾶς·** *Εἰκόνες καθημένων πνευματικῶν ἀνθρώπων εἰς τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν τέχνην.* Σχῆμα 8ον, σελίδες 108 + πίνακες 40. 1960 .... 200.—

47. **Δημήτριος Λαζαρίδης·** *Πήλινα εἰδώλια Ἀβδήρων.* Σχῆμα 8ον, σελίδες 83 + πίνακες 34. 1960 .... 200.—

48. **Σέμνη Καρούζου·** *Τὰ ἀγγεῖα τοῦ τύμβου Ι τοῦ Ἀναγυροῦντος.* Σχῆμα 4ον, σελίδες ις' + 140, εἰκόνες 98, πίνακες 93 καὶ 9 ἔγχρωμοι. 1963 .... 900.—

49. **Χρυσούλα Καρδαρᾶ·** *Ροδιακὴ Ἀγγειογραφία.* Σχῆμα 4ον, σελίδες ια' + 310, εἰκόνες 287, παρένθ. πίν. Α + Β, πίνακες 14. 1963 .... 500.—

50. **Νικόλαος Δρανδάκης·** *Ὁ Ἐμμανουὴλ Τζάνε Μπουνιαλῆς θεωρούμενος ἐξ εἰκόνων του σῳζομένων κυρίως ἐν Βενετίᾳ.* Σχῆμα 8ον, σελίδες η' + 182, πίνακες 70. 1962 ...... 250.—

Δραχμαί

51. **Κωνσταντῖνος Θ. Συριόπουλος**· *Ἡ προϊστορία τῆς Πελοποννήσου*. Σχῆμα 8ον, σελίδες XLVIII +633, εἰκόνες 10, χάρται I - VI, πίνακες I - VIII. 1964 .... 500.—

52. **Ἀναστάσιος Κ. Ὀρλάνδος**· *Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτης*. Σχῆμα 4ον, σελίδες 183, εἰκόνες 157, πίνακες 30 (1 - 20 ἔγχρωμοι), μετὰ συντόμου γαλλικῆς μεταφράσεως ἐκ σελίδων XLII. 1963 .... ἄδετον 1.000.—
δεμένον 1.200.—

53. **Σωτήριος Ἰ. Δάκαρης**· *Οἱ γενεαλογικοὶ μῦθοι τῶν Μολοσσῶν*. Σχῆμα 8ον, σελίδες β′ +169, πίνακες 5. 1964 .... 200.—

54. **«Χαριστήριον εἰς Ἀ. Κ. Ὀρλάνδον»** Τόμ. Α′ (1965), Β′ καὶ Γ′ (1966)· ἕκαστος τόμος .... 600.—
Τόμ. Δ′ (1967 - 68) .... 700.—

55. **Ἀριστείδης Πασαδαῖος**· *Ἐπὶ δύο βυζαντινῶν μνημείων τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀγνώστου ὀνομασίας*. Σχῆμα 4ον, σελίδες 108, παρένθ. πίνακες Α′ - ΚΖ′, πίνακες 16. 1965 .... 350.—

56. **Στυλιανὸς Ἀλεξίου**· *Ὑστερομινωικοὶ τάφοι λιμένος Κνωσοῦ (Κατσαμπᾶ)*. Σχῆμα 4ον, σελίδες ια′ +85, εἰκόνες 38, παρένθετοι πίνακες 6, πίνακες 38 (πίναξ προμετωπίδος καὶ οἱ πίνακες 6 καὶ 20 ἔγχρωμοι). 1966 .... 400.—

57. **Φώτιος Μ. Πέτσας**· *Ὁ τάφος τῶν Λευκαδίων*. Σχῆμα 4ον, σελίδες 192, εἰκόνες 43, παρένθετοι πίν. 3, ἔγχρωμοι πίνακες Α′ - Ι′, πίνακες 45. 1966 .... 600.—

58. **Ἀναστάσιος Κ. Ὀρλάνδος**· *Ἡ ἀρκαδικὴ Ἀλίφειρα*. Σχῆμα 4ον, σελίδες 274, εἰκόνες 175, παρένθ. πίνακες 1 - 5. 1967 - 68 .... 600.—

59. **Ἐμμανουὴλ Πρωτοψάλτης**· *Ἱστορικὰ ἔγγραφα ἀναφερόμενα εἰς τὰς ἀρχαιότητας καὶ λοιπὰ μνημεῖα τῆς Ἱστορίας κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Ἐπαναστάσεως καὶ τοῦ Καποδίστρια*. Σχῆμα 4ον, σελίδες μδ′ +296, πίνακες I - XIX. 1967 .... 600.—

60. **Σεραφεὶμ Χαριτωνίδης**· *Αἱ ἐπιγραφαὶ τῆς Λέσβου. Συμπλήρωμα*. Σχῆμα 4ον, σελίδες 106, εἰκόνες 48, πίνακες 46. 1968 .... 400.—

61. **Κωνσταντῖνος Θ. Συριόπουλος**· *Ἡ προϊστορία τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος*. Σχῆμα 8ον, σελίδες L +540, εἰκόνες 10, χάρται I - VI, πίνακες 8. 1968 .... 600.—

62. **Μ. Ἀνδρόνικος**· *Βεργίνα Ι. Τὸ νεκροταφεῖον τῶν τύμβων*. Σχῆμα 4ον, σελίδες ζ′ +298, εἰκόνες 108, παρένθ. πίν. Α - ΚΓ (ΚΓ 1 - 5), πίνακες 135. 1969 .... 700.—

63. **Βασίλειος Χ. Πετράκος**· *Ὁ Ὠρωπὸς καὶ τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀμφιαράου*. Σχῆμα 8ον, σελίδες ιδ′ +222, εἰκόνες 43, παρένθ. πίν. Α, πίνακες 63. 1968 .... 450.—

64. Μεταφέρεται εἰς τὸ κεφάλαιον Γ′ ἀριθ. 4.

65. **Εὐστάθιος Γ. Στίκας**· *Τὸ οἰκοδομικὸν χρονικὸν τῆς Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος*. Σχῆμα 4ον, σελίδες ια′ +299, εἰκόνες 135, παρένθ. πίν. Α′ - ΙΒ′, πίνακες 184 + ἔγχρωμος πίναξ προμετωπίδος καὶ Α - Γ. 1970 .... 600.—

66. **Ἀντώνιος Ζώης**· *Προβλήματα χρονολογίας τῆς Μινωικῆς κεραμεικῆς — Γοῦρνες, Τύλισος, Μάλια*. Σχῆμα 4ον, σελίδες ζ′ +99, πίνακες 47 +Α - Β ἔγχρωμοι. 1969 .... 200.—

67. **Σπυρίδων Ε. Ἰακωβίδης**· *Περατή. Τὸ νεκροταφεῖον*. Σχῆμα 4ον. Τόμ. Α - Γ (Α. *Οἱ τάφοι καὶ τὰ εὑρήματα*. Σελίδες ια′ +473, σχέδια 155.— Β. *Γενικαὶ παρατηρήσεις*.

Δραχμαί

Σελίδες ιθ' +485, εἰκόνες 161, ἔγχρωμοι πίνακες I - IV.— Γ. *Πίνακες* 1 - 190 +σελίδες 1 - 38). 1969 - 1970 .... 2.400.—

68. **Χαρὰ Τζαβέλλα - Evjen·** *Τὰ πτερωτὰ ὄντα τῆς προϊστορικῆς ἐποχῆς τοῦ Αἰγαίου* Σχῆμα 8ον, σελίδες 132, πίνακες 40 .... 200.—

69. **Θεοδώρα Γ. Καράγιωργα·** *«Γοργείη κεφαλή» (Καταγωγὴ καὶ νόημα τῆς γοργονικῆς μορφῆς ἐν τῇ λατρείᾳ καὶ τῇ τέχνῃ τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων).* Σχῆμα 8ον, σελίδες ις' +158, πίνακες 23 .... 250.—

70. **Δέσποινα Παπακωνσταντίνου - Διαμαντούρου·** *Πέλλα Ι. Ἱστορικὴ Ἐπισκόπησις καὶ μαρτυρίαι.* Σχῆμα 4ον, σελίδες ι' + 257, πίνακες 40+A-B ἔγχρωμοι. 1971 .... 300.—

71. **Ἔφη Σαπουνᾶ - Σακελλαράκη·** *Μινωικὸν Ζῶμα.* Σχῆμα 8ον, σελίδες κγ' + 259, εἰκόνες 77, πίνακες 54 + A - F ἔγχρωμοι καὶ χάρτης 1. 1971 .... 300.—

72. **Θεόδωρος Σπυρόπουλος·** *Ὑστερομυκηναϊκοὶ ἑλλαδικοὶ θησαυροί.* Σχῆμα 4ον, σελίδες ιε' + 233, εἰκόνες 1-37, πίνακες 37. 1972 .... 300.—

73. **Γεώργιος Ἐ. Μυλωνᾶς·** *Ὁ ταφικὸς Κύκλος Β' τῶν Μυκηνῶν.* Σχῆμα 4ον. .... 1.500.—

74. **Γρηγόριος Κωνσταντινόπουλος·** *Ὁ Ροδιακὸς κόσμος. Ι Λίνδος. Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτην τῆς πρὸ τοῦ ροδιακοῦ συνοικισμοῦ ἱστορίας τῆς Λίνδου.* Σχῆμα 8ον, σελίδες 84, εἰκόνες 4. 1972 .... 150.—

75. **Στυλιανὸς Πελεκανίδης·** *Καλλιέργης. Ὅλης Θετταλίας ἄριστος ζωγράφος.* Σχῆμα 4ον, σελίδες ι' + 175, εἰκόνες 3, πίνακες 1 - 83, ἔγχρωμοι πίνακες A - KA, ἔγχρωμος πίναξ προμετωπίδος + παρένθετος πίναξ Ι, 1973 .... 800.—

76. **Ἀριστείδης Πασαδαῖος·** *Ὁ κεραμοπλαστικὸς διάκοσμος τῶν βυζαντινῶν κτηρίων τῆς Κωνσταντινουπόλεως.* Σχῆμα 4ον, σελίδες I - XII + 84, πίνακες 50 + παρένθ. πίν. A - B. 1973 .... 400.—

77. **Ἀγγελικὴ Πιερίδου·** *Ὁ Πρωτογεωμετρικὸς ρυθμὸς ἐν Κύπρῳ.* Σχῆμα 4ον, σελίδες ις' + 112, εἰκ. 5, σχήματα 23, πίνακες 35. 1973 .... 400.—

78. **Γεώργιος Στ. Κορρές·** *Ἡ βιβλιογραφία τοῦ Ἑρρίκου Schliemann.* Σχῆμα 8ον, σελίδες κ' + 200, πίνακες 16. 1974 .... 250.—

79. **Μάντω Καραμεσίνη - Οἰκονομίδου·** *Ἡ Νομισματοκοπία τῆς Νικοπόλεως.* Σχῆμα 4ον, σελίδες κ' + 200, εἰκόνες 2, πίνακες 71. 1975 .... 750.—

80. **Εὐστάθιος Στίκας·** *Περὶ τοῦ κτίτορος τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ.* Σχῆμα 4ον, σελίδες κ' + 158, εἰκόνες 35, πίνακες 33, ἔγχρωμοι πίνακες A' - Θ', ἔγχρωμος πίναξ προμετωπίδος + παρένθετοι πίν. A' - F'. 1975 .... 650.—

81. **Γεώργιος Μυλωνᾶς·** *Τὸ Δυτικὸν Νεκροταφεῖον τῆς Ἐλευσῖνος.* Σχῆμα 4ον. (Τόμος A', σελίδες ιθ' +357, σχέδια 91, ἔγχρωμοι πίν. 4. Τόμος Β', σελίδες ιγ' +355, σχέδια 135. Τόμος Γ', πίνακες A - M καὶ 1 - 91 + σελίδες λθ'). 1975. (Οἱ τόμοι διατίθενται καὶ κεχωρισμένως) .... 3.000.—

82. **Ἰουλία Κουλεϊμάνη - Βοκοτοπούλου·** *Χαλκαῖ κορινθιουργεῖς πρόχοι.* Σχῆμα 4ον, σελίδες κς' +205, εἰκόνες XXIII, πίνακες 56, ἔγχρ. πίν. 1. 1975. .... 700.—

Δραχμαί

83. **Ἀντώνιος Ζώης·** *Βασιλική Ι.* Σχῆμα 4ον, σελίδες 134, πίνακες 59, σχέδια 7 ἐντὸς φακέλλου. 1976. .... 600.—

84. **Ἰωάννης Βολανάκης·** *Τὰ παλαιοχριστιανικὰ βαπτιστήρια τῆς Ἑλλάδος.* Σχῆμα 4ον, σελίδες κδ'+154, εἰκόνες Ι-Χ, πίνακες 9. 1976. .... 400.—

85. **Νικόλαος Πλάτων - W. C. Brice·** *Ἐνεπίγραφοι πινακίδες καὶ πίθοι Γραμμικοῦ συστήματος Α ἐκ Ζάκρου.* Inscribed Tablets and Pithos of Linear A System from Zakro. Σχῆμα 4ον, σελίδες 236, εἰκόνες 16, πίνακες 41, ἔγχρ. πίν. προμετωπίδος. 1975. .... 600.—

86. **Ἀναστάσιος Κ. Ὀρλάνδος·** *Ἡ Ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ Παρθενῶνος.* Τόμος Α'. Πίνακες (σχῆμα 2ον). 1976. Πολυτελὲς δέσιμον .... 4.000.—
Ἁπλοῦν δέσιμον. .... 3.500.—
Ἐντὸς θήκης .... 3.000.—
Τόμοι Β'-Γ': Κείμενον (σχῆμα 4ον). .... —

87. **Ἰ Ἀ. Παπαποστόλου·** *Τὰ σφραγίσματα τῶν Χανίων.* Σχῆμα 8ον, σελίδες ις' + 182, πίνακες 46. 1977. .... 400.—

88. **Χρυσούλα Καρδαρᾶ·** *Ἀπλώματα Νάξου. Κινητὰ εὑρήματα τάφων Α καὶ Β.* Σχῆμα 4ον 182.—

Γ. ΑΡΧΑΙΟΙ ΤΟΠΟΙ ΚΑΙ ΜΟΥΣΕΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

1. **Ἀντώνιος Δ. Κεραμόπουλλος·** *Ὁδηγὸς τῶν Δελφῶν.* Σχῆμα 16ον, σελίδες 144, εἰκόνες 100, χάρται 3. 1935. (Δὲν πωλεῖται) .... —

2. **K. Kourouniotes·** *Eleusis. A Guide to the Excavations and the Museum.* Σχῆμα 16ον, σελίδες 127, εἰκόνες 71, χάρτης 1. 1936 .... 150.—

3. **Νικόλαος Μ. Κοντολέων·** *Ὁδηγὸς τῆς Δήλου.* Σχῆμα 16ον, σελίδες 185, εἰκόνες 109, χάρτης 1. 1950. (Δὲν πωλεῖται) .... —

4. **Spyridon Marinatos·** *Excavations at Thera I (1967 season).* Σχῆμα 8ον, σελίδες 59, εἰκόνες 88, πίνακες A - C (A - B ἔγχρωμοι). 1968. Ἀνατύπωσις 1976. .... 200.—

Excavations at Thera II (1968 season). Σχῆμα 8ον, σελίδες 54, εἰκόνες 44, σχέδια I-XI, πίνακες 41 + A - E ἔγχρωμοι. 1969. Ἀνατύπωσις 1976. .... 200.—

Excavations at Thera III (1969 season). Σχῆμα 8ον, σελίδες 68, εἰκόνες 45, σχέδια I - VIII, πίνακες 62 + A - B ἔγχρωμοι. 1971. Ἀνατύπωσις 1973. .... 200.—

Excavations at Thera IV (1970 season). Σχῆμα 8ον, σελίδες 54, εἰκόνες 4, σχέδιον 1, πίνακες 126 + A - H ἔγχρωμοι. 1971. Ἀνατύπωσις 1977. .... 250.—

Excavations at Thera V (1971 season). Σχῆμα 8ον, σελίδες 48, εἰκόνες 6, σχέδιον 1, πίνακες 104 + A-K ἔγχρωμοι. 1972. Ἀνατύπωσις 1973 .... 250.—

Excavations at Thera VI (1972 season). Σχῆμα 8ον, σελίδες 60, εἰκόνες 7, πίνακες 112. 1974. Ἀνατύπωσις 1977. .... 250.—

Thera VI Colour Plates and Plans. Σχῆμα 4ον, ἔγχρωμοι πίνακες 11, σχέδια 7. 1974. Ἀνατύπωσις 1977 .... 250.—

Ἀνασκαφαὶ Θήρας VI (1972). Σχῆμα 8ον, σελίδες 52, εἰκόνες 7, πίνακες 112. 1974 .. 250.—

Θήρα VI, ἔγχρωμοι πίνακες καὶ σχέδια. Σχῆμα 4ον, ἔγχρωμοι πίνακες 11, σχέδια 7. 1974.

Δραχμαὶ

Excavations at Thera VII (1973 season). Σχῆμα 8ον, σελίδες 38, εἰκόνες 4, παρένθετοι πίνακες 2, πίνακες 66+A-L ἔγχρωμοι. 1976. .... 250.—

Ἀνασκαφαὶ Θήρας VII (1973). Σχῆμα 8ον, σελίδες 37, εἰκόνες 4, παρένθετοι πίνακες 66+A-IB ἔγχρωμοι. 1976. .... 250.—

5. **Νικόλαος Πλάτων**· *Ζάκρος. Τὸ νέον μινωικὸν ἀνάκτορον* Σχῆμα 8ον, σελίδες 334, εἰκόνες ἔγχρωμοι καὶ μαυρόασπροι 141 + παρένθ. πίναξ. 1974. .... 1.000.—

Δ. ΦΩΤΟΜΗΧΑΝΙΚΑΙ ΑΝΑΤΥΠΩΣΕΙΣ ΑΛΛΩΝ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑΤΩΝ

1. **Ἀναστάσιος Κ. Ὀρλάνδος**· *Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονικὴ* .... 500.—

Ε. ΑΛΛΑΙ ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΕΙΣ

1. *Ὀργανισμὸς τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας*. (Τεῦχος 1ον), σχῆμα 16ον, σελίδες 16. 1848. (Τεῦχος 2ον), σχῆμα 16ον, σελίδες 8. 1876. (Τεῦχος 3ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 24. 1894. (Τεῦχος 4ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 48. 1896. (Τεῦχος 5ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 24. 1899. (Τεῦχος 6ον), σχῆμα 8ον σελίδες 41. 1912. (Δὲν πωλοῦνται) .... —

2. *Ὁ περὶ ἀρχαιοτήτων νόμος καὶ αἱ σχετικαὶ πρὸς αὐτὸν ἐγκύκλιοι ὑπουργικαὶ καὶ ἄλλα τινά*, ἐκδιδόμενα ὑπὸ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας πρὸς χρῆσιν τῶν κατὰ τὸ Βασίλειον ἀρχῶν καὶ αὐτῶν τῶν πολιτῶν. Σχῆμα 8ον, σελίδες 43. 1872. (Δὲν πωλεῖται) .... —

3. Νέος Ὀργανισμὸς καὶ ἐσωτερικὸς κανονισμὸς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Σχῆμα 8ον, σελίδες 41. 1959. (Δὲν πωλεῖται) .... —

4. Νέος Ὀργανισμὸς καὶ ἐσωτερικὸς κανονισμὸς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Σχῆμα 8ον, σελίδες 51. 1966. (Δὲν πωλεῖται) .... —

Ὑπὸ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας πωλεῖται καὶ τὸ ἑξῆς σύγγραμμα:

5. **Βασίλειος Λεονάρδος**· *Ἡ Ὀλυμπία*. Σχῆμα 8ον, σελίδες 352, πίνακες 2. 1901. .... 200.—

Ἐξεδόθη ὁ παρὼν (115) τόμος τῇ 21ῃ Νοεμβρίου 1977

Αἱ ἀνωτέρω τιμαὶ τῶν δημοσιευμάτων τῆς Ἑταιρείας ἰσχύουν διὰ τὴν πώλησιν αὐτῶν ἐν τῷ μεγάρῳ αὐτῆς (Λεωφόρος Βενιζέλου [Πανεπιστημίου] 22)· περὶ τῆς ἐκτὸς τοῦ μεγάρου τῆς Ἑταιρείας ἀποστολῆς τῶν ἀγοραζομένων παρακαλοῦνται νὰ φροντίζουν οἱ ἐνδιαφερόμενοι.